СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

ОРДЕНА ТРУДОВОГО ЧЕРВОНОГО ПРАПОРА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. ПОТЕБНІ
АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

СИНТАКСИС

За загальною редакцією
акад. АН УРСР І. К. БІЛОДІДА

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1972

4У
С91

Відповідальний редактор
член-кореспондент АН УРСР О. С. МЕЛЬНИЧУК

Редакція мовознавчої літератури
та словників
Зав. редакцією *М. Л. Мандрика*

7—1—3
96—72М

ПЕРЕДМОВА

Третій том колективної монографії «Сучасна українська літературна мова» містить всебічний опис синтаксичної структури української мови в її сучасній писемній формі. Як матеріал для синтаксичного аналізу в цій праці використано тексти української художньої, наукової і публіцистичної літератури радянського періоду, а також твори кращих українських письменників XIX і початку XX ст. Безпосереднім об'єктом висвітлення є синтаксичні явища, які відповідають нормам сучасного літературного вжитку. Там, де виникає потреба в залученні до розгляду діалектного, застарілого чи взагалі ненормативного явища, воно супроводжується відповідним застереженням. Окремі незначні відхилення від норм, які трапляються в ілюстративному матеріалі, але не є об'єктом аналізу в даному місці, залишаються без застережень.

Поряд з основним розділом, присвяченим аналізові синтаксичної структури речення, в книзі подано окремий розділ «Словосполучення». На відміну від розділу «Речення», в якому всі положення ілюструються прикладами речень з літературних текстів, у розділі «Словосполучення» наводяться в достатній кількості лише типові приклади словосполучень української літературної мови без додаткової цитації текстів. Можливість такого розгляду матеріалу словосполучень зумовлюється тим, що кожний типовий приклад словосполучень, розглядуваний навіть у відриві від конкретного речення, містить у собі всі формальні й семантичні ознаки, необхідні для розуміння його внутрішньої синтаксичної структури.

Аналіз синтаксичної структури речення доповнюється розділом «Синтагматичне членування речень». У цьому ж розділі виявилось доцільним розглянути й питання про відокремлені члени речення — не тільки другорядні, але й головні.

Враховуючи призначення монографії, розрахованої на широкі кола носіїв і знавців української мови — викладачів вищих і середніх шкіл, діячів науки і культури, студентів і представників інших верств української громадськості,— авторський колектив прагнув зробити виклад матеріалу максимально доступним. З огляду на це було визнано недоцільним застосовувати в праці нові спеціальні методи і прийоми аналізу, а прийняті чи розвинуті ав-

торами нові положення і формулювання послідовно узгоджено з кращими традиціями і основним напрямом розвитку радянського мовознавства. У ряді місць описова характеристика синтаксичних явищ української літературної мови доповнюється загальнодоступними цифровими викладками.

З огляду на велику кількість опублікованої досі літератури з питань синтаксису української та інших слов'янських мов і через обмеженість обсягу монографії автори змушені були відмовитись від бібліографічних посилань та довідок про історію розробки відповідних питань.

У написанні й рецензуванні книги взяли участь наукові співробітники Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та деякі викладачі вузів республіки. Зокрема, до складу авторського колективу ввійшли: І. Р. Вихованець («Головні члени речення»), А. П. Грищенко («Часова віднесеність речення», «Додаток», «Обставина», «Складнопідрядні речення з підрядним підметовим», а також складнопідрядні речення з підрядними присудковим, додатковим, означальним, місця і часу та «Складносурядні речення»), П. С. Дудик («Односкладні речення», «Неповні речення», «Еквіваленти речень»), Л. О. Кадомцева («Синтаксична модальність речення», «Синтаксично ізольовані частини речення», «Обставинні складнопідрядні речення», крім складнопідрядних з підрядними місця і часу, а також «Складні речення безсполучникові») та О. С. Мельничук («Теоретичні питання синтаксису», «Словосполучення», «Означення», «Синтагматичне членування речень»).

Працю рецензували кандидати філологічних наук В. В. Лобода і Г. П. Півторак. Технічне оформлення рукопису здійснили В. С. Чеппель, З. Р. Кревіна, Г. М. Соколовська і В. А. Ткаченко.

Розділ I

1. ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ СИНТАКСИСУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1. ПРЕДМЕТ СИНТАКСИСУ І ПРИРОДА СИНТАКСИЧНИХ ЯВИЩ

Визначення предмету будь-якого розділу науки про мову базується на кількох факторах, одні з яких мають більш або менш виразно виявлений об'єктивний характер, інші — суб'єктивний. Основними об'єктивними факторами для лінгвістичної науки є природа мовної структури і способи функціонування мови, особливості взаємовідношень між окремими сторонами мовної структури і між окремими аспектами мовних функцій, специфіка структури і функціонування конкретної мови, а також суспільне значення окремих сторін і функцій мови. Роль суб'єктивних факторів у даному разі відіграють такі обставини, як усвідомлення важливості вивчення певних груп мовних явищ, ступінь готовності науки до їх вивчення, характер наявних на даному етапі суміжних розділів науки, які займаються тими самими або суміжними об'єктами, традиції історичного розвитку відповідної галузі знання. Оскільки суб'єктивні фактори, які впливають на визначення предмета науки, видозмінюються в ході історичного розвитку суспільства і варіюються в залежності від індивідуальних особливостей дослідників, предмети окремих наукових дисциплін не є чимсь раз і назавжди усталеним, об'єктивно даним; на різних етапах розвитку науки вони зазнають певних змін і різними дослідниками розуміються не зовсім однаково. Користуючись тією самою назвою наукової дисципліни, різні дослідники можуть застосовувати цю назву до не в усьому однакових об'єктів дослідження або до різних способів дослідження тих самих об'єктів і, таким чином, по-різному визначати предмет науки, за якою зберігається та сама назва. Якщо при цьому інші об'єкти чи інші способи дослідження, характерні для інших наукових напрямків з тією самою назвою, абсолютно виключаються, то фактично йдеться не про одну наукову дисципліну, а про окремі різною мірою відмінні дисципліни. Якщо ж інше розуміння предмета даної науки визнається можливим, то кожне з таких розумінь предмета науки становить лише певну частину відповідної науки, представляє якусь окрему її сторону.

Названі суб'єктивні фактори зумовили певні розходження і в розумінні предмета синтаксису. Синтаксис виділився в період ан-

тичної культури як окремий розділ граматики, що мав своїм об'єктом закономірності сполучення слів у зв'язному мовленні. При цьому з самого початку на передній план були висунуті власне формальні особливості пов'язування слів у реченні як такі, що порівняно легко піддавались систематизації й зіставленню. Але оскільки антична граматика не могла остаточно звільнитися від загальносмислового і власне логічного підходу до явищ мови, на основі якого вона сформувалась, античний, як і весь європейський, синтаксис аж до XX ст., поряд із суто граматичною стороною організації висловлень, охоплював також і ряд моментів неграматичного характеру, пов'язаних з конкретною семантикою лексичних одиниць, які вступають у зв'язки в процесі мовлення, і з конкретним значенням цілих висловлень. Крайнього вияву таке розуміння синтаксису набуло в концепції Ф. Міклошича й інших мовознавців, які визначили синтаксис як учення про значення класів і форм слів. Ця концепція, в якій не знайшли місця питання про граматичну структуру речень і словосполучень, фактично проілюструвала неспроможність подібного розуміння синтаксису і необхідність переміщення центру уваги при синтаксичному дослідженні на граматичну структуру закінчених одиниць висловлення і виділюваних у їх складі комплексних частин.

Але відмова від розуміння синтаксису як учення про значення класів і форм слів не повинна вести до абсолютного заперечення ролі семантичного аспекту в синтаксисі. Жодний розділ науки про мову як найважливішу для суспільства знакову систему не може будуватись і розвиватись без послідовного врахування знакової функції мови, її семантики. Разом з тим, наукове дослідження мови може бути успішним і ефективним лише в тому разі, коли буде витримано чітке розрізнення семантичних функцій мовних засобів, які належать до різних сфер мовної структури, бо лише при цій умові можна досягти правильного розуміння функціональної взаємодії між різними структурними сферами мови і таким чином глибоко проникнути в приховані закономірності функціонування мови. Тому, досліджуючи синтаксичну сторону мовної структури, необхідно виділити з загальної семантики мовних конструкцій саме ті значення, які належать застосовуваним у кожному окремому випадку формальним засобам синтаксису, чітко відмежовуючи їх від значень несинтаксичних, властивих словам, словосполученням і реченням як конкретним одиницям мови і мовлення. В такому разі значення класів і форм слів фактично залишаються об'єктами синтаксичного аналізу, але не основними, а підпорядкованими таким основним об'єктам, як граматична структура речення і словосполучення, і лише в тій мірі, в якій вони виявляються значеннями власне синтаксичними.

Необхідність чіткого визначення предмета синтаксису і його відмежування від інших розділів науки про мову стала особливо актуальною після того, як у мовознавстві в другій половині XIX ст. виділилась в окремий розділ лексична семасіологія, а зго-

дом і безпосередньо пов'язана з нею лексикологія. Осмислення семантичної сторони мови насамперед як об'єкта семасіології слів викликало в кінці першої чверті XX ст. спроби побудови формалістичного синтаксису без будь-якого врахування не тільки конкретної семантики цілісних висловлень і їх лексичних компонентів, а й граматичної семантики синтаксичних засобів. У цих спробах, характерних для російського мовознавства 20-х років і для деяких різновидів структуралізму, усувається основний зміст синтаксису — характеристика ролі синтаксичних явищ у побудові знакових одиниць мовлення. Між тим, багатовікова практика шкільного і наукового вивчення синтаксису індоєвропейських мов показала, що найглибше розуміння суті синтаксичних явищ досягається саме тоді, коли враховуються як їх зовнішнє, формальне виявлення, так і їх семантичні функції.

У семантиці синтаксичних явищ необхідно розрізняти два плани. З одного боку, в синтаксичних явищах виділяється загальна, власне синтаксична семантика, властива відповідним синтаксичним явищам безвідносно до тієї конкретної семантики різних слів і словосполучень, з якою вона поєднується і взаємодіє в процесах мовлення. Абстрактна природа цієї власне синтаксичної семантики вивчалась досі занадто мало і нецілеспрямовано, хоча саме вона повинна займати основне місце серед об'єктів синтаксичного аналізу мови. З другого боку, семантичні функції синтаксичних явищ проявляються в здатності відповідних синтаксичних засобів до вираження певних категорій конкретних смислових відношень між компонентами висловлення, установлюваних не стільки на основі даного синтаксичного засобу, скільки на основі лексичної семантики пов'язуваних у контексті компонентів. Досі при вивченні семантичної сторони синтаксичних явищ в основному мався на увазі саме цей план синтаксичної семантики, але відповідний аналіз проводився, як правило, без належного розрізнення власне синтаксичної і конкретно-лексичної семантики розглядуваних конструкцій, внаслідок чого до сфери синтаксису фактично відносились і явища несинтаксичного загальносемантичного характеру.

В ході багатовікового розвитку світового мовознавства збереглось і закріпилось розуміння синтаксису (для більшості мов світу, в тому числі й для слов'янських) як одного з двох основних розділів граматики — поряд з морфологією. Вимоги точності наукового аналізу в рамках усталеної системи мовознавчої науки не допускають змішування власне синтаксичних явищ з морфологічними, лексичними, фразеологічними й іншими, які виходять за межі синтаксичної або й взагалі граматичної сфери. Разом з тим, вивчення синтаксичних явищ не може здійснюватись і в абсолютному відриві від інших аспектів мовної структури, з якими вони постійно взаємодіють і тісно переплітаються в процесі функціонування мови. Лише правильне поєднання обох методологічних вимог — послідовного відмежування синтаксичних явищ від

несинтаксичних і постійного усвідомлення нерозривного зв'язку синтаксичної сторони мови з іншими її сторонами може забезпечити належну ефективність наукового аналізу мови.

Визначення предмета синтаксису як одного з двох розділів граматики не можливе без визначення предмета другого — морфологічного розділу граматики, з яким має бути проведене перше розмежування синтаксису. В свою чергу, за передумову визначення предметів морфології і синтаксису можна було б прийняти загальне визначення предмета граматики, хоча це загальне визначення може бути подане і в зворотному порядку — як результат узагальнення визначень морфології і синтаксису.

Здавна усталилось розуміння морфології як граматичного вчення про слово. Та обставина, що у випадках з аналітичними формами слів морфології доводиться виходити за межі єдиного слова і розглядати сполучення двох або й кількох окремих слів — повнозначного і службових — як складену морфологічну одиницю, не дає підстав для заперечення такого розуміння морфології. Морфологія розглядає слово не в плані його лексичної семантики і не з точки зору його цілісності (це справа лексикології), а лише з точки зору його граматичної природи. Тому аналітична форма слова типу *буду писати* чи *більш досвідчений* є для морфології такою ж граматичною ознакою саме окремого слова *писати* чи *досвідчений,* як і синтетична форма типу *писатиму* чи *досвідченіший.* Враховуючи обидві сфери граматичної природи слова, які підлягають морфологічному аналізові — словотвір і словозміну,— морфологію можна визначити як учення про внутрішню граматичну (словотворчу) структуру і зовнішню граматичну форму слів. Таким чином, морфологія визначається як розділ граматики, пов'язаний виключно зі словом.

Відомо, що слово є однією з двох основних знакових одиниць мови. Другою одиницею мови, складнішою, ніж слово, є речення. Граматична природа речення має деякі загальні ознаки, спільні з граматичною природою слова. Зокрема, як буде показано далі, речення має певну внутрішню граматичну структуру (за винятком однослівних речень) і певне зовнішнє граматичне оформлення (модальність, часову віднесеність). Саме цими сферами граматичної природи речення і займається синтаксис. Таким чином, синтаксис може бути визначений як учення про внутрішню і зовнішню граматичну структуру речення. Оскільки одним з компонентів внутрішньої граматичної структури речення є структура словосполучення, синтаксичне вчення про словосполучення може розглядатися як спеціальний розділ граматичного вчення про речення. Узагальнюючи подані визначення морфології й синтаксису, граматику можна визначити як учення про внутрішню і зовнішню формальну структуру одиниць мови — слів і речень.

У світлі наведеного визначення предмета синтаксису основними об'єктами синтаксичного дослідження мають бути визнані

особливості формальної (граматичної, тобто власне синтаксичної) структури речення, формальні (граматичні) способи творення речень із слів і словосполучень, а також граматична (синтаксична) специфіка слів і словосполучень, використовуваних у ролі компонентів речень. Для позначення граматичної (власне синтаксичної) структури речення чи будь-якої його частини у синтаксисі вживаються терміни *синтаксична конструкція* або *синтаксична одиниця,* для позначення граматичних способів організації речення — *синтаксичні засоби,* для позначення формальних відношень між окремими синтаксичними компонентами речення — *синтаксичні відношення,* або *синтаксичні зв'язки.*

Кожний з перерахованих об'єктів синтаксичного дослідження представлений у мові більш або менш численними різновидами, застосовуваними в необмеженій кількості конкретних одиниць мовлення. Близькі між собою різновиди синтаксичних прийомів (конструкцій, засобів, зв'язків) об'єднуються в окремі типи синтаксичних конструкцій, синтаксичних засобів, синтаксичних зв'язків. В усіх випадках свого застосування всі ці синтаксичні прийоми завжди виконують якусь певну функцію в формальній організації одиниці висловлення і в вираженні смислових відношень між компонентами висловлення або відношень цілого висловлення до об'єктивної ситуації чи контексту. Виконувані синтаксичними прийомами функції в організації висловлення називаються *синтаксичними функціями,* або *синтаксичними значеннями.* Синонімічність обох цих термінів означає, що не може бути ніяких інших синтаксичних значень, крім тих загальних функцій, які виконуються відповідними синтаксичними прийомами у структурі конкретних висловлень у взаємодії з конкретною семантикою висловлень, яка базується на лексичних значеннях використовуваних слів. Виконувані окремими різновидами синтаксичних прийомів функції здебільшого об'єднуються в групи споріднених функцій, утворюючи *синтаксичні категорії* як вищий ступінь абстракції по відношенню до окремих синтаксичних значень. Синтаксичні категорії становлять синтаксичну частину загальних граматичних категорій мови. Вони виявляють ряд спільних ознак з граматичними категоріями в галузі морфології, але разом з тим мають і свої специфічні особливості, зумовлені загальною відмінністю синтаксичної сфери мови від морфологічної. Кожній синтаксичній категорії як узагальненому синтаксичному значенню відповідає певний тип синтаксичних прийомів, функції яких узагальнюються в даній категорії, але не обов'язково кожному типові синтаксичних прийомів відповідає окрема синтаксична категорія.

Конкретний зміст усіх перерахованих тут синтаксичних понять розкривається докладніше в наступних розділах після визначення центрального для синтаксису поняття речення.

2. РЕЧЕННЯ ЯК ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЯ І ЯК СИНТАКСИЧНА КОНСТРУКЦІЯ

Основною одиницею мовлення в усіх мовах є речення. Кожна мова виявляє ряд структурних і функціональних ознак речення, які характеризують його як основну одиницю мовлення. Найголовнішою з цих ознак є властива всім мовам функціональна і формальна автономність речення, яка сприяє виразному відмежуванню кожного речення від сусідніх у контексті, а в разі відсутності контексту дозволяє окремому реченню самостійно виконувати роль закінченого висловлення. Функціональна і формальна автономність речення як основної одиниці мовлення знаходить свій прояв і в тому, що при членуванні висловлення на окремі речення не виявляється ніяких зовнішніх ознак, які свідчили б про будь-яку підпорядкованість одного речення в контексті іншому, так що всі речення даного висловлення якого завгодно великого обсягу вичленовуються з контексту на єдиному, постійному рівні членування.

Формальна автономність речення, виразна відмежованість його в контексті від сусідніх речень зумовлюється високим ступенем його внутрішньої формальної організації, яка надає йому характеру цілісної структури. Мова не знає інших відрізків мовлення, які відзначалися б подібною зовнішньою автономністю і внутрішньою цілісністю. Все це дає підстави розглядати речення як основну і єдину одиницю мовлення, здатну функціонувати в ролі закінченого відрізка мовлення і разом з тим оформлювану за певними загальними закономірностями.

Найголовніші ознаки загальної структури речення зводяться до того, що для його утворення використовуються наявні в мовній системі знакові елементи — носії певних лексичних значень — і властиві тій же мовній системі синтаксичні прийоми. У функціональному відношенні спільною для всіх конкретних речень є їх властивість позначати для носіїв відповідної мови певні конкретні явища об'єктивної дійсності різного ступеня складності, розподіленості в просторі і тривалості в часі разом з відображенням цих явищ у свідомості мовця або, в частині випадків, самі лише психічні утворення, для яких не можна знайти безпосередніх реальних відповідників в об'єктивній дійсності. Ця загальна семантична функція характеризує кожне конкретне речення як лінгвістичний знак; з огляду на приналежність речення до сфери мовлення воно може бути визначене в цьому відношенні як основний знак мовлення.

Розглядуване у відриві від безпосередньої ситуації мовлення чи контексту, окреме речення, навіть при збереженні всіх його формальних властивостей, звичайно значною мірою втрачає свою конкретність і семантичну визначеність, перетворюючись у вираз, здатний набувати різних значень. Але й поза мовною ситуацією чи контекстом усяке речення зберігає свою приналежність до сфе-

ри мовлення, залишаючись ніби копією безпосереднього прояву мовлення. Це дає змогу розглядати те саме речення як одиницю мовлення на двох різних рівнях — у його конкретному прояві в мовленні і відокремлено від певного акту мовлення.

Знакова природа речення, тобто його знакове відношення до позначуваних сутностей, лежить в основі всієї сукупності загальних ознак і особливостей речення. Так званий загальний зміст речення, який забезпечує можливість прямої знакової віднесеності речення до певного явища дійсності і до фактів свідомості, знаходить своє вираження як у лексико-фразеологічній, так і в синтаксичній сторонах природи речення.

Як і будь-який інший знак, речення в своїй знаковій суті являє собою єдність знакової субстанції і знакової функції, тобто власне значення. Знакову субстанцію речення становить весь його фізичний—звуковий—склад, відтворюваний органами мовлення, сприйманий органами слуху і придатний до фіксації різними засобами. Субстанція речення як знака мовлення формується із знаків мови — слів і словосполучень та синтаксичних засобів нелексичного характеру. Оскільки субстанція речення в своєму вихідному, первинному стані є звуковим явищем, яке може лише відображатись чи уявлятись у психіці людей, подібно до інших об'єктивних явищ дійсності, природа речення, як і всякого іншого мовного знака, є матеріальною.

Знакова функція, чи, інакше, значення речення, в своєму повному виявленні складається з кількох різнобічних соціально осмислюваних знакових відношень речення до окремих сторін мовної ситуації. Як правило, речення в процесі мовлення вступає у знакові відношення з трьома сторонами мовної ситуації — позначуваним явищем дійсності (денотатом), суб'єктом мовлення, який відображає чи уявляє відповідне явище дійсності і формує речення для його позначення, і, нарешті, співрозмовником (слухачем, читачем чи їх групою), якому безпосередньо адресується речення. Таким чином, значення речення в звичайних ситуаціях являє собою єдність соціально осмислюваних знакових відношень речення до позначуваного явища дійсності, до відображення чи уявлення цього явища у психіці мовця і до психіки співрозмовника. Як знак мовлення для мовця і співрозмовника речення відіграє роль прямого замісника позначуваного ним об'єктивного явища, забезпечуючи тим самим можливість вільного умовного оперування всіма позначуваними явищами в процесах пізнання і в підготовчих роботах до перетворення дійсності, виключаючи необхідність щоразу вступати в безпосередній фізичний контакт з кожним конкретним явищем дійсності. Але нерідко трапляються й такі мовні ситуації, в яких буває відсутньою одна або й відразу дві з трьох названих сторін — позначуване явище і співрозмовник. У таких випадках речення вступає в безпосередні знакові відношення лише з психікою мовця і співрозмовника, стосуючись лише умовно до того місця в об'єктивній дійсності,

яке мало б займати уявлюване мовцем і позначуване реченням явище, а при відсутності співрозмовника адресується або уявному співрозмовникові, або спрямовується до свідомості самого мислячого суб'єкта.

Конкретний характер знакових відношень речення до кожної з трьох сторін мовної ситуації міняється разом із зміною самих ситуацій, і тому фактично не буває двох речень у процесі мовлення, які б мали абсолютно однакові значення. Але, разом з тим, знакові відношення речення до окремих сторін мовної ситуації виявляють різні ознаки спорідненості і подібності між собою, що дає змогу групувати їх у певні типи знакових відношень і, таким чином, науково аналізувати значення речення з позицій мовознавства. Одні такі типи знакових відношень речення формуються на основі спорідненості позначуваних явищ дійсності і знаходять свій вияв у значеннях лексичних і фразеологічних компонентів речення та синтаксичних відношень між ними, інші типи знакових відношень відображають відношення між сторонами мовної ситуації і проявляються, як правило, в певних синтаксичних засобах оформлення цілих речень, але нерідко позначаються й лексичними засобами. Всі синтаксично оформлювані типи значень речення як синтаксичні категорії вивчаються в синтаксисі.

Таким чином, значення речення не становить внутрішньої, ідеальної його сторони, не міститься всередині знакової субстанції речення і не утворює разом з його фізичною субстанцією єдності двох відмінних за своєю природою сторін — ідеальної і матеріальної. Значення речення — це лише зовнішня по відношенню до його субстанції соціальна функція речення, усвідомлювана суспільством здатність його репрезентувати для співрозмовників об'єктивні явища дійсності і відповідні факти свідомості та вказувати на певні стосунки між співрозмовниками і позначуваними явищами дійсності та свідомості. Сама по собі ця функція існує тільки для свідомості носіїв мови і тому має виразно ідеальну природу, але вона лише асоціюється носіями мови з реченням, а не міститься в ньому.

Розуміння значення речення як його соціальної знакової функції, зовнішньої щодо його знакової субстанції, не заперечує наявності в реченні ідеального змісту іншого характеру, ніж знакова функція. Як уже відзначено, кожне речення формується з властивих мовній системі знакових одиниць нижчого порядку — слів, словосполучень і нелексичних засобів синтаксису. Кожний такий мовний знак нижчого порядку має свою знакову субстанцію і свою знакову функцію, чи просто значення. Значення такого знака, окремо взятого, як і окремого речення, не становить внутрішньої ідеальної сторони знака, а являє собою лише соціально усвідомлювану здатність знака співвідноситись із певними об'єктивними предметами, явищами чи стосунками і їх відображеннями в свідомості. Але, будучи введені до складу речення, відповідні знаки нижчого порядку разом із своїми значеннями вступають у

більш або менш складну взаємодію, внаслідок якої взаємно конкретизуються загальні (поза межами речення) їх значення і формується єдине конкретне значення цілого речення. При цьому значення кожного знака нижчого порядку як складової частини речення, залишаючись зовнішнім щодо знака, який є його носієм, стає внутрішнім компонентом того речення, до складу якого воно входить разом із своїм носієм. Більше того, і вся та органічна єдність, яка утворюється з сукупності значень використаних знаків нижчого порядку, залишається внутрішньою приналежністю речення, становлячи лише основу для формування значення цілого речення як його зовнішньої функції. Саме ця смислова єдність, яка виникає в результаті взаємодії значень використовуваних у реченні знаків нижчого порядку, і становить загальний зміст речення. Природа загального змісту речення має виразно ідеальний характер і багато в чому відповідає психічному відображенню позначуваного реченням явища в свідомості співрозмовників. Але загальний зміст речення ні в якому разі не може бути ототожнений з цим психічним відображенням позначуваного реченням явища, оскільки психічне відображення є зовнішньою щодо речення сутністю, однією з трьох сторін мовної ситуації, до якої речення стосується як знак до позначуваного, тимчасом як загальний зміст речення входить безпосередньо до його складу. Разом з тим, загальний зміст не може розглядатись і як така ідеальна сторона речення, яка нібито безпосередньо пов'язується з його матеріальною стороною — фізичною знаковою субстанцією, бо загальний зміст речення кориниться не в знаковій субстанції його, взятій у цілому, а в окремих значеннях знакових компонентів речення. Отже, усувається методологічна суперечність такого розуміння змісту мовного знака, при якому ідеальний зміст мислиться як існуючий поза свідомістю мислячих істот компонент мовних знаків, співвідносний або й рівноправний з їх фізичною субстанцією. Загальний зміст речення є відображенням явищ дійсності і фактів свідомості, об'єктивованим у реченні за допомогою значень використовуваних знакових компонентів. Саме завдяки наявності в реченні соціально осмислюваного ідеального змісту воно виконує свою знакову функцію, співвідносячись для носіїв мови з відповідними явищами дійсності і фактами свідомості.

Загальний зміст речення ніколи не буває однорідним. У його складі завжди виділяється основна частина, яка є безпосереднім відображенням чи зображенням позначуваного реченням явища, і додаткова частина, в якій відображається характер стосунків між співрозмовниками і позначуваним явищем у момент формування речення. Для відрізнення від загального змісту речення основна його частина може бути позначена терміном *об'єктивний* (або *основний*) *зміст речення;* додаткову частину загального змісту речення можна назвати *суб'єктивною* (чи *суб'єктивно-об'єктивною*). Основний зміст речення пов'язується із значеннями його лексичних компонентів і засобів синтаксичного зв'язку

між ними, а суб'єктивна частина змісту речення виявляється переважно в засобах синтаксичного оформлення.

На підставі проведеного аналізу речення можна визначити як основну знакову одиницю мовлення, яка формується з мовних знаків нижчого порядку — лексичних, фразеологічних і синтаксичних — і відзначається внутрішньою цілісністю і зовнішньою автономністю, виступаючи поза контекстом у ролі закінченого відрізка мовлення і виділяючись у контексті на єдиному рівні членування.

Загальна структура речення являє собою єдність двох якісно відмінних сторін — лексико-фразеологічного складу, з яким пов'язується насамперед основний зміст речення, і синтаксичної структури, що стосується як до основного, об'єктивного змісту речення, так і до його суб'єктивної частини. Речення є тією мовною структурою, в рамках якої розгортається функціонування всіх синтаксичних прийомів і за межі якої не виходить переважна більшість синтаксичних відношень. Розглядуване в цілому, разом із своїм лексико-фразеологічним складом і своїм загальним змістом, речення не становить прямого об'єкта синтаксису як розділу граматики. Воно є об'єктом загального вчення про речення — розділу мовознавства, який ще тільки починає створюватись. Наведене вище визначення подано саме з позицій загального вчення про речення, а не з позицій синтаксису, в якому це визначення може лише конкретизуватися в плані власне синтаксичних властивостей речення. Безпосереднім об'єктом синтаксису є лише синтаксична сторона загальної структури речення, тобто синтаксична його конструкція, взята в цілому, і різні синтаксичні прийоми, виділювані з синтаксичної структури речення і розглядувані як у зв'язку з певною синтаксичною конструкцією речення, так і поза будь-якою конструкцією. Таким чином, синтаксис є лише граматичною частиною загального вчення про речення, подібно до того як він, з другого боку, є лише зверненою до сфери мовлення частиною граматичного вчення про структуру мови. Абстрагуючи синтаксичну сторону від загальної структури речення, синтаксис розглядає синтаксичну конструкцію речення як речення в синтаксичному розумінні. Речення в цьому розумінні належить до системи мови. Необхідно, проте, мати на увазі, що існує й друга, несинтаксична, сторона речення і, разом з тим, не допускати сплутування синтаксичної сторони речення з несинтаксичною і беззастережного поширення синтаксичного аналізу на несинтаксичні об'єкти.

3. СИНТАКСИЧНІ ЗАСОБИ

Протиставлення в рамках загальної структури мови двох основних її планів — граматичного і лексико-фразеологічного — базується на відмінностях знакової природи відповідних засобів

вираження мовного змісту. В семасіологічному відношенні лексико-фразеологічні засоби є виразниками основного (об'єктивного) змісту знакової одиниці, незалежного від специфіки формальної структури даної мови і даної знакової одиниці, тимчасом як граматичні засоби виражають додаткову частину загального змісту знакової одиниці, який створюється на основі загальної формальної структури відповідної мови. У формальному відношенні лексико-фразеологічні засоби становлять основну частину субстанції знакової одиниці, характеризуючись у її складі відносною автономністю і більшою фізичною ваговитістю, тоді як граматичні засоби становлять додаткову чи супровідну частину субстанції знакової одиниці, здебільшого фізично менш вагому, ніж лексико-фразеологічні засоби. Однією з конкретних формальних особливостей лексико-фразеологічних засобів є обов'язкове формування їх субстанції з фонемного матеріалу, тимчасом як граматичні засоби можуть і не мати фонематичного характеру, проявляючись, крім фонемного матеріалу, також у явищах ритмомелодики, взаємного розташування лексико-фразеологічних засобів або в нульових показниках.

Між семантикою граматичних засобів у галузі морфології і в галузі синтаксису має місце істотна відмінність. Якщо морфологічні засоби виражають лише абстрактні відтінки змісту конкретних словоформ чи словосполучень, створювані загальною системою властивих даній мові морфологічних засобів, то змістом будь-якого синтаксичного засобу завжди є відображення певного відношення, в яке вступає даний лексико-фразеологічний засіб у акті мовлення. У формальному плані відмінності між синтаксичними і морфологічними засобами в різних мовах можуть бути більшими або меншими.

Оскільки загальна семантична природа синтаксичних засобів як виразників властивих лексико-фразеологічним засобам у актах мовлення відношень для всіх мов має бути в принципі однаковою, то в основу класифікації синтаксичних засобів окремих мов необхідно класти їх формальну сторону. В українській, як і в більшості інших слов'янських та багатьох неслов'янських мов, роль синтаксичних засобів виконують форми словозміни, службові слова, ритмомелодика речення і порядок слів. Як уже згадувалось, за певних умов синтаксичну функцію може виконувати і відсутність будь-якого з цих чотирьох показників — так званий нульовий показник.

Роль синтаксичних засобів в українській мові виконують не всі форми словозміни, властиві різним частинам мови. Найповніше використовуються в ролі синтаксичних засобів форми прикметників, узгоджуваних займенників, порядкових числівників і дієприкметників, у яких форми трьох властивих їм граматичних категорій — роду, числа і відмінка,— виконують у реченні функцію вираження синтаксичного зв'язку з означуваним ім'ям, а властива дієприкметникам, крім цього, форма стану — функцію ви-

раження характеру синтаксичних суб'єктно-об'єктних стосунків. Синтаксичними показниками у дієслова є форма особи, числа, часу, способу і стану, а в формах на *-л-(-в)* — також і роду. Не мають синтаксичного характеру властиві особовим дієсловам, інфінітивам і дієприкметникам форми виду. Найвужче використовуються в синтаксисі форми словозміни іменників і неузгоджуваних займенників, з яких лише форми відмінка завжди виступають у ролі синтаксичних засобів, тимчасом як форми роду і числа іменників і неузгоджуваних займенників виразних синтаксичних функцій не виконують. Як синтаксичні засоби використовуються також форми відмінка кількісних числівників (у числівника *два* — також форми роду, а в числівника *один* — ще й форми числа). Докладніше про характер виконуваних засобами словозміни синтаксичних функцій ідеться в дальших розділах.

Для всіх службових слів, крім деяких часток, функціонування в ролі синтаксичних засобів є основним і, як правило, єдиним призначенням у мові. При цьому прийменники використовуються для уточнення характеру синтаксичної залежності оформлюваних непрямими відмінками іменників, неузгоджуваних займенників і інших субстантивованих форм, сурядні сполучники — для пов'язування однорідних членів простого речення і сурядних речень, підрядні сполучники,— як правило, для пов'язування підрядних речень з головними, а відносні слова поряд з такою ж синтаксичною функцією оформлення підрядності речення відіграють одночасно ще й роль члена підрядного речення. Більшість часток теж належить до синтаксичних засобів, але окремі частки, наприклад заперечні, обмежувальні (*тільки, лише*) і под., належать до лексико-фразеологічної сфери мовної структури.

З різноманітних варіантів ритмомелодичного оформлення речення характер синтаксичних засобів мають лише найбільш загальні схеми ритмомелодики, які відображають основні моменти синтагматичного членування речення, зокрема виділення в інтонаційній лінії розповідного, наказового і питального речення з питальними словами антикаденції і каденції (фразового наголосу), вираження питального характеру речення без питальних слів і позначення меж речення в контексті. Ритмомелодичні ознаки емоційних і експресивних відтінків змісту речення до сфери синтаксису не належать.

Порядок слів як синтаксичний засіб вираження синтагматичного членування речення в українській мові, як і в інших слов'янських, в основному безпосередньо пов'язаний з ритмомелодичним оформленням речення. Протиставлення окремих різновидів порядку слів належить в українській мові вже до сфери стилістики.

Нульовий показник може розглядатися як синтаксичний засіб лише при тій умові, якщо він займає окреме місце в одному ряду з позитивними показниками якогось певного синтаксичного засобу. Так, наприклад, відсутність сурядного чи підрядного спо-

лучника між частинами складного речення — безсполучниковий зв'язок частин складного речення — є синтаксичним засобом лише остільки, оскільки поряд з цим існують звичайні складні речення з сполучниками.

Перераховані типи синтаксичних засобів становлять основу синтаксичної структури української мови. Будь-яке явище української мови можна розцінювати як синтаксичне лише в тому разі, коли в його оформленні бере участь принаймні один із цих синтаксичних засобів (при врахуванні відзначеної специфіки нульового показника і протиставлення різновидів порядку слів). Жодне явище української мови не може бути віднесене до сфери синтаксису, якщо воно не містить у собі хоча б одного з перерахованих типів синтаксичних засобів у їх власне синтаксичних функціях.

4. СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

Загальне синтаксичне оформлення речення, як і граматичне оформлення будь-якої іншої знакової одиниці мови, утворює дві виразно відмінні в функціональному відношенні сфери. Одна сфера синтаксичної структури речення охоплює систему внутрішніх щодо цілого речення синтаксичних відношень між лексичними компонентами речення і, таким чином, являє собою внутрішньо-синтаксичну сферу структури речення. Друга сфера синтаксичної структури речення складається з синтаксичних ознак, які характеризують речення в цілому, незалежно від його внутрішньої синтаксичної розчленованості, оформляючи синтаксичні відношення цілого речення до ситуації мовлення чи до контексту, і в цьому розумінні вона є зовнішньо-синтаксичною сферою структури речення.

З точки зору структури загального змісту речення зовнішньо-синтаксичні значення займають цілком особливе місце, оскільки вони ніколи не беруть участі в формуванні основного (об'єктивного) змісту речення, а завжди становлять грунт для формування тієї додаткової (суб'єктивної) частини загального змісту, в якій відображається віднесеність основного змісту речення до дійсності. З формальної точки зору зовнішньо-синтаксичні відношення речення в українській мові не виявляють такої глибокої специфіки, як у плані змісту,— вони оформляються майже тими самими загальними категоріями синтаксичних засобів, що й внутрішньо-синтаксичні відношення. Зокрема для їх оформлення використовуються морфологічні, службоволексичні й інтонаційні засоби, і лише порядок слів, який в українській мові є одним із засобів оформлення внутрішньо-синтаксичних стосунків, у зовнішньо-синтаксичній сфері структури речення майже ніякої ролі не відіграє.

Зовнішньо-синтаксична сфера структури речення в українській мові створюється в основному двома синтаксичними катего-

ріями — модальності і часу; в дієслівних односкладних реченнях до цих двох категорій приєднується ще категорія особи, яка в двоскладних реченнях належить до сфери внутрішньо-синтаксичної.

Синтаксична категорія модальності як частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення складається з формально розрізнюваних синтаксичних значень, в яких виражається спосіб віднесеності основного змісту речення до дійсності. В українській мові за допомогою синтаксичних засобів розрізняється сім модальних значень речення: розповідність, питальність, спонукальність, бажальність, умовність, імовірність і переповідність. Відповідно до цього виділяється сім модальних різновидів речення, незалежно від внутрішньо-синтаксичної структури: речення розповідні, питальні, спонукальні, бажальні, умовні, гіпотетичні і переповідні. Немає підстав відносити до зовнішньо-синтаксичної сфери протиставлення ствердного і заперечного значень у загальній семантиці речень. Обидва ці значення входять до основного змісту речень, які при цьому можуть належати до будь-якого різновиду модальності — розповідної, питальної, спонукальної і т. д.

Модальне значення розповідності полягає в тому, що загальний зміст речення у всіх його планах подається як беззастережно відповідний відображуваній чи зображуваній ним дійсності. Найбільш поширена в мові, розповідна модальність ніяких спеціальних формальних показників не має. Дійсний спосіб дієслова-присудка вживається не тільки в розповідних реченнях, а і в питальних. Спадний характер інтонації кінцевої частини розповідних речень (так звана каденція) є звичайним і для інших різновидів модальності, крім питальної. Таким чином, розповідна модальність оформляється нульовим синтаксичним показником, який в одному ряду з позитивними формальними показниками інших видів модальності речення може вважатися справжнім синтаксичним засобом.

Модальне значення питальності являє собою вимогу підтвердження чи заперечення відповідності загального змісту питального речення зображуваній чи відображуваній ним ділянці дійсності або з'ясування якогось істотного моменту відповідної ділянки дійсності. Як правило, питальне речення адресується співрозмовникові чи групі співрозмовників, від яких очікується відповідь, але воно може бути і не звернене до конкретних співрозмовників. Питальні речення, які вимагають підтвердження чи заперечення реальності загального змісту речення (так звані уточнюючі питання), оформляються в українській мові спеціальною питальною інтонацією, яка зводиться до виразного піднесення тону на тій частині речення, що є носієм основного смислового (фразового) наголосу. Для вираження різних відтінків значення уточнюючого питання додатково застосовуються різні питальні частки (*хіба, чи, невже* і ін.), при яких питальна інтонація зде-

більшого зникає. Питальні речення, що вимагають з'ясування додаткового моменту відображуваної ділянки дійсності (так звані з'ясовуючі питання), завжди мають у своєму складі питальне слово (займенник або прислівник), яке стосується потрібного моменту дійсності. Як і при питальних частках в уточнюючих питаннях, питальна інтонація при питальних словах у з'ясовуючих питаннях не застосовується. Таким чином, може створитись враження, що питальні речення з питальними словами не мають спеціальних синтаксичних показників питальності, а оскільки питальні займенники і прислівники, як єдині виразники питального характеру речення, не можуть бути віднесені до службових слів, може виникнути сумнів відносно самої наявності в цих реченнях питальної модальності як синтаксичного значення. Але такий сумнів усувається тією обставиною, що питальні слова являють собою специфічну групу слів, які ні в яких інших конструкціях речень, крім питальних, не застосовуються, і навіть у внутрішньо-синтаксичній функції підрядно-питальних слів, близькій до функції відносних слів, вони надають підрядному реченню питального відтінку. Таким чином, питальні слова можна розглядати як особливий лексичний компонент питальних речень, у якому поєднується функція вираження елемента об'єктивного змісту речення з функцією вираження синтаксичного значення питальності.

Модальне значення спонукальності становить адресовану співрозмовникові чи групі співрозмовників вимогу такої дії чи поведінки, яка забезпечила б відповідність між основним змістом спонукального речення і дійсністю. Основним синтаксичним засобом вираження спонукальності є наказовий спосіб дієслова, яке являє собою синтаксичний центр самостійного простого, головного чи сурядного речення, а при значенні 3-ї особи — форма дійсного способу з спонукальною часткою (*хай, нехай*). Поряд з цим, функцію вираження спонукальності можуть переймати на себе й інфінітивні речення, а також — при сприятливих умовах ситуації чи контексту — речення з особовими формами дієслова дійсного способу, в яких спонукальна модальність оформляється нульовим показником. Окремі відтінки спонукальної модальності передаються за допомогою дієслівних форм умовного способу.

Модальне значення бажальності полягає у вираженні бажання суб'єкта мовлення відносно здійснення основного змісту бажального речення. Основними формальними засобами вираження бажальності є умовна форма дієслова, яке входить до складу синтаксичного центру речення, або інфінітивна форма з часткою *би* (*б*). Нерідко умовна форма дієслова в бажальних реченнях супроводиться часткою *хоч* (*хоча*).

Модальне значення умовності являє собою вказівку на те, що відсутня в момент мовлення відповідність основного змісту речення дійсності могла б мати місце при певній умові, конкретно визначеній чи не визначеній у змісті самого речення. Умовна мо-

дальність як одне з зовнішньо-синтаксичних значень речення не тотожна з внутрішньо-синтаксичним значенням умовної підрядності. Основним формальним засобом вираження умовної модальності є умовний спосіб дієслова-присудка, зрідка також інфінітивна форма з умовною часткою *би* (*б*). Речення умовної модальності здебільшого бувають складнопідрядними з показником умовності в головному реченні і з підрядним умови або складносурядними з показником умовності в першому сурядному і з протиставним зв'язком між першим і другим сурядними реченнями. Зрідка речення умовної модальності бувають простими.

Модальне значення ймовірності складається з семантичних відтінків припущення, можливості, ймовірності і недостатньої ймовірності. Усі ці відтінки передаються за допомогою спеціальних модальних часток, які вводяться до складу речення, стосуючись його змісту в цілому, і здебільшого відокремлюються в ньому. Такими є частки *мабуть, певне, ніби, либонь, десь, чи не, ледве* (*чи*) *не, навряд* (*чи*) і под. Утворювані за допомогою таких модальних часток гіпотетичні речення як окремий синтаксично оформлюваний модальний різновид речень необхідно відрізняти від речень з повнозначними вставними словами типу *можливо, напевно, здається,* з частинами складених присудків типу *мусив би* (*мусить*), *повинен* (*би*), *мав би* або від складнопідрядних конструкцій з головними реченнями типу *ймовірно, здається, можна припустити* і т. д., в яких семантика ймовірності передається не синтаксичними засобами, а висловлюється за допомогою повнозначних членів речення.

Модальне значення переповідності супроводить основний зміст таких речень, які висловлюються не як прояв особистого досвіду чи переконання мовця, а як переказ висловлень інших осіб. Переповідні речення в українській мові оформляються за допомогою модальних часток типу *мовляв, буцім(то), нібито, начебто* і под., які в складі речення відокремлюються. Із синтаксично оформлюваним модальним різновидом переповідних речень не слід змішувати речення з повнозначними вставними словами *кажуть, розповідають,* а також складнопідрядні речення з підрядними з'ясувальними, залежними від дієслів говоріння і слухового сприймання.

Як у характері формальних засобів, так і в модальній семантиці гіпотетичних і переповідних речень виявляються деякі спільні ознаки. Разом з тим, обидва ці модальні різновиди речень стоять дещо осторонь від решти модальних різновидів, наближаючись до розповідних речень з повнозначними вставними словами модальної семантики.

Таким чином, основними формальними засобами вираження синтаксичної категорії модальності речення є форми способу дієслова-присудка чи дієслівного головного члена односкладного речення, спеціальні частки та інтонація речення. Для вираження

семи модальних значень речення використовується три форми способу дієслова: дійсний спосіб — для розповідного, питального, гіпотетичного і переповідного речень, умовний — для умовного і бажального речення і наказовий — для спонукального речення. Можливі випадки переносного вживання форм способу дієслова для вираження деяких інших значень, про що йдеться в наступних розділах, не заперечують основної синтаксичної специфіки форм дієслівного способу як засобів оформлення модальності речення. Це означає, що форми, які в морфологічному плані становлять формальну особливість дієслова як частини мови і утворюють власне дієслівну граматичну категорію способу, у синтаксичному плані належать не самому дієслову, а стосуються речення в цілому, виконуючи важливу функцію вираження одного з його зовнішньо-синтаксичних значень. Морфологічна пов'язаність цього синтаксичного засобу саме з дієсловом пояснюється вирішальною структурною роллю дієслова як частини мови в формуванні речення, тим, що особова форма дієслова здавна сама по собі може утворювати речення, а при наявності в реченні слів інших частин мови завжди є синтаксичним центром речення — самостійно чи разом з підметовим ім'ям.

Кожне з семи модальних значень, крім зовнішньо-синтаксичної сфери, може виступати і у внутрішньо-синтаксичній сфері структури речення. Це буває тоді, коли відповідне модальне значення міститься в підрядному реченні, яке становить частину складнопідрядного речення і синтаксично залежить від головного. В таких випадках модальне значення підрядного речення являє собою не зовнішньо-синтаксичне відношення цілого речення до позамовної дійсності, а внутрішньо-синтаксичне відношення підрядного речення до головного, модальне значення якого співвідносить з дійсністю зміст усього складнопідрядного речення в цілому, зокрема частину змісту, створювану модальним значенням підрядного речення.

Іноді в один ряд з модальними значеннями речення ставиться окличність. Але окличність не має нічого спільного не тільки з модальністю, а і з синтаксисом взагалі, оскільки вона становить лише емоційно чи експресивно забарвлений варіант вимови речення, який може супроводити будь-який модальний різновид речення. Так само немає підстав для віднесення до синтаксичної категорії модальності значень ствердності, заперечності, можливості, підкресленості й інших семантичних різновидів, які фактично належать до основного (об'єктивного) змісту речення і, як компоненти об'єктивного змісту, здебільшого можуть бути виявлені в реченнях будь-якого модального різновиду (пор.: *Він не йде — Він не йде? — Хай він не йде — Хоч би він не йшов — Він не йшов би — Він, мабуть, не йде — Він, нібито, не йде*).

Синтаксична категорія часу як частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення складається з формально розрізнюваних зовнішньо-синтаксичних значень, які вказують на часове

відношення основного змісту речення в момент його формування до відображуваного чи зображуваного в ньому моменту дійсності. В українській мові розрізняється три зовнішньо-синтаксичних значення часу — теперішній, минулий і майбутній,— причому лише в тих модальних різновидах речень, які містять дієслівну форму дійсного способу, тобто в реченнях розповідних, питальних, гіпотетичних і переповідних.

Зовнішньо-синтаксичне значення теперішнього часу являє собою вказівку на те, що відображуваний в основному змісті розповідного, питального, гіпотетичного чи переповідного речення момент дійсності є одночасним з моментом формування речення. Основним формальним засобом вираження зовнішньо-синтаксичного значення теперішнього часу є форма теперішнього часу особового дієслова в складі самостійного простого, головного чи сурядного речення.

Зовнішньо-синтаксичне значення минулого часу полягає у вказівці на те, що позначуваний реченням момент дійсності мав місце раніше від моменту формування речення. Основним формальним засобом вираження синтаксичного значення минулого часу є дієслівна форма минулого часу.

Зовнішньо-синтаксичне значення майбутнього часу належить таким розповідним, питальним, гіпотетичним і переповідним реченням, у змісті яких зображується момент дійсності, що має наступити після моменту формування речення. Основним формальним засобом вираження синтаксичного значення майбутнього часу є дієслівна форма майбутнього часу.

Таким чином, як і дієслівні форми способу, форми часу дієслова, що на морофологічному рівні становлять формальні ознаки дієслова як частини мови і утворюють морфологічну категорію часу, на рівні синтаксису належать не самому дієслову, а синтаксичній структурі цілого речення, в якому дієслово завжди є основною складовою частиною.

Синтаксичні значення часу належать до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення лише в тих випадках, коли вони пов'язуються з самостійними простими, головними або сурядними реченнями. Виявляючись у складі підрядного речення, значення часу нерідко набуває внутрішньо-синтаксичного характеру, зводячись до вказівки на синтаксичний часовий стосунок між змістами підрядного і головного речень. У таких випадках за допомогою часових форм підрядного речення зміст його вводиться в часове відношення з відображуваним моментом дійсності лише через посередництво зовнішньо-синтаксичного значення головного речення.

Третя складова частина зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення — синтаксичне значення особи — набуває в українській мові зовнішньо-синтаксичної функції лише факультативно,— коли воно виявляється в дієслівному односкладному реченні. В таких конструкціях синтаксичне значення особи, яке знаходить

своє вираження в особовій формі дієслівного члена односкладного речення, являє собою вказівку на зв'язок позначуваної реченням дії (чи стану) з реальним суб'єктом, належним до однієї з трьох категорій суб'єктів, встановлюваних з позицій ситуації мовлення,— з суб'єктом мовлення, його співрозмовником чи з будь-яким іншим можливим суб'єктом. У двоскладному реченні та сама особова форма дієслова є виразником внутрішньо-синтаксичного відношення дієслівного присудка до наявного в складі речення підмета.

Внутрішньо-синтаксична сфера структури речення, порівняно з зовнішньо-синтаксичною, відзначається набагато більшою складністю. Вона становить сукупність різноманітних розрізнюваних формальними засобами смислових відношень між знаковими компонентами неодослівного речення. В різних конструкціях речень конкретне співвідношення внутрішньо-синтаксичних відношень буває різним. В однослівних односкладних реченнях внутрішньо-синтаксична сфера відсутня.

За своєю семантичною природою внутрішньо-синтаксичні відношення в структурі речення поділяются на дві окремі групи. Синтаксичні відношення однієї з цих груп відображають об'єктивні відношення між частинами позначуваного реченням явища дійсності — приналежність, підлеглість певній дії, одночасність, причинність і т. д. і через це можуть бути названі синтаксичними відношеннями об'єктивно-смислового характеру. Значення внутрішньо-синтаксичних відношень об'єктивно-смислового характеру входять до складу основного (об'єктивного) змісту речення. Внутрішньо-синтаксичні відношення другої групи відображають об'єктивно вмотивовані, але безпосередньо не пов'язані з характером позначуваних явищ способи членування і напрями осмислення основного змісту речення в свідомості суб'єкта мовлення і через це можуть бути названі синтаксичними відношеннями суб'єктивно-смислового характеру.

Внутрішньо-синтаксичні відношення об'єктивно-смислового характеру оформляються, головним чином, за допомогою форм словозміни і службових слів, якими позначається формальний (синтаксичний) зв'язок одних повнозначних лексичних компонентів речення з іншими. Загальна властивість цих синтаксичних відношень полягає в формальному підпорядкуванні одних повнозначних слів у реченні іншим з можливістю приєднання до будь-якого компонента речення в цьому ланцюгу підпорядкування інших, синтаксично однорідних йому компонентів. При цьому система підпорядкування будується за таким обов'язковим принципом, що кожний формально залежний лексичний компонент речення підпорядковується тільки якомусь одному підпорядковуючому компоненту чи рядові синтаксично однорідних компонентів, але ні в якому разі не може підпорядковуватись відразу двом чи кільком синтаксично неоднорідним компонентам. Цей принцип визначає лише спосіб синтаксичної залежності і не стосується

способу синтаксичного підпорядкування як властивості підпорядковуючого компонента: кожний лексичний компонент речення, будучи здатним вступати лише в однонаправлену залежність, у свою чергу може синтаксично підпорядковувати собі теоретично необмежену кількість залежних компонентів, хоча практично кількість залежних компонентів при кожному підпорядковуючому обмежується психологічними можливостями одночасного осмислення в єдиній структурі речення значень введених до його складу різних компонентів. Таким чином, за винятком синтаксичного відношення однорідності, який має симетричний (у логічному розумінні слова) характер, всі інші внутрішньо-синтаксичні відношення об'єктивно-смислового характеру є антисиметричним, тобто однозначно направленими, такими, при яких відношення першого з пов'язуваних синтаксичних компонентів речення до другого не може бути тотожним відношенню другого компонента до першого. Уся різноманітність можливих у будь-якому реченні формальних відношень такого характеру зводиться до єдиного закону структурної організації всіх речень, згідно з яким усі лексичні компоненти кожного речення формально групуються навколо єдиного синтаксичного центру, що підпорядковує собі безпосередньо чи посередньо всі інші компоненти речення, але сам уже не вступає в синтаксичну залежність.

Відображення об'єктивних зв'язків між частинами позначуваного явища за допомогою синтаксичних відношень має досить умовний характер. Синтаксичні відношення зовсім не ізоморфні відповідним об'єктивним відношенням, тобто конкретні формальні відмінності чи збіги між окремими синтаксичними відношеннями в реченні не обов'язково відповідають аналогічним відмінностям чи збігам між позначуваними об'єктивними відношеннями, не говорячи вже про те, що в синтаксичній структурі речення відображається лише незначна частина об'єктивних взаємовідношень між частинами позначуваного явища. Зокрема, принцип антисиметричності, який лежить в основі організації внутрішньо-синтаксичних відношень об'єктивно-смислового характеру, не зумовлюється природою позначуваних явищ, а є результатом усього історичного розвитку структури речення, починаючи з первісних слів-речень. З огляду на порівняно невеликий запас наявних у мові засобів оформлення внутрішньо-синтаксичних відношень об'єктивно-смислового характеру ті самі формальні різновиди синтаксичних відношень використовуються для позначення різних, нерідко зовсім відмінних типів об'єктивних відношень. Поряд з цим, деякі єдині типи об'єктивних відношень, залежно від формальних потреб організації речення, позначаються в різних випадках відмінними типами внутрішньо-синтаксичних відношень. Але при всьому цьому кожне окремо взяте внутрішньо-синтаксичне відношення об'єктивно-смислового характеру відповідає в конкретному реченні якомусь певному об'єктивному відношенню в межах позначуваного реченням явища.

Антисиметричний характер синтаксичних відношень об'єктивно-смислового характеру дає змогу розглядати всю сукупність їх у межах будь-якого за обсягом простого речення як результат складення простих синтаксичних відношень між парами лексичних компонентів речення. При цьому звичайно беруться до уваги тільки синтаксичні відношення підпорядкування, при яких одне з пари слів є підпорядковуючим, а друге залежним. Але з огляду на вимоги послідовності і вичерпності формального аналізу синтаксичної структури речення є всі підстави для того, щоб враховувати і такі синтаксичні відношення між парами слів, які мають характер однорідності.

Всі різновиди синтаксичних відношень підпорядкування між парами повнозначних слів у реченні поділяються в українській мові на три типи синтаксичних зв'язків — узгодження, керування і прилягання.

Узгодженням вважається такий тип синтаксичного зв'язку між парою синтаксичних компонентів, при якому морфологічна форма залежного слова міняється разом із зміною відповідної форми підпорядковуючого слова. Для оформлення синтаксичного зв'язку узгодження використовуються виключно форми словозміни.

Керування є таким типом синтаксичного зв'язку між парою синтаксичних компонентів, при якому підпорядковуюче слово — самостійно чи через посередництво прийменника — вимагає від залежного слова певної відмінкової форми, не залежної від зміни граматичних форм підпорядковуючого слова. Для оформлення синтаксичного зв'язку керування використовуються як форми словозміни (відмінкові), так і службові слова (прийменники).

Прилягання як окремий тип синтаксичного зв'язку оформляється нульовим формальним засобом, оскільки цей зв'язок встановлюється між такими парами синтаксичних компонентів, у яких залежне слово не має форм словозміни і не допускає при собі службово-лексичних показників синтаксичного підпорядкування. Наявність синтаксичного зв'язку прилягання між такими парами компонентів встановлюється на основі лексичного змісту компонентів і на фоні всієї сукупності синтаксичних зв'язків у рамках речення. Певну, але здебільшого не вирішальну роль при встановленні зв'язку прилягання відіграє порядок слів.

Синтаксичний зв'язок однорідності між парою синтаксичних компонентів визначається однаковою синтаксичною роллю обох у структурі даного речення і (для залежних компонентів) спільною синтаксичною залежністю обох компонентів від одного підпорядковуючого (чи від ряду однорідних компонентів). З огляду на синтаксичну однорідність усіх без винятку компонентів, які можуть утворювати ряд будь-якого обсягу, виділення пари компонентів з багаточленного однорідного ряду їх має дещо умовніший характер, ніж виділення пар компонентів, пов'язаних зв'язком підпорядкування.

Формальною схемою структури простого речення синтаксичні можливості мови не обмежуються. У випадках оформлення такого складного змісту, який за своєю компактністю займає в процесі мовлення чи мислення таке саме місце, як і зміст будь-якого простого речення, але за своїм обсягом і за ступенем складності важко піддається оформленню синтаксичними засобами простого речення, використовується структура складного речення — складнопідрядного чи складносурядного. Складнопідрядне речення являє собою таку синтаксичну структуру речення, в якій роль окремого лексичного компонента, що мав би бути пов'язаний одним з типів синтаксичного зв'язку між парами слів, займає синтаксична конструкція так званого підрядного речення, формально подібна до простого речення і приєднувана до решти складнопідрядного — так званого головного речення — за допомогою спеціальних синтаксичних засобів, у інших конструкціях, як правило, не вживаних — підрядних сполучників або відносних слів. Ні головне, ні підрядне речення як частини складнопідрядного речення не становлять самостійних синтаксичних одиниць, які могли б розглядатися на одному рівні з самостійними простими реченнями. І головне і підрядне нагадують самостійні прості речення лише своєю внутрішньо-синтаксичною структурою, тимчасом як своєї власної зовнішньо-синтаксичної сфери у значній частині випадків жодне з них не має, а наявні в головному реченні показники зовнішньо-синтаксичних значень належать у таких випадках складнопідрядному реченню в цілому. Головні і підрядні речення не можуть бути поставлені в один ряд з простими самостійними реченнями і як одиниці мовлення: жодне головне або підрядне речення не виділяється в контексті на одному рівні членування з простими реченнями, тимчасом як цілі складнопідрядні речення завжди виділяються на тому самому рівні, що й прості самостійні. Все це означає, що складнопідрядне речення є одним із структурних типів речення, співвідносним із самостійним простим реченням, а підрядні й головні становлять лише специфічні структурні компоненти речення в цілому, характерні саме для типу складнопідрядних. На відміну від складнопідрядних, складносурядні речення складаються з простих речень, пов'язаних між собою синтаксичним зв'язком однорідності — так званим сурядним зв'язком — за допомогою сурядних сполучників, вживаних і для пов'язування однорідних синтаксичних компонентів простого речення. Кожне сурядне речення в рамках складносурядного нагадує просте самостійне речення не тільки своєю внутрішньо-синтаксичною структурою, а й окремим для кожного з них зовнішньо-синтаксичним оформленням. У цьому відношенні складносурядне речення займає ніби проміжне становище між єдиним складним реченням і рядом простих самостійних речень. Але від ряду суміжних самостійних речень у контексті складносурядне речення відрізняється тим, що його частини — сурядні речення — пов'язуються між собою внутрішньо-синтаксичним

зв'язком однорідності (сурядності), тимчасом як між самостійними реченнями в контексті внутрішньо-синтаксичні зв'язки неможливі. Крім того, за ознаками внутрішнього інтонаційно-позиційного членування складносурядні речення нерідко виявляються такими самими зв'язаними синтагмами, як і більшість простих і складнопідрядних речень. Складносурядне речення не може бути зведено до ряду самостійних речень і як одиниця мовлення, оскільки в контексті воно завжди виділяється як єдине речення на тому самому рівні членування, що й прості самостійні речення. Таким чином, і складносурядне речення являє собою окремий тип загальної структури речення, співвідносний з типами простого самостійного і складнопідрядного, а окремі сурядні речення в його складі становлять лише специфічні структурні частини речення, характерні саме для складносурядних конструкцій.

Формальна відмінність складносурядних речень від складнопідрядних не є прямим відображенням об'єктивних відмінностей у характері реальних відношень між частинами позначуваного явища. Ті самі об'єктивні відношення нерідко можуть бути позначені як за допомогою сурядного, так і за допомогою підрядного зв'язку між простими реченнями — частинами складного. У ряді випадків об'єктивні відношення, які частіше позначаються підрядним синтаксичним зв'язком між частинами складного речення, факультативно передаються за допомогою сурядних синтаксичних зв'язків і навпаки. Звичайно, застосування сурядного чи підрядного синтаксичного зв'язку в складному реченні значною мірою залежить від характеру позначуваних об'єктивних відношень, але на вибір того чи іншого типу синтаксичного зв'язку впливають також інші фактори суто формального і стилістичного порядку, які супроводжують процес мовлення.

Принципова можливість позначення того самого об'єктивного відношення як сурядним, так і підрядним синтаксичним зв'язком у складному реченні значною мірою ускладнює синтаксичну кваліфікацію підрядних безсполучникових речень, найбільш характерних для розмовної практики. З одного боку, під впливом загального поділу більш звичайних у мові, особливо літературній, сполучникових складних речень на складносурядні і складнопідрядні існує тенденція до розподілу між цими самими двома типами також і безсполучникових складних речень на підставі самих тільки семантичних стосунків між їх частинами — простими реченнями. Ця тенденція підтримується ще й тією обставиною, що велика кількість безсполучникових складних речень — зокрема всі складні речення з семантичним стосунком умовності або переліку між їх частинами, можуть бути перетворені в сполучникові складні речення лише якогось одного типу — складнопідрядні чи складносурядні. Але поряд з цим існують і такі різновиди безсполучникових складних речень, які без зміни їх загальної семантики можуть бути перетворені як у складнопідрядні, так і в складносурядні сполучникові (пор.: *Гаї шумлять — я слухаю; Гаї*

шумлять, а я слухаю; Коли гаї шумлять, я слухаю), а ще інші взагалі важко піддаються перетворенню в сполучникові складні речення (напр.: *Подивився я на хати — нема в мене хати*). Ці структурні особливості безсполучникових складних речень змушують розглядати їх поза обома основними типами складних речень як окремий структурний тип.

Внутрішньо-синтаксичні відношення суб'єктивно-смислового характеру оформляються в основному засобами ритмомелодики і порядку слів. Допоміжну роль в оформленні суб'єктивно-смислових різновидів внутрішньо-синтаксичної структури речення відіграють службові слова — головним чином, підсилювальні частки.

Засоби ритмомелодики використовуються у внутрішньо-синтаксичній структурі речення для оформлення членування загального змісту речення на окремі смислові комплекси різних рівнів і кваліфікації смислових комплексів одного рівня як однорідних у суб'єктивно-смисловому відношенні або як пов'язаних у пари таким суб'єктивно-смисловим зв'язком, при якому один з комплексів осмислюється як основний, істотний для змісту речення (як [логічний] предикат думки чи її частини), а другий — лише як вихідний для побудови даної думки або лише як додатковий при даному основному комплексі (як [логічний] суб'єкт думки чи її частини). Роль порядку слів при цьому зводиться до того, що лексичні виразники виділюваних у такий спосіб смислових комплексів основного змісту речення розташовуються за певними досить послідовними закономірностями, об'єднуючись при цьому в інтонаційно-смислові групи різних рівнів — так звані синтагми. Таким чином, група суб'єктивно-смислових відношень у внутрішньо-синтаксичній сфері структури речення становить суть синтагматичного членування речення, яке здійснюється за допомогою ритмомелодики і порядку слів.

Внутрішньо-синтаксичні відношення суб'єктивно-смислового характеру перебувають у тісній взаємодії з внутрішньо-синтаксичними відношеннями об'єктивно-смисловими, але прямої співвідносності між їх системами чи закономірностями їх функціонування в реченні немає.

5. ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ І ТИПИ ПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ

Внутрішньо-синтаксична структура конкретних простих речень виявляє досить велику різноманітність. У плані вираження об'єктивно-смислових відношень між компонентами змісту речення ця різноманітність зумовлюється тим, що до складу речення входять лексичні представники різних частин мови, кожна з яких відзначається окремим способом синтаксичного зв'язку з словами інших частин мови. Так, іменник, субстантивний займенник і субстантивовані слова інших іменних частин мови в ролі синтак-

сично залежного компонента речення набувають різних форм непрямих відмінків з прийменниками чи без них, а в ролі синтаксично підпорядковуючого компонента допускають при собі залежні компоненти у вигляді узгоджуваних дієслівних, прикметникових і займенникових форм або керованих іменникових і займенникових форм, зрідка незмінних прислівникових форм або інфінітивів, пов'язуваних з підпорядковуючим іменником способом прилягання. Особове дієслово в ролі синтаксично залежного компонента узгоджується з підпорядковуючим іменником чи займенником у формах числа й особи або числа й роду, а в ролі підпорядковуючого компонента допускає при собі різні форми керованих непрямих відмінків іменників, займенників чи субстантивованих слів іменних частин мови з прийменниками або без них, а також інфінітиви і прислівники, пов'язувані з дієсловом способом прилягання. Прикметники і прикметникові форми інших частин мови в ролі синтаксично залежних компонентів речення узгоджуються з підпорядковуючими іменниками в формах роду, числа і відмінка, а в ролі підпорядковуючих компонентів допускають при собі керовані іменники й інші субстантивовані слова в непрямих відмінках з прийменниками чи без них, а також прислівники чи інфінітиви і т. д. Але при всій конкретній різноманітності внутрішньо-синтаксичної структури простих речень і формальних особливостей їх лексичних компонентів усі повнозначно-лексичні компоненти речення в синтаксичному плані можуть бути зведені до кількох основних різновидів залежно від того місця, яке вони займають у внутрішньо-синтаксичній структурі речення, тобто від тієї синтаксичної ролі, яку вони виконують по відношенню до інших лексичних компонентів речення і до речення в цілому. Такі основні синтаксичні різновиди повнозначно-лексичних компонентів речення звуться членами речення. Члени речення являють собою одну з найбільш загальних синтаксичних (отже, граматичних) категорій, яка в цьому розумінні може бути зіставлена з морфологічною категорією частин мови.

Коли б представники кожної окремої частини мови завжди виконували якусь єдину, лише даній частині мови властиву функцію в структурі речення, поняття члена речення було б прямим синтаксичним віддзеркаленням морфологічного поняття частини мови і через це було б зайвим. Але оскільки більшість частин мови може виступати в двох чи кількох різних функціях у синтаксичній структурі речення, поняття члена речення є важливим і своєрідним синтаксичним поняттям, яке дає змогу підвести всю різноманітність лексико-синтаксичних компонентів речення під невелику кількість найбільш загальних типів. В основі виділення членів речення лежать дві основні ознаки: граматична форма даного компонента речення як представника певної частини мови і — для другорядних членів — граматичний характер підпорядковуючого компонента речення як представника певної частини мови. Додатковим критерієм при визначенні членів речення є

тотожність чи однотипність синтаксичних функцій відповідних формально відмінних компонентів речення при їх зв'язку з даним іншим компонентом, інакше кажучи, збереження тієї самої синтаксичної функції одного компонента при заміні синтаксично пов'язаного з ним компонента іншим, формально відмінним.

В основі розрізнення окремих членів речення лежить протиставлення так званих головних і другорядних членів речення, при якому береться до уваги тільки місце відповідного лексичного компонента в синтаксичній структурі речення. Лексичні компоненти речення, які не перебувають у обов'язковій синтаксичній залежності від будь-якого іншого складника, але самі можуть синтаксично підпорядковувати собі інші компоненти речення і, таким чином, утворюють синтаксичний центр речення, прийнято називати головними членами речення. Інші повнозначно-лексичні компоненти речення, які перебувають у синтаксичній залежності від головних членів чи від інших повнозначно-лексичних складників речення, звуться другорядними членами речення. За іншими, більш спеціальними ознаками головні і другорядні члени речення поділяються на окремі різновиди.

В одному простому реченні може бути або один або пара синтаксично пов'язаних головних членів, не рахуючи випадків синтаксичної однорідності головних членів. Оскільки другорядні члени при наявності в реченні єдиного головного члена формально всі групуються навколо нього— чи безпосередньо, чи через посередництво інших другорядних членів речення,— а при наявності в реченні синтаксичної пари головних членів кожний другорядний член може вступати в синтаксичну залежність лише від якогось одного з них,— виникає істотна відмінність у загальній внутрішньо-синтаксичній структурі речень залежно від наявності в них одного чи двох головних членів: при одному головному члені речення становить єдиний неподільний синтаксичний комплекс, тимчасом як при двох головних членах ціле речення поділяється на два окремі, хоч і тісно пов'язані, синтаксичні комплекси. Тому прості речення з одним головним членом прийнято називати односкладними, а прості речення з двома головними членами — двоскладними.

Головним членом односкладного речення може бути повнозначне слово будь-якої частини мови: іменна форма в називному відмінку, особова форма дієслова або інфінітив, а також прислівник. Усі ці різновиди головного члена односкладного речення об'єднує єдина синтаксична ознака — однотипність їх функції в синтаксичній структурі речення як члена речення, що синтаксично підпорядковує собі всі інші члени, не перебуваючи в синтаксичній залежності від жодного з них.

Щодо пари головних членів двоскладного речення, то в синтаксичному відношенні вони істотно відрізняються один від одного, утворюючи два окремих різновиди — підмет і присудок. При строго формальному підході до них абсолютно незалежним

у синтаксичній структурі речення мав би бути визнаний тільки підмет, основною формою якого є іменник, займенник або інша субстантивована форма чи синтаксично нерозкладне словосполучення в називному відмінку, зрідка інфінітив. Усі ці різновиди підмета, крім ознаки їх синтаксичної незалежності в реченні і неналежності до складу присудка, об'єднує ознака однакової синтаксичної функції по відношенню до присудка.

На відміну від підмета, присудок, що має здебільшого форму особового дієслова або слова іменної частини мови, переважно в поєднанні з особовим (допоміжним) дієсловом, виявляє формальні ознаки узгодження з підметом у формах числа і особи або роду і, таким чином, може кваліфікуватися як член речення, синтаксично залежний від підмета. Але в дійсності, на фоні загальної мовної системи синтаксичних відношень між членами речення відношення між підметом і присудком (так зване синтаксично- чи формально-предикативне) істотно відрізняється від звичайного синтаксичного підпорядкування. Синтаксична своєрідність формально-предикативного зв'язку особливо виразно проявляється при зіставленні дієслівних форм присудка двоскладного речення з тотожними дієслівними формами головного члена односкладного речення. Так, з трьох форм особи дієслова в обох числах, які нібито узгоджуються з особовими значеннями підмета, 1-а і 2-а особи насправді виявляються зовсім незалежними від підмета, оскільки дієслово в тих самих формах може функціонувати й без підметів — особових займенників, становлячи в таких випадках єдиний головний член односкладного речення. Таким чином, особові займенники 1-ї і 2-ї особи однини і множини в ролі підметів при відповідних особових формах дієслівних присудків виявляються не стільки підпорядковуючими членами, скільки факультативними плеонастичними компонентами структури речення, введення яких у речення зумовлюється певними стилістичними, ритмічними й іншими факторами. З формального боку мало чим відрізняється від цього відношення синтаксичний зв'язок між дієслівним присудком у формі 3-ї особи однини чи множини з займенниками 3-ї особи і різноманітними іменниками чи іншими субстантивованими словами. Специфічність цього зв'язку полягає лише в тому, що необмежена кількість можливих підметів при дієслівному присудку у формі 3-ї особи здебільшого вимагає для забезпечення чіткості висловлюваного змісту введення конкретного підмета до складу речення і тому робить більшість речень з дієсловом 3-ї особи при відсутності підмета не односкладними, а неповними.

При фактичній незалежності присудкових форм 1-ї і 2-ї особи від займенникових підметів набувають своєрідного характеру в таких присудках і дієслівні форми числа, які на фоні аналогічних форм дієслівних головних членів односкладного речення можуть розглядатись не як узгоджувані з формами підметів, а як властиві самому дієслову граматичні засоби вираження кількості

суб'єктів позначуваної дієсловом дії (чи стану). Подібне розуміння форм числа в присудку може бути перенесене з певними застереженнями і на дієслівноприсудкові форми 3-ї особи.

Таким чином, формальне узгодження присудка з підметом поряд з ознаками синтаксичного підпорядкування присудка підметові (особливо в формах 3-ї особи) виявляє виразні ознаки фактичної незалежності форм присудка від форм підмета (особливо в 1-й і 2-й особах однини і множини), що дає підстави вбачати в членах формально-предикативного зв'язку значний елемент синтаксичного паралелізму. Саме ця особливість синтаксичного відношення присудка до підмета поряд з неможливістю його підпорядкування іншим членам речення і з його здатністю синтаксично підпорядковувати собі певні другорядні члени речення становить суть синтаксичної функції присудка в структурі речення і, таким чином, визначає його специфіку як члена речення.

Викладене розуміння характеру синтаксичного зв'язку між підметом і присудком цілком відповідає загальносемантичній характеристиці підмета і присудка як двох взаємопов'язаних компонентів, які ні за обсягом свого змісту, ні за своєю семантичною вагою в реченні не можуть бути поставлені в якусь однонаправлену і однакову для всіх випадків семантичну залежність один від одного. Разом з тим, слід визнати, що в процесі розвитку української мови виявляється тенденція до усунення синтаксичного паралелізму між підметом і присудком і до посилення синтаксичної підпорядкованості присудка підметові.

В основі диференціації другорядних членів речення лежать формальні особливості відповідних лексичних компонентів синтаксичної структури речення, особливості підпорядковуючих їх компонентів і формальний характер синтаксичного зв'язку між ними, а також, у сумнівних випадках, збереження функціональної тотожності чи функціональної однотипності цього зв'язку в синтаксичній структурі речення при заміні одного з пов'язаних цим зв'язком компонентів іншим, який дає більш виразні підстави для кваліфікації відповідного компонента як певного члена речення. Кожний другорядний член може бути представлений словами однієї найтиповішої для нього формальної групи, належними до однієї чи, частіше, до кількох частин мови, в їх синтаксичній залежності від слів якоїсь певної іншої або кількох інших формальних груп. Зокрема, типовим виявом означення як другорядного члена речення є узгоджувана прикметникова, дієприкметникова, займенникова чи порядково-числівникова форма слова, залежна від іменника чи іншого субстантивованого слова в ролі будь-якого головного чи другорядного члена речення; типовим виявом додатка є форма непрямого відмінка іменника чи іншого субстантивованого слова, залежна від дієслівної форми; типовим виявом обставини є невідмінювана прислівникова форма, залежна від дієслова, прикметника чи прислівника.

Але поряд з цим, до категорії означення належать також дру-

горядні члени всіх інших граматичних форм, які в структурі речення виконують таку саму синтаксичну функцію щодо підпорядковуючого іменника, як і слова прикметникової форми, і здебільшого можуть бути замінені прикметниковими формами (зокрема іменники в непрямих відмінках, у тому числі й зовнішньо подібні до додатків); до категорії додатків належать також позбавлені субстантивного значення інфінітиви, які по відношенню до керуючих дієслів виконують синтаксичну функцію, аналогічну до функції іменникових додатків, і іменники та інші субстантивовані слова в непрямих відмінках, залежні від деяких, переважно віддієслівних, іменників або від прикметників, які по відношенню до залежних іменників виконують синтаксичну функцію, подібну до функції дієслів, і здебільшого можуть бути замінені дієсловами; до категорії обставин належать також іменникові слова в непрямих відмінках, здебільшого з прийменниками, які по відношенню до підпорядковуючих дієслівних, прикметникових чи прислівникових форм виконують функції, аналогічні до функцій прислівникових обставин.

Оскільки формально-предикативне відношення між підметом і присудком зовнішньо нагадує смислове відношення між логічними чи психологічними суб'єктом і предикатом, а в частині випадків підмет речення збігається з суб'єктом висловлюваної в реченні думки, а присудок — з предикатом думки, набуло значного розповсюдження неправильне уявлення про абсолютний паралелізм і цілковиту відповідність підмета як члена речення суб'єктові думки, а присудка — предикатові думки. Насправді на сучасному етапі розвитку української мови прямої відповідності між підметом і суб'єктом думки чи між присудком і предикатом думки немає. Виділення в сучасному реченні підмета і присудка є насамперед явищем суто формальної організації речення, яке залежить у першу чергу від характеру всіх інших наявних у реченні слів, від структури попередніх речень та певного стилістичного спрямування висловлення і перебуває в досить складній взаємодії з поділом думки на суб'єкт і предикат. Дослідження цієї взаємодії повинно здійснюватись шляхом зіставлення особливостей внутрішньо-синтаксичної структури речення об'єктивно-смислового характеру з особливостями внутрішньо-синтаксичної структури речення суб'єктивно-смислового характеру, які проявляються, головним чином, у засобах ритмомелодики і порядку слів.

Оскільки синтаксичний зв'язок між підметом і присудком позначає об'єктивне відношення між елементами відповідної ділянки реальної чи уявлюваної дійсності, може з'явитись припущення, ніби підмет завжди позначає реальний суб'єкт дії чи стану, а присудок завжди вказує на реальну дію, стан чи іншу ознаку суб'єкта. Але й такої прямої відповідності між підметом і реальним суб'єктом або між присудком і реальною дією, станом чи іншою ознакою суб'єкта теж немає. Досить зіставити такі цілком звичайні приклади, як *Хлопці захопились грою, Гра хлоп-*

ців захопила і *Хлопці грали захоплено,* щоб переконатися, що той самий реальний суб'єкт дії (*хлопці*) позначається в реченні то підметом, то додатком, дія того самого суб'єкта позначається то присудком (*грали*), то додатком (*грою*), а ознака дії — то обставиною (*захоплено*), то присудком (*захопились*). Ці приклади показують, що немає прямої однозначної відповідності і між окремими другорядними членами та певними категоріями смислових компонентів думки чи певними класами реальних предметів або явищ як частин позначуваної реченням ділянки дійсності.

Врахування конкретного співвідношення між членами даного речення і смисловими функціями позначуваних ними елементів змісту в структурі висловлюваної думки чи об'єктивними функціями позначуваних ними предметів, явищ або їх ознак буває необхідне в усіх тих випадках, коли йдеться про семантичні функції розглядуваних синтаксичних явищ. Але обов'язковою передумовою правильного розуміння співвідношень між синтаксичною структурою і загальною семантикою речення є чітке розрізнення цих двох різноструктурних сфер різної природи, співвідносних лише як окрема сторона природно не мотивованого соціального знака і позначуване.

Здатність кожного другорядного члена речення підпорядковувати інші другорядні члени і допускати при собі однорідні члени створює можливість глибокого синтаксичного членування речення з залученням до його складу теоретично необмеженої кількості другорядних членів. Можливість доповнення речення як знака певного явища дійсності і відповідної думки все новими другорядними членами об'єктивно забезпечується невичерпністю складових частин і ознак будь-якого реального явища і відсутністю меж для аналізу і деталізації будь-якої думки. Цією ж обставиною забезпечується й можливість будь-якого скорочення обсягу речення при дотриманні єдиної умови — збереження членів речення, найбільш істотних для завдань висловлення. Але не всяке скорочення обсягу речення однаково відбивається на його синтаксичній структурі. Послідовне відкидання другорядних членів речення найнижчих ступенів залежності лише дедалі більше спрощує його структуру, не викликаючи ніяких відхилень від загальних схем будови речення, навіть якщо з багаточленного поширеного речення залишиться тільки головна синтаксична пара чи головний член односкладного речення. Ні про яку синтаксичну неповноту речення на жодному етапі такого синтаксично послідовного скорочення його обсягу не може бути мови.

Зовсім інакше відбивається на структурі речення опущення з його складу будь-якого члена — головного чи другорядного, при якому є синтаксично залежні члени, що залишаються в реченні. В такому разі з синтаксичної структури речення виривається одна з внутрішніх ланок, через яку проходять синтаксичні зв'язки і, таким чином, розриваються самі ці зв'язки, а залежні від опущеного члена компоненти втрачають безпосередню синтак-

сичну опору в структурі речення. Виникає неповне речення, як факультативний, здебільшого розмовний варіант відповідної нормальної схеми простого речення. Неповні речення можуть бути цілком достатніми з точки зору повноти висловлюваного ними при даній ситуації чи даному контексті змісту, так само як повні речення при певній ситуації можуть виявитись недостатніми з точки зору повідомлюваного в них змісту. Таким чином, категорія неповних речень у синтаксисі є виключно синтаксичним явищем і не має нічого спільного з питанням про достатність чи недостатність даного обсягу речення для передачі певного змісту. Конкретно до неповних речень в українській мові належать усі речення з опущеними головними (одним, крім підметів — займенників 1-ї і 2-ї особи, чи обома) членами речення (в тому числі з опущеною основною частиною складеного присудка), а також з опущеним означуваним другорядним членом при наявності в реченні залежного від нього означення, з опущеним другорядним членом — інфінітивом при збереженні залежних від інфінітива додатків або обставин і т. д.

Кількість другорядних членів речення, тобто його фактичний обсяг, практично обмежується психічною здатністю носіїв мови до утримання в полі уваги і осмислення синтаксичних зв'язків лише порівняно невеликої кількості членів речення, причому для усного мовлення ця кількість є значно меншою, ніж для письмових текстів. Серйозною перешкодою для побудови простих речень з багатьма другорядними членами є відносно невелика кількість властивих мові засобів синтаксичного зв'язку між членами речення, при якій із збільшенням кількості другорядних членів зменшується прозорість синтаксичної структури речення і через це знижується комунікативна ефективність речення.

Одним із засобів посилення виразності синтаксичної структури речення і, тим самим, розширення практично допустимого його обсягу є заміна окремих членів речення разом з усіма підпорядкованими їм другорядними членами — так званих синтаксичних груп — підрядними реченнями. При цьому решта цілого речення перетворюється в головне, а ціле речення, що охоплює головне і підрядне як свої частини, стає складнопідрядним реченням, яке є одним з названих уже в попередньому розділі різновидів складного речення.

Підрядні речення нагадують прості самостійні лише тим, що їх основний лексичний склад упорядковується за формальною схемою структури двоскладного чи односкладного простого речення з відповідним оформленням головних членів. Але, на відміну від самостійних простих, підрядні речення мають у своєму складі (як правило, на початку) службове чи напівслужбове слово — підрядний сполучник або так зване відносне слово,— за допомогою якого все підрядне речення ставиться в синтаксичну залежність від певного члена головного речення (чи, зрідка, від цілого головного речення), виконуючи, таким чином, у струк-

турі складнопідрядного речення синтаксичну функцію, аналогічну функції відповідного члена простого речення.

Формальні засоби підрядного зв'язку, які, за винятком кількох підрядних сполучників, ні в яких інших синтаксичних конструкціях не трапляються, є основною формальною ознакою, що відрізняє підрядні речення від усіх інших синтаксичних одиниць. Другою формальною особливістю підрядних речень, яка відрізняє їх насамперед від членів простого речення і їх синтаксичних груп, є характерний для значної частини складнопідрядних речень розрив лінії попарного синтаксичного зв'язку між його членами на межі між головним і підрядним реченнями. Такий розрив спостерігається зокрема майже при всіх двоскладних підрядних реченнях, оскільки підрядний сполучник пов'язує з відповідним членом головного речення відразу весь центр підрядного, тобто в двоскладному підрядному підмет і присудок разом узяті. Виняток можуть становити хіба що підрядні означальні з відносними словами типу *який, котрий* у називному відмінку, залежні від іменника головного речення в називному ж відмінку. Підрядні речення додаткові непрямо-питальні і споріднені з ними речення з підрядно-питальними словами типу *який, чий, скільки* приєднуються до головного не обов'язково своїм синтаксичним центром, а синтаксичною групою того члена підрядного речення (в тому числі й другорядного), до якого належать ці підрядно-питальні слова. Такі ж формальні стосунки мають місце і при підрядних реченнях міри і ступеня з сполучними виразами типу *що (далі)... то (більше), чим... тим* тощо. Щодо підрядних односкладних, а також підрядних неповних з відсутнім підметом, названим у головному реченні, то формальний зв'язок їх головних членів з відповідними членами головних речень за допомогою підрядних сполучників може з певними застереженнями розглядатися як окремий різновид попарного зв'язку між підпорядковуючим і залежним членами речення. При введенні таких підрядних речень відносними словами зв'язок і тут виявляється не попарним, а, як правило, тричленним.

Переважна більшість підрядних речень формально пов'язується з якимсь певним членом головного речення — здебільшого з присудком, рідше з підметом, додатком, означенням або обставиною. Але підрядні речення деяких різновидів (так звані підрядні супровідні) не виявляють ознак безпосередньої пов'язаності з окремим членом головного речення, стосуючись до всього головного як до єдиного цілого. Ці підрядні не мають ніякого відповідника серед членів простого речення. Складнопідрядні речення з таким характером зв'язку між головним і підрядним у цьому відношенні зближаються з реченнями складносурядними.

Функціональна відповідність між підрядними реченнями в складнопідрядному і членами речення в самостійному простому реченні ще раз підтверджує правильність розуміння складнопідрядного речення як одного з формальних різновидів загальної

категорії речення,— одного з структурних типів речення. Разом з тим, ця відповідність означає, що в основу синтаксичної класифікації підрядних речень повинні бути покладені не їх внутрішні формальні чи семантичні ознаки, а їх синтаксичні функції в структурі цілого складнопідрядного речення, аналогічні до синтаксичних функцій членів речення у структурі простого речення. Розподіл підрядних речень на підметові, присудкові, додаткові, означальні і ряд різновидів обставинних при виділенні в окремий тип підрядних супровідних відображає найістотніші ознаки синтаксичної природи різних типів підрядних речень. При цьому відсутність чи недостатня виявленість серед обставин як членів простого речення відповідників деяким підрядним обставинним реченням (наприклад, підрядним наслідковим) ніякою мірою не заперечує загального положення про відповідність підрядних речень членам речення, а означає тільки, що відповідні обставинні значення краще можуть бути виражені за допомогою підрядних речень, ніж у формі другорядних членів простого речення.

6. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ В ЗАГАЛЬНОСЕМАСІОЛОГІЧНОМУ І СИНТАКСИЧНОМУ ПЛАНАХ

Організація синтаксичної структури речення за принципом послідовного формального підпорядкування одного члена речення іншому при можливості приєднання до будь-якого члена речення однорідних йому членів зумовлює виділення в складі речення різних груп його повнозначних лексичних компонентів, кожна з яких утворює певну семантичну і синтаксичну єдність. Багато таких груп у своєму постійному лексичному складі, позначаючи якісь певні усталені поняття, повторюються в різних реченнях настільки часто, що закріплюються в структурі мови на рівні словникового складу як більш або менш усталені вирази фразеологічного характеру. Решта таких лексико-синтаксичних комплексів являють собою епізодичні єдності, актуальні лише для тих речень, на грунті яких вони створюються. Групи слів, пов'язаних між собою властивими даній мові синтаксичними зв'язками, використовувані як лексико-синтаксичний матеріал для формування речень, називаються *словосполученнями*.

Як і окремі слова, словосполучення є, насамперед, носіями певного змісту і виконують у мові певну знакову, чи номінативну, функцію. З цього погляду, загальна структура словосполучень, особливо усталених, у плані їх цілісної семантики і семантичних стосунків між їх лексичними компонентами становить значний науковий інтерес і є об'єктом дослідження спеціальної лінгвістичної дисципліни — фразеології. Але загальна структура словосполучення не вичерпується його лексико-семантичною стороною, а його функції в мові не обмежуються безпосереднім

позначенням понять чи об'єктивних явищ. Поряд з цими особливостями кожне словосполучення характеризується якоюсь певною синтаксичною формою — характером внутрішніх синтаксичних зв'язків між лексичними членами словосполучення і його зовнішнім синтаксичним оформленням, що відображає синтаксичну функцію словосполучення по відношенню до структури речення. Внутрішньо-синтаксична форма словосполучення може частково розглядатися ще і в фразеології, зовнішньо-синтаксична форма словосполучень для фразеології ніякого значення не має. Обидві сторони синтаксичного оформлення словосполучень є безпосередніми об'єктами синтаксису. Номінативна сторона словосполучення, яка базується на лексичних значеннях об'єднуваних у ньому повнозначних слів і перебуває в тісному зв'язку з синтаксичною структурою словосполучення, не повинна випускатися з уваги при синтаксичному аналізі, але в принципі аналіз номінативних функцій словосполучення до сфери синтаксису не належить і тому не може мати вирішального значення при розв'язанні синтаксичних проблем. При цьому безпосереднє відношення до синтаксичного аналізу словосполучення має лише та частина його загальної семантики, яка означає об'єктивні стосунки між компонентами позначуваного словосполученням явища дійсності або відповідного поняття чи уявлення.

Таким чином, словосполучення, з точки зору їх відношення до речення, являють собою частини внутрішньо-синтаксичної структури речення, пов'язаної з об'єктивно-смисловою сферою. Через це жодний різновид словосполучень не може характеризуватися ні ознаками, які належать до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення (зокрема формами модальності або часу), ні належними до суб'єктивно-смислової сфери внутрішньо-синтаксичної структури речення ознаками ритмомелодики і порядку слів. З цієї ж причини не може ставитись і питання про тотожність будь-якого різновиду словосполучення цілому простому реченню, хоча тотожність їх обсягу й можлива.

Синтаксичний аналіз словосполучень певної мови має важливе значення для загальної характеристики її граматичної структури. Саме сфера словосполучень містить найбільш показовий матеріал для визначення специфіки синтаксичного ладу конкретної мови на відповідному етапі її розвитку і синтаксичних відмінностей між окремими, навіть найближче спорідненими мовами. У синтаксичній структурі словосполучень спостерігаються відмінності навіть між окремими стилями тієї самої мови. Разом з тим, синтаксичний аналіз словосполучень як одиниць, на яких грунтується структура речення, становить важливий аспект синтаксичного аналізу речення.

Однією з найважливіших передумов правильного розуміння синтаксичної природи словосполучення є послідовне розрізнення синтаксичних ознак словосполучення і речення. Ознаки словосполучення як частини синтаксичної структури речення тим

самим є і ознаками речення, але серед ознак речення як синтаксичної єдності вищого порядку є такі, які словосполученню не належать. Основна ознака словосполучення — певний характер синтаксичного зв'язку його членів — проявляється і в реченні. При цьому немає підстав для того, щоб до словосполучень відносити лише конструкції з якимсь певним характером синтаксичного зв'язку,— наприклад, з підрядним зв'язком,— і не враховувати словосполучень з іншим — сурядним — типом зв'язку, які в такому разі взагалі не знаходять собі місця в системі синтаксичної науки. Інші синтаксичні ознаки речення, зокрема вся сфера його зовнішньо-синтаксичних стосунків, яка проявляється, головним чином, у синтаксичних показниках модальності і часу, інтонаційна завершеність, а також синтагматичне членування речення, що виявляється у смисловому наголошенні і порядку слів, до структури словосполучення не належать і тому не можуть бути критеріями при розв'язанні питань, які стосуються словосполучень. З цього погляду так звані предикативні словосполучення слід так само відмежовувати від речення, як і будь-який інший їх різновид. Пов'язувані з структурою предикативних словосполучень синтаксичні ознаки часу і модальності належать фактично не словосполученню, а реченню, і тому при виділенні словосполучень необхідно завжди абстрагуватись від цих ознак. Єдино істотними ознаками предикативного словосполучення саме як словосполучення є узгодження особової чи родової форми дієслова в формах числа і особи чи роду з ім'ям, що має форму називного відмінка.

Синтаксична структура словосполучення як наукове поняття являє собою, таким чином, абстракцію від синтаксичної структури речення. У синтаксичних дослідженнях доводиться мати справу з різними ступенями такої абстракції, кожен з яких відображає якусь певну сукупність властивостей словосполучення у більш чи менш виразному зв'язку з структурою речення. Різні ступені абстракції при аналізі словосполучень можуть бути розподілені на два основних рівні — абстрактно-синтаксичний (чи просто абстрактний) і конкретно-синтаксичний (конкретний). На абстрактно-синтаксичному рівні виділяються словосполучення як властиві даній мові найпростіші схеми синтаксичного зв'язку між словами певних формальних категорій, розглядувані поза синтаксичною структурою речення, у тому числі й при виділенні їх з даного конкретного речення. На конкретно-синтаксичному рівні словосполучення розглядаються в рамках синтаксичної структури конкретних речень.

Розрізнення абстрактних і конкретних словосполучень не пов'язане з ознакою більшої чи меншої смислової завершеності словосполучення, оскільки ця ознака стосується не синтаксичної, а номінативної сторони мови. Так, наприклад, на абстрактно-синтаксичному рівні допускається розклад конкретних складних словосполучень типу *людина крутої вдачі* на абстрактні

словосполучення, представлені формами *людина вдачі* і *вдача крута* лише на тій підставі, що синтаксична схема словосполучення *людина вдачі* нічим не відрізняється від схеми словосполучення *людина настрою, людина справи* і под. Розрізнення двох основних синтаксичних рівнів словосполучень не збігається також і з поділом словосполучень на прості (двочленні) і складні (багаточленні).

Однією з істотних відмінностей абстрактних словосполучень від можливих конкретних словосполучень є максимальна простота їх схем. Ця простота зумовлюється тим, що словосполучення абстрактно-синтаксичного рівня завжди складаються з мінімальної кількості членів, достатньої для обгрунтування даних синтаксичних форм кожного з членів. Так, наприклад, для обгрунтування синтаксичних форм відмінка, роду і числа узгоджуваного прикметника в складі словосполучення типу *будинок високий* достатньою є наявність у ньому поряд з прикметником одного означуваного іменника з відповідними формами відмінка, роду і числа, тимчасом як у словосполученні типу *два високих будинки* для обгрунтування синтаксичної форми прикметника необхідна наявність ще двох інших членів словосполучення — означуваного імені і числівника *два*, *три* чи *чотири*. Характер структури абстрактних словосполучень, за винятком предикативних, не залежить від того, яку синтаксичну роль може виконувати дане словосполучення в структурі речення, тобто в ролі яких членів речення може виступати ведучий член даного словосполучення, а також від того, які зовнішньо-синтаксичні ознаки модальності і часу можуть бути приєднані до даного словосполучення в реченні. Так, структура абстрактного словосполучення типу «іменник — узгоджений з ним прикметник» не залежить від того, чи може виконувати це словосполучення роль групи підмета, групи додатка, групи обставини *(під високим будинком)* чи групи означення *(вікна високого будинку)*, а структура абстрактного словосполучення «дієслово — кероване ним ім'я» — від того, чи може воно виступати в реченні розповідному чи наказовому, зі значенням теперішнього часу чи минулого і т. д. Тому для ведучих членів підрядних словосполучень, крім предикативних, і для всіх членів сурядних словосполучень, яким властиві форми словозміни, на абстрактно-синтаксичному рівні їх конкретні форми словозміни залишаються неістотними і при наведенні прикладів з конкретними словами завжди можуть бути зведені до вихідних (прямих) форм — називного відмінка або інфінітива. Це означає, що при екземпліфікації абстрактних словосполучень конкретним мовним матеріалом приклади типу *високий будинок, високі будинки, читати книгу, читати книги, читати і писати* можуть бути вжиті також і замість конкретних словосполучень типу *високого будинку, під високими будинками, читаю книгу, читав книгу, читаєте книгу, читав і писав, читайте і пишіть* і т. ін., які на зазначеному рівні як окремі форми не враховуються. Від-

різняється від інших лише предикативне словосполучення, для якого форма називного відмінка ведучого члена — імені — є істотною ознакою також і на абстрактному рівні. Але це може вважатися і внутрішньою ознакою словосполучення, оскільки особове дієслово не може узгоджуватися з непрямим відмінком.

Переважна більшість словосполучень абстрактно-синтаксичного рівня має двочленну структуру. Виняток становить та частина словосполучень, побудованих на основі синтаксичного зв'язку узгодження, у якій має місце розходження між граматичними формами узгоджуваних членів, напр.: *перша і друга групи, наші Грицько і Микола, Грицько з Миколою поїхали, два високих будинки.* Форма множини одного з членів абстрактних словосполучень у перших трьох прикладах вимагає, щоб пов'язаних з ним членів у формі однини було не менше двох, а форма родового відмінка множини прикметника при формі називного відмінка множини чоловічого роду або родового відмінка однини іменника жіночого чи середнього роду вимагає, щоб у складі абстрактного словосполучення був залишений ще й член типу *два, три* або *чотири.* Складнішим є питання про можливість зведення до двочленної схеми таких тричленних словосполучень, як *наші вила і граблі, наші діди і прадіди, зустрілись піонери і комсомольці,* оскільки з самої форми множини слів типу *наші* чи *зустрілись* не видно, чи стосуються такі члени до обох інших членів словосполучення, вжитих у формі множини кожний, чи лише до першого з кожної пари таких однорідних членів за зразком синтаксичних стосунків у словосполученнях типу *наш директор і бухгалтер* тощо. Такі схеми словосполучень можуть тлумачитись у двоякий спосіб.

Абстрактні словосполучення перебувають майже в такому самому відношенні до структури речення, як і синтаксичні форми словозміни окремих слів, розглядувані в морфології. Загальна кількість схем абстрактних словосполучень у мові, за незначними винятками, чітко обмежена і може бути перерахована в списку. Так, зокрема, в українській мові, якщо за одну форму члена абстрактного словосполучення прийняти всі безприйменникові і прийменникові форми непрямих відмінків, а сурядні словосполучення звести до трьох типів — єднального, розділового і протиставного, загальна кількість схем абстрактних словосполучень, враховуючи й підрядні тричленні, наближатиметься до сорока, і навіть при віднесенні словосполучень з різними формами непрямих відмінків залежних членів і з різними прийменниками до різних схем ця кількість не перевищить двохсот.

Синтаксична структура конкретних речень у різних випадках зумовлює різні синтаксичні форми ведучих членів підрядних словосполучень чи однорідних членів сурядних словосполучень, а також різний обсяг і, відповідно, різні ступені складності конкретних словосполучень. Через це на конкретно-синтаксичному рівні доводиться враховувати як рівноправні всі формальні різ-

новиди словосполучень типу *високий будинок, високого будинка, під високим будинком, читаю книгу, читала книгу, читаймо книгу,* зумовлювані їх синтаксичною роллю в реченні і особливостями структури речення, в якому дане словосполучення вжито. Разом з тим, залежно від того, які частини внутрішньо-синтаксичної структури речення приймаються в даному разі за основу виділення словосполучень, конкретні словосполучення можуть складатися і з двох, і з багатьох членів (*високий будинок під залізним дахом, з інтересом читав нову книгу про застосування напівпровідників у кібернетиці* і т. д.). Однією з характерних особливостей багаточленних (складних) словосполучень (за винятком тих, які залишаються тричленними й на абстрактному рівні) є те, що кожний новий член, який входить до їх складу, поширюючи наявне в їх основі просте (двочленне) словосполучення, синтаксично пов'язується не з усім даним складом словосполучення, а лише з якимсь одним його членом, утворюючи просте словосполучення в рамках усього складного.

З точки зору співвідношення словосполучень із структурою речення можуть бути виділені конкретні словосполучення різних ступенів вичленування і різних ступенів повноти (конкретності). Конкретні словосполучення першого (найвищого) ступеня вичленування охоплюють цілі прості речення — самостійні або як частини складних речень, конкретні словосполучення другого ступеня вичленування найчастіше збігаються з групами підмета і присудка в простих реченнях, словосполучення третього ступеня здебільшого є групами додатків, обставин і означень, залежних безпосередньо від головних членів, і т. д. Конкретні словосполучення найнижчого ступеня вичленування (за винятком спеціальних випадків) не мають у своєму складі таких залежних членів, яким підпорядковувались би інші залежні члени, і здебільшого бувають двочленними. Конкретні словосполучення будь-якого ступеня вичленування, як двочленні, так і багаточленні, можуть розглядатись або в своєму повному складі — як повні чи абсолютно конкретні словосполучення, або (у випадках з багаточленними словосполученнями) лише в якійсь частині свого складу, з опущенням деяких залежних членів — як скорочені чи відносно конкретні словосполучення. Так, у реченні «Вогонь від багать освітлював похмурі обличчя» (Н. Рибак) конкретне словосполучення першого рівня вичленування, яке охоплює ціле дане речення, може бути взяте в скороченому складі,— наприклад, як *вогонь освітлював обличчя,* з опущенням означень, залежних від членів *вогонь* і *обличчя,* а словосполучення другого ступеня вичленування, яке дорівнює групі присудка *освітлював похмурі обличчя,* може бути взяте в скороченому вигляді як *освітлював обличчя.* Від скорочених чи відносно конкретних словосполучень, що являють собою результат абстракції від абсолютно конкретних словосполучень, необхідно відрізняти абсолютно конкретні неповні підрядні словосполучення, в яких у самій структурі ре-

чення виявляється опущеним ведучий член або — в словосполученні, яке охоплює ціле двоскладне речення,— і два ведучі члени, що утворюють предикативне словосполучення.

Окремий різновид абсолютно конкретних багаточленних словосполучень становлять такі, до складу яких входить просте двочленне словосполучення, що в структурі речення виконує роль єдиного непоширеного члена речення. Такими є, зокрема, предикативні словосполучення з складеними присудками — дієслівними чи дієслівно-іменними, атрибутивні словосполучення з складеними означеннями типу *людина крутої вдачі,* обставинні словосполучення з складеними обставинами типу *діяти на власний розсуд* і под. Такі багаточленні словосполучення не можуть скорочуватися на конкретно-синтаксичному рівні і опущення в їх складі останнього з залежних членів при вихідній формі ведучого члена переводить їх у сферу абстрактних словосполучень.

Загальна кількість схем конкретних словосполучень у мові значно більша від кількості схем абстрактних словосполучень, але кожна схема будь-якого багаточленного конкретного словосполучення може бути витлумачена як певна комбінація з двох чи кількох схем абстрактних словосполучень.

Співвідношення між конкретними і абстрактними словосполученнями може бути проілюстроване на прикладі такого речення: «Марко крізь усі свої болі запопадливо, безпорадно і жадібно придивлявся до неї навіть міцно заплющеними очима; він і вмираючи лишався хліборобом» (М. Стельмах). На конкретно-синтаксичному рівні в цьому реченні можуть бути виділені такі словосполучення: два багаточленних словосполучення першого ступеня вичленування, які збігаються з двома простими реченнями в даному складному; два багаточленні словосполучення другого ступеня вичленування, що відповідають двом групам присудків; чотири словосполучення третього ступеня вичленування в групі присудка першого речення: *придивлявся крізь усі свої болі; придивлявся запопадливо, безпорадно і жадібно; придивлявся до неї* і *придивлявся навіть міцно заплющеними очима;* шість багаточленних словосполучень четвертого ступеня вичленування — п'ять підрядних *(придивлявся запопадливо, придивлявся безпорадно, придивлявся жадібно, крізь усі свої болі, навіть міцно заплющеними очима)* і одне сурядне *(запопадливо, безпорадно і жадібно)* і, нарешті, два простих словосполучення п'ятого ступеня вичленування *(крізь болі свої* і *заплющеними міцно).* Крім цього, кожне з названих багаточленних конкретних словосполучень, крім двох останніх, які є простими, можна розглядати в скороченому вигляді, з опущенням будь-якої кількості з наявних у їх складі залежних членів, крім першого залежного (наприклад, перше словосполучення можна брати у вигляді *Марко придивлявся, Марко придивлявся до неї, Марко крізь усі свої болі придивлявся до неї, Марко придивлявся до неї навіть заплющеними очима,* друге — у вигляді *він лишався хліборобом,* третє —

у вигляді *придивлявся крізь свої болі, придивлявся навіть заплющеними очима* і т. д.), а окремі словосполучення з однаковим ведучим членом можуть братися разом у своєму повному чи скороченому складі (наприклад, *придивлявся до неї крізь усі свої болі, придивлявся до неї навіть (міцно) заплющеними очима* і т. д.). Але в цьому реченні є такі тричленні словосполучення, які не можуть бути скорочені до двочленних на конкретно-синтаксичному рівні; скорочене конкретне словосполучення *він лишався хліборобом* може бути розкладене на двочленні *він лишався* і *лишався хліборобом* лише на абстрактно-синтаксичному рівні, бо в складі структури речення два слова *лишався хліборобом* становлять єдиний член речення — складений присудок; так само не може бути розкладене на прості конкретні скорочене тричленне словосполучення *придивлявся навіть заплющеними очима,* яке об'єднує в собі схеми двох абстрактних словосполучень типу *придивлятися навіть очима* і *очі заплющені,* але в структурі речення являє собою сполучення присудка з єдиним синтаксично нерозкладним другорядним членом — обставиною способу дії. При підході ж до наявних у цьому реченні словосполучень з позицій абстрактно-синтаксичного рівня тут повинні бути виділені абстрактні словосполучення, втілені в таких конкретних формах: *Марко придивлявся, придивлятися крізь болі, болі усі, болі свої, придивлятися запопадливо, придивлятися безпорадно, придивлятися жадібно; запопадливо, безпорадно; безпорадно і жадібно; придивлятися до неї, придивлятися навіть очима, очі заплющені, заплющений міцно, він лишався, лишатися хліборобом, лишатися і вмираючи.* Збереження в цих лексично конкретизованих схемах часових форм особових дієслів пояснюється лише неможливістю формального відокремлення їх від особових (чи родових) форм,— до структури словосполучення вони не належать.

Послідовне розрізнення словосполучень за двома синтаксичними рівнями, різними ступенями вичленування на конкретно-синтаксичному рівні і різними ступенями повноти є неодмінною передумовою точності описового і, особливо, зіставного аналізу як мовних систем, так і текстів у сфері словосполучень. Кожний з цих планів аналізу словосполучень може виявитись актуальним і ефективним при певній меті, об'єктах і обставинах дослідження. Зокрема, аналіз словосполучень на конкретно-синтаксичному рівні може бути найбільш корисним і доцільним при описовому і зіставному дослідженні стилю окремих авторів чи стилістичних тенденцій окремих мов у певні періоди, при вивченні структури речень і т. д., тимчасом як підхід до словосполучень з позицій абстрактно-синтаксичного рівня є неминучим при описі і зіставленні семантико-синтаксичних функцій словосполучень і їх членів у окремих мовах чи в окремих авторів, при характеристиці синтаксичних особливостей окремих семантичних груп слів у різних мовах тощо.

7. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ І СПОСОБИ ВИСВІТЛЕННЯ СИНТАКСИЧНОЇ СТРУКТУРИ МОВИ

Складна і багатопланова синтаксична система окремої мови може досліджуватися з різних боків залежно від умов і мети дослідження. Найбільш ефективним способом наукового аналізу синтаксичної системи мови завжди був і залишається вироблений у рамках загальних описових граматик такий багатоаспектний підхід до синтаксису, який має на меті всебічне висвітлення формальних явищ синтаксису в зв'язку з їх семантичними функціями і роллю по відношенню до загальної експресивно-комунікативної функції і загальної структури мови в цілому, при врахуванні їх стилістичної розшарованості, частотності в мовній практиці, стосунку до тенденцій розвитку структури даної мови і деяких інших моментів. Синтаксична частина загальної описової граматики не може бути обмежена якимсь одним аспектом синтаксичної будови (наприклад, самою тільки формальною стороною синтаксичних явищ без врахування їх формальних і семантичних функцій у загальній структурі речення або лише якимись певними типами і рівнями синтаксичних ознак чи стосунків без врахування всіх інших типів і рівнів синтаксичних явищ). Основу наукового аналізу синтаксичної системи мови в усіх випадках становить спільний для різних наук загальний прийом зіставлення досліджуваних явищ, виявлення в них подібних і відмінних ознак і властивостей і розкриття в такий спосіб об'єктивної системи взаємовідношень між досліджуваними явищами. В застосуванні до синтаксису цей загальний прийом зводиться до зіставлення синтаксичних явищ, які мають спільні формальні ознаки, з метою виявлення ступеня їх формальної близькості і характеру взаємовідношень між їх синтаксичними та семантичними функціями, і до зіставлення явищ, що виконують тотожні чи близькі синтаксичні або семантичні функції, з метою виявлення ступеня близькості їх функцій і характеру взаємовідношень між їх формальними ознаками.

Загальний прийом зіставлення різних синтаксичних явищ сам по собі не може забезпечити необхідної точності спостережень і висновків кожному дослідженню. Для цього дослідникові необхідне ще добре практичне знання досліджуваної мови, охоплення вивченням достатньої кількості матеріалу і вміння вільно орієнтуватися в складній сукупності формальних і семантичних відношень між розглядуваними явищами. Неоднакове виявлення цих додаткових передумов у різних синтаксичних дослідженнях і описових граматиках викликає розходження в результатах вивчення і в науковому трактуванні синтаксичної системи мови, гальмує розвиток вчення про синтаксис.

Одним із шляхів усунення негативних наслідків суб'єктивно зумовлюваних розходжень у загальному способі дослідження

синтаксичного матеріалу може бути розробка і застосування спеціальних методів синтаксичного (чи, здебільшого, загальнолінгвістичного) аналізу, здатних забезпечити в належному обсязі ту чи іншу додаткову передумову ефективності дослідження. Зокрема, для полегшення і уточнення орієнтації дослідника в конкретних стосунках між розглядуваними синтаксичними явищами можуть бути застосовані такі розроблювані останнім часом спеціальні методи лінгвістичного аналізу, як аналіз за безпосередніми складниками, дистрибутивний, трансформаційний аналіз. Перші два з цих методів стосуються формальної сторони синтаксичних (як і мовних взагалі) конструкцій, причому аналіз за безпосередніми складниками сприяє чіткішому розумінню послідовного синтаксичного членування одиниць мовлення на все дрібніші синтаксичні компоненти і наявної в кожній багаточленній синтаксичній конструкції ієрархії між її компонентами, а дистрибутивний аналіз має на меті чисто формальну характеристику компонентів синтаксичної конструкції за ознакою їх розподілу (дистрибуції), зокрема за їх формальним оточенням у вигляді інших компонентів конструкції. Обидва ці спеціальні методи можуть знайти застосування лише на окремих етапах загального процесу синтаксичного дослідження. На послідовному врахуванні семантичних (синонімічних і інших) відношень між різновидами синтаксичних конструкцій грунтується трансформаційний аналіз, при якому кожна конкретна синтаксична побудова розглядається як результат трансформації іншої або як основа для трансформації в іншу конструкцію. Під формули трансформаційного аналізу може бути підведена переважна більшість відношень між синтаксичними конструкціями, і з усіх запропонованих досі точних методів опису мови цей метод може вважатися найбільш перспективним. Але й трансформаційний аналіз сам по собі не дає змоги охопити всі сторони синтаксичної структури мови, особливо тенденції її розвитку. Жодний із спеціальних методів дослідження синтаксису, навіть жодна з груп цих спеціальних методів, протиставлюваних іншим методам і способам дослідження в синтаксисі, не може бути абсолютизована, не може розглядатись як єдиний для сучасного мовознавства спосіб висвітлення синтаксичних явищ в усій їх різноманітності і різноплановості.

Названі спеціальні (формалізовані) методи лінгвістичного, і зокрема синтаксичного, аналізу розробляються не тільки з метою застосування в описових граматиках, а й, поряд з іншими, більш спеціальними методами, як засоби підведення мовознавства під єдину загальну систему понять і позначень, спільних і для ряду інших наук, у тому числі семіотики, формальної логіки і математики, а також для розв'язання проблеми мовної комунікації між людиною і машиною, зокрема для здійснення автоматичного перекладу з однієї мови на іншу. Сучасний стан розробки цих методів поки що не дає змоги говорити з належною

конкретністю про ступінь їх ефективності в жодній із названих сфер їх передбачуваного застосування.

При розробці описового синтаксису окремої мови на особливу увагу заслуговує врахування частотності синтаксичних явищ у мовній практиці. Кількісні характеристики граматичних особливостей мови з точки зору їх вживаності в мовленні завжди визнавались як один з важливих планів висвітлення мови в описовій граматиці. Але в минулому ці характеристики, як правило, не виходили за межі найбільш загальних і занадто приблизних визначень типу «часто», «зрідка», «іноді», в кращому разі вказувалась відносна частотність за допомогою виразів «частіше» і «рідше» і лише в окремих дослідженнях наводились точніші цифрові дані. Тим часом, звичайна констатація наявності певних синтаксичних конструкцій у мові залишається недостатнім показником для характеристики даної мови, особливо в її відношенні до інших споріднених чи однотипних мов, а також для виявлення тенденцій розвитку синтаксису відповідної мови. Встановлення відносної частоти різних синтаксичних явищ у текстах досліджуваної мови може виявити непомітні за інших умов відмінності її від інших близьких до неї мов, а зіставлення таких цифрових даних з різних періодів розвитку тієї самої літературної мови (хоч би і в межах одного століття) є основним засобом визначення напрямів дальшого розвитку синтаксичного ладу мови. Тому введення в синтаксичну частину загальної описової граматики мови цифрових (абсолютних і процентних) даних слід вважати не тільки доцільним, а й необхідним.

Оскільки частотність вживання однакових синтаксичних конструкцій у різних стилях літературної мови може бути значно відмінною, проведення недиференційованих підрахунків у текстах літературної мови в цілому не може забезпечити точної статистичної картини справжньої вживаності розглядуваних конструкцій. При врахуванні вимоги статистичної однорідності текстів найбільш доцільним і раціональним було б проведення паралельних підрахунків у текстах чотирьох основних стилів літературної мови — стилю художньої прози, стилю поезії (з деякими обмеженнями), стилю публіцистики і стилю науково-ділової літератури. Але з огляду на трудомісткість подібних підрахунків, для початкового етапу можна обмежитись даними з трьох найвиразніших у статистичному відношенні стилів — художньої прози, поезії і науково-ділового стилю. Усі підрахунки і зіставлення повинні проводитись незмінно на основі тих самих, один раз відібраних суцільних текстів, обсяг яких може при різних підрахунках збільшуватися або зменшуватися відповідно до необхідності підтримання відносної похибки в заданих межах (бажано не нижче 10%). У випадках з великою кількістю (наприклад, понад 10) зіставлюваних однотипних синтаксичних явищ, які характеризуються різною відносною частотою, не завжди є необхідність проводити громіздкі підрахунки для визначення відносної часто-

ти рідкісних явищ. Іноді вже і визначення відносної частоти лише кількох найчастіше фіксованих явищ певної категорії при об'єднанні решти явищ тієї самої категорії в одну загальну групу може бути достатньою статистичною характеристикою відповідної сторони синтаксичної будови даної мови або даного стилю мови. Подібно до цього не можна вважати обов'язковою для загальної описової граматики, розрахованої на широкі кола читачів, вимогу більш поглибленої статистичної обробки досліджуваних явищ, пов'язаної з володінням складним математичним апаратом.

Важливим засобом вивчення ритмомелодичних ознак синтаксичної структури речення є інструментальне дослідження живого мовлення за допомогою спеціальних приладів. Інструментально-фонетичне дослідження синтаксичної структури речення забезпечує можливість точного визначення співвідношень численних варіантів акустично-артикуляційного оформлення окремих модальних різновидів речення, а також різних способів синтагматичного членування речень та різних типів і рівнів синтагм у ньому. Для точної характеристики ритмомелодичної сторони структури речення достатнім є інструментальне визначення трьох показників: руху основного тону, амплітуди інтенсивності (обох у точній прив'язаності до лексичних компонентів речення і їх частин) і тривалості звучання кожного даного відрізка речення в часі. Але кількісні дані інструментального аналізу ритмомелодики речення виявляються, з одного боку, занадто мало типізованими, а з другого,— занадто схематичними для того, щоб лише на їх підставі без врахування конкретного звучання речення, осмислюваного носіями мови в певній ситуації чи певному контексті, завжди можна було робити однозначні висновки про справжню синтаксичну природу досліджуваних явищ. Разом з тим, можливе цілком об'єктивне дослідження і висвітлення найбільш істотних ознак ритмомелодики речення шляхом зіставлення звичайних слухових спостережень над правильно осмислюваними синтаксичними конструкціями без допомоги інструментально-фонетичного методу. Тому інструментально-фонетичний метод у застосуванні до вивчення ритмомелодики речення в плані синтаксису може розглядатися лише як продовження кваліфікованого, теоретично добре спрямованого слухового аналізу просодичної сторони речення, розраховане на дальше уточнення її суто фізичних характеристик.

Синтаксична частина описової граматики сучасної літературної мови повинна відображати, головним чином, синтаксичну систему літературної мови найновішого періоду. З огляду на безперервний, хоч і поступовий, розвиток літературної мови намагання подати в описовому синтаксисі недиференційовано, в одній площині синтаксичні факти різних періодів розвитку літературної мови, хоча б за останні півтора століття, привело б до викривлення сучасного стану синтаксичної системи, а ряд

граматик тієї самої мови, написаних за таким принципом у різні періоди, не відбивав би специфіки розвитку літературної мови в окремі періоди. До того ж вивчення ритмомелодики речення за таким принципом взагалі неможливе, за винятком хіба що теоретично можливих, але поки що нереальних випадків, коли від давніших періодів залишаються надійні описи ритмомелодичних явищ.

Але обмеження найновішим періодом розвитку літературної мови в описовому синтаксисі не повинно бути абсолютним. Синтаксична система сучасної літературної мови підлягає висвітленню не тільки з точки зору її теперішнього стану, а й з не менш важливої точки зору тенденцій її дальшого розвитку. Крім того, минулі періоди розвитку тієї самої літературної мови, відокремлені від сучасного періоду проміжком часу в століття і навіть більше, не виявляють зовсім іншої системи, а становлять лише попередні етапи існування в основних рисах тієї самої, хоч у часткових ознаках і відмінної, синтаксичної системи. З цього випливає необхідність висвітлення синтаксичної системи сучасної літературної мови останнього періоду на фоні попередніх етапів розвитку синтаксису тієї самої літературної мови. При цьому синтаксичні явища, спільні для всіх періодів розвитку даної літературної мови, можуть ілюструватися прикладами з різних періодів без будь-яких застережень, але явища, властиві тільки сучасному чи тільки минулим періодам, слід відзначати окремо.

Необхідність обмеження певними вузькими періодами розвитку літературної мови є особливо очевидною при проведенні цифрових підрахунків, мета яких полягає у визначенні частотності окремих синтаксичних явищ даної літературної мови насамперед на сучасному етапі, а також в історичній перспективі. У цьому плані, крім даних з останніх десятиліть розвитку літературної мови, досить важливими, як матеріал для зіставлення, можуть бути окремо опрацьовані аналогічні дані з якомога давнішого періоду розвитку сучасної літературної мови, а також з якогось проміжного етапу між цими двома крайніми періодами.

ЛІТЕРАТУРА

Ленін В. І., Філософські зошити, Твори, т. 38, К., 1961.

Ахманова О. С., Микаэлян Г. Б., Современные синтаксические теории, М., 1963.

Виноградов В. В., Основные вопросы синтаксиса предложения (на материале русского языка).— «Вопросы грамматического строя», М., 1955.

Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. I, М., 1960.

Грамматика современного русского литературного языка, М., 1970.

Hartmann P., Syntax und Bedeutung, T. I, Assen, 1964.

Есперсен О., Философия грамматики, М., 1958.

Кулик Б. М., Курс сучасної української літературної мови, ч. II. Синтаксис, вид. 2-е, К., 1965.

Курс сучасної української літературної мови, т. II. Синтаксис, за ред. Л. А. Булаховського, К., 1951.

Мельничук А. С., Аспекты общей теории предложения как единицы речи.— «Проблемы языкознания», М., 1967.

Мельничук А. С., Взаимодействие грамматических единиц различных уровней в рамках предложения.— «Единицы различных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие», М., 1969.

Мельничук А. С., Проблема строения и содержания синтаксической части общей описательной грамматики отдельного славянского литературного языка.— «Slavia», 1965, № 3, Praha.

Мещанинов И. И., Структура предложения, М.— Л., 1963.

Мухин А. М., Структура предложений и их модели, Л., 1968.

Пешковский А. М., Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-е, М., 1956.

Шведова Н. Ю., Парадигматика простого предложения в современном русском языке.— «Русский язык (Грамматические исследования)», М., 1967.

Schmidt F., Logik der Syntax, Berlin, 1961.

Розділ II

СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Відповідно до загальної характеристики словосполучення, поданої у вступному розділі, словосполучення в українській мові може бути визначене як синтаксична конструкція, утворена з двох чи кількох повнозначних (у тому числі й займенникових) слів, послідовно пов'язаних між собою засобами синтаксичного зв'язку. Таким чином, словосполученнями є всі синтаксичні конструкції типу *гарна погода; його місце; Петрові батько й мати; його постійне місце в другому ряду; читати книжку; з інтересом і задоволенням читати недавно опубліковану книжку молодого автора; повільно ходити; дуже повільно ходити по тінистих алеях старого парку; Петро поїхав; Петро і Микола; Петро і Микола вчора поїхали відпочивати; як Петро, так і Микола; Петро або Микола; не Петро, а Микола; Петро, Микола і інші; ні Петро, ні Микола; ні те ні се; туди й сюди; або туди або сюди; стомлений, аж спохмурнілий; спохмурнілий, бо стомлений* і т. д.

У синтаксичному плані словосполучення виразно відрізняється від окремого слова тим, що внутрішній структурі слова синтаксичні зв'язки зовсім не властиві, тимчасом як внутрішня структура словосполучень завжди характеризується наявністю відповідних внутрішньо-синтаксичних зв'язків, які, на іншому синтаксичному рівні, становлять важливу частину внутрішньо-синтаксичних зв'язків структури речень.

Але не менш істотна різниця існує також між словосполученням і реченням. Хоча словосполучення характеризується тими самими внутрішньо-синтаксичними відношеннями, які входять і до складу внутрішньо-синтаксичної структури речення, ці відношення покривають лише одну з двох сторін внутрішньо-синтаксичної структури речення — саме ту, яка відображає об'єктивні стосунки між елементами позначуваного реченням чи словосполученням дійсного або гаданого явища. Проте у внутрішньо-синтаксичній структурі речення має місце ще й інша категорія синтаксичних відношень, які в формі інтонації і порядку слів передають особливості суб'єктивно-смислового членування і впорядкування окремих компонентів змісту речення і які в структурі словосполучення ніякого вияву не знаходять. Внутрішня структура словосполучення *читати книжку* залишається в усіх випад-

ках однаковою, незалежно від того, як може бути поданий зміст цього словосполучення в реченні: чи як єдине складне поняття, в якому зміст об'єкта не виділяється в окрему смислову єдність (напр.: Учень|*читав книжку*), чи як складний комплекс із двох виразно відокремлюваних одне від одного понять (напр.: Книжку |*читав,*||а уроків|*не зробив*). Це означає, що в сфері словосполучень немає ніякої потреби розглядати інтонаційно-позиційні протиставлення типу *читати* ***книжку***, ***книжку*** *читати, книжку*| ***читати, читати*** | книжку, оскільки в усіх чотирьох випадках ідеться про те саме словосполучення, яке має єдину загальну форму *читати книжку*. Приблизно з тих же міркувань доводиться вважати в усіх випадках тотожними словосполучення типу *книжка цікава, олівець мій, студент філолог,* незалежно від того, чи може другий компонент таких словосполучень виконувати в реченні роль означення (прикладки), чи роль присудка з опущеною зв'язкою в теперішньому часі. Звичайними словосполученнями є зв'язки, наприклад, іменників чи прикметників з допоміжними дієсловами типу *хлопець був, був спортсменом, був веселий,* незважаючи на те, що в реченні допоміжне дієслово входить до синтаксично нерозкладної групи присудка. Поряд з цим, речення, крім внутрішньо-синтаксичної, завжди характеризується ще й певною зовнішньо-синтаксичною структурою, насамперед часовою віднесеністю і модальністю (розповідною, питальною, спонукальною і т. д.), тимчасом як у формуванні словосполучення ці синтаксичні ознаки ніякої участі не беруть. Синтаксична природа словосполучення *читати книжку* нітрохи не залежить від того, з якими зовнішньо-синтаксичними значеннями воно може бути вжите в реченні: як компонент розповідного речення (*Треба читати книжку),* питального (*Чи треба читати книжку?*), наказового *(Всім читати книжку!),* як компонент речення, побудованого в аспекті теперішнього часу *(Читаю книжку),* минулого часу *(Читав книжку),* майбутнього часу *(Читатиму книжку)* і т. д. Словосполучення *гарна погода* відрізняється від номінативного речення *Гарна погода* чи від двоскладного речення *Погода*| ***гарна*** або ***Гарна*** |*погода* саме тим, що в ньому відсутні характерні для співвідносних з ним за своїм лексичним складом речень відповідні зовнішньо-синтаксичні значення розповідності і теперішнього часу та внутрішньо-синтаксичні значення суб'єктивно-смислової нерозчленованості чи якоїсь певної розчленованості його змісту. Навіть будь-яке предикативне словосполучення *(батько поїхав, батько і син учора поїхали відпочивати),* яке своїм складом і зовнішнім оформленням може здатися абсолютно тотожним з відповідним реченням, насправді істотно відрізняється від речення тим, що в ньому зовсім не знаходять прояву внутрішньо-синтаксичні відношення суб'єктивно-смислового характеру (відповідні речення можуть бути оформлені як: *Батько*| ***поїхав, Поїхав*** | *батько, Поїхав*| ***батько, Батько*** |*поїхав, Поїхав* ***батько****; Учора*||*батько і син*| ***поїхали відпочивати****; Поїхали вчора відпочи-*

вати|***батько і син*** і т. д.) і зовнішньо-синтаксичні значення модальності (розповідність, питальність і т. д.), а показники зовнішньо-синтаксичного значення часу (в наведених прикладах — минулого) залишаються в складі словосполучення лише тому, що особові (чи родові) форми дієслова, які входять до предикативного словосполучення, узгоджуючись із іменною формою, вжитою в називному відмінку, морфологічно не можуть бути позбавлені якого-небудь часового форманта, хоча для словосполучення цей формант зовсім не істотний.

Синтаксична структура словосполучень у їх конкретних проявах відзначається великою різноманітністю. Звідси випливає необхідність чіткого визначення обсягу поняття словосполучення, тобто встановлення тих меж, які відокремлюють словосполучення від інших можливих у мові сукупностей синтаксично пов'язаних слів, що не становлять словосполучень. Потреба встановлення таких меж найбільшою мірою відчувається тоді, коли доводиться мати справу з конкретними словосполученнями різного обсягу, виділюваними в рамках сформованих речень, як простих, так і складних. У цьому плані вирішальною ознакою всякого словосполучення є згадана в наведеному визначенні послідовність синтаксичного пов'язування членів словосполучення, тобто та особливість, що всі члени словосполучення синтаксично можуть розглядатися як уведені до його складу поодинці один за одним. До одного члена словосполучення може бути приєднано і один і декілька нових членів *(гай зелений; гай дубовий зелений; гай зелений у долині; гай зелений у долині річки),* нові члени можуть приєднуватись як до одного, так, зрідка, і до двох разом узятих слів *(Іван і Микола Карпенки; блокнот і ручка нові),* але ніяке словосполучення не може бути побудоване шляхом приєднання до його складу (у тому числі й просто до окремо взятого слова) цілого нового словосполучення, синтаксично нездатного приєднуватися кожним своїм членом, окремо взятим, до якогось члена утворюваного чи ускладнюваного за його участю словосполучення. Винятком із цієї закономірності, як здається на перший погляд, є конструкції типу *класи перший і другий* або *міста Київ і Харків,* у яких означення чи прикладки в формі однини можуть бути приєднані до означуваного, що має форму множини, лише цілою групою не менше як з двох членів. Але в даному разі форма множини означуваного слова відіграє роль повторення цього слова в однині стільки разів, скільки при ньому є означень чи прикладок.

Ознака послідовності синтаксичного пов'язування членів словосполучення насамперед не дозволяє вважати частинами ширших словосполучень прості чи поширені предикативні словосполучення, які ніколи не можуть увійти до складу іншого словосполучення у спосіб послідовного приєднання до нього одного свого члена за одним, а завжди пов'язуються з іншими словосполученнями цілком, у своєму повному складі. Так, наприклад,

синтаксичні конструкції *розуміти, що ситуація ускладнюється,* або *стемніло, але село не спить* ніяк не можуть бути витлумачені як утворені шляхом послідовного введення до їх складу повнозначних членів, оскільки одні з необхідних для такої процедури конструкцій *(розуміти, що ситуація* або *стемніло, але село)* виявляються синтаксично неможливими, а інші *(розуміти, що ускладнюється; стемніло, але не спить)* можуть розглядатися лише як неповні, в яких опущено іменні форми в називному відмінку, або, в крайньому разі, як утворені з участю безособових і подібних до них дієслів, які не допускають наступного приєднання іменних форм у називному відмінку. Цим такі конструкції принципово відрізняються від конструкцій типу *гай зелений, але невисокий* або *гай невисокий, бо молодий,* у яких сурядними і підрядними сполучниками приєднуються не предикативні словосполучення, а окремо взяті слова, що стають простими членами ускладнюваних ними словосполучень. Таким чином, ознака послідовності синтаксичного пов'язування членів словосполучення не допускає, щоб до категорії словосполучень були віднесені синтаксичні конструкції, в яких містилися б предикативні сполучення, приєднані підрядним або сурядним зв'язком. Предикативна група допускається лише як ведуча основа предикативного словосполучення (у тому числі й як його основний склад, не поширений ніякими залежними членами).

Ця ж ознака послідовності синтаксичного пов'язування членів словосполучення не дозволяє вважати словосполученнями і такі синтаксичні конструкції, до складу яких входять підрядні речення з відносними і з підрядно-питальними словами, незалежно від того, чи синтаксичним центром підрядного речення є предикативна пара, чи єдиний член головного речення, зокрема присудок, який стосується до підмета головного речення. У конструкціях типу *прокинеться, коли зійде сонце; прокинеться, коли розвидниться; прокинеться, коли виспиться; піде, куди захоче; знає, чого хоче; рік, який закінчується; рік, який зустрічаємо* відносні і підрядно-питальні слова є звичайними членами словосполучень, що лежать в основі підрядних речень, вони синтаксично пов'язуються, як правило, з ведучим членом цих словосполучень. Але в таких залежних словосполученнях з відносними словами немає жодного члена, який міг би вважатися безпосередньо синтаксично пов'язаним з якимсь членом того словосполучення, що становить основу головного речення. В усіх таких конструкціях до певного члена ведучого словосполучення синтаксично приєднується відразу нерозривна група членів підрядного словосполучення, до складу якої завжди входить відносне чи підрядно-питальне слово і обидва члени предикативної групи даного словосполучення або, при відсутності одного з цих членів, наявний головний член. Що ж до випадків типу *рік, який минає,* то тут відносне слово є разом з тим одним із членів предикативної групи. Таким чином, як предикативні словосполучення, що займають

підрядне або сурядне становище в складнішій синтаксичній конструкції, так і словосполучення з будь-яким синтаксичним центром, що вводяться до складніших конструкцій за допомогою відносних чи підрядно-питальних слів, не можуть вважатися частинами складніших словосполучень, а повинні розглядатися як окремі конструкції, що підлягають відмежуванню від інших словосполучень, можливих поряд з ними в реченні.

Оскільки в обох розглянутих типах конструкцій, які виходять за межі категорії словосполучень, ідеться про такі, що лягають в основу підрядних або сурядних речень у складному реченні, доцільно розглянути в цьому плані решту різновидів конструкцій, що зустрічаються в підрядних і сурядних реченнях. Питання про віднесення чи невіднесення їх до категорії словосполучень частково може бути розв'язане на основі того самого критерію послідовності синтаксичного приєднання, в інших випадках доведеться робити висновки з урахуванням системного характеру мови.

Розглянемо випадки з пов'язуваними сурядним зв'язком синтаксичними групами, одні з яких за своїм складом відповідають двоскладним простим реченням, а інші — односкладним. Ідеться про конструкції типу *зійшло сонце, і потепліло.* Групи, які становлять основи окремих двоскладних сурядних речень у таких конструкціях, повинні бути визнані окремими словосполученнями, оскільки формально їх дана послідовність тотожна зворотній, при якій групи, що відповідають двоскладним реченням, приєднуються до груп з односкладним синтаксичним центром. Враховуючи далі, що кожна група слів, яка відповідає односкладному сурядному реченню в такій конструкції, може виступити в супроводі принаймні ще одної групи з двоскладним синтаксичним центром, необхідно прийняти, що всяка синтаксична група, яка в рамках складнішої синтаксичної конструкції може стати основою сурядного речення, становить окреме словосполучення, яке повинно відмежовуватись від інших суміжних з ним словосполучень.

Залишається визначити, в якому відношенні до словосполучень перебувають конструкції з підрядним сполучником (а не відносним словом) і особовою формою дієслова (у тому числі й допоміжного, що в формі теперішнього часу може бути опущеним), при якій немає іменної форми в називному відмінку. Це можуть бути або підрядні конструкції, в яких дієслово стосується як присудок до іменної форми, що перебуває за межами конструкції з підрядним сполучником (напр.: *він радіє, бо летить до моря; він радіє, немов летить до моря; він радіє, аж наспівує якусь пісню; він радіє, хоч і хмуриться вдавано; він знає, що скоро повернеться назад; узяти книжку, що лежить на столі*), або ж підрядні конструкції односкладної структури, що взагалі ніякого підмета не допускають (напр.: *буде дощ, бо гримить; він чує, що гримить; треба йти, хоч уже й пізно*). Саме при розгляді таких

конструкцій вступає в силу критерій системності мовних явищ. Виходячи з того, що всі розглянуті досі сурядні і підрядні конструкції, які за своїм складом збігаються з простими реченнями — частинами складносурядних чи складнопідрядних, виявилися максимальними за обсягом словосполученнями, що не можуть входити до складу більших словосполучень, можна було б для збереження стрункості системи поширити цей висновок і на решту підрядних конструкцій, що становлять меншість.

Щодо односкладних підрядних конструкцій з підрядними сполучниками, то прирівняння їх на підставі критерію системності до двоскладних і визнання їх максимальними словосполученнями, за межами яких можуть бути лише відмінні від них словосполучення, не натрапляє ні на які перешкоди структурного характеру. Навпаки, залучення до категорії максимальних словосполучень також і цих односкладних підрядних конструкцій з підрядними сполучниками дає змогу сформулювати загальне визначення максимальних словосполучень як таких, що відповідають за своїм складом простим реченням — самостійним, сурядним, головним або підрядним,— при тій умові, що окремі члени, які утворюють їх синтаксичні центри, не стосуються безпосередньо до членів сусідніх з ними синтаксичних конструкцій. Уведення до такого визначення понять вищого від словосполучень порядку — самостійного простого речення і частин складного речення — в даному разі виправдовується тим, що йдеться про розмежування обсягів словосполучення і відмінної від нього синтаксичної одиниці, якою є речення.

Під наведене визначення максимального обсягу словосполучення не підходять підрядні конструкції у структурах типу *він радіє, бо летить до моря* або *це та книжка, що лежала на столі,* в яких члени синтаксичних центрів підрядних конструкцій безпосередньо стосуються як до своїх підметів до іменних форм, що перебувають за межами конструкцій з підрядним сполучником. Разом з тим, більшість таких синтаксичних структур (з підрядними сполучниками *бо, хоч, немов, ніби, аж)* формально мало чим відрізняється від визнаних вище єдиними словосполученнями структур типу *важкий, бо мокрий; чорний, немов обсмалений; радісний, аж розчервонілий; працьовитий, хоч і малий.* В обох випадках за допомогою підрядного сполучника до дієслівного чи прикметникового члена наявного словосполучення приєднується нова прикметникова чи дієслівна форма, яка одночасно стосується й до того самого ведучого члена, від якого залежить перша з пов'язуваних підрядним сполучником форм. На цій підставі підрядні конструкції з підрядними сполучниками, синтаксичні центри яких утворюються особово-дієслівними формами, що стосуються як до своїх підметів до іменних форм, розташованих за межами конструкції, введеної підрядним сполучником, не можуть бути визнані максимальними словосполученнями і при аналізі конкретних словосполучень у рамках

речення повинні вважатися частинами складніших словосполучень разом з тими частинами, які збігаються з відповідними головними реченнями. Сюди ж слід віднести і конструкції з інфінітивними підрядними реченнями, що вводяться сполучниками типу *щоб, аби*, в яких інфінітив означає дію чи стан, суб'єктом якої є підмет головного речення (напр.: *він сміється, щоб не показати свого занепокоєння*; пор.: *він намагається не показати свого занепокоєння*).

Таким чином, у рамках складносурядних конструкцій обсяг окремих словосполучень завжди обмежується обсягом окремих сурядних речень, а в рамках складнопідрядних конструкцій — обсягом окремих головних і окремих підрядних речень, за винятком пов'язуваних підрядними сполучниками (не відносними і не питальними словами) підрядних речень з присудками, що стосуються як до підметів до окремих членів головних речень (такі підрядні об'єднуються з головними реченнями в єдине складне словосполучення). Отже, всяке неодноклівне просте речення, яке не містить у собі слів, синтаксично не пов'язаних з його основним складом, може розглядатися як єдине словосполучення, незалежно від кількості наявних у ньому членів. Групи слів у рамках простого речення, синтаксично не пов'язані з основним складом речення — поширені звертання, вставні слова і вставні речення,— утворюють окремі словосполучення, відмежовані від тих, що лежать в основі даних простих речень.

Залежно від кількості наявних у їх складі членів — повнозначних чи займенникових слів — словосполучення поділяються на прості і складні. Простими звуться словосполучення, які складаються з двох повнозначних чи займенникових слів (напр.: *берег крутий; все наше; переходити дорогу; махати рукою; зустрічатися з товаришем; ходити далеко; сорочка з силону; книжка без обкладинок; поїзд прибуває; день і ніч; хотіти, але не могти; крихкий, бо висушений*). Складними звуться словосполучення, до яких входить більше як два повнозначних чи займенникових члени (напр.: *високий і крутий берег гірської річки; переходити обережно дорогу біля повороту; щоразу зустрічатися з своїм товаришем після закінчення робочого дня; пасажирський поїзд прибуває на станцію рівно о восьмій годині ранку; довгий день і коротка ніч; хотіти багато чого, але не могти нічого; зовсім крихкий, бо висушений літнім сонцем*). Як уже вказано у вступному розділі, майже завжди простими бувають абстрактні словосполучення, тобто такі, які розглядаються в абсолютному відриві від конкретних речень, оскільки всяке складне словосполучення може розглядатися як конструкція, утворена з двох чи кількох простих словосполучень (пор.: *берег високий, берег крутий, високий і крутий, берег річки, річка гірська*). Щодо конкретних словосполучень, виділюваних із складу речень, то вони можуть бути як простими, так і складними, залежно від структури даного речення і від того, який обсяг конкретних словосполучень береться до уваги.

Розрізняються підрядні і сурядні словосполучення залежно від типів синтаксичного зв'язку, яким пов'язуються члени простого чи основні члени складного словосполучення. Ті словосполучення, основні члени яких пов'язуються різними типами підрядного зв'язку (узгодження, керування, прилягання, сполучниково-підрядного зв'язку), звуться підрядними. Ті словосполучення, які будуються за допомогою різних типів сурядного зв'язку (єднального, протиставного, розділового), звуться сурядними. Визнання сурядних словосполучень поряд з підрядними диктується не тільки загальнонауковою потребою підведення всіх морфематично оформлюваних відрізків внутрішньо-синтаксичної структури речення під певні співвідносні класи. Актуальність сурядних словосполучень як окремого різновиду синтаксичних конструкцій, співвідносного з підрядними словосполученнями, виразно проявляється і в деяких особливостях структури самих підрядних словосполучень. Як уже згадувалось у вступному розділі, існують такі підрядні словосполучення, у яких навіть на абстрактно-синтаксичному рівні кількість членів не може бути зведена до двох, тобто повинна становити не менше трьох. Маються на увазі словосполучення типу *червень і липень минули, батько і мати Маріїні* і под. У цих словосполученнях форма множини залежних членів *минули, Маріїні*, яка не може бути вмотивована формою однини будь-якого з двох ведучих членів *червень і липень* чи *батько й мати,* є прямою вказівкою на те, що обидва однорідні ведучі члени становлять у відношенні до залежного члена синтаксичну єдність, майже таку ж тісну, як і єдиний член у формі множини (напр.: *місяці* або *батьки*). Оскільки ця єдність входить до складу більш ніж двочленного словосполучення як його компонент і разом з тим не є окремим словом, не залишається нічого іншого, як визнати його двочленним словосполученням. Таким воно залишається і в інших синтаксичних умовах функціонування, наприклад, у словосполученнях типу *провести червень і липень, відпочивати протягом червня і липня, відпустка на червень і липень* і т. д., бо, як відомо, загальна природа простого словосполучення ніяк не міняється від того, що воно входить до різних конструкцій складних словосполучень.

Як видно з останніх прикладів, складне словосполучення може бути не тільки чисто підрядним *(крутий берег гірської річки)* або чисто сурядним *(червень, липень і серпень),* а й змішаним — підрядно-сурядним, коли провідним є підрядний зв'язок, але в складі словосполучення є й однорідні члени *(високий і крутий берег річки, провести червень і липень)*, чи сурядно-підрядним, коли провідним є сурядний зв'язок, але при пов'язуваних цим зв'язком однорідних членах словосполучення є ще й залежні члени, об'єднувані підрядним зв'язком *(червень, липень і половина серпня; співати, грати і трохи малювати)*.

Частота вживання сурядних словосполучень у літературній

мові приблизно у дев'ять разів менша від частоти вживання підрядних словосполучень. У науковій прозі на 1000 простих підрядних словосполучень, що містяться в суцільному відрізку тексту, виявлено 123,5 простих сурядних словосполучень, що становить відповідно 89,1% і 10,9%; у художній прозі на 1000 підрядних словосполучень припадає 115 сурядних (89,7% і 10,3%); у поезії на 1000 — 120,5 (89,3% і 10,7%).

Далі розглядається структура підрядних і сурядних словосполучень на абстрактно-синтаксичному рівні, тобто, головним чином, структура простих словосполучень.

1. ПІДРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Підрядні словосполучення можуть класифікуватися за двома відмінними одна від одної ознаками: за морфологічною природою ведучих слів, зокрема за їх приналежністю до певної частини мови, і за синтаксичною роллю залежних членів. Як уже зазначалось, синтаксична роль ведучого члена словосполучення, за винятком предикативного словосполучення, в складі ширшого словосполучення чи в структурі речення на абстрактно-синтаксичному рівні не виявляється і тому не може на цьому рівні враховуватись.

а) РІЗНОВИДИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ВЕДУЧИМИ СЛОВАМИ

Роль підпорядковуючого члена в підрядному словосполученні може виконувати представник будь-якої з шести категорій повнозначних частин мови: іменник, прикметник, займенник, числівник, прислівник і дієслово. Залежно від цього виділяється шість різновидів словосполучень за ведучими членами: субстантивні, ад'єктивні, прономінальні, нумеральні, адвербіальні і вербальні. Представник кожної з цих частин мови допускає в ролі залежних від себе членів словосполучення форми будь-якої з тих самих шести частин мови. Кожна комбінація в рамках простого підрядного словосполучення форм однієї частини мови з формами іншої може бути визначена як тип підрядного словосполучення. У такому разі сучасній українській мові властиві 36 типів підрядних словосполучень. Далі коротко розглядаються приклади кожного з цих типів.

Субстантивно-субстантивні словосполучення можуть включати до свого складу в ролі залежних членів різні безприйменникові форми іменників, крім знахідного і місцевого відмінків, а також форми непрямих відмінків іменників з різними прийменниками. Напр.: *річка Дніпро, початок року, відповідь товаришам, обробіток машинами, продукція без браку, відхилення від норми, наближення до Місяця, боротьба за мир, розмова з відвідувачами, виїзд на поле, повість про героїв.* Сюди ж належать і складні словосполучення типу *Іван і Петро Карпенки.* Частота

вживання всіх субстантивно-субстантивних словосполучень у науковій прозі становить 28,4% від загальної частоти вживання підрядних словосполучень [1], у художній прозі — 6,3%, у поезії — 10,1%.

Субстантивно-ад'єктивні словосполучення утворюються шляхом приєднання до іменника узгоджуваної з ним прикметникової форми (власне прикметника і дієприкметника). Напр.: *стіл письмовий, каміння розкидане, ножиці приготовлені.* Сюди ж належать і складні словосполучення типу *день і ніч наступні.* Частота вживання в науковій прозі — 24,75%, у художній прозі — 10,55%, у поезії — 17,85%.

Субстантивно-прономінальні словосполучення утворюються з іменника і залежного від нього родового займенника, узгоджуваного з іменником у роді, числі і відмінку, або неродового займенника в якомусь непрямому відмінку без прийменника чи з прийменником. Напр.: *друг мій, папка чиясь, робота його, справи їх, подяка йому, лист від нього, звернення до них, образа за себе.* Сюди ж належать також складні словосполучення типу *бухгалтер і завгосп ваші.* Частота в науковій прозі 4,7%, у художній прозі — 6,75%, у поезії — 5,6%.

Субстантивно-нумеральні словосполучення складаються з іменника і залежного від нього кількісного числівника *один, два, три* або *чотири* чи порядкового числівника. Напр.: *один раз, дві книжки, три яблука, чотири чоловіки, третій день.* Решта кількісних числівників у сполученні з іменниками виступає як у ролі залежних (при непрямих відмінках іменників), так і в ролі ведучих слів (у називному чи знахідному відмінках). Частота вживання субстантивно-нумеральних словосполучень у науковій прозі становить 0,75%, у художній прозі — 0,65%, у поезії — 0,55%.

Субстантивно-адвербіальні словосполучення утворюються зрідка з окремих семантичних категорій іменників (зокрема з якісним, оціночним і под. відтінком семантики) та з деяких прислівників (міри і ступеня, місця на позначення походження, напряму тощо). Напр.: *трохи поет, зовсім дурень, робота вручну, їзда верхи, подорож пішки, політ угору.* Частота вживання в науковій прозі — 0,15%, у художній прозі — 0,95%, у поезії — 0,9%.

Субстантивно-вербальні словосполучення утворюються, головним чином, у результаті предикативного пов'язування з іменником у називному відмінку дієслова в формі 3-ї особи чи в відповідній родовій формі на *-в, -л-*. Напр.: *ліс шумить, дерево впало, роки пройшли.* Сюди ж можуть бути віднесені означальні сполучниково-підрядні конструкції типу *свято, що наближається;*

---

[1] Для визначення частоти різних типів підрядних словосполучень у трьох стилях літературної мови було взято по 2000 простих підрядних словосполучень із суцільних текстів кількох авторів кожного з трьох стилів (усього 6000 простих підрядних словосполучень). Таким чином, наведені дані потребують дальшого уточнення на більшому за обсягом матеріалі.

люди, що зібралися і под., а також іменниково-інфінітивні сполучення типу *уміння працювати* і рідковживані іменниково-дієприслівникові сполучення типу *читання стоячи.* Частота предикативних, сполучниково-підрядних і субстантивно-інфінітивних означальних сполучень цього типу становить відповідно в науковій прозі 8,7%, 0,45%, 0,15%, у художній прозі — 13,9%, 0,35%, 0,05%, у поезі — 13,55%, 0,1% і 0,05%.

Ад'єктивно-субстантивні словосполучення складаються з прикметників чи дієприкметників і залежних від них іменників у формі родового або давального відмінка без прийменників, а також у формі непрямих відмінків з прийменниками. Напр.: *позбавлений грунту, вдячний колективові, червоний від хвилювання, загорілий до чорноти, сердитий на товариша, злий через невдачу.* Частота вживання у науковій прозі — 2,6%, у художній прозі — 1,2%, у поезії — 1,4%.

Ад'єктивно-ад'єктивні словосполучення трапляються зрідка у вигляді сполучниково-підрядних конструкцій типу *важкий, бо мокрий; сердитий, бо голодний; зелений, аж темний; блискучий, немов шкляний; спритний, хоч і великий,* а також у специфічних виразах типу *багатьох інших, багатьом іншим, білим білий.* Частота вживання в науковій прозі — 0,15%, у поезії — 0,05%, у художній прозі — мінімальна.

Ад'єктивно-прономінальні словосполучення утворюються внаслідок приєднання до прикметникових чи дієприкметникових форм узгоджуваних з ними чи керованих ними займенників. Напр.: *гарний такий, покручений якийсь, порізаний весь, знайомий мені, відомий кожному, добрий до всіх, кращий за нього.* Частота вживання в науковій прозі — 0,55%, у художній прозі — 0,75%, у поезії — 0,35%.

Ад'єктивно-нумеральні словосполучення являють собою рідковживані поєднання прикметникових форм з керованими кількісними числівниками типу *більший двох, менший від трьох.* Частота цих словосполучень у науковій прозі — 0,05%, в інших двох стилях літературної мови — мінімальна.

Ад'єктивно-адвербіальні словосполучення складаються з прикметникових форм і синтаксично залежних від них невідмінюваних форм. Напр.: *великий занадто, задовільний цілком, наведений вище.* Частота вживання в науковій прозі — 1,25%, в художній прозі — 0,6%, в поезії — 0,4%.

Ад'єктивно-вербальні словосполучення представлені головним чином ад'єктивно-інфінітивними конструкціями типу *готовий відповідати, радий повідомити, покликаний виконати* і рідковживаними сполученнями прикметників з особовими формами дієслова типу *вчорашній закінчується.* Сюди ж можуть бути віднесені сполучниково-підрядні обставинні конструкції типу *тонкий, аж світиться.* Частота вживання ад'єктивно-вербальних словосполучень у науковій прозі становить 0,2%, у художній прозі — 0,06%, у поезії — 0,2%.

Прономінально-субстантивні словосполучення являють собою результат приєднання керованих іменникових форм до деяких, переважно неозначених, займенників. Напр.: *хтось із товаришів, дехто з учасників, усе про Київ, усе для людини.* Частота вживання в науковій прозі — 0,5%, у художній прозі — 1,45%, в поезії — 0,9%.

Прономінально-ад'єктивні словосполучення складаються з неозначених або питальних займенників і узгоджуваних з ними або керованих ними прикметників. Напр.: *хтось незнайомий, щось чорне, що нового.* Частота вживання таких словосполучень у науковій прозі — 0,3%, у художній прозі — 0,7%, у поезії — 0,55%.

Прономінально-прономінальні словосполучення представлені конструкціями типу *ми всі, я сам, такий якийсь, хтось із них, дехто з нас, хто з вас, дещо для тебе, щось від нього.* Частота вживання в науковій прозі — 0,1%, в художній прозі — 0,55%, в поезії — 0,6%.

Прономінально-нумеральні словосполучення зустрічаються в вигляді конструкцій типу *ми обоє, вони обидва, нас трьох.* Частота вживання в науковій прозі мінімальна, в художній прозі — 0,15%, у поезії — 0,05%.

Прономінально-адвербіальні словосполучення складаються з родових і субстантивних займенників і синтаксично залежних від них прислівників. Напр.: *такий зовсім, наш явно, він особливо, всі повністю.* Частота вживання в науковій прозі — 0,05%, в художній прозі — 0,35%, в поезії — 0,15%.

Прономінально-вербальні словосполучення являють собою предикативні сполучення особових чи родових форм дієслів з особовими або відносними займенниками в називному відмінку. Напр.: *він знає, ми ходимо, який розпочинається, хто працює,* а також *той, що говорить; такий, що знає.* Частота вживання в науковій прозі — 1,95%, в художній прозі — 6,85%, в поезії — 5,8%.

Нумерально-субстантивні словосполучення складаються з кількісних числівників і керованих ними іменників. Напр.: *п'ять будинків, семеро дітей, одне з завдань.* Частота вживання в науковій прозі — 0,1%, у художній прозі — 0,3%, у поезії — 0,25%.

Нумерально-ад'єктивні словосполучення утворюються зрідка з кількісних числівників і узгоджуваних з ними прикметників чи дієприкметників. Напр.: *останні два, покликані четверо.* Частота вживання в художній прозі — 0,05%, в інших двох стилях мінімальна.

Нумерально-прономінальні словосполучення, паралельні до нумерально-ад'єктивних, складаються з кількісних числівників і узгоджуваних з ними родових займенників. Напр.: *ті п'ять, оці двоє.* Частота вживання в художній прозі — 0,15%, в інших двох стилях мінімальна.

Нумерально-нумеральні словосполучення представлені виразами типу *двадцять без одного, перші три.* Частота вживання в художній прозі — 0,05%, в інших двох стилях мінімальна.

Нумерально-адвербіальні словосполучення утворюються шляхом приєднання до кількісних або порядкових числівників незмінних прислівникових форм. Напр.: *приблизно п'ятдесят, рівно десять, приблизно двадцятий.* Частота вживання в науковій прозі — 0,05%, в інших двох стилях — мінімальна.

Нумерально-вербальні словосполучення являють собою предикативні сполучення особових чи родових форм дієслова з кількісними числівниками типу *один підійшов, двоє розмовляють.* Частота вживання в науковій прозі — 0,05%, в художній прозі — 0,3%, в поезії — 0,1%.

Адвербіально-субстантивні словосполучення складаються з прислівників і залежних від них іменників у різних формах непрямих відмінків, частіше з прийменниками. Напр.: *близько від села, краще за фахівця, видно фабрику, треба води.* Частота вживання у науковій прозі — 0,6%, у художній прозі — 1,15%, в поезії — 0,9%.

Адвербіально-ад'єктивні словосполучення представлені рідковживаними конструкціями типу *багато (з них) відомі* і под. Частота вживання в науковій прозі — 0,05%, в інших двох стилях мінімальна.

Адвербіально-прономінальні словосполучення, паралельні до адвербіально-субстантивних, складаються з прислівників і залежних від них займенників. Напр.: *недалеко від нас, гірше всього, потрібно чогось.* Частота вживання в науковій прозі мінімальна, в художній прозі — 0,55%, в поезії — 0,2%.

Адвербіально-нумеральні словосполучення утворюються з прислівників і залежних від них числівників. Напр.: *менше десяти, більше трьох.* Частота вживання мінімальна.

Адвербіально-адвербіальні словосполучення виступають у вигляді таких виразів, як *надзвичайно просто, зовсім близько, трохи менше, так гарно.* Частота вживання у науковій прозі — 0,7%, в художній прозі — 0,75%, в поезії — 0,6%.

Адвербіально-вербальні словосполучення складаються, головним чином, з прислівникових форм, що підводяться під категорію стану, і залежних від них інфінітивів. Напр.: *треба вияснити, бажано почути, можна починати.* Частота вживання в науковій прозі— 0,7%, в художній прозі — 0,25%, в поезії — 0,05%.

Вербально-субстантивні словосполучення представлені численними різновидами дієслівно-об'єктних, дієслівно-обставинних і складеноприсудкових сполучень, у яких до особової форми або до інфінітива чи дієприслівника приєднуються іменники в різних непрямих відмінках без прийменників і з прийменниками. Напр.: *читати книжку, махати рукою, давати дитині, просити допомоги, ставати студентом, вийти на фініш, бігти по дорозі, працювати без перерви, бути не в настрої.* Частота вживання в

науковій прозі — 13,8%, в художній прозі — 23,05%, в поезії — 23,55%.

Вербально-ад'єктивні словосполучення складаються, головним чином, з дієслова і пов'язаної з ним прикметникової чи дієприкметникової форми в орудному відмінку, що утворює разом з дієсловом складений присудок. Напр.: *здаватися байдужим, ставати дорослим.* Частота вживання в науковій прозі — 1,15%, в художній прозі — 0,8%, в поезії — 0,75%.

Вербально-прономінальні словосполучення, паралельні до вербально-субстантивних і вербально-ад'єктивних, складаються з дієслова і залежної від нього форми непрямого відмінка займенника без прийменника або з прийменником. Напр.: *побачити його, піти з ним, забрати від вас, дати комусь, подумати про щось, стати таким, залишитись без нічого.* Частота вживання в науковій прозі — 1,95%, в художній прозі — 7,15%, в поезії — 4,8%.

Вербально-нумеральні словосполучення складаються з дієслова і залежної від нього форми числівника. Напр.: *зменшуватись до трьох, зростати до десяти, прийти першим.* Частота вживання в науковій прозі — 0,1%, в художній прозі — 0,2%, в поезії — 0,25%.

Вербально-адвербіальні словосполучення утворюються з дієслів (у тому числі інфінітивів і дієприслівників) і залежних від них прислівників. Напр.: *розмовляти пошепки, знати багато, летіти високо, сидіти тут, приходити щодня.* Частота вживання в науковій прозі — 3,2%, в художній прозі — 10,1%, в поезії — 7,2%.

Вербально-вербальні словосполучення утворюються при поєднанні особових чи родових форм дієслів (або інфінітивів) з інфінітивами в конструкціях дієслівних складених присудків, особових чи родових форм з дієприслівниками, а також інфінітивів з дієсловами типу *значить, було б.* Напр.: *просити залишитися, починати писати, іти оглядаючись, жити значить (боротись), уявляти було б (невірно).* Частота вживання всіх трьох різновидів вербально-вербальних словосполучень становить відповідно в науковій прозі — 1,2%, 0,35% і 0,5%, у художній прозі — 1,4%, 0,65% і 0,0%, у поезії — 1,2%, 0,6% і 0,0%.

Одним з різновидів вербально-вербальних словосполучень є також сполучення особових чи родових форм дієслів, пов'язуваних підрядним сполучником, коли ці форми можуть бути віднесені до тієї самої іменної форми. Напр.: *радіє, аж сміється; почервонів, бо засоромився; говорить, немов співає; каже, що справиться.* Частота вживання таких словосполучень у науковій прозі становить 0,3%, в художній прозі — 0,95%, в поезії — 0,5%.

Дещо осторонь від розглянутих різновидів словосполучень стоять характерні в основному для розмовної мови сполучення іменних форм з невідмінюваними віддієслівними вигуками (типу

собака хвать, дитина беркиць, він лясь). Звуконаслідувальні вигуки, в тому числі і в ролі ведучих членів словосполучення (напр.: *«ура» почулось*), виступають або в ролі іменників, або як пряма мова, що ніколи не об'єднується в єдине словосполучення з словами автора.

Таким чином, найчастіше вживаними в сучасній українській літературній мові є словосполучення субстантивні і вербальні. Так, загальна частота вживання субстантивно-субстантивних словосполучень у всіх стилях літературної мови становить 14,9% від частоти всіх підрядних словосполучень, загальна частота вживання субстантивно-ад'єктивних словосполучень — 17,7%, частота вживання субстантивно-прономінальних словосполучень — 5,7%, частота вживання субстантивно-вербальних словосполучень — 12,1%, частота вживання вербально-субстантивних словосполучень — 20,1%, частота вживання вербально-адвербіальних словосполучень — 6,8%, частота вживання вербально-прономінальних словосполучень — 4,6%. Досить часто трапляється також один з різновидів прономінальних словосполучень — прономінально-вербальні словосполучення, загальна частота яких у літературній мові становить 4,8%. Загальна частота восьми перерахованих різновидів словосполучень у літературній мові становить 86,7%, тимчасом як на решту 29 підрядних словосполучень припадає лише 13,3%. Але щодо частоти вживання окремих різновидів словосполучень між основними стилями літературної мови — науковою прозою, художньою прозою і поезією — виявляються значні розбіжності. Так, наприклад, частота вживання субстантивно-субстантивних словосполучень у науковій прозі у 4,5 раза вища, ніж у прозі художній (28,4% проти 6,3%), і майже в 3 рази вища, ніж у поезії (10,1%). Частота вживання субстантивно-ад'єктивних словосполучень у науковій прозі майже в 2,5 раза вища, ніж у художній прозі, і майже в 1,5 раза вища, ніж у поезії (відповідно 24,7%, проти 10,55% і 17,5%). Частота вживання прономінально-вербальних словосполучень у науковій прозі приблизно в 3 рази менша, ніж у художній прозі і в поезії (відповідно 1,95% проти 6,85% і 5,8%). Частота вживання вербально-субстантивних словосполучень у науковій прозі майже вдвоє менша, ніж у художній прозі і в поезії (13,8% проти 23,05% і 23,55%). Частота вживання вербально-прономінальних словосполучень у науковій прозі майже в 4 рази менша, ніж у художній прозі, і в 2,5 раза менша, ніж у поезії (відповідно 1,95% проти 7,15% і 4,8%). Частота вживання вербально-адвербіальних словосполучень у науковій прозі більш як у 3 рази менша, ніж у художній прозі, і майже в 2,5 раза менша, ніж у поезії (відповідно 3,2% проти 10,1% і 7,2%). Всього два різновиди словосполучень — субстантивно-субстантивні і субстантивно-ад'єктивні — в науковій прозі вживаються частіше, ніж решта 35 різновидів разом узятих (53,1% проти 46,9%), тимчасом як у художній прозі частота вживання обох цих словосполучень, разом узятих, ста-

новить лише 16,85%, а в поезії — 27,95%. Ці кількісні відмінності зумовлюються специфічними для кожного стилю особливостями організації речень.

б) СПОСОБИ ПІДРЯДНОГО ЗВ'ЯЗКУ В СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Залежні члени підрядних словосполучень можуть приєднуватися до ведучих членів словосполучень за допомогою чотирьох способів підрядного зв'язку: узгодження, керування, прилягання і підрядносполучникового підпорядкування. Застосування того чи іншого з цих чотирьох способів визначається в кожному окремому випадку передусім морфологічною природою залежного слова.

Узгодженням зветься такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами словосполучення, при якому форми словозміни залежного члена уподібнюються формам ведучого члена. Синтаксичний зв'язок узгодження є характерним для субстантивно-ад'єктивних, субстантивно-прономінальних, субстантивно-нумеральних, субстантивно-вербальних, ад'єктивно-ад'єктивних, ад'єктивно-прономінальних, прономінально-ад'єктивних, прономінально-прономінальних, прономінально-нумеральних, прономінально-вербальних, нумерально-субстантивних, нумерально-ад'єктивних, нумерально-прономінальних і нумерально-вербальних словосполучень. Крім того, так зване неповне узгодження спостерігається в деяких субстантивно-субстантивних і прономінально-субстантивних словосполученнях. Таким чином, узгодження можливе лише в тих словосполученнях, у яких ведучими членами є іменні частини мови — іменники, прикметники, займенники і числівники.

Синтаксичний характер узгодження найпослідовніше проявляється в більшості субстантивно-ад'єктивних, субстантивно-прономінальних, субстантивно-нумеральних і в частині ад'єктивно-ад'єктивних та ад'єктивно-прономінальних словосполучень, у яких залежний член узгоджується з підпорядковуючим у формах роду (в однині), числа і відмінка. Напр.: *будинок білий, каміння біле, стіна біла, стіни білої, стіни білі, стінами білими; будинок наш, кімната наша, приміщення наше, будинку нашого, будинки наші, будинкам нашим; брат один, сестра одна, хлоп'я одно, хлоп'яти одного, хлоп'ята одні, хлоп'ят одних; день третій, ніч третя, вікно третє, вікном третім, півні треті, півнів третіх; тонкий, аж прозорий, тонка, аж прозора, тонке, аж прозоре, тонкого, аж прозорого, тонкі, аж прозорі, тонкими, аж прозорими; малий такий, мала така, мале таке, малого такого, малі такі, малих таких.* У субстантивно-нумеральних словосполученнях з узгоджуваними кількісними числівниками *два, три, чотири*, а також у нумерально-ад'єктивних і нумерально-прономінальних, крім сполучень з числівником *один*, узгодження відбувається лише в формах мно-

жини, у нумерально-субстантивних словосполученнях з числівниками типу *п'ять, десять, двадцять, сорок, вісімдесят, дев'яносто, сто, двісті, дев'ятсот* — лише в непрямих відмінках множини (родовому, давальному, орудному і місцевому), у прономінально-ад'єктивних, прономінально-прономінальних і прономінально-нумеральних — лише в формах якогось числа — однини чи множини (співвідношення типу *я сам* і *ми самі* розглядати як звичайне відношення однини і множини не прийнято). У більшості субстантивно-вербальних і прономінально-вербальних, а також у деяких ад'єктивно-вербальних і нумерально-вербальних словосполученнях узгодження відбувається лише в числі і особі або лише в роді (в однині) і в числі. Напр.: *ти знаєш, він знає, дитина знає, ми знаємо, ви знаєте, вони знають, діти знають, птах летів, ворона летіла, пташеня летіло, птахи летіли, ворони летіли, пташенята летіли, один вертається, два вертаються, один вертався, два верталися, останній вертається, останні вертаються, останній вертався, останні верталися.*

Як уже згадувалось, узгоджувані члени можуть вступати в синтаксичну залежність не від одного ведучого члена, а від однорідного словосполучення, до складу якого входить щонайменше два іменних члени. В таких випадках, незалежно від форми числа кожного з членів ведучого однорідного словосполучення, залежний член набуває форми множини. Напр.: *село і ліс видніються, яблуня і груша мічурінські.* При збереженні в залежного члена форми однини він сприймається як узгоджений лише з одним із членів ведучого словосполучення, що має форму однини (напр., *стоїть дуб і береза*).

У ряді випадків прикметники, здатні до узгодження родові займенники і порядкові числівники, а також кількісні числівники *один, два, три, чотири* не узгоджуються з ведучим іменним членом словосполучення, а вступають з ним у зв'язок керування (про це говориться далі).

У характерному для прикладок підрядному зв'язку іменника з іменником або займенником залежний іменник або виявляє ознаки неповного узгодження, при якому обов'язковим є уподібнення тільки форми відмінка (напр.: *річка Дніпро, річки Дніпра, місто Одеса, міста Одеси, село Піски, села Пісок, у селі Пісках*), або залишається зовсім неузгодженим (напр.: *газета «Спорт», газети «Спорт», у газеті «Спорт»*).

К е р у в а н н я м зветься такий синтаксичний зв'язок між ведучим і залежним членами, при якому ведучий (керуючий) член вимагає від залежного (керованого) іменного члена певної відмінкової форми, що залишається незмінною при будь-якій зміні форм керуючого члена. Таким чином, керування можливе лише в тих словосполученнях, у яких роль залежних членів виконують представники іменних частин мови. Керуючим членом може бути представник будь-якої з шести повнозначних частин мови.

Найбільш звичайними в ролі керованих членів є іменники і

субстантивні займенники. Напр.: *кінець дня, уважний до товаришів, дещо з речей, троє з групи, недалеко від школи, читати поему, відповідь його, кращий від нього, хто з вас, один з них, багато дечого, знати щось.* Але керованими можуть бути і слова, здатні в інших випадках узгоджуватися в роді, числі і відмінку,— прикметники і дієприкметники, родові займенники, числівники. Пор.: *рівняння на передових, кращі з кращих, дехто з молодих, троє з викликаних, подібно до попередніх, запросити наступного, причина цього, ближчий за інших, дехто з наших, один за всіх, видно кожному, залишати своїх, одне з двох, поділити на трьох* і под.

Керування може здійснюватися подвійним способом: без участі прийменників і за допомогою прийменників. Синтаксичний зв'язок, при якому керований член словосполучення в певній відмінковій формі приєднується до керуючого члена без допомоги прийменника, зветься безприйменниковим, або безпосереднім чи прямим керуванням (напр.: *керівник групи, знати все).* Зв'язок, при якому керований член приєднується до керуючого за допомогою прийменника, зветься прийменниковим або посереднім керуванням (напр.: *оповідання про море, більше за всіх, сидіти за столом).*

Залежно від того, якою мірою семантика керуючого члена вимагає наявності при ньому керованого члена, звичайно розрізнюють так зване сильне керування, при якому кероване слово більш або менш виразно вимагає наявності при ньому залежного слова (напр.: *зустріти кого, підняти що, звертатись до кого, відігравати роль, мати на увазі),* і слабке керування, при якому кероване слово семантикою керуючого слова з необхідністю не передбачається (напр.: *працювати рік, співати в лісі, зайти без попередження, прокинутись від гуркоту, захворіти серед тижня).* Але розрізнення сильного і слабкого керування не є власне синтаксичним розрізненням, а належить до сфери лексико-фразеологічної семантики словосполучень і речень.

Прилягання зветься такий синтаксичний зв'язок між членами підрядного словосполучення, при якому роль залежного члена виконує повнозначне слово, позбавлене форм словозміни. Залежними членами словосполучення, пов'язаного синтаксичним зв'язком прилягання, можуть бути прислівники, дієприслівники й інфінітиви. Ведучим членом, до якого прилягають невідмінювані члени словосполучення, найчастіше буває дієслово, але можуть бути й представники всіх інших частин мови. Напр.: *працювати відмінно, ходити кульгаючи, намагатись допомогти, трохи художник, уміння висловитись, готовий цілком, здатний зробити, весь повністю, приблизно десять, цікаво дуже, треба йти.* Зв'язком прилягання пов'язуються й члени мало характерних для літературної мови словосполучень типу *гілка трісь, заєць плиг.*

Сам по собі синтаксичний зв'язок прилягання не базується ні на яких формально-синтаксичних показниках морфематичного

характеру. Розглядаючи цей тип зв'язку в одному ряду з іншими типами синтаксичного зв'язку, можна вважати, що прилягання характеризується нульовим морфематичним показником. Ніяких додаткових формальних показників не набуває цей тип зв'язку і тоді, коли відповідне словосполучення функціонує в складі речення. Пов'язаність даного невідмінюваного члена з якимсь певним ведучим членом словосполучення проявляється, головним чином, у тому, що в даному простому реченні буває відсутнім інший ведучий член, з яким це невідмінюване слово могло б бути пов'язане зв'язком прилягання.

Підрядносполучниковим підпорядкуванням у словосполученні зветься такий тип синтаксичного зв'язку, при якому залежний член словосполучення приєднується до ведучого члена за допомогою підрядного сполучника. Здебільшого обидва члени простого словосполучення, пов'язувані підрядносполучниковим зв'язком, є представниками якоїсь однієї частини мови, найчастіше дієсловами, прикметниками (дієприкметниками) і прислівниками. Напр.: *радіє, аж підстрибує; тонкий, аж прозорий; тихо, аж нечутно; мовчить, бо вагається; незручний, бо громіздкий; невдало, бо неуважно; хмуриться, немов сердиться; твердий, мов закам'янілий; намагається, хоч і не вміє; міцний, хоч і не новий; упевнено, хоч і повільно; мокрий, як облитий; учні, як і вчителі; як дорослі, так і діти; обіцяє, що прийде.* Але цілком звичайними є й такі словосполучення, в яких підрядносполучниковим зв'язком пов'язуються члени, що належать до різних частин мови. Так, іменники і займенники можуть приєднуватись у ролі залежних членів до дієслів, прикметників або прислівників (зокрема за допомогою порівняльних сполучників *як, мов, немов, ніж*), прикметники до дієслів, дієслова до іменників, займенників і прикметників. Напр.: *грає, мов віртуоз; працює, як усі; прудкий, як стріла; твердіший, ніж залізо; краще, ніж інші; рік, що минає; ті, що прийдуть; стоїть, як укопаний; каже, що згоден; тонкий, аж гнеться.*

Члени словосполучення з підрядносполучниковим підпорядкуванням пов'язуються такими самими засобами, як і окремі словосполучення, співвідносні за своїм обсягом з головною і підрядною частинами складнопідрядних речень, у складніших синтаксичних конструкціях. Але, як уже відзначалось, залежні члени словосполучень, приєднувані підрядними сполучниками, відрізняються від окремих словосполучень, які вводяться такими самими сполучниками, тим, що вони не належать до іншої предикативної групи, відмінної від тієї, до якої входить чи може входити ведучий член словосполучення, і приєднуються до ведучого члена як однослівні члени, хоч і здатні поширюватись іншими залежними від них членами.

в) ТИПИ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ ЗА ЇХ ЗАГАЛЬНОСИНТАКСИЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ

Кожний член словосполучення, вступаючи в синтаксичний зв'язок з іншим членом, зберігає в собі специфічні особливості морфологічної семантики, властивої йому як представникові відповідної частини мови. Морфологічна семантика пов'язуваних у словосполучення його членів вступає у взаємодію, характер якої додатково увиразнюється типом синтаксичного зв'язку. В результаті взаємодії морфологічної семантики членів словосполучення між собою і з типом їх синтаксичного зв'язку створюється певний різновид синтаксичної семантики словосполучення, який нашаровується в кожному окремому випадку на його конкретне лексико-фразеологічне значення.

Загальна кількість синтаксично-семантичних різновидів словосполучень, які виділяються за цими ознаками, досить велика. Вона перевищує 36 виділених за основними морфологічними ознаками різновидів словосполучень, оскільки в межах однієї частини мови здебільшого виділяється по дві або й по декілька морфологічних і семантичних груп слів, які виявляють неоднакові синтаксичні особливості в словосполученнях (наприклад, прикметники і дієприкметники, займенники субстантивні і родові, числівники кількісні, збірні і порядкові, дієслова особові, інфінітиви і дієприслівники). Але разом з тим, між багатьма такими групами слів, що належать до різних частин мови, виявляються деякі спільні семантико-синтаксичні особливості, у тому числі й здатність пов'язуватися в словосполучення за допомогою однакових типів синтаксичного зв'язку. Це дає змогу об'єднати всі синтаксично-семантичні різновиди словосполучень у три найбільш загальні синтаксично-семантичні типи словосполучень — словосполучення атрибутивні (з підтипом предикативних), об'єктні і адвербіальні.

А т р и б у т и в н и м и звуться такі словосполучення, в яких залежний член пов'язується з ведучим як формальний виразник атрибута з субстантивним виразником його носія. Таким чином, атрибутивні словосполучення характеризуються тим, що їх ведучі члени є іменниками, субстантивними займенниками чи іншими субстантивованими словоформами, які синтаксично допускають при собі залежне слово, що відповідало б на запитання типу *який?, чий?, котрий?, скільки?*, а залежні члени є представниками різних частин мови, що якраз і відповідають на будь-яке з таких запитань, залежно від конкретної семантики ведучого члена і цілого словосполучення.

Центральним різновидом атрибутивного типу словосполучень є субстантивно-ад'єктивні словосполучення з узгоджуваними формами прикметників і дієприкметників при ведучих іменниках. За частотою вживання це найбільш поширений у літературній мові синтаксично-семантичний різновид словосполучень (близь-

ко 17%; у наведеній вище загальній кількості словосполучень 17,7% невелику частину — близько 1% — становлять субстантивно-ад'єктивні з прикметниками і дієприкметниками не узгоджуваними, а керованими).

З атрибутивними субстантивно-ад'єктивними словосполученнями, оформленими синтаксичним зв'язком узгодження, формально майже тотожні субстантивно-прономінальні і субстантивно-нумеральні словосполучення з узгоджуваними займенниками і числівниками (*інститут наш, роки три, рік третій*), загальна частота яких становить близько 4%. Сюди ж належать й інші різновиди словосполучень, членами яких є узгоджувані слова іменних частин мови — прономінально-ад'єктивні, прономінально-прономінальні, прономінально-нумеральні, нумерально-ад'єктивні, нумерально-прономінальні і нумерально-нумеральні (*щось цікаве, ми всі, нас трьох, три останні, два оці, чотири перші*), з загальною частотою близько 1%, а також субстантивно-субстантивні і прономінально-субстантивні словосполучення з повним чи неповним узгодженням типу *робітник ударник, село Іванівка, ми представники,* частота яких теж становить близько 1%. Словосполучення з узгоджуваними іменними членами, загальна частота яких у мові становить близько 23% від частоти всіх підрядних, утворюють ядро атрибутивних словосполучень, навколо якого групуються інші різновиди цього типу словосполучень.

Порівняно значною є кількість таких різновидів атрибутивних словосполучень, у яких ведучий член так само вимагає залежного члена, що відповідав би на одне з синтаксичних питань атрибута — *який?, чий?* і т. д., а залежний член, відповідаючи на такі питання, приєднується до ведучого члена не зв'язком узгодження, а за допомогою одного з трьох інших типів синтаксичного зв'язку — керування, прилягання або підрядносполучникового підпорядкування. Найбільш численними серед цих різновидів є словосполучення з керованими іменними членами при іменних ведучих членах: субстантивно-субстантивні типу *портфель учителя, подвиг героя, день відпочинку, людина праці, будинок з цегли, книжка без оправи, буря на морі* (з частотою близько 10%), субстантивно-прономінальні типу *зошит його, завдання їх, пісня про неї* (понад 1%), рідковживані прономінально-субстантивні типу *хтось у шапці, щось від містики*, у тому числі й з такими керованими членами, які могли б узгоджуватися,— субстантивно-ад'єктивні типу *слова молодшого, поява останнього* (близько 1%), субстантивно-прономінальні типу *думка всіх, справа кожного* (близько 0,1%), субстантивно-нумеральні типу *угода трьох, вигляд четвертого* тощо. Зрідка зустрічаються атрибутивні словосполучення, в яких роль залежного члена при ведучому іменному — іменникові або іншому субстантивованому слові — виконує невідмінювана форма — прислівник, дієприслівник або інфінітив, що приєднуються до ведучого члена зв'язком прилягання. Напр.: *праця вручну, їзда верхи, гра всліпу, писання*

стоячи, уміння спрямувати (частота близько 0,2%). Підрядносполучниковим зв'язком оформляються, головним чином, субстантивно-вербальні і прономінально-вербальні словосполучення типу *свято, що наближається; той, що був; такий, що зробить* (близько 0,5%).

Окреме місце займають такі різновиди атрибутивних словосполучень, у яких узгоджуваний залежний член,— як правило, родовий займенник — приєднується до ведучого члена, що не є іменником, субстантивним займенником або іншою субстантивованою формою, а звичайним прикметником, дієприкметником чи родовим займенником. Напр.: *великий такий, чорний якийсь, поплутаний такий, побитий увесь, такий якийсь* (частота менше 0,1%).

Як уже говорилося, синтаксична природа атрибутивних словосполучень, розглядуваних на рівні словосполучень, не міняється від того, що в структурі речення те саме атрибутивне словосполучення в одних випадках може виконувати роль таких членів речення, як означуване і означення, а в інших — як підмет і іменний присудок без зв'язки. Але є окрема група безпосередньо пов'язаних з атрибутивними різновидів словосполучень, які в структурі речення можуть виконувати тільки одну з двох властивих звичайним атрибутивним словосполученням синтаксичних функцій,— а саме, роль предикативної групи (підмета і присудка), і це зумовлене специфікою морфологічного оформлення залежного члена. Ідеться про словосполучення, в яких роль залежного члена виконує родова або особова форма дієслова, що узгоджується в формах числа і особи або числа і роду з ведучим іменним членом, завжди в таких випадках оформленим називним відмінком. Такими є переважна більшість словосполучень субстантивно-вербальних (частота понад 11%), прономінально-вербальних (частота близько 4,5%), а також рідковживаних ад'єктивно-вербальних і нумерально-вербальних. Оскільки ці словосполучення не можуть виконувати в структурі речення властивих звичайним атрибутивним словосполученням функцій групи означення і означуваного і, разом з тим, істотно відрізняються від звичайних атрибутивних словосполучень морфологічною природою залежного члена і специфікою оформлення синтаксичного зв'язку узгодження, яким пов'язується цей залежний член, доцільно виділити їх в окрему групу під назвою предикативних. Але з огляду на те, що предикативні словосполучення своїм складом і синтаксичною семантикою дуже мало відрізняються від атрибутивних з підрядносполучниковим зв'язком типу *рік, що минає; ті, що виступали*, а виконувана предикативними словосполученнями функція в структурі речення може виконуватись і переважною більшістю звичайних атрибутивних словосполучень, предикативні словосполучення можуть бути визнані особливим підтипом атрибутивних.

Навіть без предикативних атрибутивні словосполучення в лі-

тературній мові мають загальну частоту, яка становить близько 36% від частоти всіх підрядних словосполучень. При врахуванні предикативних словосполучень як підтипу атрибутивних ця величина збільшується до 51%.

Об'єктними звуться підрядні словосполучення, в яких залежний член приєднується до ведучого як формальний виразник об'єкта дії, стану чи іншого підпорядковуючого явища до виразника самого підпорядковуючого явища. Таке загальне синтаксичне значення типу об'єктних словосполучень зумовлюється граматичною природою тих їх різновидів, які становлять ядро цього типу. Найбільш звичайними серед об'єктних словосполучень є такі, в яких роль ведучого члена виконує дієслово (й дієприслівник), що допускає при собі залежний член, який би відповідав на запитання будь-якого з непрямих відмінків (у тому числі й з прийменниками), а роль залежного члена — представник однієї з іменних частин мови в будь-якому відмінку без прийменника або з прийменником. Найчастіше це бувають словосполучення вербально-субстантивні (частота близько 12%), вербально-прономінальні (частота близько 4,6%), вербально-ад'єктивні (близько 1%) і вербально-нумеральні (частота близько 0,2%). Таким чином, загальна частота цих найтиповіших різновидів об'єктних словосполучень становить близько 18% від частоти всіх підрядних словосполучень. До основного ядра об'єктних словосполучень безпосередньо примикають такі різновиди словосполучень, у яких залежний іменний член, що відповідає на питання непрямого відмінка, приєднується не до дієслівного члена, а до дієприкметника, звичайного прикметника, віддієслівного чи й невіддієслівного іменника, займенника, числівника або прислівника. Напр.: *надісланий депутатові, повідомлений кореспондентом, зібраний серед учасників, зроблений без нас, неуважний до справ, відомий усім, кращий від інших, допомога друзям, збирання врожаю, збірка творів, купа цегли, дехто з присутніх, один з учнів, багато паперу.* Частота об'єктних ад'єктивно-субстантивних словосполучень становить близько 1,2%, ад'єктивно-прономінальних — близько 0,4%, субстантивно-субстантивних — близько 4%, субстантивно-прономінальних — близько 1,7%, прономінально-субстантивних — 1%, прономінально-прономінальних — близько 0,4%, нумерально-субстантивних — близько 0,2%, адвербіально-субстантивних — 0,9%, адвербіально-прономінальних — 0,3%.

Окремий різновид об'єктних словосполучень становлять такі, в яких до ведучої дієслівної форми (у тому числі й інфінітива чи дієприслівника), що вимагає залежного члена, який відповідав би на питання непрямого відмінка, приєднується за допомогою зв'язку прилягання залежний член у формі інфінітива (*хотіти спати, уміти малювати, збираючись відпочити;* частота вживання — близько 1,3%). Ще одним із специфічних різнови-

дів об'єктних словосполучень є словосполучення, в яких форма інфінітива в ролі залежного члена прилягає до прислівникових форм, що трактуються як категорія стану *(треба починати, можна побачити;* частота вживання — близько 0,3%).

Природа об'єктних словосполучень, розглядуваних на рівні словосполучень, не міняється від того, що в структурі речення їх залежний член в одних випадках виконує роль додатка, у других — основної частини іменного чи дієслівного складеного присудка *(ставати майстром, працювати помічником, робитись великим, починає писати),* а в третіх — роль дієслівної частини складеного головного члена односкладного речення (*треба починати*).

Загальна частота всіх різновидів об'єктних словосполучень у літературній мові досягає 29,5% від частоти всіх підрядних словосполучень.

Адвербіальними називаються такі підрядні словосполучення, в яких залежний член приєднується до основного як виразник обставинної або якісної чи кількісної характеристики дії, стану чи ознаки до виразника самої дії, стану чи ознаки. Найбільш типовими різновидами адвербіальних словосполучень є такі, в яких роль ведучого члена виконує дієслово (у тому числі й дієприслівник), дієприкметник або прикметник, що допускають при собі залежний член, який би відповідав на одне з обставинних питань (*де?, куди?, коли?, чому?, як?, наскільки?* і т. д.), а роль залежного члена виконує прислівник, що якраз відповідає на одне з таких питань і приєднується до ведучого члена синтаксичним зв'язком прилягання. Напр.: *біліти вдалині, повернутись пізно, їздити швидко, налитий вщерть, високий занадто.* Частота вживання вербально-адвербіальних словосполучень цього типу — 6,8%, ад'єктивно-адвербіальних — 0,8%. До основного ядра адвербіальних словосполучень наближаються такі різновиди цього типу, в яких до ведучих дієслівних і прикметникових форм, що вимагають відповіді на обставинні питання, приєднуються за допомогою зв'язку керування, як і в об'єктних словосполученнях, оформлені непрямими відмінками іменні члени, що відповідають на обставинні питання. Напр.: *сидіти в кімнаті, працювати в полі, гуляти над річкою, повертатись під вечір, почервоніти від сорому, летіти стрілою, співати без настрою, розбитий за містом, виконаний у неділю, загорілий до чорноти, широкий над міру, довгий без кінця.* Частота вживання адвербіальних словосполучень вербально-субстантивних — понад 8%, ад'єктивно-субстантивних — 0,5%. Ще одну групу різновидів адвербіальних словосполучень становлять рідковживані конструкції, в яких окремі прислівники в ролі залежних членів прилягають до іменників з якісним відтінком семантики або до займенників чи до числівників. Напр.: *трохи поет, зовсім артист, просто біда, усе повністю, приблизно десять.* Частота вживання всіх цих різновидів словосполучення — близько 0,6%.

До адвербіальних словосполучень належать також деякі різновиди, у яких залежний член пов'язується з ведучим за допомогою підрядносполучникового зв'язку. Такими є зокрема вербально-субстантивні словосполучення типу *летить, як стріла* (частота — близько 0,3%), ад'єктивно-субстантивні типу *білий, як сніг* (частота — близько 0,1%), вербально-вербальні типу *радіє, аж підспівує; співає, бо радіє; ходить, немов пританцьовує; береться, хоч і не вміє* (частота — близько 0,4%), ад'єктивно-ад'єктивні типу *тонкий, аж прозорий; сердитий, бо голодний* (частота — менше 0,1%) і ад'єктивно-вербальні словосполучення типу *тонкий, аж гнеться* (частота — мінімальна).

Таким чином, загальна частота адвербіальних словосполучень у літературній мові дорівнює приблизно 18%.

Розглядаючи співвідношення синтаксично-семантичних типів словосполучень і типів синтаксичного зв'язку в словосполученнях, неважко помітити, що найбільш характерним різновидам кожного з трьох типів словосполучень послідовно відповідає якийсь один тип синтаксичного зв'язку: основним різновидам атрибутивного типу словосполучень — узгодження, основним різновидам об'єктного типу словосполучень — керування, основним різновидам адвербіального типу словосполучень — прилягання. Крім того, переважна більшість випадків застосування підрядносполучникового зв'язку так само припадає на адвербіальні словосполучення. Разом з тим, у кожному типі словосполучень для оформлення його периферійних різновидів застосовуються й інші типи синтаксичного зв'язку — в атрибутивних словосполученнях поряд з узгодженням усі три інші, в об'єктних поряд з керуванням ще й прилягання, в адвербіальних поряд з прилягання і підрядносполучниковим зв'язком — керування.

Таким чином, між синтаксично-семантичними типами словосполучень і способами їх синтаксичного оформлення одно-однозначної відповідності немає. Вона виявляється лише в основних (центральних) різновидах кожного типу словосполучень.

г) СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ВІДМІНКІВ У ПІДРЯДНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Обсяг синтаксичних функцій різних залежних членів підрядних словосполучень, приєднуваних різними типами підрядного зв'язку, виявляється неоднаковим. Якщо синтаксичні функції узгоджуваних членів можуть бути визначені в основному як атрибутивні, а функції невідмінюваних членів, що приєднуються зв'язком прилягання, і функції залежних членів, приєднуваних підрядносполучниковим зв'язком — як адвербіальні і лише в окремих випадках атрибутивні або об'єктні, причому в сфері атрибутивних і адвербіальних функцій таких залежних членів можуть бути виділені вже лише функціональні різновиди більше загальносемантичного, ніж синтаксичного характеру, то керовані

залежні члени в різних відмінкових формах, без прийменників і з прийменниками, виявляють більш диференційовані і досить численні синтаксичні функції, кожна з яких виразно протистоїть іншим синтаксичним функціям таких членів. Ця особливість синтаксичного функціонування керованих членів зумовлюється їх морфологічною природою, яка забезпечує можливість формальної диференціації їх синтаксичних функцій за допомогою відмінкових закінчень і прийменників.

Достатнє уявлення про характер синтаксичного функціонування узгоджуваних і невідмінюваних залежних членів словосполучень, як і членів, приєднуваних підрядносполучниковим зв'язком, можна дістати з того, що говориться про ці функції далі у зв'язку з аналізом структури речення. У цьому розділі дається лише стислий огляд синтаксичних функцій відмінків і прийменників.

Основною функцією називного відмінка в підрядних словосполученнях є вживання його в ролі ведучого члена предикативних словосполучень — субстантивно-вербальних, прономінально-вербальних, ад'єктивно-вербальних і нумерально-вербальних (*сонце сходить, він біжить, передній зупиняється, один вернувся*). Хоча в даному розділі в усіх інших випадках розглядаються лише функції залежних членів, для ведучого члена предикативного словосполучення зроблено виняток через те, що його відмінкова форма твердо усталена і ніколи в структурі речення не може бути замінена іншим відмінком, як це завжди буває з різновидами іменних (субстантивних, ад'єктивних, прономінальних і нумеральних) словосполучень. Таким чином, у предикативних словосполученнях називний відмінок завжди виконує суб'єктну функцію.

Для оформлення залежного члена називний відмінок застосовується в підрядних словосполученнях вербально-ад'єктивному (*виріс високий, ходить радісний, став кращий, був радий*), вербально-прономінальному (*зробився такий, буде наш*) і вербально-нумеральному (*сидів один, був четвертий, прибіг перший*). В усіх подібних випадках прикметники, родові займенники і числівники приєднуються лише до таких дієслівних форм, які можуть бути тільки залежними членами предикативних словосполучень, і тому разом з цими дієслівними членами залежні від них іменні члени, оформлювані називним відмінком, завжди виконують предикативну функцію, що є особливим різновидом атрибутивної. Щодо словосполучень субстантивно-субстантивних, прономінально-субстантивних і нумерально-субстантивних типу *студент філолог, він фахівець, один (з них) Ткаченко*, в яких залежний член також може виконувати предикативну функцію, то в них той самий член може виступати в функції прикладки, при якій допускається паралельна зміна відмінкових форм обох членів словосполучення (*студента філолога; йому, фахівцеві; одного (з них) Ткаченка*), і тому залежні члени в таких слово-

сполученнях слід розглядати як звичайні узгоджувані. Тим часом про узгодження в словосполученнях типу *виріс високий, ходить замріяний* і под. говорити не доводиться, оскільки дієслово не має таких форм, з якими могли б узгоджуватися іменні члени (пор. паралельні словосполучення з іншими відмінковими формами залежних членів: *зробився кращим, прийшов першим, став за старшого*).

Родовий відмінок відрізняється від інших непрямих відмінків тим, що значна частина його синтаксичних функцій пов'язана з його вживанням у ролі залежного члена при ведучих іменних членах. Центральною, хоч і не найчастішою, синтаксичною функцією приіменного родового відмінка є оформлення назви предмета (явища, особи і т. д.), від якого походить предмет, названий ведучим членом,— власне генетивна функція. Напр.: *син героя, м'ясо ведмедя, плоди садів, твори поета, продукція підприємства, наслідок роботи.* Одним з рідковживаних тепер різновидів генетивної функції родового відмінка є функція оформлення назви речовини, з якої складається предмет, названий ведучим членом. Напр.: *меблі (червоного) дерева, свита (простого) сукна* і под. З цією функцією родового відмінка безпосередньо пов'язана функція оформлення назви якості, ознаки або загальної характеристики предмета, позначуваного ведучим членом. Напр.: *людина (високого) росту, чоловік (крутої) вдачі, кінь (рябої) масті, хлопчик років (семи).*

Найближчою до генетивної функції родового відмінка є його посесивна функція, що полягає в оформленні назви предмета, якому належить предмет, позначений ведучим членом. Напр.: *кабінет директора, блокнот агітатора, палітра художника, слово піонера, успіхи трудівників, розмір стола.* Близько до посесивної функції і до функції оформлення назви ознаки примикає функція родового відмінка, яка полягає в оформленні назви предмета, що перебуває в загальному стосунку з предметом, позначуваним ведучим членом словосполучення. Напр.: *директор заводу, день свята, час весни, пора цвітіння, людина праці, справа честі, питання розвитку, проблема роззброєння.*

З генетивною і посесивною функціями родового відмінка пов'язана його суб'єктна функція, що зводиться до оформлення назви суб'єкта дії чи стану, позначуваних віддієслівним іменником, який виконує роль ведучого члена словосполучення. Напр.: *прибуття корабля, політ ракети, обертання землі, падіння краплі, захід сонця, миготіння зір, замерзання води, оживання природи, цвітіння садів, перебування делегації.* Суб'єктна функція родового приіменного в об'єктних словосполученнях співвідносна з суб'єктною функцією називного відмінка ведучого члена предикативних словосполучень.

До функції вираження загального стосунку наближається об'єктна функція родового відмінка при оформленні ним назви об'єкта дії, позначуваної ведучим членом словосполучення в

формі віддієслівного іменника. Напр.: *перевезення вантажу, читання лекції, виконання ролі, розв'язання задачі, збереження миру, економія коштів, досягнення мети.* Ця функція родового відмінка здебільшого співвідносна з об'єктною функцією знахідного відмінка, керованого відповідними дієсловами (*перевозити вантаж, читати лекцію*). У частині випадків родовий об'єктний при іменниках виявляється співвідносним з родовим же об'єктним при дієсловах (*досягти мети*).

Досить поширеною в українській мові є пов'язана з генетивною і посесивною функціями родового відмінка функція оформлення назви цілого, від якого береться частина, названа ведучим членом словосполучення. Напр.: *скибка хліба, кусок дерева, відро води, купа цегли, сніп жита, жмут волосся, дільниця шляху, тонна металу, метр дроту, година часу, тисяча років, сотня мільйонів, трохи книжок, багато справ.* Родовий цілого, вживаний при іменниках, співвідносний з родовим частини цілого (партитивним), що вживається при дієсловах.

Серед придієслівних функцій родового відмінка партитивна функція є однією з найпоширеніших. Вона полягає в оформленні назви предмета (речовини і т. д.), що зазнає позначуваної дієсловом дії не в усьому своєму обсязі, а лише якоюсь своєю частиною. Напр.: *набрати води, відрізати хліба, всипати цукру, нарвати яблук, назбирати книжок.* Сюди ж можуть бути віднесені й випадки типу *вистачати всього, просити допомоги, вимагати участі, ждати кінця, позичити олівця, доторкнутись дверей, досягти мети, заспівати пісні, послухати казки, танцювати гопака.* Як уже відзначено, придієслівний родовий партитивний співвідносний з приіменним родовим цілого, від якого береться частина. Родовий партитивний може розглядатися як родовий цілого з опущеною назвою частини, що береться від цілого: *скибка хліба — відрізати скибку хліба — відрізати хліба.* Одним з різновидів партитивної функції родового відмінка можна вважати оформлення родовим відмінком назви відрізка часу, залежної від дієслова, яке означає дію, що відбувається в цей час. Напр.: *зустрітись (того) дня, закінчити (наступного) літа, відбутись (минулого) року.* Родовий у цих випадках можна так само зіставляти з родовим цілого, вбачаючи в даному разі пропуск назви частини, яка береться від цілого. Напр.: *середина (того) дня — зустрітися в середині (того) дня — зустрітися (того) дня; квітень (минулого) року — відбутись у квітні (минулого) року — відбутись (минулого) року.*

Специфічним різновидом синтаксичних функцій придієслівного родового відмінка є функція оформлення назви об'єкта, залежної від заперечного дієслова, у тому числі й назви реального суб'єкта дії чи стану при заперечних дієсловах існування або їх недієслівних еквівалентах. Напр.: *не бачити виходу, не розв'язати задачі, не мати часу, не скласти іспиту, немає дороги, не було засобів, не стало чорнила.* Факультативно в цій самій функ-

ції вживається й знахідний відмінок, пор.: *не розв'язати задачу, не скласти іспит.*

Дещо осторонь від перерахованих синтаксичних функцій родового відмінка перебуває його так звана віддільна (аблативна) функція, яка полягає в оформленні назв об'єктів, залежних від дієслів із значенням позбавлення, уникнення, побоювання і под. Напр.: *позбавляти турбот, уникати зустрічі, відцуратися слова, боятись холоду, соромитися вчинку.* Відтінок функції віддільності простежується і в родовому відмінку, що оформляє імена, залежні від прикметників і прислівників вищого ступеня порівняння, як назви предметів, що беруться за основу порівняння. Напр.: *вищий батька, вище дерева, нижчий муру, нижче стола, більше кілометра, краще всього.* Такі конструкції більше характерні для розмовної мови, тимчасом як у літературній мові замість них частіше вживаються залежні члени з прийменниками *від, за* або з сполучником *ніж,* зрідка *як.*

Загальносемантична функція родового відмінка в придієслівному функціонуванні майже повністю збігається з функцією знахідного відмінка в близькоспоріднених конструкціях. Застосування в зазначених випадках саме родового, а не знахідного відмінка зумовлюється частковими, переважно семантичними, особливостями керуючого дієслова або керованого імені.

Крім безприйменникового функціонування, родовий відмінок вживається ще з великою кількістю прийменників (79,3% від їх загального складу) — майже вдвоє більшою, ніж решта чотири непрямих відмінки разом узяті (78 прийменників проти 40, враховуючи й випадки вживання двох або трьох різних відмінків з тим самим прийменником). Така велика частота родового відмінка в прийменникових конструкціях пояснюється насамперед тим, що з 98 вживаних у сучасній літературній мові прийменників 80 є вторинними, сформованими порівняно пізно на грунті різних інших частин мови, причому переважна більшість їх утворилася з іменників або прислівників, які в конструкціях, семантично споріднених з прийменниковими, здавна вимагають родового відмінка. Такими є, зокрема, прийменники *біля, близько, вдовж (вздовж), вище, відносно, внаслідок, вподовж, всередині, довкола, замість, зверх, ззаду, кінець, коло, край, крім, круг (округ), кругом, мимо, між (межи), навколо, навкруг, насеред, насупроти, недалеко, нижче, обабіч, обік, обіч, оддалік, окрім, опріч, осторонь, після, побіля, побіч, поблизу, поверх, повище, подовж, позад (позаду), понижче, поперед (попереду), поперек, поруч, посеред, проміж, просто, проти, протягом, серед, шляхом.* Крім того, серед вторинних є 13 прийменників, утворених шляхом приєднання різних первинних чи вторинних прийменників до *з (із),* який при цьому переносить властиву йому здавна здатність керувати родовим відмінком на кожний утворюваний з його участю складений прийменник: *з-за (із-за), з-межи, з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж, з-понад, з-поперед, з-попід,*

з-посеред, з-проміж. З 18 первинних прийменників 8 керують родовим відмінком здавна (причому в трьох випадках — поряд з двома іншими відмінками — знахідним і орудним або знахідним і місцевим): *без, від, для, до, з/із* (поряд із знахідним і орудним), *за* (поряд із знахідним і орудним), *ради, у/в* (поряд із знахідним і місцевим). Нарешті, деякі вторинні прийменники української мови утворилися в результаті залучення до їх складу як кінцевих компонентів первинних прийменників, що перенесли на утворені в такий спосіб складні прийменники свою здатність керувати родовим відмінком: *задля, заради, щодо.*

Знахідний відмінок перебуває в прямій протилежності щодо родового як такий, що в своєму безприйменниковому функціонуванні ніколи не може вступати в синтаксичну залежність від будь-яких інших форм, крім дієслівних — особової (чи родової) форми дієслова, інфінітива, дієприслівника і, зрідка, активного дієприкметника. При заміні будь-якої дієслівної форми віддієслівним іменником знахідний відмінок залежного від дієслова імені обов'язково змінюється на родовий *(розглядати справу — розгляд справи* і т. д.). Таким чином, безприйменниковий знахідний відмінок є відмінком виключно придієслівним.

Синтаксична функція знахідного безприйменникового є найбільш однорідною серед усіх непрямих відмінків. Вона зводиться в основному до оформлення прямих додатків, тобто додатків при перехідних дієсловах, які вимагають відповіді на питання знахідного відмінка *(кого? що?)*. В семантичному плані знахідний відмінок може бути визначений як засіб оформлення назви об'єкта, на який безпосередньо скеровується дія, позначувана перехідним дієсловом. Загальне синтаксичне значення знахідного відмінка виявляється з належною чіткістю лише при зіставленні його функцій з функціями інших непрямих відмінків у їх безприйменниковому вживанні. Розглядувана в загальній семантичній системі непрямих відмінків функція знахідного відмінка постає як оформлення об'єкта дії в найбільш загальному розумінні, охоплюваного дією безпосередніше і повніше, ніж об'єкти, назви яких оформляються іншими непрямими відмінками.

Окремі різновиди значення знахідного відмінка можуть бути виділені лише в залежності від характеру перехідної дії і відношення до неї об'єкта, що позначається формою знахідного відмінка. З цієї точки зору знахідний прямого додатка поділяється на знахідний зовнішнього об'єкта, який охоплює основну масу випадків синтаксичного вживання знахідного безприйменникового, і знахідний внутрішнього об'єкта. Знахідний зовнішнього об'єкта оформляє назви об'єктів, що існують поза тією дією, впливу якої вони на собі зазнають. Напр.: *нести папку, брати олівець, віддати гроші, зачинити двері, читати книжку, запитувати учня, преміювати ударника, досліджувати проблему, вивчати мову, ремонтувати приймач, зрізати дерево, знищити шкідників, подолати відстань, пройти шлях, провести час.* Знахідний

внутрішнього об'єкта вживається для оформлення назв об'єктів, які виникають, створюються внаслідок дії, позначеної перехідним дієсловом. Напр.: *робити скриньку, виготовляти продукцію, будувати фабрику, копати яму, писати вірш, малювати картину, заснувати державу, творити чудеса, розробити теорію.* Знахідний внутрішнього об'єкта необхідно відрізняти від знахідного тавтологічного, що оформляє назви прямих об'єктів, словотворчі основи яких повторюють основи керуючих дієслів (напр.: *зимувати зиму, ночувати ніч, прожити життя, радити раду, давати данину, варити варення, казати казку, віршувати вірші).* Серед прикладів знахідного тавтологічного трапляється як знахідний внутрішнього об'єкта, так і знахідний зовнішнього об'єкта.

Зрідка в сучасній літературній мові, під впливом частини українських говорів, знахідний прямого додатка в назвах конкретних предметів чоловічого роду може замінюватись формою родового відмінка, подібно до того, як у минулому форма родового відмінка витіснила форму знахідного в назвах осіб чоловічого роду *(написати листа, поламати плуга, заховати ножа).*

Лише в поодиноких конструкціях знахідний безприйменниковий виконує в літературній мові не об'єктну, а обставинну функцію, оформляючи іменники в ролі обставин часу або місця. Напр.: *сидіти годину, працювати день, жити рік, іти кілометр, їхати верству, мовчати (всю) дорогу.*

Щодо частоти вживання з прийменниками знахідний відмінок займає друге місце після родового: він вживається з 19 прийменниками, переважно первинними, причому більшість цих прийменників, залежно від синтаксичного значення конструкцій, допускає поряд із знахідним ще й інші непрямі відмінки — родовий, орудний або місцевий. Зокрема, знахідний відмінок сполучається з такими прийменниками: *з/із* (поряд з родовим і орудним), *за* (поряд з родовим і орудним), *крізь, між* (поряд з орудним), *на* (поряд з місцевим), *над* (поряд з орудним), *о/об* (поряд з ненормативно вживаним місцевим), *перед* (поряд з орудним), *під* (поряд з орудним), *повз, поза* (поряд з орудним), *поміж* (поряд з родовим і орудним), *поперед* (поряд з родовим і орудним), *попід* (поряд з орудним), *попри, про, проз, у/в* (поряд з родовим і місцевим) і *через.* В тих випадках, коли знахідний відмінок сполучається з тим самим прийменником просторової семантики, що й орудний або місцевий відмінки, він протистоїть цим відмінкам як форма назв предметів, що виконують роль кінцевого етапу переміщення, тимчасом як орудний або місцевий відмінок оформляє назви предметів, що розуміються як місце перебування інших предметів чи проходження дій (*за стіл — за столом, між вагони — між вагонами, на дорогу — на дорозі, над річку — над річкою, перед будинок — перед будинком, під дерево — під деревом, у приміщення — у приміщенні*). Виняток становлять складні прийменники з початковим компонентом *по-,* при яких знахідний відмінок оформляє назви предметів, що частіше розуміються

не як кінцеві, а як проміжні етапи переміщення *(поза городи, поміж вагони, поперед вікна)*.

Давальний відмінок є в основному відмінком придієслівного функціонування, але він вживається й при словотворчо чи семантично споріднених з дієсловами представниках інших частин мови, що виконують роль ведучого члена словосполучення. Загальна синтаксично-семантична функція давального відмінка полягає в оформленні назви об'єкта, якого стосуються певною своєю стороною дія або стан, позначувані керуючим членом словосполучення. Стосунки дії або стану до такого об'єкта можуть при цьому розумітись як такі, що відбуваються на користь або на шкоду об'єктові, спрямовуються до нього чи орієнтуються на нього або просто здійснюються в сфері його сприймання чи існування. Своїми синтаксичними функціями давальний відмінок відмежовується від знахідного значно виразніше, ніж родовий придієслівний, протиставляючись знахідному як відмінок дальшого об'єкта відмінкові ближчого об'єкта.

Загальне значення давального відмінка складається з ряду досить тісно пов'язаних між собою функціональних різновидів. Основним і найбільш типовим для давального відмінка є різновид значення, що виявляється при оформленні назв об'єктів як найближче зацікавлених сторін при даній перехідній дії, яким адресується безпосередній об'єкт чи результат дії. Такий різновид значення давального відмінка може бути названий власне давальним, напр.: *дати (що) синові, платити продавцеві, нести хворому, залишати іншим, доручити помічникові, шукати знайомому, допомагати відсталим, служити народові, зробити дітям, підготувати відвідувачам, показати глядачам, сказати кожному, обіцяти керівникові, звеліти підлеглим.* На периферії цього основного різновиду значення давального відмінка перебувають такі спеціалізовані семантичні відтінки, які простежуються в конструкціях типу *противитися старшим, противитися розпорядженням, запобігати хворобі, підлягати усуненню, належати державі* та ін. Та сама форма давального відмінка з власне давальним значенням вживається й при відповідних віддієслівних іменниках та прикметниках *(доручення помічникові, допомога відсталим, запобігання хворобі, належний державі, належність державі)*.

Досить близькою до власне давальної функції є властива давальному відмінкові функція оформлення назв об'єктів психічної реакції в таких конструкціях, як *дивуватися вчинкові, радіти успіхові, вірити сказаному, заздрити сусідові, навчати правилам* (пор. при віддієслівних іменниках: *навчання правилам, заздрість сусідові*). У більшості таких конструкцій давальний відмінок вживається факультативно і може бути замінений іншими відмінками, як правило, з прийменниками *(дивуватися з учинку, радіти з успіху, вірити в перемогу, навчати правил)*.

З власне давальною функцією пов'язаний певною мірою і функціональний різновид давального відмінка, що полягає в

оформленні назв таких об'єктів, у сфері сприймання чи в сфері існування яких відбувається певна дія або має місце певний стан чи відношення, позначувані керуючим членом словосполучення. Цей різновид значення давального відмінка може бути названий давальним центрального об'єкта (менш точно він зветься ще давальним вигоди і невигоди). Напр.: *доведеться хлопцеві, сталося йому, щастить сміливому, потемніло старому, личить комсомольцю, холодно птахам, весело молоді, пора наступному, лихо загарбникам, друг дітлахам, надія знедоленим.* Як видно з прикладів, давальний центрального об'єкта вживається не тільки при дієсловах, а й при інших частинах мови, які, подібно до дієслів, означають стан або стосунок.

З давальним центрального об'єкта безпосередньо змикається властива давальному відмінкові функція оформлення назв суб'єктів, залежних від безособових дієслів типу *хочеться, здається, спиться, сниться*, а також від слів категорії стану типу *видно, можна, треба* (давальний суб'єкта). Напр.: *хочеться малому, здається декому, спиться натомленому, видно екскурсантам, можна всім.*

З тим самим давальним центрального об'єкта пов'язаний і давальний позбавлення, або давальний аблативний, зрідка вживаний для оформлення назви предмета (особи), від якого відбирається чи віддаляється якась його частина, якийсь належний йому предмет тощо. Напр.: *обрубати рослині (гілляки), вкоротити людині (віку), покрасти пастухам (коні), випав хлопчикові (зуб).* Давальний позбавлення більше властивий західним говорам української мови.

Головним чином з давальним центрального об'єкта пов'язане і застосування давального відмінка для оформлення особових і зворотного займенників, що виконують при керуючих дієсловах роль підсилювальних або інтимізуючих часток. Цей семантичний різновид давального відмінка найдоцільніше називати давальним неповнозначним, хоча здебільшого його позначають невиразною назвою давальний етичний. Напр.: *дивись мені, гасають тобі, піти й собі, сидіти собі.*

З давальним центрального об'єкта і особливо з давальним суб'єкта безпосередньо пов'язується також давальний приінфінітивний у конструкціях типу *виступати співакам, готуватися учасникам, збиратися дружинникам, учитися учням* і под., зокрема при наявності залежних від інфінітивів питальних слів *де? як?* та ін. Давальний приінфінітивний не слід змішувати з власне давальним при дієсловах типу *веліти, дозволити* і т. д., які вимагають інфінітива (*веліти солдатові підійти, дозволити малому побігати*).

Крім відзначеної вище можливості вживання давального відмінка з власне давальним значенням і давального об'єкта психічної реакції при віддієслівних іменниках і прикметниках, словотворчо пов'язаних з відповідними дієсловами, а також вживан-

ня давального центрального об'єкта і давального суб'єкта при деяких недієслівних формах, функціонально близьких до дієслів, залежні члени словосполучення в формі давального відмінка можуть вживатися і при таких іменних членах, які не мають безпосереднього словотворчого чи семантичного зв'язку з дієсловами. В таких випадках синтаксичні функції давального відмінка виявляються суто приіменними.

Однією з своєрідних приіменних функцій давального відмінка є вживання його для оформлення членів, залежних від деяких прикметників, які перебувають лише в опосередкованому семантичному зв'язку з різними групами дієслів, що керують давальним. Як правило, давальний відмінок, залежний від прикметників, оформляє назву особи чи предмета, у відношенні до яких проявляється ознака, виражена прикметником. Тому давальний, залежний від прикметників, може бути названий давальним відношення до ознаки. Напр.: *підлеглий трестові, прихильний юнакові, противний дядькові, винний касирові, подібний бурі, потрібний майстрові, любий матері, корисний людям, підвладний людині.* У частині таких конструкцій давальний відмінок вживається лише факультативно і може бути замінений іншими формами (пор.: *прихильний до юнака, подібний до бурі, потрібний для майстра* і под.).

Однією з істотних синтаксичних особливостей давального відмінка в українській мові є майже абсолютна нездатність його пов'язуватися з прийменниками. Він сполучається лише з чотирма прийменниками: *завдяки,* фактично діалектним *к (ік, д, ід)* і не позбавленими ще конкретного прислівникового характеру прийменниками *всупереч* та *услід.*

Орудний відмінок є в основному відмінком придієслівним. Лише зрідка — ще рідше, ніж давальний,— орудний відмінок оформляє імена, залежні від прикметників, не споріднених безпосередньо з дієсловами.

Усі функціональні різновиди орудного відмінка об'єднуються навколо центральної для нього синтаксичної функції, що полягає в оформленні назв знаряддя чи засобу дії, залежних у словосполученні від дієслів, які цю дію позначають. Орудний відмінок з такою синтаксичною функцією — так званий орудний інструментальний — може оформляти як назви речей, так і назви осіб і явищ. Напр.: *писати олівцем, ловити спінінгом, світити ліхтариком, летіти літаком, їхати конем, передати кур'єром, погрожувати війною.* До цього ж різновиду належать і випадки вживання орудного відмінка для оформлення назв об'єктів дії, залежних від дієслів *кидати, жбурляти, совати, трясти* і под., вживаних у таких випадках без прямих додатків. Напр.: *кинути каменем, жбурнути грудкою, сунути палкою, струснути деревом, кивати головою, махати рукою.* У цих конструкціях функція орудного відмінка зближується з функцією знахідного об'єктного.

У тісному зв'язку з орудним інструментальним перебуває орудний суб'єкта в пасивних зворотах. Пор.: *переноситься вантажниками, сприймається глядачами, виконується робітниками, підтверджується свідками, оформляється художником, зупиняється машиністом.*

Виразний зв'язок з орудним інструментальним і особливо з орудним знаряддя чи засобу при неперехідних дієсловах виявляє в частині конструкцій орудний обмеження або відношення. Функція цього семантичного різновиду орудного відмінка полягає в оформленні назв частин тіла чи інших предметів, на яких обмежується дія чи стан, що є змістом керуючого дієслова, або таких назв, які виконують роль уточнень при наявних у словосполученні виразниках ознаки, здебільшого прикметниках, показуючи, до якої саме частини чи сторони предмета (особи) стосується дана ознака. Напр.: *ступити ногою, зустрітися поглядами, повернутися боком, хворіти шлунком, високий ростом, старий віком, цікавий змістом, подібний формою, пізніше хвилиною.*

Тісно зв'язаний з попередніми функціональними різновидами орудний речовини (матеріалу) або змісту, вживаний у конструкціях двох семантичних груп: для оформлення назв предметів, що приєднуються або вводяться до складу інших видозмінюваних у зв'язку з цим предметів або осіб (при дієсловах типу *прикрашати, обливати, мазати, одягати, зміцнювати, годувати, наділяти, наповнювати* і т. д.), і для оформлення назв речовин і явищ, виявлення яких є змістом або результатом позначуваної ведучим членом дії чи стану (при дієсловах типу *текти, горіти, кипіти, віяти, пахнути, хвалитись, клястись* і т. д). Напр.: *вишивати шовком, крити шифером, мазати глиною, озброювати ракетами, поїти водою, платити готівкою, горіти вогнем, кипіти злістю, кишіти мурашками, віяти теплом, дихати зимою, хвалитись перемогою.*

До орудного змісту найчастіше прилягає орудний об'єкта психічної реакції, вживаний при дієсловах типу *турбуватися, пишатися, тішитися,* а також при ад'єктивних формах типу *задоволений, гордий.* Напр.: *турбуватися всім, піклуватися справою, пишатися успіхами, задоволений результатом, гордий оцінкою.*

Певною своєю стороною з орудним інструментальним змикається орудний місця, вживаний для оформлення назви простору, в якому відбувається переміщення. Напр.: *іти дорогою, блукати полем, пливти морем, брести озером, проходити селами, пробиратися лісом, вискочити вікном, проникнути отвором.* Іноді орудний відмінок місця вживається й при дієсловах перебування або дії: *рости схилами, гуркотати полями.* Часто замість орудного місця вживаються конструкції з різними прийменниками *(іти по дорозі, пробиратися через ліс, вискочити крізь вікно, рости по схилах).*

Паралельною до просторової є часова функція орудного відмінка: *сидіти годинами, ждати роками, не спати ночами.* Спе-

цифічний різновид орудного часу, пов'язаний з орудним відношення й обмеження, проявляється в оформленні назв вікових і деяких інших тимчасових станів людей та інших істот при вираженні обставинно-часової семантики. Напр.: *привчатись дитиною, дізнатись малим, осліпнути старим, зустрічати молодим.*

З більшістю перерахованих функціональних різновидів орудного відмінка пов'язане вживання його для оформлення залежних імен, що виконують роль обставин способу дії. Пор.: *здобувати хитрощами, взяти силою, кричати (гучним) голосом, хворіти пропасницею, стати табором, іти полком (єдиним), повертати натурою, домагатися (всіма) засобами, ходити натовпом.* Специфічним різновидом орудного способу дії є орудний порівняння, вживаний для оформлення назв предметів чи явищ, з властивостями яких порівнюється дія чи стан інших предметів, позначувана керуючим дієсловом. Напр.: *летіти стрілою, сипатись градом, вити вовком, стояти стовпом, насунути хмарою, налетіти бурею, світити зорею.* Зрідка цей різновид орудного трапляється і в словосполученнях з ведучим іменником типу *брови шнурочком.* В усіх таких конструкціях допускається заміна орудного відмінка називним з порівняльними сполучниками *як, мов, немов, ніби.*

Від перерахованих функціональних різновидів орудного відмінка дещо відокремилась його предикативна функція, що проявляється в оформленні залежного від присудкової форми дієслова іменного члена, який разом з дієслівною формою утворює дієслівно-іменний складений присудок. Напр.: *бути артистом, стати металургом, виявитися знавцем, повернутися дорослим, працювати бухгалтером, зробитися кращим.* При частині дієслів, з якими пов'язується орудний предикативний, він може бути замінений формою називного відмінка (якщо дієслово вжито в особовій чи родовій формі). Напр.: *був артист, зробився кращий.* При особових і родових формах дієслова *бути (є, був, буде)* орудний предикативний протиставиться називному як форма імені, що вказує на тимчасову ознаку, формі імені постійної чи істотної ознаки *(був металургом — був металург).*

Поряд з безприйменниковим функціонуванням, орудний відмінок може вживатися з 10 різними прийменниками, у тому числі при чотирьох прийменниках (*з/із, за, поміж, поперед*) паралельно з родовим і знахідним відмінками і при шести інших прийменниках (*між, над, перед, під, поза, попід*) паралельно з знахідним відмінком. При всіх прийменниках, крім *з/із*, орудний відмінок з просторовою обставинною функцією протиставиться знахідному як форма назви частини простору, що вважається місцем перебування предмета чи проходження дії, формі назви простору, що вважається кінцевим етапом переміщення. Як уже відзначалося вище, у сполученні з складними прийменниками, що починаються компонентом *по-*, знахідний відмінок може

оформляти також назви частин простору, що є проміжними етапами переміщення.

Місцевий відмінок в українській літературній мові без прийменників зовсім не вживається, він поєднується лише з прийменниками *на, о/об, по, при* і *у/в*. При цьому функціонування місцевого відмінка з прийменником *о/об* у конструкціях типу *говорити об тім, іти о (власній) силі* є в літературній мові діалектизмом, а в сполученні з прийменником *по* місцевий відмінок іменників середнього роду однини іноді замінюється давальним (*по небу, по полю, по морю*). Таким чином, сфера застосування місцевого відмінка в українській мові порівняно з іншими зовсім вузька. Але він стійко зберігає свої позиції завдяки тому, що послідовно вживається з такими прийменниками, як *на* і *у/в*.

У сполученні з прийменником *у/в* місцевий відмінок виступає паралельно з родовим і знахідним відмінками, у сполученні з прийменником *на* — паралельно з знахідним. В обох випадках місцевий відмінок протиставиться знахідному як форма назви місця перебування — формі назви кінцевого етапу (мети) переміщення. У сполученні з прийменником *по* співвідношення між місцевим і знахідним відмінками має інший характер (оформлення місця руху чи розосереджуваного розташування — оформлення назви межі, рубежа поширення). Прийменник *при* вживається лише з місцевим відмінком.

Кличний відмінок ніколи не оформляє залежних членів словосполучення і ніколи не пов'язується з прийменниками. Як форма іменника, вживаного в функції звертання, що ніколи не вступає в звичайні для словосполучень підрядні чи сурядні зв'язки з членами основного складу речення, кличний відмінок при поширенні звертання другорядними членами може бути лише формою ведучого члена словосполучення в складі звертання.

д) СИНТАКСИЧНІ ФУНКЦІЇ ПРИЙМЕННИКІВ У ПІДРЯДНИХ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯХ

Вживані без прийменників форми непрямих відмінків виконують лише частину синтаксичних функцій, що пов'язуються з керованими іменними членами словосполучень. Значно більшу кількість таких функцій виконують прийменники, супроводжувані різними відмінковими формами.

В українській літературній мові вживається близько сотні прийменників, з них 18 первинних і понад 80 вторинних. При цьому абсолютних синонімів типу *вдовж — вподовж — подовж, з-межи — з-поміж, крім — окрім, напроти — насупроти, обік — обіч — побіч, повз — проз,* які характеризувалися б абсолютно тотожними синтаксичними функціями, хоча б і в стилістично відмінних сферах вживання, серед прийменників можна виявити всього декілька. Таким чином, навіть якщо враховувати для кожного прийменника лише по одній синтаксичній функції, то й у

цьому випадку набереться не менше 90 різних синтаксичних функцій, а тим часом деякі прийменники, особливо первинні, виконують по декілька різних синтаксичних функцій. Що ж до синтаксичних функцій безприйменникових непрямих відмінків, то їх відзначено всього близько 35.

Значна частина відомостей про синтаксичне функціонування прийменників, у тому числі й досить докладний опис синтаксичних функцій майже всіх первинних прийменників та прийменника *між,* потрапили вже раніше до другого тому цієї праці, присвяченого морфології. Тому синтаксичні функції первинних прийменників у даному розділі будуть охарактеризовані лише в узагальненій формі.

В основі синтаксичних функцій 14 первинних прийменників (із загальної кількості 18) лежить просторова семантика, тобто позначення цими прийменниками різних просторових відношень певних дій, станів чи предметів до тих предметів, які позначаються керованими іменами. На грунті цієї основної просторової семантики прийменників розвиваються, як правило, інші, переносні функції тих самих прийменників — часові, причинні, цільові, об'єктні тощо. Конкретний характер переносних значень просторових прийменників завжди визначається лексичною семантикою керуючого і керованого членів словосполучення. Разом з тим, у семантичній структурі деяких прийменників виділяються й такі непросторові значення, які не можуть бути виведені з первісних обставинних значень, а повинні вважатися самостійними, непохідними синтаксичними функціями відповідних прийменників, такими, які спостерігаються і в решти чотирьох первинних прийменників, позбавлених просторової семантики взагалі.

Основною синтаксичною функцією первинного прийменника *від* (*од*), який керує лише іменами в родовому відмінку, є введення керованої ним назви в ролі позначення початкової межі чи початкового етапу руху в просторі (*іти від річки, втеча від вовків*). У цій своїй основній функції прийменник *від* (*од*) є антонімом до прийменника *до.* На грунті даної просторової функції розвинулись переносні просторові ж функції прийменника *від,* які полягають у введенні назв предметів, що є вихідними пунктами при відрахуванні відстаней (*далеко від будинку*), а також назв предметів, у напрямі яких розташовуються інші, безпосередньо з ними не пов'язані предмети (*пролягати від лісу, вікно від дороги*). При переносному часовому функціонуванні прийменника *від* кероване ним ім'я вводиться як позначення початкової часової межі чи початкового часового проміжку здійснення певної дії (*працювати від ранку*). Іншими переносними обставинними функціями прийменника *від* є введення назв причини (*кричати від гніву*) і способу дії (*сміятись від душі*). У значній частині випадків переносні функції прийменника *від* полягають у введенні назв об'єктів різних категорій дії (*захищати від ворога, відокремлювати від гурту, одержувати від знайомого*). Безпосередньо по-

в'язаною з основною просторовою є й атрибутивна функція прийменника *від*, близька до функції безприйменникового родового генетивного (*ручка від дверей, гудзик від пальта*).

Синтаксичні функції прийменника *до*, який так само керує родовим відмінком, як уже згадано, в значній своїй частині є протилежними до функцій прийменника *від*. Основною функцією прийменника *до* є введення назви кінцевої межі або кінцевого етапу переміщення чи протяжності в просторі (*пливти до берега, підбігати до лісу, високий до стелі*). Ця основна функція стала грунтом для розвитку таких похідних просторових же функцій прийменника *до*, як пов'язування з назвами предметів чи частин простору, що розуміються як мета переміщення (*їхати до міста*), визначають просторове спрямування дії чи розташування (*обернутись до дверей, заглянути до портфеля, обличчям до села, ногами до порога*). При переносному часовому функціонуванні прийменника *до* кероване ним ім'я розуміється як кінцева часова межа чи крайній термін дії (*чекати до суботи, зробити до літа*). Прийменник *до* вводить також назви обставин міри і ступеня (*сміятись до сліз, забрати до решти, знайомий до болю*), назви об'єктів різних категорій дії чи стану (*притулитися до стіни, приєднатися до гурту, звернутися до викладача, заговорити до супутника, засміятись до співрозмовника, добрий до всіх*), назви атрибутів з відтінком призначення (*ручка до дверей, ніж до риби*) тощо.

Прийменник *з* (*із, зі, зо*) здатний керувати трьома відмінками — родовим, знахідним, орудним (з прийменником *з* не слід змішувати частку *з*, яка вживається при числівниках і кількісних іменниках для надання їм семантичного відтінку приблизності: *років зо три, почекати з тиждень, буде з тисяча, зібрати з тисячу*). Просторове значення прийменник *з* має лише в сполученні з родовим відмінком керованого імені. У цих конструкціях прийменник *з* може мати два різних просторових значення, в однаковій мірі основних для нього: вводити назву предмета чи іншої частини простору, всередині чи на поверхні яких міститься початковий пункт переміщення (*виходити з кімнати, виймати з кишені, стріляти з гармати; упасти з полиці, вставати з місця, злетіти з дерева, зірвати з муру*). Перший з цих двох різновидів просторового значення прийменника *з* лежить в основі таких способів його переносного вживання, як введення назв предметів, з середини яких спрямовуються назовні дії психічного порядку (*дивитися з кімнати, виглядати з вікна, кричати з ями*), абстрактних назв станів, ситуацій і інших обставин, що виконують роль вихідних етапів якогось не чисто просторового переміщення (*вирватися з неволі, вийти з становища*), назв середовищ як джерел походження (*походити з селян, з країни*), назв речовин як матеріалів для виготовлення чи утворення (*будувати з цегли, робити з металу, утворитися з глини, шапка з лисиці*), назв суб'єктів як носіїв певних функцій (*бригадир з Петра, герой з хлопця,*

непоганий з себе), назв предметів і кількісних понять, які входять до складу більшого цілого (*складатися з частин, укрупнювати з трьох*), назв галузей і сфер занять (*нарада з питань, лекція з фізики, підручник з геометрії, фахівець з кібернетики*).

Другий різновид просторового значення прийменника *з* лежить в основі таких його вторинних синтаксичних функцій, як введення назв початкових часових меж дії чи стану (*працювати з обіду, знати з дитинства, готуватися з зими*), назв обставини причини з відтінками приводу, підстави і под. (*дрижати з переляку, помарніти з журби, сміятися з радощів, залишатися з примусу, виконувати з наказу*), назв об'єктів певних емоційних реакцій (*сміятися з заяви, знущатися з слабшого*), у конструкціях типу *досить з нього, буде з вас* тощо. У сполученні з орудним відмінком керованого імені основним для прийменника *з* є соціативне (комітативне) значення, що полягає у введенні назви предмета, який бере участь у відповідній дії чи ситуації (*іти з товаришем, розмовляти з приїжджим, бачитися з рідними, боротися з противником, рівняти з землею, зустріч із шефами, рівний з батьком*). Соціативне значення прийменника *з* стало основою і для вживання його при введенні назв обставин способу дії (*працювати з ентузіазмом, підійти з острахом*), обставин часу (*вставати з зорею, виходити з гудком*), назв об'єктів-атрибутів (*будинок з колонами, біг з перешкодами*). Із знахідним відмінком прийменник *з* сполучається рідко, лише в розмовній конструкції з порівняльним значенням (*голова з казан, зачіска з копицю*).

Прийменник *за* так само, як і *з*, вживається з трьома різними відмінками — родовим, знахідним і орудним. Просторові значення є основними для прийменника *за* в сполученні з знахідним і орудним відмінками, причому значення, пов'язані з обома цими відмінками, є співвідносними: у сполученні з орудним відмінком прийменник *за* вживається для введення назви предмета, позаду якого перебуває інший предмет чи здійснюється якесь явище або стан, а в сполученні з знахідним відмінком прийменник *за* вводить назву предмета, позаду якого розташовується кінцевий етап переміщення (пор.: *стояти за хатою — іти за хату, жити за горою — зайти за гору, працювати за містом — виїжджати за місто, сидіти за столом — сісти за стіл*). Близькими до цих основних просторових значень є власне об'єктні значення прийменника *за* у сполученні з обома відмінками (*сидіти за книжкою, за роботою — сісти за книжку, за роботу, бути за Іваном — вийти за Івана*). На основі просторового значення прийменника *за* у сполученні з орудним відмінком розвинулись і такі переносні його значення, як вказівка на рухомий предмет, услід якому відбувається переміщення (*бігти за зайцем*), на предмет, що становить мету руху (*іти за грибами*), на предмет, що є об'єктом психічної реакції (*спостерігати за переміщеннями, сумувати за друзями, побиватися за парубком*), на обставину причини з різними семан-

тичними відтінками (*не змогти за хворобою, відмовити за неможливістю*), на обставину часу (*вирішити за сніданком, пригадати за роботою*). На основі просторового значення прийменника *за* у сполученні з знахідним відмінком розвинулись такі його синтаксичні функції, як уведення назв об'єкта дотику, хватання (у тому числі й з переносним абстрактним значенням: *вчепитись за поручні, взятися за ручку, братися за роботу*), об'єкта захисту, піклування чи домагання (*стояти за батьківщину, відповідати за результат, турбуватися за дітей, змагатися за першість*), об'єкта мовлення (*питати за квартиру, говорити за справу*), об'єкта обміну чи відплати (*купити за гроші, взяти за роботу, дякувати за допомогу*), об'єкта заміщення, у тому числі й предикативно вживаної назви носія фаху чи стосунку (*працювати за товариша, вирішити за керівника, обрати за бригадира, стати за коваля, бути за вчителя, бути за батька*), обставини місця — вказівки на відстань розташування (*бути за кілометр, виднітись за милю*), обставини часу (*підрости за рік, повернутися за хвилину, було за третю*). Керуючи родовим відмінком, прийменник *за* має лише часове значення (*відбутися за панщини, закінчити за погоди*).

Основною синтаксичною функцією рідковживаного в мові художньої літератури прийменника *к* (*ік, д, ід*), який керує тільки давальним відмінком, є введення назв об'єктів, з якими відбувається зближення в просторі (*притулити к серцю, послати к чорту*). При переносному вживанні з часовими назвами він указує на час, до якого припасовується якась дія (*підготувати к весні*).

Основною синтаксичною функцією прийменника *крізь*, який керує тільки знахідним відмінком, є введення назви предмета, через внутрішню частину якого проходить шлях переміщення (*залізти крізь отвір, простромити крізь стіну*). Близькими до цієї основної функції залишаються й різні переносні значення прийменника *крізь* (*дивитися крізь вікно, пройти крізь труднощі, сміятися крізь сльози*).

Прийменник *на* керує знахідним і місцевим відмінками. Основними синтаксичними значеннями його у сполученні з обома відмінками є співвідносні просторові значення: він застосовується для введення імені в місцевому відмінку як назви предмета, поверхня якого є місцем перебування іншого предмета чи місцем здійснення якогось процесу (*сидіти на стільці, лежати на столі, висіти на стіні, триматись на гвіздку*), або для введення імені в знахідному відмінку як назви предмета, поверхня якого є кінцевим етапом чи метою переміщення (*сідати на стілець, класти на стіл, падати на землю, вішати на стіну, чіпляти на гвіздок*). На грунті цих основних значень розвинулись численні переносні значення прийменника *на* у сполученні з обома відмінками. Керуючи місцевим відмінком, прийменник *на* може вживатися з назвами населених пунктів і підприємств, у яких значення поверхні не усвідомлюється (*жити на селі, працювати на заводі*), явищ

природи і суспільства, що взаємодіють із поверхнею землі (*грітися на сонці, мокнути на дощі, бути на людях*), певних ділянок психічної сфери людини (*мати на думці, важко на серці*), знарядь деяких дій (*битися на шаблях, грати на цимбалах*), об'єктів деяких психічних реакцій (*знатися на психології, зосередитись на думці*), деяких обставин часу (*повернутися на тижні, встати на зорі, напрацюватись на віку*), обставин способу дії (*спати на ходу, залишитись на самоті*).

Керуючи знахідним відмінком, прийменник *на* вводить назви населених пунктів і підприємств (*піти на село, послати на завод*), явищ природи і суспільства (*вийти на сонце, вигнати на дощ, з'явитись на люди*), певних ділянок психічної сфери (*спасти на думку*), знарядь деяких дій (*заграти на трубу, замкнути на замок*), об'єктів чуттєвого сприймання і психічних реакцій (*дивитись на вулицю, надіятись на успіх, зважати на критику, покладатися на обіцянку, чекати на виклик*), об'єктів уподібнення (*скидатися на брата, схожий на цигана*), об'єктів як результатів перетворення або розкладу інших об'єктів (*перетворитися на порох, вивчитися на агронома, мінятися на краще, розламатися на куски*), процесів і станів, що осмислюються як мета дії, позначуваної керуючим словом (*іти на збори, збиратися на танці, посилати на навчання*), об'єктів, передбачуваних у діях, що позначаються керуючими словами (*збиратися на дощ, надутися на мороз*), об'єктів як одиниць виміру (*лічити на секунди, міряти на кілометри, важити на пуди*), об'єктів як уточнень до певних ознак (*хворий на грип, гострий на язик, легкий на руку*), обставин часу (*приїхати на тиждень, залишитися на годину*), обставин способу дії (*діяти на власний розсуд, перелякатися на смерть*), обставин мети (*бити на сполох, подарувати на щастя*), об'єктів з фінально-атрибутивним значенням (*вода на суп, матеріал на костюм*), об'єктів з власне атрибутивним значенням (*парубок на все село*), а також звороти, що вживаються переважно як вставні слова (*на мою думку, на радість Миколі, на зло ворогам*) та ін.

Прийменник *над* (*наді, надо*) керує знахідним і орудним відмінками. В обох випадках основними його синтаксичними значеннями є співвідносні просторові значення: у сполученні з орудним відмінком він застосовується для введення назви предмета, вище якого по вертикалі перебуває інший предмет чи проходить якийсь процес (*висіти над столом, летіти над лісом, рожевіти над заходом*), а в сполученні з знахідним відмінком — для назви предмета, вище якого знаходиться кінцевий етап чи мета переміщення (*прилетіти над ліс*). До цих основних значень безпосередньо примикають переносні просторові ж значення прийменника *над* у сполученні з обома відмінками, коли йдеться про місце, розташоване вище від позначуваного керованим ім'ям предмета не по вертикалі, а збоку від нього (*стояти над річкою, рости над дорогою — прибігти над річку, зійти над дорогу*). На грунті основних просторових значень прийменника *над* розвинулись і такі

його переносні значення з орудним відмінком, як вказівка на предмет, що є об'єктом певного роду занять (*працювати над проектом, сидіти над статтею, думати над розв'язанням*), об'єктом насміхання, знущання і под. (*сміятися над вадами, глумитися над бідолахою*) або об'єктом зверхності (*пан над панами*), а зі знахідним відмінком — введення назв об'єктів порівняння (*любити над усе, цінувати над усіх*) і назв обставин міри чи ступеня (*працювати над силу, стомлюватися над міру*).

Прийменник *о* (*об*) керує в літературній мові знахідним і місцевим відмінками. Основною функцією прийменника *о* (*об*) є введення оформлюваної знахідним відмінком назви об'єкта, який безпосередньо зачіпається іншим об'єктом під час його переміщення (*ударитись об стіну, витирати об землю, тертись об дерево*). Керуючи місцевим відмінком, прийменник *о* (*об*) виконує часову функцію (*прокинутись о сьомій, вийти о тій порі*). Зрідка трапляється розмовна конструкція, в якій прийменник *о* (*об*) вказує на оформлювану місцевим відмінком назву об'єкта мовлення (*говорити о ділі*).

Антонімічний до *над* прийменник *під* так само, як і *над*, керує знахідним і орудним відмінками і так само в обох випадках виконує співвідносні синтаксичні функції. Основним його значенням при сполученні з орудним відмінком є просторове значення, яке полягає у вказівці на предмет, нижче якого по вертикалі перебуває інший предмет чи проходить якийсь процес (*лежати під столом, працювати під землею, зіщулитись під ковдрою*), а при сполученні з знахідним відмінком — просторове значення як вказівка на предмет, нижче якого знаходиться місце, що є кінцевим етапом чи метою переміщення (*кинути під стіл, спуститись під землю, забратись під ковдру*). До цих основних безпосередньо примикають переносні просторові ж значення прийменника *під*, коли мається на увазі місце, розташоване нижче предмета, позначеного керованим ім'ям, не по вертикалі, а збоку від нього (*рости під горою, опинитись під лісом, жити під містом, бути під боком, мати під руками, погнати під ліс, під'їхати під гору, брати під боки*). На грунті основних просторових значень прийменника *під* розвинулись різні переносні значення. У сполученні з орудним відмінком прийменник *під* може вводити назви: предметів чи процесів, яким підпорядковуються інші предмети чи процеси (*держати під палкою, бути під наглядом, працювати під керівництвом*), предметів і процесів як знарядь чи засобів дії (*тріщати під ножем, признатись під тортурами*) та деякі абстрактні назви (*падати під тягарем*). У сполученні з знахідним відмінком з прийменником *під* вживаються назви деяких знарядь дії (*танцювати під бубон, погнати під кулі*) і назви обставин часу (*заснути під ранок, засидітись під вихідний*).

Прийменник *по* керує двома відмінками — знахідним і місцевим і в обох випадках основними його синтаксичними значеннями є просторові значення. Керуючи місцевим відмінком, прий-

менник *по* вводить назву предмета, на поверхні якого відбувається переміщення або розташовуються розрізнені предмети чи пролягає якийсь видовжений предмет (*їхати по дорозі, бігати по полю, мчатись по льоду, лазити по стіні, ступати по камінцях, стрибати по деревах, розкидати по долівці, рости по горі, витягнутись по вулиці*). Близькою до цього є функція введення назви предмета в формі множини для позначення розташування чи переміщення в ряді однотипних місць (*жити по лісах, плавати по морях, висіти по стінах, ходити по заробітках*). В інших випадках прийменник *по,* керуючи місцевим відмінком, може вводити назви засобів зв'язку і транспорту (*пустити по трубах, говорити по телефону, передати по радіо*), об'єктів деяких психічних реакцій, дій (*тужити по загиблих*), об'єктів чи явищ, які наступають одне за одним у часі (*сніп по снопу, лекція по лекції, один по одному*), обставин часу (*відпочивати по обіді, вернутись по весні, не спати по ночах*), об'єктів чи ознак, що уточнюють інші ознаки або властивості (*неперевершений по спритності, брати по класу*). Керуючи знахідним відмінком, прийменник *по* вводить назву предмета, який становить просторову межу поширення процесу чи видовженості іншого предмета (*налити по краї, забрести по пояс, сорочка по землю*). Окремий відтінок просторового значення має прийменник *по* у конструкціях із словом *бік* (*по цей бік, по той бік, по обидва боки*). На грунті основного просторового значення розвинулось переносне часове значення прийменника *по* у сполученнях із знахідним відмінком (*не чути по цей день*). У сполученні з числівниками і кількісними іменниками, а також з назвами предметів у формі однини прийменник *по* з знахідним відмінком має дистрибутивне значення (*стати по два, розгубити по краплині, дати по яблуку*).

Основною синтаксичною функцією прийменника *при*, який керує тільки місцевим відмінком, є введення назв предметів, поряд з якими перебувають інші предмети чи відбуваються якісь процеси (*стояти при дорозі, рости при бéрезі, летіти при землі*). Значно частішими є переносні значення прийменника *при*, з якими вживаються назви об'єктів, до яких щось належить у суспільному, економічному й інших не чисто просторових планах (*жити при батьках, бути при дворі, мати при хаті, залишитись при штабі*), об'єктів і ознак, наявністю яких характеризуються інші предмети чи особи (*з'явитись при зброї, бути при розумі*), процесів і станів як супровідних обставин (*здригатися при пострілах, сказати при нагоді, виявити при випробуванні*).

Прийменник *у* (*в, уві, вві*) керує трьома відмінками: родовим, знахідним і місцевим. В усіх трьох випадках основні його синтаксичні значення є просторовими, причому у сполученнях з місцевим і знахідним відмінками просторові значення прийменника *у* співвідносні. Керуючи місцевим відмінком, прийменник *у* (*в*) вводить назву предмета, внутрішня частина якого є місцем перебування іншого предмета чи місцем проходження якогось проце-

су (*сидіти в кімнаті, знайти в портфелі, купатися в річці, читати в книжці*), а в сполученні з знахідним відмінком цей прийменник вживається з назвами предметів, внутрішня частина яких осмислюється як кінцевий етап чи мета переміщення в просторі (*зайти в кімнату, вкинути в портфель, стрибнути в річку*). З цими основними споріднений ряд переносних значень прийменника *у* (*в*), пов'язуваного з обома відмінками. Керуючи місцевим відмінком, прийменник *у* (*в*) може вказувати на назви різних об'єктів не чисто просторового (суспільного, економічного, абстрактного) характеру, з якими пов'язується перебування чи дія якогось предмета або проходження якогось процесу (*працювати в радгоспі, перебувати в партії, почути в тиші, заплутатись у здогадах*), об'єктів розуміння (*розбиратися в музиці, розумітися в мистецтві*), обставин часу (*відпочивати в липні, повторити у наступному році, почути в дитинстві*), обставин міри простору (*віднітись у милі*), об'єктів з атрибутивним значенням (*дід у кожусі, земля в снігу, бій у розпалі, людина в силі*). Керуючи знахідним відмінком, прийменник *у* (*в*) вводить назви об'єктів непросторового характеру, до яких спрямовується зміна становища інших об'єктів (*приїхати в радгосп, вступити в партію, попасти в тишу, вдатись у здогади*), дій і станів (*вступити в бій, втягти в суперечку , потрапити в біду, упасти в лінощі*), об'єктів чуттєвого сприймання (*дивитись у далину, вслухатися в шуми*), інструментів і знарядь деяких дій (*бити в барабан, грати в трубу*), об'єктів як результатів перетворення чи формування (*перетворити в руїни, переробити в сценарій, складати в копиці*), обставин часу (*виїхати в суботу, зустрітися в свято*), обставин способу дії (*скакати в галоп*), обставин міри і ступеня (*їсти в міру, стіна в півметра*), обставин мети (*сказати в жарт*). Керуючи родовим відмінком, прийменник *у* зустрічається іноді в синтаксичній ролі, властивій прийменникам *коло, біля, близько* (*стати у порога*). Частіше в таких конструкціях прийменник *у* сполучається з назвами об'єктів, яким щось належить, або в сфері впливу яких щось відбувається (*бути у брата, залишити у керівника, збиратися у Степана, забрати у хлопця, запитати у викладача*).

Основною синтаксичною функцією прийменника *через*, який керує тільки знахідним відмінком, є введення назв об'єктів, поверхня яких перетинається напрямом переміщення інших об'єктів (*переходити через річку, бігти через дорогу, перелізати через мур, проходити через село*). Зрідка прийменник *через* вживається у просторовому значенні, властивому прийменнику *крізь* (*пробратись через вікно*). Близьким до основного значення є переносне значення прийменника *через* у тих випадках, коли він сполучається з назвами об'єктів, що відіграють роль посередника при якійсь дії (*передати через знайомого*). Вживається прийменник *через* також для введення обставин причини з семантичним відтінком перешкоди (*не змогти через хворобу*) і обставин часу (*прийти через тиждень*).

Як уже згадано, решта чотири первинних прийменники — *без, для, про і ради* — просторових значень у сучасній літературній мові не мають.

Прийменник *без* у літературній мові керує тільки родовим відмінком і виконує єдину синтаксичну функцію введення назви об'єкта (в тому числі й ознаки, дії або стану), якого бракує іншому об'єктові або іншій дії чи станові (*книжка без обкладинок, продукція без браку, ходити без мети*).

Прийменник *для* керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів або дій, яким призначається предмет чи дія, позначувані керуючим словом (*писати для народу, олівець для малювання, корм для худоби*).

Прийменник *про* керує тільки знахідним відмінком і вживається головним чином при назвах об'єктів мовлення, мислення і піклування (*говорити про фільм, думати про своє, дбати про справу*). Окремо стоїть конструкція *про мене*, вживана як вставний вираз із значенням «мене це не обходить».

Прийменник *ради* сполучається тільки з родовим відмінком і вводить назви об'єктів, в інтересах яких відбувається дія (*старатися ради дітей*), або об'єктів, здобуття яких є метою дії (*працювати ради перемоги*). У деяких усталених виразах прийменник *ради*, на відміну від усіх інших прийменників, розташовується в постпозиції до керованого іменника (*бога ради, чого ради*).

Таким чином, первинні прийменники непросторової семантики виразно відрізняються від первинних просторових прийменників своєю однозначністю і відсутністю переносних значень. Такими ж ознаками характеризується і основна кількість вторинних прийменників.

Вторинний прийменник *біля* (утворений на основі давнішого *подьлѣ* через проміжні форми *підля, піля*) керує тільки родовим відмінком і вживається як синонім до прийменника *коло* для введення назви предмета, поряд з яким щось розташовується чи відбувається (*стояти біля тину, пасти біля лісу*). Іноді *біля* вживається для введення числівників і кількісних іменників для надання керованим словам відтінку приблизності, замість більш усталених у цій функції прийменників *коло* і *близько*.

Вторинний прийменник *близько*, утворений на базі омофонічного з ним прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, недалеко від яких щось розташовується чи відбувається (*знайти близько дороги*). При переносному вживанні сполучається з назвами кількісної семантики (числівниками і под.) для надання їм відтінку приблизності (*набереться близько тисячі*).

Прийменник *вдовж (вздовж)* керує тільки родовим відмінком і вказує на назви предметів, по поверхні яких або повз які у напрямі їх довжини щось переміщується або розташовується (*їхати вздовж вулиці, пливти вдовж корабля, лежати вдовж лави*).

Прийменник *вище*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назви предметів, над якими, переважно збоку, щось розташовується або переміщується (*гратися вище хати, отаборитися вище села*).

Прийменник *відносно*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вживається для введення назв об'єктів, з якими щось співвідноситься або на які щось орієнтується (*зорієнтувати відносно Сонця*), і зрідка — об'єктів мовлення і мислення, подібно до прийменника *про* (*запитати відносно занять, суперечка відносно причин, думати відносно перспектив*).

Прийменник *внаслідок*, утворений на базі прийменниково-іменникової конструкції *в наслідок*, керує тільки родовим відмінком і вживається при назвах дій і станів, які викликають позначувані керуючими словами наслідки (*захворіти внаслідок необережності, домогтися внаслідок клопотання*).

Прийменник *вподовж*, словотворчо споріднений з прийменником *вдовж* (*вздовж*), так само керує тільки родовим відмінком і виконує майже такі самі синтаксичні функції (*розстелити вподовж стола*).

Прийменник *всередині*, утворений на базі прийменниково-іменникової конструкції *в середині*, керує тільки родовим відмінком і виконує майже такі самі функції, як і ця конструкція, окреслюючи місце розташування значно чіткіше, ніж синонімічний йому прийменник *у* (*в*) з місцевим відмінком (*загубитися всередині натовпу*).

Прийменник *всупереч*, пов'язаний з дієсловом *суперечити*, керує, як і це дієслово, тільки давальним відмінком і вживається для введення назв об'єктів, дій і станів, з характером чи вимогами яких не узгоджується дія чи стан, позначуваний керуючим словом (*робити всупереч бажанню*).

Прийменник *довкола*, утворений на базі давньої прийменниково-іменникової конструкції *до окола* «до кола», керує тільки родовим відмінком і вводить, як і прийменник *навколо*, назви об'єктів, оточуваних у просторі іншими об'єктами чи лінією переміщення (*насадити довкола ставка*).

Прийменник *завдяки*, пов'язаний з дієсловом *дякувати*, керує тільки давальним відмінком і вказує на назви об'єктів, які зумовлюють позитивно оцінювані дію чи стан, позначувані керуючим словом (*зустріти завдяки випадкові*).

Прийменник *задля*, утворений в результаті злиття прийменників *за* і *для*, керує, як і *для*, тільки родовим відмінком і вводить, як і прийменники *для* і *заради*, назви об'єктів, яким щось присвячується чи призначається, уживаючись переважно при словах з абстрактною лексичною семантикою (*трудитися задля справи, підготувати задля свята*).

Прийменник *замість*, утворений з прийменника *за* (з семантикою обміну) і іменника *місто* «місце», керує тільки родовим від-

мінком і вживається при назвах об'єктів, які чимсь замінюються (*залишитися замість директора, співіснування замість війни*).

Прийменник *заради*, утворений в результаті злиття прийменників *за* і *ради*, керує, як і *ради*, тільки родовим відмінком і за функціями займає проміжне місце між прийменниками *задля* і *ради* (*причепуритися заради гостей*).

Прийменник *зверх*, утворений на базі прислівника *зверху*, керує тільки родовим відмінком і використовується для введення назв переважно високих предметів, на які щось накладається (*прикріпити зверх купи*), а також зрідка переносно — подібно до прийменника *понад* — для введення числівників і кількісних іменників, які позначають кількість, перевищувану іншою кількістю (*виробити зверх норми*).

Прийменник *ззаду*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву переважно рухомого об'єкта, за яким відбувається переміщення (*іти ззаду отари*).

Прийменник *кінець*, утворений на базі омофонічного іменника в знахідному відмінку, керує тільки родовим відмінком і вводить зрідка назви видовжених предметів, біля вужчого боку яких щось розташовується (*сидіти кінець столу*).

Прийменник *коло*, утворений на базі омофонічного іменника (давніше *около, вколо*), керує тільки родовим відмінком і вживається при назвах об'єктів, поблизу яких щось розташовується в просторі чи відбувається якийсь процес (*гуляти коло річки*). В переносному значенні прийменник *коло* може вводити назви обставин часу (*розпочати коло десятої години*) і назви кількостей, надаючи їм відтінку приблизності (*зібралося коло сотні*).

Прийменник *край*, утворений на базі омофонічного іменника в знахідному відмінку, керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, поряд з якими щось перебуває чи відбувається (*рости край дороги*).

Прийменник *крім*, утворений на базі давньоруського прислівника *кромѣ* «збоку, вбік», керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, які свідомо не враховуються в ряду інших подібних об'єктів (*усі крім двох*). Вживається також у вставних виразах *крім того, крім усього іншого.*

Прийменник *круг (округ)*, утворений на базі омофонічного іменника в знахідному відмінку, керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, навколо яких у просторі щось розташовується чи відбувається (*грітися круг багаття*).

Прийменник *кругом*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і виконує синтаксичну функцію, аналогічну до функції прийменника *круг* (*танцювати кругом ялинки*).

Рідковживаний прийменник *мимо*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить

назви об'єктів, повз які відбувається переміщення (*пройти мимо ліжка*), а також вживається у звороті *мимо волі*.

Прийменник *між (межи)*, утворений у минулому на базі іменника *межа*, керує трьома відмінками — родовим, знахідним і орудним,— виконуючи в усіх трьох випадках співвідносні синтаксичні функції. Керуючи орудним відмінком, прийменник *між* вводить множинні або збірні назви предметів, у середовищі яких щось розташовується чи відбувається (*зеленіти між деревами, заховатись між натовпом*). Рідше вживані конструкції з родовим відмінком виявляють абсолютно тотожне значення (*зеленіти між дерев, заховатись між натовпу*). Керуючи знахідним відмінком, прийменник *між* (*межи*) вказує на назви предметів, у середовище яких скеровується переміщення (*взяти між пальці, іти між люди*). Переносне значення прийменник *між* виявляє у виразі *між іншим*.

Прийменник *навколо*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву об'єкта, з усіх боків якого в просторі щось розташовується чи відбувається (*сидіти навколо стола, блукати навколо хутора*). Можливе й переносне вживання цього прийменника (*ажіотаж навколо повідомлення*).

Прийменник *навкруг* (*навкруги*), утворений на базі омофонічного прислівника *навкруг* (*навкруги*), синонімічного прислівникові *навколо*, так само керує тільки родовим відмінком і виконує синтаксичні функції, тотожні з функціями прийменника *навколо*, але вживається рідше (*сидіти навкруг стола, блукати навкруг хутора, ажіотаж навкруг повідомлення*).

Прийменник *напроти* (*навпроти*), утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, перед лицевою стороною якого щось у просторі розташовується або відбувається, а також назву рухомого предмета, назустріч якому щось рухається (*височіти напроти будинку, вибігти напроти вершників*). Може вживатися переносно (*говорити напроти старших*).

Прийменник *насеред*, утворений з давньої прийменниково-іменникової конструкції *на середѣ* «на середині», керує тільки родовим відмінком і вводить назви предметів, посередині яких на плоскій поверхні щось розташовується або відбувається (*розіслати насеред подвір'я*).

Прийменник *насупроти*, утворений від омофонічного прислівника, керує, як і *напроти*, тільки родовим відмінком і виконує синтаксичні функції, тотожні з функціями *напроти (височіти насупроти будинку, вибігти насупроти вершників, говорити насупроти старших)*.

Прийменник *недалеко*, утворений з омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, поблизу якого щось розташовується або відбувається (*зупинитися недалеко міста*).

Прийменник *нижче*, утворений з омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, під яким по вертикалі або поруч з яким на меншій висоті щось розташовується в просторі або відбувається (*висіти нижче полички, гратися нижче хати*).

Прийменник *обабіч*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву видовженого предмета, вздовж обох боків якого щось розташовується або відбувається (*рости обабіч шляху*).

Прийменник *обік*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, поруч з яким щось розташовується чи відбувається (*стояти обік клуні, сидіти обік себе*). Може застосовуватися в напівпереносному значенні (*мати обік себе, терпіти обік себе*).

Прийменник *обіч*, утворений на базі омофонічного прислівника, своїми синтаксичними властивостями майже не відрізняється від *обік* (*рости обіч тротуарів*).

Прийменник *оддалік*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, на певній віддалі від якого щось розташовується чи відбувається (*стояти оддалік гурту*).

Прийменник *окрім*, утворений на базі давньоруського прислівника *окромѣ* «убік, геть», керує тільки родовим відмінком і виконує синтаксичну функцію, аналогічну до функції прийменника *крім* (*усі окрім нас*).

Прийменник *опріч* (*опріче, опроче*), утворений на базі застарілого прислівника *опріч* «окремо», керує тільки родовим відмінком і виконує синтаксичну функцію, аналогічну до функції прийменників *окрім, крім* (*ніхто опріч Марка, опріч того*). Зрідка вживається також як синонім прийменника *осторонь* для введення об'єктів, окремо від яких щось розташовується (*стояти опріч людей*).

Прийменник *осторонь*, утворений на базі давнішої прийменниково-іменникової конструкції *о сторонѣ* «збоку», керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, окремо від яких щось розташовується (*іти осторонь групи*).

Прийменник *перед*, утворений на базі омофонічного іменника в знахідному відмінку, керує знахідним і орудним відмінками, виконуючи в обох випадках співвідносні просторові функції. Керуючи орудним відмінком, прийменник *перед* вводить назви об'єктів, поблизу яких з переднього їх боку щось розташовується або відбувається (*стояти перед будинком, проходити перед вікнами*). Керуючи знахідним відмінком, прийменник *перед* вказує на відповідне місце в просторі поблизу предмета, позначеного керованим ім'ям, як на кінцевий етап чи мету переміщення (*прийти перед будинок, поставити перед вікна*). Разом з тим, прийменник *перед* може вживатися й переносно для введення назв обставин часу, вказуючи на часовий момент, що передує

часові, позначеному керованим ім'ям (*заснути перед ранком, ніч перед різдвом*).

Прийменник *після*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і має тільки часове значення, вводячи назви часових моментів, а також подій і об'єктів, пізніше від яких наступає дія, позначувана керуючим словом (*закінчити після вихідного, відпочивати після роботи, говорити після всіх*). Прийменник *після* є антонімом до вживаних у часовому значенні прийменників *до* і *перед*.

Прийменник *побіч*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вживається майже з тією самою синтаксичною функцією, що й прийменники *обік, обіч* (*стояти побіч клуні*).

Прийменник *поблизу*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назви предметів, недалеко від яких щось розташовується в просторі чи відбувається (*пролітати поблизу моря*).

Прийменник *поверх*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, зверху яких щось розташовується чи відбувається (*лягти поверх ковдри, плавати поверх води, дивитися поверх окулярів*).

Прийменник *подовж*, словотворчо споріднений з прийменниками *вдовж (вздовж) і вподовж*, як і вони, керує тільки родовим відмінком і виконує приблизно однакову з ними синтаксичну функцію (*почепити подовж стіни*).

Прийменник *позад (позаду)*, утворений на базі прислівника *позаду*, керує тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, ззаду яких щось розташовується чи відбувається, або слідом за якими щось рухається (*залишатися позад усіх, іти позад отари*). Може вживатися й переносно для позначення напряму зору (*подивитися позад себе*).

Прийменник *попереду*, утворений на базі омофонічного прислівника, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, перед яким щось розташовується чи відбувається (*причепити попереду поїзда, йти попереду колони*). Цей прийменник не слід змішувати з складним прийменником *поперед*, утвореним внаслідок злиття прийменників *по* і *перед* (див. далі).

Прийменник *поперек*, співвідносний з омофонічним прислівником, керує тільки родовим відмінком і вводить назву предмета, який перетинається в ширину напрямом руху чи розташування (*їхати поперек площі, лежати поперек ліжка*).

Прийменник *поруч*, співвідносний з омофонічним прислівником, керує тільки родовим відмінком і вводить назви предметів, поряд з якими щось розташовується чи відбувається (*зупинитися поруч верстата*).

Рідковживаний у літературній мові прийменник *проз*, утворений внаслідок злиття прийменників *про* і застарілого *уз* (*вз*), керує тільки знахідним відмінком і, подібно до прийменника

повз, вводить назви предметів, мимо яких відбувається переміщення (*пробігти проз курінь*).

Прийменник *проміж*, утворений внаслідок злиття прийменників *про* і *між*, керує родовим і орудним відмінками і в обох випадках виконує синтаксичну функцію, властиву для більш звичайного в таких випадках прийменника *поміж* (*біліти проміж дерев, біліти проміж деревами*).

Прийменник *просто*, співвідносний з омофонічним прислівником, керує тільки родовим відмінком і вживається зрідка в просторовому значенні замість прийменника *проти (стояти просто дверей, валятися просто неба)*.

Прийменник *проти*, споріднений з прикметником *противний*, керує тільки родовим відмінком і в своєму основному просторовому значенні вживається при назвах предмета, симетрично до якого на відкритому просторі щось розташовується чи відбувається (*гратися проти школи*). У переносному вживанні прийменник *проти* вводить назви об'єктів боротьби (*воювати проти ворогів, ліки проти грипу*) і об'єктів порівняння (*кращий проти торішнього*), а також назви обставини часу (*вирушати проти ночі, працювати проти неділі*).

Прийменник *протягом*, утворений на базі іменника *протяг*, керує тільки родовим відмінком і вживається лише у часовій функції, вводячи назви відрізків часу, за період яких щось відбувається (*шукати протягом дня*).

Прийменник *серед*, утворений на основі давнього іменника *середа* «середина», керує тільки родовим відмінком і вводить назви предметів, між якими чи в центрі яких щось розташовується чи відбувається (*бути серед людей, кинути серед кімнати*).

Прийменник *услід*, утворений на базі прийменниково-іменникової конструкції *у слід*, керує тільки давальним відмінком і вводить назви рухомих об'єктів, за якими в тому самому напрямі відбувається переміщення (*побігти услід підводі*), чи спрямовується погляд (*подивитися услід літакові*).

Прийменник *шляхом*, утворений на базі іменника *шлях*, керує тільки родовим відмінком і вводить назви дій, за допомогою чи за посередництвом яких проводяться інші дії (*зберігати шляхом консервування*).

Прийменник *щодо*, утворений в результаті злиття займенника *що* з прийменником *до*, керує, як і сам *до*, тільки родовим відмінком і вводить назви об'єктів, яких стосується певна ознака, стан чи дія (*сприятливий щодо озимих, зауваження щодо форми*). Вживається також як засіб відокремлення іменних членів речення і цілих підрядних речень (*щодо мене, то..., щодо того, шоб...*).

Складені прийменники з початковим компонентом *з-* (*із-*) — *з-за (із-за), з-межи (з-між), з-над, з-перед, з-під, з-поза, з-позад, з-поміж, з-понад, з-посеред, з-попід, з-поперед, з-проміж* — усі керують тільки родовим відмінком, як самий *з* в одному з типів

утворюваних ним конструкцій, і всі вживаються для введення назв об'єктів, які в тих своїх просторових аспектах, що позначаються другими компонентами складених прийменників, усвідомлюються як вихідні етапи переміщення (пор. *бути за горою — іти з-за гори, стояти перед хатою — іти з-перед хати, літати понад лісом — летіти з-понад лісу, бігати попід тином — вибігти з-попід тину*). Майже всі ці складені прийменники можуть вживатися й переносно — на позначення напряму погляду або напряму прояву об'єктів зорового сприймання (*дивитися з-поміж дерев, темніти з-понад гір*), на позначення вибору, походження і под. (*дехто з-поміж учнів, деталь з-під преса*), для введення назви обставини причини (*полаятися із-за дурниці*).

Складні прийменники з початковим компонентом *по-* (*побіля, повз, повище, поза, помимо, поміж, понижче, поперед, попід, посеред*) керують тими самими відмінками, яких вимагають і наступні компоненти цих прийменників без початкового *по-*. Усі вони вживаються в просторових функціях, близьких до функцій прийменникових компонентів другої частини слова, не ускладнюваних приєднанням *по-;* початкове *по-* надає їм здебільшого лише семантичного відтінку переміщення чи поширення в межах відповідної території (пор. *пасти за селом — прогнати поза село, ховатися під кущами — пробігти попід кущами — поховатися попід кущами,* рідк. заст. *рости уз болото — їхати повз болото;* але *стояти серед поля — стояти посеред поля, текти мимо греблі — текти помимо греблі*). Серед складних прийменників з початковим *по-* окреме місце займає прийменник *попри,* який керує не місцевим відмінком, як сам *при* (таке керування *попри,* вживаного в просторовій функції, відоме лише в деяких західноукраїнських говорах), а знахідним відмінком, і разом з тим має в літературній мові не тільки просторову функцію (*проходити попри ворота*), а й абстрактно-допустову (*бадьоритись попри невдачі*).

Таким чином, вторинні прийменники в цілому виразно відрізняються від первинних більшою спеціалізацією своїх переважно просторових функцій, відсутністю або значно меншою кількістю переносних синтаксичних значень і обмеженістю випадків керування двома чи трьома відмінками. Разом з тим, між основними значеннями вторинних, а також між основними значеннями вторинних і первинних прийменників спостерігаються випадки синонімічності, незвичайні для самих первинних прийменників.

Крім прийменників у широкому розумінні — первинних і вторинних, простих, складних і складених,— функцію керування, близьку до прийменникової, виконують складні прийменникові вирази, до складу яких входять повнозначні слова і прийменники: *поряд з, разом з, стосовно до, незважаючи на, з огляду на, на протязі, з приводу, в силу, за допомогою* та ін.

2. СУРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ

Крім засобів підрядного зв'язку, при пов'язуванні слів у синтаксичні конструкції застосовуються й засоби сурядного зв'язку — сурядні сполучники і безсполучниковий зв'язок однорідних членів словосполучення. Синтаксичні конструкції на рівні словосполучень, побудовані за допомогою засобів сурядного зв'язку, звуться сурядними словосполученнями.

Як уже відзначалось, врахування сурядних словосполучень абсолютно необхідне не тільки для повноти висвітлення всіх властивих мові способів синтаксичного зв'язку між словами, а й для розуміння синтаксичної природи складних підрядно-сурядних словосполучень, у яких характер підрядного зв'язку видозмінюється залежно від наявності в них сурядних словосполучень простішого рівня.

Сурядні словосполучення, як і підрядні, можуть бути простими і складними, тобто двочленними і багаточленними. На абстрактно-синтаксичному рівні здебільшого буває достатнім аналіз двочленних сурядних словосполучень, на які розкладається переважна більшість багаточленних сурядних словосполучень, і лише в окремих випадках (типу *туди пароплавом, а назад поїздом* та ін.) доводиться мати справу з складними сурядними словосполученнями.

а) СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ З СУРЯДНИМИ СПОЛУЧНИКАМИ

Сурядні словосполучення, утворювані за допомогою сурядних сполучників і сполучних виразів, залежно від конкретного характеру сурядного зв'язку між їх членами, поділяються на три різновиди: єднальні, розділові і зіставно-протиставні. Характер синтаксичного зв'язку між членами сполучникових сурядних словосполучень визначається в основному конкретною синтаксичною семантикою застосовуваних сурядних сполучників і сполучних виразів.

Сурядні словосполучення, утворювані за допомогою єднальних сполучників *і (й), і... і, та* в значенні «і», *ні... ні, ані... ані*, сполучникової групи *та й*, сполучних виразів *а також, як... так і, не тільки... а й, не тільки... але й, не лише... а й, не лише... але й,* звуться єднальними словосполученнями. Характерний для них єднальний зв'язок полягає в тому, що пов'язувані ним члени словосполучення розуміються як абсолютно однорідні в якомусь певному плані — як частини єдиного складнішого об'єкта, як суміжні учасники єдиної ситуації, а також послідовних у часі етапів якогось процесу, як ознаки, дії чи стани єдиного об'єкта, як однотипні обставини єдиної дії чи єдиного стану і т. д. З трьох різновидів сурядного сполучникового зв'язку єднальний зв'язок є найбільш вживаним: він трапляється у літературній мові, взятій у цілому, в 5 разів частіше, ніж обидва інші різновиди суряд-

ного зв'язку разом, причому в науковій прозі це відношення дорівнює приблизно 3,5, у художній прозі — 4, а в поезії — 10. Основним засобом оформлення єднального зв'язку між членами словосполучення є сполучник *і* та його фонетичний варіант *й*. Цей варіант розвинувся в умовах тісного інтонаційного зв'язку двох слів, перше з яких закінчується голосним звуком. У сучасній літературній мові варіант *й* після кінцевого голосного застосовується, як правило, зрідка при пов'язуванні членів словосполучення, які становлять тісну семантичну єдність, в усіх інших випадках віддається перевага основній фонетичній формі *і (робітники і колгоспники, наздогнати і випередити, день і ніч, батько й мати, читати й писати||читати і писати)*. Іноді в словосполученні, утворюваному за допомогою сполучника *і*, простежується семантичний відтінок зіставлення (*місто і село, батьки і діти, людина і природа, матеріалізм і емпіріокритицизм)*. У багаточленних єднальних словосполученнях сполучник *і* може вживатись лише перед останнім членом або ж повторюватись перед кожним членом словосполучення, починаючи з другого або й з першого (останнє стосується й двочленних словосполучень). При цьому складне словосполучення набуває семантичного відтінку переліку, а просте — зіставлення (*ходити, і розшукувати, і розпитувати; і день і ніч*).

Єднальний сполучник *та* є майже абсолютним синонімом сполучника *і*, відрізняючись від нього лише меншою частотою вживання та в частині випадків ледве помітним відтінком розмовності. Здебільшого *та* вживається в складних сурядних словосполученнях, у яких уже є сполучник *і*, вжитий один чи декілька разів, причому *та* і *і* можуть відрізнятись між собою рівнями синтаксичного членування складного словосполучення, на яких вони вживаються (*лекції і доповіді та концерти і вистави*). У ряді випадків оформлюваний сполучником *та* єднальний зв'язок має семантичний відтінок приєднальності, особливо виразний при наявності поряд із сполучником *та* частки *ще* (*лише дощ та вітер, полювати та ще рибалити*). Іноді *та* вживається замість *і* для уникнення збігу кількох голосних (*концепції та ідеї, ці та інші*). Сполучник *та* може в окремих випадках повторюватись перед кожним членом складного словосполучення, починаючи з другого; при цьому він надає єднальному зв'язку посиленого відтінку приєднальності (*прибирати, та чистити, та чепурити*).

Сполучник *ні* є заперечною формою єднального сполучника *і*; він вживається замість сполучника *і* в усіх загальнозаперечних реченнях, тобто в усіх реченнях із заперечною часткою *не* перед дієсловом-присудком, у тому числі й перед допоміжним дієсловом. У сучасній літературній мові сполучник *ні* послідовно повторюється перед кожним членом єднального сповосполучення, починаючи з першого (*ні перший, ні другий, ні третій; ні вдень, ні вночі; ні читати, ні писати*).

Сполучник *ані* є підсиленим варіантом сполучника *ні*. Іноді

він вживається в тому самому словосполученні, що й *ні*, перед другим і наступними його членами (*ані обіцянки, ані погрози; ні труднощі, ані війни*).

Сполучникова група *та й* вживається головним чином між однорідними дієслівними присудками для приєднання присудка, яким позначається заключна дія, що відбувається після іншої дії чи ряду дій (*посидіти, поговорити та й піти; подивитись та й сказати*), а також у двочленному дієслівному присудку з неповнозначним початковим дієсловом *узяти* (*узяв та й зробив*).

Сполучний вираз *а також* вживається для надання єднальному зв'язку чіткого відтінку приєднальності (*повість, а також нариси*).

Дистантний сполучний вираз *як..., так і* надає єднальному зв'язку між членами словосполучення відтінку порівняння і між особовими дієслівними формами, як правило, не вживається (*як листи, так і телеграми*). Цей сполучний вираз лише за деякими структурними ознаками і, в основному, за загальним змістом речення відрізняється від елементів порівняльної конструкції — відносного слова *як* і відповідного йому прислівника *так* (*як сказав, так і зробив; як на відпочинку, так і в роботі*).

Синонімічні сполучні вирази *не тільки..., а й; не тільки..., але й; не лише..., а й; не лише..., але й* вносять у власне єднальний зв'язок між членами утворюваних за їх допомогою словосполучень виразний відтінок заперечно-протиставного зв'язку, характерний для зіставно-протиставних сполучників *а, але* при наявності заперечення в першій з пов'язуваних частин словосполучення (пор.: *не тільки на словах, а й на ділі — не на словах, а на ділі*).

Майже всі засоби єднального зв'язку між членами словосполучень (за винятком *як... так і*) застосовуються також, лише з деякими обмеженнями, для пов'язування сурядних і супідрядних речень у рамках складного речення.

Сурядні словосполучення, утворювані за допомогою розділових сполучників *або, або... або, чи, чи... чи, то... то,* сполучникових груп *а чи, чи то... чи то* та сполучного виразу *не то... не то*, звуться розділовими словосполученнями. Пов'язувані цими сполучниками члени розділових словосполучень означають співвідносні предмети чи явища, в однаковій мірі можливі в даній ситуації, коли мовець не може з певністю сказати, який саме з них справді має місце, або коли вони чергуються в своїх проявах.

Сполучник *чи*, фонетично тотожний з питальною часткою *чи*, є найширше вживаним розділовим сполучником, придатним для застосування як у розповідному чи наказовому, так і в питальному реченні (*сніг чи дощ, рано чи пізно*). Цей сполучник може повторюватись перед обома членами двочленного словосполучення (*чи літаком, чи поїздом*). Коли розділове словосполучення складається з кількох однорідних членів, сполучник *чи* може вживатися лише перед останнім з них або ж повторюватись перед

кожним, починаючи з другого чи й з першого члена. Повторення сполучника *чи* вносить у його функцію семантичний відтінок переліку (*на землі, чи на воді, чи в повітрі*).

Сполучник *або* в непитальних типах речення виконує ті самі розділові функції, що й сполучник *чи* (*сосна або ялина; або робити, або й не починати*). При наявності в складному словосполученні двох різних рівнів розділового зв'язку сполучник *або* вживається, як правило, для оформлення розділового зв'язку вищого рівня, тимчасом як розділовий зв'язок нижчого рівня оформляється сполучником *чи* (*буряк або пшениця чи жито; ліси чи гаї або озера чи ставки*). При однорідних членах розділового словосполучення *або* може повторюватись так само, як і *чи*. На відміну від *чи*, вживання *або* в питальних реченнях, у яких питання стосується саме членів розділового словосполучення, є неприродним.

Сполучник *то* вживається лише для пов'язування таких членів розділових словосполучень, які означають предмети чи явища, що чергуються в своїх проявах. Майже в усіх випадках цей сполучник виступає повторно при кожному члені словосполучення (*то успіхи, то невдачі; то тут, то там*).

Завжди повторюваний при кожному члені розділового словосполучення сполучний вираз *не то..., не то* вживається лише в тих випадках, коли мовець не може з певністю сказати, який саме з предметів чи яке з явищ, позначуваних членами словосполучення, має місце в дійсності (*не то вовк, не то собака; не то гратися, не то битися*).

Сполучникова група *а чи* служить для пов'язування членів розділового словосполучення з відтінком протиставлення і є найбільш звичайною в питальних чи непрямопитальних конструкціях перед останнім членом словосполучення при наявності перед попередніми членами сполучника *чи* (*чи продовжувати, а чи покинути; чи вперед, а чи назад*).

Сполучникова група *чи то..., чи то* вживається для пов'язування членів розділових словосполучень з відтінком відсутності різниці між позначуваними ними предметами чи явищами щодо можливості їх прояву, а також при непевності мовця відносно того, який саме предмет чи явище має місце в дійсності (*чи то літом, чи то зимою; чи то йти, чи то почекати*).

Усі без винятку засоби пов'язування членів розділових словосполучень вживаються також і для пов'язування сурядних речень у рамках складносурядного розділового речення.

Сурядні словосполучення, утворювані за допомогою зіставних і протиставних сполучників *а, але, та, проте, зате, однак*, звуться зіставними і протиставними. Як правило, кількість членів зіставних і протиставних словосполучень і на абстрактному, і на конкретному рівні не перевищує двох. Серед словосполучень протиставний зв'язок зустрічається частіше, ніж зіставний, який є більш звичайним при пов'язуванні сурядних речень.

Протиставним зв'язком пов'язуються такі члени сурядних словосполучень, зміст яких більш або менш виразно суперечить один одному. Виділяється два різновиди протиставного зв'язку — заперечно-протиставний, при якому зміст одного члена словосполучення повністю виключається змістом іншого, і допустово-протиставний, при якому зміст одного члена допускається, незважаючи на його невідповідність змістові іншого члена. Заперечно-протиставний зв'язок оформляється за допомогою сполучника *а*, причому один із членів словосполучення обов'язково має при собі заперечну частку *не* (*не фізика, а хімія; вчора, а не сьогодні*).

В оформленні іншого різновиду протиставного зв'язку — допустово-протиставного — беруть участь усі зіставні і протиставні сполучники (*могти, а відмовлятися; малий, але розумний; збиратися, та не встигнути; тонкий, проте міцний*).

Зіставні словосполучення, які трапляються порівняно рідко, бувають лише складними. Вони утворюються шляхом пов'язування за допомогою сполучника *а* двох простих чи складних словосполучень, у тому числі й неповних, які співвідносяться одне з одним не в цілому, а кожним із двох своїх основних членів (*обіцяв багато, а зробив мало; до школи поодинці, а з школи групою*).

Засоби пов'язування членів протиставних і зіставних словосполучень застосовуються також і при побудові складносурядних речень, але, як уже відзначено, зіставні конструкції в складносурядних реченнях виявляються набагато частішими, ніж у словосполученнях.

Єднальні і зіставні словосполучення можуть входити до складу тричленних чи багаточленних підрядних словосполучень як їх необхідні компоненти, підтверджуючи в такий спосіб свою належність до загальної категорії словосполучень (*лікарня і школа побудовані; допомога відстаючим, а заохочення передовим потрібні*). Але здатність входити до складу підрядних словосполучень у ролі їх необхідних компонентів не є обов'язковою для всіх типів сурядних словосполучень: розділові і протиставні словосполучення, утворені з іменників чи інших іменних форм в однині, не можуть зумовлювати форму множини залежного від них члена підрядного словосполучення, оскільки розділовим і протиставним зв'язком ніколи не пов'язуються назви двох різних предметів, які могли б мати місце в дійсності одночасно і бути носіями якоїсь спільної для них дії чи спільного стану в якийсь один момент часу.

б) СУРЯДНІ СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ

Безсполучниковий сурядний зв'язок застосовується переважно в сурядних словосполученнях, які мають у своєму складі більш як два однорідних члени. При цьому безсполучниковим зв'язком

можуть бути пов'язані або всі однорідні члени словосполучення, або лише частина їх, тимчасом як інші члени на тому самому рівні вводяться будь-яким сурядним сполучником. Так, сурядний сполучник може приєднувати останній член сурядного словосполучення до двох чи кількох членів, пов'язаних безсполучниково. Члени сурядного словосполучення здатні групуватися в пари, всередині яких члени пов'язуються сполучниками, в той час як між цілими парами зв'язок залишається безсполучниковим, або навпаки. Напр.: *крик, галас, метушня; пояснювати, доводити і переконувати; запорошений, стомлений, але бадьорий; площі і проспекти, вулиці і завулки.* Застосування безсполучникового зв'язку в багаточленному словосполученні зводиться, як правило, до надання словосполученню характеру перелічувального ряду.

Але безсполучниковий зв'язок можливий і в двочленному словосполученні, особливо з дієслівними або прикметниковими членами. Напр.: *посидіти, поговорити; радіти, сміятись; здивувати, приголомшити; малий, непомітний; глибокий, проникливий.* Одні з таких двочленних безсполучникових словосполучень зберігають семантичний відтінок переліку, інші виявляють семантику, характерну для додатково-приєднального зв'язку, при якому другий член словосполучення приєднується до першого після деякої паузи чи просто зниження тону як показника того, що введення другого члена при вимові першого не передбачалось, або, в усякому разі, значенням першого члена не вимагалось.

Як і в випадках з підрядними словосполученнями, багаточленні сурядні словосполучення конкретно-синтаксичного рівня, зокрема безсполучникові, на абстрактно-синтаксичному рівні, як правило, можуть бути зведені до простих двочленних. Щодо комбінованих сполучниково-безсполучникових сурядних словосполучень конкретно-синтаксичного рівня, то на абстрактно-синтаксичному рівні вони взагалі не відображаються, оскільки таке комбіноване словосполучення повинно мати в своєму складі не менше трьох членів. Тому на базі конкретного словосполучення типу *площі і проспекти, вулиці і завулки* можуть бути побудовані лише такі абстрактні сполучникові словосполучення, як *площі і проспекти* або *вулиці і завулки,* і лише таке безсполучникове словосполучення, як *проспекти, вулиці.*

3. ФУНКЦІОНУВАННЯ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ У РЕЧЕННІ

Словосполучення становить основу внутрішньо-синтаксичної структури речення. Кожне просте неодночленне речення, позбавлене звертань і вставних слів і абстраговане від властивих реченню зовнішньо-синтаксичних значень (модальних, часових, іноді особових), а також від суб'єктивно-смислових моментів, пов'язаних з інтонацією і порядком слів, може розглядатися як конкрет-

не словосполучення. Обсяг і граматична структура таких словосполучень можуть бути різними. Пор.: «Як рятуватись? Хто знає? Біда неминуча. Уявлялись вогні, руїна і кров» (М. Коцюбинський); «Витер рукавом мокрого лоба і задумався» (Г. Тютюнник); «Після Щербанівки Давид став мовчазний і задуманий. На другий день нікуди з дому не виходив» (А. Головко); «Вздовж дороги вервечкою розтягнулось шістнадцять плугів, латаних-перелатаних, з стертими п'ятами, на дерев'яних і залізних передплужниках» (М. Стельмах); «В цей день кращі робітники відділків на двох п'ятитонках з прапорами вирушили в сусідній радгосп перевіряти угоду на соцзмагання» (О. Гончар); «Після панування необмеженого суб'єктивізму декадентської творчості, після принципової відмови імпресіоністів і символістів дати в художніх образах цільну картину світу соціалістичний реалізм, продовжуючи традиції класичного реалізму XIX ст., знову повернув мистецтву об'єктивне бачення світу, зв'язок епох і подій, людини і суспільства» (С. Крижанівський) і т. д. Структурно аналогічні до наведених словосполучення, як уже показано вище, лягають і в основу внутрішньо-синтаксичної структури частин складних речень — окремих сурядних, головних і більшості підрядних речень.

Словосполучення, рівне за обсягом цілому даному простому реченню або цілому складнопідрядному з підрядним сполучниковим, для якого роль підмета відіграє якийсь член головного речення, є найбільшим конкретним словосполученням у кожному відповідному випадку. У складі ширшого тексту таке словосполучення межує з сусідніми словосполученнями, які так само охоплюють цілі прості (у тому числі й сурядні, головні чи підрядні) або відповідні складнопідрядні речення. Якщо розглядати найбільші за обсягом у кожному даному випадку словосполучення в їх відношенні до ширшого тексту, з якого вони вичленовуються, то їх можна назвати словосполученнями першого ступеня членування. Виділювані словосполучення першого ступеня членування, які збігаються за обсягом з відповідними простими чи, рідше, складнопідрядними реченнями, для стислості можуть бути названі максимальними словосполученнями. У рамках такого максимального конкретного словосполучення, якщо воно не просте двочленне, можна виділити різні дрібніші за обсягом конкретні словосполучення, кількість і обсяг яких залежить від загальної кількості членів даного простого чи складнопідрядного речення. Кожне таке дрібніше словосполучення, виділюване шляхом розчленування максимального словосполучення, синтаксично пов'язується з іншим словосполученням спільного з ним рівня членування подібно до того, як пов'язуються між собою прості члени словосполучення — окремі слова.

Розгляд функціонування словосполучень у реченнях, тобто аналіз конкретних словосполучень різних ступенів членування доцільніше починати не з простих двочленних, а з максимальних

словосполучень. Конкретна синтаксична функція словосполучень усіх нижчих ступенів членування, безперечно, залежить від власної внутрішньо-синтаксичної структури їх формальних типів, але разом з тим вона визначається й загальною синтаксичною структурою цілого речення, тобто фактично внутрішньо-синтаксичною структурою максимального словосполучення. Починаючи розгляд з найпростіших двочленних словосполучень у структурі речення, довелося б до кожного немаксимального словосполучення застосовувати двоякий підхід, характеризуючи його і в плані його власної внутрішньої структури, і з точки зору його синтаксичної ролі у всіх словосполученнях вищих рівнів, до яких воно входить, і, насамперед, максимального. Якщо ж виходити з словосполучень вищих ступенів членування, починаючи з максимального словосполучення, то аналіз їх внутрішньо-синтаксичної структури буде разом з тим і характеристикою функцій словосполучень нижчих ступенів членування в їх складі. Це надає аналізові значно більшої компактності і методичної певності. Звичайно, що на всіх етапах цього аналізу зберігають свою провідну роль поняття про типи абстрактних словосполучень як еталони для визначення структури конкретних словосполучень. Якщо словосполучення охоплює своїм обсягом ціле складнопідрядне речення, то найприроднішим є розчленування такого словосполучення в першу чергу на два простіші, одне з яких збігається обсягом з головним реченням, а друге — з підрядним. При цьому, як уже згадувалось у вступі, кожне просте речення на рівні словосполучення може розглядатися як у своєму повному складі, так і з опущенням будь-якої кількості залежних членів — у тому числі й як просте сполучення підмета з присудком, а різні варіанти скорочених у такий спосіб словосполучень розглядаються паралельно. Можливість такого підходу до складних конкретних словосполучень у рамках речення забезпечується тією обставиною, що кожне конкретне складне словосполучення є, по суті, результатом різноманітних комбінацій абстрактних простих словосполучень.

Словосполучення, яке охоплює просте двоскладне речення (у тому числі й як частину складного), членується далі на словосполучення підметове і присудкове, якщо при обох головних членах є залежні. Коли будь-який з головних членів простого речення виявляється непоширеним, членування все ж проходить по межі між підметом і присудком, але при цьому виділяється лише одне словосполучення нижчого рівня членування і одне слово, яке вже не має ознак словосполучення. Це означає, що в реченні словосполучення нижчих рівнів членування (починаючи з другого) може синтаксично пов'язуватись не тільки з іншим словосполученням однакового з ним рівня членування, а й з окремим словом, яке виділяється на тому самому рівні.

Якщо підмет чи присудок мають при собі два або декілька безпосередньо залежних від них другорядних члени, то конкретні

підметові і присудкові словосполучення можуть розглядатися й у скороченому вигляді — з опущенням того чи іншого з залежних членів, або й кількох із них, аж до зведення даного складного словосполучення до простого двочленного. Якщо ж залежні від підмета чи присудка члени мають при собі інші, залежні вже від них самих, члени, то такі складні підметові чи присудкові словосполучення, з одного боку, можна розглядати скорочено, опускаючи залежні члени нижчого ступеня, а з другого,— членувати далі, відчленовуючи від підмета чи присудка, які при цьому залишаються окремими словами, залежні від них словосполучення. Так само можна продовжувати членування складних словосполучень і далі, аж доки не залишиться жодного, яке з точки зору структури речення піддається дальшому членуванню.

На відміну від абстрактних словосполучень, які характеризуються в основному (за винятком предикативних) лише своєю внутрішньо-синтаксичною структурою, тобто типом синтаксичного зв'язку між окремими членами, усі конкретні словосполучення в реченні визначаються також і певною зовнішньо-синтаксичною структурою, тобто саме тією синтаксичною формою, якої вони набувають у ролі ведучих чи залежних словосполучень. У всіх тих випадках, коли словосполучення, що є ведучими, разом з тим самі залежать від інших ведучих словосполучень чи окремих слів, зовнішньо-синтаксична структура словосполучення визначається не їх ведучою синтаксичною роллю відносно залежних, а їх залежною роллю відносно інших ведучих синтаксичних компонентів більшого словосполучення.

Специфічну зовнішньо-синтаксичну структуру, не характерну для залежних словосполучень, мають лише абсолютно незалежні словосполучення, якими є всі максимальні словосполучення, а в максимальних, що охоплюють цілі складнопідрядні речення,— ті, які збігаються своїм обсягом з головними реченнями, тобто непоширені чи поширені предикативні словосполучення, і в максимальних словосполученнях, рівних за обсягом простим реченням,— словосполучення підметові.

Зовнішньо-синтаксична структура завжди незалежних предикативних словосполучень, у тому числі й тих, які лежать в основі складнопідрядних речень, характеризується називним відмінком ведучого іменного члена. Та сама форма визначає і зовнішньо-синтаксичну будову підметового словосполучення як ведучого компонента предикативного словосполучення.

Зовнішньо-синтаксична структура залежних словосполучень проявляється по-різному при різних типах їх внутрішньо-синтаксичної структури. У залежних словосполученнях з підрядною внутрішньо-синтаксичною будовою характер зовнішньо-синтаксичної структури визначається формою ведучого члена даного залежного словосполучення. У залежних словосполученнях з сурядною внутрішньо-синтаксичною структурою характер зовнішньо-синтаксичної структури визначається граматичними форма-

ми, спільними для всіх однорідних членів словосполучення. Якщо однорідні члени сурядного словосполучення самі є простішими словосполученнями, зовнішньо-синтаксична структура кожного з них збігається з зовнішньо-синтаксичною структурою того сурядного словосполучення, до складу якого вони входять.

Як ілюстрацію до всього сказаного розглянемо систему словосполучень у такому реченні: «Часто, сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста, що вже починало прокидатись весіннім життям, Марко думав, чому саме офіцери взяли батька, а не Луку» (І. Микитенко).

Наведене речення складається з двох максимальних словосполучень, перше з яких охоплює головне речення разом з підрядним означальним, а друге збігається своїм обсягом з підрядним додатковим. Підрядне означальне в першому максимальному словосполученні не має свого власного підмета, і його присудок *починало (прокидатись)*, замість підмета, пов'язується за допомогою сполучника *що* з другорядним членом головного речення іменником у родовому відмінку *міста*. Це й дає підставу розглядати підрядне речення як продовження лінії послідовного синтаксичного зв'язку кожного окремо взятого залежного члена словосполучення з попереднім ведучим щодо нього членом, а все підрядне речення на цій підставі вважати в даному разі лише частиною максимального словосполучення. Щодо підрядного додаткового (непрямо-питального) з цього прикладу, то між ним і рештою складного речення немає такого послідовного синтаксичного зв'язку — від члена до члена,— як у першому випадку: його ведучий член *офіцери* приєднується до головного речення,— зокрема, до його присудка *думав*—не безпосередньо (хоч би й за допомогою сполучника), а лише разом із залежним від нього присудком *взяли*, від якого, в свою чергу, синтаксично залежить питальне слово (обставина причини) *чому*, що разом з тим виконує роль поєднуючої ланки між підрядним і головним реченнями. Тому дане підрядне додаткове речення не може вважатися частиною максимального словосполучення, а повинно бути визнане окремим максимальним словосполученням.

Перше максимальне словосполучення, що охоплює складнопідрядне речення з підрядним означальним, є складним підрядним словосполученням, яке безпосередньо членується на два дрібніші конкретні словосполучення, одне з яких, ведуче, охоплює головне речення *Часто, сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста, Марко думав,* а друге, залежне, збігається з підрядним реченням *що вже починало прокидатись весіннім життям.* Як на цьому, так і на всіх нижчих рівнях членування це словосполучення чи будь-яку з його дрібніших (більше як двочленних) частин можна розглядати і в його повному конкретному складі, і з опущенням більшої чи меншої кількості поширюючих його членів, напр.: *Марко думав; часто Марко думав; сидячи Марко думав; часто сидячи Марко думав; сидячи на самоті,*

Марко думав; часто, сидячи на самоті, Марко думав; вештаючись, Марко думав; вештаючись вулицями, Марко думав; часто, вештаючись, Марко думав; вештаючись вулицями міста, Марко думав; вештаючись вулицями міста, що вже починало прокидатись, Марко думав; часто, вештаючись вулицями міста, Марко думав; часто, вештаючись вулицями міста, що вже починало прокидатись, Марко думав і т. д.

Ведуче словосполучення, що охоплює головне речення, в свою чергу, є складним підрядним — предикативним — словосполученням, яке розчленовується далі на ведучий член — підмет *Марко,* що вже не є словосполученням, і залежне від нього присудкове словосполучення *часто, сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста, думав.* Це складне підрядне словосполучення складається з двох простіших підрядних, що мають спільний ведучий член — дієслово-присудок *думав*: просте підрядне словосполучення *часто думав* і складне підрядно-сурядне словосполучення *сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста, думав*, утворене з ведучого члена *думав*, який не є словосполученням, і залежного від нього сурядно-підрядного словосполучення з розділовим сурядним зв'язком *сидячи на самоті чи вештаючись вулицями міста.* Це сурядно-підрядне словосполучення складається з двох пов'язаних між собою розділовим зв'язком дрібніших словосполучень — простого підрядного *сидячи на самоті* і складного підрядного *вештаючись вулицями міста*, утвореного, в свою чергу, з ведучого простого члена *вештаючись* і залежного від нього простого підрядного словосполучення *вулицями міста.*

Залежне словосполучення, що збігається своїм обсягом з підрядним означальним реченням, являє собою складне підрядне словосполучення, яке без врахування особливостей структури даного речення (на рівні його членів) можна було б розчленувати на ведучий простий член *починало,* що не є словосполученням, і залежне складне підрядне словосполучення *прокидатися весіннім життям.* Це останнє було б тоді розчленоване на ведучий член *прокидатися*, який не є словосполученням, і залежне просте підрядне словосполучення *весіннім життям.* Більше того, без врахування конкретної специфіки структури даного речення словосполучення *прокидатися весіннім життям* можна було б розглядати й скорочено, з опущенням залежного члена другого ступеня *весіннім* — у вигляді *прокидатися життям.* Але конкретна структура даного речення на рівні членів речення не допускає такого аналізу словосполучень у його складі. Оскільки конструкція *починало прокидатись* виконує в цьому реченні роль дієслівного складеного присудка, вона не піддається на рівні конкретних словосполучень розчленуванню на окремі слова *починало* і, потім, *прокидатись*, а вимагає виділення її в єдине просте і далі нерозкладне конкретне словосполучення. Такого ж підходу вимагає до себе і конструкція *весіннім життям*, яка в структурі даного речення виконує роль синтаксично нерозкладного друго-

рядного члена речення — додатка з обставинним відтінком. Тому все розглядуване складне словосполучення, яке охоплює підрядне означальне речення, може бути розчленоване лише на два простих конкретних: *починало прокидатись* як ведуче і *весіннім життям* як залежне.

Кожне з розглянутих словосполучень різних рівнів членування у рамках наведеного речення відзначається певною внутрішньо-синтаксичною і зовнішньо-синтаксичною структурою. Зокрема, зовнішньо-синтаксична структура всього максимального словосполучення — складнопідрядного речення з підрядним означальним — характеризується предикативним словосполученням головного речення, що лежить у його основі. Зовнішньо-синтаксична структура словосполучення, що охоплює саме головне речення, визначається підметом як ведучим його членом у формі називного відмінка. Зовнішньо-синтаксична структура присудкового словосполучення характеризується узгоджуваними формами дієслова-присудка *думав* як ведучого. Два простіші словосполучення з спільним ведучим членом *думав*, на які розчленовується це присудкове словосполучення, відзначаються тією ж зовнішньо-синтаксичною структурою. Зовнішньо-синтаксичній структурі розділово-підрядного словосполучення властиві ті самі ознаки, що й зовнішньо-синтаксичній структурі кожного з пов'язуваних розділовим зв'язком простішого словосполучення — дієприслівникова природа ведучих їх членів у формі теперішнього часу (недоконаного виду). Зовнішньо-синтаксична структура простого підрядного словосполучення *вулицями міста* характеризується формами відмінка і числа ведучого члена цього словосполучення *вулицями*.

Зовнішньо-синтаксична структура словосполучення *міста, що вже починало прокидатись весіннім життям* визначається формами ведучого члена цього словосполучення — родовим відмінком однини іменника середнього роду *міста*. Зовнішньо-синтаксичну структуру словосполучення, що охоплює підрядне речення, визначають форми роду і числа ведучого члена словосполучення *починало прокидатись* — дієслова *починало*. Зовнішньо-синтаксична структура залежного простого підрядного словосполучення *весіннім життям* характеризується формами орудного відмінка однини іменника середнього роду *життям* як його ведучого члена.

Таким чином, як видно з розглянутого прикладу, конкретні словосполучення різних рівнів членування можуть співвідноситися своїм обсягом з найрізноманітнішими одиницями структури речення — від деяких структурних різновидів складнопідрядного речення до деяких структурних різновидів членів простого речення. Зокрема, максимальне словосполучення збігається своїм обсягом із складнопідрядним, простим самостійним, сурядним у рамках складносурядного, головним у рамках складнопідрядного і з підрядним реченнями. Конкретні словосполучення нижчих

рівнів членування можуть охоплювати різні компоненти структури простого речення — поширену другорядними членами групу підмета, групу присудка, групу додатка, групу обставини, групу означення, складений підмет, складений присудок, синтаксично нерозкладний неоднослівний другорядний член речення.

Як уже показано вище, максимальне словосполучення охоплює ціле складнопідрядне речення в тих випадках, коли підрядне речення, приєднуване підрядним сполучником (не відносним чи підрядно-питальним словом), не має свого підмета, а його присудок, що семантично співвідноситься як з виразником суб'єкта позначуваної ним дії або стану з підметом чи будь-яким другорядним членом головного речення, синтаксично безпосередньо підпорядковується за допомогою підрядного сполучника присудкові чи будь-якому іншому членові головного речення. Напр.: «Свекруха й невістка так розлютувались, що не примітили чоловіків» (І. Нечуй-Левицький); «Довго вони гвалтували, кричали, що от зараз же таки все покидають та й підуть» (П. Мирний); «Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними» (С. Васильченко).

Самостійні прості речення, що не мають у своєму складі вставних слів і звертань, а також сурядні речення в складносурядному завжди можуть розглядатися як максимальні словосполучення. Головні і підрядні речення в складнопідрядному збігаються своїм обсягом з максимальними словосполученнями лише в тих випадках, коли максимальним словосполученням не охоплюється ціле складнопідрядне речення. Напр.: «Телефоніст мовчки ступив у темноту і зник. Скреготання танків наближалося, але вони все ще були непомітні» (П. Панч); «Коли вона виступає на партконференції, то не одного з присутніх кидає в жар, не один із відповідальних втягує голову межи плечі, бо знає, що Лукія, піднявшись на трибуну, озиратись не буде, видасть по заслузі хоч кому» (О. Гончар).

Формальна співвідносність словосполучень нижчих ступенів членування з окремими структурними частинами речення — різними групами членів речення — достатньою мірою висвітлена на матеріалі проаналізованого вище прикладу.

ЛІТЕРАТУРА

Булаховський Л. А., Синтаксис (зв'язки) займенників у простому реченні, К., 1957.

Вихованець І. Р., Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові, К., 1971.

Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. I, М., 1954.

Колодяжний А. С., Прийменник, Харків, 1960.

Кротевич Е. В., Синтаксические отношения между словами и способы их выражения в русском и украинском языке.— «Вопросы славянского языкознания», кн. 2, Львов, 1949.

Кротевич Е. В., Словосочетание как строительный материал предложения, Львов, 1956.

Матвіяс І. Г., Синтаксис займенників в українській мові, К., 1962.
Мельничук О. С., Про два синтаксичні рівні формування і опису словосполучень.— «Мовознавство», 1970, № 6.
Прокопович Н. Н., Словосочетание в современном русском литературном языке, М., 1966.
Тимченко Є. К., Акузатив в українській мові, К., 1928.
Тимченко Є. К., Вокатив і інструменталь в українській мові, К., 1926.
Тимченко Є. К., Льокатив в українській мові, К., 1925.
Тимченко Є. К., Номінатив і датив в українській мові, К., 1925.
Тимченко Е. К., Функции генетива в южнорусской языковой области, Варшава, 1913.
Удовиченко Г. М., Словосполучення в сучасній українській літературній мові, К., 1968.
Чередниченко І. Г., Нариси з української фразеології (з російсько-українськими паралелями), ч. І. Прийменникові конструкції, К., 1952.

Розділ III

РЕЧЕННЯ

Як уже відзначено, речення становить об'єкт дослідження в синтаксисі лише своєю синтаксичною структурою. Відповідно до наміченого у вступному розділі розрізнення зовнішньо-синтаксичної і внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, загальний синтаксичний аналіз речення найдоцільніше проводити за кожною з цих двох основних сфер його синтаксичної структури окремо.

1. ЗОВНІШНЬО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

Постійними компонентами зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення є синтаксична модальність і часова віднесеність. Поза цими двома синтаксичними категоріями, які знаходять прояв у відповідних граматичних показниках, не може функціонувати жодне речення української мови. Третя категорія — значення граматичної особи — переходить до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення лише в односкладних реченнях з дієслівним головним членом. У цих реченнях особове значення дієслівного головного члена формально вказує на співвіднесеність основного змісту речення (відображення певної дії чи стану) з якимсь позамовним суб'єктом, визначуваним з точки зору суб'єкта мовлення. При двоскладній структурі речення властиве дієслівному присудку граматичне значення особи, яке співвідноситься з граматично-особовим значенням підмета, залишається компонентом внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення.

Компоненти зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення — синтаксична модальність, часова віднесеність і (у відповідних випадках) категорія особи — у своїй сукупності утворюють характерну для кожного речення синтаксичну віднесеність основного змісту речення до дійсності, іноді позначувану не зовсім чітким терміном *предикативність*. В основі синтаксичної віднесеності змісту речення до дійсності лежить об'єктивна позиція суб'єкта мовлення в мовній ситуації. Синтаксична віднесеність змісту речення до дійсності є специфічним, формально фік-

сованим аспектом знакового стосунку речення до позначуваного ним моменту дійсності чи психічної діяльності.

Оскільки граматична категорія особи набуває зовнішньо-синтаксичного характеру лише в певній частині різновидів внутрішньо-синтаксичної структури речення, конкретні особливості зовнішньо-синтаксичного функціонування цієї категорії можуть бути висвітлені при розгляді структури односкладних речень з дієслівним головним членом. У даному розділі розглядаються лише постійні компоненти зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення — синтаксична модальність і часова віднесеність речення.

а) СИНТАКСИЧНА МОДАЛЬНІСТЬ РЕЧЕННЯ

Граматичне значення модальності речення вказує на конкретний характер віднесеності основного змісту речення до дійсності. Разом з основним змістом речення і значенням часу модальність входить до складу загального змісту речення.

Модальність речень становить сукупність зовнішньо-синтаксичних значень, які на основний зміст речень лише нашаровуються. Основний зміст речення — це та частина його загального змісту, яка пов'язується з лексичними значеннями і синтаксичними типами зв'язків між членами речення.

Модальність речень виражається у синтаксичному оформленні цілісно виражених висловлень і має деякою мірою суб'єктивний характер. У зв'язку з тим, що пряме відношення висловленої у реченні думки до позначуваного явища дійсності відбувається через психіку мовця і співрозмовника, модальність можна визначити як прояв суб'єктивно-об'єктивних відношень відображеного у реченні явища до дійсності. Але модальність не є проявом будь-яких відношень суб'єкта мовлення до висловленої думки: вона констатує лише суб'єктивне ставлення мовця до висловленої думки з погляду реальності, ірреальності або можливості явищ у мовній ситуації, контексті. Суб'єктивні емоційно-експресивні значення, що супроводжують висловлення, не входять до модального плану речень.

Якщо взяти до уваги триаспектність повідомлення, що відповідає трьом сторонам процесу мислення, в якому констатується факт, виражаються вольові реакції мовця, а також висловлюється його емоційне ставлення до висловленого, то виникає ілюзія тісного переплетення модальних і експресивних значень, які нібито нерозчленовано показують відношення висловленого до дійсності. Це дало підстави для витворення у граматичній традиції поняття експресивно-модальних значень, у яких об'єднувались різного характеру суб'єктивовані вирази типу вставних слів оціночного значення, засоби контактуючих та інтимізуючих висловлень, оклично-емфатичні конструкції, тобто все те, що інколи іменують експресивним синтаксисом. При цьому перебільшуєть-

ся синтаксична роль висловлень із значенням суб'єктивної оцінки, які не можуть бути обчисленими, а становлять лише ті або інші інтерпретації обчислених граматичних засобів творення синтаксичних конструкцій. Важко задати типізовані значення «експресивних стосунків» висловлених мовцями думок до об'єктивної дійсності. Це можна зробити лише для модального плану речення, тому що він репрезентує передусім логіко-інтелектуальні значення речень, на які вже в різних ситуаціях мовлення нагромаджуються значення суб'єктивно-експресивні. Так звана експресивно-модальна оцінка мовцем висловленої ним думки повинна була б насправді виражати розчленовані значення: спочатку значення оцінки з погляду модусу висловленого, а потім значення оцінки з погляду почуттів, чого в дійсності бути не може.

До категорії модальних значень не належить також окличність. Окличність не виражає відношень загального змісту речення до дійсності, усі модальні різновиди речень можуть мати окличні форми. Окличність проявляється у такому комунікативному плані мовних значень, який передбачає настанови цілеспрямованого мовлення (вираження вольових або емфатичних реакцій мовця); це спричиняється до того, що окличні форми висловлень (вокативні, оклично-спонукальні, оклично-питальні) переважно наявні саме в діалогічних ситуаціях мовлення.

Отже, лише таке формально виражене значення відображеної думки, що проявляється як зумовлений станом і спрямуванням пізнавально-практичної діяльності мовця спосіб віднесеності загального змісту речення до різних сторін мовної ситуації, формує його модальну семантику.

Модальна семантика сама по собі, поза формальними засобами її вираження, синтаксичного значення не має: реальні, ірреальні й потенційні аспекти явищ об'єктивного світу, як поняттєві категорії, можуть стати об'єктом синтаксичного аналізу лише при наявності певних граматичних форм їх вираження.

Лише при умові наявності синтаксично оформленого способу модальної співвіднесеності змісту речення з об'єктивною дійсністю можна визначити модальний тип речень.

Модальні значення корелятивно протиставлені. Насамперед три основні модуси думки з точки зору реальності, ірреальності й потенційності (можливості) вступають у такий корелятивний зв'язок, при якому реальним значенням протиставляються обидва інші:

реальність ↗ ірреальність
реальність ↘ потенційність

Реальні значення сприймаються як беззастережні. Ірреальні значення припускають наявність певної умови, допуску чи потреби в прояві речей і явищ об'єктивної дійсності. Потенційні (ідеально можливі) модальні значення вказують на гіпотетичність прояву речей, явищ об'єктивної дійсності; ця гіпотетичність

якоюсь мірою входить до ірреального плану суджень. У такому разі власне реальності протистоїть лише ірреальність, але між ними можна визначити проміжні модальні значення потенційності. Отже, реальні модальні значення виконують функцію вихідної позиції, з якою корелюються інші значення модальності.

Модальні значення ірреальності представлені кількома модальними значеннями, у тому числі умовними й бажальними. Бажальність і умовність є власне такими типами модальних значень, у яких ірреальність почасти має й потенційний характер, тобто ці модальні значення можуть кваліфікуватися як ірреально-потенційні.

Модальність потенційності, що відображає можливість здійснення явищ об'єктивної дійсності, проявляється насамперед у значенні ймовірності, гіпотетичності. Близьким до ймовірнісної модальності є значення переповідності. Це такий вид потенційної модальності, в якому загальний зміст речення мислиться як імовірний не з точки зору мовця, тобто не є проявом його особистого досвіду, а відображає реальність висловлення з точки зору іншого досвіду (переповідність як переказ висловлень).

Відношення між указаними значеннями можна зобразити у такій схемі:

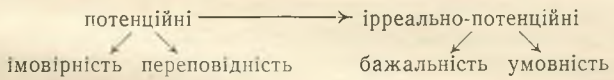

Спонукальність як вид ірреального модального значення (що протистоїть реальному) не можна поставити поряд з бажальністю й умовністю. Якщо останні два значення виражають знакові стосунки речень, розглядувані з позиції мовця, до самої сфери об'єктивної дійсності, то спонукальні модальні значення швидше є проявами таких знакових функцій речень, які безпосередньо передбачають наявність мовця і співбесідника. Спонукальність є видом ірреального модального значення, яке проявляється як прагнення мовця домогтися від співрозмовника такої дії, щоб була забезпеченою пряма відповідність між основним змістом спонукального речення і дійсністю, тобто щоб ірреальне явище стало реальним. Функціонально спорідненим із спонукальною модальністю є модальне значення питальності. Воно являє собою вимогу уточнення, підтвердження або заперечення (у ситуації мовець — співбесідник) того, що загальний зміст речення так чи інакше відповідає фактові дійсності.

Спонукальна й питальна модальність є не стільки проявом об'єктивно-логічного плану модальності, скільки відображають суб'єктивні моменти повідомлення і сприйняття — через психіку мовця і співбесідника. Зважаючи на те, що модальність спонукальності й питальності виражає такі плани модусу думки, при якому дійсність мислиться як реальна й ірреальна водночас, ці два модальні значення називають реально-ірреальними.

Усі названі типи модальних значень можна відобразити у схемі, яка показує корелятивний зв'язок між цими значеннями:

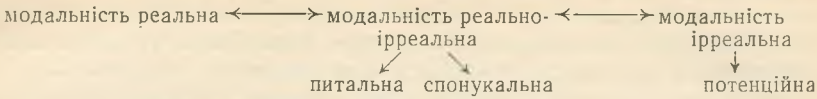

Таким є поняттєвий план синтаксичної модальності висловлень. Модальність як синтаксична категорія є сукупність перерахованих модальних значень, оформлюваних за допомогою певних формальних засобів мови. На цій основі визначається модальний тип речення. У сучасній українській мові за допомогою синтаксичних засобів розрізняється сім модальних типів речень: розповідні (оформлення реальної модальності), питальні, спонукальні, бажальні, умовні, гіпотетичні, переповідні (оформлення ірреальної модальності і значень реально-ірреальних).

Формальним вираженням синтаксичної категорії модальності у сучасній українській мові є засоби морфологічні (форми способу дієслова), службово-лексичні (синтаксична роль часток) та інтонаційні.

Слова й словосполучення (вставні синтагми) модального значення типу *безумовно, ймовірно, здається, дійсно, треба, необхідно, очевидно, можна припустити, певна річ* та ін. модальний синтаксичний тип речення не творять, оскільки вони належать не до формально-синтаксичних засобів (як службові слова), а до повнозначно-лексичних.

Важко було б дати вичерпний перелік модальних типів речень, виходячи з модальних відтінків лексичних значень повнозначних компонентів речення. Це план лексичної модальності, яка проявляється, як відомо, в дієсловах, прислівниках, прикметниках модальної семантики типу *мусити, могти, бажати, хотіти, дійсно, бажаний, необхідний, імовірний* тощо. Граматичним планом слів модальної семантики є їх функція повнозначних членів речення у сфері внутрішньо-синтаксичної структури речення. До зовнішньо-синтаксичної структури речення як виразника модального значення речення стосуються лише ті лексичні засоби, які не виконують ролі повнозначних членів речення, тобто оформляють речення в цілому (як засіб для вираження загального змісту речення). Такими засобами є частки, а також модальні слова, що виконують їх роль у реченнях імовірнісної й переповідної модальності.

Отже, наявність у реченні слів модальної семантики, що виступають у ролі повнозначних членів або виконують функції вставних слів, може надати реченню модального значення, але не творить синтаксичного типу модальності. Найчіткіше модальність речень (як синтаксичне значення) виражається формами способу дієслова.

Інтонація виконує роль супрасегментного засобу, але є досить визначальною для окремих модальних типів речень.

Зважаючи на те, що модальності речень передають різні відношення висловлених думок до дійсності і ця різниця спричинена більшою або меншою роллю суб'єктивного фактора в модальному суб'єктивно-об'єктивному відношенні, можна встановити ієрархію модальних значень у реченні. Насамперед більшою роллю об'єктивних факторів, тобто таких, при дії яких загальний зміст речення з погляду свідомості мовця повністю сприймається як незалежний від мовця, як констатуючий, позначається реальна й умовна модальність. Модальні значення реальності й умовності передаються як реально констатовані або детерміновано констатовані. Бажальна модальність теж є типом детермінованих значень, але вона позначена відносно більшою роллю суб'єктивного фактора: значення бажальної модальності включає вольовий аспект.

Спонукальна й питальна модальності позначені тією особливістю, що в самій мовній ситуації обов'язково передбачається (або мислиться) адресат мовлення, на якого спрямовується вольовий імпульс від мовця.

Гіпотетична й переповідна модальність відрізняється від усіх типів модальних значень тим, що суб'єктивний план думки виражений тут найяскравіше. Гіпотетичність (імовірність) і переповідність нібито показують міру реальності суджень, і ця квалітативна оцінка виражена як особистий або колективний досвід мовця.

Таким чином, модальні типи речень відповідно поділяються на три групи:

I розповідні речення,
 речення бажальної модальності,
 речення умовної модальності;
II речення питальної модальності,
 речення спонукальної модальності;
III речення гіпотетичної модальності,
 речення переповідної модальності.

Розповідні речення

Модальне значення розповідності відповідає поняттю реальної модальності. Реальна модальність у порівнянні з іншими типами поняттєвих модальних значень становить нейтральний тип. Ця нейтральність проявляється в тому, що відношення загального змісту висловлень до явищ дійсності у ситуації мовлення сприймається як реальне, тобто не ускладнене застереженнями щодо можливості чи неможливості відображеної дії. У ситуації мовлення відбувається лише констатація відповідного факту (у деяких граматиках слов'янських мов цей тип модальності називається констатуючою модальністю). Реальна модальність проявляється в розповідних реченнях.

Спеціальних формальних показників у синтаксичному плані розповідна модальність не має. У загальному ряді формально

виражених типів модальностей розповідні речення мають нульовий синтаксичний показник модальності. Оскільки реальна модальність виконує роль вихідного типу (нейтральної позиції), якому протиставляються і з яким корелюються інші модальні значення, розповідні речення у синтаксичній парадигмі модальних речень теж займають позицію вихідних форм, яким протиставляються всі інші. Нульовий показник може бути синтаксичним засобом у тому випадку, якщо у корельованих з даною формою явищах синтаксичні засоби формально виражені (пор. граматичну роль пауз у безсполучникових реченнях, що є показником змістових відношень між складовими частинами речень, і корельовані з паузами значення сполучників, що конкретизують ці відношення у тотожних ситуаціях).

Дієслова-присудки в розповідних реченнях завжди виражені формами дійсного способу, але це не може бути вказівкою на синтаксичний засіб розповідної модальності, тому що дійсний спосіб дієслова оформляє присудки і в інших типах модальних речень. Інтонація каденції (спадного тону на кінці висловлення) властива всім розповідним реченням, але не як розрізнювальний синтаксичний засіб. Інтонаційне оформлення типів розповідних речень показує не відношення загального їх змісту до дійсності, а здійснює ту конкретизацію висловлення, що полягає у виділенні фразового й логічного наголосу, синтагматичного членування речення і відмежування одного закінченого речення від суміжного з ним іншого.

Розповідні типи речень, як правило, позначені неконтрастною тональністю, і каденція кінця висловлення нібито підготовлена всім розповідним тоном інтонації (крім емфатично спрямованих висловлень). Розповідною модальністю можуть бути позначені усі структурні типи речень: прості й складні, одночленні й двочленні, поширені й непоширені, повні й неповні.

З усіх типів розповідних речень найбільш консолідовано розповідну модальність виражають односкладні речення (безособові й називні). Вони нібито стверджують (або заперечують) саму екзистенціальність факту. Пор.: «Я сам. *Вікно. Сніги*» (П. Тичина); *Світає; Не спиться; Вже починало дніти; Вечоріло.*

У відносно-безособових розповідних реченнях (неозначено-особових і узагальнено-особових) констатація факту завжди виражена через форму дієслова-присудка: третьої особи множини (у неозначено-особових реченнях) і другої особи однини (в узагальнено-особових). Напр.: «Овочі зберігають на зиму в буртах» (З газет); «З пісні слова не викинеш» (Нар. творч.).

Модальна констатація таких висловлень має завжди певний відтінок категоричності. Саме тому ці форми розповідних речень переважно використовуються для передачі сентенцій, повчань (у фразеологізмах).

Констатуючу модальність одночленних речень треба відрізняти від модальності так званих парцельованих речень у беле-

тристичному мовленні. Винесення того або іншого члена речення за його межі є проявом лише суб'єктивного відношення мовця до сегментації його висловлення, і парцельоване речення корелюється вже не з самим фактом дійсності, а з реченням, з якого воно утворене.

Розповідні речення поширені в усіх типах і функціональних стилях мови, але переважно вживаються в монологічних описах; у діалогічному мовленні модальність розповідних речень нерідко нібито губить свою констатуючу функцію, оскільки діалогічне мовлення сповнене різних комунікативних типів висловлень, і вони поширюють свої значення й на діалогічну розповідність.

Речення бажальної модальності

Модальне значення бажальності виражається у реченні як бажання суб'єкта мовлення щодо встановлення відповідності основного змісту речення з дійсністю (реальністю).

У ролі синтаксичних засобів для вираження бажальної модальності в сучасній українській мові вживаються частки *б, би, аби, щоб, коб(и), бодай, нехай, хай* (у бажальній функції), *хоч би, хоча б, коли б, якби.*

Частка *б (би)* у конструкціях бажальної модальності найчастіше вживається з формою інфінітива у складі дієслова-присудка. Напр.: «Подати б Денисові якийсь знак» (О. Гончар); «Лечу до сяйва крізь ніч... Долетіть, долетіть би мені» (В. Сосюра).

Частка *б* (*би*) з формами умовного способу дієслова поряд з оформленням власне бажальної модальності («Швидше прийшла б весна»), може надавати реченню значення спонукальності (пор.: «Пішов би ти за ним!», «Виконав би це завдання!» і под.). У цій же конструкції (з дієсловом-присудком умовного способу) частка *б* оформляє й умовні речення. Отже, тут можливі випадки конструктивної омонімії.

З умовним сполучником *коли* частка *б* виражає бажальне модальне значення у реченні не лише в сполученні з інфінітивом, але й при особових формах дієслова-присудка, а також у безособових конструкціях. Напр.: «Коли б уже хутче поїхати, покинути!» (М. Вовчок); «Коли б там не огледілись іще на мене!» (М. Вовчок); «Коли б ще лиха собі не напитав» (М. Коцюбинський); «От коли б допоміг бог зібрати виноград» (М. Коцюбинський); «Коли б таке пропало зло!» (І. Котляревський); «Коли б не було дощів» (М. Коцюбинський) та ін.

Поширеними, особливо в розмовному мовленні, є еліпсовані конструкції бажальної модальності: «Ба, коли б певність!» (М. Коцюбинський); «Коли б хоч гірше, так інше!» (М. Коцюбинський). Функціонально близькою до цього значення є й умовна частка *якби* (омонімічна з підрядним сполучником у складнопідрядному реченні). Речення бажальної модальності з часткою *якби* зустрічаються зрідка, переважно в народно-розмов-

ному мовленні (пор.: «Якби впоратись»; «Якби й полагодить»; «Якби то знаття»).

Модальне значення бажальності оформляється у реченні також конструкціями з частками *хоч би, хоча б* й інфінітивом або особовою формою дієслова-присудка. Напр.: «Хоч би на тебе глянути» (А. Головко); «Хоч би вже швидше тії шістнадцять літ кінчились» (Л. Українка); «Хоча б коли до нас у гості прийшли онуків відвідати» (Г. Тютюнник); «Хоча б малесенький розмай для нерозважних дум!» (П. Грабовський).

Бажальні речення з часткою *хоч би* у дієслівному центрі речення не треба плутати з реченнями, в яких частка *хоч* передає значення допустовості у складі самого змісту речення. Напр.: «Я хоч шматок хліба візьму» (П. Мирний); «Хоч на старість стати на тих горах окрадених» (Т. Шевченко),— де частка стосується іменника.

Роль синтаксичних формантів — виразників бажального значення у реченні виконують також частки *щоб* (цільовий сполучник у ролі частки), *хай, нехай,* а також порівняно рідко вживані *аби* й *бодай.* Ці частки надають модальному значенню бажальності виразно емоційних відтінків, тому конструкції речень із цими частками найчастіше зустрічаються у фразеологізмах: дидактичних висловленнях, закликах тощо. Пор. конструкції з часткою *щоб*: «Їх ласка нехай сниться Тому, в кого доля, А сироті щоб не снилась» (Т. Шевченко); «Тризубець щоб тобі зломивсь» (І. Котляревський). Поширеними є конструкції із часткою *щоб* у белетристичному поетичному мовленні, де вони вживаються у номінативному плані, напр.: «Щоб разом нам радіти, Щоб наше дихання грудей було в єдине злите» (М. Рильський); «Щоб слово було, як політробітник» (В. Сосюра). Речення з часткою *щоб* у розмовному мовленні частіше набувають значення спонукальності. Пор.: «Щоб нікому ні словечка!» (А. Головко); «Щоб на світанку був тут!» (Г. Тютюнник); «Та щоб ішов з громадою!» (Т. Шевченко) та ін. Формальним показником спонукального значення у подібних конструкціях є сама внутрішня здатність речення до перетворення його в імперативно-спонукальне (пор.: «Будь тут на світанку!» і под.).

Конструкції з частками *хай, нехай* об'єднують значення, які є і виразно бажальними, й такими, де бажальна модальність у семантичному плані виражена не яскраво.

Модальне значення бажальності частки *хай* і *нехай* виражають у таких конструкціях, в яких дієслова-присудки є формами дійсного способу. Напр.: «Нехай соловей його духа прокинеться з піснею знов» (А. Кримський); «Хай осторонь од бур і хвилювань скиртами твій підноситься ужинок» (М. Зеров); «Народу пам'ятник — хай згине цар!» (Л. Українка). Як і у випадках оформлення модальних бажальних значень за допомогою частки *щоб,* дані конструкції бажальну модальність виражають лише в частині випадків — поряд з спонукальною модальністю в

інших випадках. Пор.: «Хай так і буде!». Інколи ці частки вживаються для оформлення підрядних речень допустових, у тому числі й при опущенні головного речення. Напр.: «Та нехай би він із срібла й золота був вилитий» (М. Стельмах).

Частка *аби* як показник бажальної модальності речення, хоч і є найдавнішою, у функції цього засобу в сучасній мові зустрічається рідше, ніж синонімічна частка *б* (*коли б*). Напр.: «Аби лиш вернути мені п'ятнадцять коней вороних» (О. Довженко). Частка *аби* поширена також у еліпсованих конструкціях розмовного мовлення, пор.: «Аби охота, а знайдеться змога» (М. Коцюбинський); «Аби щастя!» (М. Коцюбинський). Речення із часткою *аби* у своїй семантиці мають виразний відтінок умовності.

Частка *бодай* у сучасній мові зустрічається лише у конструкціях, що експресивно передають відношення основного змісту речення до дійсності через модус бажальності; у цій функції частка *бодай* як синтаксичний засіб синонімічна до часток *хай, нехай*. Пор.: «Бодай ви терном поросли!» (Т. Шевченко); «Бодай би й не ходить!» (Л. Глібов); «Бодай усі наші сльози впали на того, хто нас розлучає» (І. Нечуй-Левицький).

Отже, основними синтаксичними виразниками бажальної модальності речень сучасної української мови є частки поряд з умовним або дійсним способом дієслова-присудка, а також відповідна інтонація. Речення бажальної модальності оформлені інтонацією типу конклюзивної каденції [1].

Речення умовної модальності

Умовна модальність речень зводиться до надання основному змісту речення додаткового граматично оформлюваного значення можливості відповідного явища при якійсь умові, названій у самому реченні або в контексті чи точно не визначеній. Найпоширенішими у мові є складнопідрядні умовні речення (напр.: «Зробили б, якби був час»), а також сурядні з протиставним зв'язком між складовими частинами, одні з яких оформляються умовною модальністю, а інші — розповідною (напр.: «Зробили б, та не було часу»). Менш поширеними є прості умовні речення, що відповідає хронології їх витворення у мові. Умовна модальність як виразник зовнішньо-синтаксичних значень речення не тотожна із внутрішньо-синтаксичним значенням умовної підрядності (синтаксичні засоби оформлення умовної підрядності розглядаються при аналізі структури умовних підрядних речень).

Єдиним формальним засобом вираження умовної модальності в простих реченнях є умовний спосіб дієслова-присудка, а також

---

[1] Експериментальне дослідження інтонації речень бажальної модальності, як і всіх інших модальних типів, крім частково питальних, в українській мові ще не здійснювалось.

інфінітивна форма з умовною часткою *б* (*би*). Напр.: «І зовсім забулось би, перемололось» (О. Гончар); «Пішов би в вогонь і воду» (О. Гончар); «Філоксера однаково за кілька літ знищила б йому виноградники» (М. Коцюбинський); «Так би вічно ішов» (В. Сосюра); «Сама я навряд чи збулася б так хутко клопоту» (Л. Українка); «Умер би, орючи на ниві, Нічого б на світі не знав, Не був би в світі юродивим, Людей і <бога> не прокляв» (Т. Шевченко); «Ходити б тобі на волі» (М. Вовчок) та ін.

Іноді умовне модальне значення речення виражається в питальній формі конструкції. Пор.: «Чи не продали б ви мені розсади?» (М. Вовчок); «Чи не пішов би ти геть?!» (Усне мовл.).

В таких конструкціях умовна модальність долучає до основних своїх значень ще й відтінки бажальної або спонукальної модальності.

Умовна модальність може проявлятись не тільки в окремих сурядних реченнях, незалежно від характеру синтаксичної модальності суміжних сурядних, але і в окремих підрядних реченнях, незалежно від характеру синтаксичної модальності головних речень. Пор.: «Кажуть, що це завдання могло б бути виконане»; «Треба поспішати, бо спізнитись було б незручно». Синтаксична природа умовної модальності в підрядних реченнях виявляється не в усіх випадках однаково. У тих підрядних реченнях, які залежать від головних з дієсловами знання — мислення, говоріння — демонстрації, чуттєвого сприймання і деяких інших психічних процесів, умовна модальність відображає не безпосередню віднесеність змісту підрядного речення до дійсності, а через посередництво змісту головного речення. В інших складнопідрядних реченнях умовна модальність підрядних речень вказує на безпосередню віднесеність змісту підрядних речень до дійсності майже так само, як і в окремих сурядних реченнях.

Речення питальної модальності

Особливість питальної модальності у загальнозмістовому плані полягає в тому, що співвіднесеність основного змісту речення з дійсністю в питальних конструкціях виступає як вимога підтвердження або заперечення реальності основного змісту речення чи уточнення окремих компонентів змісту.

Таким чином, питальне значення як тип модальності має два різновиди:

1) значення питальності, що полягає в прагненні мовця до встановлення реальності чи нереальності загального змісту речення, щодо якого у мовця є сумнів, застереження, але все ж і часткове знання (уточнюючі питання). Напр.: «Ти працюєш над статтею?»;

2) значення власне питальності, що полягає в прагненні мовця одержати нову інформацію щодо предмета думки, з'ясувати вірогідність чи невірогідність окремого моменту відображувано-

го факту дійсності (з'ясовуючі питання). Напр.: «Над чим ти працюєш?»

У гносеологічному плані з'ясовуючі й уточнюючі питання мають те спільне, що вони є формою відображення дійсності, спонукають наявного (чи уявлюваного) співбесідника до відповіді й при цьому спрямовані на розширення наших знань. У цьому і полягає пізнавальна суть питальності. В уточнюючих питаннях більшою мірою, ніж у з'ясовуючих, виявлене часткове знання предмета думки, і при них очікується лише ствердна або заперечна відповідь. Тим часом у з'ясовуючих питаннях міститься цілеспрямований запит про предмет думки, щодо якого ще немає знань.

Модальне значення питальності виражається за допомогою питальних слів (займенників, прислівників) — у з'ясовуючих питальних конструкціях і питальних часток та питальної інтонації — в уточнюючих конструкціях. Питальні слова у з'ясовуючих питаннях, зберігаючи своє основне значення лексичних компонентів речення, одночасно виконують і роль граматичних формантів у модальній зовнішньо-синтаксичній структурі речень.

Залежно від граматичної оформленості обох різновидів питальних речень з'ясовуючі питальні речення називають ще займенниковими, а уточнюючі — незайменниковими.

Одним з різновидів уточнюючих (незайменникових) питань є так звані альтернативні питання (ширше — питання вибору), в яких питання стосується двох чи кількох пов'язуваних розділовим зв'язком членів речення (або цілих сурядних речень) з вимогою до співрозмовника вказати на те, котрий з них відповідає реальному станові речей. Напр.: «Тут будуть діти чи дорослі?», «Ви поїдете поїздом, автобусом чи мотоциклом?»

Окремим різновидом уточнюючих питальних речень є перепитування, тобто повторення речення чи частини речення (у тому числі й питального), висловленого співрозмовником з метою переконатися, чи саме так щось було сказано, виявити сумнів щодо правильності сказаного тощо.

Поділ питальних конструкцій на займенникові й незайменникові є і суто лінгвістичним, і гносеологічним. З гносеологічного погляду питальні речення, встановлюючи зв'язок висловлених у них думок з об'єктивною дійсністю, розрізняються ще й за іншими ознаками. Один з виділених у такий спосіб різновидів питальних конструкцій виявляє значення прямого питання. Основна модальна функція конструкцій прямого питання полягає у встановленні реальності висловленої думки, в очікуванні ствердної або заперечної відповіді або в одержанні нової інформації щодо предмета питання. Значення прямого питання може бути і з'ясовуючим і уточнюючим. Другий різновид питальних конструкцій, виділений у цьому плані, виявляє значення питальності, яке не можна назвати ні уточнюючим, ні з'ясовуючим, а скоріше вірогідним або й реальним. Таке модальне значення непрямої питально-

сті мають ті речення, в яких у формі питання виражене судження-повідомлення, так звані риторичні питання.

Але модальне значення питальності з'ясовуючі й уточнюючі питання виражають в одному граматичному плані: за допомогою питальних слів (займенників і прислівників) і питальних часток у супроводі питальної інтонації.

Конструкції зустрічного питання і перепитування є видами здебільшого еліпсованих діалогічних форм питання, що передбачають наявність діалогічної єдності і функціонують як її частини, а тому постійних синтаксичних засобів у оформленні модальної питальності не мають.

Речення прямої з'ясовуючої питальності

Питальні речення, що у загальному змісті виражають модальне значення прямого з'ясовуючого питання, в українській мові оформляються за допомогою питальних слів (займенників і прислівників). Питальні слова в конструкціях прямого питання завжди є елементом предиката тієї думки, яку це питання оформляє. Пор. логічну структуру думки-питання: «Куди пішла та людина?» В основі цього питання лежить судження «Та людина пішла». Логічна структура цього судження у термінах логіки така: «Та людина»— *S* (суб'єкт); «пішла»— *P* (предикат); зв'язка ствердна — *є*. Отож, запит *куди*, роль якого виконує у даному випадку прислівник у функції питального слова, належить до предикатної частини питання *пішла*. Коли запит у питальних конструкціях прямого питання входить у предикат думки-питання, корельованої з відповідним судженням-повідомленням, модальне значення таких речень полягає в знаходженні невідомого предиката. Зосередження уваги на запиті—питальному слові—спричинює те, що в питальному реченні воно може інтонаційно виділятися. Але в загальному інтонаційному членуванні речень з питальними словами здебільшого спостерігається інтонація типу каденції на кінці фрази [1]. У функції питальних слів у реченнях прямої питальності виступають займенники (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*) та прислівникові слова (*де, куди, звідки, коли, доки, як,*

---

[1] Про інтонаційне оформлення модальних типів речень у сучасній українській мові ще немає точних даних, заснованих на експериментальному апаратному дослідженні; такі дані частково маємо поки що лише для опису інтонаційних структур незайменникових питань (див.: О. Ф. Пилипенко, Интонация неместоименного вопроса и связанного с ним ответа в английском языке (в сопоставлении с украинским языком).— «Научные записки Киевского госпединститута иностранных языков», т. V, К., 1962), а також питальних так званих риторичних речень (див.: І. В. Борисюк, Деякі особливості риторичного питання в сучасній українській літературній мові.— «Питання експериментальної фонетики», К., 1963) і питань вибору (див.: Г. П. Олейник, Интонационная организация вопроса выбора в современном украинском литературном языке.— «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», К., 1971.

чому (*чом*), *чого*). Модальними реченнями власне прямої питальності є конструкції типу: «Хто ви? Як ви зветесь? Як живете, по якій ступаєте путі?» (М. Рильський); «Хто він та звідки» (В. Минко); «А хто їде з молодих?» (М. Коцюбинський); «Що це таке? Що з тобою, Олю?» (В. Минко); «Чого ж ждеш, небого?» (Т. Шевченко); «Які люди живуть на Чорномор'ї?» (В. Минко); «Які ж коло вас села?» (М. Вовчок); «Чиє це, та з якого краю дитя завітало до нас?» (М. Стельмах); «То чия оселя?» (В. Минко); «Де могили наших героїв, товаришів наших?» (О. Довженко); «Де їх узяти?» (В. Минко); «Звідки ви самі?» (М. Вовчок); «Доки працюватимеш? Відколи почав?» (В. Минко); «Як ти тепер почуваєш себе?» (М. Коцюбинський); «Як зветься він?» (Л. Українка); «Чого це Василь удався до мемуарів?» (В. Минко); «Чом з нею не живеш у згоді?» (М. Коцюбинський) та ін.

Конструкції прямого з'ясовуючого питання, як правило, починаються з питальних слів. Інверсія питального слова зумовлюється стилістичними особливостями ситуації мовлення або логічним наголошенням усієї питальної частини речення (як правило, інверсія слова буває в поширених питальних конструкціях), яка виноситься на кінець висловлення. Пор.: «Цими начебто зашифрованими зовнішньою брутальністю словами генерал *що хотів сказати?*» (О. Довженко).

Модальні речення прямої питальності можуть функціонувати в межах складносурядних речень; пор.: «Від кого пішла та думка, хто перший її подав, трудно сказати» (М. Коцюбинський). Але при цьому їх модальні значення будуть виявлятися у внутрішньо-синтаксичній структурі речень. Від модальних речень власне прямої питальності треба також відрізняти такі деліберативні конструкції типу примовок, які мають зовнішні ознаки питань (питальні слова), але не виконують їх функції, тобто не спонукають до відповіді. Це конструкції типу: «Хто його зна» (М. Вовчок); «Хто їх розбере» (М. Коцюбинський); «Яке нам діло?» та ін. Подібні деліберативні речення мають виразно розповідну інтонацію і стосуються типів риторичних питань.

Речення прямої уточнюючої питальності

З логічної точки зору речення уточнюючої питальності є такими думками-питаннями, в яких запит стосується або до зв'язки співвіднесеного з цим питанням судження, тобто до змісту всього речення в цілому, або лише до якогось окремого члена речення. Пор.: «Пішла та людина?»; «Пішла»— *P*; «Та людина»— *S*; зв'язки у відповідному судженні — «є (так)» або «не є (ні)»; отже, тут запит стосується саме до зв'язки судження. У реченні ж «Цю книжку *ти* приніс?» запит стосується лише суб'єкта «ти», а в реченні «Ти приніс *цю* книжку?» — лише означення «цю».

Питальна семантика даного різновиду модальних типів речення у сучасній українській мові виражається частками (*чи, хіба,*

невже) та виразною інтонацією питальності. Роль часток у вираженні значення цього різновиду питальної модальності менш яскрава. Уточнюючі питання можуть взагалі не мати питальних часток. Пор.: «Ти підеш до хворого?», «Нікого не бачив?», «Поїдемо на екскурсію?» та ін. Речення уточнюючої питальності, в яких запит стосується всього їх змісту, вимовляються з інтонаційною антикаденцією, тобто з виразним піднесенням тону до кінця речення. Орієнтація уточнюючого питання на окремий член речення супроводиться відповідним інтонаційним виділенням цього члена засобами усіх компонентів інтонації: тону, інтенсивності, темпу. Через те, що практично усі члени речення (повнозначні) у питальній конструкції можуть бути предметом запиту, те саме речення при постійності лексичного складу може мати стільки форм запиту, скільки повнозначних членів воно містить. Пор.: «*Ти* підеш до хворого?», «Ти *підеш* до хворого?», «Ти підеш *до хворого*?». Як правило, відповідь при прямих уточнюючих питаннях також корелюється з формою питання; пор.: «*Ти* підеш до хворого?— Ні, не я»; «Ти *підеш* до хворого?— Ні, не піду»; «Ти підеш *до хворого*?— Ні, не до хворого».

Модальні речення прямої уточнюючої питальності утворюють два семантичні різновиди:

а) питання власне уточнюючі, коли мовець не передбачає повністю змісту відповіді;

б) питання, розраховані на перевірку знань, коли мовець майже передбачає зміст очікуваної відповіді.

Модальні значення власне прямого уточнення виражаються у реченні за допомогою питальної частки *чи* або лише засобами інтонації. Питальна частка, переймаючи на себе роль запиту в реченні, дещо послаблює виражальну роль інтонації в уточнюючих питаннях. Пор.: «Чи є поміж вас грамотні?» (В. Минко); «Чи буде що справді сьогодні?», «Чи найнявся в економії?» (М. Коцюбинський) та ін. При збереженні того ж самого значення питальності ця частка може бути опущена в реченні, пор.: «Чи є поміж вас грамотні?»—«Є поміж вас грамотні?» і т. ін.

Питання, що передбачають зміст відповіді, оформляються лише за допомогою питальних часток *хіба, невже, чи*. Напр.: «Хіба ви і в грозу літаєте?» (О. Гончар); «Хіба школа була в цьому винна?» (В. Минко); «Невже не прийде? Чи варто ж в людей сих шукати поради?» (Л. Українка) та ін. Опущення цих часток змінює відтінок модального значення питальності. Пор.: «Хіба ви і в грозу літаєте?»— запит передбачає негативну відповідь з погляду того, хто запитує. «Ви і в грозу літаєте?»— відповідь з погляду мовця не передбачена.

Передбачення відповіді з погляду мовця надає питальному реченню посиленої експресивності. Як уже сказано, ядро думки-питання може пересуватись у реченні, тобто запит може зосереджуватись на будь-якому члені речення. Головний наголошений склад слова — ядра питальності становить інтонаційну вершину

речення й позначається значним збільшенням часокількості звучання й наростанням інтенсивності.

Ядро питальності підкреслюється також паузами, що відіграють психологічну роль — сконцентровують увагу слухача саме на ньому. Щодо частоти основного тону, то вона в уточнюючих питаннях може збільшуватись або на ядрі питальності, або на кінці речення, незалежно від місця розташування члена речення, що є ядром питальності.

У питальних конструкціях з модальним значенням уточнюючої питальності, що мають питальні частки, інтонація менш виразно виділяє ядро питальності.

Віднесеність висловленого питання до реального факту дійсності тут не конкретизована, але все ж помічається незначне виділення ядра питальності (пор. речення: «Хіба вам цього жаль?»— з різними членами в ролі ядра питальності). Виняток становлять конструкції з часткою *невже* («Невже це може трапитись?»), для яких послідовно характерним є спадний рух тону від вершини звучання на самій частці і до кінця висловлення.

Речення непрямої питальності (риторичні питання)

Модальне значення риторичних питань проявляється як відношення змісту речення до дійсності, при якому очікувана відповідь уже не становить нової інформації для мовця. Отже, у питальній формі риторичні питання виражають судження, оскільки реальність факту вже нібито наперед встановлена. Але основна функція питальності — спонукати співбесідника з'ясувати чи уточнити реальність факту, тобто повідомити те, чого ми не знаємо зовсім або знаємо недостатньо. Це означає, що за даним риторичним прийомом закріпилась питальна форма для того, щоб спрямувати наявного чи уявлюваного співбесідника на відповідь, яка буде констатувати лише те, що співбесідник поділяє зміст висловленого питання-судження (таким чином риторичні питання набувають ніби значення інтимізуючих засобів). У ситуації мовлення риторичні питання можуть бути не адресовані співрозмовникові, виконуючи функцію експресивних елементів у монолозі.

Риторичні питання при заперечній формі питання завжди висловлюють реальні судження, тому що на ці питання мовби очікується ствердна відповідь; пор.: «Чиї руки не простягнуться до тебе?» (Ю. Яновський). І навпаки, риторичні питання ствердні передбачають, як правило, заперечну відповідь. Пор.: «Чи варто ж в людей сих шукати поради?» (Л. Українка).

У функції засобів оформлення риторичних питань виступають питальні займенники й питальні частки, напр.: «Хто з вас може перелічити обов'язки своєї матері?!» (О. Гончар); «Хіба так людині жити?» (О. Гончар) та ін. Головним модальним вираз-

ником риторичних питань є інтонація. Як і в уточнюючих питаннях, параметри інтонації (інтенсивність, тон, час звучання) насамперед виділяють ядро думки-питання. У займенникових риторичних питаннях із питальним словом ядро питальності — питальне слово модулюється голосом, що спричиняє висхідно-спадний тон, протяжність вимови тощо. В обох типах риторичних питань (займенниковому й незайменниковому) наявна здебільшого виразна каденція кінця фрази, хоча зустрічаються й випадки з антикаденцією.

Речення спонукальної модальності

Модальне значення спонукальності виражається у реченні як вимога від співрозмовника такої дії, що забезпечувала б реальність позначуваного реченням явища. Модальне значення спонукальності набирає частково й значення бажальної модальності, що пояснюється витворенням їх із форм колишнього оптатива.

Спонукальна модальність має два семантичні різновиди:

1) значення власне спонукальності, в якому модальність речення як адресована співрозмовникові вимога певної дії чітко виражена;

2) значення бажальної спонукальності, в якому модальність речення, тобто адресована співрозмовникові вимога певної дії, проявляється не категорично.

Основним синтаксичним засобом вираження власне спонукальної модальності є наказовий спосіб дієслів-присудків, імперативні значення яких можуть підсилюватися часткою *ж* (*же*). Напр.: «Заспіваймо пісню щиру» (Т. Масенко); «Цвіти, сяй, шуми! Чаруй життя красою і прокладай нову, іще не знану, путь!» (В. Сосюра); «Скажи ж мені правду, мій добрий козаче» (Т. Шевченко); «Грай же, море, мовчіть, гори» (Т. Шевченко).

Речення спонукальної модальності з імперативними формами супроводяться інтонацією каденції кінця висловлення (як і окличні конструкції).

Функцію вираження власне спонукальності виконують також конструкції закликів (чи команд) переважно у формі інфінітивних речень. Пор.: «Негайно очистити вози від усього стороннього. Викидати усе, що не може стріляти або вибухати. Натомість довантажитись боєприпасами» (О. Гончар). Спонукальність у цих конструкціях посилюється значенням наказу, вимоги. Від таких інфінітивних речень власне спонукальної модальності необхідно відрізняти ті інфінітивні речення, в яких спонукальність передається лексичними засобами, зокрема предикативами типу *треба, необхідно*. Пор.: «Треба ж віддати, мамо, борг» (П. Мирний); «Вам необхідно зараз працювати» (В. Кучер). За своєю синтаксичною модальністю ці речення є розповідними.

Значення бажальної спонукальності виражаються формами дієслів дійсного способу з частками *хай, нехай* та умовного спо-

собу. Напр.: «Ви б лягли, мамо, спочили» (П. Мирний); «Хай усі люди почують земні.., нашому серцю не вмерти довіку» (М. Рильський); «Нехай шлях покаже» (Т. Шевченко). Конструкції з частками *хай, нехай* вживаються, як правило, з дієслівними формами 3-ї особи обох чисел і 1-ї особи однини, для яких у сучасній мові немає спеціальних форм наказового способу. Тому ці конструкції розглядаються звичайно поряд з формами наказового способу як члени єдиної парадигми цього способу.

У певних ситуаціях спонукальна модальність може не мати ніяких власне формальних ознак спонукальних речень. У таких випадках речення за своєю синтаксичною формою належить до категорії розповідних і виявляє значення спонукальності лише як додаткове, зрозуміле іноді лише в зв'язку з контекстом. Напр.: «Ви, мої друзі, *не порушите* нашої давньої єдності і прагнень» (О. Донченко).

Речення гіпотетичної модальності

Семантика гіпотетичності (припущення) може передаватися за допомогою повнозначних членів речення, повнозначних вставних слів і модальних часток. Власне синтаксичного характеру гіпотетична модальність набуває лише в тому разі, коли вона передається за допомогою модальних часток як службових (а не повнозначно-лексичних) засобів. Відповідна модальна семантика, яка передається лексично повнозначними елементами речення, належить не до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення, а до його основного змісту (пор. повнозначні модальні вставні слова типу *можливо, видно, здається, ймовірно, видимо, очевидно* та інші, елементи складених присудків з модальними значеннями ймовірності типу *мусить, повинен би,* головні речення у складнопідрядних типу *можна припустити, що* та інші подібні форми).

Значення гіпотетичної модальності в плані зовнішньо-синтаксичних відношень повідомлюваного змісту до об'єктивної дійсності мають ті речення, які оформляють ці значення за допомогою часток типу: *ніби, наче, либонь, десь, чи не, ледве (чи) не, навряд (чи).* Напр.: «Щось наче я її не бачив тута» (Л. Українка); «Я її либонь і побачу» (М. Вовчок); «Либонь у них уже діло покінчено» (П. Мирний); «Се добрий тобі десь сон приснився» (М. Вовчок); «Я в сих дебрах десь навіки пропала» (Л. Українка); «Понесу я йому пити, чи не буде говорити» (Нар. творч.); «Чи не краще вийти назустріч» (М. Коцюбинський); «Так ясно, просто і дотепно ледве чи хто потрапив би у нас вивести тоту гнилятину на чисту воду» (М. Коцюбинський); «Навряд чи й двоє з ним справились би» (О. Гончар).

Деякі модальні частки, наприклад *либонь,* близькі за функціями до модальних вставних слів типу *можливо, певно, очевидно.*

Частка либонь, як і вставні слова типу *очевидно*, може інтонаційно відокремлюватися. Напр.: «Катря оце вже, либонь, і вправилась» (А. Головко); «Либонь, хотів рачків піймати» (П. Мирний); «Уже, либонь, після покрови, вертався з Дону я» (Т. Шевченко) і под.

Найбільшу функціональну й значеннєву близькість частка *либонь* має з модальним словом *мабуть,* тому що вільно ним заступається.

Функціональна близькість деяких модальних вставних слів до модальних часток знаходить підтвердження в експериментально-фонетичних дослідженнях інтонації як синтаксичного засобу мови [1]. Вставні слова модальної семантики ймовірності типу *можливо, здається* і под. у порівнянні з іншими семантичними групами вставних слів мають найтісніший інтонаційний зв'язок з реченням, інтонаційно-логічно не наголошуються і не творять виділених синтагм. Це пояснюється тим, що інформативність самого лексичного значення модального вставного слова нівелюється, і воно починає сприйматися як частка. Так, можливо, і витворились власне модальні частки для виразу семантичних відношень ймовірності типу *либонь.* Безумовно, інтонаційна невиділеність таких часток, як *десь, ніби, чи (не)* і под., які не зіставляються з повнозначними модальними словами, у реченні виступає ще виразніше.

Значення гіпотетичної модальності може мати місце і в підрядному реченні, залежному від головного, з іншою синтаксичною модальністю, зокрема з розповідною. Напр.: «Доведеться ховатись, бо зараз чи не піде дощ» (Усне мовл.). Для загальної синтаксичної структури складнопідрядного речення гіпотетичність не може вважатися зовнішньо-синтаксичним значенням, оскільки основним модальним значенням такого складнопідрядного речення є розповідність, виражена в формі головного речення. Проте в наведеному прикладі досить виразно простежується й безпосередня гіпотетична віднесеність підрядного речення до дійсності поза зв'язком з головним реченням. У цьому відношенні більшість підрядних обставинних речень мають дещо спільне з сурядними.

Речення переповідної модальності

Значення переповідної модальності полягає в тому, що, нашаровуючись на загальний зміст речення, вона надає йому характеру не безпосереднього виявлення думки мовця, а непрямої передачі висловлень інших осіб. Переповідна модальність оформляється в українській мові за допомогою часток *ніби, нібито, начеб, начебто, буцім, буцімто, буцімби, мов.* Напр.: «Замість рев-

---

[1] Див. у кн.: «Інтонація мовлення», розділ «Спостереження над інтонацією речення з вставними словами у сучасній українській мові», К., 1968.

кому тепер у Криничках — як же це так?— сільрада буде. По всій Україні таку нібито заміну проводять» (О. Гончар); «Ми, бачте, сила, ми — стовби, У нас, мов, золоті лоби» (П. Глібов).

За своєю функцією оформлення речень переповідної модальності до перерахованих часток наближається вставне слово *мовляв,* найтісніше пов'язане, функціонально і генетично, з часткою *мов* (яка теж іноді вважається вставним словом). Пор.: «На віку, мовляв, як на довгій ниві, усяке трапляється» (М. Вовчок); «У нього, мовляв, теж план є» (П. Мирний). Нерідко речення переповідної модальності являють собою лише відповідні форми невласне прямої мови.

Подібно до модальності умовної й гіпотетичної, переповідна модальність може виступати і в окремих простих реченнях — частинах складних, зокрема в сурядних чи підрядних. Напр.: «Пані того куховара дуже хвалить, такий, мовляв, чоловік хороший» (М. Вовчок); «На щуку хтось бомагу в суд подав, Що буцімби вона такеє виробляла, Що у ставу ніхто життя не мав» (Л. Глібов). При цьому синтаксична природа переповідної модальності виявляється різною залежно від типу складного речення. У складносурядному реченні кожне сурядне речення виявляє свою синтаксичну віднесеність до дійсності безпосередньо, і тому переповідна модальність в окремих простих сурядних реченнях залишається в зовнішньо-синтаксичній сфері. Що ж до підрядного речення, то, незважаючи на виняткову близькість його модального значення до сурядного або й самостійного речення, воно співвідноситься з дійсністю лише через зміст головного речення і тому його модальне значення переповідності повинно бути визнане внутрішньо-синтаксичним.

б) ЧАСОВА ВІДНЕСЕНІСТЬ РЕЧЕННЯ

Другою з основних синтаксичних категорій, які належать до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення, після категорії модальності є синтаксична категорія часу. Головним засобом її вираження є морфологічна категорія часу дієслова, але існують і деякі інші засоби її оформлення, в тому числі й нульовий показник у зв'язку з відповідним контекстом чи й незалежно від контексту. Розуміння часової віднесеності речення як синтаксичного явища вимагає встановлення спеціального вихідного моменту, від якого здійснюється рахунок часу і таким чином конкретизується часова віднесеність речення. Таким вихідним моментом, стосовно якого встановлюється зовнішньо-синтаксична часова віднесеність речення, виступає момент мовлення, що за своєю природою є фактом позамовного плану. Синтаксична категорія часу відображає часове співвідношення позначуваного реченням конкретного явища чи абстрактного положення з часовим моментом мовлення.

В сучасній українській літературній мові розрізняються такі зовнішньо-синтаксичні значення часу: теперішній, минулий і майбутній. Зазначені зовнішньо-синтаксичні значення часу властиві лише тим різновидам речень, що мають у своєму складі присудок, формально виражений дієслівною формою дійсного способу, або взагалі не мають ніякої дієслівної форми.

Морфологічні форми теперішнього, минулого і майбутнього часів дієслова як частини мови на синтаксичному рівні визначають часову віднесеність речення і формують одно з основних його зовнішньо-синтаксичних значень. Система дієслівних форм сучасної української літературної мови грунтується на вираженні збігу виконання дії або тривання стану з моментом повідомлення про них, передування дії або стану моментові повідомлення про них, наставання дії або стану після моменту мовлення про них. Якщо відображуваний у змісті речення факт дійсності збігається з моментом формування чи висловлення самого речення, то в такому випадку у зовнішньо-синтаксичній сфері структури речення виступає значення теперішнього часу. Напр.: «Ростуть дуби, купають в небі віти, А навкруги, немов веселі діти, Дубки та липки зводяться рясні... Співає молодь молоді пісні — І, сповнені зичливості й любові, Дуби над нею шелестять Маркові» (М. Рильський); «Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці рядки,— глибокий захват і благоговіння перед великим трудовим подвигом народу» (Ю. Яновський). Зовнішньо-синтаксичне значення минулого часу властиве реченню в тих випадках, коли відображуваний у ньому момент дійсності мав місце раніше від повідомлення про нього. Формальним засобом вираження синтаксичного значення минулого часу виступає дієслово доконаного або недоконаного виду у формі минулого часу. Напр.: «Усе віщувало добру днину: від Дніпра ледь повівав теплий низовий вітер, небо вгорі було чисте, а зорі на ньому ясні, срібний серп місяця спускався до правого берега, на травах лежала щедра роса, на Дніпрі і в затоках, прокидаючись, весело перекликались птахи» (С. Скляренко); «Тимко схопився і, намацавши на жердці одежу, став хапливо зодягатися. З хатини крізь відчинені двері тоненькою смужкою пробивалося світло, спалахувало на мідних шпугах, якими була обкута скриня, що стояла у великій хаті, де спав Тимко» (Г. Тютюнник). Якщо в змісті речення відображається факт, що матиме місце після повідомлення про нього, то реченню властиве зовнішньо-синтаксичне значення майбутнього часу, формальним показником якого виступає відповідна часова форма дієслова. Напр.: «Не буде пощади проклятим фашистам... Сильний і волелюбний народ все переживе, все відбудує, все відродить. І встане в ряду вільних радянських народів, як улюблений брат!» (Ю. Яновський).

У наведених прикладах засвідчуються три плани часової віднесеності: теперішній (дії, виражені присудками у формі особових дієслів, збігаються з моментом мовлення про них); минулий

(дії відбуваються до моменту мовлення про них); майбутній (дії, виражені присудками речень, повинні настати після мовлення про них).

Речення як окрема граматично оформлена одиниця синтаксичної системи мови, за винятком речень спонукальної, бажальної і умовної модальності, не може існувати без вираженої в ньому відповідної часової віднесеності. При визначенні часової віднесеності речення необхідно зважати на зв'язок одного, окремо взятого речення з іншими, що його оточують. Інакше кажучи, важливу роль у конкретизації часової віднесеності речення відіграє контекст. Це, зокрема, стосується неповних, а також окремих типів односкладних речень. Контекст відіграє важливу роль у визначенні часової віднесеності речень з відсутніми дієслівними формами, поза якими суто граматичні показники часових значень не існують. Підставою для приписування таким реченням певного зовнішньо-синтаксичного значення часу є системна цілісність загальної категорії речення, яка без цього зовнішньо-синтаксичного значення в розповідній, питальній, гіпотетичній і переповідній модальностях не мислиться.

Засоби, що використовуються для часової характеристики відповідних дій або станів, неоднорідні як з погляду своєї специфіки, функціонального призначення, так і з погляду формального вираження. Усі ці засоби поділяються на зовнішньо-синтаксичні, внутрішньо-синтаксичні і несинтаксичні і об'єднуються в одній загальній категорії темпоральності, що виступає в мові як відображення об'єктивного часу. Для характеристики темпоральності насамперед важливо, як відбиваються часові відношення у формуванні речення залежно від їх ролі. Як відомо, будь-яка дія або стан позамовної дійсності відбувається або триває протягом відповідного часу, перебуває у взаємовідношеннях з іншими діями або станами з погляду одночасності і різночасності. У повідомленнях про дії або стани може відображатися: кількісне вираження тривалості дії в часі («Хвилину стоїмо мовчки»); дата дії («На степу під Компаніївкою одного дня серпня року 1919 стояла спека, потім віяв рибальський майстро, ходили високі, гнучкі стовпи пилу, грего навіяв тривалого дощу, навіть зливи, а поміж цим точилися криваві бої...»— Ю. Яновський); повторюваність дій («Мій товариш двічі на тиждень відвідує заняття з іноземної мови») і т. д. Структурні елементи речення, за допомогою яких виражаються часові характеристики цього плану, не належать до визначальних синтаксичних показників речення. Вони становлять різнопланові з формального погляду компоненти основного змісту речення.

Таким чином, у мові використовуються не тільки різноманітні засоби вираження часової віднесеності змісту речення до моменту мовлення, але й багатогранні додаткові характеристики виконання, тривання дії в часі. При цьому часова віднесеність дій або станів, про які повідомляється в реченні, до моменту мов-

лення може бути виражена або тільки дієслівними формами, або ж поєднанням дієслівних і недієслівних форм. Використання різних засобів вираження часової віднесеності залежить насамперед від ступеня конкретності повідомлення про дію. Часові показники, що виражаються не дієслівними особовими формами, а іншими засобами, виступають у реченні як додаткові, супровідні.

У зв'язку з тим, що до широкого поняття темпоральності належать різні з функціонального погляду засоби передачі часової віднесеності речення, тобто обов'язкові, без яких речення не може існувати як одиниця синтаксичної системи, і супровідні, додаткові, без яких існування речення цілком можливе, в межах темпоральності виділяються зовнішньо-синтаксичні і внутрішньо-синтаксичні засоби вираження часової віднесеності речення. Між цими засобами вираження часової віднесеності речення і темпоральністю таке ж співвідношення, як між категорією способу і модальністю.

В основі граматичних засобів вираження часової віднесеності речення фактично лежить система морфологічних форм часу дієслова. На прикладі морфологічних форм часу дієслів, що виступають у реченнях в ролі присудків, яскраво простежується взаємодія двох рівнів граматичної системи — морфологічного і синтаксичного. З морфологічного погляду категорія часу визначає специфіку дієслова як частини мови. Значеннєве протиставлення теперішнього, минулого і майбутнього часів дієслова, тобто характеристика дії або стану з погляду їх віднесеності до моменту мовлення, знаходить своє вираження в морфології у спеціальних показниках — суфіксах і закінченнях, що формують часову парадигму дієслова. З погляду ж зовнішньо-синтаксичної ознаки речення — часової віднесеності — основними виступають не морфологічні показники дієслова як частини мови, а безпосередня участь дієслівних присудків у вираженні предикації з обов'язковим віднесенням відображуваних у реченні фактів об'єктивної дійсності до відповідної часової площини.

Таким чином, в основі визначення часової віднесеності речення лежить протиставлення трьох синтаксичних часів: теперішнього, минулого і майбутнього. При визначенні синтаксичних функцій дієслівних присудків, у яких, як відомо, зосереджуються визначальні характеристики речення як окремої граматичної одиниці, виходять, як правило, з морфологічної форми і дієслівного значення.

Проте, як показують факти, не в усіх випадках можна встановити пряме, безпосереднє співвідношення між морфологічним вираженням дієслівного присудка і часовою віднесеністю речення, в якому вжитий той або інший присудок. Інакше кажучи, не завжди реченням з присудками в формі теперішнього, минулого або майбутнього часів властива часова віднесеність, що означає пов'язаність змісту речення з теперішнім, минулим або майбутнім. Так, у реченнях, часова віднесеність яких пов'язана з минулим,

у ролі дієслівних присудків можуть виступати дієслова з морфологічними ознаками теперішнього часу. Існують відмінності між характером часової віднесеності речень, присудки яких виражені формами минулого часу з різним видовим значенням. Часова віднесеність речення до майбутнього може виражатися формами теперішнього часу. Дії, що виконуються в момент мовлення про них, морфологічно можуть виражатися формами простого майбутнього часу, які називають також ще теперішнім часом доконаного виду.

Отже, є дві можливості граматичного вираження часової віднесеності речення: зовнішньо-синтаксичне значення часу в реченні однозначно співвідноситься з морфологічним значенням ужитої в реченні часової форми дієслова (наприклад, у розповіді про події, що відбулися або відбувалися до моменту мовлення про них, вживаються дієслова-присудки у формі минулого часу) або ж морфологічне значення часової форми дієслова не відповідає зовнішньо-синтаксичному значенню часу в даному реченні (наприклад, у розповіді про події, що відбувалися до моменту мовлення про них, вживаються дієслова-присудки, морфологічно виражені формами теперішнього часу).

У першому випадку маємо абсолютне, або пряме, синтаксичне значення морфологічних форм часу, у другому — відносне, або непряме.

У зв'язку з тим, що в основі часової віднесеності речення лежить пов'язаність його з теперішнім, минулим або майбутнім, за вихідний момент у характеристиці часової віднесеності речення і конкретних засобів вираження її беруться часові форми дієслівних присудків теперішнього, минулого або майбутнього часів.

Основним зовнішньо-синтаксичним значенням речень з дієсловами-присудками в формі теперішнього часу є значення одночасності повідомлюваної в реченні дії чи ситуації з моментом мовлення. Разом з тим речення з присудками у формі дієслів теперішнього часу, як і речення з присудками в інших часових формах, виявляють ряд особливостей абсолютного (прямого) і відносного (непрямого) значення цієї часової форми.

Абсолютне часове значення дієслівної форми теперішнього часу засвідчується в таких випадках, коли встановлюється прямий, однозначний стосунок одночасності між моментом мовлення і повідомлюваними діями або станами, що тривають або відбуваються в момент мовлення. Пор., наприклад, такі речення: «На осінніх росах ядерніє скошена гречка. Над самим краєм Веремійового поля колишеться клапоть туману, вбирає в себе сонце, рожевіє і невідомо де зникає, може, спускається на червоний сап'ян гречки і кладе на нього свою вогкувату ніжність барв. Попереду яскраво синіє зубчаста лінія діброви, на її верховітті спалахують, схрещуються розщеплені ниті сонця» (М. Стельмах). Усі присудки, вжиті у наведених реченнях, ви-

ступають у формі теперішнього часу. Усі дії і стани, про які говориться в реченнях, відтворюються так, ніби вони відбуваються одночасно з повідомленням про них, тобто вводяться в стосунок одночасності з моментом мовлення. Той факт, що в наведених реченнях ідеться про події чи стани, які мали місце значно раніше від моменту читання цих речень будь-яким читачем і навіть раніше від моменту їх написання автором, не має в даному разі істотного значення, оскільки вся розповідь ведеться в створеній автором уявній ситуації, яка передбачає ніби присутність читача при описуваних подіях.

Абсолютне, або пряме, зовнішньо-синтаксичне значення часу мають форми дієслів теперішнього часу і в тих випадках, коли вони вживаються для позначення постійних дій або станів. Напр.: «Земля обертається навколо своєї осі протягом 24 годин, тобто за добу»; «Світовий океан займає величезні простори земної поверхні... У морях та океанах, як і в прісних водоймах, в значній кількості живуть рослинні організми — водорості»; «Сума кутів будь-якого трикутника становить 180°».

У реченнях з таким значенням присудків, формально виражених дієсловами теперішнього часу, часова віднесеність до моменту мовлення сприймається не конкретно, а узагальнено. У цих реченнях ідеться про дії або стани, які через свою постійність, через свій загальночасовий характер збігаються з будь-яким часовим моментом мовлення, незалежно від того, скільки разів і в який час цей момент може повторитись.

Окремий різновид абсолютної часової віднесеності речення становлять такі випадки, коли діям або станам, що є предметом повідомлення в реченні, поряд із значенням узагальненості надається значення повторюваності, періодичності. Пор.: «Коли копають картоплю — стелеться дим над землею, Листя лежить воскувате, ніби метеликів рій, Пахне грибами й медом, вогкістю пахне тією, Що, опріч назви осінь, немає імені їй. Коли копають картоплю, ключ угорі журавлиний Рідною мовою кличе у невідомі краї; Смутком тоді щасливим повниться серце людини, Вітер, як старості повів, навкруг обвіває її. Коли копають картоплю, тихо співають дівчата, Озимина витикає свіжозелені голки, В гості запрошує всіх біла над річкою хата, Діти несуть у школу завиті в хустини книжки. Коли копають картоплю, стигне вода в криниці, Рівно й спокійно дише натомлена з праці земля, Хлопцям пора і дівчатам сваритися і мириться, Час музикам ладнати скрипки на весілля» (М. Рильський).

Значення періодичності узагальнених дій і станів, про які йдеться в наведених реченнях, у даному конкретному випадку підкреслюється спеціально підрядним часовим реченням *Коли копають картоплю.*

Часове значення речення вважається відносним, або непрямим, у тих випадках, коли воно не збігається з морфологічним значенням вжитої в ньому часової форми дієслова-присудка.

Так, часове значення речень, у яких у ролі присудків вживаються дієслівні форми теперішнього часу, виступає як відносне, якщо в таких реченнях ідеться про дії або стани, що відбувалися, тривали до моменту мовлення про них. Теперішній час дієслова, співвіднесений з минулим, тобто з періодом, що передує моментові мовлення, називається теперішнім історичним. Напр.: «Коли по місцях пішла мода на університети, на вищу освіту та літературну діяльність, патриції і тут захотіли бути першими. Їх двори робляться правдивими музеями та академіями. Вони збирають до себе вчених людей, лікарів та філософів, дають захист вільнодумцям, переслідуваним не раз світською і духовною властю, громадять бібліотеки, протегують поетів, письменників, малярів та різьбярів, одним словом, робляться головним і чільним діячем просвіти й поступу на протязі трьох століть» (І. Франко).

У наведеному уривку розповідається про явища культурно-мистецького життя, датовані тринадцятим століттям. Виходячи з об'єктивного часового моменту, загальної темпоральності (пор. вказівку на абсолютну хронологію описуваних явищ — XIII ст., а також пряме значення минулого часу в першому реченні), слід було б сподіватися на послідовне вживання форм минулого часу, які були б у такому випадку прямим морфологічним вираженням синтаксичної часової віднесеності речень. Проте в даному конкретному випадку у реченнях вживаються форми теперішнього часу, основною функцією яких є насамперед вираження такої часової віднесеності речень, коли йдеться про конкретні або узагальнені чи повторювані дії і стани, безпосередньо пов'язані з моментом мовлення стосунком одночасності.

Відносна часова віднесеність наведених речень випливає з того контекстуального оточення, в якому вони перебувають. Показником часової віднесеності речень виступають, таким чином, ті речення, в яких маємо абсолютну часову віднесеність (в аналізованому прикладі — речення з присудками у формі минулого часу). Контекстуальне обрамлення речень з непрямим часовим значенням конкретизує їх значення і вказує на його відносний характер.

Відносний характер часового значення речення має місце і в тих випадках, коли дієслово у формі теперішнього часу вживається для позначення подій або станів, що мають відбутися після моменту мовлення. Напр.: «Самурай вдає спокійного. Наче забувши, що він маленький шпигун, продовжує говорити з пихою, з перебільшеною значимістю, як у поганому театрі: — Не треба. Надто пізно. Це... пізно. Через тиждень з Уссурі наступають на Примор'я слухняні мікадо офіцери» (О. Довженко).

Часова віднесеність речення з присудками у формі теперішнього часу може конкретизуватися повнозначно-лексичними засобами вираження темпоральності. Такими конкретизаторами

найчастіше виступають різнотипні щодо форми вираження обставини часу (пор. у наведеному прикладі обставину часу *через тиждень*, у поєднанні з якою виступає присудок як основний граматичний виразник часової віднесеності речення).

Окремо слід відзначити випадки вживання речень з присудками, вираженими формами дієслів теперішнього часу, із спеціальними стилістичними настановами. Типовим зразком стилістичного використання таких речень можуть бути, наприклад, авторські ремарки в драматичних творах або й більші щодо розмірів тексти, як кіносценарії. Послідовним вживанням у реченнях, що означають минулі події, які відбувалися одна за одною, форм теперішнього часу автор унаочнює, увиразнює цілі картини, робить читача їх безпосереднім свідком.

Основним зовнішньо-синтаксичним значенням часу в реченнях з дієслівними присудками в формі минулого часу (доконаного або недоконаного виду) є значення передування повідомлюваної в реченні дії чи стану щодо часового моменту висловлення речення.

Принцип розмежування абсолютного (прямого) і відносного (непрямого) часового значення речень з присудками, вираженими дієсловами минулого часу, залишається тим самим, що і в реченнях за формою теперішнього часу. Якщо форма минулого часу дієслова-присудка відповідає зовнішньо-синтаксичному значенню минулого часу цілого речення, то таке синтаксичне значення часу є абсолютним (прямим). Якщо ж форма минулого часу вживається для оформлення речення з якимсь іншим часовим значенням, таке синтаксичне значення часу є відносним (непрямим).

У реченнях з присудками, вираженими дієсловами минулого часу недоконаного виду, повідомляється про дії, стани, процеси, які повністю належать до минулого. Дії і процеси, які виражаються присудками, зовсім не зливаються з моментом мовлення. Напр.: «Надвечір'я було теплим. Сонце сідало за верби у малинову млу. Коноплища розливали над оселями цибулячий дух, на городах мервились кучугури соняшникових шапок. Вітерець ртутними краплями ганяв на капустяних листках росу» (Г. Тютюнник).

Додатковим моментом часової віднесеності речень, що випливає з повідомлення про кілька дій або станів, може бути одночасність або послідовність їх. Ці особливості розподілу дій або станів у часі встановлюються за допомогою логічного аналізу ситуації (пор. аналізовані речення) або ж стають зрозумілими з інших додаткових показників, наприклад, з прислівників тощо.

Абсолютна часова віднесеність речення може виражатися і за допомогою присудків, що виступають у формі минулого часу доконаного виду. Як і при визначенні часової віднесеності у всіх попередніх випадках, тут також основний показник — момент

мовлення. Але якщо в реченнях з присудками-дієсловами минулого часу недоконаного виду дії або стани виступають як абсолютно не пов'язані з моментом мовлення, то в тих випадках, коли присудки виражаються дієсловами минулого часу доконаного виду, зв'язок з граматичним моментом мовлення при абсолютній часовій віднесеності речення виявляється по-різному. Так, у реченнях з присудками-дієсловами минулого часу доконаного виду може виражатися повна непов'язаність минулих дій або станів з моментом мовлення, тобто з моментом формування речення. Напр.: «Данилко з прадідом Данилом вийшли з села, попростували в степ просто на південь, перед ними розступилася голуба далина, виросли на південному обрії над далеким морем прекучеряві хмарки, мов крайсвітній вишневий розквітлий сад» (Ю. Яновський).

Проте в окремих випадках форми доконаного виду минулого часу дієслів-присудків можуть означати минулі дії або стани, певною мірою пов'язані з моментом мовлення. Це стосується, зокрема, таких випадків, коли відповідній видо-часовій формі присудка властиве перфектне значення. Суть цього значення полягає в тому, що результат, наслідок дії, завершеної до моменту формування речення, констатується як наявний у момент мовлення. Пор. такі речення з присудками, що мають перфектне значення: «Небо понижчало, й від осіннього холодка кулиться трава, бур'яни понастовбурчувалися, понагострювали шпичаки, листя нашорошилося і зрідка тремтить» (Є. Гуцало); «Там, у степу, схрестилися дороги, Немов у герці дикому мечі, І час неспинний, стиснувши остроги, Над ними чвалить вранці і вночі» (В. Симоненко). Присудки з перфектним значенням мають ще й ту особливість, що вони, як про це свідчать наведені приклади, можуть вільно сполучатися з присудками у формах теперішнього часу, які виражають абсолютну часову віднесеність речення. Отже, специфіка часової віднесеності речень з перфектними дієсловами-присудками полягає в тому, що початок, момент настання дії або стану не пов'язаний з моментом мовлення, але результат завершеної дії охоплюється ним.

Якщо в одному окремо взятому реченні маємо вказівку на кілька дій або станів, то абсолютна часова віднесеність його, як уже згадувалось, супроводжується відносною часовою орієнтацією дій або станів у межах часового відрізка, що є передуючим відносно моменту мовлення. Відносна часова орієнтація дій, зокрема послідовність їх, набагато виразніша у реченнях з присудками, вираженими дієсловами доконаного виду. Пор., наприклад, послідовність дій, що супроводить абсолютну часову віднесеність речення в такому випадку: «Ант знайшов у півтемряві сухих дров, підкинув до вогнища, і воно ожило, загогтіло, у димар хвилею покотив густий дим» (С. Скляренко).

Виразніше виявлення послідовного протікання дій у реченнях з присудками минулого часу доконаного виду залежить на-

самперед від того, що основне значення дієслівних форм доконаного виду — завершеність дії або стану. Отже, при послідовному протіканні кожна наступна дія настає після завершення попередньої.

Абсолютна часова віднесеність речень, що повідомляють про дію або стан, які відбуваються після моменту формування речення, виражається дієсловами-присудками у формі доконаного і недоконаного виду. На відміну від форм минулого часу, які, виступаючи в перфектному значенні, частково охоплюються моментом мовлення, дієслівні форми майбутнього часу не можуть без допомоги додаткових показників часової характеристики дії або стану (наприклад, прислівників типу *зараз, тепер, тому)* вказувати на те, що позначувані ними дії або стани збігаються з моментом мовлення. Напр.: «Відвернеться від нього гнівна Вітчизна, і забуде його, і отрясне його, як жалюгідний прах, від своїх ніг. І загине відступник, оплакуючи день і час свого ганебного падіння» (О. Довженко); «Я не оглядаюсь. Коло хати мати-зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проводжати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий.

Довго вириватимусь я в дорогу, поспішаючи в тривожну далечінь. Прощання перейде колись у картини мої, розлука зів'є собі гніздо в моєму серці. Всі покидатимуть когось і поспішатимуть назустріч невідомому і комусь буде жаль [Тільки я ще нічого не знаю про се]» (О. Довженко).

Дієслівним формам майбутнього часу може бути властиве узагальнено-часове значення, тобто повідомлення про дії або стани, які частіше позначаються формами теперішнього часу. Напр.: «[Виконувати доньчині доручення для нього одна насолода]. Що тільки забагне вона, все їй дістане, все добуде, хоч пташиного молока» (О. Гончар).

Дієслівні форми майбутнього часу здатні виступати у відносному значенні, тобто виражати дію або стан, що передували моменту мовлення. Напр.: «До чого ж гарно й весело було в нашому городі. Ото як вийти з сіней та подивитися навколо — геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа — огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля... Чого тільки не насадить наша невгамовна мати» (О. Довженко); «А як усміхнеться, бувало, чого, як блиснуть жартом ті мов заплакані очі, то всі смутки відразу злетять від тебе, а в грудях затремтить ніжна радість» (С. Васильченко). Як і в інших випадках відносного вживання дієслівних часових форм, майбутній час у значенні минулого конкретизується за допомогою речень, яким властива абсолютна часова віднесеність.

У зв'язку з часовою віднесеністю окремо заслуговують на

увагу номінативні речення, у яких немає присудків, виражених особовими формами дієслів. Часова віднесеність, пов'язана безпосередньо з моментом мовлення, виражається у номінативних реченнях на фоні часової перспективи сусідніх речень. Форма номінативного речення залишається незмінною, чи то ним позначаються явища, що були наявними до моменту мовлення, чи то явища, одночасні з моментом мовлення, чи, нарешті, явища, пов'язані з наступним після моменту мовлення періодом. Характер часової віднесеності номінативних речень виявляється лише з контекстуального оточення. Пор., наприклад, випадки, у яких відносна часова віднесеність номінативних речень визначається іншими реченнями, вжитими із значенням абсолютної часової віднесеності: «Було, було... Було і відкотилось. Мов колесо в туманну глибину,— Та мить таку я пережив одну, Одно таке у пам'яті відбилось. Дорога. Ранок. Тиша. Довгий яр, Весь білою черемхою залитий. Гроза минула, і пахучі квіти Усі в краплинах. Ллється з-поза хмар Проміння тепле і голубувате. Біля криниці коні напувать Спинились ми» (М. Рильський).

Специфічним є вираження зовнішньо-синтаксичної часової віднесеності у складносурядних і складнопідрядних реченнях. Ці речення виникають внаслідок поєднання кількох предикативних одиниць, кожна з яких має здебільшого дієслівний присудок, виражений відповідною часовою формою дієслова. Дії або стани складових частин складних речень можуть бути або одночасні, або послідовні. Щодо складносурядного речення, то кожна його складова частина характеризується окремо вираженою зовнішньо-синтаксичною часовою віднесеністю, що визначається на основі зв'язку з моментом мовлення.

Підрядні речення в складі речень складнопідрядних послідовно характеризуються окремим зовнішньо-синтаксичним часовим значенням, незалежним від часового значення головного речення лише в тих випадках, коли дієслова-присудки головних речень не належать до семантичних груп дієслів знання — мислення, говоріння — демонстрації, чуттєвого сприймання і деяких інших видів психічної діяльності. Якщо ж присудком головного речення є одне з дієслів цих семантичних груп, то підрядні речення частіше виявляють безпосередню часову віднесеність не до моменту мовлення, а до моменту часу, відображеного в змісті головного речення, і лише через часове значення головного речення співвідносяться з моментом мовлення. У таких складнопідрядних конструкціях часове значення підрядних речень належить не до зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення, а до внутрішньо-синтаксичної.

Загальні значення зовнішньо-синтаксичної часової віднесеності речення можна умовно подати у вигляді такої схеми:

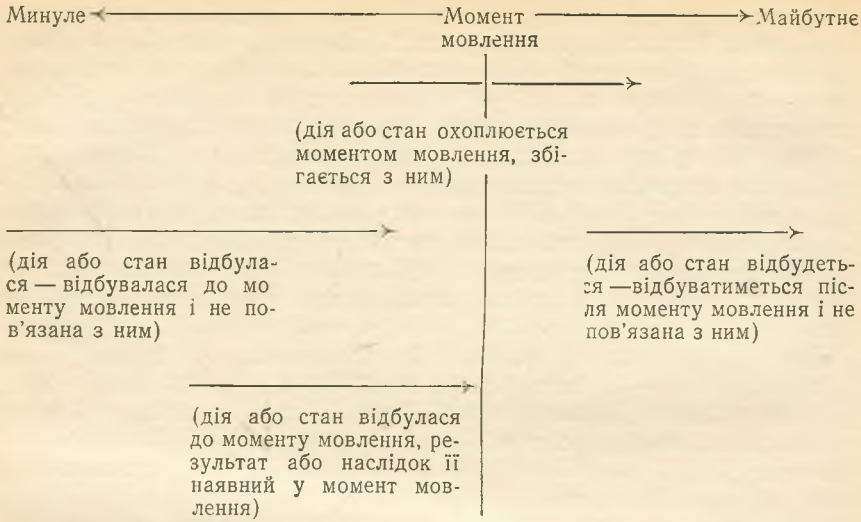

2. ВНУТРІШНЬО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА РЕЧЕННЯ

При підході до аналізу внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення необхідно передбачити роздільне висвітлення двох основних її сторін — тієї, яка виражає об'єктивно-смислові стосунки між компонентами змісту речення, і тієї, яка є вираженням суб'єктивно-смислових стосунків між компонентами змісту. Перша з двох названих сторін внутрішньо-синтаксичної структури речення, яка оформляється в українській мові за допомогою морфематичних засобів (форм словозміни і службових слів), у суто граматичному плані зводиться до розрізнення структурних типів речень і їх формально-синтаксичних компонентів — членів простого речення або частин складного речення. Друга сторона внутрішньо-синтаксичної структури речення, яка оформляється в основному інтонаційно-позиційними засобами, проявляється у вигляді синтагматичного членування речень.

а) СТРУКТУРНІ ТИПИ РЕЧЕНЬ

Найбільш загальним протиставленням на грунті внутрішньо-синтаксичних стосунків об'єктивно-смислового характеру, яке поділяє єдину категорію речення на два фундаментальні структурні типи, є розрізнення простих і складних речень. П р о с т и м и р е ч е н н я м и звуться такі речення, всі лексичні компоненти яких синтаксично об'єднуються навколо єдиного синтаксичного центру речення — одночленного (односкладного) чи двочленного (двоскладного); до простих речень належать і всі однослівні

речення, які не є неповними складнопідрядними. Складними реченнями звуться такі речення, у складі яких виділяються два або декілька синтаксичних центрів, кожен з яких може об'єднувати навколо себе окремі синтаксично залежні лексичні компоненти речення.

Прості речення

Поняття синтаксичного центру, яке лежить в основі поділу речень на прості і складні, залишається визначальним також і при розрізненні окремих структурних різновидів простих і складних речень. Так, у рамках структури простих речень залежно від характеру їх синтаксичних центрів розрізняються речення односкладні і двоскладні. Односкладними звуться такі прості речення, синтаксичний центр яких складається з одного повнозначного лексичного компонента речення і при цьому не може вважатися синтаксично неповним. Двоскладними звуться такі прості речення, синтаксичний центр яких складається з двох синтаксично пов'язаних повнозначних лексичних компонентів речення, кожен з яких може об'єднувати навколо себе окремі синтаксично залежні від нього лексичні компоненти.

Двоскладні речення

Синтаксичний аналіз конкретних структурних різновидів простого речення може бути здійснений лише у зв'язку з висвітленням різних синтаксичних функцій лексичних компонентів речення у його структурі.

Повнозначні лексичні компоненти речення, розглядувані з точки зору синтаксичної структури речення, називаються членами речення. Залежно від місця, яке різні члени речення займають у загальній синтаксичній структурі даного конкретного речення, розрізняються головні і другорядні члени речення. Головними членами речення звуться повнозначні лексичні компоненти речення, які утворюють синтаксичний центр речення. Другорядними членами речення звуться повнозначні лексичні компоненти речення, синтаксично залежні від головних членів. У свою чергу, як уже згадано у вступному розділі, залежно від конкретних синтаксичних властивостей, виділяються окремі види головних і другорядних членів речення.

ГОЛОВНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

У двоскладних реченнях, синтаксичний центр яких утворюється з двох головних членів речення, синтаксична природа обох, як правило, чітко розрізняється. На цій основі пара головних членів кожного двоскладного речення завжди розчленовується на синтаксично відмінні між собою окремі головні члени — підмет і присудок. Головні члени двоскладного речення — підмет і

присудок — пов'язуються між собою окремим типом синтаксичного зв'язку — предикативним, який на рівні словосполучень розглядався як специфічний різновид атрибутивного зв'язку. На рівні структури речення предикативний зв'язок, що синтаксично пов'язує головні члени двоскладного речення, не може бути зведений до атрибутивного зв'язку, застосовуваного лише для приєднання другорядних членів до інших другорядних або до головних.

Підмет як головний член двоскладного речення виділяється через його протиставлення другому головному члену речення — присудкові, а присудок — через протиставлення підметові. При відсутності такого протиставлення можна говорити лише про недиференційований головний член речення, тобто такий, що не являє собою ні підмета, ні присудка, а виступає в ролі головного члена односкладного речення.

Предикативний зв'язок, на базі якого визначаються позиції обох з'єднуваних за його допомогою членів — підмета і присудка, має двосторонній характер. У противагу підрядному зв'язку, він сполучає такі два компоненти, які однаковою мірою передбачають один одного.

Двоскладне речення, навіть поширене, поділяється на дві частини: частину підмета, до якої належить підмет з усіма залежними від нього словами, і частину присудка, до якої належить присудок з усіма залежними від нього словами. Власне граматичний кістяк речення утворює сполучення підмета і присудка (без другорядних членів). Середня кількість другорядних членів, залежних від присудка, у різних двоскладних реченнях набагато більша від середньої кількості другорядних членів, залежних від підмета, і тому присудок сприймається здебільшого як більш вагомий член двоскладного речення, ніж підмет. Але разом з тим присудок виявляє формальні ознаки синтаксичного узгодження з підметом, які дають підставу вважати присудок синтаксично залежним від підмета.

Підмет

Підмет — головний член двоскладного речення, з яким синтаксично пов'язується присудок. Синтаксична специфіка підмета визначається його синтаксично незалежною позицією в реченні і належністю до складу синтаксичної пари головних членів речення.

У ролі підмета можуть виступати різні за семантикою синтаксичні елементи, що означають: а) суб'єкт дії: «У височінь *людина* йде невтомна» (М. Рильський); «В засмучену кімнату, як вихор, влетіла мажорна *музика*» (А. Головко); б) носія стану: «*Діти* спали на руках у матерів...» (З. Тулуб); в) об'єкт дії: «Напишуться *книги,* проспіваються *пісні,* створяться *картини...*» (О. Довженко); г) носія ознаки: «*Голос* був повний, красивий,

розлогий» (О. Гончар); д) дію-процес: «Яке це щастя — *відчувати* плече товариша в ряду» (В. Сосюра) тощо.

Формальні (морфологічні) ознаки підмета не є такими постійними, як його власне синтаксичні ознаки, тому що сутність синтаксичних явищ не зводиться до їх морфологічного вираження. Проте часто морфологічні особливості синтаксичного елемента справді пристосовані для виконання ним певної функції в структурі речення. Спеціалізованою формою для вираження функції підмета в українській мові є форма називного відмінка іменника та інших субстантивованих слів. Однак поряд із називним відмінком підмет в українській мові може бути виражений також формою, якій невластиві відмінкові форми,— інфінітивом.

Основним засобом вираження підмета є іменник у називному відмінку. Йдеться тут, звичайно, як про власне іменники, так і слова, вжиті в значенні іменника. Пор.: «І ловлять гострий дух недавньої грози *Людина, звірина...*» (М. Рильський); «...згадувалися *рідні* й *близькі*» (З. Тулуб). Словами, що вживаються в значенні іменника, виступають передусім: а) займенники особові, вказівні, неозначені, питальні, означальні, заперечні, присвійні: «Ліс свій *він* знав, як власну долоню» (Г. Хоткевич); «За ним викликає становий Невкипілого. Вийшов і *той* мовчки» (А. Головко); «*Деякі* тихо перешіптувались» (О. Довженко); «*Хто* може випити Дніпро?..» (М. Рильський); «*Все* тріщить, руйнується, гоготить в нечуваній за розміром катастрофі» (О. Гончар); « — *Ваші* завжди допомагали народам,— продовжував Ференц» (О. Гончар); «Так *ніхто* не кохав» (В. Сосюра); б) прикметники і дієприкметники: «*Новий* метушиться в темряві трюму» (Ю. Яновський); «*Визволені* не можуть забути своїх визволителів, це зрозуміло» (О. Гончар); в) числівники кількісні, збірні, порядкові: «І на піску лежать передо мною в своїй крові безсмертні *двадцять шість*...» (В. Сосюра); «...трапом зійшло до шлюпки ще *двоє*» (Ю. Яновський); «*Сьома* всміхнулась крізь сльози і мовила щиро...» (Л. Українка).

Синтаксичного характеру іменника набувають незмінні частини мови (здебільшого вигуки і частки), різні форми змінних слів (навіть субстантивовані особові форми дієслів). Про їх субстантивацію свідчить хоча б те, що вони можуть сполучатися з прикметниковим означенням. У таких випадках підметом виступає не вигук, частка або якась форма змінної частини мови, а з синтаксичного погляду іменник, значення якого ці слова набули. Напр.: «І кожне «*ні*» — вогненне чує «так»...» (М. Рильський); «Гучне «*ура*» підхопило Орлюка, підживило його сили...» (О. Довженко); «*А-а-а-а-а!*» — неслося над білими снігами і зливалося з тріскотнявою кулеметів, автоматів, гарматним гулом» (Г. Тютюнник); «Твоє журливе «*ку-ку*» спливало, як сльози на плакучій березі, і змивало мою втому» (М. Коцюбинський); «І кожне оте його «*люби!*», кожне оте «*цілуй!*», вилі-

таючи з гарячих солов'їних грудей його, обгорталося пахощами бузку й конвалії...» (О. Вишня). При підметі, вираженому такими субстантивованими словами, дієслово-присудок минулого часу або умовного способу стоїть звичайно у формі середнього роду, еквівалентом якої в теперішньому і майбутньому часі виступає третя особа однини.

У ролі підмета виступає також неозначена форма дієслова. Присудок при підметі, вираженому інфінітивом, звичайно буває іменним. Напр.: «*Не вірить* людям — твій щоденний труд» (М. Бажан). В українській мові натрапляємо на аналогічні за формальним складом конструкції, але функцію присудка в них виконує не іменна частина мови, а інфінітив (як підмет, так і присудок виражаються формою інфінітива): «*Спинитися* — вмерти з одчаю й знемоги» (М. Бажан); «*Кохати* — нові землі відкривати» (І. Драч). Кваліфікація інфінітива як підмета підтверджується трансформацією інфінітива у віддієслівний іменник, яка не змінює загальної структури речення і синтаксичної функції його членів. Пор.: «Першою думкою в Остапа було *тікати*» (М. Коцюбинський) — «Першою думкою в Остапа була *втеча*».

Поряд із простим підметом зустрічаються словосполучення, які стали настільки тісними і синтаксично нерозкладними, що почали виконувати функції складених підметів. Здебільшого маємо у групі підмета сполучення кількісного числівника з іменником. У випадках, коли складений підмет виражений сполученням кількісного числівника *два, три, чотири* з іменником, останній стоїть у формі називного відмінка множини. Напр.: «*Три дівчини,* студентки-агрономи, Йшли взимку по доріжці лісовій» (М. Рильський); «Чорними клубками, згинаючись, на нього котились *чотири постаті*» (М. Стельмах). У сполученні з іншими кількісними числівниками, а також із збірними числівниками іменник вживається в родовому відмінку множини. Напр.: «*П'ять ораторів* зміняється за хвилину — та кортить усім говорити» (О. Довженко); «Потім виїхали на арену одразу *четверо вершників,* стоячи на сідлах» (З. Тулуб). Аналогічно складеними підметами виступають сполучення іменників з неозначено-кількісними словами типу *багато, чимало, мало, трохи, скільки, стільки, кілька, декілька* і ін. Напр.: «Пройшло *багато літ*» (В. Сосюра); «Назбиралося *чимало* канцелярської *роботи,* то доведеться посидіти допізна» (І. Вільде); «Герт подав команду, *трохи людей* одійшло ліворуч і стало...» (Ю. Яновський); «*Скільки днів* пройшло з тих пір...» (В. Сосюра); «І *стільки приязні* було в облесній мові (М. Зеров); «Справді, *кілька машин* під'їхало до хати» (О. Довженко).

У ролі складеного підмета закріпилися сполучення іменника (або субстантивованого слова) у називному відмінку з іменником (або субстантивованим словом) в орудному відмінку з прийменником *з*. Напр.: «За одну мить майдан спустів, залишились тільки *староста з поліцією*» (Г. Тютюнник). Підмет типу *ста-*

роста з поліцією своїм значенням тотожний однорідним підметам *староста і поліція.* Але в соціативних сполуках з орудним відмінком підметом може бути лише іменник у називному відмінку, тоді як іменник в орудному відмінку з прийменником *з* виконує функцію додатка. Напр.: «Залишився *Гордій* удвох із Мотрею при своєму наймолодшому синові — Денисові» (Г. Тютюнник); «Своїми ногами *Микола Миколайович* разом з дружиною сходив увесь Київ» (М. Рильський). Орудний відмінок із прийменником *з* входить до складу складеного підмета лише тоді, коли ознака, виражена присудком, стосується іменника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку з прийменником *з*. Якщо ж ознака, виражена присудком, стосується лише іменника в називному відмінку, то в такому випадку іменник у формі орудного відмінка з прийменником *з* функціонує як додаток. Складений соціативний підмет і простий підмет розрізняються за допомогою форми присудка: при складеному соціативному підметі присудок вживається у формі множини, при простому підметі — у формі однини.

Функцію підмета виконують синтаксично нерозкладні сталі словосполучення іменного типу (*Радянський Союз, Радянська Армія, Велика Жовтнева соціалістична революція, Перше травня, Радянська Україна, Герой Радянського Союзу* і ін.). Напр.: «*Жовтнева соціалістична революція* несла селу прапор колективізації» (О. Довженко); «*Радянський Союз* незмінно стоїть за мирне співіснування народів усіх країн» (газ. «Радянська Україна»).

Окремий тип складеного підмета становлять форми, до складу яких не входить жодне слово в називному відмінку. Форму складеного підмета творить сполучення кількісного числівника (або іншого слова з кількісним значенням) у знахідному або родовому відмінку з прийменниками *понад, по, близько, до* та іменника в родовому відмінку. Прийменники завжди передують слову з кількісною семантикою і надають сполученню певного додаткового значення (прийменники *понад, близько, до* — значення приблизності, а прийменник *по* — розподільчого значення). Напр.: «*Понад тисячу колгоспників* усіх братніх республік приїхало вшановувати Героя Праці» (О. Довженко); «Тут буває *по дві-три* посівні *кампанії*... на рік без єдиної збиральної» (О. Довженко); «На перший погляд йому, може, *літ до двадцятка* добиралося» (П. Мирний); «У власників промислів, братів Тухлових, працювало *близько п'яти тисяч робітників*» (С. Тудор).

У ролі підмета може виступати непоширене або поширене речення, що вживається, зокрема, як назва твору чи іншого об'єкта: «І *«Ніч яка, господи, місячна, зоряна»*, і *«Ой видно село»*, і *«Їхав стрілець на війноньку»* мають своїх відомих на ім'я — не всім, звичайно,— авторів» (М. Рильський).

Присудок — головний член двоскладного речення, синтаксично пов'язаний з підметом предикативним зв'язком. Синтаксична специфіка присудка визначається його належністю до пари головних членів речення поряд з підметом.

У ролі присудка виступають різні за семантикою синтаксичні елементи, що означають: а) дію-процес: «*Підводив* голову народжений титан, І *йшли* назустріч вічності і смерті Нездолані, гарячі і уперті Дружини непокірливих слов'ян» (В. Симоненко); б) якісну ознаку предмета: «Життя його *було ясне і прозоре* до дна» (О. Гончар); в) предмет: «В своїй чистій вірі та благанні вона теж *була дитиною*» (М. Стельмах) та ін.

Синтаксична сутність присудка не зводиться до його морфологічного вираження. Порівняно з підметом набагато меншою мірою морфологічний критерій можна застосувати до присудка, який в українській мові може виражатися особовими формами дієслова, інфінітивом, формами називного, родового, орудного відмінків іменника або формами всіх непрямих відмінків іменника з прийменниками, формами прикметника, числівника, займенника, прислівниками, вигуками, нульовими формами і т. д. Формальні (морфологічні) ознаки присудка не є такими постійними, як його власне синтаксичні ознаки. Проте в граматичній системі мови для вираження присудкової функції наявні спеціалізовані засоби. Особова форма дієслова в будь-якому двоскладному реченні виконує тільки роль присудка. Крім формально-морфологічних ознак, присудок може мати інтонаційні (формально-інтонаційні) ознаки, які, на відміну від перших, виявляються лише в усному мовленні.

Присудок пов'язується з підметом здебільшого граматично — за допомогою особової форми дієслова, узгодженої в теперішньому і майбутньому часі та в наказовому способі в числі й особі, а в минулому часі і в умовному способі — в числі і в роді. Іноді присудок співвідноситься з підметом тільки інтонаційно, тобто без морфологічного показника узгодження — без особової форми дієслова.

За своєю структурою присудок в українській мові не однорідний. Найбільш прийнятною класифікацією присудка за структурою слід вважати поділ його на простий, складений і подвійний. Інші підтипи і види присудка є структурними різновидами вказаних трьох типів.

Відповідно до морфологічних засобів вираження в простому присудку розрізняється дієслівний присудок у особових формах повнозначних дієслів, інфінітивний присудок, вигуковий присудок і нульовий присудок.

Дієслівний простий присудок—найбільш типова форма присудка двоскладного речення. Дієслово найбільшою мірою пристосоване для виконання функції присудка, воно виражає як

зовнішньо-синтаксичні значення речення (час, спосіб), так і синтаксичний зв'язок з іншим головним членом речення — підметом. Простий дієслівний присудок виступає у формах теперішнього, минулого і майбутнього часів, а також у формах наказового і умовного способів. Напр.: «Київ *криється* туманом Голубим, як отчий дим» (М. Рильський); «Ми *йдем,* ми *дійдем* до мети» (В. Сосюра); «Все найкраще, створене Ференцом-художником, *народилось* у Будапешті і для Будапешта» (О. Гончар); «*Вийся,* жайворонку, *вийся* Над полями, *Розважай* людськую тугу Ти піснями» (М. Рильський); «За Брянським Багіров справді, не вагаючись, *пішов би* в вогонь і воду» (О. Гончар). Особові форми дієслів дійсного, наказового і умовного способів у розмовній мові іноді набувають непрямих, транспонованих значень. Напр.: «І ти *поїдеш* із людьми, а тоді *повернешся* назад» (Г. Тютюнник); «Кошовий *піде* з одною половиною за татарами, а друга половина хай обере собі наказного отамана» (О. Довженко). У цих реченнях дійсний спосіб (форми майбутнього часу доконаного виду) використано в значенні наказового способу. Умовний спосіб може вживатися у спонукальному значенні. Напр.: «— Пізно, парубче, їдеш. *Підвіз би* мене,— обминає підводу з пошивкою на плечах тітка Дарка» (М. Стельмах). Транспонована в умовний спосіб 2-а особа однини наказового способу не завжди узгоджується з підметом у числі і може стосуватися будь-якої особи. Напр.: «Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодшав би, подобрішав і кинувсь до роботи» (О. Довженко).

У певних синтаксичних умовах форма інфінітива дієслів недоконаного виду може виконувати функцію присудка, пов'язуючись із підметом, вираженим іменником або іншим субстантивованим словом. Напр.: «Цап крутнувсь, зіп'явсь на дибки, І... *тікать,* задравши хвіст» (С. Олійник). Присудок, виражений інфінітивом дієслова недоконаного виду, вказує на раптовий початок тривалої дії у плані минулого та на її інтенсивність. До того ж інфінітив у згаданій функції поширюється не на всі дієслова, він охоплює лише дієслова інтенсивної дії типу *тікати, плакати, кричати* і под. Таке вживання інфінітива-присудка властиве, головним чином, розмовній мові і знаходить відповідне відображення в художній літературі. У розмовній мові при присудку-інфінітиві даного типу здебільшого вживаються підсилювальні частки *ну (ану), давай,* що ще рельєфніше увиразнюють відтінок раптового початку тривалої дії, її інтенсивності та динамічності. Напр.: «Вони налягли на ноги, *давай тікати*» (П. Мирний). Речення з таким присудком є особливим структурним типом двоскладних речень, у яких значення модальності і часу морфематичного вираження не знаходить.

Різновид простого інфінітивного присудка становлять пестливі інфінітивні форми окремих дієслів, яким значення пестли-

вості надають суфікси ***-ки, -оньки, -очки, -унечки, усеньки, -уні, -усі, -ці, -унці.*** Напр.: «Отака серйозна тема, а ви *хахоньки!* Вам смішно» (О. Ковінька); «Як дітки маленькі — Той *їстоньки*, той *питоньки*» (Нар. пісня). Уживаються вони переважно в пестливій мові, зверненій до дітей, і утворюються від звичайних інфінітивів небагатьох дієслів типу *спати, їсти, пити, купати* і ін.

Вигуковий присудок, як і інфінітивний, також передбачає обов'язкову наявність підмета у формі називного відмінка іменника або його еквівалентів. Він супроводжується при цьому відповідною інтонацією. Вигуки, здебільшого віддієслівні, набувають характеру дієслова минулого часу доконаного виду. Напр.: «...нахилилась до Віталика і в темряві раптом *хап!* його за руку» (О. Гончар); «Оксен *блись* одного в вухо, *блись* другого, до дверей і — кричи, свисти!» (Г. Тютюнник). Вигуковий присудок інколи в розмовній мові замінює простий дієслівний присудок, при цьому вербалізуючись в синтаксичному плані. В українській мові синтаксична вербалізація вигуків мала своїм наслідком також вербалізацію словотворчу, внаслідок чого існують ряди співвідносних слів — вигуків і дієслів, які виникли з перших. Пор. напр.: «Слухала, а тим часом хтось підкрався із-за спини і *хап* її за голову» (О. Гончар); «Він *хапнув* свіже степове повітря — раз, іще...» (А. Головко). В українській мові використовується або дієслово доконаного виду, семантично співвідносне з вигуком, або однокореневий предикативний вигук. Речення з дієсловом доконаного виду і з предикативним однокореневим щодо дієслова вигуком належать до того самого структурного типу. Проте треба зазначити, що заміна простого дієслівного присудка однокореневим вигуком часто супроводжується зміною стилістичних відтінків. Присудок-вигук більшою мірою, ніж дієслівний, передає інтенсивність дії, до того ж він має вузьку сферу використання (розмовна мова).

Простий нульовий присудок позбавлений формальних ознак (не має лексичного вираження). Речення з нульовим присудком — не односкладні, а двоскладні речення, в яких присудок фактично не опущений, але відсутнє його морфологічне вираження. Характерною особливістю таких двоскладних речень є наявність обов'язкового компонента — обставини місця, вираженої прислівником місця або непрямим відмінком іменника з прийменником. Цей обов'язковий компонент розкриває внутрішні синтаксичні зв'язки речень із нульовим присудком: обставина місця не пов'язується з жодним морфологічно вираженим членом речення, вона вказує на синтаксичний зв'язок із морфологічно невираженим, а отже, нульовим, присудком. Пор.: «*Спереду* невеликий старосвітський полковницький будинок, соломою вкритий. На стрісі мох і навіть кущик жита. *Праворуч* комора дерев'яна, рублена. *Між коморою та будиночком* ворота й хвіртка. *Біля воріт* дві тополі» (О. Довженко); «*У старосвітських кімнатах дому* — книги, безліч книг...» (М. Рильський); «*Вгорі* — перлисті пе-

реливи хмар, Яких нема на небесах чужини» (М. Рильський); «Десь Чорногорівка *позаду*...» (В. Сосюра).

Наведені речення відрізняються від звичайних повних двоскладних речень тільки лексичною невираженістю головного члена речення — присудка. Що ж до синтаксичних ознак нульового присудка, то вони встановлюються шляхом взаємопротиставлень з лексично вираженими присудками в аналогічних за своїм загальним складом реченнях. Речення з нульовим присудком і речення з ненульовим присудком є варіантами того самого структурного типу — двоскладного речення. В окремих випадках нульовий присудок можна замінити ненульовим, тобто присудком, що має формальні (морфологічні) ознаки. Пор.: «—Санітарні підводи *внизу ліворуч!*» (О. Гончар) → «Санітарні підводи *стоять* внизу ліворуч!»; «Найдорожче і найважче *попереду*» (О. Довженко) → «Найдорожче і найважче *чекає* попереду». Іноді речення з простим дієслівним присудком трансформується в речення з простим нульовим присудком: «Праворуч під стіною на столі *стояла* лампа з абажуром і темною матерією на ньому» (Ю. Яновський) → «*Праворуч під стіною на столі* лампа з абажуром і темною матерією на ньому». Заміна нульового присудка ненульовим і навпаки не змінює синтаксичної структури двоскладного речення, проте вона часто супроводжується зміною стилістичних відтінків. Різниця між розглядуваними варіантами того самого синтаксичного інваріанта — простого присудка — полягає в тому, що в одному випадку присудок морфологічно не виражений, тобто являє собою нульовий присудок, тоді як в іншому випадку маємо морфологічно виражений присудок (репрезентований особовою формою дієслова).

Крім простого присудка, вираженого найчастіше одним словом (повнозначною частиною мови), в українській мові функціонують складні присудкові структури, що являють собою семантико-граматичну єдність. Характерна особливість присудкових структур виявляється в тому, що вони, виражаючи предикацію, мають функціональний розподіл компонентів, одні з яких — дієслово-зв'язка або допоміжне дієслово — сполучають призв'язкову частину присудка з підметом і разом з тим містять у собі показники зовнішньо-синтаксичних значень речення — способу і часу, інші — повнозначна частина мови або її еквівалент — виражають семантичний зміст присудка. Такі присудкові комплекси, які утворюються сполученням повнозначної частини мови з дієсловами-зв'язками або допоміжними дієсловами (зрідка — модальними предикативними словами), називаються складеним присудком. Залежно від морфологічних засобів, якими передається лексичне значення присудка, розрізняється дієслівний складений присудок і іменний складений присудок.

Дієслівний складений присудок є присудком, лексико-семантичну основу якого становить інфінітив повнозначних дієслів, сполучений з особовими формами модальних і фазо-

вих дієслів або прикметниками з модальним значенням. Дієслівний складений присудок відрізняється від простого дієслівного своєю ускладненою структурою, будучи сполученням суб'єктивного інфінітива з допоміжним дієсловом в особовій формі. Особове дієслово у складі дієслівного складеного присудка є з семантичного погляду неповним і тому для розкриття свого змісту вимагає іншого дієслова. Функцію такого дієслова і виконує інфінітив, що називає конкретну дію, яка стосується слова-підмета. Допоміжні модальні і фазові дієслова в складі присудка функціонують як зв'язки.

Фазові дієслова в сполученні з інфінітивом виражають, з одного боку, зовнішньо-синтаксичні категорії часу і способу та внутрішньо-синтаксичні категорії особи (роду) і числа (функція зв'язки) і разом з тим модифікують лексичну семантику присудка щодо початку, продовження і закінчення дії або стану. До фазових дієслів, що означають початок, продовження і кінець дії або стану, належать дієслова *починати, кінчати, продовжувати, братися (взятися), стати, кидатися, переставати, заходжуватися* і ін. З цими дієсловами пов'язується інфінітив дієслів недоконаного виду. Напр.: «Снаряди *почали* вже *падати* в річку, здіймаючи високі фонтани» (О. Довженко); «Над полями і темнувате, і лискуче срібло роси *починає тремтіти* синім туманцем» (М. Стельмах); «Тим часом Федір Іванович *кінчив ув'язувати* мотузком пакунок» (А. Головко); Всі, завмерши, *продовжували,* не зводячи очей, *дивитися* на двері» (Г. Тютюнник); «Фрунзе, висипавши на стіл кілька сірників, схилився над картою, *взявся міряти*» (О. Гончар); «Через півгодини майдан *став наповнятися* людьми» (Г. Тютюнник); «Друзі, заклопотані студентськими буднями, згодом *перестали турбувати* його» (Г. Тютюнник); «Надія більше й слова не сказала, їсти *заходилася готувати*» (Є. Гуцало).

Допоміжні модальні дієслова у складеному дієслівному присудку, з одного боку, виконують функцію зв'язки і вказують на зовнішньо-синтаксичні категорії часу і способу, а з другого — модифікують значення складеного присудка в цілому, виражаючи лексично модальні відтінки можливості, неможливості, необхідності тощо. Здебільшого надають дієслівному складеному присудкові модальних відтінків значення дієслова *могти, мусити, мати, зуміти, намагатися, зволити, сміти* і под. Напр.: «Командира роти якраз не було, і Черниш *не міг піти*» (О. Гончар); Але от тепер *мусила наступити* якась зміна» (Г. Хоткевич); «Щоправда, декотрі з твоїх ровесників *зуміли* вище *сягнути,* але ж і ти не забалуваний життям» (О. Гончар); «Аркадій *зволив подивитись* на нього, і — тільки» (І. Вільде); «Вечорами дівчата співають веснянок, сівши черенем чи лавою, а хлопці *не сміють підспівувати*» (Ю. Яновський).

У ролі модальних компонентів дієслівного складеного присудка виступають особливі предикативні прикметники повної, рідше

короткої, форми (*повинен, спроможний, здатний, схильний, ладен, рад, зобов'язаний, змушений* і ін.). Напр.: «Вони *повинні були,* як штурмани на літаках, весь час *орієнтувати* бійців» (О. Гончар); «Коли б батько сам *був спроможний вирішувати* це питання» (І. Вільде); «І може, тільки ця бурхлива маршова ніч *здатна була викликати* Брянського на одвертість» (О. Гончар); «Дехто навіть *схильний був пристати* до святенького євангельського вчення» (О. Ковінька); «*Рад* би він ще раз *побачить* отаку зиму» (П. Тичина); «Партійні організації *зобов'язані* якнайширше і найефективніше *використовувати* гостру зброю більшовицької критики і самокритики» (газ. «Радянська Україна»). У зв'язку з тим, що лексико-семантичну основу зазначених складених присудків становить інфінітив повнозначного дієслова, їх можна віднести до дієслівних складених присудків. Як і модальні допоміжні дієслова, предикативні прикметники виражають модальну модифікацію дієслівного складеного присудка лексично. Проте у противагу модальним дієсловам, особова форма яких вказує на час, спосіб, особу, предикативні прикметники позбавлені формальних засобів вияву цих категорій. Названі категорії у сполуках предикативних прикметників з інфінітивом повнозначного дієслова виражаються особовими формами дієслова-зв'язки *бути.* Відсутність дієслівної зв'язки *бути* — нульова її форма — пов'язується звичайно із значенням теперішнього часу. Якщо ж ідеться про минулий чи майбутній час, то в складі присудка з'являється зв'язка *бути* у відповідній часовій формі. Пор.: «Досвідчений розвідник ніколи *не повинен випробувати* судьбу» (М. Стельмах); «Я ж *кохати і кохатись Рад* до власного сконання» (М. Вороний); «Замордований її ревнощами, *змушений був чкурнути* з села» (О. Гончар).

Крім модальних дієслів та предикативних прикметників, функцію модальних модифікаторів дієслівного складеного присудка можуть виконувати усталені сполуки типу *у змозі, не в змозі, не в силі, мати право, мати змогу, мати намір, мати можливість* тощо, рідко іменники *мастак, майстер* і под. у формі називного відмінка, які надають присудкові модальних відтінків значення здатності, схильності, можливості, неможливості та ін. Синтаксичні категорії часу, способу, особи в сполуках *у змозі, не в змозі, не в силі* і в іменниках *мастак, майстер* позначає особова форма дієслова-зв'язки *бути,* а в сполуках *мати право, мати намір, мати можливість* — особова форма дієслова *мати.* Напр.: «Очі *не в змозі були одірватися* від його карих очей» (А. Шиян); «Ми нічого *спинити не в силі*» (В. Сосюра); «З начальством Хома тримався гідно і *був мастак побалакати*» (О. Гончар); «Тепер ви опинилися в ворожому тилу, і ми *маємо* всі *можливості тримати* зв'язок, як і раніш» (Ю. Яновський).

Ускладнену модель дієслівного складеного присудка становлять сполучення інфінітива повнозначного дієслова з комбінацією особових форм модальних дієслів (або еквівалентів модаль-

них дієслів — присудкових прикметників, усталених модальних сполук тощо, при яких категорії часу, способу і особи позначає, як правило, особова форма дієслова-зв'язки *бути*) й інфінітива фазових дієслів. Тут інфінітив фазових дієслів ускладнюється допоміжним модальним дієсловом або його еквівалентами. Ускладнений різновид дієслівного складеного присудка являє собою замкнену структуру, семантико-граматична єдність якої викликається синтаксичними властивостями компонентів. Перший компонент — модальне дієслово — виражає категорії часу, способу, особи, з одного боку, і лексично видозмінює присудок у модальному плані, з другого. Другий компонент — фазове дієслово — лексично модифікує семантику присудка щодо початку, продовження і закінчення дії або стану, проте за своєю природою позбавлений участі в передачі основного змісту присудка, йому більше властива функція граматичного зв'язку інфінітива повнозначного дієслова з модальним дієсловом. Основний зміст ускладненого дієслівного складеного присудка зосереджується, отже, на третьому компоненті — інфінітиві повнозначного дієслова, яке є носієм лексичного значення присудка. Напр.: «Килигей, випроставшись, тільки *намірився продовжити* [*промовляти*]» (О. Гончар); «...п'ятнадцятий з'їзд ленінського комсомолу був і надихаючим святом, і діловою трибуною, і великою школою, яка по суті *повинна продовжувати* і продовжує *діяти*» (ж. «Комуніст України»). Інфінітив повнозначного дієслова приєднується до підмета не безпосередньо за допомогою допоміжного дієслова, а за допомогою комплексу «допоміжне модальне дієслово+допоміжне фазове дієслово», до того ж допоміжне фазове дієслово, вживаючись у формі інфінітива, не має граматичних показників часу, способу, особи, тому що ці функції виконує модальне дієслово.

Допоміжні фазові дієслова, виступаючи в формі інфінітива, набувають ускладнення з боку модальних допоміжних дієслів, які виражають відповідні синтаксичні категорії і водночас передають лексично різні модальні відтінки. Вони служать для граматичного зв'язку інфінітива повнозначного дієслова з модальними допоміжними дієсловами. На відміну від допоміжних модальних дієслів, допоміжні фазові дієслова у ролі першого компонента тричленного присудка виступають значно рідше. Ця особливість викликана тим, що фазові дієслова вимагають інфінітива з конкретним значенням, а в ускладненому дієслівному складеному присудку інфінітив модальних дієслів надає лише модальних лексичних відтінків повнозначному інфінітиву і використовується для зв'язку цього інфінітива з допоміжним фазовим дієсловом, тобто позбавлений повного лексичного значення. У таких предикативних комплексах допоміжне фазове дієслово передає синтаксичні категорії часу, способу, особи і лексичні відтінки початку, продовження або закінчення дії-процесу, допоміжне модальне дієслово — зв'язок інфінітива повнозначного дієслова з допоміж-

ним фазовим дієсловом і лексичні модальні відтінки, інфінітив повнозначного дієслова — основний семантичний зміст присудка. Інфінітив повнозначного дієслова приєднується до підмета не безпосередньо, а за допомогою комплексу «допоміжне фазове дієслово+допоміжне модальне дієслово». Напр.: «— Ось я тебе зав'яжу! я тебе попограю! — сварився чоловік і *почав силкуватись вставати*» (П. Мирний).

Значно більшу різноманітність морфологічних типів у порівнянні з дієслівним складеним присудком виявляє іменний складений присудок, у якому виступає предикативне ім'я, виражене будь-яким іменем будь-якої форми (у тому числі й незмінні частини мови, що функціонують як предикативне ім'я, а також деякі види словосполук) у сполученні з особовими формами дієслова-зв'язки. Роль предикативного імені, яке є лексично повнозначною частиною іменного складеного присудка, в українській мові виконують звичайно різні форми іменників, прикметників, займенників, числівників і дієприкметників, зрідка — вигуки, прислівники, словосполучення атрибутивного походження і кількісно-іменні сполуки. Дієслово-зв'язка служить для граматичного оформлення складеного іменного присудка, позначаючи синтаксичні категорії часу і способу, яких не має предикативне ім'я, а також узгодження підмета і присудка в числі і особі (роді). Отже, дієслівні зв'язки, будучи в складеному присудку показниками часу, способу і узгодження, виконують таку саму роль, як і особові морфеми (особові закінчення і особові займенники) у простому дієслівному присудку. Головна ознака дієслівних зв'язок — їх синтаксична роль — вираження відповідних синтаксичних категорій, а тому основна особливість зв'язок полягає в максимальному обмеженні їх функціональної участі у вираженні лексичного змісту присудка.

В іменному складеному присудку виступає синтаксична єдність, що складається із службового слова (зв'язки) і повнозначного слова — імені у формі певного відмінка. Повнозначне слово — ім'я — є основним елементом іменного складеного присудка, дієслово-зв'язка як синтаксична морфема сигналізує своїми узгоджуваними формами про вживання імені в присудковій функції і вказує лише на час і спосіб при іменній частині складеного присудка. Використовуючись у ролі показника синтаксичних категорій, дієслівні зв'язки або бувають повністю позбавлені лексичного значення (спеціалізовані граматичні засоби, власне зв'язки), або вносять у присудок додаткові лексичні відтінки (неспеціалізовані граматичні засоби, невласне зв'язки). До власне зв'язок належать дієслова *бути, становити, являти собою,* які вказують лише на час і модальність речення та на внутрішньосинтаксичні значення іменного складеного присудка. Зв'язкову функцію виконують і дієслова *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися, доводитися, правити* і ін., не повні-

стю позбавлені лексичного значення. Вони у складі іменного присудка не тільки є показниками синтаксичних категорій, але й мають також загальне лексичне значення: виявлення ознаки (*виявлятися, називатися, зватися, іменуватися, вважатися, здаватися, уявлятися, доводитися*), виникнення ознаки, переходу з одного стану до іншого (*ставати, робитися*), збереження попереднього стану (*залишатися, лишатися, зоставатися*). Отже, зв'язки з граматичного погляду виконують однакову граматичну функцію в іменному складеному присудку, позначаючи зовнішньо-синтаксичні категорії і категорії узгодження, лексично ж вони диференціюються залежно від різного ступеня семантичного навантаження. Нероздільність присудкового комплексу — дієслова-зв'язки і присудкового імені — зумовлюється спільністю його синтаксичної функції. Присудкове ім'я в присудковому комплексі виявляє двояку залежність — з одного боку, формальну залежність від дієслова-зв'язки і, з другого — через дієслово-зв'язку значеннєву залежність від підмета. Як і в дієслівних зв'язках, в іменній частині іменного складеного присудка варто розрізняти власне присудкові, тобто іменні, форми, спеціалізовані для вираження функції присудка, і невласне присудкові, тобто іменні, форми, які за певних умов можуть втрачати своє конкретне, переважно обставинне, значення і набувати присудкової функції. До власне присудкових іменних форм належать називний, орудний відмінки, знахідний відмінок із прийменником *за* та знахідний відмінок. Крім того, з певними застереженнями, до власне присудкової іменної форми можна віднести нечисленні випадки родового відмінка ознаки типу *Він був чесного роду,* зважаючи на співвідносність атрибутивних і предикативних відношень.

На відміну від дієслівних зв'язок *становити, являти собою* і *правити,* при яких використовується тільки одна форма іменної частини складеного присудка, для дієслова-зв'язки *бути* і згаданих вище напівповнозначних дієслів характерне паралельне вживання двох або трьох іменних форм — називного та орудного відмінків, знахідного відмінка з прийменником *за.* На вибір однієї з трьох форм впливає передусім специфічне значення кожної форми, а також семантика дієслова-зв'язки й іменної частини складеного присудка, характер вираження часового та модального значень дієсловом-зв'язкою, лексико-морфологічний тип предикативного іменного члена (частина мови, що виконує роль іменної частини складеного присудка) та наявність у структурі речення інших компонентів, що певною мірою зумовлюють чи обмежують вживання однієї з форм. Саме відшукування умов, коли певна форма виключає інші, є одним з найголовніших завдань для з'ясування специфіки відповідної синтаксичної форми, особливо при потребі розмежувати близькозначеннєві синтаксичні форми.

Називний та орудний відмінки, знахідний відмінок з прийменником *за,* функціонуючи як іменна частина складеного присудка,

в сучасній українській літературній мові виявляють різну семантику: називний відмінок просто встановлює наявність предикативної ознаки, зараховуючи підмет до певного класу предметів, ознак, орудний присудковий і знахідний відмінок із прийменником *за* використовуються тоді, коли треба підкреслити непостійну або нехарактерну ознаку підмета. Специфічне значення розглядуваних синтаксичних засобів зумовлює вибір кожного з них. Пор.: «Бо це *була* не просто *музика,* це *була* її, Шурина, власна *сила,* її *порятунок,* її *майбутнє*» (О. Гончар); «Крім секретарства, я завідував відділом мистецтва, *був комісаром* театру Шевченка» (О. Довженко); «...великдень *був* Данилкові *за напасть*» (Ю. Яновський). Крім наведеного розрізнення специфічних значень орудного присудкового, називного присудкового і знахідного з прийменником *за,* на їх використання в кожному окремому випадку впливають й інші чинники — семантика дієслова-зв'язки або іменної частини складеного присудка, часове та способове оформлення дієслова-зв'язки, лексико-морфологічний тип предикативного іменного члена, наявність у структурі речення інших компонентів, що певною мірою зумовлюють чи обмежують вживання однієї з форм.

Називний відмінок, функціонуючи як іменна частина складеного присудка, вказує на наявність предикативної ознаки, зараховує підмет до певного класу ознак, предметів. Семантика називного предикативного є вирішальним фактором його використання в кожному окремому випадку. Всі інші моменти — семантика дієслова-зв'язки або іменної частини складеного присудка, часове та способове оформлення дієслова-зв'язки, лексико-морфологічний тип предикативного імені, наявність у структурі речення інших компонентів, що певною мірою зумовлюють чи обмежують вживання відмінкової форми,— лише доповнюють семантику називного предикативного. Найсильніші позиції виявляє називний предикативний при дієслові-зв'язці *бути* в формах минулого і теперішнього часу. Особові форми дієслова *бути* в ролі зв'язки виступають передусім як формальні, позбавлені лексичного значення елементи, що виражають в іменному складеному присудку предикативні категорії і категорії узгодження. Ця зв'язка в порівнянні з іншими має найвищий ступінь граматикалізації. Семантична природа дієслів-зв'язок *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися, уявлятися, доводитися* і ін., не повністю позбавлених лексичного значення, стає на перешкоді їх сполученню з називним відмінком. Здебільшого не вживається називний присудковий також і з дієсловом-зв'язкою *бути* в формах майбутнього часу і наказового способу, тому що за таких умов *бути* функціонально наближається до значення дієслова *стати.* Отже, форми минулого і теперішнього часу дієслова-зв'язки *бути* сприяють використанню називного відмінка, якщо треба лише виразити наявність предикативної озна-

ки, зарахувати підмет до певного класу ознак, предметів. Напр.: «Дід Захарко *був коваль»* (О. Довженко); «Я радий, що ще раз пересвідчився: кіно є дійсно *найінтернаціональніше* з усіх мистецтв» (О. Довженко).

У сучасній українській літературній мові дієслово-зв'язка *бути* в формі теперішнього часу звичайно буває відсутнім, тобто має нульову форму: «— Я теж *інтелігент!* — ледве стримуючи лють, роздільно і тихо сказав Щорс» (О. Довженко). Вживання дієслова-зв'язки *бути* в формі теперішнього часу часто пов'язується з наявністю логічного наголосу на ній. Напр.: «...хіба *є* хто на землі *крилатіший* за людину?» (О. Гончар). Чітко виділяється логічна наголошеність *є* у випадках, коли форму теперішнього часу зв'язки протиставлено формі іншого часу: «Ви *були комсомольцем?*»—«Я і *є комсомолець»* (О. Довженко). Семантика іменної частини складеного присудка, що вказує на постійну ознаку чогось, зумовлює вживання форми називного відмінка, тому що називний відмінок виражає наявність предикативної ознаки в підмета, зараховує його до певного класу ознак. За таких умов семантика іменної частини іменного складеного присудка перебуває у згоді з семантикою відмінкової форми—називного відмінка. Напр.: «Він *був... високий* на зріст, *широкий* у плечах, і тепло *одягнений»* (Г. Хоткевич). У структурі речення можуть бути компоненти, що певною мірою зумовлюють вживання називного предикативного,— слова типу *завжди, постійно* і под., які підкреслюють характерність, постійність ознаки підмета. Напр.: «І думки Тимофія були поетичні, як завжди *поетична* мрія про чесне, краще життя» (М. Стельмах). Називний відмінок уживається також для вираження присудкової ознаки порівняння, сполучаючись із словами *як, наче, неначе.* Напр.: «Спомин був як блискавка: блакитна вода, білий парус, веселі дружні люди» (М. Рильський); «...на вулицях земля *була неначе кава»* (В. Сосюра). Таким чином, в іменному складеному присудку відбувається взаємовплив, тісна взаємодія семантики дієслова-зв'язки й іменної частини складеного присудка, часового та способового оформлення дієслова-зв'язки, інших компонентів, що певною мірою зумовлюють вживання називного присудкового.

Певний вплив на форму іменної частини складеного присудка має лексико-морфологічний тип предикативного імені, тобто форма іменного складеного присудка залежить від того, іменник чи прикметник (або функціональні еквіваленти прикметника: порядкові числівники, дієприкметники, займенники присвійні, вказівні, означальні тощо) входять до складу іменного складеного присудка. Зазначені вище умови використання називного присудкового найбільшою мірою властиві іменній частині присудка, вираженій іменником. Предикативні прикметники виявляють набагато більшу інертність щодо закономірностей розподілу відмінкових форм. Семантика напівповнозначних дієслів-зв'язок *ста-*

вати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися, уявлятися тощо, а також майбутній час і наказовий спосіб дієслова-зв'язки *бути,* що виступають вирішальним фактором майже абсолютного вживання орудного відмінка іменників, не мають такої ваги у випадках, коли роль іменної частини складеного присудка виконують прикметники. Називний відмінок присудкових прикметників може вживатися при напівповнозначних дієслова-зв'язках, які за своєю семантикою вимагають орудного присудкового. Через те сфера використання називного відмінка поширюється за свої функціональні межі, переходячи у сферу орудного. Напр.: «Вітряними днями розпускались літа, потім *ставали тихі* — наливались і стигли, як колос у спеку» (А. Головко); «Думка працювала з особливою ясністю, рухи *стали* методично *доцільні й безповоротні*» (О. Гончар); «Губи *зробилися* відразу *білі,* руки затремтіли» (Г. Хоткевич); «За ніч густа щетина виросла на його обличчі, і воно *здавалося обсипане* попелом» (Г. Тютюнник); «І, мабуть, тільки через це я *лишився живий,* пройшовши стільки світів, куючи залізну троянду» (Ю. Яновський). Пор. також називний предикативний прикметників при зв'язці *бути* в формі майбутнього часу і наказового способу, де звичайно вживається орудний відмінок іменників: «За мене — *будь спокійна*» (О. Гончар); «*Славен буде* в народах священний твій бій...» (М. Рильський).

У випадках, коли іменною частиною складеного присудка виступає іменник, вживання орудного є майже абсолютним. Тому не зовсім добре звучить фраза «Ні, не вагання — рівновага *стала Уділ* митця» (Є. Плужник), де при дієслівній зв'язці *стати* доречніше було б вжити орудний відмінок іменника (у вірші вимоги ритміки спричинюють порушення синтаксичної норми — використання називного відмінка). Зазначена закономірність меншою мірою стосується іменної частини складеного присудка, вираженої прикметником. Граматична категорія прикметника, позначаючи ознаку, властивість якогось предмета, менш самостійна категорія, ніж іменник, що є саме носієм цих ознак, властивостей. Виступаючи в функції іменної частини складеного присудка, прикметник, переборюючи навіть умови, що викликають уживання орудного предикативного, намагається тісніше пов'язуватися, узгоджуватися з підметом, внаслідок чого й фіксується в сучасній українській літературній мові частіше використання називного відмінка прикметника, ніж іменника. Великий вплив на вживання називного відмінка прикметників в іменній частині складеного присудка чинять співвідносні з предикативними атрибутивні конструкції, де прикметник узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку. Зрозуміла річ, що набагато більшу продуктивність виявляє називний відмінок прикметників (тут орудний поступається перед називним), наприклад, при зв'язці *бути* в формі минулого часу, де широко вживається також називний відмі-

нок іменників. Напр.: «І цей безперервний важкий гуркіт індустріального краю *був* тепер куди *миліший* дівчині за блакитні береги південного моря» (О. Гончар); «Обличчя героїв *спокійні були*» (В. Сосюра); «І кожен *був* увесь наскрізь *пройнятий* тривогою (А. Головко). Предикативні прикметники в іменному складеному присудку можуть мати при собі іменники, лексичне значення яких послаблене. Іменник як невід'ємний структурний елемент входить до складу іменного присудка, стає додатковою частиною предикативного прикметника, виконуючи роль вказівних слів, а основне значення припадає на прикметник. У функції таких семантично послаблених вказівних слів виступають передусім іменники *людина, жінка, чоловік, дівчина, хлопець, народ, справа, річ* і деякі інші. Напр.: «...*був* дід *людина проста й малописьменна*» (О. Довженко); «А втім, Йона, як і Ягідка, *був* зовсім *темний чоловік*» (О. Гончар).

Орудний предикативний звичайно виявляє найсильніші позиції при дієсловах-зв'язках *ставати, виявлятися, залишатися, лишатися, зоставатися, робитися, називатися, іменуватися, зватися, вважатися, здаватися, уявлятися, доводитися* і под., не повністю позбавлених лексичного значення. Напр.: «Гори *стали* справжнім *випробом* для армійських коней» (О. Гончар); «Купина зблизька *виявляється* значно *вищою*» (І. Вільде); «Одначе тоді доти *залишилися* майже *цілими*» (О. Гончар); «*Зостаються* ж *людьми* і тут, згасаючи в цій обителі смутку і старості» (О. Гончар); «На небо наскочили хмарки, одразу похолодало, і Черемош *зробився чорним*» (Г. Хоткевич); «Я *зробивсь рабом* покірним, Як побачив ту тополю» (А. Кримський); «Грек *назвався Олексою,* а дружина його — *Галиною*» (М. Руденко); Щось їй *здалося дивним* у тоні мого голосу» (Ю. Яновський); «Вже день *здається сивим і безсилим,* І домліває в заростях ріка...» (В. Симоненко); «...чомусь саме його руки *уявлялись* такими *гарячими, міцними*» (О. Гончар).

Майбутній час і наказовий спосіб дієслова-зв'язки *бути* також умотивовують вибір орудного відмінка предикативного імені, тому що часове та способове вираження дієслова-зв'язки *бути* не нейтральне до форми іменної частини складеного присудка. Майбутній час і наказовий спосіб зв'язки *бути* вказують на перетворення з одного стану в інший, функціонально наближаючись до значення зв'язкового дієслова *стати,* при якому звичайним є вживання предикативного імені в орудному відмінку. Напр.: «Восени Віталик *буде студентом*» (О. Гончар); «— *Будь більшовиком,*— сказав Щорс і відійшов до штабного апарата» (О. Довженко); «*Будь* же *сином,* А *не естетом*» (М. Рильський); «— *Будь таким,* як ти є, *будь мужнім, відважним*» (О. Гончар). Вживання орудного предикативного при напівповнозначних дієсловах-зв'язках, а також при зв'язці *бути* в формах майбутнього часу та наказового способу є обов'язковим у випадках, коли іменною частиною складеного присудка виступає іменник (або його еквіва-

ленти). Напр.: *«Удівцем,* мовляв, *зостався»* (Є. Гуцало); «У бінокліі вона [постать] *стала солдатом»* (Ю. Яновський).

Вказана закономірність не такою мірою стосується іменної частини складеного присудка, вираженої прикметником, тому що предикативні прикметники виявляють набагато більшу інертність щодо розподілу відмінкових форм. Предикативні прикметники (або їх еквіваленти: порядкові числівники, дієприкметники, займенники присвійні, вказівні, означальні тощо), намагаючись тісніше поєднуватися з підметом, узгоджуватися з ним (можливо, під впливом вживання називного відмінка прикметників у співвідносних із предикативними атрибутивних конструкціях), іноді допускають паралельне використання орудного й називного відмінків. Напр.: «На світанні втома *ставала* вже *незборимою»* (Я. Баш); «Очі загорілись і *стали великі та круглі»* (А. Головко); «А *яким буде* його перший погляд?» (О. Гончар); «Тільки за цих умов ми *будемо страшні* для ворога» (О. Довженко).

Кореляція орудного і називного предикативних має найбільший вияв при дієслові-зв'язці *бути* в формах минулого та теперішнього часу. Тут оточення присудка може бути додатковим показником постійності присудкової ознаки або її результативного оформлення. Орудний предикативний вживається тоді, коли присудка стосуються додаток, виражений родовим відмінком із прийменниками *в (у), для,* обставина часу тощо, які обмежують присудкову ознаку певними рамками. Напр.: «Бій для Васі *був* якимсь *священнодійством»* (О. Гончар); «Вона *була* у батька *асистентом, сестрою, помічницею»* (М. Рильський); «Я ніколи *не був боягузом* у творчості» (О. Довженко); «Тигр Клемансо!» — Тоді він *був не тигром,* А радше *лисом:* помирить хотів Монмартр з Версалем — полум'я і кригу, Чесноту й зраду, жертви і катів» (М. Рильський); «*Був* він колись *молодим,* сидів при місяці під калиною в парі» (О. Гончар); «Тепер на селі вирішальною *силою є* техніка» (газ. «Радянська Україна»).

Препозиція іменної частини складеного присудка щодо дієслова-зв'язки зумовлює звичайно вибір орудного відмінка. Напр.: «*Продовженням* цієї епопеї *був* пізніше у новій уже і стильній передачі «Щорс» (О. Довженко); «*Незвичайною була* сівба над Дніпром у сорок четверту весну» (О. Довженко). Наявність у структурі речення компонентів, що певною мірою зумовлюють вибір відмінкової форми, та препозиція іменної частини складеного присудка щодо дієслова-зв'язки *бути* спричинюють вживання орудного відмінка у випадках, коли іменною частиною складеного присудка виступає іменник. Меншою мірою оточення присудка та препозиція іменної частини складеного присудка щодо дієслова-зв'язки *бути* в формах минулого й теперішнього часу стосуються іменної частини складеного присудка, вираженої прикметником (або його еквівалентами), тому що предикативні прикметники, намагаючись узгоджуватися з підметом, допускають паралельне вживання орудного й називного відмінків. Пор.: «І го-

лос тоді в нього *був* якийсь *не простий»* (О. Гончар); «Недовго Київ *нашим був»* (В. Сосюра); «*Прекрасний був* Чиж у цю хвилину, *прекрасна була* кожна його риса і кожний рух» (О. Довженко). Специфічні присудкові форми становить орудний відмінок прикметників, ускладнених іменниками, лексичне значення яких послаблене. У такій ролі функціонують передусім іменники *людина, жінка, чоловік, дівчина, хлопець, справа, річ* і деякі інші. Напр.: «Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, *був людиною неквапливою»* (О. Довженко); «Але Юрчик, не дивлячися на свою страхопудність, в суті речі *був* надзвичайно *смирною людиною»* (Г. Хоткевич); «Тепер така ініціатива *вважалася справою гріховною»* (О. Гончар).

Знахідний відмінок із прийменником *за* в функції іменної частини складеного присудка становить специфічну рису синтаксису української мови. Він використовується тоді, коли треба підкреслити несталу або нехарактерну ознаку підмета і семантичний відтінок заміщення в його значенні. Найчастіше вживається знахідний із прийменником *за* при дієслові-зв'язці *правити.* Дієслово-зв'язка *правити* виступає в іменному складеному присудку як дієслово, що не втратило повністю свого лексичного значення. Воно зберігає вказівку на загальне значення «бути в ролі чого», «заступати що», ставлячи підмет щодо присудка у стосунок не тотожності, не рівнозначності, а тимчасової ролі заступництва. У згоді з семантикою дієслівної зв'язки *правити* перебуває іменна частина присудка — знахідний відмінок із прийменником *за,* що сигналізує про несталість або нехарактерність предикативної ознаки. Напр.: «*За сюжет* тут *править* життя в усіх своїх проявах» (П. Панч); «Було літо, і *за кабінет* мені *правив садок»* (П. Панч). Знахідний із прийменником *за* може пов'язуватися з неповнозначними дієсловами-зв'язками типу *ставати, вважатися, залишатися* тощо. Напр.: «Мицько *вважався за* гарного *промовця* у себе на Холмщині» (Ю. Яновський); «Павло Гейбо *залишився за провідника»* (Ю. Яновський). Він використовується також при зв'язці *бути.* Напр.: «Він *був* у мене *за* головного *помічника»* (Ю. Збанацький); «Згадайте — *був* я вам *за тата»* (Д. Павличко). Знахідний відмінок із прийменником *за* має обмежені можливості щодо утворення іменного складеного присудка з того погляду, що в цій конструкції роль іменної частини складеного присудка виконує тільки одна частина мови — іменник (або субстантивовані форми).

Знахідний безприйменниковий відмінок у ролі іменної частини складеного присудка вживається лише із зв'язками *становити, являти собою,* які позбавлені лексичного значення і виступають носіями властивих присудкові синтаксичних категорій. Іменну частину складеного присудка виражає іменник або інше субстантивоване слово. Напр.: «Висока розораність земель *становить* характерну *особливість* сільського господарства УРСР» (О. Діброва); «М'який ліризм *становить* особливу *рису* байок

Глібова» (М. Рильський); «Спрямованість цього процесу *являє собою наслідок* розвитку геологічної структури, клімату, денудації і осадкового нагромадження» (М. Веклич); «Рівняння *являє собою умову* неперервності потоку» (Г. Проскура). Знахідний відмінок присудковий не означає нічого іншого, крім вказівки на наявність у підмета присудкової ознаки, зараховуючи підмет до певного класу предметів.

Дієслова-зв'язки, які разом із знахідним відмінком можуть утворювати єдину складну форму, не однаковою мірою позбавлені лексичного значення. Дієслова *становити, являти собою* в іменному складеному присудку повністю позбавлені лексичного значення і виступають як чисті зв'язки. Інші дієслова (типу *знаменувати, представляти, складати, утворювати* і под.), які на базі відповідного контексту також можуть входити до присудкового комплексу, зберігають частково своє лексичне значення. У противагу дієсловам-зв'язкам, спеціалізованим для вираження присудкової функції, дієслова *знаменувати, представляти, складати, утворювати* та ін. являють собою так звані контекстуальні дієслова-зв'язки. Напр.: «Соціалістична революція *знаменувала* величезний *переворот* в суспільному бутті людей» (газ. «Радянська Україна»); «Горизонтальні прямі *представлятимуть* конформне *відображення* дуг кіл, а вертикальні — конформне *відображення* меридіональних перерізів» (Г. Проскура); «Але основний *осередок складали* з десяток найближчих місцевих знайомих Дорошенкових» (А. Головко); «Бальні сукні дівчат *утворювали* химерний *карнавал* яскравих барв і кольорів» (О. Донченко). Знахідний відмінок присудковий порівняно з називним і орудним має нешироку сферу використання, вживаючись звичайно при дієсловах-зв'язках *становити, являти собою* в науковому стилі мови.

Власне присудкову іменну форму становить, крім того, родовий ознаки, транспонований із атрибутивної функції в предикативну. Родовий відмінок іменника в цій позиції регулярно супроводжують прикметники або інші слова, вжиті в ролі прикметника. Напр.: «Вона *була доброго рибацького роду, доброї степової крові*» (Ю. Яновський); «В'ючні сідла на конях *були системи Брянського*» (О. Гончар). Функцію предикативного імені особливого типу виконує родовий відмінок іменника або субстантивованого слова, що вживається самостійно, без означення. Він трапляється рідко, і тому його можна вважати несистемним явищем у синтаксичній структурі сучасної української літературної мови. Напр.: «...загинули його вояки, а інші з них *стали не його*» (Ю. Яновський).

Для вираження різних відтінків присудковості використовуються в сучасній українській літературній мові невласне присудкові іменні форми, які виникають шляхом приписування підметові ознаки, що має, як правило, конкретний (здебільшого обставинний) характер. Виконуючи присудкову функцію, ці первинно конкретні (звичайно обставинні) засоби втрачають деякою

мірою свою конкретну семантику і стають неспеціалізованими для вираження іменної частини присудка іменними формами Майже кожен другорядний член речення може заступати присудок. Але другорядний член речення, не маючи вже більше ніяких формальних ознак зв'язку з підметом, крім того, що пов'язується здебільшого через дієслово-зв'язку *бути,* а отже, виступає в позиції присудка, типовій для інших іменних форм присудка, і має відповідні вимовні прикмети, функціонує тільки як заступник присудка, як невласне присудкова іменна форма, тобто не спеціалізований для вираження присудкової функції засіб. Як форми в позиції присудка, невласне присудкові іменні засоби вирізняються з-поміж другорядних членів речення характерною присудковою наголошеністю, відповідною до основного значення головного члена речення в мисленні. Про присудкову роль невласне присудкових іменних засобів свідчить їх здатність утворювати з дієсловом-зв'язкою *бути* або деякими іншими зв'язками одну семантико-граматичну єдність.

Найчастіше невласне присудковими іменними формами виступають родовий, знахідний, орудний і місцевий відмінки іменника або субстантивованого слова з прийменниками. Різноманітність морфологічних форм іменної частини складеного присудка зумовлюється ступенем втрати дієсловом-зв'язкою лексичного значення і типовістю зв'язкової функції дієслова. Функція дієслова-зв'язки найбільшою мірою властива передусім дієслову *бути,* а також дієслову *стати, ставати,* через те при цих зв'язках роль іменної частини складеного присудка можуть виконувати різноманітні прийменниково-відмінкові форми. Напр.: «*...не з полохливих був* учитель» (М. Стельмах); «...балакучий Арсен *був* їй більше *до вподоби*» (Є. Гуцало); «Він *був* маленький, *з* підстриженою *борідкою*» (О. Довженко); «Багато з них *було в крові*» (О. Довженко); «...перша режисерська проба... теж *була в цьому жанрі*» (О. Довженко); «Тоня *стала* для нього *понад усе*» (О. Гончар). Зрідка в іменній частині складеного присудка виступають прислівники, набуваючи в контексті прикметникового значення. Напр.: «Все *було навсправжки,* за винятком того, що кожний штурм завжди кінчався щасливо, а повалені жертви, чортихаючись, знову ставали на ноги» (О. Гончар).

Своїми специфічними особливостями серед невласне присудкових іменних форм виділяються передусім конструкції із знахідним відмінком із прийменником *в.* На особливу увагу заслуговують структури типу *вийти в люди,* що зберігають форму знахідного відмінка множини. Ці структури виникли на основі просторового значення, що потім набуло абстрактних, метафоричних рис і перетворилося на один із засобів вираження предикативної функції. Сполучення «*в*+знахідний відмінок множини» виступає при ряді дієслів, які стоять на межі між повнозначними і неповнозначними, в таких конструкціях, як *вийти в люди, стати у напарники, найматися в робітники, вибиватися в люди, вискочити в*

полковники, попасти в їздові і под. Напр.: «*В їздові* Хаєцький *попав* завдяки реформам Івана Антоновича» (О. Гончар); «Ми вижили й *вийшли в люди* завдяки Радянській владі» (Ю. Мельничук); «...до тракториста *став у напарники* Середа» (Ю. Яновський). Прийменниково-відмінкова форма «*в*+знахідний відмінок множини» в ролі іменної частини складеного присудка тяжіє переважно до розмовного стилю, до мови фольклору.

Іншу групу присудкових сполучень становить знахідний із прийменником *в*, що використовується в формі однини і множини. Він виражає звичайно матеріальне перетворення підмета, тобто набуття підметом нової якості. Сполучення «*в*+знахідний відмінок» у цих присудкових комплексах охоплює широкі шари лексики і є стилістично нейтральним (на відміну від попередньої групи), воно поєднується переважно з дієсловами типу *перетворюватися, обертатися, переходити, переростати, розгортатися* та ін. Напр.: «Отже, білкові скупчення *перетворилися* на певному етапі *в* первісні *організми*» (І. Підоплічко); «Цей сон *переходить у дійсність* майже непомітно» (О. Довженко). Знахідний відмінок із прийменником *в* входить іноді як складовий елемент в усталені звороти типу *ввійти в традицію, ввійти у звичай, входити в обов'язок* тощо, які виконують присудкову функцію. Напр.: «Неточне, непродумане виконання текстів оцих двох популярних пісень уже *ввійшло*, так би мовити, *в традицію*» (М. Рильський).

Критерієм зарахування усіх груп знахідного відмінка з прийменником *в* до форм із присудковою функцією є такі ознаки: «*в*+знахідний», як і інші присудкові форми, в присудковій функції вживається не як самостійна форма, а як одна з форм присудкового комплексу, що складається з допоміжного дієслова і прийменниково-відмінкової форми; дієслово, хоча й воно в порівнянні з чистими зв'язками зберігає певною мірою лексичне значення, перетворюється на зв'язку, що допомагає виявити трансформація з використанням зв'язок *бути, стати*. Пор.: «Народила десятеро дітей: двоє перших ще маленькими переставились, а решта повиростали і *в люди повибивались*» (Є. Гуцало)→«Народила десятеро дітей: двоє перших ще маленькими переставились, а решта повиростали і *стали людьми*»; «Він [рев органа]... *перейшов у* важкий *гуркіт* грому» (О. Довженко)→«Він [рев органа] *став* важким *гуркотом* грому»; «Фальсифікування народної творчості у декого з фольклористів XIX ст. *увійшло*, так би мовити, *у звичай*» (М. Рильський)→«Фальсифікування народної творчості у декого з фольклористів XIX ст. *стало*, так би мовити, *звичаєм*».

З дієсловами *перетворитися, обернутися, переходити* і под. вживаються три ряди паралельних форм — знахідний із прийменником *на*, знахідний із прийменником *в* і орудний безприйменниковий, які виражають матеріальне перетворення підмета, тобто набуття підметом нової якості. Ці паралельні засоби функціо-

нують як еквівалентні. Пор.: «...ця експедиція *обернулась на* найвеселішу *прогулянку*!» (О. Гончар); «...нарочите, зумисне новаторство часто несподівано *обертається наслідуванням* «останньому крикові» моди, тобто стає копіюванням і мавпуванням» (М. Рильський); «Але звуки... наростають, наростають, ширяться і раптом серед ясного неба *перетворюються в* катастрофічну *фонограму* бою» (О. Довженко).

У сучасній українській літературній мові фіксується велика різноманітність форм, що виступають у позиції іменного складеного присудка. При дієслівних зв'язках — в іменній частині складеного присудка — вживаються називний, орудний, знахідний, родовий відмінки і форми знахідного, родового, орудного, місцевого відмінків із прийменниками тощо. Певний вплив на форму іменної частини складеного присудка має лексико-морфологічний тип предикативного імені, тобто це залежить від частини мови, що входить до складу іменного складеного присудка. Найбільшу кількість форм (називний, родовий, знахідний, орудний відмінки і родовий, знахідний, орудний, місцевий із прийменниками) має іменна частина складеного присудка, виражена іменником (або субстантивованими словоформами). Граматична категорія прикметника (або його функціональних еквівалентів — порядкових числівників, дієприкметників, займенників присвійних, вказівних, означальних тощо) менш самостійна категорія, ніж іменник. Виступаючи в іменній частині складеного присудка, прикметник намагається тісніше пов'язуватися з підметом, узгоджуватися з ним, внаслідок чого він вживається тільки в двох формах — називного і орудного відмінків.

До іменного складеного присудка належать предикативні імена не тільки з лексично вираженою дієсловом-зв'язкою, а й нульовою зв'язкою. У сучасній українській літературній мові нульові форми має одна зв'язка — дієслово *бути*. Нульові форми дієслова *бути* завжди вказують на дійсний спосіб і теперішній час. Парадигму особових форм теперішнього часу *бути* представляють особові займенники у сполученні з нульовими дієслівними формами, позиція займенника 3-ї особи може бути замінена будь-яким іменником або субстантивованим словом. Напр.: «Ми — *світло* з тьми» (В. Сосюра); «Всі *знайомі*, всі *рідні*. Місто *мале*» (Є. Плужник). Іменний присудок із нульовою зв'язкою є структурним різновидом іменного складеного присудка, а не простим іменним присудком, тому що нульова парадигма теперішнього часу *бути* виділяється через протиставлення формам минулого й майбутнього часу і, крім того, імена не мають здатності виражати властиві присудкові синтаксичні категорії самостійно. Відмінність іменного складеного присудка з нульовою зв'язкою від звичайного іменного складеного присудка полягає лише в лексичному невираженні дієслівної зв'язки, тобто стосується формального боку допоміжних компонентів іменного складеного присудка. Через те завжди можна іменний складений присудок із нульо-

вою зв'язкою трансформувати в присудок з лексично вираженою зв'язкою. Пор.: «Ти — *пустеля* палюча» (І. Драч)→«Ти *є пустеля* палюча». Усі інші дієслова-зв'язки, а також дієслово-зв'язка *бути* в формах минулого й майбутнього часу не мають нульових форм. Отже, здебільшого іменний складений присудок виступає з наявною (вираженою лексично) дієслівною зв'язкою.

Іменна частина складеного присудка з нульовою формою зв'язки *бути* виражається тими ж морфологічними засобами, що й іменна частина з лексично вираженою даною зв'язкою. Проте взаємовідношення морфологічних засобів в іменній частині складеного присудка при нульовій формі зв'язки має дещо інший характер, ніж при лексично вираженій зв'язці. Серед спеціалізованих для вираження іменної частини складеного присудка засобів найчастіше використовується називний відмінок. Напр.: «Ви *хмарна дівчина*» (В. Сосюра); «Народе мій! *Борець* ти і *творець*, Найвищої достоїн нагороди» (М. Рильський).

Присудкову функцію іменника в називному відмінку часто увиразнюють вказівні частки *це, то, ось*. Напр.: «Любов — *це приторк* ледве чутний» (М. Рильський); «Лукія — *ось* його щедра *молодість*» (О. Гончар). Називний відмінок є звичайним при вираженні порівняння за допомогою слів *як, мов, немов, наче, неначе, ніби*. Напр.: «Колись мене назвав він братом, І слово це — *як зірка* у путі» (М. Рильський); «Він для них *як сподвижник* Магеллана» (О. Гончар); «Ти данину збираєш від землі, І в тебе казка — *ніби річ звичайна*» (М. Рильський). Прикметники (або їх еквіваленти) виступають тільки у формі називного відмінка. Напр.: «З хати, доплітаючи косу, вибігла Наталка, обличчя її *свіже* од сну і вмивання» (М. Стельмах); «О зупинися, мить, ти — *чарівна*» (А. Головко); «Чого ти *такий?*» (О. Гончар). Дуже рідко вживаються предикативні іменники при нульовій зв'язці в формі орудного відмінка і знахідного відмінка з прийменником *за*. Здебільшого тоді в структурі речення наявні додаткові компоненти, які обмежують присудкову ознаку певними рамками (обставини місця, часу, давальний призначення тощо). Напр.: «І хто тут *насельником* — звір чи людина...» (М. Зеров); «*Старшим* тут Спартак Павлущенко» (О. Гончар); «Чубенко там *за старшого*» (Ю. Яновський); «— А хто ж там *за* головних *мисливців?* — запитав Микола Іванович» (О. Вишня); Вже й баба йому *за космонавта*» (О. Гончар). Іноді орудний предикативний виступає в тавтологічних зворотах, де він, однокореневий з підметом, набуває значення підсилення. Напр.: «Усмішка *усмішкою*, а оті ранні залисинки, що з'явились на лобі, найбільше тривожать матір» (О. Гончар); «Критика *критикою*, а тон *тоном*» (Ю. Збанацький). Родовий ознаки в іменному складеному присудку звичайно супроводжується означенням. Напр.: «Картуз на Кузьмі *не нашої ери*» (О. Гончар). Він може бути ускладнений з боку іменників типу *людина, чоловік, жінка, дівчина* і под., проте основне семантичне навантаження припадає на родовий озна-

ки. Напр.: «Роман — *людина ніжної і сумирної вдачі*» (О. Гончар).

При нульовій формі зв'язки *бути* роль іменної частини складеного присудка іноді виконують невласне присудкові іменні засоби (прийменниково-відмінкові форми, прислівники, вигуки). Напр.: «Вона *з тямущих,* ніхто тільки не бачить того» (Є. Гуцало); «Дме рівний, спокійний бриз, і небо все *в зорях, у промінні, у радості*» (Ю. Яновський); «Я ж іще *при здоров'ї*» (Є. Гуцало); «Ці слова — *про* набиті *трамваї* У вечірні просинені сутінки» (І. Драч); «Ти *збоку,* ти зайвий» (О. Гончар); «Голова в мене — *ого-го!*» (О. Вишня).

Ускладнена модель іменного складеного присудка немовби поєднує в собі структуру дієслівного складеного й іменного складеного присудка: перші два компоненти побудовані за зразком дієслівного складеного присудка, другий і третій компоненти нагадують форму іменного складеного присудка. Насправді ж тричленна структура ближча до іменного складеного присудка, спостерігається своєрідне ускладнення його, а саме — зв'язки. У першій частині ускладненого іменного складеного присудка вживаються форми, властиві першій частині дієслівного складеного присудка. Тут виступають звичайно модальні допоміжні дієслова (або їх еквіваленти — присудкові модальні прикметники, усталені модальні сполуки тощо з дієсловом-зв'язкою *бути*), особові форми яких пов'язують підмет з іншими частинами ускладненого присудка і вказують на час, спосіб, особу тощо. Напр.: «Тому роль комуністів і комсомольців у цих окремих групах *мала* зараз *бути* особливо *великою і відповідальною*» (О. Гончар); «Надія *не могла лишатись байдужою* до перевалки плотів» (Я. Баш); «Поезія *повинна бути чиста*» (Ю. Збанацький); «Вона, Малуша, *повинна була бути* саме *такою*» (С. Скляренко).

На відміну від допоміжних модальних, допоміжні фазові дієслова у ролі першого компонента ускладненого іменного складеного присудка використовуються значно рідше. Ця особливість викликана тим, що фазові дієслова вимагають інфінітива конкретного значення, а в ускладненому іменному складеному присудку інфінітив являє собою дієслово-зв'язку, позбавлене повного лексичного значення. Особові форми фазових дієслів пов'язують підмет з іншими частинами ускладненого присудка і виступають показниками відповідних синтаксичних категорій. Напр.: «Справа *починала бути поганою*» (М. Коцюбинський); «Уважна врочистість події — день *почав називатись вечором*» (Ю. Яновський); «Ні, Богдане, я ще *не перестав бути козаком*» (П. Панч).

Крім вираження синтаксичних категорій часу, способу і т. ін., перші компоненти ускладненого іменного складеного присудка — модальні і фазові допоміжні дієслова — лексично модифікують семантику присудка в модальному чи фазовому планах. Другий компонент — інфінітив дієслова-зв'язки — теж за своєю природою позбавлений участі в передачі основного змісту присудка,

йому більше властива функція граматичного зв'язку іменної частини складеного присудка з допоміжним модальним або фазовим дієсловом. Функцію другого компонента ускладненого іменного присудка виконують переважно дієслова-зв'язки *бути, стати, залишатися, робитися.* Основний зміст ускладненого іменного складеного присудка припадає на третій компонент — іменну частину присудка, яка є носієм його лексичного значення. Іменна частина ускладненого присудка поєднується з підметом не безпосередньо за допомогою дієслова-зв'язки, а за допомогою комплексу «особова форма допоміжного модального або фазового дієслова + інфінітив дієслова-зв'язки».

Крім простого і складеного присудків, у сучасній українській літературній мові функціонують складні присудкові структури, що складаються з двох повнозначних слів,— подвійні присудки. Подвійними присудками називаються такі структури через те, що підмет перебуває з ними в подвійному предикативному зв'язку: позиція підмета визначається окремо як щодо першого, так і щодо другого компонента подвійного присудка. Перший компонент подвійного присудка виражений особовими формами повнозначного дієслова, що означає рух (*іти, прийти, ходити, бігти, брести* і под.), перебування в певному стані або діяльність (*сидіти, лежати, стояти, працювати* тощо) і ін., другий — найчастіше прикметником (або його еквівалентом — дієприкметником, порядковим числівником, займенником вказівним, означальним, присвійним і т. ін.). Напр.: «Наталка *прибігла сердита, задихана»* (О. Гончар); «Якось надвечір *прийшли* вони до куреня *обмундировані, вимиті, пострижені»* (Г. Тютюнник); «А Брянський *лежав* на палатці *білий, спокійний, з ясним чолом* і, сяючи при місяці орденами, слухав, що про нього говорили» (О. Гончар); «Один, накривши лице пілоткою, спав, другий *сидів босий,* змотуючи в рулончики обмотки» (Г. Тютюнник). У цих тричленних комплексах позиція підмета виділяється на базі двох двосторонніх зв'язків, з яких перший накладається на другий, утворюючи подвійний предикативний зв'язок. Тричленні структури, в рамках яких визначається підмет і подвійний присудок, виявляють взаємозв'язаний характер. Два бінарних членування тричленної структури (підмет + повнозначне дієслово-присудок і підмет + + прикметник-присудок) показують, що виділені пари не однакові за ступенем своєї закінченості і самостійності. Перша пара — підмет + повнозначне дієслово-присудок — чітко виражає предикативний зв'язок, повнозначне дієслово містить у собі синтаксичні категорії часу, способу і ін., через те для правильного визначення типу синтаксичного зв'язку між членами пари не потрібно вдаватися до ширшого синтаксичного контексту. Друга пара — підмет + прикметник-присудок — із синтаксичного погляду неоднозначна і набуває однозначного тлумачення тільки в рамках тричленної структури. Це пов'язане з тим, що сам прикметник не є носієм характерних для присудка категорій, на них вка-

зує лише повнозначне дієслово першої предикативної пари. Трансформація розчленування тричленної структури на дві присудкові пари з використанням для прикметника дієслова-зв'язки *бути* допомагає глибше зрозуміти характер подвійного предикативного зв'язку підмета щодо кожного компонента подвійного присудка і роль повнозначного дієслова-присудка у вираженні зовнішньо-синтаксичних і внутрішньо-синтаксичних категорій. Пор., напр.: «Джантемирові коні *прийшли* до фінішу *змилені* та *втомлені*» (З. Тулуб)→«Джантемирові коні прийшли до фінішу + вони були змилені та втомлені».

Присудкові прикметники в подвійному присудку виступають у формі називного і орудного відмінків. Препозиція прикметника щодо повнозначного дієслова-присудка і підмета спричинює вживання орудного відмінка, велику роль тут відіграє відштовхування від співвідносної атрибутивної функції прикметника. Напр.: «*Останніми прийшли* Іллевський і Пузанов» (О. Гончар); «Тим часом *першою прийшла до себе* господиня дому» (Г. Хоткевич). Постпозиція прикметника щодо повнозначного дієслова-зв'язки і підмета зумовлює вибір називного відмінка, тому що прикметник намагається тісніше пов'язуватися з підметом, узгоджуватися з ним (певний вплив на вживання називного відмінка прикметників у подвійному присудку чинять співвідносні з предикативними атрибутивні конструкції, де прикметник узгоджується з іменником у роді, числі й відмінку). Напр.: «Вона все ще *сиділа витягнена, напружена,* немов чогось чекала» (М. Коцюбинський); «Шлях *лежить великий*» (О. Довженко); «Обидва, Микола й Ромця, *брели* через майдан *безмовні, в задумі*» (О. Гончар).

Отже, структурну основу двоскладного речення становлять підмет і присудок, зв'язок яких знаходить відображення в певній їх формальній організації. Присудок перебуває в залежності від підмета, здебільшого узгоджується з ним. У реченнях з узгодженими головними членами підмет звичайно має форму називного відмінка імені, а присудок — особову форму дієслова або відмінкову форму імені. Присудок узгоджується з підметом: а) в роді, числі й відмінку, якщо підмет — іменник у формі однини або займенник 3-ї особи однини, а присудок — прикметник (або його еквівалент: прикметникові займенники, дієприкметники). Напр.: «*Ненависть* в нього до тирана *одвічна, грізна* і *тяжка*» (П. Тичина); «*Він* увесь час *байдужий,* але за сім верст чує шум вітру берегового» (О. Вишня); «...він не сам» (Ю. Яновський); б) в роді і числі, якщо підмет — іменник у формі однини або займенник 3-ї особи одними, а присудок — дієслово минулого часу або умовного способу. Напр.: «*Орися лежала* у світлиці, принишкла і насторожена» (Г. Тютюнник); «Осінній *степ,* погойдуючи світло і тіні, *лежав* тепер у чорних ранах» (М. Стельмах); «Кадровий політпрацівник, *він знав* тисячі шляхів до серця солдата» (О. Гончар); «І *Ясногорська приголубила б* його» (О. Гончар); в) у числі й особі, якщо підмет — займенник, а присудок —

дієслово в формі теперішнього або майбутнього часу. Напр.: «*Ти* з нами *йдеш* до сонця сходу» (М. Рильський); «І *він* знову *говорить* те саме, тільки іншими словами» (П. Панч); «*Ми мостимо* дороги людям Грядущих золотих сторіч!» (Д. Павличко); «*Я повезу* на Україну Твою красу, твоє ім'я» (Д. Павличко); г) у числі й відмінку, якщо підмет — іменник (або еквіваленти іменника) у формах однини і множини, а присудок — іменник у називному відмінку однини і множини, а також прикметник (або його еквіваленти) в формі називного відмінка множини. Напр.: «Те *місто — правда* світова, Зореувінчана Москва!» (М. Рильський); «Один Дніпро у вас і в нас, *Пісні — посестри* вільні» (М. Рильський); «Тут місячні *ночі чарівні,* ще *кращі,* ніж в Криму» (М. Коцюбинський); д) у числі, якщо підмет—іменник, а присудок — дієслово в формах теперішнього і майбутнього часу. Напр.: «*Дівча* гусей *пасе* у лузі» (М. Рильський); «*Тоня* діловито *наливає* з бідона води» (О. Гончар); «І *сивітимуть* знов удалині високі *могили, віятиме вітер* полиневим духом, *хлюпатиме степ* колоссям в обличчя» (А. Головко) і також, якщо підмет—іменник у формі множини або займенник 1-ї і 2-ї особи, а присудок — дієслово в формах минулого часу і умовного способу. Напр.: «Перед ними на десятки кілометрів *простяглися* порослі лісами знамениті *плавні»* (О. Довженко): «*Я садив* ці сади, *мурував* ці палаци й заводи» (Л. Первомайський); «*Ми поспішили* на той гамір» (Ю. Збанацький); е) у відмінку, якщо підмет і присудок мають форму називного відмінка іменника, але форма числа головних членів не збігається. Напр.: «...*кактуси* — єдина *зелень* нив» (М. Бажан); «Його *слова* — отруєний *напій*» (Д. Павличко).

При підметі, вираженому субстантивованими незмінними словами або формами змінних слів, дієслівний присудок минулого часу або умовного способу виступає, як правило, в формі середнього роду, роль еквівалента якого в формах теперішнього і майбутнього часу виконує третя особа однини. Напр.: «Раптом *почулось* у віддаленні *«ура»* (О. Довженко); «...повно, краплисто *падає* в свіжу післягрозову тишу лунке зозулине: *ку-ку»* (О. Гончар); «Іноді йому щастить, і його молоде *«я» рухає* думку» (Ю. Яновський).

Своєрідне явище спостерігається тоді, коли в ролі підмета виступає займенник *це,* а в ролі присудка — іменна форма з дієсловом-зв'язкою *бути.* Ця своєрідність виявляється в особливостях узгодження, яке за інших умов має таку закономірність: дієслівна зв'язка *бути* узгоджується з підметом у роді й числі. При підметі, вираженому займенником *це,* зазначена регулярність порушується, узгодження набуває зворотної дії (дієслово-зв'язка *бути* узгоджується не з підметом, а з предикативним іменем — у роді й числі). Напр.: «*Це був* найкращий мій *фільм*» (О. Довженко); «*Це була легенда* про лебедів» (О. Гончар); «*Це було* ціле *життя*» (О. Довженко).

У певних структурних типах головних членів двоскладного речення виявляються хитання щодо узгодження за формами роду і числа, що зумовлено передусім формальним складом підмета. Найбільші хитання виступають тоді, коли роль підмета виконують кількісно-іменні сполуки або в позиції підмета функціонує відкритий чи закритий ряд однорідних підметів.

Присудок, пов'язаний з відкритим рядом однорідних підметів, що об'єднує форми однини, а також однини і множини, вживається як у формі множини, так і однини. Напр.: *«Радість, здивовання і острах ворухнулись* у душі чоловіка» (М. Стельмах); «Потім *пророки, воїнство і птах об'єднались* в одну чорну хмару» (О. Довженко); «Ні *чума, ні* атомні *снаряди,* Ні *жало* зміїне клевети, Ні продажні *зрадники* і *гади Не скорять* нас» (М. Рильський); «Вже *вчувався* йому святковий *гомін* слов'янської столиці, *плескіт* переможних знамен, *музика,* і *сонце,* і *квіти* на майданах» (О. Гончар). Якщо найближчий до присудка підмет має форму множини, то присудок узгоджується з підметом тільки в множині. Напр.: «Тут *снилися* йому Дніпрові *води,* І сині *верби,* і димок *села»* (Л. Первомайський); «Та *роки,* весняна *вільність,* осінні *хлющі* і *тумани* спочатку *покрутили* руки, а потім і ноги старого» (М. Стельмах). При однорідних підметах, що становлять закритий ряд словоформ в однині й множині або тільки в однині, присудок виявляє хитання щодо форми числа, особливо в препозиції. Напр.: «Але на такий дорогий годинник *могли спромогтися* лишень *король* та *багатирі»* (М. Коцюбинський); «І в кожнім зокрема *кричав* власний *біль, сором...»* (М. Коцюбинський); «З лісу на галявину *виходить* дядько *Лев* і небіж його *Лукаш»* (Л. Українка); *«Зацвітуть Україна* і *Русь* після днів світової побіди...» (В. Сосюра); «...перед очима *проходить Катерина й малеча»* (М. Стельмах). У постпозиції присудок здебільшого має форму множини. Напр.: «Висока *гідність* і низька *покора* В одній душі, в однім листку *живуть...»* (Д. Павличко); «*...поїзд і вітер* віч-навіч копитами *крешуть* клич» (М. Бажан); «Стара *верба,* смутна *береза* навіть у златоглави й кармазини *вбрались* на свято осені» (Л. Українка); «...щасливий *гомін* та дружній *сміх сплітався* в єдину симфонію звуків і кольорів» (О. Гончар). При однорідних підметах, від яких залежать спільні дієприкметникові звороти або підрядні означальні речення, присудки як у препозиції, так і в постпозиції виступають тільки в формі множини, їм абсолютно не властиві паралельні форми в однині. Напр.: «Зайняті роботою, і *Тамара* й *чабани* вже після цього *не звертають уваги* на Гриню» (О. Гончар); «Тунелями *потяглися* туєва *алея,* ялівцева *алея,* що зосталися ще від давнього планування» (О. Гончар). Якщо однорідні підмети пов'язані розділовими відношеннями, присудок звичайно вживається в однині. Напр.: «Чи *газета попадається,* чи *книжечка* — біда неписьменному» (А. Головко); «А по Тібру із-за гаю *Байдак випливає,* Чи *галера»* (Т. Шевченко). Це стосується також однорідних підметів у реченнях, у яких

наявні слова, що вказують на послідовне розгортання присудкової дії в часі. Напр.: «На голос веснянки *відкликається зозуля,* потім *соловейко...»* (Л. Українка).

Узгодження присудка із складеним підметом, вираженим сполученням іменників з кількісними словами, відзначається великою строкатістю. Хоч такий тип складеного підмета стосується множинності, присудок не завжди вживається в множині. Якщо зосереджується увага на кількісному слові і підкреслюється кількість осіб або предметів як єдине, нерозчленоване ціле, присудок ставимо в однині. Напр.: «Стріха в хлівці запала, та все-таки там *сиділо двоє* чи *троє курей...»* (Є. Гуцало); «Тут уже *сиділо кілька* серйозних *мужчин* у пальтах та в шкірянках» (О. Гончар); «А *зосталося* оце *чимало* там І *трав* сухих, і *пелюстків* рожевих» (М. Рильський); «Хіба *мало* ваших *апаратів звільниться* після війни?» (О. Гончар); «В чорних очах *було багато поваги,* та мало тепла» (М. Стельмах). Множинна форма присудка стосується, як правило, не стільки кількості, скільки матеріального складу цієї кількості, тобто увага зосереджується не на кількісному слові, а на іменникові — назві осіб або предметів. Напр.: *«Четверо братів вбігають* у хату» (О. Довженко); «Здоровенний вовк промчав крізь цеп стрільців, хоча в нього одночасно *вистрілили троє мисливців»* (З. Тулуб); «І не один, а вже *кілька* німецьких *вартових злітають* вгору» (О. Довженко); «По дорозі до них *приєднуються* ще *кілька хлопців»* (О. Гончар); «Хіба *мало людей приходили* сюди» (М. Стельмах); *«Більшість командирів та політпрацівників,* що, ставши в цеп, вели атакуючих, *полягли* смертю героїв» (О. Гончар); *«Тисячі голосів, безліч звуків зливаються* в гарячий, розморений, одурманюючий гул» (О. Гончар).

Хитання в формах роду спостерігається у випадках, коли підмет — іменник чоловічого роду типу *директор, інженер, інспектор, професор, пілот* тощо — в конкретному висловлюванні вказує на жіночий рід. Напр.: *«Ректор виступила (виступив)* на зборах студентів»; *«Пілот розповідала (розповідав)* про своїх товаришів».

ДРУГОРЯДНІ ЧЛЕНИ РЕЧЕННЯ

Другорядними членами речення називаються повнозначні лексичні компоненти простого речення, синтаксично залежні від головних членів речення — підмета або присудка (в односкладному реченні — від єдиного головного члена).

Залежно від конкретних функцій у синтаксичній структурі речення розрізняється три загальних типи другорядних членів речення: додаток, означення і обставина. Належність будь-якого другорядного члена речення до одного з цих трьох типів завжди визначається конкретним характером синтаксичного зв'язку, в який вступає другорядний член у даному реченні. Але характер

синтаксичного зв'язку, в свою чергу, залежить від граматичної природи пов'язуваних ним елементів як членів словосполучення. Тому визначення загального типу другорядного члена речення базується на врахуванні трьох факторів: морфологічної природи даного другорядного члена, морфологічної природи того члена речення, від якого він синтаксично залежить у словосполученні, і типу синтаксичного зв'язку між обома членами речення (словосполучення).

Як показано в розділі «Словосполучення», кількість можливих комбінацій при синтаксичному пов'язуванні лексичних компонентів речення різної морфологічної природи є досить великою. При визначенні трьох основних типів другорядних членів речення усі ці комбінації формальних ознак (типи і різновиди словосполучень) поділяються відповідно на три групи. Кожна з таких груп містить одну чи декілька найтиповіших для даного другорядного члена комбінацій формальних ознак, навколо яких об'єднуються менш типові комбінації, що відзначаються здебільшого відсутністю якоїсь частини ознак, характерних для найтиповіших комбінацій.

Кожний другорядний член речення може розглядатись на рівні словосполучення як залежний член словосполучення. У цьому плані кожний з трьох загальних типів другорядних членів речення може бути охарактеризований за різновидами словосполучень, у яких він виконує роль залежного члена. Так, д о д а т о к у його найтиповішому вигляді визначається як керований другорядний член речення — іменник, субстантивний займенник чи інший субстантивований іменний член речення, синтаксично залежний від керуючої дієслівної форми—особового дієслова, інфінітива, дієприслівника чи дієприкметника,— що вимагає відповіді на питання непрямого відмінка. У менш типових випадках додаток буває керованим ім'ям, залежним від керуючої недієслівної форми, яка потребує відповіді на питання непрямого відмінка,— зокрема від прикметника, іменника, прислівника і т. д.— або він може бути неіменною формою — інфінітивом — при умові синтаксичної залежності його від будь-якої керуючої форми, що вимагає відповіді на питання непрямого відмінка. О з н а ч е н н я в найтиповіших випадках є узгоджуваним другорядним членом речення — прикметником, дієприкметником, родовим займенником, порядковим числівником,— синтаксично залежним від іменника чи іншої субстантивованої іменної форми. Але в ролі означень можуть виступати й представники інших частин мови, коли вони синтаксично залежать від іменників, що не потребують відповіді на питання непрямого відмінка (як у випадках з додатками). О б с т а в и н о ю завжди є невідмінюваний другорядний член речення — прислівник або дієприслівник, синтаксично залежний від дієслівної, прикметникової або прислівникової форми. Але обставини можуть синтаксично залежати й від представників інших частин мови, які в даному контексті вимагають від-

повіді на питання обставин; роль обставини можуть виконувати й керовані іменні форми або інфінітиви, коли вони залежать від членів речення, які потребують відповіді на питання обставин.

Таким чином, кожний із трьох загальних типів другорядних членів речення є результатом взаємодії кількох характерних саме для даного типу граматичних ознак, які в одних (типових) випадках виступають у своєму повному складі, а в інших — з різними видозмінами.

Додаток

Наявність додатка як другорядного члена не є обов'язковою умовою формування предикативного відношення, тобто у принципі додаток не відіграє визначальної ролі при формуванні синтаксичної структури двоскладного речення. Але це не означає, що додаток, як і будь-який інший другорядний член речення, завжди має побічне значення з погляду загальної структури і комунікативного спрямування речення. Залежно від конкретних умов передачі відповідної інформації за допомогою речення другорядні члени можуть набувати першорядного значення і виступати ядром висловлюваної думки.

Додаток, як і будь-який інший повнозначно-лексичний компонент речення, характеризується з двох поглядів: граматичного, при якому визначальними виступають формально-граматичні показники повнозначно-лексичних елементів речення, і загальносемантичного, для якого основним є відображення відповідних моментів позамовної дійсності.

Вихідним моментом для загальносемантичної характеристики додатка є безпосередній зв'язок між діями, станами або ознаками і відповідними об'єктами (предметами, поняттями, особами), на які ці дії, стани або ознаки переходять, з якими вони безпосередньо пов'язуються або для яких вони є джерелом виникнення. Обов'язковою умовою для кваліфікації згаданих відношень як об'єктних є безпосереднє або опосередковане охоплення предмета, особи, поняття, явища і т. ін. відповідним процесом чи станом.

Граматична специфіка додатка як другорядного члена зводиться до таких характеристик:

а) повнозначно-лексичний компонент, яким виражається додаток, обов'язково входить до складу підрядного словосполучення як його залежна складова частина;

б) ведучим компонентом такого підрядного словосполучення, в якому роль залежного члена виконує додаток, є дієслівна форма або представник будь-якої іншої частини мови, що в даному разі вимагає від залежного члена відповіді на питання одного з непрямих відмінків;

в) синтаксичне підпорядкування повнозначно-лексичного компонента — додатка реалізується за допомогою двох типів підрядного зв'язку у словосполученні — керування або прилягання;

г) якщо синтаксична залежність додатка оформляється за допомогою керування, то найтиповішим засобом його вираження виступає насамперед іменник у непрямому відмінку (без прийменника або з прийменником), а також займенник, будь-який субстантивований лексичний компонент речення і ціле словосполучення як нерозкладний член речення;

д) якщо синтаксична залежність додатка оформляється як прилягання, то єдиним засобом його вираження виступає неозначена форма дієслова — інфінітив.

Отже, додаток — це другорядний член простого речення в формі керованого іменника, займенника або іншого субстантивованого виразу чи в формі інфінітива, пов'язуваного способом прилягання, синтаксично залежний від іншого члена речення (головного чи другорядного), який вимагає відповіді на питання будь-якого з непрямих відмінків. Із загальносемантичного погляду додаток означає в реченні об'єкт (предмет, особу, поняття, явище тощо), безпосередньо або опосередковано охоплюваний відповідною дією, станом чи ознакою.

З формального погляду в сучасній українській літературній мові розрізняється два різновиди додатка — прямий і непрямий. Показником, що лежить в основі такого розрізнення, є насамперед специфіка керування у підрядному словосполученні, до якого входить додаток. Загальносемантичним відповідником цього поділу є уявлення про різні ступені охоплення об'єкта дією чи станом.

Прямий додаток

Основною формою прямого додатка в сучасній українській літературній мові є знахідний безприйменниковий відмінок іменника, здатний сполучатися з перехідними дієсловами. Вживання у ролі прямого додатка становить характерну синтаксичну функцію знахідного безприйменникового відмінка. У тих небагатьох випадках, коли іменник у знахідному безприйменниковому відмінку сполучається з неперехідними дієсловами або виступає в обставинно-адвербіальній функції, маємо справу з неосновним способом вживання знахідного відмінка.

Прямий додаток синтаксично залежить тільки від особового дієслова, інфінітива і дієприслівника. В семантичному плані дія, пов'язана з об'єктом, який позначається прямим додатком, усвідомлюється як така, що безпосередньо переходить на об'єкт, охоплює його або просто виступає як джерело виникнення відповідного об'єкта.

Залежно від семантичної диференціації перехідних дієслів і значеннєвого відношення, властивого підрядному словосполученню, що відображає зв'язок між дією та її об'єктом, у межах прямого додатка виділяється кілька різновидів.

1. Додаток означає наявний до початку дії предмет, на який дія переходить повністю, охоплюючи, змінюючи, переводячи його

до іншого стану: *бити скло, гризти дерево, ламати палицю, мочити ноги, прати білизну, різати залізо, стругати дошку, друкувати відозву, жати жито, білити стіну, фарбувати двері, косити траву, наповнювати відро, пояснювати помилку, освітлювати сцену, пошкоджувати машину, підтверджувати факт, спотворювати дійсність, знешкодити ворога, звеличувати людину* тощо. Напр.: «Били *посуд*, ламали *стільці, шафи*, рубали навіть *долівку* сокирою» (Г. Хоткевич); «Море било й гризло *його*, як прибережну скелю» (М. Коцюбинський); «Шевченка брат молодший, він [Франко] ішов Крізь темні муки, крізь кущі тернові, Ламав він сміло *скелі* гранітові, Він людям розум віддавав і кров» (М. Рильський); «Косили високу запашну *траву*» (Н. Рибак); «Зато ж уся сила, уся творчість народної фантазії винатужилась, щоби звеличити послідню *добу* сербської свободи і велику *боротьбу* цілої Сербії з турецькою силою» (І. Франко); «Сонце пливло над обрієм і освітлювало *картину* бою» (С. Скляренко); «Це навперемінку з Варивоном рубали б зеленуватий *лід*, гріли б на багатті задубілі червоні *руки*» (М. Стельмах).

2. Додаток означає предмет, поняття, явище, що виникає як наслідок відповідної дії: *будувати завод, конструювати літак, розпалювати вогнище, писати роман, скликати збори, витесати кілок, зводити будову, заснувати місто, організувати гурток, обрати уряд, створити комітет, влаштувати пресконференцію, сформулювати правило, відкрити закон* тощо. Напр.: «В сухій землі при дорозі шаблями копали *ями* й ховали убитих» (О. Гончар); «На сільському сході повстанці обрали революційний *комітет*» (В. Кучер); «О, дорогий мій! Я створю тобі *світ*, новий *світ*, нової мрії» (Л. Українка); «Дві скелі створили *печеру*» (О. Досвітній); «Почали метушливо зносити хмиз, дрова і почали розпалювати *вогонь*» (О. Довженко); «От тільки недавно загомоніло все село про Івана Бондаря: надумався чоловік з купкою бідняків організувати *СОЗ*» (М. Стельмах); «Скільки ран і руїн ти, сестрице [Білорусія], зазнала, А воскресла — і гордо над нивами встала, І відновлюєш села, будуєш *міста*, І столиця твоя на очах вироста» (М. Рильський).

3. Додаток конкретизує, доповнює значення відповідного дієслова, виступаючи у з'ясувальній функції. Група дієслів, з якими сполучаються додатки цього різновиду, неоднорідна з функціонально-семантичного погляду. До її складу входять дієслова на означення різноманітних процесів розумової діяльності, сприймання, позитивного або негативного ставлення, мовлення: *відчувати біль, чути пісню, слухати відповідь, бачити долину, трактувати результати (дослідження), визнавати уряд, ненавидіти ворога, розуміти товариша, передбачати наслідки, уявляти країну, нагадувати батька, визначати розмір, запевняти партнера, виголошувати промову, виражати погляди, вітати ювіляра, гнівити приятеля, дивувати публіку, вчити правило, досліджувати діалект, пам'ятати зустріч, розуміти специфіку, узагальнювати*

досвід, мати право, терпіти біль, переносити страждання. Напр.: «Чи я ж би терпіла бридкі твої *пута*?» (Л. Українка); «Він повинен узагальнювати *риси* людських характерів» (Ю. Смолич); «Він пам'ятає *шаблю* гостру, а може щерблену й тупу, блискучу й довгу, наче постріл у ночі тьмі» (В. Сосюра); «Тоді ж Стадницький, розуміючи *примхи* настрою і часу, вдарив чолом цариці на дворянство» (М. Стельмах); «Вони йому нагадують *пережите* цього вечора і нагадують Миронів *став*» (М. Стельмах); «Уляна ненавиділа цю *торгівлю* і не торкалася пальцями до чужих грошей» (Г. Тютюнник); «Трудове козацтво не захотіло визнати *Врангеля* своїм вождем, не побажало йти поповнювати його поріділі в боях частини» (О. Гончар); «Непримиренністю своєю навіть *батька* часом дивує» (О. Гончар); «Черниш переступив з ноги на ногу і ненароком відчув чиєсь тепле спітніле *плече*» (О. Гончар); «І одразу відчула *приплив* нових сил і якоїсь нової радості буття» (З. Тулуб).

4. Додаток сполучається з кількісно обмеженою групою безособових дієслів фізичного стану: *морозити, лихоманити, тіпати, трусити, трясти, нудити.* Напр.: «*Його* почало морозити...» (О. Досвітній); «Однак *мене* морозить» (М. Коцюбинський); «*Софійку* аж тіпало від образи та злості» (А. Дімаров); «*Платона* лихоманило і заливало потом» (М. Зарудний).

Хоча прямий додаток, формальну основу якого становить знахідний відмінок іменника, не бере участі в формуванні предикативного відношення між підметом і присудком, він відіграє важливу роль у розмежуванні активних і пасивних конструкцій. Як правило, тільки прямий додаток може бути перетворений у підмет відповідної пасивної конструкції, визначальною особливістю якої є те, що об'єкт дії виражається іменником у формі називного відмінка, отже, виступає в ролі граматичного підмета, а суб'єкт дії виражається іменником у непрямому відмінку, тобто має формальні ознаки другорядного члена — додатка.

Усі різновиди прямого додатка, крім четвертого, що залежить від дієслів, не співвідносних із суб'єктом дії, можуть виступати підметами в пасивних конструкціях.

Підрядне додаткове речення, як відомо, ізофункціональне з додатком — другорядним членом у внутрішньо-синтаксичній структурі простого речення. Це стосується, зокрема, прямого додатка третього різновиду, що залежить від дієслів, здатних мати при собі підрядне додаткове речення.

Прямий додаток у сучасній українській мові виражається також іменниками в формі родового відмінка, що сполучаються з перехідними дієсловами. Вираження прямого додатка іменником у формі родового відмінка можливе в тих випадках, коли дієслово, від якого залежить прямий додаток, виступає в заперечній формі. Напр.: «Треба не губити *напрямку*, бачити попереду верхів'я гори й іти крізь хащі» (Ю. Яновський); «Виводила вона тоненьким голосочком пісню про сестер, і в грудях

щось рвалося у неї, не давало тужного *скрику»* (Г. Тютюнник); «Ні! Я зовсім іще не заповнив золотої *анкети* життя» (В. Сосюра).

Але при заперечних перехідних дієсловах прямий додаток може виступати й у формі знахідного відмінка. Напр.: «Ніколи так жадібно не вбирав я *красоту* весняного одіння, *Пісок* обмілин, жовтобоке *ріння,* Брунатні *лози* і *смарагди* трав» (М. Зеров); «Я *серце* не здавлю в останній раз до болю» (В. Сосюра); «Деякі *дисципліни* я зовсім не вчив» (О. Довженко); «Ішли по самій висоті, перестрибували через траншеї, не могли втриматись, щоб не оглянути всі найближчі *вирви*» (О. Гончар).

Паралельне вживання прямого додатка у двох формах — родовому і знахідному відмінках іменника — пояснюється в основному розподілом смислової ваги між присудком і додатком. Більш поширений додаток у формі родового відмінка пов'язаний з тим, що в реченні наголошується, підкреслюється заперечна форма перехідного дієслова. Додаток у формі знахідного відмінка при заперечному перехідному дієслові пов'язаний з конкретнішим значенням відповідного іменника.

Непрямий додаток

Усі формальні різновиди додатка, які не належать до розглянутої вище категорії прямого додатка, звуться непрямими додатками. Залежачи від неперехідного дієслова, непрямий додаток може в окремих випадках означати предмет, на який безпосередньо спрямовується дія: *диригувати оркестром, командувати дивізією, керувати гуртком* тощо. Отже, не можна твердити, що основна відмінність між прямим і непрямим додатком полягає в характері спрямованості дії на предмет. Визначальним для непрямого додатка є, насамперед, вираження його формами непрямих відмінків, крім знахідного.

Залежно від способу оформлення керування у словосполученні розрізняються два різновиди непрямого додатка — безприйменниковий і прийменниковий.

Безприйменниковий непрямий додаток. Відмінкова форма непрямого додатка визначається відтінками семантики додатка і характером керування відповідного дієслова.

Одним з характерних різновидів непрямого додатка, що виражається іменником у родовому відмінку, є так званий родовий партитивний, який, на відміну від знахідного відмінка прямого додатка, вказує на часткове або невизначене щодо повноти охоплення об'єкта дією, тобто має супровідне кількісне значення. Напр.: «Хіба коли приходив Гаврило позичити *молока* для дітей» (Г. Тютюнник); «Із долин до неба Простяглися руки: О, позичте, *грози,* Зливної *блакиті!*» (П. Тичина); «Леготе-вітре з коханого краю! Ой, принеси мені, щиро благаю, *Пахощів* амбри з коси ароматної любки моєї» (А. Кримський); «Однак вже ся-

кий-такий реманент придбав, навіть доброї *юхти* на чоботи купив» (М. Стельмах).

Родовий партитивний виражається переважно іменниками, що мають речовинне значення. Семантичне протиставлення прямого і непрямого додатків за ознакою повного і часткового охоплення відповідного об'єкта дією знаходить свій вияв у формальному розмежуванні — паралельному вживанні знахідного і родового відмінків. Напр.: «Галя вийшла на рундук, линула *воду* з кухля» (П. Мирний); «На Христю наче хто *кип'ятку* линув» (П. Мирний). Прямий додаток у формі знахідного відмінка вказує на повне охоплення об'єкта відповідною дією, в той час як непрямий додаток у формі родового відмінка виражає супровідне значення неповного охоплення об'єкта дією.

Як партитивні додатки можуть виступати також іменники, що називають об'єкти, поділ яких на частини з погляду повного або часткового охоплення дією неможливий. У таких випадках партитивність має значення тимчасового охоплення об'єкта дією. Партитивний додаток цього різновиду можуть мати при собі лише дієслова *дати, позичити* та їх синоніми. Напр.: «Море дасть мені перлів яскравих, у зірок я позичу *вінця* і тебе одягну наче паву, щоб на тебе зоріть без кінця» (В. Сосюра).

Поряд з цим непрямий додаток у формі родового відмінка сполучається з групами дієслів, яким властиві такі загальні значення:

1) бажання, волевиявлення (*хотіти, бажати, воліти, жадати, потребувати* тощо). Напр.: «Народ не хотітиме *чтива* про війну побутово-описового» (О. Довженко); «Нам батьки і вчителі хочуть *щастя* на землі» (М. Рильський); «Сміється все, що чисте й молоде, *Любові* й *щастя* хочеться людині» (М. Рильський); «І кожний цех, і кожний лан нових *здобутків* прагне» (Н. Забіла); «Човен, підхоплений течією, не потребував додаткової *сили*» (М. Трублаїні);

2) досягнення відповідного результату (*домогтися, досягти, дочекатися* тощо). Напр.: «Діставши від дівчини одкоша і все ж не втрачаючи надії рано чи пізно домогтися *взаємності*, ці орли стали на диво часто хворіти» (О. Гончар); «Постріл відразу ж досяг своєї *мети*» (Ю. Смолич); «Сонце з усією силою, спроможною просякти атмосферу й досягти *землі*, виливало своє тепле сяйво навколо» (О. Досвітній); «Нарешті ми досягли *берегів* Пао» (Ю. Яновський); «Ми дочекалися *весни*, ми вже підходимо до брами» (В. Сосюра);

3) уникання відповідного об'єкта (*боятися, страхатися, сторонитися, уникати* тощо). Напр.: «Вона боялась *Підпари*» (М. Коцюбинський); «Тепер її очі інакше дивилися на нього і страхались цієї невідомої *постаті*» (М. Стельмах); «Земля була самим дошкульним місцем старого Плачинди, і після цього слова він синів і мерщій сторонився *Яроша*» (М. Стельмах); «Уникаючи неприємної *розмови*, а може, й не в жарт зацікавившись обізна-

ністю Київського князя, Чорний поспішив ухопитися за необачно кинуті Олегом слова» (Д. Міщенко); «Печенізький каган, уникаючи пронизливого *погляду* Святослава, почав викручуватись» (С. Скляренко);

4) позбавлення відповідного об'єкта (*позбавити, зректися*). Напр.: «Німці вбили його батька, позбавили його *домівки*» (Ю. Бедзик); «Вітри розбилися об могутні осокори, не позбавили [сад] *цвіту*» (К. Гордієнко); «Хай зречеться він усіх життєвих *дрібниць*» (О. Довженко); «Як радо я *життя* свого зречуся, і *щастя,* і *вдоволення,* й *житла*» (І. Франко); непрямий додаток, що залежить від незворотних дієслів із загальним значенням позбавлення, виступає як вторинний при додаткові, вираженому формою знахідного відмінка;

5) стосунку до відповідного об'єкта (*торкнутися, триматися, дотримуватися* тощо). Напр.: «Я йду, а в серці солов'їно торкнувся спів мого *чола*» (В. Сосюра); «Не поодинці вони-бо—ті частки тепла — пробігають. Але тримаючись *гурту*, немовби клубочками збившись» (М. Зеров); «Враз вулицею, тримаючись *плоту*, проскочила неясна чоловіча постать» (М. Стельмах); «Розходились по одному, дотримуючись всіх *правил* конспірації» (О. Гончар);

6) достатності охоплення відповідного об'єкта (*надивитися, наїстися, напитися, наслухатися* тощо). Напр.: «Після бурі в Каракумах Кульжан стала боязкою і, наслухавшись *оповідань* про лісових хижаків, не наважувалася далеко відходити од аулу і пасовища» (З. Тулуб); «Людям довелося стояти довго, й Малуша наслухалась чимало *новин* про князя, його дітей, бояр» (С. Скляренко); «Ось уже хитнувся човен, Ось *води* набрався повен, Ось іще один удар, Ось у воду випав цар» (Л. Первомайський);

7) міри наявності об'єкта (*бракувати, бракнути, не ставати, вистачати* тощо). Напр.: «Кожному тоді неначе бракувало невгамовного *подоляка*» (О. Гончар); «Вистачає Вірунці *клопоту* і на заводі, й поза ним» (О. Гончар); «Твердо, повагом, велично Атта Троль танцює гордий, Та дружиноньці кудлатій *цноти* й *повагу* бракує» (Л. Українка); формальна специфіка об'єктних відношень при дієсловах наведеної тут семантичної групи полягає в тому, що додаток, виражений іменником у родовому відмінку, як правило, супроводжується додатком у формі давального відмінка, залежним від того ж дієслова;

8) навчання, опанування об'єктом (*навчати, учити, навчитися, повчитися* тощо). Напр.: «Мене любов *ненависті* навчила» (Л. Українка).

Непрямий додаток у формі давального відмінка становить типовий приклад вираження об'єкта, на який дія безпосередньо не поширюється, а лише відповідним чином стосується його.

Залежно від семантики підпорядковуючого дієслова виділяється два функціональні різновиди непрямого додатка у формі давального відмінка: додаток, що виступає в реченні як обов'яз-

ковий елемент, і додаток, що виступає в реченні як супровідний елемент.

До першого різновиду належать непрямі додатки, що сполучаються з дієсловами, яким властиві такі загальні значення:

1) залежності від об'єкта, погодженості з ним (*акомпанувати, вторити, кланятися, коритися, присягати* тощо). Напр.: «Приймали там мене в селі До комсомольських лав, І я на сонячній землі *Вітчизні* присягав» (М. Нагнибіда); «Та є своя краса і в стуку молотковім, Він вторить *серцю* в радіснім битті» (В. Бичко); «*Горам* кланяйся, донечко, кланяйся *горам*, Біло-кипучим *снігам* і *світанкам* татранським, І сонценосній *блакиті*, і *хмарам* прозорим, Кланяйся» (М. Рильський); «Забула вона в цю хвилину про своє вирішення коритися *чоловікові* й мовчати» (А. Шиян); «*Данькові*, правду кажучи, вона теж подобалась, химериста оця Нонна, подобалась своїми вихватками, сміливістю та веселістю» (О. Гончар);

2) успіху (*таланити, щастити, фортунити* тощо). Напр.: «*Грицькові* справді не таланило» (Б. Грінченко); «Іноді *йому* щастить, і його молоде «Я» рухає думку» (Ю. Яновський); «Не *кожному* щастило бачити старого таким» (М. Томчаній);

3) виявлення почуттів, ставлення до відповідного об'єкта (*дякувати, заздрити, радіти, заважати, шкодити, грубіянити, мститися, надокучати* тощо). Напр.: «Томас палко дякував *Бутакову* за представлення і за прекрасну характеристику» (З. Тулуб); «Дружити між собою особливо не дружили, у взаєминах були стримано-коректними, а деколи Іван Антонович трохи навіть заздрив ранній *славі* Брянського» (О. Гончар); «Той дикий степ був полем бою на гранях багатьох епох, і це не заважало перекопській *рівнині* пишно зацвітати щовесни і вигоряти на літо, мокнути восени і замерзати на зиму» (Ю. Яновський); «Проте іноді Маковейчиків талант *йому* ж і шкодить» (О. Гончар); «З одної кімнати раптово вийшов на подвір'я заводу солідний віком чоловік і став, боячись завадити натхненному *співові* юнака» (І. Ле).

Специфіку другого різновиду непрямого додатка, вираженого іменником у формі давального відмінка, становлять такі випадки:

1) коли непрямий додаток синтаксично залежить від перехідного дієслова; такий непрямий додаток має виразне значення адресата, на користь чи на шкоду якому відбувається дія. Напр.: «Курсанти побачили Щорса у вікні і послали *йому* громове «ура» (О. Довженко); «А сам він [Шевченко] невичерпне джерело Подарував *народові* навіки» (М. Рильський); «Кожний вірш свій поему Він присвячував *народу*» (М. Рильський); «І які в нього є підстави, яке в нього є право диктувати зараз свою волю *їм* останнім захисникам білого Арарату» (О. Гончар); «Організація доручила *Валентинові* скласти радіоприймач» (О. Гончар); «Присівши на пеньку, серед поляни, Я розглядав видовисько

туманне, І рисами тонкими рисував — І *людям* вічне у хвилиннім дав» (М. Рильський);

2) коли непрямий додаток залежить від неперехідного дієслова і виступає як супровідний елемент при дієслові, вказуючи при цьому на об'єкт, що не охоплюється безпосередньо дією, або на реальний суб'єкт дії чи стану. Напр.: «Народе польський! Я *тобі* Під рік новий бажаю В священній праці, в боротьбі Нового урожаю» (М. Рильський); «Самієв наказав *батальйонам* негайно повернутися знову на дамбу» (О. Гончар); «*Голубенкові* кортіло хоч з ким-небудь поділитися своєю радістю» (М. Руденко); «*Чернишеві* хотілося багато чого сказати цій дівчині-вдові з маленькими білими руками» (О. Гончар); «*Лялі* не хотілось повертатися до опустілої кімнати» (О. Гончар).

Додаток у формі давального відмінка, залежний від неперехідного дієслова, як правило, взаємодіє в реченні з інфінітивом або підрядним реченням, що виступають у функції об'єктних поширювачів відповідних дієслів. Додаток у формі давального відмінка називає адресат або реальний суб'єкт дії, а інфінітив чи підрядне речення — фактичний зміст дії або стану.

Вираження непрямого додатка іменниками у формі орудного відмінка пов'язане з кількома групами дієслів, що вимагають об'єктного поширення орудним відмінком. Об'єктні відношення в таких випадках не завжди легко відрізняються від обставинних, у вираженні яких в основному і полягає функція орудного відмінка.

Непрямий додаток у формі орудного відмінка позбавлений обставинного семантичного відтінку, він не вказує, в який спосіб відбувається дія, не визначає причини, місця або мети виконання відповідної дії. Важливим у розмежуванні об'єктних і обставинних відношень, для вираження яких використовується форма орудного відмінка, є також і той факт, що орудний відмінок в об'єктній функції передбачається основною семантикою відповідного словосполучення, в той час як в обставинній функції він не може вважатися обов'язковим елементом внутрішньосинтаксичної структури речення.

Непрямий додаток у формі орудного відмінка залежить від дієслів, яким властиві такі загальні значення:

1) керівництва, володіння об'єктом (*оволодіти, командувати, керувати* тощо). Напр.: «А на поставленому капітанському місткові капітан дивився в бінокль і командував *керманичами* та *машиністами*. Капітан стояв спокійний та величний, командуючи *кораблем*» (Ю. Яновський); «Крім секретарства, я завідував *відділом* мистецтва, був комісаром театру Шевченка, брав участь у роботі організаційного комітету працівників освіти» (О. Довженко); «Керував *студією* відомий письменник» (О. Донченко); «Центральною *групою* керував сержант Скирда» (В. Кучер);

2) стосунку до об'єкта, позитивного або негативного ставлення до нього (*жертвувати, ризикувати, зловживати, дорожити,*

цікавитись, захоплюватись, милуватись тощо). Напр.: «Кращими своїми *синами* жертвує в цю ніч партія, аби лиш не допустити ще однієї воєнної зими» (О. Гончар); «Князь Ярема метнув своїми зеленуватими очима на приведеного Богуна і мимоволі довго милувався цим безбоязним відважним *козаком*» (Я. Качура); «Лукія на мить кидає роботу й милується півтораметровим віялоподібним *листям* китайської пальми лівістонії» (О. Донченко); «План ГОЕЛРО Ілліч розробляє, дніпровськими *порогами* цікавиться» (О. Гончар); «Чому цей чужий солдат нехтує його *коштовностями?*» (О. Гончар);

3) надання руху об'єктові, що не має орудного значення (*розводити, жестикулювати, замахнутися, ворушити, хитати* тощо). Напр.: «Проценко був як стіна білий і божевільно розводив по боках *очима*» (П. Мирний); «Тиміш розводить *руками*, думає» (О. Довженко); «Осавула замахнувся на Миколу *нагайкою*» (І. Нечуй-Левицький); «Потім на білій стіні, ворушачи *вухами*, застрибав дуже кумедний заєць» (В. Бєляєв); «Вітерець з півдня ледь ворушив *занавісками*» (Ю. Смолич); «Він ішов і виразно жестикулював *рукою*, диригуючи своїми думками» (О. Донченко); «Мати хитала *головою* і журила сина» (А. Головко); «Побачивши у себе за спиною гостя, штабс-капітан клацнув *острогами* і мерщій відступився» (Ю. Смолич);

4) виділення об'єкта з можливим відтінком обставинного значення способу дії (*кипіти, дихати, сипати, стікати, бризкати, заростати, сповнюватися* тощо). Напр.: «Все навкруги пашіло *полум'ям*, дихало густою *спекою*» (О. Гончар); «Весь світ плив перед ним, дихаючи весняною *свіжістю*, вилискуючи *зеленню* і *блакиттю*» (О. Гончар); «На прутті гойдався снігурок, наче китайський ліхтарик, сипав *снігом* Тимкові на шапку» (Г. Тютюнник); «Вітер вив і сипав холодним *дощем* і не менш холодними солоними *бризками*» (З. Тулуб); «Час від часу дрова потріскували, бризкаючи *снопами* золотих іскор» (С. Чорнобривець); «Стікаючи *кров'ю*, страшний, відбивався від панів лицар Кукубенко» (О. Довженко);

5) покриття чи наповнення об'єктом, що має відтінок орудного значення (*оточити, обкувати, наповнити, закладати, засипати, вимостити, залитися* тощо). Напр.: «А село оточили з усіх боків *козаками*, ще й по хатах пустили, як хортів,— заганяти народ» (А. Головко); «Приїздили вчені з Києва, обкували дуба залізними *обручами, цементом* де-не-де залили стовбура» (В. Кучер); «Налилися *вітром* паруси, вигнулися лебединими грудьми» (З. Тулуб); «Сумний зойк журавлів неначе *турботою* наповнив нараз цілу спустілу площінь стернини» (О. Кобилянська); «Гетьманці засипали місто кулеметним *дощем* з дахів і дзвіниць» (О. Довженко); «Вимостили пахучою *отавою* човна» (Ю. Мушкетик). Як видно з наведених прикладів, при перехідних дієсловах, що мають загальне значення наповнення об'єктом, додаток у формі орудного відмінка виступає як вторинний компонент

словосполучення поряд з прямим додатком; сполучаючись з неперехідними дієсловами, додаток у формі орудного відмінка забезпечує конструктивну завершеність відповідного дієслівного словосполучення і, звичайно, речення в цілому; присудки, виражені дієсловами типу *налитися, наповнитися, покриватися, запливти* (у значенні *покритися чим-небудь*), вимагають тричленної єдності за схемою підмет — присудок — додаток у формі орудного відмінка; не беручи безпосередньої участі у формуванні предикативного ядра речення (підмет — присудок), непрямий додаток конкретизує значення дієслова-присудка і завершує речення з семантичного погляду;

6) наділення відповідним об'єктом (*нагородити, озброїти, оснащувати, забезпечити* тощо). Напр.: «*Ідеями* Леніна в праці озброїла партія нас» (В. Сосюра); «Тепер оце вони, озброївшись *терпінням*, завзято вибирали з багнюки розкидані вибухом шрифти» (О. Гончар); «Такою *довірою,* таким неймовірним *щастям* нагородила вона його, ось тут під вітряні шуми чаплинські» (О. Гончар). Залежно від характеру дієслів із загальним значенням наділення об'єктом (перехідні — неперехідні) непрямий додаток у формі орудного відмінка, як і в попередньому випадку, виступає то як супровідний, то як обов'язковий елемент підрядного словосполучення; але семантика дієслів-присудків із значенням наділення, забезпечення об'єктом вимагає обов'язкової конкретизації, розкриття змісту. У зв'язку з цим навіть супровідний додаток у формі орудного відмінка при перехідних дієсловах виступає як обов'язковий щодо змістового плану речення; особливо ж це стосується тих випадків, коли дієслова-присудки (ведучі члени словосполучень) вживаються в реченні з переносним значенням: *нагородити кого-небудь чим-небудь, озброїти кого-небудь чим-небудь* тощо;

7) вживання відповідного об'єкта (*харчуватися, захлинатися, заїсти* тощо). Напр.: «Кілька вже день харчувались старі вареною та печеною *картоплею*» (М. Коцюбинський); «Більше тридцяти гітлерівців захлинулись власною *кров'ю*» (І. Цюпа); «Ганна всім тілом шарпнулася вслід поїздові, захлинулась *повітрям*» (В. Козаченко);

8) обміну об'єктами (*обмінюватися, перекидатися, ділитися, обмовитися* тощо). Напр.: «То тут, то там зрідка перемовляються бійці, обмінюються *адресами* між собою» (О. Гончар); «Він постояв, озирнувся навколо, перекинувся кількома *словами* з Галею і вийшов» (В. Козаченко); «Рустем ні з ким не діливсь своїм *щастям*» (М. Коцюбинський).

Специфічне вживання непрямого додатка у формі орудного відмінка властиве пасивним конструкціям, що протиставляються за характером співвідношення між діячем і об'єктом дії активним конструкціям з присудками, вираженими перехідними дієсловами. Як відомо, в активних конструкціях прямий додаток, залежний від перехідного дієслова, означає об'єкт, що видозмі-

нюється, формується, виникає внаслідок безпосереднього поширення на нього дії, названої дієсловом-присудком; у пасивних же конструкціях об'єкт дії стає граматичним підметом, а реальний суб'єкт дії — непрямим додатком у формі орудного відмінка. Напр.: «Центральна для загального мовознавства проблема змісту, структури, завдань і суспільного значення науки про мову неодноразово висвітлювалась українськими *вченими*» («Мовознавство на Україні...»).

Непрямий додаток у формі орудного відмінка вживається також в активних конструкціях односкладних безособових речень. Напр.: «В сон задувало свіжим краплистим *вітром*, чи, може, *світлом* блискавки різнуло по заплющених очах...» (Є. Гуцало); «Рознесло *бомбою* три будинки» (О. Довженко).

Непрямий прийменниковий додаток. За допомогою прийменників при додатках у сучасній українській літературній мові виражається широке коло об'єктних відношень. Прийменники набагато розширюють можливість відмінкових форм і забезпечують відображення таких стосунків між предметами і явищами об'єктивної дійсності, для передачі яких чисті відмінкові форми виявляються недостатніми.

Прийменникові конструкції, як відомо, є також одним з важливих засобів вираження різнотипних обставинних характеристик дій або станів, про які повідомляється в реченні. Зовнішня формальна подібність прийменникових конструкцій, що мають різне функціональне навантаження у внутрішньо-синтаксичній структурі речення, значною мірою ускладнює розмежування непрямих додатків і обставин часу, місця, мети, причини тощо як другорядних членів речення. До найважливіших ознак, на основі яких встановлюється функція прийменникової конструкції в реченні, належить здатність додатка відповідати на питання непрямих відмінків, а обставин — на питання обставин, а також можливість заміни іменникових додатків з прийменниками відповідними особовими займенниками при тих самих прийменниках (*з ним, над ним* і т. ін.), а іменникових обставин — займенниковими обставинами без прийменників (*там, тоді, так, так довго* і т. ін.).

У прийменникових конструкціях, що виступають у функції непрямих додатків, найчастіше вживаються прийменники *в* (*у*), *з, за, о* (*об*), *на, над, про, проти, від, до, між, для.* Відмінкова форма іменника, яким виражається непрямий додаток, визначається відповідним прийменником. Отже, з ядром підрядного словосполучення поєднується не самостійна відмінкова форма іменника, що має об'єктне значення, а прийменниково-іменникова конструкція.

Непрямий додаток у формі знахідного відмінка вживається в конструкціях з прийменниками *про, за, у* (*в*), *на, о* (*об*). Об'єктні конструкції з прийменниками *про, за* сполучаються в реченні з дієсловами, яким властиве загальне значення:

1) ставлення (позитивного чи негативного) до об'єкта, піклування. Напр.: «Нікому тепер дбати *про паливо* на зиму» (А. Шиян); «І майор справді дбав *про* родинні *справи* своїх бійців, як про свої власні» (О. Гончар); «А втім фальсифікатори історії менш за все піклуються *про правду*» (М. Рильський); «Там уже *про щось* сперечалися Ларіон Денисенко і залоєний своїм трестом Митрофан Сазоненко» (М. Стельмах); «З якою пристрастю він сперечався *про діло* кровне — про літературу!» (М. Рильський); як паралельна форма при дієсловах цієї групи вживається також додаток з прийменником *за*: «Турбуюсь я не *за домівку*, тривожусь я не *за куток*, ще буде й сонця і квіток!» (П. Тичина); «І, незважаючи на це, Сагайду — особливо під час бою, оберігали пильніше, дбали *за нього* ретельніше, ніж за Кармазина» (О. Гончар); «Дехто почав сперечатися *за місця* в машинах» (Ю. Яновський);

2) розумової діяльності, повідомлення. Напр.: «Усіх їх Вася знав на імена, новакам розповідав *про них* зворушливі легенди, і хай би спробував хто висловитись про його товаришів без належної пошани!» (О. Гончар); «Мова йшла *про* якусь, наскільки можна було зрозуміти сторонній людині, «*комбінацію*» з сіном» (А. Головко); «Ніби мене несе велика вода до водоспаду, мені годі думати *за врятування*» (Ю. Яновський); «Прагне вона *за Пріама, за Гектора* прагне дізнатись» (М. Зеров); «На безмежних полях індустрія цокотить *про борню* світову» (В. Сосюра).

Об'єктні конструкції з прийменником *на* можливі як елементи внутрішньо-синтаксичної структури речення після дієслів, що мають значення:

1) чуттєвого сприймання. Напр.: «Не дивись *на березу* плакучу» (Л. Українка); «Сірі, глибоко запалі очі майора раз у раз звертались *на Черниша*, уважно оглядаючи його чорний, з полиском, курсантський йоржик» (О. Гончар);

2) негативного ставлення. Напр.: Він [Чубенко] кричав *на канавщиків*, і лаяв формівщиків» (Ю. Яновський); «Підіпригора здригнувся і поморщився, наче сердячись *на* свій внутрішній *дрож*» (М. Стельмах); «Боженко не любив довго сердитись *на Савку*» (О. Довженко); «Вона і злилась *на* цього несподіваного *гостя*, і жаліла його» (В. Собко); «А потім я кілька днів пролежав, одвернувшись до стіни, і злився *на себе*, що мене так ще притягає життя» (Ю. Яновський);

3) дотику до об'єкта. Напр.: «Попереду, спираючись *на плечі* товаришів, іде поранений вже літній робітник» (О. Довженко); «Старий Горицвіт виходить з борозни, спирається *на істик* і довгим поглядом дивиться на небо» (М. Стельмах); «Ми наступимо *на горло* м'якій поетичній ліричності своєї національної вдачі і, люблячи свій народ, покладемо сьогодні ненависть до ворога в основу свого життя» (О. Довженко). У такому ж значенні можуть виступати прийменники *в, об:* «Вдарило на дзвіниці *в дзвін*—до вечерні, мабуть» (А. Головко); «Хома випив душком

пиво і кинув склянкою *об землю»* (М. Коцюбинський); «Обперс Чіпка *об одвірки*, одхилив трохи двері» (П. Мирний); «*Об бор* билися великі хвилі» (П. Панч).

Об'єктна прийменниково-іменникова конструкція може ви ступати як обов'язковий елемент внутрішньо-синтаксичної струк тури речення. Це стосується, зокрема, речень, присудки яки виражаються дієсловами *покладати, покладатися, посилатис* тощо. Без конструкції з прийменником *на* вживання цих дієслі неможливе. Напр.: «Він [Воронцов] посилався *на факти*, обом добре відомі» (О. Гончар); «Висловивши пишне привітання ві райкому та виконкому, Дмитро Іванович, посилаючись *на* невід кладні *справи*, поїхав» (М. Руденко); «Павлюк, гаряче виступа ючи проти курців, щоразу посилався *на* своє прекрасне *здоров'* та свої *м'язи*» (М. Трублаїні); «Кожен ще гостріше відчув, у якому неосяжному фронті він бере участь, які надії *на нього* покладає людство» (О. Гончар).

Прийменники *за, у* (*в*) беруть участь у формуванні конструк цій, що мають об'єктно-присудкове значення. Дієслова, з яки ми поєднуються такі конструкції, виконують у реченні напівслуж бову функцію, тобто наближаються за значенням до дієслівни зв'язок. Напр.: «Дождалась допомоги і та молодичка, що в перш дні будівництва плацдарму все приносила хлопцям холодного квасу та, прийнявши тоді Левка Цимбала *за латиша*, чомус найбільше відзначила для себе його з-поміж інших» (О. Гон чар); «Він усіх вважав *за ленінградців»* (О. Гончар); «...Брян ського сама Батьківщина призначила йому *в командири* (О. Гончар).

Прийменниково-іменникова об'єктна конструкція з приймен ником *у* (*в*) виступає після дієслів із значенням стосунку до об'єкта, на досягнення якого спрямовується дія. Напр.: «Він за глиблюється *в* далекий і недосяжний *світ*» (О. Донченко); «*У життя* вони вступали З різних, світлих авдиторій, І серця їх утопали В щасті, як бездоннім морі» (М. Рильський); «Олена слухала все те, але *в розмову* не вступала, мучилася одна, як раніше, цуралася людей» (Г. Тютюнник); «Весна вступала *в* свої *права*, затоплювала місто повінню світла» (О. Гончар); «Нехай умру, та думка не умре! *В* таке *безсмертя* я привикла вірить» (Л. Українка).

В об'єктних конструкціях з прийменниками *з, до, від, проти, для* повнозначно-лексичний компонент виступає у формі родо вого відмінка. За допомогою прийменника *з* непрямий додаток у родовому відмінку поєднується з дієсловами, яким властиве значення оцінки, позитивного або негативного ставлення до об'єк та. Напр.: «Правда, смішно вірити й любить, Правда, смішно *з квітів* милуватись?» (М. Рильський); «Ні, оце дівчисько з мінли вими очима і ніжно підведеним підборіддям явно глузує *з нього*, і ні крапельки не бентежиться цим» (М. Стельмах); «*З* його *пристрасті* часто глузували, лукаво просили розказати зміст тієї

чи іншої книжки» (О. Донченко); «Позад себе він чує приглушений регіт — *з нього* ж, бісові діти, насміхаються» (М. Стельмах).

Коло значень об'єктних конструкцій з прийменником *до* набагато ширше. За допомогою цього прийменника в реченні виражаються об'єктні стосунки між повнозначно-лексичними компонентами, здатними виступати в ролі додатка, і дієсловами на позначення:

1) досягнення об'єкта, наближення до нього в результаті дії. Напр.: «Я раптом приходив *до пам'яті*, діставав упалу плівку і входив до темпу справ, наче очунюючи після довгої млості» (Ю. Яновський); «Ми йдем, ми дійдем *до мети*» (В. Сосюра); «Моя уява доходить *до впевненості*, що тільки після цього всі режисери почнуть робити хороші картини» (О. Довженко); «*До Івана Чайченка* підійшов рослий дід Дунай» (М. Стельмах);

2) доповнення одного об'єкта іншим. Напр.: «Пізніше їх приєднали *до* троянівської «*Перебудови*» (Г. Тютюнник); «Я приєднуюсь *до них* і додаю голоса *до* їхньої *пісні*» (Ю. Яновський); «Владар новий сколотив цілорічну Сатурнову Весну, Літо додавши *до неї*, неповную Осінь, і Зиму, І на чотири доби річний кругобіг поділивши» (М. Зеров). У реченнях, що мають непрямий додаток з цим відтінком значення, обов'язково наявний прямий додаток у формі знахідного відмінка. Прямий додаток називає об'єкт, яким доповнюється інший об'єкт, формально виражений прийменником *до* в поєднанні з іменником у родовому відмінку;

3) спрямування дії, виконуваної суб'єктом, на об'єкт. Напр.: «Олексій Іванович, проступаючи слідом за ними, щось по-чужосторонньому заговорив *до барині*» (П. Мирний); «Ляля вслухалася в небо, ніби воно могло *до неї* заговорити» (О. Гончар); «*До неї* засміялася русява голівка з мигдалевими очима і кучерями, розсипаними по округлих плечах» (П. Панч); «Посеред двору ще став і ще раз повернувся, і засміявся сам *до себе* тихо» (Г. Тютюнник);

4) сприймання об'єкта. Напр.: «Василь почав придивлятись *до* химерного *силуета* старої верби, але не помічав ні таємничого, ні волохатого, нічого, крім хвилюючої Наталчиної близькості» (О. Довженко).

За допомогою конструкцій з прийменником *від* (*од*) виражається непрямий додаток на позначення позбавлення, уникнення, віддалення. Напр.: «*Від* запропонованої мені на другий рік *посади* інспектора я відмовився, мотивуючи відмовлення своєю молодістю і потай мріючи вчитися» (О. Довженко); «Зозуля відвернувся, і Оксен помітив, що він хреститься, потім забрав *від забитих* патрони і зброю, і вони розділили її між собою» (Г. Тютюнник); «Ти *від мене* пішла, ти *від мене* пішла, Де сріблиться над полем холодна імла» (М. Рильський); «Ці звуки знадвору відокремили нашу компанію *від* цілого *міста*, як гарна, рівна, безперервна, тропічна злива» (Ю. Яновський); «Хіба *од верховіть* летючий вітер можна відділити?!» (М. Рильський); «Людина, не-

знайома з справою, ніколи б не відрізнила цього стукоту *від* загального *гуркоту* поїзда» (О. Донченко).

Конструкції з прийменником *проти* називають об'єкт, на боротьбу з яким чи назустріч якому спрямовується дія. Напр.: «Із воїнами йшов поет, незримий, *Проти* фашистських *танків і гармат*» (М. Рильський); «*Проти* такої *безгосподарності* волало все його нутро» (О. Гончар); «І вона не відповідала і виставила *проти нього* глуху злість» (Г. Тютюнник); «Бунтували *проти панів* і дід, і батько, і він, Іван...» (М. Стельмах); «Та *проти* хижих *паліїв* Вона здійма сокиру» (М. Рильський).

Конструкції з прийменником *для* називають об'єкт, що вказує на призначення виконуваної суб'єктом дії і має значеннєвий відтінок мети. Напр.: «Розчинив я *для пісні* і серце й вікно, як зіниці для ночі міської» (В. Сосюра); «На подвір'ї стояли підводи, старшини з різних полків дивізії одержували тут вино *для* своїх *підрозділів*» (О. Гончар); «Але я трудився *для Батьківщини* у великий час з великими людьми і частку їх великості прийняв на себе, і от я бронзовий стою на сторожі нащадків» (О. Довженко).

Додаток у формі орудного відмінка виступає після прийменників *над, за, з, між, під*. Об'єктні конструкції з прийменником *над* поєднуються з дієсловами, що мають значення:

1) ставлення до об'єкта. Напр.: «Він усміхався, кепкуючи *над собою*, кілька днів ходив без діла, заклавши руки за спину, цікаво позираючи на світ» (В. Бабляк); «А кудлаті чабанські шапки килигеївців уже грають десь за ними, за волячими авангардами, мовби глумляться *над паном, полковником*, що на очах у всіх пошився в дурні» (О. Гончар); «Хвиля вже далеко ллється і *над лозами* глузує» (О. Олесь); «О, зглянься *над рабом* твоїм, владарю, май ласку, не вели відповідати!» (Л. Українка). У частині випадків непрямий додаток з прийменником *над* виступає в реченні як варіант об'єктної конструкції, до складу якої входить прийменник *з*: *глумитися з (над), сміятися з (над), знущатися з (над)*, але як єдино можливі конструкції з прийменником *над* виступають після дієслів *зглянутися, змилуватися*, яким також властиве загальне значення ставлення до об'єкта;

2) праці, мислення, спрямування зусиль на оволодіння об'єктом. Напр.: «Коли ж Кирилкові минуло десять літ, то він задумався *над* його *долею* і провів скільки неспокійних нічок» (П. Мирний); «І так, як ми, як з нами це було, *над книжкою* твоєї «Енеїди» нащадок схилить радісне чоло» (В. Сосюра); «Працювати *над «Іваном»* мені було важко» (О. Довженко); «Ох, мав він *над чим* думати: його справи грошові з якого часу були не в найліпшому стані» (Л. Українка).

Непрямий додаток з прийменником *за* виступає після дієслів сприймання (*слідкувати, придивлятися, стежити*) і ставлення (*тужити, побиватися, сумувати*). Напр.: «Вони весь час десятками очей і вух стежили *за* її [Ясногорської] *поведінкою* в батальйоні» (О. Гончар); «При цьому їздові, які найбільше стежили

за Гришею, не помічали з його боку жодного двозначного погляду, яким би він окинув стрункий дівочий стан» (О. Гончар); «[Офіцер сторопів]. Але зразу ж закликав агента контррозвідки й наказує стежити *за Стояном*» (О. Довженко).

Прийменник *з* вживається у конструкціях на позначення об'єкта, з яким перебуває в соціативному зв'язку суб'єкт дії. Напр.: «*З ними*, з цими людьми, простими, чесними й відданими, він уже пройшов сотні кілометрів і мріяв пройти ще сотні» (О. Гончар); «Без хвилювань, без мук, *з тобою* я балакав і навіть усміхався» (М. Рильський); «Велика картина в золотій рамі гойдалася на шнурку, а намальований угорський рицар на баскому коні рубався *з турками*, що оточили його в своїх червоних жупанах» (О. Гончар); «Довго довелося генералові сперечатися *з Обручовим*» (З. Тулуб).

Прийменник *між* надає непрямому додаткові специфічного значення, яке полягає в тому, що який-небудь об'єкт, виражений у реченні формою знахідного відмінка, розподіляється щодо інших об'єктів. Напр.: «День свій поділяю *між морем і землею*» (М. Коцюбинський); «То тут, то там зрідка перемовляються бійці, обмінюються адресами *між собою*» (О. Гончар); «Я і сам знаю, що не можна провести межу *між живим і мертвим*» (М. Коцюбинський).

Прийменник *під* керує непрямим додатком у формі орудного відмінка після дієслів *розуміти, розумітися*. Напр.: «*Під передовою* розумілась піхота» (О. Гончар).

Формою місцевого відмінка відповідного повнозначно-лексичного компонента додаток виражається після прийменників *на, в*, що беруть участь у формуванні синтаксичних варіантів. Напр.: «Сам [Кропивницький] писав мелодії до п'єс, розумівся *на малярстві* і давав вказівки декораторам, дуже добре співав, маючи прекрасний голос» (І. Мар'яненко); «Михайло Михайлович чудово розуміється *на квітах*, не згірш досвідченого садівника» (Л. Смілянський); «*У* всіх *науках* знається Фархад» (М. Бажан); «*В арифметиці* трохи розумілася: їй сяк-так підсобляли пальці» (О. Ковінька); «Вся його увага зосередилась *на* одній *думці*...» (І. Вільде); «Валентина вся зосередилася *в* самій *собі*, прислухалася до кожного удару під грудьми» (М. Руденко).

Тільки з прийменником *на* виступає додаток у місцевому відмінку після дієслова *наполягати*. Напр.: «Московський посол наполіг *на своєму* і виграв» (Н. Рибак); «...У Каринського не вистачало духу наполягати *на продовженні* дослідів» (Ю. Шовкопляс).

Інфінітивний додаток

Додаток, виражений неозначеною формою дієслова, може залежати від перехідних і неперехідних дієслів і співвідноситься з функціонального погляду з додатком простого речення або підрядним додатковим реченням.

У сучасній українській літературній мові виділяється кілька груп дієслів, з якими сполучається додаток у формі інфінітива. Це, зокрема, дієслова, що означають:

1) бажання, прагнення суб'єкта виконати дію (*хотіти, прагнути, братися, збиратися, готуватися, силкуватися, відважитися*). Напр.: «Ми хочемо цей красний світ *зробить* багато кращим!» (М. Рильський); «Кілька разів за ці два дні Данило прагнув *зайти* до неї, але не наважувався» (О. Копиленко); «Чугай сидів, не рухаючись, і, видно, не збирався *виконувати* наказ новоявленого командира» (Г. Тютюнник); «Полк саме готувався *форсувати* річку» (О. Гончар); «Ніхто не відважувався *увійти* до Боженка» (О. Довженко); «Панас Кандзюба силкувався до натуги *підняти* велику шафу, але не зважив сил» (М. Коцюбинський);

2) домовленість, зобов'язання, намір виконати дію (*погодитися, домовитися, обіцяти, поклястися, загрожувати, думати, сподіватися, мріяти*). Напр.: «Жодної хвилини не погодився *лишатися* в таборі» (Ю. Яновський); «Ми ж домовились *зібратися* після закінчення комітету» (А. Головко); «Остап обіцяв *розшукати* оригінала та оце зараз і приніс його професорові» (В. Кучер); «Дві мужні матері-сестри — Співаче, друже мій і брате! — Одної поклялись пори Меча із рук *не випускати*» (М. Рильський); «І він терпляче сподівався *зустріти* свою єдину чарівницю» (М. Стельмах); «Він мріяв *здобути* собі у горах орла, *вимуштрувати* його для полювання і протягом зими *здобути* багато лисиць» (З. Тулуб);

3) сприяння або перешкоду у виконанні дії (*дозволити, допомогти, дати, заборонити, навчити*). Напр.: «Але Тайах відібрала її в Сева і не дозволила *палити*» (Ю. Яновський); «Він сам узяв чайника і допоміг Бріданові *напитися*» (Ю. Яновський); «Зброя дзвенить, не дає на край суходолу *ступити*» (М. Зеров); «І ось — народи хочуть жити і розвиватись і творить. Так хто ж їм смів заборонити про сонце правди *говорить*» (П. Тичина);

4) небажання виконати дію або уникнення дії (*відмовлятися, боятися, соромитися, ухилятися, уникати, лінуватися*). Напр.: «Адмірал ескадру *виводити* в море відмовився» (О. Корнійчук); «При сонячному світлі соромився навіть *дивитись* на них» (О. Довженко); «Взагалі він уникає *говорити* про свої високі почуття і пориви» (І. Багмут); «Кутузов дипломатично ухиляється *дати* пряму відповідь щодо питання перемир'я» (П. Качура); «Збирайте, як розумний садівник, Достиглий овоч у Грінченка й Даля, Не майте гніву до моїх порад І не лінуйтесь *доглядать* свій сад» (М. Рильський).

У внутрішньо-синтаксичній структурі речення інфінітивний додаток співвідноситься з прямим у формі знахідного відмінка іменника, непрямим безприйменниковим та прийменниковим додатком і підрядним додатковим реченням. Ізофункціональність інфінітивного додатка з названими різновидами об'єктного зв'язку випливає з загального значення і специфіки синтаксичної спо-

лучуваності відповідних дієслів. Так, наприклад, інфінітивний додаток, залежний від дієслова *любити*, співвідноситься в реченні з прямим додатком (*любити мандрувати — любити мандрівку*). Непрямий безприйменниковий і прийменниковий додатки втрачають формальне розмежування, якщо вони передаються в реченні синонімічними за значенням інфінітивними додатками (*уникати зустрічей — уникати зустрічатися, боятися помилок — боятися помилитися, відмовитися від подорожі — відмовитися подорожувати, домовитися про зустріч — домовитися зустрітися* тощо). У частині випадків інфінітивний додаток співвідноситься з підрядним додатковим реченням: *наказати (кому-небудь) виконати (завдання) — наказати, щоб (хто-небудь) виконав (завдання), примусити (кого-небудь) залишити (територію) — примусити, щоб (хто-небудь) залишив (територію)* тощо.

Означення

Означенням називається синтаксично залежний від іменника, займенника чи будь-якого субстантивованого слова або виразу другорядний член речення, який узгоджується з означуваним словом у відмінку, а також, здебільшого, у числі й роді або пов'язується з ним синтаксичним зв'язком керування чи, зрідка, прилягання. Означення може перебувати в синтаксичній залежності як від головного члена речення, так і від другорядного. Від означуваного слова до означення можуть бути поставлені питання *який?, чий?, котрий?, скільки?* У загальносемантичному плані означення буває виразником якісної чи відносної ознаки предмета, його приналежності або кількісної характеристики. Розглядуване з боку своєї загальносемантичної функції означення називають атрибутом. Пов'язані з цією назвою терміни «атрибутивний зв'язок», «атрибутивне сполучення» вживаються для позначення синтаксичного зв'язку між означенням і означуваним чи, відповідно, самого сполучення «означуване + + означення». Загальносемантичні різновиди означень зумовлюються лексико-граматичним значенням частин мови, до яких належать вживані в ролі означень слова, а також конкретними лексичними значеннями цих слів.

Найтиповішим зразком означення в українській мові є прикметник, узгоджуваний з означуваним іменником. Разом з тим функціонування в ролі узгоджуваного означення є основною синтаксичною характеристикою прикметника. Напр.: «*Далекі* поля рожевіли. З низин летіли в село бусли і поблискували *білими* крилами. *Весняний* вечір навівав думи» (М. Коцюбинський); «Надворі *осіння* ніч — *вітряна* й *видна*» (С. Васильченко); «Хвилею *зеленою* здіймається Навесні *Батиєва* гора» (М. Рильський); «Вперше хлопець відкрито не скорився *материній* волі» (О. Гончар); «Оксен також мружився від *сліпучого* сонця і розминав затерплі від *довгого* сидіння ноги» (Г. Тютюнник).

За характером синтаксичного функціонування в ролі означень від прикметників майже нічим не відрізняються узгоджувані займенники і дієприкметники. Пор.: «І чудно якось серед *такого* спокою!» (І. Нечуй-Левицький); «В *тій* хвилі Мирон відкрив очі і побачив матір» (І. Франко); «На *якусь* мить настала тиша» (О. Довженко); «Отак, нарешті, й стрівся чоловік зі *своєю* долею» (М. Стельмах); «Андрій поглядав на *розвалені* кам'яниці і радісно хитав головою» (М. Коцюбинський); «*Збита* кіньми курява стояла *високим* стовпом на вулиці й затуляла *весь* будинок» (П. Панч); «Гримлять пісні, *виспівувані* різно» (М. Бажан); «*Закоханий* у внуків, Пахом Хрисантович ні в чому дочкам не відмовляє» (О. Гончар); «Коник, *запряжений* у лінійку, тюпав собі потиху, відганяючись *куцим* хвостом від *набридливих* мух» (Г. Тютюнник).

Подібно до прикметника, в ролі узгодженого означення вживаються і всі порядкові числівники — прості, складні і складені,— а також кількісні числівники *один, два, три, чотири* в усіх відмінках і решта кількісних числівників у родовому, давальному, орудному і місцевому відмінках із закінченнями **-ох, -ом, -ма.** Напр.: «*Другого* дня, в понеділок, не було й панщини» (І. Нечуй-Левицький); «*Сімнадцятий* рік пішов із пилипівки» (М. Коцюбинський); «Вже *третій* день тривали лови» (І. Франко); «Наближалася весна *1906* року» (П. Панч); «Ні *одна* крапля не ляпнула, не сполохала водяної птиці» (І. Нечуй-Левицький); «Юркові вже *три* роки» (П. Козланюк); «З *обох* боків обсіли та облипли коло неї густі верби» (І. Нечуй-Левицький); «Я задумав цієї ночі втікать з села з Кавуном та ще з *чотирма* чоловіками» (І. Нечуй-Левицький). Числівники *п'ять — двадцять,* а також назви десятків *тридцять, сорок, п'ятдесят* і т. ін. в формах називного і знахідного відмінків, як уже згадувалось у розділі про словосполучення, у відношенні до назв рахованих предметів є не синтаксично залежними, а ведучими компонентами нерозкладних членів речення.

Подібно до числівників *п'ять—п'ятьох* і т. ін. міняють у різних відмінках свої синтаксичні функції як члени речення (і свою належність до різних частин мови) також прислівник-прикметник *багато — багатьох, багатьом* і т. д. і прислівники-займенники *скільки — скількох.., стільки — стількох...* Пор.: «Чому так *багато* антен?» (О. Гончар); «Це ж уперше після *стількох* років усіх обухівців у гурті побачить» (А. Головко).

Поряд з узгоджуваним означенням у формі прикметника, дієприкметника, займенника і числівника досить звичайним при означуваному іменникові є й неузгоджуване означення. Найчастіше в цій ролі виступає керований іменник у формі непрямого відмінка без прийменника чи з прийменником. У таких випадках означення своїми зовнішніми ознаками не відрізняється від можливого при деяких іменниках додатка або й обставини. Відмінність між ними полягає лише в тому, що до означення від ведучо-

го іменника не можуть бути поставлені питання непрямих відмінків чи обставин, а лише питання означень (*який?, чий?* тощо).

Найбільш звичайною формою неузгодженого означення є родовий відмінок керованого іменника. Напр.: «Вітер у берегах *ріки* свистить, вищить, завиває» (І. Франко); «Схід *сонця* я вийшов зустріти у поле І став на коліна до сходу» (О. Олесь); «Батько шанував у Куликові зовнішню пристойність *митця*» (О. Довженко); «По блакитному трапу Сходить сонце над маревом *нив*» (В. Сосюра); «До джерела ми припадали в лузі Попить води від глибини *землі*» (А. Малишко); «Голосом *любові* і *скорботи* Нам кричать румовища німі» (М. Бажан); «Голос *Ганни* можна порівняти тільки з летом *орла*» (О. Корнійчук). Неузгоджені означення в формі безприйменникового родового відмінка іменника можуть мати, в свою чергу, залежні від них означення, узгоджені чи неузгоджені. Напр.: «В зморшках *старого безвусого виду* глибоко залягла злість» (М. Коцюбинський); «Вона боялася за здоров'я *свого сина*» (І. Франко); «У мене ще й досі *його роботи* сокира є» (І. Франко); «Я син *свого часу* і весь належу сучасникам своїм» (О. Довженко); «Гримить розкат *пісенної луни*» (М. Бажан).

Одним з частовживаних різновидів неузгодженого означення в формі безприйменникового родового відмінка є родовий особових займенників 3-ї особи — *його, її, їх*, співвідносних з присвійними займенниками 1-ї і 2-ї осіб. Напр.: «*Його* сили були вичерпані» (І. Франко); «*Її* хвилювання передається мені» (С. Васильченко); «На *їх* розмову вихопилася з-за хати старенька жінка» (П. Мирний).

У ряді випадків роль неузгодженого означення виконують форми непрямих відмінків іменників з прийменниками. Найчастіше в такій функції трапляється іменник з прийменником *з* (*із*) у формі родового відмінка на позначення походження чи матеріалу і в формі орудного відмінка на позначення характеризуючої особливості. Напр.: «А за Дніпром пояс *із* золотих *краплин*» (О. Корнійчук); «Із панських прихвоснів-рабів Ми людьми *з прізвищами* стали І вголос прізвища сказали Під зле сичання ворогів» (О. Олесь); «Ген-ген на стежці з'явилася Анничка *з кісочкою*» (П. Козланюк).

Майже так само часто в ролі неузгоджуваного означення виступає іменник у місцевому відмінку з прийменником *у* (*в*) на позначення характерного одягу, місця перебування тощо. Напр.: «Слюсар *у залізних окулярах* зиркнув крізь них на свого сусіда і знову зустрівся з ним очима» (П. Панч); «Біля шарабанів — коні *в хомутах*» (А. Головко); «Медаль відмінника? Місяць *у небі* — он його медаль» (О. Гончар).

Зустрічаються також неузгоджені означення з прийменниками *без, від, для, до, за, з-під, між, на, навкруги, по, посеред, через* та ін. Напр.: «Тимко топтався попереду і ніяк не міг знайти клямку *від дверей*» (Г. Тютюнник); «Година *для праці* настала»

(Л. Українка); «Знову хатина *між ясенями*» (С. Васильченко); «А тут ще, після смерті якогось бездітного, далекого Мотриного родича, зосталося їм *днів на десять* поля» (П. Мирний); «Вже міст *через Дінець* давно прогуркотів» (В. Сосюра).

Як і означення в формі керованого родового відмінка, неузгоджувані означення в формах непрямих відмінків з прийменниками можуть мати залежні від себе інші означення — узгоджені або неузгоджені. Пор.: «Нарешті вийшов один *у пальті з піднятим коміром*» (П. Панч); «Старенький фельдшер *у білому халаті з рудими плямами* на полах стояв на задньому ганку і годував курей» (Г. Тютюнник).

Іноді в ролі означення при означуваному іменнику може бути вжитий інфінітив або прислівник. Напр.: «Виходить, і камінь має силу *сколихнути* і дитинство, і юність і нагадати сьогоднішні слова матері» (М. Стельмах); «Саме поріг Данюша переступив — кремезний, з русявими вусиками *вниз* і низькобровий» (А. Головко). Атрибутивна функція інфінітива й прислівника, як і в інших зовні невиразних випадках, пізнається через постановку питання від ведучого слова.

Роль означення можуть виконувати і деякі усталені словосполучення типу *який завгодно, нічого собі, на все село* тощо. Напр.: «Така сила може тоді ставити перед поміщиком *які завгодно* вимоги» (П. Панч); «А взагалі батьки були *нічого собі* люди» (О. Вишня).

При одному означуваному іменнику може бути вжито два або декілька означень — узгоджуваних чи неузгоджуваних. Таке вживання, зокрема, сприяє виявленню означальної функції іменників у непрямих відмінках з прийменниками. Саме тому такі неузгоджувані означення зустрічаються здебільшого в атрибутивних конструкціях з кількома означеннями. Напр.: «Тільки *зелена низька* озимина *навкруги току* нагадувала про осінь» (І. Нечуй-Левицький); «Ось перейшов і *драний* місточок *посеред лук, на низині, у балці*» (П. Мирний); «*Крива, похилена* хатина, *з чорною стріхою і білими стінами*, стояла поміж *закинутих, із забитими вікнами* осель, колись побудованих фабрикою для робітників, і здавалась чимсь живим і теплим серед холодних мерців» (М. Коцюбинський); «Впіймав за руку — *подряпану, з пухирями* од кропиви, *червону і гарячу*» (С. Васильченко); «На дошках нарешті з'явився *кремезний і рухливий, з веселими очима* крановщик *ливарного цеху*» (П. Панч); «Коло корчми двоє селян у *довженних* сорочках *по коліна*, ніби в жіночих» (П. Козланюк); «Під виноградними лозами на траві лежить *великий в яскравих квітах полтавський* килим» (О. Корнійчук); «На стіні висів портрет Чапаєва *на коні і в бурці з оголеною шаблею*» (Г. Тютюнник).

Два або кілька означень при означуваному іменнику можуть бути однорідними або неоднорідними; крім того, одне чи більше означень можуть відокремлюватися. У всіх тих випадках, коли

відокремлене означення не може зайняти місця на самому початку речення перед означуваним з іншими означеннями, воно завжди розташовується після інших означень і означуваного слова. Напр.: «Інші носили *залізні* палиці, *загострені на кінці*» (П. Панч); «Як пахнуть землі, *свіжі, соковиті, Пронизані стрільчастим сходом трав*» (М. Бажан); «На призьбі сиділа його мати, Маруся Джериха, вже *немолода* молодиця, *бліда, з темними очима, з сухорлявим лицем*» (І. Нечуй-Левицький); «Іноді тільки ловив несподівано *її* очі на собі — *глибокі, пильні, допитливі*» (С. Васильченко).

Однорідні означення пов'язуються між собою сурядними сполучниками або лише інтонацією (в такому разі вони на письмі розділяються комами). Напр.: *«Сінешні й хатні* двері були одчинені» (І. Нечуй-Левицький); «На дні моїх споминів і досі горить той *маленький, але міцний* огонь» (І. Франко); «Чи все ж то такі *щасливі та ясні дні* колихали Чіпку?» (П. Мирний); «Мене везуть у царство *трав, річок і таємничих озер*» (О. Довженко); «Прийшов Йонька — *мовчазний, заклопотаний,* взяв волів за налигач, потяг із двору» (Г. Тютюнник). В останньому прикладі однорідними є відокремлені означення.

У конструкціях з неоднорідними означеннями між характером синтаксичного зв'язку окремих означень є деякі відмінності. Тут завжди виявляється одне означення, семантично найтісніше пов'язане з означуваним, тимчасом як інше (чи інші), хоч і стосується синтаксично того самого означуваного, семантично орієнтується на все словосполучення означуваного з першим означенням. При розташуванні обох неоднорідних означень поряд у препозиції чи в постпозиції щодо означуваного означення, тісніше пов'язане з означуваним, розташовується ближче до нього. Коли одним з неоднорідних означень є прикметник, дієприкметник чи керований іменник, а другим — займенник, що завжди має більш загальне значення, то тісніше зв'язуються з означуваним конкретні означення — прикметник, дієприкметник чи іменник. При цьому займенник іноді може розглядатись як синтаксично пов'язаний не з означуваним іменником, а з прикметниковим означенням. Напр.: «Соняшники заплуталися *своїми жовтими* головами в гіллі» (І. Нечуй-Левицький); *«Така гарна* молодиця з Гафійки» (М. Коцюбинський); «І той рик збудив у ярах *якусь нову* силу» (І. Франко); «Потім три, чотири чоловіки хапають *такі самі великі* молоти і починають в такт молотільників набивати затягнений обруч на обід» (І. Франко); «*Який шумливий* світ там за вікном!» (Л. Українка); «Босі ноги скобоче йому *якийсь мохнато-шорсткий* килим на підлозі» (П. Козланюк); «Вона мимохідь зазирнула всередину їхнього вагончика, на *їхні* кубла *холостяцькі*» (О. Гончар); «Якось раз над містечком стояла *тиха, місячна літня* ніч» (І. Нечуй-Левицький); *«Чорні жилаві* руки були наче з заліза» (М. Коцюбинський); *«Велике тютюнове* листя зразу обплутало мене» (О. Довженко);

«Ще очі дивились мрійно кудись за вікно в *місячну морозну* ніч» (А. Головко); «Зірка пада ясна і дугу розкида На *широкому темному* небі» (М. Рильський); «Крізь розчинені вікна ллється до хати *розкішна сонячна* теплінь» (П. Козланюк). Коли серед неоднорідних означень є означення узгоджувані й неузгоджувані, вони розміщуються так, як це властиво кожному з них зокрема,— неузгоджуване в постпозиції до означуваного, а узгоджуване,— як правило, в препозиції, незалежно від того, яке з них семантично тісніше пов'язується з означуваним. Напр.: «З вікна головної контори визирали *перелякані* обличчя *адміністрації*» (П. Панч); «Ми гребли з усіх сил під *мудрим* керівництвом нашого *батька*» (О. Довженко). У віршових текстах, у зв'язку з потребою дотримання розміру, згадані правила розташування неоднорідних означень часто порушуються. Пор.: «Ніч *темна* людей *всіх потомлених* скрила Під *чорні широкії* крила» (Л. Українка).

Порівняно рідко в ролі означуваного може виступати не іменник, а представник іншої частини мови, зокрема займенник. При цьому й характер атрибутивного зв'язку дещо відрізняється від звичайного. Так, невідокремлені прикметникові чи дієприкметникові означення виявляються можливими лише при неозначених займенниках типу *дехто, хтось, дещо, щось*, заперечних *ніхто, ніщо*. Напр.: «Вони несли щось *довге та чорне*, взявшись руками за кінці» (І. Нечуй-Левицький); «Ану ж скажи мені «щось *гарне*»!» (С. Васильченко); «Він помітив щось гостро *цікаве й необачне*» (С. Васильченко). Означення при таких означуваних словах можуть бути й відокремлені. Пор.: «Очі в Маланки стали налякані, круглі. Щось промайнуло на мить перед ними, *давнє, напівзабуте*» (М. Коцюбинський). Інші займенники — особові і вказівний *те* — допускають при собі лише узгоджувані займенникові означення. Напр.: «*Усі* вони були членами бойового загону» (П. Панч); «Мирон зрозумів *усе* те відразу» (І. Франко). Прикметникові і дієприкметникові означення при особових займенниках можуть бути тільки відокремленими. Напр.: *Маленька, кругленька, швидка й жвава, одягнена в зелене убрання*, між високим зеленим житом,— вона здавалася русалкою» (П. Мирний); «І в гомінливий, стоязикий порт Нас, *гнівних*, море принесло широке» (М. Рильський); «*Високий, сутулий, у полотняній сорочці на випуск і босий*, він ступав ногами швидко і дженджуристо, так, ніби граючись» (Г. Тютюнник).

За певних умов роль означуваного може брати на себе прикметник. Це трапляється головним чином тоді, коли сам прикметник не виконує функцію означення при іменникові, а є іменною частиною складеного присудка. Означеннями при таких прикметниках можуть бути лише узгоджувані займенники *такий, який* і *якийсь*. Напр.: «Лице зразу осмутніло, зробилось *таке щире, довірливе*» (С. Васильченко); «Хата робиться *якась холодна* тепер, *тісна, непривітна*» (П. Козланюк); «А я ще не *такий*

підтоптаний» (О. Корнійчук); «Ой мамо моя, доле моя! Нащо ж ти мене *такою малою* покинула?» (І. Нечуй-Левицький). Займенники стають означеннями до прикметників і в тих випадках, коли прикметники як відокремлені означення до іменників відриваються від іменників позиційно. Пор.: «Його думки пливли далі. *Такі легкі, такі прозорі,* як весняне повітря...» (М. Коцюбинський).

Специфічним різновидом означення є прикладка. Прикладкою зветься означення в формі іменника, узгоджуваного з означуваним словом у відмінку і, як правило, в числі; роль прикладки може виконувати й невідмінюваний іменник. Таким чином, прикладка займає проміжне положення між узгоджуваним означенням типу прикметника та іменниковим неузгоджуваним означенням. Прикладка може настільки тісно примикати до означуваного іменника, що на письмі їх зв'язок позначається дефісом. Але здебільшого прикладка становить більш самостійний щодо означуваного член речення, розташовуваний поруч без інтонаційного відокремлення або й відокремлюваний. У ролі прикладки або означуваного прикладкою члена речення, крім загальних іменників, часто виступають власні назви; прикладкою є й прізвище неприкметникової форми при особовому імені (іноді навпаки). Прикладка може стосуватися і до означуваних займенників. Напр.: «Дід *Панас* показав на скелю рукою» (І. Нечуй-Левицький); «Дядько *Самійло* не був ні професором, ні лікарем, ні інженером» (О. Довженко); «Берези, ніжні *босоніжки,* Задумались про синій вечір» (А. Малишко); «Хіба Петрусь умів би вже штани носити, як він, *Юрко?»* (П. Козланюк); «В цій же школі його, *півпарубка,* в громадянську війну допитував хмурооокий і темний, наче з афонських образів знятий, денікінський офіцер» (М. Стельмах).

У тих випадках, коли і прикладка, і означуваний прикладкою член речення є іменниками, формальна різниця між прикладкою, особливо невідокремленою, і означуваним іменником не завжди буває виразною. Суто формальне виділення невідокремленої прикладки можливе лише тоді, коли прикладка і означуваний нею іменник мають різний граматичний рід, а з означуваним синтаксично пов'язується в реченні ще якийсь член, що узгоджується з ним у роді. Напр.: «День осінній... вітер віє, і *красуня*-сонце змерзло» (М. Рильський). В усіх інших випадках невідокремлена прикладка відрізняється від означуваного нею іменника головним чином на підставі семантичних критеріїв.

Означуваний прикладкою іменник завжди є основною назвою означуваного предмета, тимчасом як прикладка є назвою уточнюючою, образною, характеризуючою або описовою. Напр.: «Моя *небіжка* жінка була дуже гарна на вроду» (І. Нечуй-Левицький); «Всіх *владарка*-ніч покорила» (Л. Українка). Коли до складу атрибутивного сполучення з невідокремленою прикладкою входить власна назва, саме вона здебільшого й буває при-

кладкою. Напр.: «Старий рибалка *Кендюх* нараяв мені купить човна та ловити рибу» (І. Нечуй-Левицький); «Її дядько живе в присілку *Скрипчинцях»* (І. Нечуй-Левицький); «Обік Тугара йшла його донька *Мирослава»* (І. Франко); «Багатий козак *Бородай* шукає хлопця до скоту» (П. Мирний); «Проживав у нас довго собака *Пірат»* (О. Довженко); «Його друг і приятель *Гусарєв,* одночасно з ним прийнятий до партії, тільки поблажливо усміхнувся» (П. Панч); «Майже до самого Дніпра тягнеться садиба голови колгоспу «Мир» *Родіона Нечая»* (О. Корнійчук); «Я попрошу художника *Сергієнка* допомогти нам» (О. Корнійчук); «То — дарунок капітана *Дорошенка»* (О. Гончар). Але й у таких сполученнях прикладкою може виявитись не власна назва, а загальний іменник,— зокрема тоді, коли власна назва позначає відому вже особу, специфічний об'єкт чи тварину, а в загальній назві міститься якась додаткова оціночна чи експресивна характеристика. Пор.: «Тоді *загарбник* Самійло не витримував дідового нападу і подававсь навтіки під дуби» (О. Довженко); «—Вона ж щодень на вулиці та на вулиці з Юрком-*непослухом»* (П. Козланюк).

Коли прикладка входить до складу атрибутивного сполучення з відокремленням, відокремленим членом завжди буває тільки прикладка. Напр.: «Се новий тухольський боярин, *Тугар Вовк*, справляв великі лови на грубу звірину» (І. Франко); «Один лише Ярема Бобир, *наш родич по дідовому коліну*, не постраждав у цій пригоді» (О. Довженко); «Він Пушкіна, *вигнанця і співця,* Приймав колись» (М. Рильський); «З-за спини Гайшука протиснулась лукава гостробородa мордочка Максима Полатайка, теж *конюха»* (М. Стельмах).

Трапляються складні конструкції з двох або й трьох прикладок, у яких одна прикладка поширюється другою. Напр.: «Склавши руки на грудях, перед дверима стоїть сусіда, мій давній *товариш — Мотря»* (С. Васильченко); «Учитель *Леонтій Созонович Опанасенко, старий уже, нервовий і сердитий,* очевидно, *чоловік,* носив золоті гудзики й кокарду» (О. Довженко).

До категорії прикладки належать і власні назви установ, творів мистецтва, періодичних видань, промислових виробів та ін., які звичайно не узгоджуються з означуваним іменником і у відмінку. У цьому плані вони уподібнюються до невідмінюваних власних назв типу *Фрунзе, Лазо, Гете, Бізе* або географічних назв *Гобі, Бордо.* Неузгоджувані у відмінку назви установ, видань та ін. в ролі прикладки на письмі беруться в лапки. Напр.: «Тут був готель *«Царград»* (М. Рильський); «Заграв грамофон вальс *«На сопках Маньчжурії»* (А. Головко); «Їхні кишені обвисали від револьверів системи *«Сміт і Вессон»* (П. Панч).

Роль обставин у формуванні внутрішньо-синтаксичної структури речення якісно відмінна від ролі додатка. У переважній більшості випадків додаток, не беручи безпосередньої участі у вираженні предикативного зв'язку — структурної основи речення,— виступає як необхідний елемент структурної завершеності речення. Вимога такої структурної завершеності випливає з потенціальної потреби ядра підрядного словосполучення (найчастіше дієслова) мати при собі залежний член з об'єктним значенням, який конкретизує, поширює семантику ядра. Особливо яскравими з цього погляду є перехідні дієслова, значення яких конкретизується прямими додатками у формі знахідного відмінка.

Непрямі додатки (як безприйменникові, так і прийменникові) також необхідні в реченні для його структурної завершеності. Навіть у тих випадках, коли ядро підрядного словосполучення може поширюватись кількома відмінними щодо форми додатками (*сміятися, глузувати з кого-небудь // над ким-небудь; тішитись з кого-небудь // ким-небудь; навчати кого-небудь // чому-небудь; боротися з ким-небудь // проти кого-небудь // за що-небудь* тощо), кількість таких можливих поширень обмежена, і одне з них виступає як обов'язкове в реченні. З потенціальною потребою в конструктивній завершеності безпосередньо пов'язане і протиставлення непоширених і поширених речень. Непоширеним речення може бути лише при умові, що присудок або головний член (односкладного речення) не виявляє потреби мати при собі залежний член з об'єктним значенням.

Зовсім інша специфіка властива обставинам щодо їх ролі у формуванні структури речення. Участь обставин у формуванні структурної завершеності, за незначними винятками, не обов'язкова. Лише незначна з кількісного погляду група дієслів обов'язково потребує обставинного поширення, зокрема, такі дієслова, як *поводитися, опинитися, коштувати* тощо. Напр.: «Але коли вже вступив [у бій], то поводься *так*, щоб ворогу було страшно» (О. Довженко); «Хмельницький повівся *дипломатично*, він не став ні розпитувати Немирича, ні висловлювати своїх міркувань» (П. Панч); «Доки Шура перебувала *на вогневій*, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст» (О. Гончар); «Ми заїздили туди [в гроти]. Лягали на дно човна і за хвилину опинялись *в* казковому *царстві*» (М. Коцюбинський).

Вживання обставин як другорядних членів речення випливає не з лексико-граматичної природи ядра підрядного словосполучення, яке вони пояснюють, а з конкретної потреби охарактеризувати дію щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри і ступеня її протікання. Основу граматичного зв'язку обставин з тим членом речення, який вони характеризують, становить прилягання.

Обставинам не властива предметність у такому розумінні, як додаткам, хоч предмети, явища об'єктивної дійсності пов'язані між собою відповідними стосунками (локальними, часовими, причинними тощо) і беруть участь у виникненні обставинних відношень.

Основним мовним засобом вираження обставин — другорядних членів речення — виступає прислівник, подібно до того, як іменник становить основу вираження об'єктних відношень у реченні. Непрямі відмінки іменників (у тому числі прийменникові) також широко використовуються в ролі обставин. Непрямі відмінки іменника, вживані для вираження обставинних відношень, можна замінити прислівниками з виразним адвербіальним значенням. Можливість такої заміни є важливим аргументом при визначенні синтаксичної функції відповідної відмінкової форми в реченні.

Із значеннєвого погляду розрізняються такі різновиди обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, мети, причини, умови і уступки.

Обставини способу дії

За допомогою обставин цього різновиду визначається характер протікання дії, а також спосіб виконання її. Обставина способу дії виступає в ширшому розумінні як загальна ознака дії. З цього погляду її можна порівняти з означенням як з другорядним членом речення. Основними засобами вираження обставин способу дії виступають:

1) якісно-означальні прислівники, напр.: «*Спокійно, непорушно* лежать в степу полеглі герої» (О. Гончар); «Колеса *тупо* б'ють... по рейках перебої...» (В. Сосюра); «Ми обоє могли бути об'єктивними, могли розмовляти *тактовно, логічно*» (Ю. Яновський); «Кінна розвідка Щорса діяла *бездоганно*» (С. Скляренко);

2) означальні прислівники способу дії, напр.: «*Гуртом* сипнули школярі до класу і, стовпившись коло дверей, почали скидати свити, складаючи їх у купу на долівці в школі» (Б. Грінченко); «Незадовго до світання *поодинці і по двоє* почали розходитись» (М. Стельмах); «Хай *разом* розум і рука Живуть у нашім домі» (М. Рильський);

3) іменник в орудному відмінку без прийменника з загальним порівняльним значенням, напр.: «*Самотою* повзли між хатами брудні дороги» (М. Коцюбинський); «Яри та долини чорними *купками* островів здіймалися серед того огнистого озера» (П. Мирний); «Далекий острів заліг *хмарою* в небі» (М. Коцюбинський); «Грізними *роями* знялись серед пітьми ракети, запущені з протилежного берега» (О. Гончар); «Велетенський гіллястий дуб чорним *громаддям* застиг в кількох кроках» (О. Донченко); «Далекосхідна тайга проноситься під літаком *тисячами* кучерявих *сопок*» (О. Довженко);

4) іменник з прийменником, напр.: «Ліс гомонить, мов живий, *на тисячу ладів, на тисячу голосів*» (П. Мирний); «Але якось розмова велась *через силу*» (Л. Українка); «Кіра читала завжди пристрасно і *з олівцем у руках*» (О. Копиленко); «Василь Петрович завжди заходив у клас *з* незмінною *усмішкою* на губах» (О. Копиленко); «Дівчина дихала *на повні груди*» (О. Гончар); «Карпо Смолярчук перехилився *у знак запитання* перед штабс-капітаном, готовий за найменшим рухом кинутись у бійку» (Г. Косинка);

5) дієприслівниковий зворот, напр.: «Тихо, *немов крадучись*, підповзає до перону військовий ешелон» (А. Шиян); «Пішли роки мої юрбою, *не зупиняючись*, вперед» (Л. Дмитерко); «Ми в крок з великим шляхом йшли, *з шляху не збочивши нітрохи*» (Л. Дмитерко); «Незнайомий з портфелем під пахвою зрідка відповідав Лялі, *не виймаючи люльки з зубів*» (О. Гончар).

Традиційно виділюваний різновид обставин способу дії якісно відрізняється від так званих обставин ситуації, які характеризують дію щодо часу і місця тривання, мети або причини виникнення її тощо. Обставини способу дії виконують у реченні функцію своєрідних означень, що характеризують процес або ознаку іншої ознаки. Яскравим свідченням паралелізму функцій означень і обставин способу дії, безперечно, є взаємозв'язок між якісними прикметниками і якісно-означальними прислівниками, напр.: *бурхливий — бурхливо, спокійний — спокійно, тихий — тихо* тощо.

Обставини міри і ступеня

Обставини цього різновиду характеризують дії, інші обставини або ознаки з погляду інтенсивності чи міри вияву їх. За характером вираження загального квантитативного значення обставини міри і ступеня поділяються на дві підгрупи.

Першу підгрупу утворюють обставини, що виражають інтенсивність дії, ознаки чи іншої обставини конкретною кількісною вказівкою на міру або ступінь їх вияву. Обставини першої підгрупи виражаються:

а) прислівниками з загальним значенням міри і ступеня, напр.: «Його літак згорів *ущент* — Лиш дим від літака» (П. Воронько); «Прозору склянку *вщерть* налито Вином червоним і хмільним» (М. Рильський); «Червоно-жовті плями його [сонця] змішуються з порохом шляху і, здається, *занадто* старанно одбивають у собі найтонші дрібнички улиці» (Г. Косинка); «Він з злістю одкинув од себе задачник і піднявся сердитий та збентежений *вкрай*» (М. Коцюбинський); «Любая, милая,— чи засмучена ти ходиш, чи налита щастям *вкрай*» (П. Тичина);

б) прийменниково-іменниковими конструкціями, що вказують на межу інтенсивності дії, ознаки або іншої обставини, напр.: «Але я, прикусивши *до болю* нижню губу, поспішаю до хати» (Г. Косинка); «Зверху на валах хоч обвіє тебе, а в котловані, на

дні бульдозерних траншей, спеки налито *по вінця,* вітерець не дмухне» (О. Гончар); «Олександр стояв у натовпі на панелі і *до нестями* кричав «ура» (П. Панч).

До другої підгрупи належать обставини міри, що вказують на кількісне вираження дії, стану чи ознаки, про які повідомляється в реченні. У зв'язку з таким характером цих обставин у вираженні їх беруть участь конструкції з повнозначно-лексичними компонентами, вживаними для позначення ваги, розміру, відстані, періодичності повторення дій, вартості тощо. Напр.: «*Не раз і не два* Воронцов ішов у бойових порядках піхоти» (О. Гончар); «Лінивий *двічі* ходить, скупий *двічі* платить» (Укр. нар. присл.); «Протягом дня вони *кілька разів* поривалися перескочити мур» (О. Гончар); «На місто, відбите для щастя, *п'ять раз* налітали вони» (В. Сосюра); «Тільки збільшивши її *в чотириста п'ятдесят разів*, починаєш бачити цю пилюжинку, власне, мініатюрну скалку заліза» (О. Гончар); «Я пройшов приморськими стежками *з півтисячі кілометрів*, не перестаючи захоплюватись баченим навколо» (О. Довженко); «Важить білуха *дуже багато*, стільки як слон» (М. Трублаїні).

Обставини місця

Обставинам місця належить важлива роль у формуванні речення як комунікативної одиниці, що відповідним чином відображає об'єктивну дійсність. Відомо, що будь-яка дія, процес, стан відбувається в часі і просторі. Різні за способами граматичного вираження і значеннєвими функціями повнозначно-лексичні елементи внутрішньо-синтаксичної структури речення, що виражають місце чи простір, де відбувається, куди або звідки спрямовується дія, об'єднуються під загальною назвою обставин місця.

У сучасній українській літературній мові обставини місця виражаються двома засобами — прислівниками місця і досить розгалуженими щодо формального вираження і конкретних значеннєвих відтінків прийменниково-іменниковими конструкціями, що виступають як залежні компоненти підрядних словосполучень. Прислівники місця і прийменниково-іменникові конструкції ізофункціональні у внутрішньо-синтаксичній структурі речення. Конкретне значення обставин місця, що виражаються прийменниково-іменниковими конструкціями, визначається вживаними в них первинними і похідними прийменниками з просторовим значенням, від яких, крім того, залежить відмінкова форма іменника. Відповідний іменник називає той об'єкт, відносно якого визначається в реченні місце чи напрям реалізації дії або стану.

З функціонального погляду в сучасній українській літературній мові виділяються два основні різновиди обставин місця: а) власне обставини місця дії або стану; б) обставини напряму дії або стану.

Власне обставини місця. Власне обставини місця відповідають на питання *де*? і вказують на локалізацію в просторі, на відповідній площині дії чи стану, що виражається присудком двоскладного речення або головним членом односкладного речення. Власне обставини місця здебільшого не залежать у реченні від дієслів із значенням руху. Якщо ж відповідний повнозначно-лексичний компонент речення, за допомогою якого виражається власне обставина місця, перебуває в граматичній залежності (прийменникове керування або прилягання) від дієслова із значенням руху, то в реченні не визначається вихідний або кінцевий пункт поширення дії. В таких випадках повідомляється про місце перебування суб'єкта під час виконання дії, названої дієсловом із значенням руху.

Власне обставини місця виражаються:

1) прислівниками місця, напр.: «Ще й досі *тут* витає славна тінь, Прославлена сопілкою й тимпаном» (М. Зеров); «Десь *тут* він [Тимко] ліпив з вологої глини страшних чортів, відьом, циган і лякав ними...» (Г. Тютюнник); «*Там* горді верховини Довгорукавих і густих ялин Гудуть і до соснових верховин Схиляються для дружньої розмови» (М. Рильський); «*Навколо* стояв веселий гармидер вселенського ярмарку» (О. Гончар); «Тиша, тиша *довкола* — повна, урочиста» (О. Гончар); «Усе *навкруги* в сіру темряву загорнулося» (Б. Грінченко); «У сонці красуючись, біла хмаринка тріпоче *вгорі*» (П. Дорошко); «По обіді Шевченко сів *осторонь* докінчувати краєвид морської затоки із вмерзлими в кригу шхунами на зимівлі» (З. Тулуб);

2) прийменниково-іменниковими конструкціями, які вказують на те, що дія або стан локалізується:

а) у відповідному об'єкті або середовищі, напр.: «*У* всіх моїх *фільмах* є розлука» (О. Довженко); «*У* високому *небі* звиваються птахи, облипають щогли, падають матросам на солоні плечі» (О. Гончар); «Був *у партизанах,* працював *у загонах* по боротьбі з бандитами та диверсантами» (О. Довженко); «Гриви коней, мов крила орлині, простяглись *у вітрах* золотих» (В. Сосюра); «*Всередині школи* все ходило ходором; тупотнява, лайка, постріли» (О. Гончар); основними у вираженні цього конкретного відтінку значення власне обставин місця виступають прийменник *у* в поєднанні з іменником у формі місцевого відмінка і прийменник *всередині*, що вимагає форми родового відмінка;

б) на поверхні відповідного об'єкта, напр.: «*На* чистому теплому *небі* тільки де-не-де біліли кущиками хмари» (М. Коцюбинський); «*На* високих *місцях* поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими» (М. Коцюбинський); «Аж ось *на шпилі, На* гострому сірому *камені* блиснуло щось, наче пломінь» (Л. Українка); іменник, що означає поверхню відповідного об'єкта, вживається після прийменника *на* у місцевому відмінку;

в) над відповідним об'єктом, поверхнею, площиною тощо,

напр.: «Сонце стояло якраз *над головою*» (П. Мирний); «*Понад* самою землею заблимали нерівні вогники» (М. Стельмах); «*Понад яругами* кострічаться дикі терни» (Г. Тютюнник); «І от на висоті Ай-Петрі ми опинились — *вище хмар*» (М. Рильський); формальними засобами вираження локалізації дії або стану над об'єктом або поверхнею виступають орудний відмінок (після прийменника *над* і похідних від нього) і родовий відмінок (після прийменників *вище, повище*);

г) біля, поблизу відповідного об'єкта, напр.: «*Біля моря* ми почували себе сильнішими» (Ю. Яновський); «Оксен перевірив свій автомат і поставив *коло дуба*» (Г. Тютюнник); «Я лежав *при* самісінькій *стежці* і *коло себе* бачив румунського солдата» (І. Муратов); «*При березі* стояло з півдесятка запорозьких човнів, припнутих кодолами» (С. Добровольський); цей різновид локалізації дії або стану формально виражається прийменниково-іменниковою конструкцією, залежний іменник якої має форму родового відмінка (прийменники *біля, коло)* або ж форму місцевого відмінка (якщо вживається прийменник *при*);

д) перед відповідним об'єктом, напр.: «Євген лежав, спершись на руки, *перед багаттям* і дивився в огонь» (О. Гончар); «*Проти* Оксенового *городу* Джмелик прив'язав коня до верби, подряпався нагору затерплими від їзди і холоду ногами» (Г. Тютюнник); «І раптом якраз *навпроти Глоби* вистрибнув з-за намету ясно-сірий велетенський вовк» (З. Тулуб); залежно від прийменників власне обставини місця на позначення локалізації дії або стану перед відповідним об'єктом виражаються формою орудного відмінка (після прийменника *перед*) і формою родового відмінка (після прийменника *проти*);

е) за відповідним об'єктом, напр.: «*За рікою* вітер невблаганно нагина дугою дерева» (В. Сосюра); «*Поза хатами* тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинути оком» (І. Нечуй-Левицький); «*Ззаду* кожної *підводи* торохтить відро або задимлений казанок» (Г. Тютюнник); «Небагато пройшли вони селом, як почули *позад себе* кінський тупіт» (М. Стельмах); прийменник *за*, вживаний для вираження власне обставин місця, вимагає форми орудного відмінка відповідного іменника; похідні прийменники *позад, ззаду* поєднуються з іменниками в родовому відмінку;

є) під відповідним об'єктом або площиною, напр.: «Землі там груди рве без краю десь *під землею* динаміт» (В. Сосюра); «Росла в гаю конвалія *під дубом* високим, Захищалась від негоди *Під віттям* широким» (Л. Українка); обставини місця, що вказують на локалізацію дії або стану під відповідним об'єктом чи площиною, виражаються іменниками у формі орудного відмінка;

ж) між однойменними або різними об'єктами, напр.: «*Між підводами* метушився Маковейчик» (О. Гончар); «*Між коморою та будиночком* ворота й хвіртка» (О. Довженко); «Німці ото ходять *поміж возів* з перекладачами, купують скот на гетьманські

гривні» (Ю. Яновський). Після прийменника *між (поміж)* можливі дві форми іменника: орудного і родового відмінків. Якщо цей прийменник вводить назви двох або кількох різних об'єктів у однині, то як обов'язкова виступає форма орудного відмінка;

з) на місці, де кінчається об'єкт, відносно якого локалізується дія або стан, напр.: «А Давид ще довго сидів *кінець стола* і щось швидко натхненно писав» (А. Головко); «А *край міста* зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом зміряв далину і за звичкою поліз до кишені за люлькою» (М. Стельмах); прийменники, вживані в цьому різновиді обставинних конструкцій, вимагають родового відмінка іменника;

і) навколо одного або кількох об'єктів, напр.: «*Навколо ставка* — верби густим вінком» (Г. Тютюнник); «Ремствують буйні [вітри] і, гомін збудивши вгорі нездоланний, Б'ються *довкола замків*» (М. Зеров); «*Навкруг артілі* — Тополі білі, Над ними — Ясна блакить» (І. Вирган). Родовий відмінок іменника — єдино можлива форма для вираження обставин місця зазначеного різновиду.

Обставини напряму дії або стану. На відміну від розглянутих вище власне обставин місця, функція яких полягає в тому, що вони конкретизують місце в просторі, де постійно або тимчасово локалізується дія або стан, обставини із значенням напряму називають кінцеву (*куди*?), вихідну (*звідки*?) точку поширення дії чи стану або ж виражають шлях дії-руху (*яким шляхом*?). Характерною особливістю обставин місця цієї групи є те, що вживані для їх вираження повнозначно-лексичні елементи речення поєднуються з дієсловами, загальне значення яких полягає у вираженні руху, переміщення. Згідно з зазначеними варіантами можливого спрямування дії або стану виділяються три різновиди аналізованих обставин місця: обставини місця із значенням кінцевої точки поширення дії або стану, із значенням вихідної точки поширення дії або стану і на позначення шляху переміщення.

У вираженні обставин місця із значенням кінцевої точки поширення дії або стану беруть участь прислівники. Напр.: «Хвилі билися об скелі, злітали *вгору* киплячими гейзерами, гуркотіли як сотні гармат» (З. Тулуб); «Тирсяний пил підноситься *вгору*, виповняє весь бриг білявим мороком» (Ю. Яновський).

Але основним джерелом, що використовується для вираження в реченні кінцевої точки поширення дії або стану, є численна щодо внутрішньої значеннєвої і формальної диференціації група прийменниково-іменникових конструкцій, вживаних в адвербіальній функції. Ці прийменниково-іменникові конструкції вказують на те, що кінцевою точкою поширення дії або стану є:

1) внутрішня частина об'єкта або середовища, напр.: «*У глибину* лісів пахучу лежить бійців печальна путь» (В. Сосюра); «Міномети задерли свої труби майже вертикально *в небо*»

(О. Гончар); «Осколок пройшов *у серце*» (О. Гончар); «Бульба засміявся, як гроза, і рушив з синами *до світлиці*» (О. Довженко); «На зиму вони переїздять *до міста* на зимівлю» (Ю. Яновський); «Він сів *до авто*» (Ю. Яновський); прийменник *у*, що служить для вираження спрямування дії у внутрішню частину об'єкта або середовища, вимагає місцевого відмінка іменника. У наведених прикладах прийменник *до*, що потребує родового відмінка, синонімічний з прийменником *у*, який у відповідній конструкції вказує на кінцеву межу поширення дії;

2) поверхня відповідного об'єкта, напр.: «Вийшов милий з дружиною *на лан* жита жати» (Л. Українка); «Революційна хвиля владно тягла нас *на вулицю, на площі*» (О. Довженко). Як і в попередньому випадку, обставина на позначення кінцевої точки поширення дії на поверхні об'єкта виражається іменником у формі знахідного відмінка;

3) місце над об'єктом, поверхнею, площиною, напр.: «І мрії полинуть *над* ясні *зірки*, В країну далекую чар» (М. Рильський); «Місяць спускався *над море* і став примеркати» (Дніпрова Чайка). Іменник відповідної прийменниково-іменникової конструкції вживається у формі знахідного відмінка;

4) місце за відповідним об'єктом, напр.: «Цей же самий майор часто висилав *за двері* молодшого лейтенанта піхотинця, виголеного, підтягнутого, з новою блискучою кобурою при боці, видно, недавно випущеного з училища» (Г. Тютюнник); «Ці слова дівчата співали вже біля хати, сідаючи *за стіл*» (О. Довженко); прийменник *за*, вживаний для вираження кінцевої точки поширення дії, поєднує з дієсловом руху іменник у формі знахідного відмінка;

5) місце перед відповідним об'єктом, що виступає як кінцевий пункт поширення дії, стану, процесу, напр.: «Цигуля підійшов ближче, *до* самого *ганку*» (А. Головко); «Широкі вулиці біжать *до* сонячної сліпучої *річки*» (О. Гончар); «Дівчина добралась *до* своїх *нар*, роззулась і сіла, обхопивши руками коліна» (О. Гончар); формальним показником обставини місця із значенням фінального поширення дії або стану виступає іменник у формі родового відмінка;

6) простір під відповідним об'єктом, поверхнею, площиною, напр.: «Сев пішов *під палубу* і прикотив нам колоду» (Ю. Яновський); «Тепер Хома влазить туди і вмощується спати, поклавши автомат *під голову*» (О. Гончар); «Вони відійшли *попід верби*» (М. Коцюбинський).

7) місце, простір між кількома об'єктами, напр.: «В нестямі дерлися кудись *між* стрімке *каміння* і знову скочувались вниз» (О. Гончар); «Вона собі під деревом лютує та штурхає лозиною *між віти*, а Роман поволі гризе грушу й качаном влучає панну» (С. Васильченко).

Замість орудного відмінка, вживаного з відповідними прийменниками для вираження власне обставин місця, у двох попе-

редніх випадках вживаються іменники в знахідному відмінку.

За своїм значенням обставини місця із значенням вихідної точки поширення дії або стану антонімічні щодо тих обставин, загальне значення яких зводиться до вказівки на кінцеву точку поширення дії або стану. Обставини на позначення вихідної точки поширення дії або стану виражаються прислівниками. Напр.: «Біжать люди і *звідціль*, і *звідтіля*» (А. Головко); «Стрільба, чимраз виразніша, долітала *звідусіль*» (О. Гончар); «*Здалеку* повіяло вогкістю, недалеко була мета» (Ю. Яновський).

Але основними у вираженні обставин місця на позначення вихідної точки поширення дії або стану виступають прийменниково-іменникові конструкції, яким властива адвербіальна функція у внутрішньо-синтаксичній структурі речення. Обставинне значення прийменниково-іменникових конструкцій варіюється залежно від вживаних у них прийменників. Так, конструкції з прийменником *з* антонімічні до тих конструкцій з прийменниками *у, до, на*, яким властиве значення кінцевої точки поширення дії або стану, а також до конструкцій з прийменником *на*, що означають місце дії або стану на поверхні об'єкта, площини. Напр.: «*З* глибокої *рани* ринула кров та закрасила білий сніг» (М. Коцюбинський); «Водночас німецьке командування зривало нові свої дивізії *з Італії* та з союзницького *фронту* і кидало на Дунай» (О. Гончар); «Ми підходимо до них і зазираємо згори, *з естакади*» (Ю. Яновський).

У прийменниково-іменникових конструкціях широко використовуються похідні прийменники з просторовим значенням, утворені на основі прийменника *з*, який виражає загальне значення вихідного пункту поширення дії або стану, та інших первинних і похідних прийменників, що деталізують місце у просторі, звідки поширюється дія або стан. Напр.: «Суремна мідь співає *з-над Дністра*» (М. Бажан); Вилізли тіні з садків, *з-під стріх, із-за повіток*» (А. Головко); «А очиці, наче блискавиці, Так і грають *з-попід брівок* темних» (Л. Українка); «Мельникова постать раптом зникла *з-перед очей*, мов розпустилась в імлі» (М. Коцюбинський); «*З-поза дерева* вийшов вусатий солдат» (Л. Первомайський); «Витягнувшись понад шосе, ледве видніється вона черепичними дахами *з-поміж садів*» (О. Гончар); «Де-не-де видніється *з-посеред* того золотого, шумливого та пахучого *моря* синє чаруюче око блавату, або квітка куколю, або дівоче, паленіюче лице польового маку» (І. Франко).

Прийменник *з* вимагає форми родового відмінка іменника в прийменниково-іменникових конструкціях з адвербіальним значенням вихідної точки поширення дії або стану. Ця особливість прийменника *з* зберігається також в усіх похідних прийменниках, утворених на його основі.

У конструкціях з прийменником *від*, протилежних за значенням до конструкцій з прийменником *до*, вживається також імен-

ник у формі родового відмінка. Напр.: «*Від* білосніжного *палацу* до економії мчить управитель» (М. Стельмах); «Козаков підняв його *від землі* і щосили притис до своїх грудей» (О. Гончар); «Прибігла мати *від сусід* і впала, плачучи, на груди» (В. Сосюра).

Обставини місця на позначення шляху переміщення вказують на розподіл дії-руху в просторі з характеристикою її як такої, що здійснюється на відрізку відповідного шляху. Основними засобами вираження обставин цього різновиду виступають:

а) безприйменниковий орудний відмінок іменника з просторовим значенням, напр.: «Іду *шляхом*, поля й ліси минаю, Але життя свого не омину» (Л. Первомайський); «Пожадливо, повними грудьми втягаючи в себе морозне повітря, подався Семен *дорогою* ген за село» (М. Коцюбинський); «*Греблею* поважно пройшов у черкасиновій чумарці і смушевій з випортків шапці Терентій Плачинда» (М. Стельмах); «Думалося спочатку добратися в Каховку *водою*, найнявши вскладчину «дуба» десь на Дніпрі» (О. Гончар);

б) прийменниково-іменникові конструкції, в яких для визначення шляху поширення в просторі дії або стану використовуються прийменники *по, через, крізь, повз, вздовж*.

Конструкції з прийменником *по*, що вимагає форми місцевого відмінка іменника, синонімічні з орудним безприйменниковим відмінком, вживаним у внутрішньо-синтаксичній структурі речення в адвербіальній функції, напр.: «*По садках* де-не-де сновигали бійці, збираючи гіркі й дрібні черешні» (О. Гончар); «*По скелях* загули сосни» (О. Гончар); «Над лугом чайка в'ється, *По лузі* розлилась прозорая вода» (М. Рильський); «Ми повинні вміти добре маневрувати в горах, *по* пересіченій *місцевості*» (О. Гончар).

Специфіка конструкцій з прийменниками *крізь, через* полягає в тому, що вони означають простір, середовище, всередині або на поверхні якого поширюється дія або стан у відповідному напрямі. Напр.: «*Через* усю таку *пустелю, воду і траву* треба гнати м'яча — до ямки» (Ю. Яновський); «Проносяться вершники — *через село*» (О. Довженко); А *крізь* виноградне *листя* троянди сонце сходить, росяно, червоно» (О. Гончар).

Прийменники *через, крізь* вимагають іменника у формі знахідного відмінка.

Прийменниково-іменникові конструкції з прийменником *повз*, що керує знахідним відмінком, вказують на об'єкт, мимо якого відбувається переміщення, поширення дії-руху. Напр.: «Якраз проїздили *повз* афішну *тумбу*» (А. Головко); «*Через колію, повз* залізничні *вагони* — опиняємося біля води» (Ю. Яновський); «На першому поверсі, проходячи *повз кімнату* військової кафедри, загледіли в ній крізь відхилені двері Духновича» (О. Гончар).

Іменником у формі родового відмінка з прийменниками *вздовж, вподовж* виражаються обставини напряму, які називають місце, простір, вздовж якого поширюється дія-рух, процес або явище. Напр.: «Вона, скрикнувши, вислизнула з-під руки і знетямлено подалася *вздовж стежки*, в напрямку до хати» (О. Гончар); «Дорога й далі йшла *вздовж Уралу*» (З. Тулуб); «Дівчина, як перепілка, знялась — і помчалась *вподовж ниви*» (П. Мирний); «*Вподовж автостради* гомонить барвистий ярмарок» (О. Гончар).

Обставини місця неоднорідні щодо ролі у формуванні внутрішньо-синтаксичної структури речення. Частина дієслів-присудків, зокрема ті, що означають місце перебування або знаходження, обов'язково вимагають залежного повнозначно-лексичного компонента з обставинним значенням, що виражається в реченні прислівником або прийменниково-іменниковою конструкцією. Найвиразнішими з погляду обов'язкової наявності обставин місця є ті речення, в яких присудок виражається дієсловами з загальним значенням руху або переміщення суб'єкта чи об'єкта дії в просторі і на поверхні іншого об'єкта. В інших випадках обставини місця виступають як факультативні компоненти з погляду синтаксичної завершеності речення.

Обставини часу

Часова віднесеність, що виступає однією з обов'язкових умов формування структури речення як граматичної одиниці, проявляється у зв'язку між моментом формування речення і відображуваним у його змісті моментом дійсності. Формальною основою вираження часової віднесеності речення, як уже зазначалося, виступає категорія часу дієслова, вживаного в ролі присудка. Проте до складу речення можуть входити і такі показники часу, що не виступають обов'язковою умовою формування його зовнішньо-синтаксичної структури, деталізуючи і точніше пов'язуючи відображуваний момент дійсності з відповідною часовою характеристикою — так званою календарною хронологією в широкому розумінні.

З погляду внутрішньо-синтаксичної структури речення, різнотипні щодо засобів формального вираження і семантики компоненти, вживані для точнішої хронологізації відповідних дій або станів, виділяються в окремий різновид другорядних членів — обставин часу.

Обставини часу різнопланові щодо формального вираження. З одного боку, вони виражаються обмеженою з погляду кількості групою спеціальних прислівників часу, з другого — прийменниково-іменниковими конструкціями, безприйменниковими іменниками у формі непрямих відтінків і дієприслівниковими зворотами. Проте формально різнопланові обставини часу об'єднують-

ся у групи, яким властиві спільні відтінки хронологізації дії або стану.

З семантичного погляду обставини часу поділяються на два основні різновиди: а) обставини, що мають загальне значення моменту, датування дії безвідносно до інших дій чи станів або ж у зв'язку з ними, тобто вказують на час, коли відбувається, відбувалася, відбуватиметься дія або стан; б) обставини, що мають загальне значення хронологічних меж тривання дії або стану, тобто вказують на час, протягом якого відбувається, відбувалася, відбуватиметься дія або стан.

З погляду внутрішньої семантичної диференціації обставини часу першого різновиду вказують, що:

а) дія або стан пов'язується з відповідним моментом часу, напр.: «Вештаючись *взимку* по навколишніх ярмарках, Цимбал уважно прислухався до розмов, приносячи потім у Кринички всякі розмови про південні краї» (О. Гончар); «Вже *смерком* опам'ятався Семен і, розбитий, зневірений, подався додому» (М. Коцюбинський); «*В день* такий на землі розцвітає весна і тремтить од солодкої муки» (В. Сосюра); «*У суботу* в молодої Та великий збір, То ж сходяться подруженьки До неї у двір» (Л. Українка); «*У* досвітню *пору*, в мовчазну хвилину серце стрепенулось пташкою ві сні» (Л. Первомайський); «*У тисяча дев'ятсот сімнадцятому році* я перевівся вчителювати в Київ і тут же вступив до Київського комерційного інституту на економічний факультет» (О. Довженко); «*На світанку дев'ятого січня о десятій годині тридцять хвилин* почалася артилерійська канонада і тривала дві години» (Г. Тютюнник); «Вийшовши з дому *на зорі*, Назарович до половини дня борсався ще десь на півдорозі» (І. Рябокляч); «Довго не міг заснути. *На другий день* проснувсь пізно — і перша думка була про лист» (М. Коцюбинський); «*Того ранку* у неї стояли фіалки на столику і конвалії на піаніно» (Л. Українка);

б) дія або стан відбувається одночасно з іншою дією або станом, що виражається в реченні віддієслівним іменником або іменником, що називає відповідний період, відрізок часу, напр.: «Багато розмов було *при купівлі*, а ще більше буде *при перепродажу*» (М. Стельмах); «Та то ж було *за чорних днів, за темряви тяжкої*» (М. Рильський); «Чернігове, *за* смілого *Мстислава* на Сівері ти голосно гримів, змагаючись із містом Ярослава» (М. Драй-Хмара); «Прокинувся *серед ночі* на холодному піску, прокинувся в захваті й нетерплячці, кінчивши у сні кувати троянду» (Ю. Яновський);

в) дія або стан відбувається до настання якої-небудь іншої дії, стану або події, напр.: «Подав руку Сагайді, і вони, за давнім своїм звичаєм, *перед* небезпечним *боєм* обнялися — рвучко і ніби аж сердито» (О. Гончар); «Пізно вночі, майже *перед ранком*, Огей тихо увіходить до своєї хати» (О. Досвітній); «Встала робота, умилась *до сонця*, — і в славі йде по Вітчизні» (М. Риль-

ський); «*Під ранок* закуняєш від знемоги і прокидаєшся з головним болем, втомлений і зовсім розбитий» (З. Тулуб); «Вже *над світом* — змучена, змерзла й зневірена — повернула Гашіца додому, твердо поклавши побачитись конче з Йоном та розмовитись з ним по щирості, до краю» (М. Коцюбинський); «Ми приїхали *за 15 хвилин до десятої*» (Ю. Яновський);

г) дія або стан відбувається після настання іншої дії, стану або події, напр.: «*Після дощу* гостріше пахнуть квіти» (В. Сосюра); «Зараз *після* одностайної *угоди* настала тиша» (М. Стельмах); «*По* тих *розмовах* Підпара ставав ще похмурнішим» (М. Коцюбинський); «*По заході* сонця з уст в уста пішла поміж куренями звістка» (О. Гончар); «*За півгодини* Богдан стояв уже в аудиторії перед професором» (О. Гончар); «*Через хвилину* бійці покинули гостинний двір» (Г. Тютюнник); «А *через ніч* були вже в Києві» (А. Головко).

Формальну диференціацію обставин першого різновиду, загальне значення яких полягає в конкретизації, датуванні моменту дії, можна подати у вигляді таблиці (див. табл. 1).

Обставини часу другого різновиду, яким властиве темпорально-квантитативне значення, поділяються, як і обставини з загальним значенням датування дії або стану, на окремі групи, які вказують:

а) як довго, протягом якого відрізку часу триває дія або стан, напр.: «*Довго* гриміли народні пісні на красивих вулицях української столиці» (О. Довженко); «Вже *другий день* блукаємо по морю, втеряли шлях, од берега відбились» (Л. Українка); «В таких роздумах Дорош просидів *годину, а може, й дві*» (Г. Тютюнник); «За селом зупинив коня і *деяку хвилину* прислухався» (Г. Тютюнник); «Шевченко *годинами* бавився з ними [дітьми]» (З. Тулуб); «Тепер *по цілих днях* лежав над берегом річки і дивився на небо» (М. Коцюбинський); «*З ранку до* пізньої *ночі* не виходила книжка з рук» (І. Нечуй-Левицький);

б) за який час відбувається дія або стан, напр.: «Рейки на насипу поржавіли *за літо*» (О. Гончар); «Звенигора» в моїй свідомості відкладалася як одна з найцікавіших робіт. Я зробив її якось одним духом — *за сто днів*» (О. Довженко); «А делегати з'їзду вже *протягом кількох днів,*— по залізниці, кіньми,— з'їздились цілими групами» (А. Головко);

г) з якого часу настає і триває дія або стан, напр.: «Свирид Яковлевич Мірошниченко *здавна* любив отаку вечорову пору на полях» (М. Стельмах); «Родивсь [Сметана], як Моцарт — з музикою в серці і в пальцях, ще *з дитинства* послухняних, Іще хлоп'ятком бувши, чарував пражан вибагливих своєю грою» (М. Рильський); «*Ще з самого ранку* Раїса почувала якусь тривогу в тілі» (М. Коцюбинський);

д) до якої часової межі триває дія або стан, напр.: «Так от: кожному з вас забороняю сідати на коней до самого Будапешта, *до* його *взяття*» (О. Гончар); «На тому й розійдуться *до* нової

зустрічі» (А. Головко); «*До* самого *кінця життя* вона [сіножать] залишиться в моїй пам'яті, як найкрасивіше місце на всій землі» (О. Довженко).

Таблиця 1

Внутрішня семантична диференціація обставин	Формальний засіб вираження в межах внутрішньосинтаксичної структури речення
а) Дія або стан пов'язується з відповідним моментом часу	1. Прислівник (*взимку, влітку, смерком*); 2. Іменник в знахідному відмінку з прийменником *у(в)* (*в суботу, в мить, у жнива*); 3. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *в(у)* (*уві сні, в дитинстві*); 4. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *на* (*на свято, на другий день*); 5. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *о* (*об*) (*о десятій годині, о тій порі*); 6. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *на* (*на світанку, на зорі*); 7. Іменник з залежним прикметником або займенником у родовому відмінку (*цього року, темної ночі*).
б) Дія або стан відбувається одночасно з іншою дією або станом	1. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *при* (*при купівлі, при обговоренні*); 2. Іменник у родовому відмінку з прийменником *за* (*за дня, за революції, за Мстислава*); 3. Іменник у родовому відмінку з прийменником *серед* (*серед дня, серед ночі*).
в) Дія або стан відбувається до настання іншої дії, стану або події	1. Іменник в орудному відмінку з прийменником *перед* (*перед сном, перед зустріччю, перед боєм*); 2. Іменник в родовому відмінку з прийменником *до* (*до революції, до зустрічі, до сонця*); 3. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *під* (*під свято, під Новий рік*); 4. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *за* + іменник у родовому відмінку з прийменником *до* (*за хвилину до початку, за рік до одруження*).
г) Дія або стан відбувається після іншої дії, стану або події	1. Іменник у родовому відмінку з прийменником *після* (*після бою, після зустрічі, після перемоги*); 2. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *за* (*за тиждень*); 3. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *по* (*по війні, по дощі*); 4. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *через* (*через рік, через століття*).

Для вираження обставин часу з квантитативним значенням, яке полягає у визначенні кількості тривання дії чи стану або ж у вказівці на вихідний і кінцевий моменти виникнення і завершення дії, стану, процесу, використовуються непрямі відмінки іменника (знахідний або орудний) і прийменниково-іменникові конструкції. Семантичний відтінок обставин з квантитативно-

часовим значенням деталізується просторовими за первісним значенням прийменниками, що вживаються в переносному значенні.

Формальну диференціацію обставин другого різновиду можна подати у вигляді таблиці (див. табл. 2).

Таблиця 2

Внутрішня семантична диференціація обставин	Формальний засіб вираження в межах внутрішньо-синтаксичної структури речення
а) Тривання дії або стану обмежується відповідними часовими межами	1. Прислівник (*довго*); 2. Іменник у знахідному відмінку без прийменника (*день, рік, хвилину* тощо); 3. Іменник в орудному відмінку (*хвилинами, годинами, роками* тощо); 4. Іменник у місцевому відмінку з прийменником *по* (*по цілих днях*); 5. Іменник у родовому відмінку з прийменником *з* (*від*) + іменник у родовому відмінку з прийменником *до* (*з ранку до ночі*); 6. Іменник у знахідному відмінку з прийменником *за* (*за літо, за рік, за хвилину, за день*); 7. Іменник у родовому відмінку з прийменником *протягом* (*протягом дня, протягом року*).
б) Дія або стан пов'язується з відповідним початковим або кінцевим моментом настання, початку тривання	1. Прислівник (*зроду*); 2. Іменник у родовому відмінку з прийменником *з* (*з дитинства, з ранку, з вечора*); 3. Іменник у родовому відмінку з прийменником *до* (*до зустрічі, до ранку, до осені* тощо).

Обставини причини

Обставини причини характеризують у реченні дію або стан з погляду тих чинників, що лежать в основі їх виникнення, тривання або завершення. Причиново-наслідкові відношення виражаються у внутрішньо-синтаксичній структурі речення за допомогою прислівників і прийменниково-іменникових конструкцій, що виступають як залежні компоненти підрядних словосполучень. Формально залежачи від якого-небудь конкретного дієслова-присудка, обставини причини фактично вказують на джерело виникнення предикативного зв'язку як визначальної характеристики всього речення.

В сучасній українській літературній мові обставини причини виражаються:

а) прислівниками причини, напр.: «*Спересердя* він кинув наполовину недокурену сигарету на підлогу» (П. Загребельний); «*Зопалу* я звівся на ноги» (Ю. Збанацький); «Грім затремтів, спалахнув і, турнувши у зарість веселку, *Зозла* у голову дубові стрілами навхрест ударив» (І. Вирган);

б) прийменниково-іменниковими конструкціями, напр.: «Струмінь води, повернутий на корму, проте, одразу припинився *через*

несправність помпи» (Ю. Яновський); «*Через* цю *шапку* з козачим червоним верхом у Сагайди завжди виникали конфлікти з полковим начальством» (О. Гончар); «Стогне *від болю* козак, пальцями землю риє, встати хоче, та не може» (Г. Тютюнник); «Брови й плечі його полізли високо вгору *від здивування*» (О. Довженко); «*З радощів* він мало не збожеволів» (М. Коцюбинський); «*З* тої *досади* Гнат став ще мовчазнішим» (М. Коцюбинський); «*За те* його в дивізії штабісти вперто називали комісаром» (О. Гончар); «Нема де проступити у власнім домі *за віщунством рідних*» (Л. Українка).

Окрему підгрупу становлять прийменниково-іменникові конструкції, в яких уживаються похідні прийменники *завдяки, внаслідок, в результаті, у зв'язку з*, що беруть участь у вираженні причиново-наслідкових відношень. Напр.: «В їздові Хаєцький попав *завдяки реформам* Івана Антоновича» (О. Гончар); «*Внаслідок цього* цілі танкові армії захрясли в багнюці невикористані» (О. Довженко); «*В результаті підвищення* авторитету України на міжнародній арені, розширення і зміцнення її інтернаціональних зв'язків зріс у світі інтерес до української культури» (газ. «Молодь України»).

Відмінкова форма іменника — повнозначно-лексичного компонента, вживаного для вираження обставин причини, визначається відповідним прийменником. Так, прийменник *через* вимагає знахідного відмінка, *від, з* — родового, *за* — орудного. Похідний прийменник *завдяки* вимагає після себе форми давального відмінка відповідного іменника, прийменниковий вираз *в результаті* — форми родового відмінка, прийменниковий вираз *у зв'язку з* поєднується з іменником у формі орудного відмінка.

Обставини причини виражаються також одиничними дієприслівниками і дієприслівниковими зворотами. Напр.: «Гнат зрадів, *побачивши Настю та сина*, і заплакав» (М. Коцюбинський); «*Натомившися*, спить дочка його рідна, у світі єдина!» (І. Нехода); «Віста з Малушею, *натомившись*, загорнулись у шкури й лягли спати» (С. Скляренко).

Обставини мети

Обставини мети виражають у реченні призначення дії або стану, вказують на явища, процеси, результати, заради здійснення яких відбувається відповідна дія.

Цей різновид обставин виражається в сучасній українській літературній мові неозначеною формою дієслова, що називає дію, для здійснення якої відбувається інша дія, яка виражається в реченні дієсловом із загальним значенням руху або переміщення. Напр.: «Через три дні їх справді випущено і дозволено піти *попрощатись* з родиною» (П. Мирний); «Взяв з собою бійця і пішов *перевірити* з ним оборону мій синок» (В. Сосюра); «Засвітив

Володя свічку, нарубав багато дров, затопив, як треба, пічку й *полювати* в ліс пішов» (В. Сосюра).

Кількість можливих прийменниково-іменникових конструкцій, яким властиве у внутрішньо-синтаксичній системі речення значення обставин мети, порівняно невелика. З прийменників, вживаних для вираження обставин мети, використовуються такі:

1) прийменник *по*, що вимагає форми знахідного відмінка іменника і називає об'єкт, для досягнення якого відбувається дія, позначувана присудком речення. Напр.: «Не все нам бігать *по горішки*, жартуючи, у тихий гай» (Л. Глібов); «Стара злякалась, плаче, *по лікаря* шле» (М. Вовчок); у синонімічній конструкції з прийменником *за* іменник виступає у формі орудного відмінка: «[Країна сонця й ієрогліфів]. Сюди *за щастям* я забрів» (В. Сосюра);

2) прийменник *на* у поєднанні з іменником у формі знахідного відмінка. Напр.: «Ми поставимо *на оборону* свого народу слово, пісню, картину» (О. Довженко); «Настя, вставши вдосвіта, палила в печі *на обід*» (М. Коцюбинський);

3) прийменники-синоніми *для* (*задля*), *заради,* які вимагають родового відмінка іменника, що називає об'єкт, явище, процес, для реалізації яких відбувається дія або стан. Напр.: «Черниш стояв з планшеткою Брянського через плече, стискаючи в руці пістолет, наготований *для салюту*» (О. Гончар); «Білі тумани пливуть по землі, Зброю *для миру* кують ковалі» (М. Рильський); «І оту хустку квітчасту, і сорочку з веселими дівоцькими уставками хіба не *задля нього* наділа» (А. Головко); *«Заради Прохора* ходила вона вечорами на репетиції, вивчала роль, вкладаючи в слова стільки почуття, серця й душі» (А. Шиян);

4) окрему підгрупу становлять виразно спеціалізовані складені прийменники *з метою, в ім'я, на честь* (*в честь*), що вимагають іменника у формі родового відмінка. Прийменник *з метою*, крім того, може сполучатися з неозначеною формою дієслова. Напр.: «Я почав працювати в Мосфільмі і незабаром виїхав... на Далекий Схід для вивчення краю *з метою зробити* про цю частину нашої країни фільм» (О. Довженко); «Тоді я склав план реконструкції кількох площ і вулиць міста *з метою* його *благоустрою»* (О. Довженко); *«В ім'я чого* і кому на спогад прибрано саме таку, надто пам'ятливу Саїдові, позу для цього портрета» (І. Ле); «Заходьте в світ, де склиться джерело, Де в'ються ластівки, снують брунатні бджоли, Де *в честь оратая* пшениця гне стебло, Де дерево життя не зав'яда ніколи» (М. Рильський); після прийменника *на честь (в честь)* іменник може стояти в давальному відмінку: «То ж повні келихи налий *на честь* усій *державі»* (М. Рильський).

Обставини мети виступають у внутрішньо-синтаксичній структурі речення як факультативні елементи, що не впливають на синтаксичну завершеність речення.

Обставини умови визначають у реченні умови виконання дії, тривання стану або відповідної ознаки. Цей різновид обставин виражається в сучасній українській мові прийменниково-іменниковими конструкціями, в яких уживаються прийменники *у, при, за*, прийменникові звороти *при умові, у випадку*. Напр.: «*В* міських *умовах* зникла потреба в такому поділі» (О. Гончар); «Та *при* такій *погоді* треба ще подумати про купівлю» (М. Стельмах); «*При* такому *стані* здоров'я йому треба було зробити три складних операції» (Я. Баш); «Отак жив Чіпка, виростав *у голоді* та *в холоді, у злиднях* та *недостачах*» (П. Мирний); «Тільки *за* цих *умов* ми будемо страшні для ворога» (О. Довженко).

Обставини уступки вказують у реченні на умови, всупереч яким відбувається дія або триває стан. Найтиповішим засобом вираження допустовості в межах простого речення є прийменниковий зворот *незважаючи на* в поєднанні з відповідним іменником. Напр.: «Така ще Мишуня дитина, *незважаючи на* свої технічні *знання*» (Ю. Яновський); «*Незважаючи на* малесенький *вітерець,* парило і робилося душно» (Г. Тютюнник). Крім того, обставини уступки виражаються конструкціями, утворюваними поєднанням прийменників *всупереч, наперекір* з іменниками і займенниками у формі давального відмінка. Напр.: «Але це визволення *всупереч усьому* пройшло і прогриміло серед холодної зими весняним громом радянських гармат» (С. Журахович); «*Всупереч* живим *фактам, наперекір* здоровому *розуму* ці горе-теоретики твердять про «відмирання» народної творчості» (М. Рильський); «*Наперекір вогню й залізу* ми наступаєм на село» (В. Сосюра).

СИНТАКСИЧНО ІЗОЛЬОВАНІ ЧАСТИНИ РЕЧЕННЯ

Поряд із членами речення, які входять до складу загальної внутрішньо-синтаксичної структури речення, пов'язуючись між собою в словосполучення за допомогою синтаксичних зв'язків узгодження, керування і прилягання, в рамках простого речення можуть виявитись повнозначні частини висловлення, які, хоч і належать до речення за своїм змістом, синтаксично не пов'язуються з жодним членом даного речення і, таким чином, залишаються поза синтаксичними зв'язками між членами речення. Такі лексичні компоненти речення у вигляді окремих слів чи словосполучень або й речень не можуть бути віднесені до жодного з типів членів речення і тому взагалі не можуть вважатися членами речення. Найдоцільніше назвати їх синтаксично ізольованими частинами речення. Відомі два основних різновиди синтаксично ізольованих частин речення: звертання та вставні і вставлені слова, словосполучення і речення.

Загальна синтаксична функція звертання полягає у називанні адресата мовлення. Ця функція не є однорідною, що спричинює різноманітність синтаксичних відношень звертань з реченням. Синтаксичні відношення звертань з реченням не є формами простих (з погляду виражених синтаксичних зв'язків) відношень, у які вступають слова, що їх традиційно називають членами речення [1].

В українській мові звертання функціонує у двох морфологічних різновидах: у номінативі й вокативі (кличній формі). Природним для української мови є звертання у кличній формі. Але наявність морфологічного показника кличної форми не є єдиним виразником синтаксичної функції звертання. Основними граматичними показниками синтаксичної функції звертання є інтонація і синтаксична позиція в реченні.

Семантико-граматична функція звертань як позначень адресатів мовлення має різні форми прояву в залежності від характеру висловлення-звернення. Розрізняються такі функціональні типи звертань.

1. Власне звертання, що виступають як назви конкретних адресатів мовлення, як форми вольових виявлень мовця. Вони набирають цих властивостей у зв'язку з тим, що є компонентами безпосереднього звернення однієї особи до іншої. Стаючи формами вольових виявлень мовців, такі звертання повинні викликати реакцію-відповідь, особливо при зверненні до живих істот (персоніфіковані предмети і явища як адресати мовлення є, як правило, тропеїчними поетичними засобами).

Звернення як активний процес комунікації має кілька форм вираження у мові, що зумовлює різні синтаксичні форми власне звертань у реченні.

Найвиразнішими є власне звертання в імперативно-наказових реченнях, у яких присудки стоять у наказовій формі; позиція звертання в таких випадках не фіксована. Напр.: «Лети ж, *моя думо, моя люта муко!»* (Т. Шевченко); *«Тату, бабусю,* дивіться, це ж наш Юрась!» (О. Іваненко); «Мужай, *прекрасна наша мово,* серед прекрасних братніх мов, живи, народу *вільне слово,* над прахом царських корогов, цвіти над нами веселково, як мир, як щастя, як любов!» (М. Рильський); «Розвивайся, *прапор Жовтня»* (І. Микитенко) та ін.

---

[1] За традиційним поділом членів речення з урахуванням способів їх синтаксичних взаємозв'язків (узгодження, керування, прилягання і можливої форми — тяжіння) звертання не знаходять місця у системі членів речення. Останнім часом спостерігаються пошуки нових форм синтаксичних зв'язків, під які могли б підводитись граматичні відношення звертань з реченням; пор. граматичний зв'язок співвідношення (А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1968) або контактування (П. Б. Ардентов, Контактирующие слова.— «Ученые записки Кишиневского госуниверситета», т. XV, 1955).

В імперативно-наказових реченнях при підметах — особових займенниках звертання вживаються рідко і мають переважно оцінне значення (як прикладки). Пор.: «Спи ж ти, *малесенький*, пізній бо час!» (Л. Українка); «*Мій батечку, мій братіку*! Хоч ти не цурайся» (Т. Шевченко); «На схід ти поглянь, *кохана*» (П. Тичина). У подібних конструкціях займенник може входити в групу звертання. Напр.: «Помолись за мене богу, *мій ти сину*» (Т. Шевченко).

Паузне виділення подібних звертань незначне, крім тих випадків, коли воно стоїть на початку речення або вжите як прикладка до особового займенника в ролі підмета. Але препозитивне звертання в імперативно-наказових реченнях не має, як правило, такої інтонаційної виділеності, яка зумовлювала б його відокремлення від речення, що властиво іншим формам власне звертань.

Власне звертання функціонують також у питальних реченнях з модальним значенням прямої питальності. Напр.: «Як се ви, *тітко Оришко*, так усе зробили?» (П. Мирний); «Де зброя, *громадо?*» (Л. Українка); «Про що задумалась, *дівчино*, Колгоспним полем ідучи?» (В. Сосюра); «*Бідна волошко*, чому ти у житі, А не на клумбі волієш рости?» (М. Рильський).

Звертання в подібних конструкціях мають виразніше інтонаційне виділення. На них частіше припадає інтонаційна вершина речення, особливо помітна тоді, коли звертання стоїть у кінці, що деякою мірою порушує висхідно-спадний інтонаційний контур речень прямої питальності. Інтонаційне виділення звертань, вжитих у конструкціях прямого питання, зумовлює їх можливе відокремлення від речення (найчастіше у тих випадках, коли звертання є поширеними). Напр.: «*Катерино!* Коли в нас неділя?» (Т. Шевченко); «Гей, *Орфею, небораче!* Де ти змандрував від нас?» (Л. Українка); «*Земле, доле моя многотрудная!* Що ти шепчеш крізь ніч мені?» (М. Рильський); «*Думи мої, думи мої, квіти мої, діти!* Виростав вас, доглядав вас, де ж мені вас діти?» (Т. Шевченко).

Власне звертання функціонують як позначення конкретних адресатів мовлення і в ситуаціях розповідного діалогічного мовлення. Напр.: «— *Мамо!* А бачив хто Морозенка, який він? — «Не знаю, *моя дитино...*» — Який він страшний, *мамо!...*— «Страшний, *сину*» (П. Мирний). Такі звертання можливі і в метафоричному вживанні: «До тебе думка лине, *мій занепащений, нещасний краю*» (Л. Українка); «*Мій народе, життя Прометей,* Все гуркоче твій труд молодий» (В. Сосюра) і под.

Звертання, вжиті в індикативі, частіше виступають як прикладки при особових займенниках, маючи яскраве емоційне забарвлення (як засіб кваліфікації об'єкта звернення). Пор.: «Заспівала ти, *золотокрила*» (Т. Шевченко); «Не вам, в мережаній лівреї *Донощики і фарисеї*, За правду пресвятую стать» (Т. Шевченко); «Я люблю тебе, *Марино*, я тебе ніколи не розлюблю, *ко-*

хана моя» (М. Зарудний) і под. Займенник, як і в імперативних зверненнях, може входити в групу звертання. Напр.: «Отаке-то лихо тяжке, *батьку ти мій друже»* (Т. Шевченко); пор. у народній думі: «*Довбушу ти пане наш*, стоїть зрада тепер на нас».

Позиція звертання в розповідних реченнях довільна, хоч звертання у кваліфікативній функції, зокрема поширені, мають тенденцію вживатися в препозиції. Препозиція подібних поширених звертань супроводжується їх інтонаційним відокремленням від речення. Напр.: «*Сестро, сестро, ти зелена руто, Ти зозуле в гаї, на калині!* В'ється туга біля мого серця, Як гадюка, серце обвиває» (М. Рильський); «*Україно, живого труда сторона, Зорі ясні, погожії, тихії води! Україно!* Ти в славній борні не одна, В ній з тобою під стягом багряним— народи!» (М. Рильський). Подібні звертання набирають характеру самостійних односкладних речень. Пор.: «*Доню моя, доню моя, цвіте мій рожевий!* Як ягідку, як пташечку кохала, ростила» (Т. Шевченко); «*Мамо, сива мамо, муко ти моя!* В'ється перед нами шлях, немов змія» (М. Рильський). Подібні постпозитивні звертання іноді зовсім втрачають функцію власне звертань і вживаються в поетичному мовленні як примовки типу: «Нехай люде не здивують, Як я, мамо, потанцюю, *Доленько моя!»* (Т. Шевченко).

2. Звертання вживаються як інтимізуючі вирази в різних комунікативних ситуаціях (в імперативі й індикативі). Такими є звертання типу: *чоловіче, брате (брат), люди добрі, друже, голубе, батечку (мій), душко;* застарілі: *пане, пане-добродію, добродію* і под. Такі звертання не виступають як обов'язкові позначення конкретних адресатів мовлення, тому стоять поза групою власне звертань. Основна функція подібних звертань полягає у наданні мовленню відтінку інтимності. Іноді вживання їх може бути зовсім механічним. Напр.: «*Мій батечко,* що діється на світі!» (М. Вовчок); «Я, *голубе*, збираюсь на заробітки» (П. Мирний); «Наступає свято... Тяжко його, *друже-брате*, самому стрічати» (Т. Шевченко). Пор. фразеологізований вираз «Наша, *брат,* взяла».

Вставні слова, словосполучення, речення

Синтаксичні одиниці категорії вставності в плані внутрішньосинтаксичної структури речення виконують дві основні функції: модальну (зокрема у вираженні гіпотетичної й переповідної модальності) й суб'єктивно-оцінну (вияв ставлення мовця до змісту повідомлюваної думки). Граматичне вираження цих змістових функцій вставних одиниць, що знаходить прояв насамперед в інтонації і засобах порядку слів, є характеристикою вставних одиниць як частин речення.

Семантика вставності конкретизується в окремих семантичних групах вставних одиниць.

У площині модальних значень виділяються насамперед вставні слова, словосполучення, речення із значенням гіпотетичної модальності (типу: *може, мабуть, можливо, певно, напевно, ймовірно, видно, видко, видимо, здається, здавалося, видається, бува, очевидно, очевидячки, може бути, можна сказати, треба гадати, як видно, є надія, як здається* і под.). Напр.: «*Може*, і йому вона в пригоді стане» (Л. Глібов); «Розійшлись з тобою, *мабуть*, ми навіки» (В. Сосюра); «Вершники, *здавалось*, зрослися з підібраними грудастими кіньми» (М. Стельмах); «Добре, *видно*, заховав» (М. Стельмах); «Чи не Морозенкова се, *бува*, горниця?» (П. Мирний); «*Можна сказати*, дочекалися свого свята» (М. Стельмах) та ін.

Вставні слова, словосполучення, речення можуть мати значення констатуючої модальності (типу: *звісно, звичайно, зрозуміло, безумовно, безперечно, дійсно, справді, розуміється, без сумніву, природно, як відомо, само собою зрозуміло, певна річ, певне діло, немає сумніву, сказати по правді, правду кажучи* і под.). Напр.: «Іншим разом Хаєцький, *безперечно*, зважив би на Маковейові просьби» (О. Гончар); «*Справді*, може, вперше за цей рік так часто, завмираючи, билося його серце» (Н. Рибак); «Цікавого, *сказати по правді*, не так уже й багато» (М. Стельмах) і под.

Окрема група вставних слів, словосполучень, речень вживається із значенням переповідної модальності (*кажуть, як кажуть, як говорять, як то кажуть, за висловом..., за виразом..., на його (їх, її) думку* і под.). Напр.: «Доброго, *кажуть*, дожидати треба, а лихе — само прийде» (П. Мирний); «Вернувся мовчазний Санжар, *як кажуть*, з уст ні пари» (П. Дорошко); «Колись, *казали старі люди*, наше кладовище було за селом» (О. Довженко) і под.

Вставні слова, словосполучення і речення із значенням гіпотетичної і констатуючої модальності можуть вживатися у плані суб'єктивної оцінки з погляду мовця (*по мені, по-моєму, на мій погляд, на мою думку, сказати б, смію запевнити* та ін.). Напр.: «*По мені*, вже лучче пий, та діло розумій» (Л. Глібов); «*На мою думку*, такого наказу виконувати не слід» (І. Ле) і под.

У площині суб'єктивно-оцінних значень вставні слова, словосполучення і речення теж об'єднуються в кілька тематичних груп.

Вставні слова можуть застосовуватися для вираження емоційної оцінки повідомлюваного в реченні факту (*на лихо, як на лихо, як на гріх, на жаль, на превеликий жаль, як на зло, хвалити долю, на радість, на диво, на біду, чого доброго* та ін.). Напр.: «*Як на лихо*, забарилась вона в сусідів» (М. Вовчок); «*На жаль*, маю недовіру до нього» (О. Довженко); «*Хвалити долю*, живим повернувся» (М. Стельмах); «*Чого доброго*, занапастять сина» (П. Мирний) та ін.

Частина вставних слів вживається для активізації бесіди як інтимізуючо-контактуючі засоби (*чуєте, чуєш, знаєте, знаєш,*

знай, знайте, бачите, вірите, скажімо, припустімо, погодьтесь, майте на увазі, уявіть собі, признаюсь, даруйте, даруйте на слові, між нами кажучи, м'яко кажучи, відверто кажучи, слово честі і т. ін.). Напр.: «Воно вже, *чуєте*, на світі так буває» (П. Мирний); «*Знаєте*, кілька разів уже Голодний степ збиралися зрошувати» (І. Ле); «Мені вже, *вірите*, набридли мандри по чужих краях» (М. Руденко); «Я сьогодні, *даруйте*, не зможу прийти. *Відверто кажучи*, набридло засідати» (М. Руденко); «*Слово честі*, все буде між нами» (М. Стельмах) та ін.

Окрема група вставних слів і словосполучень застосовується для передачі логічної впорядкованості мовлення, виділеності основної інформації, підкресленості висновку, результату. Ця група вставних одиниць зустрічається і в художньому (монологічному і діалогічному) мовленні, і в наукових описах, де тенденція до логічної впорядкованості думок спричинена функціональними настановами наукового стилю мови. Такими є слова і словосполучення: *однак, наприклад, приміром, до речі, крім того, головне, нарешті, взагалі, зрештою, врешті, виходить, значить, виявляється, навпаки, зокрема, по-перше, по-друге, одним словом, отже, таким чином, кінець кінцем, з одного погляду, з одного боку, у всякому разі* та ін. Напр.: «Село Мала Каховка, *приміром*, принесене з зони затоплення і наново побудоване» (О. Довженко); «*Зрештою*, не так уже й погано склалося» (Ю. Яновський); «*До речі*, я, звичайно, де в чому згоден з вами» (І. Ле).

Розподіл вставних слів, словосполучень і речень у виділених семантичних групах нерівномірний. Вставні слова більшою мірою поширені в групах із значенням гіпотетичної модальності й значенням логічної організації вислову. Вставні словосполучення рівномірно поширені в усіх групах; вставні речення більшою мірою функціонують у значенні вірогідності факту і в значенні переповідної модальності.

Вставні слова і словосполучення вступають або в семантичне відношення із реченням у цілому, або з окремими членами речення (останнє властиве переважно вставним словам). У семантичному відношенні до речення в цілому перебувають такі вставні слова і словосполучення, які тяжіють до присудка речення. Формування багатьох вставних слів відбувалося шляхом відриву обставин від присудка речення. Це явище особливо помітне у тих випадках, коли зіставляються синтаксично омонімічні конструкції (із вставним словом і обставиною). Пор.: «Вони, *звичайно*, пробуджуються рано» і «Вони *звичайно* пробуджуються рано». Семантичне відношення вставних слів і словосполучень до присудка речення (тобто до речення в цілому) є найбільш звичайним. Рідше вставні слова тяжіють до будь-якого іншого члена речення. Пор.: «Тоню захоплює оця таємничість, оця, *сказати б*, поезія таємничості» (О. Гончар).

Важливою синтаксичною характеристикою вставних слів і

словосполучень є їх позиція в реченні, що диференціюєть в залежності від семантичного різновиду вставних одиниць.

Типовою є позиція вставних слів і словосполучень усіх сема тичних різновидів у контакті з присудком речення. Але в зв'яз з тим, що місце присудка в українській мові не фіксоване, вста ні слова можуть виявитися на початку, всередині і в кінці вл ловлення. Однак помітною є тенденція до вживання вставн одиниць переважно на початку і всередині речення, меншою рою — в кінці.

Вставні одиниці, що виражають модально-гіпотетичні значе ня, переважно зустрічаються на початку і всередині реченн здебільшого препозитивними є вставні одиниці у функції за бів логічної впорядкованості вислову.

Засобом вираження синтаксичної функції вставних одини є інтонація, яка набуває певних властивостей у залежності синтаксичної позиції вставних одиниць у реченні [1].

Інтонаційне виділення вставних одиниць має різний характ залежно від їх змістової природи, синтаксичної позиції в реч ні і форми вставної одиниці (слова, словосполучення чи р чення).

Найяскравіше інтонаційне виділення мають препозити вставні одиниці (переважно вставні слова). Однак у препозит них вставних словах, що гублять первісну семантику і функц нують лише як автоматично вживані компоненти (типу *мабу либонь, бач, знай*), інтонаційна виділеність нівелюється.

Експериментально-фонетичне дослідження інтонації встав сті вказує на такі основні її параметри [2]:

1) мелодійна характеристика вставних одиниць (переваж вставних слів), як і частотний їх рівень у відношенні до речен у складі якого є вставні одиниці, свідчать про щільну пов'яз ність їх з реченням, тобто інтонаційну залежність від інтонац ної структури речення;

2) помірними (або зовсім відсутніми) є паузи перед і піс вставних одиниць;

3) вставні одиниці мають лише видільні темпоральні хара теристики (сповільнений темп у позиції на початку висловлен і порівняно пришвидшений — всередині висловлення). Помітн є тенденція до темпоральної напруженості (швидкого темпу) вимові вставних речень, що засвідчує їх своєрідну лексикаліз цію — кореляцію з вставними словами.

---

[1] Для характеристики інтонаційної оформленості вставних одиниць вх вається термін «інтонація встановності» (див.: О. С. Ахманова, Слова лингвистических терминов, М., 1966, стор. 181); про характеристику інтона вставності у сучасній українській мові, описану в результаті експерим тально-фонетичного дослідження, див.: Н. П. Плющ, Спостереження над ін нацією речення, ускладненого вставними словами.— «Інтонація мовленн К., 1968.

[2] Дані про інтонацію вставності взято з праці Н. П. Плющ.

Інтонаційна підпорядкованість (за показниками тональних характеристик і пауз) вставних одиниць інтонаційній структурі речення вказує на їх підпорядкованість загальному складові речення в цілому.

Вставлені речення

Вставлені речення є ширшою і менш однорідною порівняно з вставними реченнями синтаксичною групою і щодо змісту і щодо синтаксичної будови. У ролі вставлених речень можуть виступати прості (поширені й непоширені) і складні речення.

Вставлені речення не охоплюються певними тематичними групами, хоч і мають дві семантичні сфери прояву, тобто виконують дві семантично-синтаксичні функції в реченні, вставленнями до якого вони є.

Найпоширенішою функцією вставлених речень є уточнення, роз'яснення чи доповнення предметного змісту основного речення. Напр.: «Христя (*так її звали*) зосталася малою після батька-матері» (П. Мирний); «Там батько, плачучи з дітьми (*А ми малі були і голі*), Не витерпів лихої долі, Помер на панщині» (Т. Шевченко); «Віктор глянув на батька, на його довгі вуса, на примружені очі (*їх так мружив тільки тато*), і серце огорнуло тепло і ніжність» (О. Донченко); «Після смерті батька та матері (*вони під холеру померли обоє одного-таки року*) громада оддала сироту далекій родичці» (П. Мирний) та ін.

В іншому семантичному різновиді вставлені речення мають значення побіжних зауважень чи асоціативних згадок, що не так безпосередньо пов'язані з предметним змістом основного речення. Напр.: «Чи справді так було, чи, може, хто збрехав — *хто ворогів не мав!*» (Л. Глібов); «Там-там поміж возами на ярмарковищі стали займатися вогнища (*гаразд, що кладовище поблизу — з хрестами*)» (А. Головко) і под.

Типовою для вставлених речень є інтерпозиція щодо основного речення. Кінцева позиція вставленого речення нівелює значення вставленості; таке вставлене речення може повністю відокремлюватися від основного. Пор.: «Звідти дивився на неї бридкий вид, її образ..., який лишився там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущеність, самотність. *Вона певна була в тому*» (М. Коцюбинський). Пор. можливу форму речення: «...щоб вічно нагадувати їй (*вона певна була в тому*) про її недолю, опущеність, самотність».

Вставлені речення мають виразнішу порівняно з вставними інтонаційну виділеність, яка характеризується різними співвідношеннями інтонаційного контуру вставленого речення й інтонаційної структури основного речення.

У загальній системі типів простого речення односкладні речення становлять таку своєрідну щодо структури і змісту синтаксичну категорію, яка властивими їй різновидами, виявами та функціями вагомо розширює і доповнює виражальні можливості двоскладних речень, тобто речень з двома співвідносними головними членами — підметом і присудком. В односкладних реченнях є тільки один головний член речення, який, набувши певної граматичної форми і реалізувавшись у відповідній інтонації, сам по собі або разом з другорядними членами (членом) одночасно фіксує певні факти, явища і встановлює їх відношення до дійсності, зв'язок з нею.

Теорію односкладного речення вперше системно викладено у «Синтаксисе русского языка» О. О. Шахматова. До Шахматова односкладні речення, що мають тільки один головний член, розглядались як неповні. Однак ще й тепер синтаксична сутність односкладних речень, як і характер їх стосунків з відповідними категоріями мислення, витлумачується по-різному. Ще й досі граматичний центр односкладного речення — єдиний у ньому головний член — нерідко кваліфікується то як присудок, то як підмет — під впливом його формальної тотожності з названими головними членами у двоскладному реченні. Але таке трактування, яке базується виключно на морфологічних ознаках, з точки зору синтаксису залишається необгрунтованим. Зрештою, тепер уже виразно переважає термінологічне найменування «головний член», що ним підкреслюється своєрідність цього синтаксичного поняття порівняно з поняттями «підмет» та «присудок», які узвичаїлись у ролі взаємозумовлених складників двоскладного речення.

Односкладними називаються такі речення з одним головним членом, які для вияву повноти і своєрідного характеру свого змісту не потребують поповнення другим головним членом. Напр.: «Хто ж викохав тонку, гнучку В степу погибати? *Постривайте — все розкажу. Слухайте ж, дівчата*!» (Т. Шевченко); «*Заспіваймо пісню веселеньку про сусідку молоденьку*» (Нар. творч.); «*Учителя і дерево пізнають по плодах*» (Нар. творч.); «*Вчись не до старості, а до смерті*» (Нар. творч.); «*У людини немає якої-небудь природженої мови, як нема і природжених уявлень або ідей*» (Є. Ярославський); «*Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало*» (П. Мирний); «*Пахне гіркотою осені*» (Ю. Яновський); «*За що вам ворогувати*?» (М. Стельмах); «Полк тоді саме наступав у горах північним берегом Дунаю. *Безлюдний, похмурий край... Голі шоломи сопок, темні масиви лісів... Розмиті проливними дощами дороги*» (О. Гончар).

Односкладним реченням, як і двоскладним, однаково притаманні основні, неодмінні і єдині ознаки загальної категорії речення: синтаксична і логічна членованість, співвіднесеність із

дійсністю, здатність виражати відносно закінчену думку та ін.

Порівняно з двоскладними реченнями, які становлять основний, найбільш поширений і стандартний тип речення, односкладні структури кількісно менше виявлені в усіх формах і стилях мови. У змістовому та в стилістично-функціональному плані односкладні речення мають свою специфіку, яка проявляється і в формальному плані. Визначальна своєрідна якість односкладних речень полягає в граматичних та семантичних властивостях головного члена. Ним виступає будь-яка іменна форма в називному відмінку, синтаксично нерозкладна словосполука, будь-яка особова форма дієслова, інфінітив, безособово-предикативне слово або предикативний прислівник.

Структурно найпростішими є односкладні непоширені речення, які складаються з одного слова чи словосполуки в ролі головного члена: *Літо; Пишу; Працюйте; Світає; Сісти*! і под. Але в переважній більшості випадків односкладні речення є поширеними, бо, крім головного, мають у своєму складі один або кілька другорядних членів, які безпосередньо чи посередньо групуються навколо головного члена, залежать від нього, становлячи з ним єдиний синтаксичний комплекс. У двоскладному реченні таких комплексів два, кожен з яких має в центрі один головний член: або підмет, або присудок. Навколо них групуються всі інші другорядні члени.

В основі поділу речень на двоскладні й односкладні лежить спосіб вираження співвіднесеності їх змісту з дійсністю (предикативності). Якщо в двоскладних реченнях конкретна віднесеність змісту речення до дійсності виражається вербалізованим присудком, зокрема його способовими і часовими формами, то в односкладних реченнях предикативність втілюється у єдиному вербалізованому головному члені, який сам по собі, без допомоги другорядних членів, може формувати відносно закінчену думку-судження, основний зміст якої складається з вербалізованого предиката і чуттєво сприйманого невербалізованого суб'єкта (предмета думки і сприймання), що усвідомлюється неозначено, дуже загально або й зовсім не уявляється в ролі виконувача дії, а тільки у вигляді певного чуттєвого образу, який сформувався під впливом конкретних вражень від таких самих конкретних фактів у навколишній дійсності.

Структурно-граматичний центр односкладного речення (або й увесь його зміст і склад, коли односкладне речення не має другорядних членів) представлений у єдиному головному члені. Другого головного члена речення немає, і його не відтворюють ні з структурно-змістової природи односкладного речення, ні з певної ситуації мовлення або з контексту, тобто із змісту та структурної побудови сусідніх речень. Тому односкладні речення є повними, хоча можуть бути і неповними, якщо тільки в них пропущено якийсь головний або другорядний член речення, зрозумілий з позареченнєвого контексту, із змісту та побудови сусідніх

речень, з ситуації мовлення або «підказуваний» логіко-граматичною структурою самого неповного (в цьому випадку — еліптичного) речення. Напр.: «Старшину гукають знизу. Рота вирушає.— «*Ти з нами*, Ференц? — *А з ким же мені?*» (О. Гончар). Останнє речення — односкладне інфінітивне і в той же час неповне, бо потребує опори в контексті, у якому вже названо відповідну дію «вирушає». З цієї ж причини неповним є двоскладне речення «*Ти з нами*, Ференц?».

Розмежування повних односкладних речень і зовні (формально) схожих до них неповних двоскладних грунтується на неможливості (складності) чи можливості чіткого відтворення лексичного значення головного члена. Пор.: «*Ранком вивели їх з казарми на двір, розставили лавами*» (П. Мирний) — повне односкладне речення і «Проїхали козаки. *Зникли за обрієм*» (Н. Рибак) — неповне двоскладне, бо підмет у ньому — *козаки* — ясний з попереднього речення. Пор.: «*Яка темінь!*» — повне односкладне речення і «*Скоро буде!*» (про поїзд) — неповне двоскладне. У першому реченні оцінюється навколишня дійсність, що відобразилась у свідомості мовця у вигляді наочно-чуттєвих образів. Щоправда, це речення можна доповнити словами *безпросвітня, сьогодні, зараз* і под., які, проте, не змінять характеру основної структури висловлюваної думки, через що відсутність будь-якого з названих і в принципі можливих атрибутивних або обставинних членів речення ніяк не повинно сприйматися як доказ синтаксичної неповноти речення.

Односкладні речення бувають кількох типів, кожен з яких представлений значною кількістю різновидів. Їх встановлюють у залежності від граматичної форми і значення головного члена. В ньому найвиразніше проявляється різний характер реалізованої в односкладному реченні думки.

Залежно від способу вираження та семантики головного члена речення односкладні речення поділяються на дієслівні та іменні (номінативні). До дієслівних односкладних речень належать односкладні означено-особові речення, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові та інфінітивні. Вони становлять різні граматично-семантичні і функціональні одиниці мови, втілюють у собі такі структурні моделі речення, які займають неоднакове місце на змістовій осі «означеність — неозначеність». Усі типи односкладних речень об'єднує одна спільна синтаксична ознака — однотипність синтаксичної функції головного члена речення, який підпорядковує собі всі інші члени, не залежачи від жодного з них.

ОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Своєю змістовою основою (у випадку синтаксичної поширеності), або й повним змістом, що сконцентровується в головному члені, односкладні дієслівні речення цього різновиду характери-

зуються цілковитою означеністю виконувача дії або суб'єкта стану. Немає логічної відміни між структурами «*Під хатою заночуєм*, Сину мій Іване!» (Т. Шевченко) і «*Під хатою ми заночуєм*, сину мій Іване!» І хоча перша з них — без підмета-займенника «ми» — є односкладним реченням, а друга — двоскладним, усе ж різняться вони тільки граматично, а не семантично, бо за внутрішньою сутністю передаваної думки-судження і характером позначуваного в ній суб'єкта дії виступають однаково означеними.

Односкладні означено-особові конструкції вживаються у всіх стилях мови, проте найчастіше — в діалогічно-розмовному усному та писемному (художньо-літературному) мовленні. Фактором, що діє за умов реалізації такого мовлення і визначає характер синтаксичної побудови речення, виступає сама навколишня обстановка, в якій мовці обмінюються думками. Хто витворює дію або ж перебуває в певному стані, кому адресується мовлення,— про це слухач або читач дізнається з ситуації мовлення, з контексту, із звертання, наявного в самій односкладній структурі, і передусім — з дієслівної форми головного члена, яка вказує на особу. Напр.: «Марія Йосипівна, товаришу генерал, знову прийшла. Цього разу категорично наполягає на розмові з вами.— *Кличте*!» (І. Ле); «*Світи, світи*, місяцю, гей, гей» (О. Довженко); «*Піди*, Чіпко, *загороду почисть*» (П. Мирний); «Коханий, *глянь на мене*» (Л. Українка); «*Змилуйтесь*... люди... я нічого не винен» (М. Коцюбинський).

Односкладними означено-особовими реченнями називаються такі структури, в яких виконувач дії мислиться означено, а головний член виражається дієсловом у формі 1-ї або 2-ї особи однини чи множини теперішнього чи майбутнього часу або наказового способу.

Дійова особа в означено-особових конструкціях сприймається такою мірою окреслено, що її легко можна вербалізувати, але тільки в займенниковій формі *я, ти, ми, ви*.

О. М. Пєшковський, Л. А. Булаховський речення без займенникового підмета *я, ти, ми* або *ви* вважали неповними. Зокрема в «Курсі сучасної української літературної мови», за редакцією Л. А. Булаховського (т. II, 1951, стор. 38), читаємо: «При особових формах першої і другої особи дійсного способу... нормою являється наявність підмета-займенника: «Се *я лечу* на дикому коні» (Л. Українка), хоча досить часто трапляються речення (неповні) з відсутнім підметом-займенником: «Та йдучи, *міркую* сам собі з собою» (Т. Шевченко)». Як неповні в межах двоскладного типу конструкцій розглядали (дехто ще й тепер розглядає) подібні безпідметові речення всі граматисти до О. О. Шахматова, який запровадив термін «односкладні означено-особові речення». Цей термін набув широкого застосування, ставши єдиною назвою розглядуваних структур у переважній

більшості наукових праць і в усіх вузівських програмах та посібниках. До уваги передусім береться те, що ці речення самостійні такою ж мірою, як і речення двоскладні — з наявним підметом-займенником. Їх самостійність пояснюється тим, що дієслово властивим йому закінченням показує, що дія-стан приписується або тільки 1-й, або тільки 2-й особі, напр.: *Зачиняю вікно* — тобто *Я зачиняю*; *Зачиняєш* — тобто *Ти...*; *Зачиняємо...* — тобто *Ми...*; *Зачиняєте...*— тобто *Ви...* і т. ін. Оскільки підмет-займенник виступає вторинною формою вираження особи, то його опускають у мовленні (Є. М. Галкіна-Федорук), і це не перетворює такі структури в неповні, хоча й трансформує їх в інший структурний тип речення — односкладне, у якому нестача займенника 1-ї або 2-ї особи у формі називного відмінка не збіднює і не зневиразнює змісту конструкції. Доповнити речення *Працюю, Працюєш* і под. підметом-займенником можна без позареченнєвого контексту або ситуації, тільки на підставі формальних і смислових ознак самого розглядуваного речення, що, отже, засвідчує наявність односкладного повного речення, а не двоскладного неповного. Справді, підмети-займенники при дієсловах 1-ї та 2-ї особи у принципі не додають нічого нового для їх розуміння. Тому, крім постійної структурно-граматичної розмежувальної ознаки — відсутності *я, ти, ми* або *ви* (ознаки, щоправда, визначальної, якщо розуміти односкладність і двоскладність передусім як явище структурне, синтаксичне, а не в однаковій мірі структурне і семантичне), належність таких означено-особових речень до односкладних підкріплюється також стилістичними факторами, які в переважній більшості випадків наявні і, отже, певною мірою компенсують недостатність власне змістових диференційних показників.

У найзагальнішому і в той же час найзвичайнішому своєму вияві стилістична своєрідність односкладних означено-особових речень полягає в тому, що через відсутність підмета-займенника в них більше, ніж у двоскладних означено-особових реченнях, зосереджується увага на головному членові, вираженому дієсловом. Тим самим на перший план висувається не особа, а дія або стан. Коли ж необхідно підкреслити особу мовця або співрозмовника, то підмет-займенник наявний і сприймається як функціонально вагомий. Так, зокрема, буває при протиставленні однієї особи іншій, їх зіставленні й порівнянні, при запереченні, приєднанні речення до повідомлення про дію іншої особи тощо. Напр.: «В далекій дорозі Найду або долю, або за Дніпром Ляжу головою... А *ти* не заплачеш, А *ти* не побачиш, як ворон клює Ті карії очі» (Т. Шевченко); «Радіють люди, що одпочинуть. А *я* дивлюся... І серцем лину В темний садочок на Україну» (Т. Шевченко); «Може *я* міг би вам допомогти? — довірливо запитав незнайомий.— *Ви* не можете мені допомогти» (О. Гончар); «Слухайте, чого *ви* плачете? — майже сердито запитав політрук Ясногорську...— *Я* не плачу,— сказала вона» (О. Гончар).

У цих двоскладних реченнях підмет-займенник *я* або *ти* конче потрібний: без нього фраза втрачає змістову чіткість або й зовсім деформується (перший приклад). Отже, наявність займенника-підмета тут зумовлена не тільки стилістичними причинами, а й граматичними. Ці останні ще виразніше проступають тоді, коли наявність займенникового підмета визначається внутрішньою побудовою конструкції, зокрема характером оформлення присудка. Так, наприклад, *я, ти, ми* або *ви* наявні, як правило, при складених присудках, іменна частина яких виражена іменником, прикметником, числівником, займенником, а також тоді, коли присудок (простий) втілюється у формах минулого часу або умовного способу, які виражають значення 1-ї або 2-ї особи не безпосередньо власними засобами, а через приєднання особових займенників 1-ї і 2-ї особи. Напр.: «*Я артист,*— відповів він.— Людина вільної професії. Живописець!» (О. Гончар); «І *багата я*, І *вродлива я*, Та не маю собі пари — *Безталанна я!*» (Т. Шевченко); «*Я не одинокий*, є з ким вік дожить» (Т. Шевченко); «*Я — твій*, коли зоря над гаєм На землю гляне з висоти. *Я — твій*, як сон на все злітає. А ти?» (В. Сосюра); «Квіти мої, діти! Нащо вас *кохав я*, нащо *доглядав?*» (Т. Шевченко).

Провідною або ж цілком виразною в українській мові є тенденція до усунення підметів, що відповідають 1-й або 2-й особі, в розмовному, зокрема в неакцентованому, мовленні. Ця тенденція також виразно позначається на оформленні оповіді в епістолярному стилі, напр.: «*Жду* ласкавої одповіді на цей лист» (М. Коцюбинський); поширюється вона й на науково-публіцистичні контексти, напр.: «*Дозволю* собі розібратись в цих помилках»; «Нарешті, *відзначу* цікавий факт...» (Л. Українка); помічається і в будові поетичної мови, зокрема у випадку виразної стилізації цієї мови під усно-розмовну, говірну, напр.: «Гаї шумлять — Я слухаю. Хмарки біжать — *милуюся, Милуюся-дивуюся*, Чого душі моїй так весело» (П. Тичина); «Ой піду я в гай зелений, Посаджу я руту. Якщо зійде моя рута, *Останусь* тута» (Т. Шевченко). Наявність або відсутність підметів-займенників у даному разі зумовлюється не стільки суто стилістичними причинами, скільки структурними якостями самої художньо-поетичної мови. Цими якостями є ритмічність фрази, паралелізм у розташуванні окремих мовних елементів у відповідності до композиції поетичного твору в цілому, його окремих частин тощо.

Майже стали нормою означено-особові односкладні речення з головним членом у дієслівних формах наказового способу, які, за визначенням О. О. Шахматова, взагалі не розчленовуються: «Щоправда, поряд з *Ходи, Ходите* можливі сполучення *Ты ходи, Ходи ты, Вы ходите, Ходите вы*, але ці сполучення за своїм значенням не тотожні з *Ходи, Ходите*, а саме містять відтінок пом'якшення просьби або дружелюбної настирливості» [1]. Коли, на-

---

[1] А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 68—69.

приклад, порівняти односкладну і двоскладну структури *Збуди його* і *Заграй ти з ним* у такому уривку з твору Т. Шевченка, як «Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш. *Збуди його, Заграй ти з ним, Спитай синє море*», то навіть при однотипному інтонуванні виявиться відсутність збігу їх функцій. Відтінок прохання в односкладній структурі є менш відчутним.

Речення типу «Сміло *сядьмо* в човни швидкокрилі» (П. Грабовський) слушно вважаються повними в «Курсі сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського (т. II, 1951, стор. 37): «вжиті в своєму прямому значенні, форми наказового способу в сучасній мові звичайно виявляють підмет безпосередньо своїм особовим закінченням. Тому при них окремий підмет відсутній, і, оскільки це норма сучасної мови, це не перетворює речення в неповне». Інша річ, коли в реченні не названо підмет, що відповідає 3-й особі, яка в системі дієслова є несамостійною, оскільки підметом у 3-й особі може бути не тільки особовий займенник, а й будь-який іменник чи інша субстантивована форма, яка не визначається однозначно самою структурою даного речення. Тому структури типу *Пише; Зробить* можуть розглядатися лише як двоскладні неповні.

НЕОЗНАЧЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

У різних мовних стилях, переважно в художньо-літературному і розмовно-побутовому, широко використовуються односкладні речення, за головну і своєрідну властивість змісту й будови яких править те, що виконувач дії мислиться неозначено, а головний член виражений дієсловом у формі 3-ї особи множини теперішнього, майбутнього або ж у формі множини минулого часу. Напр.: «*Багато таких суден тепер списують, ріжуть, вантажать на платформи й відправляють на металургійні заводи*» (О. Гончар); «*Переб'ють усіх окупантів та запроданців і піднесуть над містом червоний прапор*» (О. Гончар); «В Тернівку прибуло військо. *Зігнали людей, кого постріляли, інших забрали в город. Трусять, в'яжуть і б'ють*» (М. Коцюбинський).

Граматичного підмета, хоча б навіть займенникового, в неозначено-особових реченнях немає, і його нестача має свій сенс, який у більшості випадків полягає в тому, що суб'єкт дії, уявлення про який викликається наявною в реченні множинною дієслівною формою головного члена, стосується багатьох невизначених осіб. Не ті чи інші особи, що їх можна було б назвати по імені, прізвищу, виконують певну дію або перебувають у певному стані, а якісь неозначені особи: «Чуєте, *як у селі співають*?» (М. Стельмах). Хто співає? Можливо, дівчата, а, може, хлопці або ті і другі тощо. Цілком певного чи конкретного іменника в ролі підмета тут не можна або важко дібрати. Звичайно, суб'єкт дії в цій

структурі мислиться. Проте в думці він відіграє дуже незначну роль і називати його — річ зайва. Неозначеність суб'єкта дії в таких реченнях — основна специфіка їх змісту, те, що з логічно-значеннєвого боку відрізняє їх від речень усіх інших типів. Головне для неозначено-особових речень — сама дія, яка називається і стоїть у центрі уваги.

В «Енеїді» І. Котляревського читаємо: «*Латину тільки що сказали*, що од Енея єсть посли». За логікою речей, Латин, звісно, не міг забути («тільки що сказали»), хто повідомив про прибуття послів, але автор не вважав за потрібне інформувати про це читачів. Тому суб'єкт дії залишається невідомим і, що найважливіше, неактуальним. Не джерело дії «сказали», а сама дія тільки й варта уваги з погляду загального змісту повідомлюваного автором. Її якраз і названо.

Отже, неозначено-особові речення викликаються потребою у вираженні дії, що її виконує невизначений суб'єкт (особи чи навіть одна особа). Неозначеність виконувача дії продиктована самим характером думки, яку висловлюють. Ця думка двочленна: предикат у ній вербалізований, а суб'єкт сприймається на рівні уявлення про якусь особу (осіб).

Як уже можна було бачити, існують різні ступені неозначеності суб'єкта дії в неозначено-особових реченнях. Часто він не відомий мовцеві, і це мало для нього важить, оскільки повідомлення зовсім не потребує найменування виконувача дії. Крім уже розглянутих випадків, звернімо увагу й на такі явища цього ж плану в реченнях: «В те літо починалася імперіалістична війна. *З лінії забрали грабарів, ратників, запасних та рекрутів. Найкращу молодь у кілька день забрали в новобранці*» (І. Ле); «Чудовий травень 1941 року. *Благодійну теплоту сонця цієї пори однаково сприймали, благословляючи природу, і в Новосілках на Полтавщині, і в одному прикордонному містечку*» (І. Ле).

Семантично іншими є ті випадки, коли мовець (автор) може більшою чи меншою мірою знати суб'єкта дії, але з різних причин його не називає, зумисне усуває з речення, чим створюється неозначеність, суб'єктна неокресленість вислову. Напр.: «Пригадую циганську ніч. *Про циганську ніч мені розповіли недавно*» (І. Ле); «*Висунули мене кандидатом у депутати*» (Ю. Яновський); «Світить білолиций на всю Україну, Світить... а чи бачить мою сиротину, Оксану з Вільшани, мою сироту? *Де її мордують*, де вона воркує?» (Т. Шевченко); «*Куди везуть? Цього їм не кажуть*. Де стрінуться з ворогом?» (О. Гончар).

У ряді випадків виконувач дії, відомий мовцеві, може бути точно вказаний, названий. Так, наприклад, в реченнях: «*Мене призначили завідувати Житомирською партійною школою*, але польський прорив припинив цю роботу» (О. Довженко); «Наші відступили до Києва, *а мене відрядили в підпілля польське*» (О. Довженко) автор не міг не знати, хто саме призначив чи відрядив його, проте цей момент у своїй розповіді він вважав

неістотним для читача, навіть не цікавим, і тому, не акцентуючи на ньому, вдався до моделі неозначено-особової конструкції. Такі неозначено-особові структури широко побутують в усному мовленні. Напр.: «*Мені вже нагадували про це*», хоч нагадувала відома мовцеві особа чи навіть кілька відомих йому осіб; «*Підписали наказ по інституту*, і все», хоч мовцеві (і не тільки йому) зрозуміло, що підписав наказ ректор, і т. ін.

Нерідко кажуть: «*Вас просять взяти сказане до уваги*», тим часом співрозмовникові ясно, що просить одна особа — сам мовець. Пор. двоскладну особову структуру «*Я прошу* взяти сказане до уваги» і односкладну означено-особову «*Прошу* взяти сказане до уваги». Синонімічність таких конструкцій очевидна, проте вони не тотожні семантично-стилістичними якостями: формою односкладного неозначено-особового речення значення особи мовця затушовується, сприймається з деякою неозначеністю, бо заява-повідомлення ніби висловлюється від якоїсь точно не вказаної групи осіб. Саме завдяки відтінкові неозначеності, притаманному структурам цього типу («Сядь, *коли просять*», «Ідіть, *коли кличуть*»), їх не варто відносити до односкладних означено-особових речень за тією ознакою, що форму множини 3-ї особи, в якій виступає головний член, тут можна замінити формою однини чи множини 1-ї особи.

Для неозначено-особових конструкцій характерна всеосяжна синтаксична позиційність у складі контексту, майже така ж структурно-функціональна варіантність, багатство інтонаційного оформлення. Вони легко виступають самостійними простими реченнями і складовими частинами будь-якого складного речення. Часто вони втілюють у собі своєрідні зачини складнопідрядних конструкцій, виконуючи у них роль головного компонента. Напр.: «*Оповідали*, що на похороні мами він хотів забрати її, маленьку, до себе, хоч мав своїх троє дітей» (І. Вільде); «*Про людину кажуть*, що вона велетень, бог, гігант» (О. Гончар). Властива для них і функція вставного слова, словосполучення чи речення. Напр.: «Згодом дитина, *як то кажуть*, виладніла і, на радість Аркадієві, скидалася більше на хлопця, ніж на дівчинку» (І. Вільде). Проте неозначено-особові речення не бувають спонукальними, оскільки, не маючи головним членом дієслова у формі 2-ї особи і, отже, не адресуючись конкретному співрозмовникові, не можуть самі по собі виражати ні наказу, ні просьби, ні заклику, ні будь-якого іншого спонукання. Як правило, вони функціонують у ролі оповідних структур, передаючи повідомлення про факти, події, явища, вчинки, дії. Значно рідше їх використовують для вираження запитання, переважно усномовного, на зразок: «*Уже відкрили новий кінотеатр?*»; «*Чи організовуватимуть міський ярмарок у цьому році?*» і под.

Неозначено-особові речення формально можуть збігатися з окремими різновидами двоскладних неповних речень з неназваним підметом, якщо присудок таких речень має форму 3-ї особи

множини теперішнього чи майбутнього часу або форму множини минулого часу. Пор.: «*Для захисту своєї радянської влади дозволу не беруть*» (О. Гончар) — односкладне неозначено-особове речення і «Німці розгублено дивляться, як упав один серед них, і другий. *Не знають*, куди ховатися, звідки небезпека» (О. Гончар) — двоскладне неповне речення: діюча особа в ньому не названа тому, що вона і без цього мислиться конкретно і цілком зрозуміла з попереднього речення («німці»).

Проте далеко не завжди розрізнення зовні однотипних побудов дається так легко. Раз по раз виникають вагання, сумніви — більші або менші. Розгляньмо такий приклад: «Тікати треба,— казав Микита Горобець (Пилипко пізнав по голосу).— *Потому — розстріляють*. Це як дважди два. Он у Пісках — чули ж. *Завели в глиницa та й побили усіх. А кого не знайшли — хати попалили*» (А. Головко). Розмова селян відбувається «у хаті поночі». Учасники розмови не спостерігають безпосередньо тих, про кого йдеться. Але співрозмовники знають їх. Їм загалом ясно, хто розстріляв, завів, знайшов, попалив (це гайдамаки, які безчинствують у навколишніх селах). Отже, виділені речення доцільно розглядати як неповні двоскладні, щоправда, з деякою умовністю, оскільки за характером «домислюваного» підмета вони дещо мають і від природи неозначено-особових речень: по-перше, ситуація, в якій опинились селяни, така, що вони думають не стільки про самих гайдамаків, скільки про їх нелюдські вчинки (дія в даному разі важливіша, ніж те, хто її виконує); по-друге, поняття «гайдамаки» ослаблене ще й тому, що в найближчих попередніх реченнях воно не виражене лексично, в слові.

У тих випадках, коли неозначеність дійової особи є неприйнятною для декого із співрозмовників і коли співрозмовник вважає за потрібне і важливе для себе знати цілком певно про неї, то слідом за неозначено-особовим реченням звичайно йде запитальна репліка зацікавленої особи, яка спонукає мовця до пойменування суб'єкта дії.

УЗАГАЛЬНЕНО-ОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

До узагальнено-особових належать такі односкладні речення, в яких дія-стан сприймається узагальнено, як характерна для будь-якої особи, а головний член виражається дієсловом у формі 2-ї особи (зрідка — іншими особовими формами). Ступінь узагальнення дійової особи, її неконкретності буває неоднаковим. Найтиповішим є випадок, коли виконувачем дії може бути кожен, усі люди. Напр.: «*У колективі нічиєї межі не переореш*» (Нар. творч.); «*Ложки за вухо не занесеш*» (М. Номис); «*Гірко заробиш, солодко з'їси*» (І. Франко); «*Хліб-сіль їж, а правду ріж*» (Нар. творч.).

Будову узагальнено-особових речень мають своєрідні афористичні вислови (прислів'я, приказки, загадки) і звороти-сентенції (повчання).

В узагальнено-особових реченнях повідомляється про дії і стани, які часто повторюються, простежуються. Форма 2-ї особи вживається тут не в своєму прямому значенні, бо названі дія або стан видаються характерними для всіх або для багатьох осіб. Іншими словами, названа в цих реченнях дія безпосередньо не приписується співрозмовникові, може стосуватися будь-кого, має узагальнене значення.

Своєю синтаксичною будовою, зокрема формою головного члена, узагальнено-особові речення можуть збігатися з іншими односкладними — неозначено-особовими, означено-особовими, а також з двоскладними неповними з неназваним підметом. Найчастішими є збіги з неозначено-особовими реченнями, якщо головний член узагальнено-особової конструкції виражається дієсловом у формі 3-ї особи множини дійсного способу. Напр.: «*Давніх друзів не забувають, а при горі споминають*» (Нар. творч.); «*Курчат восени лічать*» (Нар. творч.); «*Дарованому коневі в зуби не дивляться*» (Нар. творч.); «*Решетом воду не носять*» (Нар. творч.).

Відмінність цих і подібних речень від неозначено-особових є суто змістова, семантична, і полягає вона у максимальному узагальненні суб'єкта дії: якщо дія, про яку повідомляється в неозначено-особовому реченні, стосується багатьох, кількох чи навіть однієї особи, то дія узагальнено-особового речення може стосуватися будь-кого.

До категорії узагальнено-особових речень належать також усномовні афоризми й усталені вислови з формою дієслова 3-ї особи однини дійсного способу або 1-ї особи множини цього ж способу, формою чоловічого або жіночого роду минулого часу. Такі речення відбивають різні ступені узагальнення суб'єкта дії, проте навіть найменший з них є достатнім для того, щоб за певних умов бачити в суб'єкті дії всяку особу. Напр.: «*Дивиться лисицею, а думає вовком*» (Нар. творч.); «*Що маємо — не дбаємо, а втративши — плачем*» (Нар. творч.); «*Цілив у ворону, а попав у корову*» (Нар. творч.).

У функціонально-семантичному плані узагальнено-особові речення можуть бути поділені на кілька типів. Одні з них мають умовно-наслідкове значення (одна дія виступає як передумова іншої). Напр.: «*Працюватимеш вволю — матимеш долю*» (Нар. творч.); «*Здобудеш освіту — побачиш більше світу*» (Нар. творч.); «*До колгоспу вступив — собі добре зробив*» (Нар. творч.). Інші містять значення поради або перестороги, застереження від якоїсь дії, вчинку. Напр.: «*Не хвались, як їдеш у поле, а хвались, як їдеш з поля*» (Нар. творч.); «*Дивіться, щоб у Ради не пролізли гади*» (Нар. творч.). Ще інші передають модальне значення можливості або неможливості дії (в цьому

останньому випадку головний член вживається з заперечною часткою *не)*. Напр.: «*По ниточці дійдеш до клубочка*» (Нар. творч.); «*Наука не пиво: в рот не віллєш*» (Нар. творч.).

Своєрідний різновид узагальнено-особових речень становлять структури з так званою частковою узагальненістю: вони означають дію або стан самого оповідача, виражаючи в узагальненій формі його інтимні думки, настрої і переживання: «Тільки й зазнав я того щастя, як був малим хлопцем. *Що було набігаєшся, нагуляєшся з хлопцями по тих горах, по тих долинах!... Що було накупаєшся в Росі, налазишся по тих скелях високих*, де птиці в'ють гнізда, *а прибіжиш було додому, чи з'їси шматок хліба, чи й ні — де впадеш, там зараз і заснеш, чи в хаті, чи й під хатою на призьбі*» (І. Нечуй-Левицький). Оповідач тут ніби сам себе якоюсь мірою усуває від названих дій, вчинків, підкреслюючи, що вони можуть бути типовими, звичайними й для інших, багатьох; тут форма 2-ї особи безпосередньо не стосується до співрозмовника, проте цілком допускає, що й він, як і будь-хто, за умови повторення відповідних ситуацій може бути виконавцем певної дії або ж опинитись у певному стані. Мовець у такий спосіб тісніше переплітає свої міркування, враження з міркуваннями, враженнями інших, стає ближчим до них; цьому сприяє граматична неузгодженість особової форми дієслова з особою мовця, тобто з першою особою. Форма 2-ї особи дозволяє оформити висловлювання як загальні судження. Поданий приклад є розповіддю не про враження співрозмовника, а про власні враження того, хто веде оповідь, причому в такий спосіб підкреслюється, що ці враження не раз мали або могли б мати місце.

Наведемо інші приклади речень із частковою узагальненістю: «*Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене, зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки*» (І. Нечуй-Левицький); «Не зловтіха опановує, *коли дивишся на підсудних,* а почуття задоволення й надії, що процес [Нюрнберзький] стане початком великих і планомірних дій по викоріненню в німецькому народі фашизму. І не лише в німецькому народі» (Ю. Яновський).

Чим більший відтінок узагальнення містить в собі форма 2-ї особи дієслова в ролі головного члена, тим менш природною стає заміна такої форми формою 1-ї особи, а, отже, вся структура досить виразно сприймається як узагальнено-особова, характеризуючи мовлення розважливе, крізь яке проступає життєвий досвід, роздуми, спостереження і враження. Напр.: «*Знаєш людину, оцінюєш її з того, що знаєш,— таким створиш собі постійний образ тієї людини, свого друга, Раптом чуєш:* твій друг мерзотник» (І. Ле).

Узагальнено-особові речення зрідка виступають як структурно двоскладні. Тоді вони мають підмет-займенник *ти, ми* або *ви* і узгоджене з ним дієслово-присудок. Однак такий підмет-займенник не асоціюється з певною конкретною особою, і тому все

речення набуває узагальнено-особового значення, сказане в реченні стосується або всякої особи, будь-кого («Другим *ми* часто *пророкуєм*, Як знахурі, чуже *толкуєм*» — І. Котляревський; «Буває, що замість того, щоб допомогти, *ми* тільки *співчуваємо*»), або в дещо завуальованій формі стосується мовця («Що *ти вдієш*, коли *ти* йому *допомагаєш*, а він погано користується цією допомогою?». Пор. двоскладну особову конструкцію: «Що я вдію, коли я йому допомагаю, а він погано користується цією допомогою?»).

БЕЗОСОБОВІ РЕЧЕННЯ

Безособові речення становлять найбільш поширений тип речень односкладної будови. Безособовими називаються такі односкладні речення, головний член яких означає дію або стан, що мисляться як незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану. Напр.: «*Світало.* З темряви поволі виступали стовбури дерев, угорі, між кронами, світлішали небесні озерця» (Г. Тютюнник); «*Надворі стало сіріти*» (А. Головко); «*У грудях дух затисло*» (П. Тичина); «*Кожному тоді наче бракувало невгамовного веселого подоляка*» (О. Гончар); «Розумієш, *романтикою давніх комсомольських літ пахне*» (В. Собко); «*За Вкраїну замучено Степана*» (П. Тичина); «Безперестанно ми тавруємо паліїв війни. *А треба більш діяльно викривати комівояжерів війни, ще активніше боротись за мир*» (Ю. Яновський).

Своєрідність безособових речень наочно проступає при зіставленні їх з двоскладними структурами. Пор.: «Не так часто *я працюю* пізно увечері над спеціальною літературою» і «Не так часто *мені працюється* пізно увечері над спеціальною літературою». Або: *Я не сплю* і *Мені не спиться.* В двоскладних реченнях дія або стан відтворюються як залежні від особи (*я не працюю*, бо, може, роблю це з власної волі, щоб відпочити, зайнятись чимсь іншим тощо; *я не сплю*, бо теж чиню так свідомо, з певною метою). Натомість в односкладних реченнях дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що настають самі по собі: *мені не працюється*, хоч, можливо, це ніяк не узгоджується із сприятливими умовами для праці і бажанням працювати і под.

Якщо в двоскладному реченні виділяється предмет (у граматичному розумінні) і дія, стверджується їх щонайтісніший зв'язок, то в скільки-небудь типовому односкладному безособовому реченні підкреслюється стихійність дії або ж її нейтральність у відношенні до особи. Тому-то й недоречним чи, в кращому випадку, помітно штучним виявиться запитання про те, ким реалізуються процеси, дії, стани, які втілюються у моделі безособової конструкції.

Через те, що безособові речення вказують на відсутність суб'єкта дії або стану як активної сили, вони тим самим не можуть бути спонукальними реченнями. Адже ні від кого вимага-

ти, щоб скоріше чи пізніше *світало, вечоріло, потепліло,* щоб *морозило, не стукотіло в скронях* і т. ін. Разом з тим, безособові конструкції є лише одним з мовних засобів позначення процесів і станів, які можуть бути відображені і в двоскладному реченні як такі, що пов'язані з певними суб'єктами. Пор.: «*І світає, і смеркає,* День божий минає» (Т. Шевченко) і «Чи зоря *світає* на небі, чи сонце грає, чи ніч вкриває землю,— думка про тебе тліє в моєму серці» (І. Нечуй-Левицький); ще більшою мірою: «Прожекторами небо *пописано*» (П. Тичина) і «Прожектори небо *пописали*»; «Як мені *хочеться взяти* перо, *обмокнути* його у блакить неба!» (М. Коцюбинський) і «Як *я хочу взяти* перо, *обмокнути* його у блакить неба».

Специфіка безособових речень створюється взаємодією семантичних і граматичних факторів, що діють у межах безособової структури. Ця специфіка грунтується передусім на граматично-семантичній природі головного члена, конкретизованого в тій чи іншій мірі контекстом сусідніх речень, ситуацією мовлення, а ще більше — характером другорядних членів, якщо тільки вони наявні в складі безособового речення.

Головний член безособових речень здебільшого набуває дієслівної форми. Проте можливі також недієслівні конструкції. Залежно від морфологічної суті головного члена та його загальної семантики (лексичного значення) в системі безособових речень розрізняється декілька формально-змістових різновидів.

1. Безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом. Це найтиповіші, сказати б, власне безособові речення, які мають закріплене і водночас обмежене морфологічне вираження, оскільки функцію головного члена в них виконує лише безособове дієслово — без афікса *-ся* або з цим афіксом. Безособових дієслів без афікса *-ся* зовсім мало (*світати, смеркати, сутеніти, вечоріти, розвидніти* і под.), їм властива вузька парадигма, напр.: *світає, світатиме, буде світати; світало, світало б; хай світає.* Якихось інших граматичних форм безособове дієслово *світати* (як *смеркати* і т. ін.) не має, через що тільки ці форми здатні виражати головний член безособової конструкції.

Не ширшими є також формотворчі можливості безособових дієслів з афіксом *-ся,* напр.: *розвидняється, розвиднятиметься, буде розвиднятися; розвиднялося, розвиднялося б; хай (нехай) розвидняється.* Їх, проте, набагато більше, а ті з них, що керують іменниками в давальному відмінку, уживаються в практично необмеженій кількості: *лежиться, працюється, пишеться, сидиться* і т. д.

Безособові дієслова з суфіксом *-ся* і без нього виявляють виразну функціонально-значеннєву спільність, якою зумовлюється своєрідний і в той же час загальний зміст утвореного на їх основі різновиду безособових речень. У межах цього різновиду виділяється кілька підгруп безособових речень без афікса *-ся* і з цим афіксом.

Безособові речення першої підгрупи містять повідомлення або запитання про стихійні явища, стани і процеси, що відбуваються в природі, у навколишньому середовищі. Відсутність суб'єкта дії, навіть у найзагальнішому вияві, є абсолютною, він повністю усунений з розумово-почуттєвої сфери. Напр.: «*На Україні світає*» (Н. Рибак); «*Світало по-березневому рано*» (З. Тулуб); «*Хоч би світало*» (П. Тичина); «Біжу, біжу, *бо скоро вже світатиме*» (М. Стельмах); «*В хаті сутеніло, і було чути*, як били громи за громами» (С. Васильченко); «*Звечоріло*, зірки проступили на небі» (О. Гончар); «Може, *задощить*, то й одягнеш» (І. Вільде); «*Світало і хмарилось*. Вітер летів виднокругом» (Л. Первомайський); «На жаль, *ніяк ще не світалось*» (П. Тичина); «*Розвиднювалось*, але сонця ще не було» (А. Головко); «*Надворі смеркалося*, мороз дужчав» (П. Мирний); «*Тим часом розвиднялося, світало*» (М. Рильський).

Головний член у безособових конструкціях може мати аналітичну форму, утворювану з інфінітива, що означає процес (дію) або стан, та з формальної зв'язки (дієслова *бути*) або допоміжного дієслова *починати, ставати* і под. Напр.: «*Он незабаром буде світати*, а вони ще балакають. Годі, годі!» (М. Коцюбинський); «*Незабаром має світати*» (М. Трублаїні); «*Хоча б скоріше почало світати*!» (І. Вільде); «*Ледь почало розвиднюватись*. Стоян прийшов до правління колгоспу» (С. Скляренко); «*Гримкотіти тут почало частіше*» (П. Тичина); «Перед вечерею, *коли ще не встигло смеркнути*, біля воріт притулку спинилася трійка баских коней» (О. Донченко).

Безособові речення другої підгрупи виражають переживання, настрої і фізичні відчуття людини, які в своєму перебігові не залежать від її волі. У них лише вказується на особу, позначену непрямим відмінком, з якою відбувається певна психічна чи фізична зміна. Як і в інших випадках синтаксичної безособовості, такий відмінок має значення пасивного суб'єкта дії. Напр.: «*В голові йому немов світало*, а на серці полягала вага безнадійності» (М. Коцюбинський); «*Світати у мозку в людей почало*» (Л. Первомайський); «*Однак мене морозить*. Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу» (М. Коцюбинський); «Молоді ви ще, то звідки вам знати, який то був чоловік Гаркуша? *Перед ним панів лихоманило*, тряслися, як восени лист на осиці» (П. Качура); «Ні, у вас чудна натура, ви, наприклад, казали, *що вам тут не пишеться*, а тим часом ви на лоні природи...» (Л. Українка); «Чую я — *не спиться щось моєму парубкові*» (М. Вовчок).

Безособові речення третьої підгрупи виражають модальне значення бажання чи, рідше, небажання, яке сконцентровується в самій семантиці головного члена, здебільше складеного, в якому поєднуються безособове дієслово *хочеться (не хочеться), кортить* та інфінітив із значенням конкретної дії. При цілковитій ясності у певному контексті інфінітив може опускатися. Досить

постійним складником безособових речень цієї підгрупи виступає непрямий додаток у формі давального відмінка, що означає особу, яка є тільки сприймачем, а не витворювачем дії. Напр.: «Я до трактора підходжу — сонце ясне! світе мій! Ой, *як хочеться учитись*, щоб вести його самій» (П. Тичина); «Двічі, тричі зробив що — *уже йому й не хочеться*, уже йому новинку подавай» (П. Мирний); «*Не хочеться йому чогось ні роздягатись, ні розташовуватись*» (А. Головко); «Сіно... так гарно пахне, *що кортить застромити всередину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля*» (М. Коцюбинський); «Хліб на столі лежить — *кортить його*» (П. Мирний).

Безособові речення четвертої підгрупи містять у собі значення успіху чи неуспіху, тобто теж указують на якийсь внутрішній стан особи. Їх головний член виражається безособовими дієсловами типу *щастить, таланить, фортунить* і под. Ці синтаксичні побудови завжди мають давальний відмінок суб'єкта, який зрідка не називається, бо зрозумілий із ситуації мовлення чи контексту. Напр.: «Угодовці приходили до народу з облудними словами співчуття, захисту народних інтересів — *і їм часто щастило збити народ з пантелику*» (Ю. Смолич); «*Фортунить вам*, Маріє Кирилівно, просто інший раз аж не віриться» (І. Левада); «Данило озирнувся, Ольги не видко. Мабуть, пішла кудись. *Не щастить йому...*» (О. Копиленко); «Русалки вийшли добре, *а з козаком Тарасові не щастить*» (О. Ільченко); «Є ж на світі невезучі люди, *яким ні в чому не таланить*» (М. Стельмах).

Безособові речення п'ятої підгрупи позначають наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі. Ці безособові речення постійно мають у своєму складі додаток, виражений формою родового відмінка. Напр.: «*Вугілля на флагмані вистачить на два дні*» (О. Корнійчук); «Волька, *поки ставало повітря в широких грудях*, поринав під пароплав» (О. Ільченко); «*А чи стане цієї каші на всіх*? — спитала Кайдашиха» (І. Нечуй-Левицький); «Річинський почервонів і наблизився до Олени, *а в неї не стало сміливості заперечити*» (І. Вільде); «*Бракує арфі струн, Співцеві слів*» (Л. Українка); «Уже ніч, глуха, темна, засіла землю, зірвався вітер, закурив снігами — *Мільці бракло сил дальше іти*» (І. Франко).

2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні. Ці речення найбільш поширені в сучасній мові і порівняно з безособовими реченнями з безособовим дієсловом помітно багатші змістом, функціями і структурними формами головного члена. Їх прийнято поділяти на дві підгрупи в залежності від того, яким дієсловом — без афікса *-ся* чи з цим афіксом — виражений у них головний член. Семантично і функціонально обидві підгрупи не збігаються.

Безособові речення першої підгрупи, в яких функцію головного члена виконує особове дієслово без афікса *-ся*, мають декілька функціональних різновидів:

1) означають стихійні, атмосферно-метеорологічні явища природи і суто природні, фізичні процеси, обмежені в своєму вияві певними просторовими рамками; виражають дію невідомої чи малозрозумілої сили, що семантично зближує їх з безособовими реченнями, які мають у головному члені безособове дієслово; такі безособові речення не мають синонімічних синтаксичних паралелей у будь-яких формах двоскладного речення; з другорядних членів речення в них звичайно наявні лише обставини, які вказують на характер і місце перебігу стихійного (спонтанного) в своїй основі процесу. Напр.: «Уже сонечко в морі сіда; *У тихому морі темніє*» (Л. Українка); «*В лісі зовсім затемніло*» (М. Коцюбинський); «*Надворі забіліло*» (А. Головко); «*У хаті все темнішало та темнішало*» (М. Вовчок); «*Похмурніло навколо в ці дні*» (М. Стельмах); «*Починало сіріти*, наближався ранок» (І. Ле); «*Без кінця мрячило*, поля світилися, далекі дерева, телеграфні стовпи, скирти — все розчинялося в імлі, тануло» (О. Гончар); «*У хаті зовсім поночі стало*» (А. Головко); «*Похолодніло*. Андрій щільніше загорнув поли піджака» (О. Бойченко); «У падолисті вдарив мороз. *Потім знову потепліло*» (О. Маковей); «*Попід льодом геть загуркотіло*» (Т. Шевченко);

2) означають, як і безособові речення попереднього різновиду, стихійні процеси, але такі, що реалізуються з допомогою якогось предмета, який чинить дію, або ж певного явища природи, що становить джерело дії-стану; тому в таких безособових структурах здебільшого є непрямий додаток у формі орудного відмінка; самі ж вони перебувають у синонімічних стосунках з двоскладними зворотами. Пор.: Він ішов залізничним насипом, нахиливши голову, *щоб вітром не здуло кепку*» (О. Фадєєв) і «*...щоб вітер не здув кепку*»; «*І занесе піском, снігом Курінь — мою хату*» (Т. Шевченко) та «*І занесе пісок, сніг курінь — мою хату*»; «*Прохолодою повіяло з лісу*» (М. Стельмах) і «*Прохолода повіяла з лісу*». Дещо інакший приклад: «*В майстерні пахло сосновими стружками й столярним клеєм*» (О. Донченко). При перехідних дієсловах звичайно виступає прямий додаток на означення об'єкта дії, напр.: «*У садку поміж деревами понасипало кучугури*» (П. Мирний); «*Ось погнало її* [хвилю] *аж до берега, плеснуло ген на місточок, підхопило порожню черепашку, сіпнуло її в воду, погойдало, погралось і знову викинуло на берег*» (П. Мирний);

3) означають різні вияви фізичної та психічної сфери в організмі людини, її відчуття, сприймання, настрої, переживання. Напр.: «*Смоктало під грудьми від холоду*» (З. Тулуб); «*І в плечі так боліло невитерпно*» (А. Головко); «*Давида аж смикнуло*» (А. Головко); «*Пече, ой пече*! — гукнула вона [Тоня] вниз Віталієві» (О. Гончар); «А то й ніч холодна, а пити... *просто сушить*

всередині» (О. Гончар); «*Трохи полегшало й надійніше стало*» (А. Головко); «Сама [Маруся], як вогонь, гаряча, *а її трусить так*, що й сказати не можна!» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Хоч всередині Аркадія трясло*, але зовні він зберіг цілковитий спокій» (І. Вільде); «*Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало*» (П. Мирний); «Я чую, *що в моїх грудях клекотить, душить коло серця*» (І. Нечуй-Левицький); «Спочатку було Ользі все... зрозуміло. *А згодом почало їй наче рябіти в голові від цифр*» (І. Вільде).

Серед розглянутих безособових речень цієї підгрупи слід також розмістити безособові конструкції, головний член яких виражений особовим буттєвим дієсловом, ужитим в безособово-заперечному значенні і в минулому або майбутньому часі (*не було, не буде*). Такі речення завжди мають додаток у формі родового відмінка (інколи він еліпсується, проте зрозумілий з контексту), що вказує на предмет, наявність якого заперечується. Напр.: «*Однак краю плавням не було*» (М. Коцюбинський); «*У мене не було пристрасті до чогось одного певного*» (О. Довженко); «*Спокою на серці в них не було*» (В. Собко); «Я не палив, *мені нічого не буде*» (М. Коцюбинський); «*В тій книжці не було ні назви, ні початку* — курії скурили» (І. Ле).

Помітно іншим є зміст безособових речень другої підгрупи, таких, що мають у головному члені особове дієслово з афіксом *-ся*, яке сприймається безособово. Тільки невелика частина їх означає фізичні явища, джерелом яких виступає «особовий» суб'єкт, невідомий, неозначений і зовсім не важливий у комунікативному плані: «*У вікнах світиться*» (І. Франко); «*В близьких хатах ще не світилось*, хоч надворі вже смеркло» (Л. Українка). Інші ж безособові речення цієї підгрупи залежно від семантики головного члена вживаються виключно на означення своєрідних психічних і фізичних станів людини:

а) зокрема, позначають різні процеси сприймання чого-небудь, часто функціонуючи як головні частини складнопідрядного речення з підметовим підрядним елементом; роль головного члена таких безособових конструкцій здебільшого виконують дієслова сприймання: *бачиться, ввижається, здається, відчувається, мариться, привиджується, сниться, сприймається, чується* і под., напр.: «У сні зайшов я в дивную долину. Було так ясно, тихо, легко в ній, *Що бачилось мені*: не йду, а лину» (І. Франко); «*Мені ввижається*, як в тихім, ріднім колі старий дідусь навча своїх онуків» (Л. Українка); «Вітер свистів Гафійці у вуха, *а їй здавалось*, що її кличуть» (М. Коцюбинський); «*Як гарно марилось на шкільній лаві, скільки робилося сміливих, але часом і неосяжних проектів*» (М. Коцюбинський); «Гурій спав. *Йому, сердешному, й не снилось*, Що дома нищечком робилось» (Т. Шевченко); «А ти хто такий і звідки?— *враз почулося в печері*» (П. Тичина); «*Одного разу почулося Олені серед ночі сюрчання польового коника*» (І. Вільде);

б) вживаються на означення процесів мислення й мовлення, що сприймаються як стихійні, бо наперед і свідомо не проектуються, не плануються, напр.: «*Згадалось Тоні*, як позаторік на свято врожаю поїхали колективно з Центральної до моря купатись» (О. Гончар); «*Нагадалось вражій бабі молодою бути*» (Нар. пісня); «*Добре довго пам'ятається, а злеє — ще довше*» (Нар. творч.); «*А про онука онукового*, який уже доводився батьком Микиті й Грицькові, *пам'яталося*, що був він упертий та настирливий..., скажений на роботу й гарячий серцем» (Ю. Яновський); «*І що снилось-говорилось*, не забуду я» (Т. Шевченко); «Не так швидко робиться, *як мовиться*» (М. Номис).

На відміну від безособових речень, що мають безособове дієслово, в безособових реченнях з особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні, «здебільшого можна виявити те чи інше відношення до суб'єкта. Передусім у дуже багатьох з них цілком можливе уявлення якогось неоформленого і невідомого або дуже загального витворювача ознаки, вираженої присудком, і навіть граматична, словесна реалізація його у вигляді слів *щось* або *усе*» [1]. Напр.: «*На Беєвій горі щось світило і витріскувало сухим житом*, а троянівці подейкували, що «ото вже підлазить германець, щоб запалити село» (Г. Тютюнник); «*Йому все щось верзлося*, і в маячні він кликав дідуся» (М. Коцюбинський); «Очі важко було розплющити.., *в потилицю щось гупало від кожного необережного повороту*» (Ю. Смолич); «*Десь за двором щось ревнуло*» (А. Головко); «*У мене в голові пішло все шкереберть*» (О. Досвітній). Частина безособових речень 2-ї групи з більшою чи меншою природністю допускає вставку *щось*, від чого синтаксична безособовість ліквідується, структурно речення перетворюється на двоскладне, не зазнаючи при цьому семантичної видозміни, бо слово *щось* у такій мірі неозначене, загальне, що не вносить ніякого конкретного значення суб'єкта. З погляду змісту однаково, чи речення звучатиме, як у І. Франка «*Довкола мене гриміло, ревло, клекотіло...*», чи буде доповнене словом *щось*. Проте у цьому разі вся побудова вже має розглядатись як граматично двоскладна.

Різне переплетення односкладних безособових структур і двоскладних особових подекуди криє в собі можливості свідомої і продиктованої певними причинами стилістичної заміни особової конструкції на безособову, і навпаки. Ось приклад з роману «Сестри Річинські» І. Вільде: «Після відправи її знову обступили свояки. Пополудні почали сходитись до тітки Марії дальші родичі з околичних сіл і односельці. Не насмілювались говорити їй «ти». Всі вживали смішної для Олени безособової форми.— Ми вже думали, *що то забулося про своїх*. Такі роки... гей-гей... *Нічого не писалося.., ніколи не давалося про себе знати*».

---

[1] «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, К., 1951, стор. 54.

3. Безособові речення, головний член яких виражений незмінною предикативною формою на *-но, -то*. У таких реченнях повідомляється про дію здебільшого в її результаті, а не в процесі. Нерідко вони вживаються на позначення природно-фізичних явищ та дій, які не залежать від людської волі. Напр.: «*І скільки хмільної тривоги налито В дзвінку прохолоду ночей*» (І. Муратов); «Дивне місто проти сонця. *Всі взолочено віконця*» (П. Тичина). У той же час найбільш звичайним для таких безособових побудов є вживання їх на позначення різних дій і станів у сфері людських відносин. Уживаючись у значенні минулого доконаного часу, минулого аористичного, майбутнього і в значенні умовного способу, незмінні предикативні форми керують орудним відмінком іменника, що найчастіше виступає назвою неістоти (орудний знаряддя), зрідка — істоти (орудний дійової особи), знахідним відмінком іменника (такі предикативні форми утворені від перехідних дієслів) або й родовим чи давальним відмінком.

Серед безособових конструкцій цієї групи окремо виділяються безособові речення з неозначеним виконувачем дії і безособові речення з усуненим суб'єктом дії.

Наявність уявлення про неозначеність, неокресленість особи в безособових реченнях зближує їх з неозначено-особовими реченнями і робить цілком можливим запитання *ким*? Напр.: «Лиха доля чекала втікача: *його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано*, мов худобу, *або з оголеною напівголовою, збитого, збасманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, на панщину*» (М. Коцюбинський); «*Багато побудовано в Києві будинків для житла, для установ, для державних інституцій, для промисловості*» (Ю. Яновський); «*Враз було вбито всі хлоп'ячі мрії*» (О. Донченко); «*Через три дні їх справді випущено і дозволено піти попрощатися з родиною*» (П. Мирний). Усі ці безособові речення синонімічні до неозначено-особових і легко трансформуються в них: «*Через три дні їх справді випустили і дозволили піти попрощатися з родиною*».

Функціонально менш активні безособові речення з усуненим витворювачем дії (ознаки). Вони не допускають питання *ким*?, бо в них ідеться або про безсуб'єктне джерело дії, або про неконкретизовані явища соціального порядку. Напр.: «*А в грудях у парубка немов теж струну натягнено одиноку*» (А. Головко); «*Хай слово мовлено інакше* — та суть в нім наша зостається» (П. Тичина).

4. Безособові речення, головний член яких виражений словом категорії стану. Ці речення за конкретним характером головного члена поділяються на кілька підгруп:

а) безособові речення, головний член яких виражений предикативним прислівником. Предикативних прислівників мало, всього кілька десятків, але вони функціонально багаті, активні, і тому безособові структури, що мають їх в своєму складі, часто

простежуються в різних стилях і формах мовлення. Це слова типу *барвисто, безлюдно, болісно, боляче, важливо, весело, видно, відрадно, гарно, досадно, добре, жалко, журно, затишно, зелено, зоряно, легко, лячно, приємно, прикро, просторо, пусто, радісно, радо, славно, соромно, страшно, сумно, тепло, тихо, хитро, холодно, чутно* і под. Таким словам властива двоїстість синтаксичної функції: прислівниково-обставинна: «І не зглянувсь, *як зима ледве чутно, ледве видно підійшла*» (І. Муратов) і прислівниково-предикативна, що реалізується у структурній моделі безособового речення: «*Чутно плескіт у струмочку*» (Л. Українка); «*Далеко видно простори лісів, ланів, лук*» (К. Гордієнко).

Предикативні прислівники легко сполучаються з дієсловами-зв'язками *було, буде, стало, стає, стане* і под., а також з інфінітивом, який входить до складу головного члена на правах залежного компонента. При усуненні інфінітива зміст і структура безособового речення може цілком деформуватись, як, наприклад, у такому випадку: «*Як весело було широкими грудьми повітря краяти*» (М. Рильський). Коли ж інфінітив репрезентує собою клас дієслів мислі або сприймання, то його значення в структурно-змістовій будові безособового речення послаблюється, може навіть розглядатись як факультативне. Пор. таке безособове речення з інфінітивом і без нього: «*Радісно було* (*думати*), що в цій боротьбі з бур'янами є й моя частина впертої праці» (А. Головко).

Зміст і функції безособових речень з предикативним прислівником у головному члені не однакові. Одні з них виражають різні стани природи, навколишнього середовища. Напр.: «Варта спить, *на вулицях безлюдно*» (Л. Українка); «*Видно*, хоч голки збирай» (М. Номис); «*Стало зовсім видно*» (І. Ле); «*І стало тихо скрізь*» (П. Тичина); «*Тихо в кузні*» (А. Головко); «*Було затишно і пахло вогкістю*» (А. Головко); «*Зоряно, тихо в просторі*» (О. Гончар). Інші містять повідомлення (чи запитання) про фізичні або психічні почування людини. Напр.: «*Так мені зробилось... і жалко, й досадно*» (А. Тесленко); «*Й так же стало журно та боляче*!» (П. Тичина); «*І так весело було*» (П. Тичина); «Глеювата глина набиралась на чоботи, *і стало важко йти*» (О. Гончар); «*Гарно було дивитись на звільнену від бур'янів місцину*» (А. Головко); «*Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно*?» (О. Гончар);

б) безособові речення, головний член яких виражений предикативним словом типу *біда, гріх, диво, досада, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час.* Такі слова, вживаючись у ролі головного члена безособового речення, втрачають зв'язок з парадигмою відмінювання. В усіх інших випадках застосування вони зберігають звичайні іменникові функції. Пор.: «Краще далі од пана і *од гріха*» (М. Коцюбинський) і «*Гріх*, відай, міркує,— *таке гадати*» (Л. Мартович); «Взяв її *жаль*, як почула вона, що Ганна плаче» (І. Нечуй-Левицький) і «*Жаль стало* батька» (М. Коцюбин-

ський). Частина предикативних (іменникових) слів співвідноситься з відповідними предикативними прислівниками: *гріх мені — грішно мені, досада мені — досадно мені, сором тобі — соромно тобі.*

Безособові речення з такими предикативними словами у головному члені здебільшого вживаються на означення психічного (зрідка фізичного) стану людини і взагалі істоти: «*Аж жаль було дивитись*» (А. Головко); «*Та нині гріх замкнути в клітку вільну мисль*» (І. Франко); «Орест. *Сором тобі таке говорити*» (Л. Українка); «*Василині було чогось сором*» (І. Нечуй-Левицький); «*Аж шкода стало Ліні батька в його покірності та передчасній раптовій зістареності*» (О. Гончар); «*Вже пора розкути й коні, І посіяти просце*» (С. Воскрекасенко); «Князь рече до воїнів: — *Пора!*» (М. Бажан);

в) безособові речення, головний член яких виражений предикативним словом типу *можна, не можна, необхідно, неможливо, (не) доцільно, (не) потрібно, (не) треба, не сила* і под. Завдяки виразній модальності таких слів безособові речення виражають стан людини з відтінком можливості чи неможливості його життєвої реалізації, доцільності, доконечності, неминучості, необхідності, повинності та ін. За небагатьма винятками, головний член таких безособових речень пов'язується з інфінітивом при можливій зв'язці *було*, зрідка *буде*. Напр.: «*Треба до агрономів прислухатися*» (А. Головко); «*У такий час і в такій обстановці можна сказати один одному багато щирих слів*» (А. Головко); «*Тії землі забути нам не сила*» (С. Крижанівський); «Може *таки треба було плигати за борт і кинутись вплав за човном уздогін*» (О. Гончар); «*Необхідно було трохи постояти*» (А. Головко); «*Можна буде поки що тихенько собі любитися*» (А. Головко). Подекуди модальність необхідності чи можливості може зосереджуватись у допоміжному дієслові *було*, хоч потенціально й спирається на предикативне слово *можна* або *треба:* «*Було тобі піти куди хоч в найми,* щоб вирватись од них...» (Л. Українка).

Якщо інфінітив зрозумілий з контексту чи з мовної ситуації, головний член формально конструюється без нього. Безособове речення стає неповним. Напр.: «Електрику сусіднє провело. *Треба б і нам*» (П. Тичина). Зрідка значення інфінітива ніяк не домислюється, і він, отже, не входить до складу головного члена: «Вранці скажете, *чого вам потрібно.— Та мені*, панночку, *нічого не потрібно*» (І. Вільде); «Як? Цікаво? Ну, цікавитись — кожного право, *І декларації прав Тут не треба*» (М. Рильський);

г) безособові речення, головний член яких виражений предикативним словом *нема* (*немає*). Обов'язковим елементом структури таких речень є непрямий додаток у формі родового відмінка, що означає особу або предмет, відсутність якого стверджується. Напр.: «*У гаю, гаю Вітру немає*» (Т. Шевченко); «*Нема рятунку ворогам*» (Л. Українка); «Не бігай на річку, *бо в мене*

і душі нема — ще в ополонку вскочиш» (М. Старицький); «Звичайно, *закону такого нема*» (І. Вільде).

У структурно-змістовому відношенні такі безособові речення становлять своєрідний варіант тих безособових, у яких головний член виражений особовим дієсловом на означення буття з заперечною часткою *не* (*не було, не буде*). Паралельно з ними вживаються двоскладні особові речення з дієсловом-присудком *є, був* (*була, було*), *буде*. Напр.: «*Був у неї Андрій* — цілий вік гризлась з ним, *а тепер нема вже й Андрія*» (М. Коцюбинський).

Функцію *нема* (*немає*) може виконувати заперечна частка *ні (ані)* в ролі сполучника. Такі конструкції мають значення теперішнього часу, вживаються переважно в описах, оповідях. Вони структурно економні й зручні для повного заперечення наявності того, що названо іменником. Напр.: «*Ні меж, ні краю колгоспному врожаю*» (Нар. творч.); «*І нігде ні садочка, ні квіток*!» (І. Нечуй-Левицький).

Інший різновид безособових речень цієї підгрупи становлять структури, в яких головним членом виступає заперечний займенник *нікому, ніким, нічим*, заперечний прислівник *ніде* та інфінітив. Такий складний займенник або прислівник може розпадатися на заперечення і займенник (*нема кому, нема на чому* і т. д.), а інфінітив нерідко ускладнюється допоміжним дієсловом. Подібні речення передають повідомлення про стан особи або навколишнього середовища. Напр.: «У Зарицьких, *хоч і свята сьогодні ніякого*, а гостей повно» (Н. Рибак); «*Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі*» (І. Нечуй-Левицький); «*А на пероні яблуку ніде впасти від людей*, усі прийшли проводжати перших добровольців» (В. Собко).

ІНФІНІТИВНІ РЕЧЕННЯ

Інфінітивними називаються такі односкладні речення, які мають граматично та семантично незалежний від інших членів речення інфінітив у ролі головного члена. Напр.: «*Куди мені діватись*? *Де помочі шукати*? *Кого просити*?» (І. Котляревський); «*Піти лишень пасіку обдивитись*» (П. Мирний); «*Тільки зирнути, радо заплакать, Раз пригорнути, раз побалакать*» (П. Грабовський); «*Мовчать! Взяти їх*! — офіцери відтісняють солдатів у куток» (О. Довженко); «*Тож не схилять голів! Боротись і боротись!*» (Л. Первомайський); «*Щоб жить* — ні в кого права не питаюсь» (П. Тичина).

Інфінітивні речення структурно відрізняються від тих безособових, у яких інфінітив синтаксично залежить від інших головних членів. Пор. безособове речення з залежним інфінітивом: «Коли б ще лиха собі не напитав, *бо на кордоні не вільно стріляти*» (М. Коцюбинський) та інфінітивні з незалежним інфінітивом: «Аби родило, *є куди засипати*» (А. Головко); «*Так продати? Про-*

дати віру? Продати своїх? Злазь з коня!» (О. Довженко). В той же час інфінітивні речення відрізняються від безособових також і семантично. Якщо в дієслівних безособових реченнях позначається дія як незалежна від діяча, то в інфінітивних реченнях виконувач дії, активний діяч мається на увазі.

Не підлягає сумніву сприйняття інфінітивних речень на фоні двоскладних. Наприклад, речення: *Мені не питать; вам не спопелити* сприймаються на фоні: «Я не маю питати; ви не спопелите»; при відсутності давального відмінка особи відповідні конструкції сприймаються на фоні двоскладних з підметом узагальненого значення: *не продивитися, не спинить* — «ніхто не продивиться», «ніхто не спинить» [1].

Будучи багатими на різнотипні модальні значення, виражаючи найрізніші емоційні відтінки, які втілюються в одному з типів інтонації — розповідній, найчастіше спонукальній, запитальній, інфінітивні речення раз у раз ускладнюються окличною інтонацією.

За будовою головного члена інфінітивні речення поділяються на інфінітивні речення без частки *би (б)* та інфінітивні речення з цією часткою. Поділ може також обгрунтовуватись семантично, бо частка у більшості випадків впливає на зміст і стилістичне застосування інфінітивного речення.

1. **Інфінітивні речення без частки *би (б)*.** Порівняно з реченнями з наявною часткою ці структури вживаються частіше, функціонально багатші, їм властива ширша гама модальних значень. Стосовно до значень інфінітивні речення й розрізняються між собою, вичленовуються в окремі різновиди:

а) інфінітивні речення з модальним значенням необхідності дії-стану, її неминучості, неможливості, відсутності і под. Ці значення нерідко переплітаються, і тому їх важко розмежовувати, напр.: «Та як ти живеш-горюєш. *Ані піти тобі, ані погуляти, ані чого забажати*» (М. Вовчок); «*Але як вирвати ті спогади з пам'яті?*» (А. Головко); «*Знадвору нічого не чути*» (А. Головко);

б) інфінітивні речення, що виражають вагання, сумнів у доцільності чи в необхідності дії (стану), названої інфінітивом. Використанням та інтонацією вони іноді близькі до питальних речень, у їх складі часто виступає питальна частка, займенник або прислівник, напр.: «*Хіба піти самому в хату?*» (І. Тобілевич); «*Піти б до Петра та Якима,*— подумав він» (П. Мирний); «*Піти лишень покурити,*— мнучи тютюн у жмені, каже він» (П. Мирний); «*Боротись*, але як?» (О. Гончар); «*Хіба звернути на нього яку провину та становому шепнути?*» (М. Кропивницький);

в) інфінітивні речення, що виражають якесь спонукання — наказ, пораду, побажання, просьбу чи заклик виконувати (або не виконувати) певну дію, напр.: «Надсилаючи «Наказ» до друку

---

[1] «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, стор. 63.

до друкарні, Ленін писав: «Неодмінно повернути!! *Не забруднити.* Надто важливо зберегти цей документ» (З газ.); «Він сів за стіл, відрізав скибку хліба і грубо посолив її: — *Вечеряти!*» (М. Коцюбинський); «До землянки ввійшов прапорщик Безсалий з кількома солдатами.— *Заарештувати!* — Артема Черкашина повели до офіцерського бліндажа» (А. Шиян). В інфінітивних наказових реченнях звичайно не позначається особа, якої міг би стосуватися наказ. Такі конструкції адресуються всім і тому часто використовуються як гасла-заклики, у заголовках статей, особливо газетних, набуваючи при цьому узагальнено-особового значення, напр.: «*Жити і працювати по-комуністичному!*»; «*Достроково виконати п'ятирічку!*»; «*Виховувати покликання!*»; «*Вчитися майстерності!*»;

г) інфінітивні речення, що мають модальне значення недоцільності дії, напр.: «*Чим же було тут захоплюватись?*» (І. Вільде).

2. **Інфінітивні речення з часткою *би (б).*** Ці речення усталились у ролі синтаксичних виразників певного кола модальних значень, за якими й поділяються на кілька підгруп:

а) інфінітивні речення, що виражають дію (стан), яка є бажаною для мовця або ж не бажаною. В останньому випадку інфінітив поєднується з заперечною часткою *не.* Напр.: «Добридень, рідні! Вже давно в нас не було розмови, *а розпитать би,* як воно ведеться» (М. Рильський); «*От злізти б тут, побігати по широкому полю або полежать в траві*» (М. Коцюбинський); «*Коли б хоч з чоловіком словечко промовити*» (М. Вовчок); «*Прихилитися б у затінку до зеленої землі,* і вона почала б жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив» (М. Стельмах). Слід зауважити, що бажання, прагнення може виражатись самим тільки інфінітивом, напр.: «Свіжим насипом піднявся шлях, *доповзти до нього,* а там і додому недалеко. Від*почити трохи, дух перевести*» (М. Стельмах);

б) інфінітивні речення, що виражають оцінку здатностей співрозмовника. При інфінітиві часто вживається додаток у давальному відмінку із значенням суб'єкта дії, напр.: «Тобі *б не бригадою командувати, а банно-пральним загоном*» (О. Довженко); «*Сидіть би вам тільки на печі та жувать калачі*» (Т. Шевченко);

в) інфінітивні заперечні речення, що служать формами виразу побоювання або застереження з приводу здійснення чи нездійснення дії: «Поїхати нам потрібно, *та тільки не програти б змагання*»;

г) інфінітивні речення, що виражають постійну або часту схильність мовця до певної дії-вчинку, напр.: «*Вам тільки б сміятися*» (М. Стельмах).

Окремими різновидами інфінітивних речень слід вважати так звані інфінітивно-називні та інфінітивно-безособові структури.

Інфінітивно-називні речення характеризуються тим,

що головний член, виражений інфінітивом, має констатаційне (описове) значення, називаючи якусь дію-процес. Вся інфінітивна побудова не має модального значення повинності, необхідності, неминучості і вимовляється здебільшого з окличною інтонацією, якою передаються різні реакції мовця на дію (стан), напр.: «Любима земле! *Повставать і славить життя всеможне, яросне, земне!*» (М. Бажан).

Інфінітивно-безособові речення звичайно бувають заперечними. Головний член у них має обмежене лексичне вираження, бо в його ролі здебільшого виступають дієслова сприймання, подекуди мислення типу *(не) чути, (не) узнати, (не) пізнати*, просторічне *(не) видати*. Тому інфінітивно-безособові речення синонімічні до тих безособових структур, у яких головний член виражений предикативним прислівником із значенням сприймання. Пор.: «Голосів *не чути*» і «Голосів *не чутно*»; «Їх *не пізнати*» і «Їх *не пізнано*». Такі конструкції подекуди містять відтінок значення неможливості здійснення певної дії, названої інфінітивом. Усі інфінітивно-безособові речення здебільшого побутують у говірному мовленні та просторіччі, рідше — в літературній мові. Напр.: *«Вже видать кипуче вселюдне море»* (І. Вирган); «Гриць приклав уста до кварти, *але й не пізнати було*, чи хоч покушав води» (Л. Мартович).

НОМІНАТИВНІ РЕЧЕННЯ

Номінативні речення становлять активну і дедалі кількісно зростаючу конструкцію сучасної мови. Номінативними називаються такі односкладні речення, які стверджують буття предмета або явища (нерідко в супроводі значення вказівності, емоційної оцінки тощо) і мають головний член, виражений іменником у називному відмінку або сполученням слів з прямим відмінком у центрі. Напр.: *«Зима. Холоднеча. Засніжений ліс»* (М. Стельмах); *«Тепла зоряна ніч»* (М. Стельмах); «*Волга, зелень, сонце, вулиця — Військо, молодь, дітвора...* І до міста тепло тулиться Жовтосизая гора» (П. Тичина); *«Ось і причал»* (П. Тичина); «*Оце хороми!*— вигукнув у подиві Яресько» (О. Гончар); «Кого ж я бачу! *Батько! Партизанський Ілля Муромець!..* Хлопці, *батько Боженко, командир Таращанського полку.* Хто не знає — знайомтесь» (О. Довженко); «*Кінець серпня*» (І. Вільде).

Форма головного члена номінативних речень (називний відмінок) найлегше і прямо втілює в собі функцію номінації (називання), реалізується у відповідній номінативній, номінативно-вказівній, номінативно-оцінній чи номінативно-окличній інтонації, що й дозволяє передавати думку про буття, наявність предмета, явища, поняття, яке називається. Здебільшого такий предмет (явище, поняття) називається розгорнуто, у вигляді чіткої словесної фіксації властивих йому ознак. Тоді виникають поши-

рені номінативні речення, напр.: «Двері відчинились з ляскотом, але замість Бронка впустили поліцію. *Конфіскація номера. Обшук. Заборона дальшого видання газети*» (І. Вільде); «Безупинно лив дощ... *Пітьма. Дощ. Приглушений гамір табору.* Пахне димом» (Н. Рибак).

Ствердження наявності, існування певних фактів складає логічну і функціональну основу номінативних речень. Вони є у вищій мірі контекстними реченнями, бо звичайно використовуються разом з іншими реченнями, виступають серед них, становлячи одну з ланок розгорнутої оповіді. Але й без інших речень вони можуть зберігати свою самостійність, бути цілком зрозумілими, якщо тільки цьому сприяє достатність ситуації.

Номінативні речення є виключно іменними структурами. В їх складі можуть бути означення або додатки, що залежать від головного члена в називному відмінку. Напр.: «*Поле, огороджене колючим дротом. Небо сіре. Хмари низькі. Вибух*» (О. Довженко); «Німці оточують вулиці, щоб був готовий шлях для відступу. *Кінець катуванням, знущанням, грабункам!*» (О. Копиленко); «*Постава голови... Форма обличчя*» (І. Вільде). Проте в номінативному реченні не може бути обставин, бо їх наявність свідчила б про те, що речення містить у своєму складі значення дієслова-присудка. О. О. Шахматов пише, що, «визнаючи *Мороз* реченням односкладним, ми речення *Тепер мороз* повинні визнати двоскладним і допустити в ньому пропуск присудка» [1]. Певне слово в номінативному реченні може виступати у морфологічній формі, що є типовою для обставини. Проте його функція у відношенні до головного члена є атрибутивною, функцією неузгодженого означення, яке можна замінити узгодженням. Напр.: «*Сухумі. Сонячне місто на Кавказі. Місто золотистих пляжів, субтропічної рослинності*» (З газ.). *На Кавказі* — неузгоджене означення, бо допускає синонімічну заміну *кавказьке.* Отже, речення номінативне. Коли ж така заміна неможлива, то відповідне слово чи словосполуку слід вважати обставиною, а речення — двоскладним, напр.: «*Крейсер у затоці!*» (О. Гончар); «*І хвилі, всюди хвилі, хвилі...*» (О. Гончар); «*За селом піски.* Ось самотня хата. *На вулиці три жінки*» (О. Довженко).

За метою висловлювання та характером інтонації номінативні речення найчастіше бувають розповідними, рідше — розповідно-окличними: «*Ніч. Безсилі метелики. Лампа і сніжний папір.* Курява срібна стелиться Од міріадів зір» (М. Рильський); «*Дні перемоги!* Яке багатство думок і почуттів збуджують у душах людей ці два слова» (З газ.).

Як правило, номінативні речення бувають простими самостійними. Проте вони можуть бути головними реченнями у складнопідрядному. Напр.: «*Бюро письменників,* яким він буде платити не від сторінки чи рядка, а помісячно, хе-хе-хе!» (І. Вільде);

---

[1] А. А. Шахматов, Синтаксис русского языка, Л., 1941, стор. 76.

«Ніч. *Великий курінь*, де відбувалася Рада старшини Запорізької Січі» (О. Корнійчук). Складносурядне речення повністю може складатися з самих тільки номінативних сурядних конструкцій. Напр.: *«Весняний вечір, зорі дикі, В калюжах грязна вода»* (А. Малишко).

Номінативні речення можуть констатувати певний момент часу, якщо головний член виражений іменником або сполученням числівника з іменником, що вказує на пору року, місяць, тиждень, день тощо. Напр.: *Дев'яте травня* (І. Вільде); *Дев'ятнадцять годин сорок хвилин* (І. Вільде); *Провесна* (І. Вільде); *Осінь* (І. Вільде); *Перша половина січня* (І. Вільде); *Початок серпня* (І. Вільде); *Останній день серпня* (І. Вільде); *Квітень. Дата без значення* (І. Вільде).

У номінативних реченнях відсутні дієслівні засоби вираження граматичних значень часу й способу, і тому їх зміст сприймається в площині теперішнього часу, тобто сприймається таким, що існує в момент розповіді про нього. Напр.: *Мокрий сніг, дощі і тумани, тумани* (М. Стельмах); *Більшовицькі, агітаторські, запальні листи...* (І. Микитенко). Тільки в спогадах про минуле зміст цих речень може усвідомлюватись і в плані минулого часу. Напр.: *«Війна. Фашизм. Розставлені тенета.* В Софію не ввійти, не вирватись із міста» (П. Воронько). Семантика номінативних речень не сприймається в констатаційному минулому або в майбутньому часі, в умовному або в наказовому способі. В цих часах і способах їм відповідають двоскладні речення. Так, речення: *Сніг. Рудувата наїжджена колія* (О. Копиленко) є односкладними номінативними, тимчасом як речення типу *Був сніг; Буде сніг; Був би сніг* будуть уже двоскладними.

За змістом і вживанням розрізняють кілька різновидів номінативних речень.

1. **Буттєві номінативні речення** є власне номінативними, найбільш типовими і поширеними в усіх стилях мови. Вони виконують описову функцію і вживаються тоді, коли в писемній чи усній формі потрібно зафіксувати існування, наявність якогось явища, предмета, субстанції, факту, події, певного часу, дати, названої прямим відмінком. Буттєві номінативні речення часто вживаються у творах художньої літератури, у різностильових описах, особливо в ремарках, кіносценаріях, у яких стисло змальовується обстановка, дійові особи, даються окремі зауваження до певної ситуації, вчинків осіб тощо. Напр.: «Філіпчук думає про комбінат. *Друкарня, паперова фабрика, видавництво»* (І. Вільде); *Ніч. Чорна, затужавіла осіння ніч з першим приморозком* (І. Ле); *Лінивий плюскіт хвиль* (О. Гончар); *«Тиха Одеса.* Сонце у хмарі. Осінь — не осінь. І день як не день» (П. Тичина).

При потребі буттєві номінативні речення легко «передають динаміку набігаючих і негайно зникаючих вражень» [1], і тому їх

[1] «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, стор. 69.

часто вживають тоді, коли «людина з трудом фіксує те, що сприймає, і не має часу або неспроможна злагодити все це в струнку, поєднану картину»[1]. В таких випадках вони передають швидку зміну подій, явищ, предметів, напр.: «*Рубіжне*... Знову путь... *Володіне*... *Кабанне*... Нарешті, *Сватове*, і крикнув поїзд: «Стій!» (В. Сосюра); «*Місяць, другий, третій*... *Жах безладдя, таємні надії селянські, тривожні дні, тривожні ночі*» (І. Микитенко); «Ось один із неспокійних асканійських днів... *Курява, собачий гвалт, ревіння верблюдів, скрипіння гарб*... цілий ярмарок стоїть біля майстерень» (О. Гончар); «*Смоленськ*... *Західний фронт*,— приймав по прямому проводу вартовий телеграфіст» (С. Скляренко); «Раптом здригнулась молодиця: неначе на шматку чорної хмари побачила свої покалічені молоді літа... *Висхлий степ. Панська пшениця. І потріскані до крові, обвуглені губи женців*» (М. Стельмах).

2. **Вказівні номінативні речення** — це односкладні структури типу: *Ось копія наказу* (О. Довженко); *Ось старий, ще не згорблений старістю дід* (В. Собко); *Ось і подвір'я їхнє* (М. Стельмах); *Ось Вам тихий порт* (П. Тичина); *Ось і панна Тося*... (М. Коцюбинський); *Ось воно, його довгожданне щастя* (М. Стельмах); *Ось і справжня правда* (М. Стельмах).

За своєрідну граматичну ознаку таких речень править вказівна частка: *ось, ось і, от, он, осьде, онде* та ін.

У вказівних номінативних реченнях переважає значення буттєвості, існування, проте воно ускладнюється значенням вказівності, яке морфологічно виражається часткою.

Залежно від того, чи вживається сама тільки частка, а чи ускладнюється вона сполучником *і* з підсильно-приєднальною функцією, номінативні речення із значенням вказівності членуються на дві підгрупи:

а) вказівні номінативні речення, що вказують на предмет або явище при його наявності, напр.: «*Ось вони, ці друзі дрібних «народних буржуїв»* (В. І. Ленін); «*Ось місяць, зорі, солов'ї*» (П. Тичина); «*Осьде хліб, а осьде сало.* То присуньтесь до трави» (П. Тичина);

б) вказівні номінативні речення, що вказують на раніше згадуваний або ж на очікуваний предмет або явище при його появі з метою виділення з-поміж інших предметів або явищ. У морфолого-синтаксичному відношенні такі структури характеризуються синтаксично-службовим сполученням *ось і, от і, он і, і ось, і от, і он*, напр.: «*Ось і наш турбаївець,* що звертає верблюдів під Софіїні вікна!» (О. Гончар); «*Ось і Остап,*— сказала мати» (А. Головко); «*Ось і місток.* Здається, він вискакує з берегів» (М. Стельмах); *Ось і той шлях* (М. Стельмах); *Ось і центр* (І. Вільде); «*Ось і татко!* Ну, признайся: де ти, татку, де ти

---

[1] «Курс сучасної української літературної мови», за ред. Л. А. Булаховського, т. II, стор. 69.

зник?» (П. Тичина); «*І от Чернігів*. Ранком він ще спав» (П. Тичина).

3. **Оцінні номінативні речення.** Ці речення поєднують у своєму змісті констатацію існування предметів та їх емоційну оцінку. За характером інтонації і зумовлених нею семантично-експресивних відтінків оцінні номінативні речення поділяються на дві підгрупи:

а) оцінно-стверджувальні речення. Ними даються кваліфікації, оцінки предметам, наявність яких констатується, напр.: «*Справді славна дівчина*» (М. Стельмах); «*Дуже порядна людина,*— кивнула головою Югина» (М. Стельмах);

б) оцінно-окличні речення. У них ствердження наявності предмета супроводиться його піднесено емоційною оцінкою, втілюваною в окличній інтонації та в займенниковому компоненті *який (-а, -е, -і), такий (-а, -е, -і), що за* і под. Напр.: «Ах, *які красені!* — ахкали приїжджі цінительки. *Які гіганти*!» (О. Гончар); «Ох, *яка ж краса!* Сад увесь убрався в іній» (П. Тичина); «*Які милі хлопчики!* — вигукнула вона» (О. Гончар); «*Такий нещасливий випадок! Така трагічна помилка!* Така несподівана-негадана смерть у розквіті віку!— бідкались приїжджі родичі» (І. Вільде); *Що за антигуманістична етика!* (І. Вільде); «*Що за консерватизм!* — вихопилося в доктора Безбородька» (І. Вільде).

4. **Називні речення.** Цим терміном доцільно об'єднати такі номінативні речення, що виступають у вигляді написів, як назви установ, організацій, пароплавів, книг, журналів, газет, картин, музичних творів; ними є також написи на вивісках тощо, напр.: *Міністерство освіти УРСР; Диво* (назва роману П. А. Загребельного) і т. п.

5. **Спонукальні номінативні речення.** Ними стверджується необхідність або бажаність того, щоб предмет, названий іменником у прямому відмінку, став наявним. Такі спонукальні номінативи лексично обмежені і звичайно являють собою усталені в мові виробничі та військові команди, накази, категоричні вимоги та рекомендації щось зробити, виконати. Напр.: «Але один з солдатів раптом скочив на вікно, розбив його кулаком і подав команду:—«*Вогонь!*» (О. Довженко); «*Документи!*—Документи у нас, товаришу, різні, — сказав повстанець...» (О. Довженко); «*Сержант Орлюк!—Орлюк!*—Єсть сержант Орлюк!» (О. Довженко).

Окремий різновид спонукальних, а точніше спонукально-побажальних речень становлять «скам'янілі» форми виразу вітання у формі називного відмінка типу *Добрий день! Добрий ранок! Вечір добрий!* Але це вже слова-речення (див. детальніше стор. 302—303).

6. **«Називний уявлення».** На думку О. М. Пєшковського (автора терміна) та багатьох інших синтаксистів, «називний уявлення» не становить речення, оскільки в ньому не міститься висловлення і не виражається ні судження, ні поняття, а лише згадується раніше пізнане явище. Цілком можливо, проте, розглядати

«називний уявлення» як номінативне речення, бо синтаксично та інтонаційно він функціонує як окрема комунікативна одиниця, що служить формою повідомлення про певне уявлення, яке виникло у мовця і яке він бажає викликати в інших. Термін «називний уявлення» виразно акцентує на комунікативній меті цієї конструкції — констатувати наявність уявлення про предмет або явище в свідомості мовця. Напр.: «*Ленін!* Всього лиш п'ять літер, а скільки енергій!» (П. Тичина); «*Війна!* Ось до чого хилять сучасні рабовласники» (Ю. Яновський); «*Син!* Дванадцять років, а вже біжить на поміч» (М. Стельмах).

У ряді випадків номінативні речення формально можуть збігатися з деякими різновидами неповних двоскладних побудов, що мають називний відмінок, який, проте, виконує функцію підмета або присудка двоскладного речення.

Фактична відсутність дієслова-присудка або його дієслівної частини в номінативних реченнях, а отже, і другорядних членів, які б сприймалися придієслівно, має своїм наслідком те, що їхня часова віднесеність визначається сусідніми реченнями. Проте їх залежність від контексту загалом обмежується вказівкою на часовий і просторовий зв'язок вираженого в номінативному реченні змісту до певних фактів дійсності. Номінативні речення не бувають питальними структурами, не виступають у ролі підрядного речення, не вживаються як речення-відповіді діалогічної мови, тоді як для двоскладних неповних речень всі ці функції є звичайними, типовими.

Неповні речення

Речення, що дістали назву неповних, посідають велику питому вагу в синтаксичній системі сучасної української літературної мови, особливо ж у системі її розмовно-побутового і художнього стилів.

Неповне речення — це синтаксичне утворення, в якому одна з ланок його будови (один чи кілька членів речення) не вимовляється і в той же час фіксується свідомістю, є зрозумілою. Таку відсутність у реченні одного члена речення, двох чи більше (або навіть частини аналітично збудованого члена речення) позначають не зовсім однозначними термінами «неназивання», «випущення», «пропуск», «нестача», «еліпсис».

Еліпсис (пропуск) окремих частин речення не тільки узгоджується з комунікативною метою речення, а й допомагає досягнути її найбільш природним і зручним способом, економно, без повторення вже сказаного і відомого, без називання зрозумілого.

Учасники розмови нерідко настільки знають один одного і «зживаються», що взаємно розуміються з першого слова, з словесного натяку чи напівнатяку, навіть з жестового чи мімічного руху. Так, наприклад, з перших рядків роману «Ранок» І. Мики-

тенка дізнаємось, що Ольга та її кучер у тривозі мчать кудись на санях. Трохи далі з тексту, який нижче наводимо, з'ясовується, що поспішають вони до монастиря, а згодом стає також ясною причина тривоги і поквапності: ці контрреволюціонери везуть до монастиря небезпечну поклажу — ящики зі зброєю і таємний пакет. Тому спочатку (до слів «*купол монастирської церкви*») читач, як невтаємничена особа, не повністю може збагнути такий обмін думками між подорожніми: «*Скоро*? — нетерпляче питала вона кучера.— *Недалеко вже...— Женіть же! Женіть! Не шкодуйте!* Коні мчали в напрямі на село Ладош... За якийсь час перед подорожніми заблищав купол монастирської церкви. Вони були вже зовсім близько.— *Женіть! Женіть!* Коні рвонули копитами сніг. Сани неслися шаленним погоном.— *Женіть*, я вас благаю».

Віч-на-віч або по телефону цілком природним може бути такий обмін репліками: «Ну, *як*? — *Дістав.— Скільки? — П'ятнадцять.— А інше? — Завтра*». Репліки, як бачимо, містять лише те головне і нове, про що слід запитати або що повинно бути у відповіді. Раніше вжиті слова пропускаються, бо вони зрозумілі. Так виникають неповні діалогічні речення, в яких відсутні один або кілька членів, що їх учасники розмови мають на увазі.

Головна сфера функціонування неповних речень — жива повсякденна розмовна мова.

Вживаючи такі неповні структури, ми економимо час, бо висловлюємось коротко і стисло і водночас повністю і легко сприймаємо те, що нам говорять інші. В життєвих ситуаціях, коли ясно, *хто, де, коли, з якою метою, чому* так говорить, оформлення тої чи іншої думки у формі неповного речення не збіднює, не послаблює її ваги і становить звичайне явище розмовної мови.

Утворенню неповних речень сприяють певні фактори позамовного і власне мовного характеру. Перші виявляються поза синтаксичною структурою неповного речення, другі — в самій цій структурі.

Позамовні фактори утворення неповних речень — це ситуація, тобто вся сукупність обставин, за яких відбувається мовлення, в тому числі й набутий мовцями життєвий досвід, їхня міміка і жести. У багатьох випадках ситуація відтворюється мовним контекстом, тобто писемним або усномовним уривком, що складається з кількох речень будь-якої будови, пов'язаних змістом і граматично.

У ряді випадків немає потреби вживати повне речення типу «*Наберіть чорнила в авторучку*». Зручнішим і природнішим виявиться неповне однослівне речення «*Наберіть*»; відповідні об'єкти (чорнило, авторучка) наявні в безпосередньому зоровому сприйманні, що й робить необов'язковим введення їх до складу речення. І без цього структура набуває чіткої модальності (наказу або прохання), яка, окрім інтонації, увиразнюється ще жестом, мімічним рухом, що для неповного речення звичайно важить більше, ніж для повного.

Інша річ, коли конкретна ситуація відтворюється графічно: щоб бути зрозумілою, всі її елементи повинні знайти безпосередню реалізацію в слові. Напр.: «Ось копія наказу,— Щорс спокійно розірвав конверт. Навколо вже створився гнітючий настрій.— *Дозвольте оголосити.*— Прошу» (О. Довженко). Так само неповне речення: *«Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застиглі»* (М. Коцюбинський) — сприймається як достатнє за змістом тільки тому, що неназваний у ньому підмет *ніч* є в попередньому реченні: *«Там, за горами, давно вже день і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч»*. Зміст неповного речення не обмежується самою тільки семантикою членів, з яких складається неповне речення і які виражені в ньому лексично і граматично. Цей зміст також поєднує в собі значення підмета *ніч*. Його мовець тримає в свідомості, завдяки чому неповне речення набуває відносної змістової закінченості і функціонує як речення. Цих властивостей неповне речення не має у відриві від конкретної ситуації або зв'язків з сусідніми реченнями.

Власне мовні, синтаксичні фактори формування неповних речень виявляються у різних формах слів, переважно синтаксично залежних, які своєю семантикою, морфологічними особливостями (рід, число, відмінок, особа тощо) і роллю в реченні вказують на лексичне значення, морфологічні особливості і синтаксичну роль неназваного члена. Внутрішньо-синтаксичні своєрідні властивості неповних речень дають можливість мовцям зберігати в свідомості пропущені члени речення.

Частина складу або й увесь склад неповного речення (коли воно однослівне) перебуває в граматично-змістових відношеннях з домислюваними, відсутніми у вимові, але словесно оформленими в свідомості іншими членами того самого речення. Тому граматичний зв'язок між окремими членами в неповному реченні завжди проявляється неповно, завжди перерваний, у певній своїй ланці зовнішньо спрямований від наявних членів такого речення до тих його елементів, які виявились неназваними, пропущеними. У неповному реченні випускаються здебільшого синтаксично провідні ланки. Їх формальна відсутність у неповному реченні порушує звичні синтаксичні зв'язки між членами речення. Супроводжуючи репліку жестом, викладач, наприклад, каже студентові: *«Це ваш?»* (йдеться про конспект) або *«Виконайте це»* (про письмове завдання). Проте вживання займенника в чоловічому або середньому роді визначається не вказівним жестом, а потребою узгодження його в роді, числі та відмінку з неназваним у реченні членом (означення *ваш* потрібно узгодити з випущеним підметом *конспект,* означення *це* — з неназваним додатком *завдання*).

Таким чином, неповні речення формуються під впливом відповідних повних. Їх розуміння неможливе без встановлення змістового і граматичного зв'язку з тими їх членами, які формально відсутні, але утримуються в свідомості. Ці члени речення беруть

участь в організації неповних речень, є їх необхідними елементами. Тим самим неповне речення становить не спрощений варіант повного, а тільки його ущільнений варіант, бо в ньому теж втілено загальну модель речення як такого. Само виділення повних і неповних речень у системі мови грунтується на зіставленні властивих їм структурних моделей. Одні з них сприймаються як вихідні, розгорнуті, такі, в яких повно, без обмежень і безпосередньо виявлені типові для даної мови синтаксичні відношення, змістові та граматичні зв'язки між словами, в яких наявні всі ті члени речення та їх частини, яких можна було б сподіватися, виходячи з граматично-змістової будови самого речення. Такі речення є повними. Неповні речення втілюють ті самі моделі, але без тих чи інших членів, які не названі, випущені.

Своїм змістом неповні речення не становлять чогось специфічного порівняно з повними реченнями. Вони також виражають найчастіше судження, рідше — питання або спонукання. Тільки граматично (в усіх випадках), сферою застосування і функціональними особливостями, вони, як правило, відрізняються від повних, бо найчастіше характеризують розмовні стилі мови.

Неповні речення — явище граматичне, синтаксичне. Тим самим класифікація їх повинна грунтуватися на граматичній основі. Її треба будувати відповідно до найбільш істотних граматичних ознак усякого неповного речення.

По-перше, неповні речення конструюються з урахуванням моделі повних речень. Вони можливі тільки тому, що відповідні думки можна передати в повній їх формі. Це паралельні форми виразу того самого змісту, і тому, як і повні речення, їх треба поділяти на двоскладні і односкладні.

По-друге, неповні речення, на відміну від повних, є реченнями без одного чи кількох неназваних членів, які зрозумілі з сусідніх речень, з розмовної ситуації або з внутрішніх лексико-граматичних засобів самого неповного речення. Звідси закономірним є поділ їх на неповні двоскладні і односкладні речення з тим або іншим неназваним членом (його частиною) або членами.

По-третє, своєрідною є також сама будова неповних речень, в яких у результаті випущення одного чи кількох членів речення виявляється перерваним синтаксичний зв'язок між окремими наявними членами (коли неповне речення кількаслівне), що поєднуються між собою контекстуально і утворюють ті внутрішньосинтаксичні показники, завдяки яким значення і форма одного слова уможливлює формальну нестачу (пропуск) іншого і зворотно вказує на нього.

У будь-якому двоскладному і односкладному реченні пропущені в ньому члени встановлюються:

а) з попередніх речень, напр.: «Ленін уважно слухав ці слова. *Іноді зупиняв Щорса, запитував про деталі. Записував щось на аркушику паперу*» (С. Скляренко);

б) з дальшого речення (дуже рідко), напр.: «*Забрали все із хати.* Долівка у крові... Лежить убита мати і діти — неживі. Не встати їм ніколи, очима день п'ючи. Їх *німці* покололи багнетами вночі» (В. Сосюра);

в) з конкретної обстановки розмови, напр.: «Гнат сьорбнув страви. Юшка була холодна, бараболя тверда.— *Задубіла*,— промовив він крізь зуби, відсовуючи миску» (М. Коцюбинський); «*Яке ж велике!* [море]» (О. Гончар);

г) із змісту та побудови самого неповного речення, напр.: «*З приїздом Вас!* — трохи подумавши, додав учитель» (А. Тесленко); *По машинах!* (М. Стельмах). Неповні речення такої зумовленості прийнято називати е л і п т и ч н и м и.

Подаємо докладнішу характеристику власне неповних речень різного типу.

1. **Неповні двоскладні речення з неназваним підметом** — вживаються при наявності синтаксично підпорядкованого підмету дієслова-присудка (одного і більше), присудкового означення; означення і присудка; присудка і членів його групи — додатка, обставини, двох додатків, двох обставин, додатка і обставини тощо, напр.: «Басараби здригнулися, ні один не рушив з місця. *Покаменіли*» (В. Стефаник); «І ось вони побачили кораблі й серед них знайомого крейсера: — *Наш*» (В. Кучер); «*Коли оце ж знов засумував. Засумував та й засумував*» (М. Вовчок); «Христя трохи вкоротила ходу, Кирило, порівнявшись з нею, витяг люльку і почав набивати. *Ішли мовчки*» (П. Мирний); «З осим словом Тимчиха увійшла до великої хати... *Виймала червоні чоботи*» (В. Стефаник); «Григорієве поголене обличчя почорніло. *Одразу випростався і прожогом вибіг з дому*» (О. Десняк); «Осіннє сонце сідало за хмари. *Прощаючись з землею, заливало хмари й землю огняним світлом*» (П. Мирний); «У Києві на Подолі Козаки гуляють. *Як ту воду, Цебром-відром Вино розливають*» (Т. Шевченко); «В покоях почулися легкі кроки, а трохи згодом стала Олена на порозі. *Була одягнена в темний плащ, голову завила в чорну хустку, а під пахвою держала грубий звій нот*» (О. Кобилянська).

Граматичні моделі словосполучень у неповному реченні, характер синтаксичних зв'язків між елементами, з яких воно сконструйоване, хоч і треба враховувати у класифікації неповних речень, проте не слід кваліфікувати як визначальні для цієї класифікації.

По-перше, двоскладні неповні речення з неназваним підметом мають найрізнішу будову, найрізніші сполучення членів речення та їх частин. Щоправда, подані вище граматичні моделі неповного безпідметового речення найтиповіші. Однак це тільки частина з багатьох можливих. Тому визначення їх належить включати до опису неповних речень, а не виносити в назви їх окремих видів, бо ці види (моделі) практично важко або й неможливо облікувати, встановити властиві їм структурні ознаки.

По-друге, хоча склад неповних речень з неназваним підметом необмежено різноманітний (а це загалом тією самою мірою стосується і всіх інших типів неповного речення), все-таки в ряді ланок він однаковий, такий, що повторюється від одного різновиду неповного речення до другого. Так, наприклад, неповне речення з одного тільки прикметника — в ролі присудкового або звичайного означення чи одного або кількох прикметників та іменника може бути або двоскладним з неназваним підметом, напр.: «Він поклав свою руку на її руки.— *Холоднісінькі*» (П. Мирний); «Що то — голод? *Невелике слово, а страшне...*» (М. Коцюбинський), або односкладним номінативним реченням з неназваним головним членом. Таку структуру найчастіше мають однослівні та кількаслівні написи на етикетках, коробках з різним товаром тощо: *Шоколадні; Біле; Радянське шампанське.*

Тому основною і практично єдино можливою граматичною основою класифікації неповних речень може бути синтаксична роль неназваного в ньому члена або членів.

2. **Неповні двоскладні речення з неназваним присудком** здебільшого мають у своєму складі підмет як обов'язковий член і інші члени речення або член групи присудка, нерідко підмета і означення, подекуди самого тільки підмета. Відсутність присудка найчастіше простежується в складових частинах складносурядного речення, а не в простих самостійних. Наявний підмет містить значення виконавця лексично не вираженої в реченні дії, а наявні другорядні члени поширюють її характеристику, вказуючи на спосіб, причину, час, мету її реалізації, напр.: «Казали — воля буде, та так і збрехали,— гомоніли між собою люди. Нетерплячі тільки зітхали. *Найбільш усіх Василь*» (П. Мирний); «Знову Максим з Явдохою прийнялися за діло молодих літ. *Максим — за «прокормление», Явдоха — за крадіжку*» (П. Мирний); «Вони реготались, мов діти. *Вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина. Він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка*» (М. Коцюбинський); «Василь Іванович... дійшов до Антонового двору. Бачить — у вишняку, коло хати, сидять люди, говорять, сміються. *Між ними — Андрій з книжкою*» (С. Васильченко); «На вулиці залопотіло щось раптом і з гиком пронеслося...— *Козаки мабуть*» (А. Головко); «Розходитись стали мужики перед світом—проспівали другі півні. *І не всі одразу,* щоб не так помітно було» (А. Головко); «У шерензі, недалеко від двоколки, стоїть Яків Македон і Артем Черкашин. *Трохи ліворуч від них — Метелик*» (А. Шиян).

3. **Неповні односкладні речення з неназваним головним членом або його частиною** — найчастіше виступають при наявності в реченні синтаксично підпорядкованого члена-означення в номінативному реченні і додатка чи обставини (або ж їх обох тощо) в усіх інших типах односкладного речення. Напр.:

а) номінативні неповні речення простежуються, крім відзначених уже випадків (написи на етикетках і под.), дуже

рідко: «Година... *Друга.* Старшина біля бійниці жде. За морем сонце осіда Затьмарене, руде» (М. Нагнибіда);

б) означено-особові неповні речення: «Залягай! *По одному!*— кричав він» (О. Копиленко); «Вранці вже й оратимемо свій наділ».— *Панську землю?* — вражено запитала Докія, наче б і не знала, не сподівалася того наділу, наче б не бачила його у снах і наяву.— Ні, *не панську. Свою!* — сміється Давид Свиридович.— *Свою?* — ще не розуміє вона. «Своя ж десятина уже засіяна».— *Тепер свою.* Панською була, та загула.— Значить, *панську?* — перепитує Докія так, як перепитують люди, щоб ще чиєсь слово ствердило їхню певність.— *Та не панську, а свою,*— аж перехитується од веселого сміху кремезний широколиций Свирид Яковлевич» (М. Стельмах); «Можемо виробляти, що хочеш! *Свистіти, співати!*» (О. Гончар);

в) неозначено-особові неповні речення: «В цей же час в Катеринці над убогою постелькою доньки стоїть з дружиною Моргуненко... Зачувши далеку стрілянину, насторожився. Моргуненко (прислухаючись). *Десь за річкою. Нібито в Криму*» (О. Гончар);

г) узагальнено-особові неповні речення: «Є мудре прислів'я у нашого народу: «Траву дивися вдень, як обсохне, *а дівку — в будень*, коли вона боса» (А. Шиян);

д) безособові неповні речення: «Відшукавши комбата, Сагайда відрапортував, що в його вибув із строю по пораненню командир взводу Черниш, а крім цього нічого особливого не трапилось. Комбат замість відповіді мовчки обійняв Сагайду, вони пішли поруч...— *Черниша дуже? — В голову, в бік...*» (О. Гончар);

е) інфінітивні неповні речення: «Вже не сила, уже кричить хрипло й б'ється обличчям, борсається,— не щоб вирватись із рук, а хоч трошки на один сантиметр підлізти. А там — круча в прірву (він зна це). *На один сантиметр хоч би*» (А. Головко); «Артем аж іздригнувся під рядниною, зігнутий калачиком. Хотів був знову укритись з головою, та згадав, що треба вставати. *А раз треба, значить треба*» (А. Головко).

4. **Неповні двоскладні і односкладні речення з неназваним додатком** — здебільшого при наявності в реченні підмета і присудка, підмета, присудка і означення при названому підметі (означення може стосуватися неназваного додатка) або головного члена односкладної конструкції, вираженого дієслівною формою, з залежним словом і без нього. Напр.:

а) неповні двоскладні речення з неназваним додатком: «Подавай заяву. *Садовенко вже подав*» (І. Рябокляч); «Якось погожого дня вона знадвору білила хату. І не почула, як на подвір'я увійшов Дмитро з чобітьми за плечима...— *Як пошив швець?*» (М. Стельмах); «Як же це ти, Віталику? *Чому ж ти не прив'язав* [човна]?» (О. Гончар);

б) неповні односкладні речення з неназваним додатком: «Я не пущу Насті, — понуро сказав він. — *Ба пустиш! — Ба не пущу!*» (М. Коцюбинський); «Прапори будуть? — *Візьмемо,* синку, *візьмемо!*» (О. Копиленко); «У нас чобіт немає,— раптом сів він, схвильований, на стілець.— *І зброї мало!*» (О. Копиленко).

5. **Неповні двоскладні і односкладні речення з неназваною обставиною** — здебільшого при наявності підмета, присудка, а іноді й другорядного члена в двоскладному реченні і головного члена (без залежного слова або з ним) в односкладному реченні, переважно безособовому. Неповними реченнями без неназваної обставини можуть бути визнані лише ті, які мають залежне від обставини означення. Напр.: «Розбив Шевченко бригаду на кілька ланок і велів одночасно будувати не одну, а п'ять хат. *Коли до першої завозили матеріали й копали яму під фундамент, то на другій клали стіни, на третій ушивали дах, на четвертій ставили вікна, на п'ятій вже мазали й хазяйку до нової хати везли*» (Ю. Яновський).

6. **Неповні двоскладні й односкладні речення як частини складного речення з якимсь неназваним членом** — при наявності загалом тих же словосполучень та окремих членів, які характерні й для самостійних неповних речень. Напр.:

а) двоскладні й односкладні неповні речення як частини складносурядного речення з неназваним присудком (найчастіше): «Ти не маєш чоловіка, *я — жінки.* От ми паристі!» (М. Коцюбинський); «Руду й вугілля дав Донбас, *а Білорусь — ліси для нас*» (А. Малишко); з неназваним підметом: «А моєї голубки немає, *У свекрухи десь воркує, Мене виглядає*» (Т. Шевченко); з неназваним головним членом односкладної конструкції: «Поховали після нового року Дениска, *а днів через кілька й Марушку*» (А. Тесленко); «На постріл треба відповідати пострілом, *на удар — ще більшим ударом*» (А. Шиян);

б) двоскладні й односкладні неповні речення як частини складнопідрядного речення: «Ревуть воли, води не п'ють: *у Крим доріженьку чують*» (Нар. творч.); «Сюди гляну — видно Москву, туди гляну — *Берлін*» (О. Гончар); «*Хурделиця* — світу не видно» (А. Головко).

Може опускатися раніше вжите головне речення; тоді наявна неповнота не частини складного речення — головного чи підрядного, а складнопідрядного речення в цілому, напр.: «Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. *Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Що голосили так сильно, аж чутно було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб*» (М. Коцюбинський).

7. **Неповні двоскладні і односкладні речення з кількома неназваними членами** найчастіше мають у своєму складі підпоряд-

кований, рідше підпорядковуючий, член або члени в тій чи іншій синтаксичній ролі. Неповні двоскладні та односкладні речення без кількох членів найширше представлені в діалогічному мовленні.

Відповідно до функції неповних речень діалога і передусім діалога найбільш типового, скомпонованого за моделлю «питання — відповідь», у його складі легко виділити дві великі групи неповних речень без кількох неназваних членів — неповні речення-запитання і неповні речення-відповіді (з дальшим внутрішнім членуванням у кожній з груп). Беручи до уваги майже повсюдну фрагментарність внутрішньо-синтаксичної будови неповних діалогічних речень, доцільно характеризувати їх не стільки під кутом зору виявлення неназваних членів речення, скільки в плані опису властивої їм структури, наявних у них членів.

З-поміж питальних неповних речень діалога (чи полілога) найбільш поширені такі, що складаються з одного члена речення, вираженого займенником або займенниковим прислівником. Залежачи від попередніх речень-реплік, вони по-різному відгукуються на висловлене ними, вимагають його розкриття, доповнення, уточнення. Тому після них іде репліка-відповідь, яка задовольняє цікавість того, хто запитує, або ж з'ясовує причину його здивування, обурення тощо. Напр.: «Хрипун. Він взагалі зазнався. Горлов. *Хто?* Хрипун. Огнєв» (О. Корнійчук); Знаєш, що я надумав, Мотре? — *А що?* — Утечемо відсіль» (П. Мирний); «Ні! Недобре зробив батько... Чому він не вирізав, не випалив?» — *Кого,* сину? — Панів! — одказує твердо Чіпка» (П. Мирний); «Я і так багатий.— *Чим*?..— Народною силою, народною любов'ю» (М. Стельмах); «А наступати все-таки будемо на Україну.— *Чому*? — Тому, що віримо в народ, в перемогу» (О. Довженко); «*Куди,* тату? — запитав Денис.— На базар» (С. Скляренко); «*Звідки?* — З-під Олевська» (С. Скляренко). Ці та інші неповні побудови є звичайними для діалогічної мови. Формально відсутні в них члени речення при потребі можуть бути відтворені з попередньої репліки і, отже, стати складниками повного речення. Але досить трансформувати будь-яке з поданих неповних речень у повне, щоб переконатись, що, крім поодиноких і спеціальних випадків, така заміна була б невиправданою з погляду забезпечення цілковитої адекватності змісту, а також з погляду функціонально-стилістичного: вона уповільнювала б перебіг діалога, утруднювала б його сприймання, робила б штучним.

Поминаючи деякі з різновидів неповних речень-запитань, хоча б такі, як «Ти дбаєш тільки про себе...—*А ти?*» (М. Коцюбинський); «Галя. Нехай співає, йому весело. Катерина. *А Тобі?*» (О. Корнійчук), відзначимо типовіші явища — різнофункціональні речення-перепитування, які виражаються повторенням одного з членів тієї репліки, на яку реагують. Вони характеризуються питальною інтонацією і можуть бути будь-яким членом

речення. Звичайно в попередній репліці повторюється те, що не досить зрозумів або погано почув співрозмовник. Фактом, що обумовлює структури цього типу, є також певний емоційний стан одного з учасників розмови, його удаване або невимушене здивування чи захоплення повідомлюваним, або, навпаки, його невдоволення, негативне ставлення до висловленого, а інколи й свідоме прагнення виграти час для обміркування відповіді. Напр.: «Де тут буде Мишка Сахно? — *Мишка Сахно?*» (І. Микитенко); «Чудні ви люди.— *Чудні?*» (І. Микитенко); «Що це у тебе за дівчина?... Вогонь, а не очі...— *Дівчина?*— спитав понуро Іван Микитович...» (П. Мирний); «В шахмати грали,— весело сказав Серьожа...—*Грали?*—суворо перепитала Ільєвська...» (О. Гончар); «Ти з кимось дружиш?..— З усіма дружу.— *З усіма?* — перепитала вражена мама...» (О. Гончар); «І хто ж витримав найдовше? — *Найдовше?* — Ляля злегка зашарілась» (О. Гончар); «Жаль, що трохи не хватило? — *Тільки трохи?* — весело усміхнувся» (М. Стельмах).

Може бути вжито поруч два і більше неповних питальних речення. Поєднуються речення-запитання, що однаково залежать від попередньої репліки, але різняться лексично або також і синтаксично, напр.: «Та й про пенсії пора подумати,— буркнув Демид. — *Кому? Кому? Нам?* — з'яструбів господар» (О. Гончар); «Це знову катують того безталанного Тараса» — *«Хто? За що?»* (С. Васильченко); «Відьму бачила».— Ся звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, в чорних очах Маріциних блиснув вогник.— *Що? Як? Коли?*» (М. Коцюбинський); «Перелесник. Я понесу тебе в зелені гори, ти так хотіла бачити смереки. Мавка. Тепер не хочу. Перелесник. *Так? А то чому?*» (Л. Українка); «Спасибі вам,— дякує Христя.— А я й сама збиралася в село. — *Як? Чого?*» (П. Мирний); «Чули, гей молодиці? Церкви грабують.—*Що? Хто? Де?»* (І. Микитенко).

З-поміж неповних речень-відповідей виділяються два головних типи: такі, що не становлять стверджувальної чи заперечної відповіді на запитання, передане попередньою реплікою, і такі, що містять цю відповідь.

Конструкції першого типу найчастіше залежать від змісту і функціональної настанови речення-запитання, розкриваючи в заданому плані його зміст. Особливо вагомі вони тоді, коли коментують підмет або другорядний член речення в запитальній репліці, виражений займенником або займенниковим прислівником (*хто, що, який, чий, котрий, скільки, як, де, куди, звідки* та ін.), тобто словом, яке само по собі означає щось маловідоме, неокреслене, таке, що вимагає пояснення, конкретизації. Синтаксична функція таких однослівних чи кількаслівних неповних речень збігається з синтаксичною функцією логічно виділеного слова в реченні-запитанні, — як правило, займенника або прислівника. Зовні речення-відповідь оформляється як будь-який член речення — головний чи другорядний, або як головне чи підрядне

речення. Неповні речення-відповіді цього типу становлять: підмет, який сприймається в єдності з неназваними в самому неповному реченні членами: «Хто це давав?—*Шинкарка*» (П. Мирний); «Хто там?—*Свої*» (І. Микитенко); «Гайдай. Хто послав тебе сюди? Балтієць. *Партія більшовиків*» (О. Корнійчук); присудок: «Чиє се поле?—пита він у візника.—*Грапове,*—понуро одказує той» (П. Мирний); «Та ти чия?—*Людська*» (О. Гончар); додаток: «Чого ти шукаєш? — *Ножа*» (А. Свидницький); «Що це ти, Мотре, вариш у тих горнятках? — спитала вона.— *Борщ та кашу,*— одказала Мотря» (П. Мирний); «Кому писати? — розгубилася та.— *Міністрам усім! Президентам!..*» (О. Гончар); обставину місця: «Де мати?— питаю.— *На базарі*» (П. Мирний); «Куди в ливарний?..— *Праворуч*» (І. Микитенко); «А ви це, тату, куди зібралися? — *Додому*» (А. Шиян); обставину часу: «Коли ти нас познайомиш? — *Хоч сьогодні*» (О. Гончар); «Кривоніс. Коли Стефан з Корсуня вийшов? Поручник. *Десять днів*» (О. Корнійчук); обставину міри: «Павло. Скільки коштує квиток? Пилип. *Сто двадцять*» (О. Корнійчук); обставину способу дії: «Долорес. Як ви могли сюди прибути? Д. Жуан. *Кінно, а потім пішки*» (Л. Українка); обставину мети: «Джонатан. Чи ти гадаєш один проти громади йти? Для чого оця твоя робота? Річард. *Для краси*» (Л. Українка); обставину причини: «Степанида. Та так... Тільки чого ти за них так хлопочешся? Хома. *З приязні,* тіточко, голубочко! *З приязні...*» (М. Старицький); означення: «Кузьма. В якій роті Васька був? Наташа. *У третій*» (О. Корнійчук); головне речення при випущеному підрядному: «Ну, вже то й воля буде, як самі пани присудять. — *Побачимо*» (П. Мирний); «Ти щось вирішила, Ляля?—*Я,* власне, *з-за цього до тебе і йшла*» (О. Гончар); підрядне речення при випущеному головному: «За віщо це? — здивувався я. — *Щоб не мудрствував дуже*» (А. Тесленко); «Чому ти не п'єш чаю? —*Гарячий*» (П. Мирний).

Конструкції другого типу, як уже зазначалося, становлять стверджувальну або заперечну відповідь, передану лексично повнозначним словом, у тому числі займенниковим. Така модальність неповних речень-відповідей визначається змістом і формою речень-запитань, у яких виражається сумнів щодо наявності або відсутності чи взагалі можливості певної дії, стану, предмета, явища, ознаки тощо. Ствердження і заперечення можуть виражатися повторенням того слова, яке в реченні-запитанні має на собі логічний наголос. Напр.: «Громада так присудила? — *Громада*» (М. Коцюбинський); «Чи всі тут? — знову гукнув справник...— *Усі,*— хтось обізвався» (П. Мирний); «Параска. А сірники є? Марія. *Є*» (І. Тобілевич); «Іще скажи мені, синку, ось про що: Леніна ти бачив? — *Бачив.* У Смольному на прийомі в нього був з товаришами» (А. Шиян); «Свириде, тебе негайно викликає начальство. З повіту приїхали.— Не чув, чого? — стурбовано запитав.— *Не чув*» (М. Стельмах); «Богун. Попрощатись

з Соломією можна? Кривоніс. *Можна*» (О. Корнійчук); «Придорожний. Діду, це той сотник, що в Туреччині загинув?... Явтух. *Той, той*» (О. Корнійчук); «Та-ак! Значить, батько поліг за Радянську владу. Комуністом був? — *Комуністом*» (А. Шиян); «Чи знов на окопи? — *На окопи, на окопи*» (О. Гончар). Повторюване слово у функції окремої репліки нерідко вживається у видозміненій формі, а отже, з іншими граматичними показниками (рід, число, відмінок, особа тощо). Напр.: «Любиш ти свою професію? — *Люблю*» (А. Шиян); «Борис. Так ти хочеш зупинити половодця почуття? Оксана. *Зупиню*» (М. Стельмах); «Лукаш. Ти, Мавка? Мавка. *Я*» (Л. Українка); «Це твоє поле? — трохи згодом спитала вона Чіпку, не одриваючи очей від вікна.— *Моє*.— А хліб твій?— *Мій*.— І то під гаєм твоє?— *Моє*» (П. Мирний); «Лікар є в селі? долетіло здалеку...— *Немає!* — вимовили уста» (О. Копиленко).

У відповіді може повторюватись уся попередня репліка, а не тільки окремий її складник: «Так і сказав? — *Так і сказав*.— А Сазоненко що? — Перелякався» (М. Стельмах).

Подекуди повторюване речення «обростає» службовими словами, продовжується дальшою уточнюючою реплікою. При окличній інтонації такі структури є ознаками мовлення експресивного, чуттєвого. Напр.: «Радянська влада. А вона нас, бідняків, давно затвердила. На все життя! Зрозуміло? — *Ще б не зрозуміло*. Цілком!— повеселішав хлопець» (М. Стельмах).

Часто простежуються репліки-відповіді, що складаються з другорядних членів, яких немає в репліці-запитанні: «Хороша вода в степовій криниці?— *Свіжа, міцна*» (М. Стельмах); «Марина. Заспокойся. Ти любиш його? Домаха. *Над розум, над життя, над усе на світі*» (М. Старицький); «Шанує тебе чоловік? — *Дуже*» (М. Стельмах).

Неповні речення-відповіді, які в межах однієї репліки сполучаються з словами-реченнями *так, ні* (або з їх синонімами), конкретизуючи, уточнюючи ствердження чи заперечення або тільки виражаючи їх з більшою експресією, мають у своєму складі слова, відсутні в запитальній репліці, або ж являють собою повторення в тотожній чи зміненій формі того слова, яке в реченні-запитанні стоїть в імпульсивній позиції. Напр.: «Анна. Ви завжди носите його? Д. Жуан. Так, *завжди*» (Л. Українка); «Хіба ви думаєте, трудно навчитися читати? — Авжеж, *не легко*» (П. Мирний); «Може, тут є в тебе товариш або брат? — Ні, *немає нікого*» (С. Васильченко); «Ти не спиш? — Ні, *не сплю*» (П. Мирний); «Ти що, смієшся? — А, їй-богу, *сміюсь*» (О. Довженко).

Своєрідними є неповні речення-відповіді, які виражають стверджувальну або заперечну відповідь диференційовано, з додатковим модально-змістовим відтінком, що показує вагання мовця, його ухиляння від прямої відповіді або ж, навпаки, його глибоку впевненість у чомусь; вони виражаються словами з ос-

лабленою семантикою — займенником, займенниковим прислівником, часто також у супроводі службових слів. Напр.: «Оженитись думаєш? — *Не без того*» (М. Стельмах); «Як твоє столярство, Дмитре? — *Нічого* — відповів стримано» (М. Стельмах); «Це ти, Пантелію?...— *Та наче я*» (М. Стельмах); «Курчат вивозиш?...— *Не тільки,*— заперечив Сіробаба» (О. Гончар); «То вона навіть і борщ уміє зварити?..— *Ще й який,* аби приправа» (М. Стельмах).

Ще емоційніші такі неповні репліки тоді, коли їх проголошують окличною або питально-окличною інтонацією, а, крім того, коли вони втілюють у собі слово з конкретною семантикою. Напр.: «П о л я. Як ти гадаєш... вони... вони, оті... прийдуть сюди? П а р ф е н. *Ніколи! Нізащо!*» (О. Гончар); «До худоби вийду. Скучила без мене вона.— *Ще й як!* — зраділа, що на другу думку збила» (М. Стельмах); «Чи ви це? — дивився на нього Денис.— *А то хто ж?!*» (О. Копиленко); «А відповідь була одна: *Та чого ж! Хіба ми що?* Як народ, так і ми» (М. Стельмах).

Формальна нестача членів речення в репліках діалога є важливим засобом внутрішньо-синтаксичної організації діалога, що виразно проступає в тих випадках, коли неповне речення повторюється, даючи кожного разу новий поштовх дальшому розгортанню діалогічної дії, поширенню її в одному напрямкові. Напр.: «Автомат є. Радянський.— *І ще що?* — Автомат німецький, але без касети.— *Іще?* — Гвинтівка, три гранати.— *Іще?* — Пістолет. Але це для мене. — *Іще?* — Кулемет ручний» (М. Стельмах).

Ті самі структури неповних речень характеризують діалог чи полілог тоді, коли репліки в ньому сполучаються не як запитання і відповідь, а за іншим принципом — як «констатація на констатацію», коли на зміну одному судженню (ствердженню чи запереченню) приходить друге. В цьому випадку іншими стають лише функціональні зв'язки між репліками, що завжди знаходять свій вияв у своєрідному інтонуванні. Напр.: «Треба порадитись з матір'ю.— *Треба...* Всі погодились» (І. Микитенко); «Це ж смерть,— показує Никанор в той бік.— *Смерть,*— кидає Мишко» (І. Микитенко); «Авжеж, було б з ким... На добраніч! Хай все добре сниться вам.— *Все добре і ти.*— Таке ви скажете» (М. Стельмах).

Розглянуті типи неповних речень без кількох членів, за деякими винятками, простежуються також у монологічному мовленні, проте набагато рідше, ніж у різних формах діалогічного, особливо — в його питально-відповідній формі. Також і в цьому випадку з контексту сусідніх речень береться уявлення про суб'єкт дії і про саму дію чи стан, або ж про дію і об'єкт, на який вона переходить, про дію і обставини, за яких вона відбувається, тощо. Такі речення, як і діалогічні, фрагментарні, часто складаються з одного-двох слів: Напр.: «Скільки вона горя прийняла від тих самих панів, на котрих робить! *Скільки наруги!*» (М. Коцюбинський); «Чорт візьми! Війну тільки-тільки кінчили. Ну *тільки-*

тільки! А вам уже рай подавай» (І. Рябокляч); «Ні, ні,— думала Мотря,— вони не посміють підняти руку... *Не посміють*» (С. Завгородній); «Встає хмара з-за лиману, *А другая з поля*» (Т. Шевченко); «Віра дивилася на нього, і все, що б він не говорив, здавалося їй незвичайним. Тільки він таке міг сказати. *Більше ніхто.* Тільки він такий сильний, вольовий, мужній. *Більше ніхто*» (М. Руденко); «Не послухає їх мир. *Ніколи!*» (П. Мирний); «Однак, незважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло. *Не надовго, правда*» (М. Коцюбинський).

Неповні речення з кількома неназваними членами, як це видно з частини поданих прикладів, можуть вступати в такі змістові взаємостосунки з сусідніми реченнями, що скільки-небудь певно не можна встановити, яких саме членів речення в них не вистачає. Будучи лексично й граматично неповними, часто простежуваними конструкціями розмовного мовлення, вони все-таки важко підводяться під схему повного речення: подекуди ні їхній зміст, ні граматична будова, ні ситуація (контекст) не дають для цього всіх підстав.

8. **Еліптичні двоскладні і односкладні речення.** Як і розглянуті різновиди неповних речень, мають найрізнішу будову, скомпоновану з наявних членів. Часто вони бувають однослівними.

Еліптичні речення прийнято вважати своєрідним різновидом неповних, найчастіше двоскладних з неназваним (еліпсованим) присудком, його частиною, зрідка підметом чи додатком, або неповних односкладних речень з еліпсисом головного члена чи його частини. Терміни «випущення», «пропуск» на означення нестачі члена речення в еліптичному реченні є невдалими, бо можуть наштовхувати на думку, ніби з відповідних речень навмисне усувається якийсь член речення, ніби мовець наперед або в процесі мовлення так конструює фразу, що пропускає її окремі структурні ланки. Тим часом для утворення еліптичного речення такі явища не характерні. Поява еліптичних речень, на відміну від уже розглянутих неповних, які для більшої точності слід було б назвати власне неповними, можлива завдяки внутрішньоструктурним показникам самого еліптичного речення. Цими показниками, як правило, виступають лексичне значення і граматичні форми підпорядкованих другорядних членів. Ситуація, контекст мають для еліптичних речень загалом не більше значення, ніж для звичайних повних структур. Залежність цих конструкцій від сусідніх речень і обстановки розмови не виходить за межі звичайного. Еліптичними є такі неповні речення, в яких уявлення про неназваний член речення (або його частину) безпосередньо встановлюється з їх власного змісту і будови, насамперед із значення та форми синтаксично залежних членів. Це головне для специфіки еліптичних структур. Напр.: *«Дівчинка так швиденько травою-травою до хати»* (А. Тесленко);

«Дим-димок од машин, мов дівочі літа...» (П. Тичина); *«Він слово,* а *Карпо йому — десятеро»* (П. Мирний); «Адмірал. Кноріс! *Чарку боцману за моє здоров'я!»* (О. Корнійчук); *«Спокійного сну вам,* карі оченята...» (А. Тесленко); «Куди? *Ні з місця!* — гукнув Василь» (П. Мирний).

Значення формально відсутнього члена в еліптичному реченні усвідомлюється не цілком окреслено (як у власне неповних реченнях), а тільки, що дуже важливо, синонімічно, приблизно. Так, якщо перше з наведених речень (*Дівчинка так швиденько травою-травою до хати),* оформити як граматично повне, то воно могло б мати дієслово-присудок *побігла, подалася, кинулась, поспішила, майнула* або якесь інше. Тому еліптичні речення, хоч і сприймаються на фоні повних, все ж не цілком адекватні їм навіть змістом. Це також відрізняє їх від власне неповних речень. Тільки формально вони неповні, становлячи функціонально умотивоване відхилення від схеми повного речення. Своїм же змістом вони не менше достатні, ніж граматично повні конструкції. Тому їх і належить виділяти в окремий різновид неповних, об'єднаних для зручності під назвою еліптичних. Вони є досить усталеними мовними формами, що використовуються для задоволення певних потреб у виразі думки. Еліпсис присудка (його частини) або іншого члена речення зумовлюється граматично-змістовими причинами і функціональним спрямуванням мовних актів і тому є специфічним для синтаксичної будови певного типу висловлень.

Типовість еліптичних речень для розмовних стилів мови, значна соціальна освоєність їхньої структури помітно індивідуалізують їх серед інших речень мовної системи, навіть серед власне неповних. Еліптичні речення теж доцільно класифікувати відповідно до синтаксичної природи неназваного в них члена речення, але, на відміну від інших неповних конструкцій, слід також враховувати семантику присудка або головного члена односкладного речення в дієслівній формі. Крім того, беруться до уваги своєрідні особливості будови еліптичного речення, ті сполучення слів, які їх характеризують і роблять можливим самий еліпсис члена речення (або його частини), лексично й формально увиразнюють його. При еліпсованому присудкові таку функцію насамперед виконують залежні від нього додатки й обставини.

До головніших типів еліптичних речень належать:

1. Речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова руху, пересування в просторі. З погляду структурного такі речення найчастіше становлять сполучення постпозитивної або препозитивної обставини з підметом, постпозитивного додатка з підметом, при можливій наявності інших залежних членів; підмет може випускатись, якщо він ясний із змістового зв'язку еліптичного речення з попередніми реченнями. Напр.: «От сотник мовчки обідає, а писар сидів-сидів, мовчав-мовчав, *далі за ложку та в ту ж миску»*

(Г. Квітка-Основ'яненко); «А за вечерею був балакучий, з дітьми жартував. *Потім тільки з-за столу, набив люльку та з хати»* (А. Головко); «*А сам — рюкзак за плечі, ціпок у руки та й — від села до села»* (А. Головко).

Приклади показують, що слід також розрізняти еліптичність речення в цілому (пор. ще: «Одхлинув натовп: *хто між вози, хто в млин»* — А. Головко) і еліптичність одного із синтаксичних словосполучень, з яких те чи інше речення конструюється і для яких синтаксично підпорядковуючим членом є неназваний (еліпсований) присудок або дієслівний головний член односкладної конструкції. Останнє буває при формальній наявності в реченні іншого присудка. Напр.: «Артемові наче гора зсунулася з плеч. Усміхнувся щасливий *та й мерщій до галушок*, що за цей час уже й вихолонули» (А. Головко); «Пораділи товариші, *з розпитами до нього»* (А. Головко).

У реченнях з еліпсисом дієслівного присудка (чи головного члена дієслівної форми в односкладному реченні) основний зміст звичайно зосереджується в прислівнику або в іменнику з прийменником, що подають обставинну характеристику неназваної в реченні дії, яка швидко, інтенсивно розгортається. Приклади з творів Т. Г. Шевченка: «*А москалі їй назустріч, Як один, верхами»* («Катерина»); «Оставайся шукать батька, А я вже шукала... *Та в ліс з шляху, як навісна»* (там же); «Прокинувся... *до матері* — А мати вже спала» («Наймичка»). В принципі до складу кожного з цих речень можна було б ввести одне з дієслів із значенням пересування в просторі. Так, в останніх двох реченнях могло б бути дієслово *кинулась, побігла, подалась; кинувся, підбіг* або лексично близькі до них. Проте жодне з цих значень, навіть стилістично найбільш влучне для окремого випадку, не дало б тієї експресії, яка створюється лаконічністю фрази, зумовленої еліпсисом дієслова. Приклади речень цього типу з творів інших письменників: «*А тут і Чіпка в хату»* (П. Мирний); «*Так мати мерщій до хазяїна мене, в село одно»* (А. Тесленко); «Я так і обімліла, відьма, це ж відьма! Скипіло моє серце... Стиснула міцно дійницю *та за нею. Вона з двору — я за нею. Вона попід тином сюди, смик туди — я за нею.* Плигнула через рівчак у город Митрохи—*я за нею»* (М. Коцюбинський).

Окрему групу становлять еліптичні речення з наявним додатком і підметом при можливій наявності обставини, а іноді — при формальній відсутності підмета. Присудок, який не називається при такій формі речення, часто має значення швидкої дії з інтенсивним початком на зразок *схопити, кинути, вдарити* і под. Значення дії сприймається відображено — через об'єкт, на який вона прямо чи посередньо спрямована, або через знаряддя, яким здійснюється. Головна увага при вимові таких структур концентрується на деталях руху, на тих об'єктах, які виражені другорядними членами. Напр.: «*А дівчата — за одіж,* і, як вітром здуло, лиш лози затріщали» (А. Головко); «Ах! — *і руку до*

грудей, а другу — до бинди голубої на голові» (А. Головко); «Іменно! Як що — *зараз за наган»* (А. Головко); «Я ішла лісом, *дуб мене за хустку»* (П. Тичина); *«Гранати — в двері»* (М. Бажан). Те саме у фольклорному мовленні (див. «Українські народні казки», за ред. П. М. Попова, К., 1951): «А далі підманив до себе голубка, глядь, аж під крильцем карточка. *Він за карточку»* (стор. 118); «Розв'язали торбину. Як допались діти: *той за сало, той за паляницю»* (стор. 129).

Еліпсис присудка, що ним виступає одне з дієслів із значенням пересування в просторі, може й не викликати враження і уявлення про дію, що швидко розгортається, і характеризувати, в основному, його плавний, повільний темп. Такі еліптичні структури, будучи представлені сполученням обставини чи додатка з підметом при можливому означенні, поширені в художньо-літературній мові, в тому числі й авторській, що подається в плані, звичайному для усної мови оповідності. Напр.: *«Другі до дітей, до гурту,* а він знай самотою. Забереться було в бур'яни, нарве квіток, назбирає кузьок та й грається ними нишком. *А до людей, до гурту—ні»* (П. Мирний); *«Як тільки неділя—люди до церкви, а він «на явку» до станового»* (М. Коцюбинський); «А тим часом стародавню Січ розруйнували: *Хто на Кубань, хто на Дунай;* Тільки і остались, Що пороги серед степу» (Т. Шевченко); *«Ми,* Федоре Івановичу, *до вас вроді як делегація,—* додав Тимоха Невкипілий» (А. Головко). При такій же, в основному, побудові речення семантика еліпсованого присудка, визначаючись загальним змістом конструкції і, передусім, лексичним значенням другорядних членів, може мати ту особливість, що, будучи близькою до дієслів із значеннями руху, вона разом з тим перебуває на їх периферії і якоюсь мірою наближається за значенням до буттєвого дієслова, напр.: *«До пустель, каналу й річки наші славні п'ятирічки — мовби до дітей, до своїх дітей»* (П. Тичина); *«А назустріч йому з ослонів — очі, очі... молоді, з захопленням»* (А. Головко).

У простому і складному реченнях можуть не називатись два і більше присудки із значенням руху. Неодмінною ознакою побудови таких конструкцій є обставина, додаток або різне сполучення їх. Вони надають розповіді виразної динаміки, показують енергійність дій, через що й вимовляються швидким темпом, напр.: «Як ось приходить старшина. Не вспів ще й з воза встать, *як він до нього, картуз з голови* та так весело...» (А. Тесленко); *«За руку його та до себе в світлицю»* (А. Тесленко); *«Він поза ставом, я поза ним, він — у ліщинку* і зник» (С. Васильченко).

2. Речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення), які виражають наказ, просьбу, побажання, заклики, привітання, прокляття, подяку, запитання і под. Частина їх — це типові формули військових, спортивних команд тощо.

У більшості випадків такі структури лаконічні, усталені багатовіковою практикою вживання, часто застосовувані й емоційні.

При вимовленні структур із значенням побажання, привітання, наприклад, *Спокійної ночі!, З приїздом!* і под., усвідомлюється відсутність дієслова, тому що іменник у родовому або орудному відмінку сприймається тут придієслівно.

У зв'язку з певними обставинами і завданнями мовлення, його своєрідною спрямованістю та інтонацією, з якою такі речення вимовляються, значення дієслівності загалом чітко оформлене в свідомості мовців і не породжує здогадності щодо того, яке саме дієслово відсутнє в реченні. Щоправда, трапляються випадки, коли такі структури функціонують як формально повні: *Бажаю спокійної ночі!* і при потребі підкреслення особи тощо: *Я бажаю спокійної ночі!; Вітаю з приїздом!* і *Я вітаю з приїздом!* Це, однак, не означає, ніби за певних умов формально неповну конструкцію типу *Доброго здоров'я!* ми сприймаємо як уламок повної—*Бажаю доброго здоров'я:* за змістом обидві структури є самодостатніми, і різняться вони між собою тільки граматично й стилістично. Як і в усіх інших випадках неповноти чи еліптичності речення — це паралельні засоби вираження того самого змісту, кожен з яких набув своєрідної стилістичної спеціалізації в системі комунікативних одиниць мови.

Суттєва важлива риса цих конструкцій виявляється також в інтонації — виразно наказовій, прохальній, закличній, побажальній, загалом кажучи, спонукальній, яка реалізується в безлічі відтінків, кожен з яких так чи інакше видозмінює модальне значення висловлюваної думки. В писемному мовленні такі ритмомелодійні відтінки відтворюються розділовими знаками, авторськими словами, ремарками (в драматичних творах), усім контекстом. Напр.: «*Води!* — скрикнув смотритель.— *Води!*» (П. Мирний); «*До броні!* Настала година слушна Постати за край в обороні. Бо вже доконала неволя страшна. *До броні,* слов'яни, *до броні!*» (М. Старицький); «*На міст!* — крикнув він до вершників.— *Через Десну!*» (О. Копиленко); «В цю вирішальну атаку вас поведе Реввійськрада Першої Кінної. *Вперед! За Леніна! За радянську владу!*» (С. Скляренко); «*За сміливість!* — лунають голоси» (М. Коцюбинський); «*За борт його!... На палубу його!...*» (О. Корнійчук); «*Зброю на землю!* — крикнув сивобородий» (О. Копиленко); «*Вогонь на мене!...* — кричав Орлюк» (О. Довженко); «Ану, музики, *коломийки!*» (І. Франко); «*Свободу кожному народу!*» (П. Тичина); «Тінь... недалеко в темряві схвильований голос:— Насте, *на хвилину сюди!*» (С. Васильченко); «Услід за цим лунає хрипка, груба команда.— Припинити балачки! *Дівчатам — наліво! Хлопцям — направо!* Шику-у-йся!» (О. Гончар); «*Тихіше, тихіше,* Омеляне,— застережливо зашелестіла темінь...» (М. Стельмах).

Окрему щодо виконуваної функції групу еліптичних конструкцій становлять типові форми виразу вітання, прощання, побажання, подяки і под. Вони мають досить усталене морфологічне вираження, яким виступає та чи інша непряма відмінкова форма

(часто з прийменником) або прислівник. Напр.: «Б а т у р а. *Доброго ранку.* А г а. *Доброго ранку*» (О. Корнійчук); «*Всього доброго,* Грицю.— *Всього доброго,*— з чуттям стискує руку міцними пальцями» (М. Стельмах); «С о т н и к. *До скорої зустрічі*» (М. Старицький); «*За ваше здоров'я, діти!* — проголошує він» (О. Гончар); «*За ваше...*— усміхнувшись, кинув він головою до дівчини й випив чарку.— *На здоров'ячко,*— охоче відповіла та» (С. Васильченко); «*Щасливо!* — почулося вслід йому чиєсь побажання і короткий, обрубаний сміх» (І. Микитенко); «*Добрий день у хату*» (М. Стельмах); «*Добридень вам,* кумо» (М. Коцюбинський).

3. Речення з еліпсисом присудка (головного члена односкладного речення), що має значення буттєвого дієслова. Цим еліптичним конструкціям властиві нульові форми повнозначного дієслова *бути*, що усвідомлюються у функції повноправних присудків, тобто в своєму реальному буттєвому значенні або в окремих варіантах цього значення. Еліпсоване дієслово може бути маловиразним щодо семантики, може сприйматись наближено до семантики інших дієслів. Наприклад, у реченні *А в очах — жах* (А. Головко) — можна вбачати як еліпсис буттєвого дієслова *є*, так і еліпсис одного з таких дієслів, як *світиться, палає, миготить* тощо. Будову таких речень найбільше характеризує сполучення обставини місця або часу з підметом. Напр.: *Солдати в тривозі* (О. Довженко); *Але раптом — тривога* (О. Довженко); *Вдома в неї — тиша* (О. Гончар); *А потім — знов метелиця* (І. Микитенко); *В росі Тарасова могила, навколо — мармур і чавун* (В. Сосюра); *А кругом широколистії тополі* (Т. Шевченко); *Пил і вітер в обличчя* (В. Сосюра); *Уже сонце на небі* (Ю. Яновський); *Другого дня знов іграшки, сміх, ласощі* (М. Коцюбинський); *На ранній весні провесні,* гей, *на світанню гук* (П. Тичина).

Різновидом розглядуваних речень в теперішньому часі є односкладні й двоскладні конструкції з еліпсисом буттєвого дієслова в значенні минулого, майбутнього часу або умовного способу. Змістова і структурна еліптичність таких речень є очевидною, легше сприйманою. Значення умовності морфологічно виражається часткою *би* (*б*) або сполучником *щоб*. Напр.: «Мене всі потроху не любили за мій язик. *Вже що на умі, то й на язиці*» (П. Мирний); «Але минали дні за днями, *а наслідків поки що ніяких*» (А. Головко); *І раптом — війна* (А. Головко); *Ось незабаром і Піски* (П. Мирний); «Не підводячи голови, промовив стиха:— *Ромодан зараз*» (А. Головко); «Дожидаю, *що далі*» (С. Васильченко); «Земля є. Для хліба знайдеться. А резерв потрібен. *Може посуха або який недорід*» (І. Рябокляч); «Ув економію! Хай б'є телеграму, що громада викликає. Не хоче самоправно, *а щоб по закону*» (А. Головко).

Своєрідною видозміною еліптичних речень є односкладні конструкції з еліпсисом заперечної форми дієслова *бути* або семантично близького до нього заперечного дієслова. В таких кон-

струкціях наявні форми морфологічного виразу заперечення: або підсильно-заперечна частка *ні-ні, ні* в сполученні з іменем у родовому відмінку, або заперечні займенники *нікого, нічого*, або прислівник займенникового типу *ніде, ніколи* тощо. Напр.: «*Кругом хвилі*, як ті гори — *Ні землі, ні неба*» (Т. Шевченко); «А борщ же той... аж нудить кислятиною: *ні олійки, ні квасольки в ньому*» (А. Тесленко); «*Бо чого ж це, справді, за цілий день ось із степу з дороги ні душі заробітчан?*» (А. Головко); «До Копійчаного хутора їхати сміливо — *ніде нікого*» (А. Головко).

4. Речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова мовлення, найчастіше вживаються у функції так званих авторських слів, які передують прямій мові. В постпозиції вони простежуються зрідка. Напр.: «Треба ж комусь і на баяні грати,— регоче витівник, *а Тоня йому знов на це:* В мене он п'ятикласник Петько Шамрай сам на баяні вміє не гірше за вас» (О. Гончар); «*Мати до малої:* А ти не дослухайся, Катре,— спи» (С. Васильченко); «А коней нема, — *це Давид*» (А. Головко). Еліпсис дієслова мовлення в авторських словах дозволяє уникнути повторення дієслова *говорити* та його синонімів, унаслідок чого ущільнюється мовний вираз думки. Інтонації персонажів органічніше вплітаються в авторську мову, а весь виклад досягає значної виразності й гнучкості.

За особливостями будови речення з еліпсисом дієслова мовлення можуть становити сполучення постпозитивної обставини або додатка з підметом, тільки підмет чи обставину тощо, напр.: «*Дід замріяно:* «Еге ж! Гайдамаки! То були люди!» (С. Васильченко); «*Дівчина* сіла, втерлась і *так жалібно*: «Отож, не через що й... розщиталась я» (А. Тесленко); «*Сердито й лагідно:* «Ось де він, заволока. Ану, вставай, та зараз до хати» (С. Васильченко); «*А дід:* «Куди вони їздять усе?» *Батько:* «На те вони й на конях, щоб їздити» (А. Головко); «*А береза їй:*— Ну, що ж я скажу тобі» (П. Тичина); «*Миколка своє:*— Та, мамо, що їсти» (А. Тесленко). Серед явищ цього плану багато узвичаєних усномовних зворотів типу *Він мені на це; Я їй на те; Вона йому у відповідь* і под.

Пор. також конструкції з еліпсисом дієслова мовлення в прямій мові персонажів та в авторській мові при об'єктивному викладі і при викладі у формі оповіді від 1-ї особи, напр.: «...поживеш, Роздивишся в хаті, Та й ми тебе побачимо — *Отоді й за плату*» (Т. Шевченко); «Вона озирнулась. Федір кинувся:— *Хоч одно слово...* Люба моя, мила моя! (П. Мирний); «*Ти про що? — А про те саме*» (М. Стельмах); «*Хочу*, Федоре Івановичу, *про Артема з вами*» (А. Головко); «Зажди, голубчику мій. *Як же тебе?* — Усиков моє прізвище» (А. Шиян); «А Залізняк попереду... Їде собі, люльку курить, *Нікому ні слова*» (Т. Шевченко); «*Василь знов нічого.* Вона на бабів — *і баби нічого — про своє не перестають*» (А. Тесленко); «Мати прибіжить *та про батька мер-*

щій, а воно втре носа і на ворота кивне головою» (А. Головко).

5. Речення з еліпсисом присудка (або головного члена односкладного речення), що має значення дієслова сприймання. До дієслів сприймання належать такі, як *бачити, глядіти, дивитись, роздивитись, запримітити, чути, відчути, сприйняти* і под. Разом з дієсловом еліпсується сполучник сурядності або сурядності та підрядності разом. Речення, в яких не названо дієслово сприймання, структурно оформляються як прості або складнопідрядні. Підрядне речення, переважно додаткове (рідше — мети), залежить у цих конструкціях від дієслова сприймання, формально відсутнього в головному реченні. Напр.: «*Дивлюся: хати над шляхами Та городи з стома церквами...*» (Т. Шевченко); «*Він озирнувся, чи ніхто не сміється*» (О. Гончар). Відповідно до норм книжно-літературної мови ці речення мали б такий вигляд: «*Дивлюся і бачу хати над шляхами та городи з стома церквами*»; «*Він озирнувся, щоб побачити (почути), чи ніхто не сміється*». Еліпсис дієслова мовлення в цих реченнях обумовлюється їх власними лексико-граматичними ресурсами, є їх характерною ознакою, частково нормою, а тому й сприймається з меншою лексичною чіткістю, ніж це властиво для будь-яких власне неповних речень з пропущеним присудком.

Складні речення з еліпсисом дієслова сприймання, ускладненого нестачею сполучника (або сполучників), поділяються на дві групи. До однієї з них належать складні речення, що в своїй першій частині мають еліпсис одного з дієслів сприймання і сполучника *і*, а в другій — сполучника *що* (сюди ж належать також ті самі, по суті, конструкції, але з наявним підрядним сполучником *чи*). Напр.: *Ідуть — під дубом зелененьким Кінь замордований стоїть* (Т. Шевченко); *Приходжу ближче — се мій батенько старенький* (Ю. Яновський); *Понесу йому я пити, чи не буде говорити* (Нар. творч.).

Другу групу утворюють складні речення, в головній частині яких не названо дієслова сприймання, від якого залежить речення підрядне — з сполучником або без нього. Особливістю цих структур, порівняно з попередніми, є те, що в їх складі, в головному реченні, наявне ще інше, до того ж лексично виражене, дієслово сприймання, яке вказує на початок дії, означеної випущеним дієсловом-присудком. Чимало таких речень у поезіях Т. Шевченка: «Летим... *Дивлюся — аж світає, край неба палає*»; «*Дивлюсь твоя,* мій брате, *мати Чорніше чорної землі Іде, з хреста неначе знята...*»; в творах інших письменників: *Подивиться кругом — багато поля* (Г. Глібов).

6. Речення з еліпсисом дієслова-присудка (або предикативного члена односкладної конструкції), що узвичаїлись як виразники запитання. Неназваний присудок лексично не зовсім виразний і сприймається як дієслово з тим або іншим речовим значенням або із значенням буття, наявності, існування в теперішньому, минулому або майбутньому часі. Такі побудови здебільшого ском-

поновані з обставини, вираженої прислівником *де*, і підмета або ж являють собою сполучення додатка, вираженого займенником *що* в знахідному відмінку, з іншим займенником або іменником в орудному відмінку. Сюди належать також структури, що складаються лише з займенника *чого* або з сполучення його з іншим займенником чи іменником. Напр.: *Де Федір?* (П. Мирний); *Де Зінька?* (М. Кропивницький); Ну, *що тобі?* (А. Головко); «Галю...— стиха обізвався він.— *Чого?*» (П. Мирний); «*Чого ви,* хлопці?— спитав Роман» (А. Головко); «*Чого йому до мене?*— дуже здивувався Гмиря» (А. Головко).

7. Речення з еліпсисом підмета в двоскладному реченні або додатка в двоскладному і односкладному.

Неназваний член речення в таких конструкціях легко вгадується з їх змісту і будови, передусім увиразнюється наявним у реченні означенням, узгодженим з формально відсутнім членом, підказується життєвим досвідом мовців, у тому числі й мовним. Напр.: «Зорі сяють: *Серед неба горить білолиций*» (Т. Шевченко); «Осінь... *Мені—дев'ятнадцятий*» (С. Васильченко); *Дівчата співали весільної* (О. Стороженко); «Убийте пса! *А собачат своєю заріжу*» (Т. Шевченко); «Біля колодязя зарипів звід, *витяг в корито Давид свіженької*» (А. Головко); «Значить, *свіженького,* Давиде, *змелемо? — Вже ж не торішнє*» (А. Головко); *Так ти почав такої?* (О. Копиленко); «Це правда, Віталику, що людина довше може витримати без їжі, ніж без води? — *Ми питимемо морську*» (О. Гончар).

8. Речення (односкладні) з еліпсисом предикативного слова *треба, можна, необхідно* і под. при наявності інфінітива або, рідше, при його відсутності. Напр.: «Оддали нас у школу, непремінно, щоб розумні були — *тому свитини, тому чобіток.* Чухає голову батько, не знає, де взяти» (А. Тесленко); «Чого я думаю? У попи, А як не схоче, то на Січ, І там не згине вражий хлопець. *Іти лиш в хату...*» (Т. Шевченко); «Пішов — і що ж... Пройшло щось місяців коло двох в тісноті, *що ні лягти, ні присісти*» (А. Тесленко); «Отож, *а тепер і поготів ні забігати вперед, ні відставати*» (А. Головко); «А воно й пече, *і випустити ніяк*» (А. Головко).

9. Речення (односкладні) з еліпсисом інфінітива — при наявності предикативного слова або слів *пора, час.* Напр.: *Людині треба з горем на люди* (П. Мирний); *У спасівку раз мені в волость треба було* (А. Тесленко); «Годі! *Пора додому,*— сказала Ївга» (П. Мирний); «Пора вставати. *Час на роботу*» (М. Стельмах).

ПРИЄДНУВАЛЬНІ КОНСТРУКЦІЇ

Під терміном *приєднувальні конструкції* об'єднуються різнорідні синтаксичні побудови, які мають ту спільну ознаку, що вони формуються як додаткові частини попереднього речення в контексті, але виділяються в окреме самостійне речення — повне чи, здебільшого, неповне. Замість терміна *приєднувальні конструк-*

ції (речення) вживаються також назви *приєднувально-видільні речення, видільні речення* тощо.

Є підстави для виділення чотирьох основних структурних різновидів приєднувальних конструкцій. Перший і другий з них становлять звичайні речення — двоскладні або односкладні.

1. **Повні приєднувальні конструкції (речення)**, напр.: «Невесело, сину! Дніпро на нас розсердився, Плаче Україна... *І я плачу*» (Т. Шевченко); «Сідай, Грицю. *Розгостися у мене. Побалакаємо*» (І. Франко).

2. **Неповні приєднувальні конструкції (речення)** складаються з одиничних чи однорідних підметів, присудків або головних членів односкладного речення. Головні члени речення можуть ускладнюватися другорядними, напр.: «А я їсти хочу!»—обізвався Гаврилко.— «*І я! І я!..*» — кричали разом Дмитрик та Марійка» (М. Коцюбинський); «Бо таки недарма кращі люди голови поклали. *І твій Юхим*» (А. Головко); «Це я вам кажу. А мені сказав Ленін. *Великий наш учитель.* Зрозуміло?» (О. Довженко); «На Чубинського напав тепер страх. *Ганебний, підлий страх*» (М. Коцюбинський); «Я старий чоловік. *Бідний чоловік*» (І. Франко); «Ми скликали зібрання виборців, і він представлявся виборцям. *Промовляв*» (І. Франко); «Ну, то продайте мені.— Тобі? А тобі навіщо? — Так собі. *Потрібно*» (І. Франко).

Своєрідний щодо будови і функції варіант неповних приєднувальних конструкцій становлять ті з них, які мають частку *теж (також)* при іменникові, займенникові або двох іменниках чи займенниках у ролі підмета та сполучник *і* з приєднувальною функцією (сполучника може й не бути). Завдяки такій побудові речення цього типу означають, що мовець приєднується до думки іншого, наслідує його своєю дією або перебуває в тому, що й він, стані, напр.: «Він усміхнувся. *І Яшко теж*» (А. Головко); «А він — чудний такий: на неї дивиться, тоді одірвався, одхилив голову, очей не зводить... *Вона теж*» (А. Головко); «Дехто спати вкладався. *І Яшко з Прокопом теж*» (А. Головко). Функцію відсутньої частки іноді виконує сполучник *і* або, навпаки, частка заступає відсутній сполучник. Приєднувальний зв'язок від цього не послаблюється. Відсутність одного з цих елементів компенсується посиленням інтонації. Такі побудови здебільшого характеризують мовлення чуттєве, драматичне, напр.: «Рихлов зійшов з паперті. Ткнув пальцем на Гириченка Гната: — Ти зараз підеш на кладовище могилу для забитих німців копати. *І ти!* — показав на рудого селянина.— *Ти теж... Ти... Ти...*— показував він на груди селян.— Розійдись!» (О. Десняк).

3. **Приєднувальні слова-речення.** Фрагментарність граматичної будови, синтаксична нечленованість і змістова слабкість, неокресленість слів-речень, особливо тих, що виражаються неповнозначними словами і вигуками, спричиняється до обмеженого і невиразного застосування окремих типів їх (емоційно-оцінних, стверджувальних і заперечних) у приєднувальній функції. До то-

го ж з попередніми різноструктурними реченнями вони вступають у приєднувальний зв'язок лише в усно-розмовному монологічному мовленні і зовсім не властиві мовленню діалогічному чи полілогічному, напр.: «Ну, на другий рік будете мати господарем класу о. Телесницького. *Золота душа!*» (І. Франко).

4. **Власне приєднувальні конструкції** становлять граматично залежні частини попереднього речення, один чи кілька його *другорядних* членів. Інтонаційно оформлені як окремі речення, як речення «від крапки до крапки», напр.: «Відтоді вони зробилися приятелями. *Не надто близькими, а все-таки*» (І. Франко); «Кажете, позбулися карателі і техніки і гонору? — *І життя!*» (М. Стельмах); «Та я ж беру і кукурудзу. *І соняшник. І просо!*» (І. Рябокляч); «І телеграфістку охопив жах. *І ще когось*» (О. Довженко); «Уважно слухали селяни... *І біля припічка, і на полу*» (А. Головко); «Хлопці! Двоє вас до мене. Держіть мене за ноги. *А міцно!*» (І. Франко).

Спільна для всіх типів приєднувальних конструкцій ознака криється у своєрідних особливостях інтонування, ритмомелодики. Трохи спрощуючи явище, можна вказати на такі особливості у вимові цих конструкцій, як пониження голосу і виразна пауза перед приєднуваним елементом, що вимовляється з особливим тембром.

Інша річ — зміст приєднувальних конструкцій. Ті з них, що належать до першого типу,— повні приєднувальні речення — виявляють порівняно малу залежність від попередніх речень, але трохи більшу, ніж звичайно, особливо тоді, коли вони починаються сполучником *і*. У відриві від контексту не мають самостійного значення і, отже, не зрозумілі неповні приєднувальні речення і приєднувальні слова-речення з емоційно-оцінним, стверджувальним або заперечним значенням (2-й і 3-й типи). Їх граматично-змістова характеристика збігається з відповідними звичайними неповними реченнями або з емоційно-оцінними іменниковими словами-реченнями. Тому сказане нижче повністю стосуватиметься лише найбільш типових приєднувальних конструкцій — власне приєднувальних, які для більшої зручності називатимуться без уточнюючого слова «власне».

Приєднувальні конструкції мають деякі своєрідні, тільки їм властиві змістові, граматичні та ритмомелодійні ознаки. Можна вказати на такі їх основні особливості: своїм змістом приєднувальні конструкції максимально залежать від контексту, а саме — від змісту і будови попереднього, структурно основного речення. З ним вони пов'язуються так щільно, що окремо сприймаються як зовсім недостатні в змістовому відношенні.

Приєднувальні конструкції доповнюють зміст попереднього речення, до якого приєднуються. Однак у переважній більшості випадків таке доповнення випливає не стільки з внутрішньої змістової і, тим більше, граматичної будови основного, попереднього речення, скільки залежить від додаткових умов ситуації (обстановки розмови) або від додаткових міркувань мовця. Так,

наприклад, сам по собі зміст речення «Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють зелені тополі» не виявляє потреби в тому, щоб доповнити його такою приєднувальною конструкцією, яку знаходимо в М. Коцюбинського: «Повітря тремтить від спеки, а в срібнім мареві танцюють зелені тополі. *Широко, гарно, спокійно*» («Intermezzo»). Без сумніву, друге речення поглиблює, розгортає зміст першого. Проте його могло б і не бути, оскільки воно не входить органічно в основний план судження попереднього речення.

При приєднанні певний елемент думки виникає ніби під час її висловлювання, являючи собою доповнення до неї, ніби випадкове, але зумовлене свідомим прагненням мовця (автора) до розширення, уточнення того, що він сказав раніше. Виняток становлять ті випадки, коли приєднувальні конструкції пов'язуються з попередніми основними реченнями відношеннями причинно-наслідковими, пояснювальними тощо, напр.: «Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався. *Мовчазний, уважний, кмітливий*» (Н. Рибак); «О! Моя Варвара золота жінка... *Спокійна, розсудлива, прихильна*» (М. Коцюбинський). Тут немає звичайного доповнення до змісту попереднього речення, а наявне його роз'яснення, розкриття, між реченнями встановлюється змістова взаємозалежність. Виділені речення вказують на причину того, про що говориться в попередніх реченнях, і своєю семантикою майже дорівнюють підрядним реченням причини з пояснювальним відтінком (пор.: «Лавріну Капусті Федір Свічка сподобався: *мовчазний, уважний, кмітливий*»).

З попереднім стрижньовим реченням приєднувальна конструкція становить єдине змістове ціле. Проте інтонація приєднувальних побудов, як уже зазначалося, різко індивідуальна. Ці конструкції завжди вимовляються в якісно іншій тональності, ніж ті речення, від яких вони залежать своїм змістом і граматично. Виразність і своєрідність інтонування приєднувальних конструкцій завжди зумовлюється стилістичними причинами, потребою змістового підкреслення тих мовних одиниць, які так чи інакше доповнюють висловлене раніше. За своєю функцією приєднувальні побудови найближче стоять до відокремлених другорядних членів речення. Ці члени, особливо в кінці речення, можуть зовсім відриватися інтонаційно від основної частини речення і так само інтонаційно оформлятися як окремі речення, напр.: «До побачення. Працюй, Дмитре Тимофійовичу! *Сміливіше! По-більшовицькому!*» (М. Стельмах); «Крізь листя дерев і контури хат виднілися далекі обриси поля. *Зеленого, соковитого*» (Ю. Смолич), пор.: «Працюй, Дмитре Тимофійовичу, *сміливіше, по-більшовицькому!*»; «...виднілися далекі обриси поля, *зеленого, соковитого*». Легко бачити, що навіть відокремлені члени в кінці речення не набувають тієї рельєфності, сили і виразності, яка досягається, коли відповідні слова оформляються у вигляді окремих речень.

Приєднувальні конструкції здебільшого складаються з одного, двох чи трьох членів, що є або означеннями, або обставинами, або додатками. При обставинах і додатках часто наявні означення. Тим самим власне приєднувальні конструкції бувають трьох логічно-синтаксичних типів — означальними, обставинними і додатковими.

Означальні приєднувальні конструкції складаються з одного чи кількох прикметників або й слів інших частин мови з означальною функцією, напр.: «У нього, мовляв, теж план є. *Поганенький*» (А. Головко); «Вона лишилася одна в хаті. *Одна-одінісінька*» (О. Кобилянська); «Ось і вечір. *Вітрястий, погрозливий*» (І. Микитенко); «І — регіт. *Важкий, неквапливий*» (О. Гончар); «Вона хоче загладити свою вину. Признається в нетактовності. *Шляхетна! Добра!*» (І. Франко); «Будь певний, що я тебе люблю і не покину ніколи, ніколи! Твоя буду або нічия, чуєш? *Твоя або нічия!*» (І. Франко); «Ах, те життя... *Безжурне, у достатках, у розкошах*» (М. Коцюбинський); «Матюха де взявся в шапці кудлатій на потилиці, з наганом у руці. *Червоний і теж захеканий*» (А. Головко); «Да, хороші, чесні люди були. *Нелукаві, нехитрі. Прості, роботящі, добрі*» (М. Стельмах).

Приєднання атрибутивних членів у функції приєднувальних конструкцій є засобом зосередження уваги читача (або слухача) на певних важливих елементах висловлюваної думки. У відношенні до підмета попереднього речення такі конструкції виконують деталізуючу роль. Їх характеризує інтонаційна самостійність і виразність. Функціонально вони близькі до предикативних членів речення — присудків або й належать до їх складу. Тому їх можна вважати предикативними означеннями. Це досягається не тільки постпозицією приєднаних означень та їх граматичною формою — називним відмінком, а й тим загальним значенням ознаки, яке властиве в цілому і прикметникам, і дієсловам.

Проте елементи присудковості не відчуваються в приєднувальних конструкціях, що є означеннями, які здебільшого виражені прикметниками і узгоджені з іменниками основного речення в синтаксичній функції додатків або обставин. Напр.: «Се вони, невидимі [жайворонки] кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. *Дзвінку, металеву, капризну*» (М. Коцюбинський); «Розумієш, я стояв ранком на острові серед моря. *Високому, прекрасному, гордому*» (М. Коцюбинський).

Морфологічно приєднувальні конструкції можуть становити дієприкметникові звороти. Напр.: «Душно в хаті, а сиділи, хоч простоволосі, та в кожухах, в юпках, тільки порозстібалися, а не скидали. *Пропахлі потом, овчинами, чорноземом*» (А. Головко); «Давид почав читати дописи. Добра з них половина були його власні, але були і ще чиїсь. *Писані чорнилом і олівцем, усі карачкуватими, незграбними почерками*» (А. Головко).

Обставинні приєднувальні конструкції виражаються прислівниками або непрямими відмінками іменників

(з прийменниками чи без них). Напр.: «Дзигарі в столовій пробили другу. *Голосно, різко*» (М. Коцюбинський); «А я ходжу. *Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток*» (М. Коцюбинський).

Обставини, які виділились в окреме речення, доповнюють здебільшого значення присудка того речення, від якого вони залежать змістом і граматично. Однак досить часто такі обставини служать уточненням до синтаксично однорідної обставини, наявної в основному реченні.

Обставинні приєднувальні конструкції можуть по-різному доповнювати зміст присудка (або обставини) попереднього речення. Відповідно до цього можна виділити певні логічно-граматичні різновиди приєднувальних конструкцій, які найчастіше мають такі значення:

а) обставин способу дії: «Так от я задумав зробити се принадніше. *Солідніше*» (І. Франко); «Марта ревнувала Антона. *Уперто, затаєно, сильно*» (М. Коцюбинський); «З тим і пішли криничани. *Повагом, понуро, витягшись ланцюгом*» (О. Гончар); «І слухає мій сум природа. Люба. Щира. *Крізь плач. Крізь сміх*» (П. Тичина); «Проч усякі чорні думи! Ціль осягнена! Скарб здобутий! *Ціною здоров'я, терпінь, пониження і розчарувань*» (І. Франко);

б) обставин місця: «А ми, Упоравшись, пішли шукати Нової хати і найшли Зелену хату і кімнату У гаї темному. *В лугах, В степах широких, в байраках Крутих, глибоких*» (Т. Шевченко); «Не дивлячись стежок, пішов я блукати по лісі, як сновида. *Поза ставом, греблею, в ліщину*» (С. Васильченко); «Уб'ють, може, й сю ніч. *У шелюгах*» (А. Головко); «То вертаються титани з чорної землі. *Із далекої літани, там, де королі*» (П. Тичина);

в) обставин часу: «Однак, незважаючи на той зневажливий рух, хмарка турботи повила Замфірове чоло. *Не надовго,* правда» (М. Коцюбинський); «Упала на піл Марія й ридала, як ще ніколи. *До самого вечора*» (А. Головко); «Пізніше, мамо, купимо. *Зимою*» (М. Стельмах);

г) обставин причини: «Може, цигарку позволиш? Ах, правда, не вживаєш,— пам'ятаю! *З принципу!*» (І. Франко); «Пані Олімпія поперед усього звернула очі на згарища. *По старій звичці, без сумніву*» (І. Франко);

д) обставин міри: «О, я багато реготалася того вечора, дуже багато. *Занадто багато*» (І. Франко).

Додаткові приєднувальні конструкції. Граматично приєднувальні речення-додатки можуть бути як окремими словами, так і словосполученнями: «А на шостака візьмемо цигарок, — додав Гаврилко.— *І сірників!*» (М. Коцюбинський); «Робить, як автомат. Сам без душі і довкола себе бездушність розпускає. *Пустоту*» (І. Рябокляч); «Прокіп: ...Баби тепер усім керують. *І колгоспом, і сільрадою*» (О. Корнійчук); «Давидко воли поганяє, а Стах за плугом борозною йде і щось розповідає,

бувало. *Про родину свою, про інші краї, про минуле*» (А. Головко); «Нічого не ощадила мені доля за ті три роки. *Ані розчарувань, ані ганьби, ані богатства, ані бідності*» (І. Франко); «Адже через вас... усе покинула. *Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все!*» (І. Франко).

Джерела приєднувальних конструкцій — у повсякденній усномовній практиці. Їх застосування в мові творів художньої літератури обумовлюється контекстом (причому тільки контекстом попередніх речень) і становить художній прийом, яким користуються, щоб виразити найрізніші змістові і експресивно-стилістичні відтінки.

Приєднувальними конструкціями завжди підкреслюються важливі деталі обстановки, вагомі зовнішні риси людини, визначальні риси її характеру, психічного стану тощо. Тим самим ці конструкції роблять мовлення точнішим і яскравішим, відчутно збагачуючи засоби мовного вираження.

ЕКВІВАЛЕНТИ РЕЧЕННЯ

Крім речень, вагому роль у мовній комунікації відіграють синтаксичні утворення, які беззастережно не можуть бути віднесені до категорії речення, бо не мають певних його суттєвих ознак. Зокрема, такі побудови не диференціюються на члени речення або ж становлять незакінчену частину речення. Функціонують же вони як повноправні виражальні засоби мови, що сприймаються на синтаксичному рівні речення, як його своєрідні замінники, через що їх можна об'єднати загальним терміном «еквіваленти речення». Це слова-речення, незакінчені речення і звертання-речення.

При спільності певних істотних ознак кожна з цих структур має особливості в граматико-змістовій будові і функціонально-стилістичному застосуванні.

Слова-речення

Термін *слова-речення* майже остаточно усталився у вітчизняному мовознавстві, хоча він і не зовсім точний, не цілком однозначний, бо словами-реченнями подекуди називають однослівні речення — двоскладні і односкладні. Під словами-реченнями прийнято розуміти конструкції типу *Так, Атож, Ні, Невже?, Геть!, Ну!, Караул!, О!, Ех!* і под. Усі вони здатні формувати комунікативні одиниці мови самостійно, без допомоги інших слів.

Слова-речення передають реакції, відгуки мовця на висловлення співрозмовника, на його заяви, твердження, особливо часто — на його запитання. Без зв'язку з ними слова-речення незрозумілі, втрачають комунікативну силу.

Слова-речення виступають формами синтаксично нечленованого вираження модально-логічних категорій ствердження, за-

перечення, запитання, спонукання, а також емоційної оцінки тощо. Відповідно до цього й розрізняють слова-речення ствердження, заперечні, питальні, спонукальні, емоційно-оцінні та деякі інші.

Слово-речення відноситься до того члена в попередньому реченні-репліці, який має на собі логічний наголос, виділяється особливою інтонацією. Напр.: «Наталія. Яка тут спека! Марина. *Так*» (О. Корнійчук); «Зінаїда. Макаре Олексійовичу, ви освідчились? Хмара. *Так*» (О. Корнійчук); «Гроза. А шкло зубами можеш згризти? Аркадій. *Ні*» (О. Корнійчук); «Клеопатра. Він у адміральській формі? Хмара. *Ні*» (О. Корнійчук); «Аркадій. А може, він грає на скрипці? Оля. *Ні*» (О. Корнійчук); «Чи ви не з Запоріжжя? Ви не з Січі?—*Ні, ні...*» (А. Малишко); «Жанна. Ви додому? Однолюб. *Так*» (О. Корнійчук); «Повечеряємо разом?» — *Ні...*» (М. Стельмах); «Вероніка. Ти вирішив поїхати сьогодні? Леонід. *Так*» (О. Корнійчук).

Слова-речення є своєрідними з різних поглядів: *синтаксичного* —не мають будови речення, будь-яких його членів, не поширюються за допомогою пояснюючих слів; *морфологічного* — виражаються переважно службовими словами і лише деякі типи повнозначних речень репрезентують їх; *функціонально-змістового* — через синтаксичну нечленованість не містять у собі значення диференційовано вираженого суб'єкта і об'єкта дії, самої дії, різних ознак, кількостей тощо.

Стверджувальна модальність репліки-відповіді *Так* на запитання *Чи він приїхав?* становить головний компонент її змісту, але в жодному разі не єдиний, бо недиференційовано нею також виражається думка, судження, що її у випадку повного, диференційованого формулювання можна було б представити як *Так, він приїхав*. Цих властивостей слово-речення не має у відриві від попередньої репліки-запитання, репліки-констатації або репліки-спонукання.

Зміст синтаксично нечленованих слів-речень різного типу визначається не тільки контекстом, але й значенням і функціональними можливостями слова, яким вони утворені, бо за певними лексемами звичайно закріплюються певні типові модальні значення та функції: за словом-реченням *Так* — ствердження, за *Ні* — заперечення, за *Невже?* — запитання, за *Геть!*—спонукання і т. д. У той же час слово-речення *Так* не може бути самостійним і прямим виразником, наприклад, спонукання, хоча при інтонації питальності може стати виразником питання. Це повною мірою стосується всіх без винятку слів-речень. Якщо, наприклад, слову-реченню *Еге* надати питальної інтонації, то воно виражатиме не ствердження чи згоду, як звичайно, а запитання. Певна річ, вибір характеру інтонації для слів-речень не довільний, а комунікативно зумовлений.

Слова-речення здебільшого характерні для мовлення діалогічного, насиченого експресією, почуттям. За поодинокими випадками, тільки стверджувальні й заперечні слова-речення можуть характеризувати мовлення спокійно-врівноважене, емоційно нейтральне, чи майже нейтральне, головним чином розмовно-побутове. Досить рідко слова-речення вживаються в науковій писемній мові і значно частіше —в науково-публіцистичній, у мові періодичної преси.

1. **Стверджувальні слова-речення.** Залежно від функції їх у зв'язному мовленні легко виділити чотири групи таких конструкцій:

а) найпоширеніша з них об'єднує власне стверджувальні слова-речення, що виступають як пряма і водночас позитивна відповідь на поставлене запитання. Одні з таких слів-речень репрезентують увесь зміст репліки-відповіді, а інші — тільки її частину, бо у відповідь, крім слова-речення, входить речення, в конкретному змісті якого розкривається зміст самого слова-речення, як, наприклад, у такому контексті: «На всі?» — *Авжеж*, що на всі» (І. Франко).

Один чи кілька членів попередньої репліки повторюються, як правило, не буквально, а лише у формі, яка вимагається граматико-змістовим зв'язком між реплікою-запитанням і реплікою-відповіддю: «Марійко,— сказав я тихо,— ви поїдете з нами?..» — *Авжеж*, поїду» (І. Микитенко).

Пряме ствердження того, про що запитують, виражається словами-реченнями *Так* (рідше *Да*), *Еге, Еге ж, Та еге ж, Ага, Атож, Авжеж, Аякже, Угу, Точно, Так точно* і под.

Слово-речення *Так* є звичайним у художньо-літературних текстах (переважно в діалогах), наукових, публіцистичних, що відбивають мовлення інтелігенції. Напр.: «Л і д а. Вже скінчили операцію? П л а т о н. *Так.* Л і д а. Йому легше? П л а т о н. *Так*» (О. Корнійчук); «Ви цілком свідомі себе? — *Так*» (О. Довженко); «Скажіть: ви комуніст, партієць? — *Так*» (І. Ле); «Значить, завтра? — *Так*» (І. Ле); «...тобі ж подобається бути в стані життя, так? — *Так*» (О. Гончар); «Я писав про вас, що ви перший підняли в атаку всю роту...—Хто? Я?—*Так*» (О. Довженко). Як відповідь на запитання стверджувальне слово-речення *Так* є звичайним для офіційно-ділового стилю мови: в офіційних розмовах-розпитах, у судових допитах, при заповненні анкет і т. ін. Замість *Так* із стверджувальною функцією все частіше виступає *Да*, особливо в усному мовленні робітників, селян, що знаходить свій вияв також і в мові творів художньої літератури: «Що, любуєшся?.. Наче писанка село? — ніби одгадавши його думи, промовив Свирид Яковлевич.— *Да*» (М. Стельмах); «Померла, значить? — *Да*» (І. Микитенко).

Для розмовно-побутового стилю мови усталеними є власне стверджувальні слова-речення *Еге; Ага:* «А що ви, Франю, уже встали? — *Еге*» (М. Коцюбинський); «Автобус пішов? — *Ага*»

(розм.). Менш уживане, навіть у розмовно-побутовому мовленні, слово-речення *Угу*: «Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були! — *Угу*,— гугнить ворона, а рака кріпенько держить» (О. Стороженко).

Залежно від комунікативної потреби стверджувальні слова-речення, як і заперечні (див. нижче), можуть по-різному інтонуватись: або з спокійно-спадним рухом тону, як у більшості з розглянутих випадків, або з помітним і водночас неоднаковим виявом енергійності, що настає за умови ускладнення слова-речення підсильною часткою чи внаслідок його повторення, потроєння. Слова-речення з часткою (або повторювані тощо) помітно емоційніші порівняно з словами-реченнями без частки (або з тими, що не подвоюються), навіть тоді, коли їх вимовляють з однаковою інтонацією і за однакової ситуації. Це один з доказів значної функціональної ролі частки. Напр.: «Вам обом приглянулась одна дівчина, чи як? — *Еге ж*» (М. Стельмах); «Орлюк?.. — *Еге ж*» (О. Довженко); «Ви були комсомольцем? — *Атож*» (О. Довженко); «Знущались? — *Ну да*» (І. Микитенко); «Слухай, Андрію, в тебе часом єсть вільна година? — *Та вже ж*» (М. Коцюбинський); «Голуб. Адже вона вас знала ще юнаком. Мак. *Аякже!*» (О. Корнійчук); «А поживитись буде чим? — *А як же!*» (М. Стельмах); «Справді? — зацікавився тракторист.— Василина горіла рум'янцем, вже не можучи й слова промовити.— *Справді, справді!* — відповіла за неї Софія» (М. Стельмах).

Більшість слів-речень цієї групи (*Атож, Аякже, Авжеж, Та вже ж, Ну да, Так, так*) підкреслюють деяку обов'язковість того, що ними стверджується. Таке підкреслення стає особливо вагомим тоді, коли у функції власне стверджувального слова-речення виступає модальне слово із значенням необхідності, впевненості тощо: «Привіт Пахомові передай. Ти ж побуваєш у нього?—*Неодмінно*» (О. Гончар); «Матильда. Чи не так? Жанна. *Безумовно*» (О. Корнійчук); «Так я сором'язлива. Мені чомусь буває соромно тебе. — І мені. — Правда? — *Їй-богу*» (О. Довженко).

Відповідь-ствердження може виражатися зовні заперечною формою, що вимовляється стверджувально-окличною чи стверджувально-питальною інтонацією. Слово-речення в такому випадку виразно експресивне, передає справжню чи вдавану готовність мовця що-небудь зробити, реалізувати те, про що його запитують з простої цікавості або в чому мають сумнів, напр.: «Ви б мене били? — тісніш притуляється, заглядаючи знизу в вічі матері. — *А то б ні?* — раптом зітхає» (М. Стельмах); «Перелякався? — *А то ні?* Вся середина колотиться і прямо розповзається, наче кисіль» (М. Стельмах).

Згустком емоцій, їх протиставленням чи, навпаки, збігом, гармонією наповнюються суміжні репліки з двох формально однакових слів-речень, одне з яких є запитанням, а друге — відповіддю: «А втім, сьогодні спитаю про це Леніна. — Вурм попо-

лотнів: «Ах, так? — *Так*» (О. Довженко); «До вподоби, еге ж?— *Еге ж*» (О. Гончар);

б) інша група стверджувальних слів-речень представлена словами *добре, гаразд, так, угу, вірно, правильно, звичайно* і под., словосполуками *ще б пак, та вже ж* тощо; повнозначне слово може повторюватись або супроводжуватись службовим словом, вигуком, який надає усій конструкції певного емоційного забарвлення. В рамках стверджувальної модальності такі слова-речення виражають основне для них модальне значення згоди з чим-небудь.

В одних випадках мовець пристає на яку-небудь пропозицію співрозмовника, і тоді вживаються модальні слова *добре, гаразд, вірно, єсть* (військ.), *давай, давайте* і под. Напр.: «Заспівай про нашого Йвана.—Про Йвана? Ну, *добре...*» (О. Довженко); «Пилипа Комарця посадимо на голову сільради.— *Вірно!* — вигукнув Макар. — Пилипа Комарця!» (М. Стельмах); «Як не можете? Це ж Наркомзем...— *Гаразд,*— нетерпляче поморщився» (М. Стельмах); «Щоб порядок був, чуєш? Коли хто не так — під ніготь! — *Обов'язково!*» (О. Довженко); «Язика приведіть! — *Єсть!*» (О. Довженко).

В інших випадках мовець згоджується з думкою, з міркуванням співрозмовника. Тоді в ролі слів-речень виступають модальні слова *звичайно, правда, точно, ще б пак, еге, отож-бо, авжеж* і т. ін. Напр.: «Червона Армія нікого не боїться,— одрізав Щорс,— але ми приймаємо тут тільки друзів, а з ворогами у нас розмова в іншому місці — на полі, і іншою мовою — зброєю.— *Ну, звичайно*» (С. Скляренко); «Борідку завів, геть чисто як у царя Миколи. — *А й правда...* — Ну, *а як же...*» (О. Довженко); «Я йому поясню, яка в нього повинна бути стратегія й тактика.— *Ну, от і гаразд*» (І. Микитенко); «І вже не «ура» виходить, а не знати що. Ревище! — *Точно*» (О. Довженко); «Віталик тільки зітхнув. *Ще б пак*, не пригадати ті ключі-джерельця на березі Дніпра» (О. Гончар); «Як ти думаєш? — *Авжеж,*— погодився» (М. Стельмах). Згода з висловленням-міркуванням іншої особи подекуди виражається ухильно, засвідчуючи цим деяке вагання мовця. Напр.: «Тут тільки душею фальш можна почути. — *Можливо й так,*— погодився Варивон» (М. Стельмах); «От ми до нього й підемо. — *Д-да,* — непевно протягнув візник» (М. Стельмах).

Будь-яке з поданих слів-речень цієї групи може бути замінене словом *так* (чи *да*). При цьому, однак, якоюсь мірою втрачаються або зневиразнюються відповідні функціонально-змістові та емоційні відтінки.

Слова-речення, що виражають згоду, не реагують на попередні репліки з прямим запитанням як власне стверджувальні конструкції, а відгукуються лише на розповідно- та оклично-стверджувальні і спонукальні репліки. Винятком з цього правила є тільки той випадок, коли співрозмовник висловлює свою думку

формою питально-риторичного речення, напр.: «А коли вмирати нема за що, для чого тоді жити? — Офіцери мовчали.— *Абсолютно вірно,*— тихо промовив полковник Федоров і стримано зітхнув» (О. Довженко);

в) окрему групу становлять слова-речення, якими мовець не тільки що-небудь стверджує чи погоджується з чим-небудь, а й водночас підсумовує почуте, побачене, виражаючи цим своє загальне ставлення до нього. Такі «підсумкові» стверджувальні слова-речення є здавна усталеними в мові нерозкладними словосполуками, що виникли внаслідок різного поєднання службових слів або повнозначних слів із службовими на зразок: *Отаке-то діло! Так воно і є! Так тому і буть! Ще й як! Хвалити бога! Божа воля, Ще б пак! Не без того! А то ж як! Самий раз!* і под. Вони служать емоційно-вольовими засобами мовлення, коли людина протягом певної паузи попередньо щось обмірковує, коли вона виявляє замішання, глибоко переживає і навіть тоді, коли їй «нічого сказати», що особливо характерно для «вступів» у ширше зв'язне мовлення, як, наприклад, у такому випадку: «Старшина засукав рукави, погладив довгого вуса і грізно глянув на Гната:— *Отакеє-то діло!* Ти Гнат Музика? — Я» (М. Коцюбинський); «*Та-ак!* Значить, так було діло... Діставши бойове завдання... Словом, я по сигналу підняв своїх бійців в атаку. *Да...*—нарешті видушив з себе Сабуров...» (І. Ле). Інші приклади: «Тепер можна: коня дали. А на плечах не наносишся.— *То таке діло,*— погодився Тимофій» (М. Стельмах); «Хіба такий день повік забудеш? — сказав схвильовано і замовк.— *Отож бо й є.* Це такі дні, що наше життя до сонця повертають» (М. Стельмах); «Невже і йому трішки-трішки лячно, тривожно? *Ще б пак,* така темна, лиснюча стихія стелеться навкруги» (О. Гончар); «Від поміщицької і я б не відмовився.— *Чому не так,*— засміявся хтось з гостей» (М. Стельмах); «Умрем, Тарасе, на посту або поховаємо гадів у цих білих гробах.— *Так тому й буть»* (І. Микитенко);

г) четверта група стверджувальних слів-речень об'єднує ті з них, якими підтверджуються міркування, погляди самого мовця. Це своєрідні відгуки на його власні думки, сказані вголос або й не висловлені. У функції слова-речення майже повсюдно виступає стверджувальне слово *так* або *да* (переважно в усному побутовому мовленні). Звичайно такі слова-речення експресивні, вимовляються окличною чи сповненою чуттєвої сили розповідною інтонацією, вживаються в монологічному мовленні (у тому числі й внутрішньому) як автора, так і персонажів. Напр.: «Максимов слухає, думаючи про щось своє, що хвилює його, і, ніби відповідаючи на власне запитання, багатозначно промовляє: — *Та-ак!* Г л у ш а к. Що так?» (О. Довженко); «*Так, так, так!* Голова у батюшки, господи, боже мій, яка голова! — заметушився Молибога» (І. Микитенко); «Великі сірі очі іскрилися не гнівом і люттю, а легкою іронією, а в тихому голосі явно відчувалась насмішка. — *Так! Так,* кажете, здорово пом'яли вам окупанти і гайда-

маки потилиці?» (О. Довженко); «М о р ж. Ви викликаєте в мене надзвичайно благородне хвилювання... *Так!*» (О. Корнійчук).

Загалом стверджувальними (з деяким сумнівом) є слова-речення: *Нічого, Та нічого, Не без того.* Вони виступають стверджувальною відповіддю на поставлене запитання, але ця відповідь ухильна й невизначена, напр.: «Значить, відомості деякі батькові привезли? — *Не без того,*— відповів стримано» (М. Стельмах); «А р к а д і й. Так не можна хвилюватись... О л я. *Нічого...*» (О. Корнійчук).

2. **Заперечні слова-речення,** як і стверджувальні синтаксично нечленовані конструкції, поділяються на слова-речення власне заперечні, такі, що виражають незгоду з чиїм-небудь висловленням, і слова-речення, що заперечують сказане самим мовцем. Лексично ці групи заперечних слів-речень у всіх стилях, жанрових різновидах і формах мови здебільшого виражаються заперечним словом *ні*, яке в синтаксичній функції слова-речення частіше за інші синтаксичні виразники заперечення виступає як емоційно нейтральне. Однак набагато типовішим випадком є той, коли *ні* набуває тих або інших модально-експресивних відтінків, які долучаються до загального заперечного значення цієї конструкції:

а) власне заперечні слова-речення функціонують як прямі заперечні відповіді на поставлене запитання, виражаючись у більшості випадків словом *ні*, яке набуває змістового та інтонаційного підсилення, стає емоційно вагомішим, якщо подвоюється чи потроюється (*ні-ні; ні-ні-ні*), супроводжується часткою (*та, бо, зовсім, ще, ба, ой, майже*) або вигуком (*о!, е!, ах!, ох!*). Напр.: «Дмитре, ти нічого не чув? — озивається невидюща темінь.— *Ні*» (М. Стельмах); «К а с я н. Може, вам нудно слухати? О р и н а. *Ні, ні!*» (О. Корнійчук); «А було би цікаво? — *Зовсім ні*» (І. Франко); «Не знайшли? — *А ні!*» (І. Ле); «Щось лихе? — *Ще ні*» (Н. Рибак); «Дівчата, вам не боязко іти додому? — *Ані чуть*» (М. Стельмах); «Ти, либонь, гніваєшся на мене? — *Ба ні...*» (М. Кропивницький); «Думаєш, хвалюся перед тобою? — Ой, *ні!*» (М. Стельмах); «Перелякавсь? — *Та ні*» (М. Стельмах).

Власне заперечні слова-речення набувають ширшої, ніж звичайно, функції, якщо оформляються модальними словами *навпаки, дзуськи, ніскільки, аніскільки* і под. Напр.: «Ти проти силосу? — з вдаваною підозрою глянув на промовця Сашко.— *Навпаки,*— заперечив Мамайчук» (О. Гончар); «Признався? — *Дзуськи!*» (О. Гончар);

б) заперечні слова-речення, що ними передається незгода з пропозицією чи міркуванням співрозмовника. Пряме запитання їм не адресується, і тому вони не становлять прямої заперечної відповіді. Вживаючись після розповідної, розповідно-окличної або спонукальної репліки, такі слова-речення заперечують те, про що в ній ідеться, виражають незгоду з її змістом, яка часто супроводжується сумнівом, здивуванням, ваганням і под. Крім

слова *ні*, в цій функції вживаються модальні слова *неправда, неправильно, невірно* і под. Напр.: «Я з вами хоч до лісу доїду.— *Ні.* (М. Стельмах); «Певно побились з ким у корчмі?... Ну, чому не побитися: на те дав бог свято й горілку... — *Та ні*... — А може до мирового: певно, судитесь з ким за землю...— *Та ні*... Напиши мені, Мордку, до самого царя...» (М. Коцюбинський); «Давай сюди, спробуєм розгадати твою шифровку...— *Ні, ні, ні!* — схопилася Тоня...» (О. Гончар); «Це не наше діло.— *Ні,* це наше діло.— *Невірно,*— сказав Щорс» (О. Довженко); «Родіон. Не розумієш? Марина. Ні Родіон. *Неправда*» (О. Корнійчук).

в) заперечні слова-речення, якими мовець заперечує самому собі, щоб у такий спосіб переконатись у правильності заперечення і, отже, в доцільності деяких власних міркувань, висновків, поведінки і под. Такі синтаксично нечленовані побудови характерні для монологів, у тому числі ораторських, художніх, діалогізованих, а також для зовнішнього і внутрішнього мовлення персонажів. Звичайно вони виражаються словом *ні*, яке може супроводжуватись часткою або повторюватись. Напр.: «Скажіть-бо: хто не любить торта? Хіба ви можете байдуже на нього дивитись. *Ні!* Не можете» (І. Микитенко); «Ти прикріплена до приюту. Скажи, будь ласка... а ти була там хоч раз? *Ні!* Ну й погане ж ти, я тобі скажу, дівчисько» (А. Гайдар).

Заперечні слова-речення розглянутих груп, подібно до стверджувальних, здатні вступати в різні змістові зв'язки із звертаннями, вставними словами чи вставними словосполуками, лексичне значення та інтонування яких (часто в поєднанні з мімікою, жестом) вносять певну емоційність у категорію заперечення (цьому сприяє звертання) або ж конкретизують його, доповнюють, виражаючи сумнів, здивування тощо. Напр.: «Не покинеш? — *Ні,* Ярино» (Т. Шевченко); «Так ви не знаєте? — На превеликий жаль, *ні*» (І. Кочерга).

Значно частіше заперечне слово-речення, як і стверджувальне, поширюється двоскладним або односкладним реченням (чи навіть кількома), яке підсилює заперечення, розгортає його в певному напрямкові, мотивує. Цей напрямок особливо виразний, коли повторюється логічно наголошене слово попередньої репліки. Напр.: «Клеопатра. Життя всі люблять. Хмара. *Ні,* не всі» (О. Корнійчук); «Не ваше діло! — *Ні*, наше! — гукнули солдати в один голос» (О. Довженко); «Береш двісті двадцять? — *Ні*, не беру» (О. Вишня); «Ви з Уралу? — *Ні*, з Архангельська» (І. Ле); «Чи довго ще ся ніч? — Недовго, *ні!*» (Л. Українка).

До своєрідних явищ серед заперечних слів-речень, особливо усномовних, належать і деякі інші. Так, наприклад, заперечення з певним модально-емоційним відтінком, скажімо, з відтінком незгоди, може виражатись стверджувальним словом. Заперечна функція такого слова-речення визначається змістом попередньої репліки, знаходить вияв у відповідній інтонації і тому зрозуміла,

легко вгадується. Напр.: «Отой Чемберлен, чи як його, ще не втихомирився? — *Еге.* Він вам втихомириться» (М. Стельмах).

Заперечна модальність слів-речень *Еге!, Авжеж!, Таке!* не меншою мірою створюється інтонацією (частково жестом), яка в свою чергу зумовлюється комунікативною метою — потребою щось заперечити. Переборюючи «опір» природної для таких слів стверджувальної модальності, інтонування кожного з них об'єктивно стає імпульсивним, набуваючи при цьому звучання, яке наочно показує негативне реагування мовця на зміст попередньої репліки, підкреслює при цьому його збентеження тощо.

Слово-речення *Навряд* тільки з деякою умовністю може бути кваліфіковане як заперечне, бо виражає заперечення дуже загально, в основному сумнів, здивування. Напр.: «Переможе вона тебе в змаганні.— *Навряд*» (М. Стельмах); «І зарубав би?—*Навряд*» (М. Стельмах); «Візьми пляшку та біжи до корчми, може, шинкар дасть набір... — *Навряд!* — сказав Хома» (М. Коцюбинський).

3. **Питальні слова-речення** мають виразну питальну інтонацію та різні логічно-модальні відтінки, які залежать від лексичного виразу запитання, контексту чи конкретної обстановки розмови. Вони виражаються стверджувальними і заперечними словами *так, ні* (та їх варіантами-синонімами), модальними словами *добре, вірно, правильно, невірно, неправильно, справді, дійсно,* частками *невже, хіба, навряд, тобто, ну, га* і под.

Є кілька функціональних груп питальних слів-речень.

До однієї з них належать слова-речення, в ролі яких виступає стверджувальне, заперечне або модальне слово. Адресуються вони співрозмовникові, щоб одержати пряму відповідь на конкретно сформульоване запитання. Напр.: «Коли старостів пришлеш? — скрикнула Гашіца роздратовано в саме ухо Йонові...— Не пришлю...— відрізав він рішуче.— *То так?*» (М. Коцюбинський); «От і добре. На гарбі сидітимеш, коні поганятимеш. *Добре?* — Добре» (О. Вишня); «Б а р а б а ш. Спека, дощик потрібен. *Правда?*» (О. Корнійчук). Окремий різновид таких слів-речень — це структури, що мають характер перепитування, яке сам мовець часто розгортає, уточнює наступною синтаксично членованою реплікою, щоб тільки почути пряму і чітку відповідь. Напр.: «А курей на буряки вивозила? — Ні. — *Ні?* А чому ні? — Та воно, знаєте, все ніколи та ніколи» (О. Вишня); «А Круп'як тікає? — Ні.— *Ні?*» (М. Стельмах).

Іншими за функцією є питальні слова-речення *Невже? Справді? Хіба? Та ну?* і под., які втілюють у собі непряме запитання з відтінком якоїсь емоції — сумніву, вагання, справжнього чи вдаваного подиву тощо. Напр.: «М и х а й л о. Від сльоз очі теряють ясність, яскравість і красу. Н а т а ш а. *Невже?*» (І. Тобілевич); «М а й я. Я закохана у ваше село. О р е л. *Невже?*» (О. Корнійчук); «Яка радість у нас, Дмитре...— *Невже?*» (М. Стельмах); «Ти мені не жбурляйся камінням. Бо взнаєш.— Хе! *Невже?* —

зухвало відповів той» (І. Микитенко); «Полк, який втратив прапор,— розформовується. Не існуватиме більше! — *Справді?* — Ляла стояла, глибоко вражена» (О. Гончар); «Іду назад, а він з собакою: йде й балака, наче до корішка.— *Та ну?*» (І. Микитенко).

Глибоке й раптове здивування часто передається питальним займенником *що*, займенниковим прислівником *як*, вигуком *га*. Напр.: «М а р и н а. Неправда. Про вас говорять, що всі ми тільки сходи, по яких ви йдете до слави. Р о д і о н. *Що?!*» (О. Корнійчук); «*Як*?! — скочив Свирид. — То ти пан Гаєвський?».. (М. Коцюбинський); «М а к е д о н. А вино? А кавуни? *Га?!*» (О. Корнійчук).

Оклична інтонація в таких утвореннях переважає над питальною, через що вони, по суті, втрачають функцію запитання-спонукання, передають інтенсивну реакцію мовця на певні події, явища, на сказане кимсь тощо. Але в ряді випадків *що* (і *як*) слід, мабуть, вважати не словом-реченням, а неповним реченням, яке своїм змістом прирівнюється до синтаксично членованих запитань на зразок *Що вони зробили? Що ти сказала?* (стосовно до поданих нижче випадків). Напр.: «І давно вони так?» — поцікавився Щорс.— *Що?* — не зрозумів Боженко» (О. Довженко); «Коли старостів пришлещ? — Голос Гашіци звучав різко, суворо. Але віз так торохтів, що Йон не дочув.— *Що?*» (М. Коцюбинський). Інтонування обох побудов — питально-експресивне. З нього, як і з самого контексту, випливає, що мовець не зрозумів чи не розчув запитальної репліки (подекуди вдає, що це так), і тому має потребу у відповіді-поясненні.

Ще одна група питальних слів-речень втілює в собі пряме спонукання до продовження розповіді, до певного вчинку, дії. Таку функцію здебільшого виконує частка *ну* (при можливому супроводі інших слів), зрідка *тобто*, вигуки *а, га* і под. Напр.: «Другого дня ввечері вертався Хома від пана.— *Ну?* — зустріла його на порозі Хима. — Дав. П'ять дав на відробітки, на буряки» (М. Коцюбинський); «В мене екзамен був.— *Ну і як?* — поцікавився батько» (О. Гончар); «*Ну що?* — привітався Гаврилко, підходячи до Дмитрика» (М. Коцюбинський); «Ходять селяни, чавкають драними чобітьми по бездоріжжю, і тихо, з осторогою промовляють один до одного: — *Ну, що? га?* —Та хто ж його знає... Кажуть, що тепер панам цурки навіки» (І. Микитенко).

4. **Спонукальні слова-речення** містять якесь спонукання — наказ, заклик що-небудь зробити, припинити виконуване, розмову, прохання прийти на поміч, стати в пригоді тощо, водночас показуючи емоційну реакцію мовця на певну ситуацію, що склалась, на чиюсь поведінку або ж на попереднє висловлення співрозмовника (чи навіть своє власне). Залежно від характеру передаваного спонукання ці конструкції набувають у зв'язному, головно діалогічному, мовленні різної функції та експресії, що майже в усіх випадках є виразною і динамічною. Такі значеннєво-стилі-

стичні якості спонукальних слів-речень втілюються у відповідній інтонації, переважно спонукальній, спонукально-окличній, у жестово-мімічних рухах та в лексичному вираженні. Їх оформлювачами виступають вигуки і функціонально близькі до них слова. Такі з них, як *годі, геть, гей, гайда, стоп, марш, ура, караул, гвалт, точка, шабаш, ну, цить, ша, тс, с-с-с, ц-ц, доволі, вистачить, буде* та ін. Напр.: «*Годі!* — гукає отаман.— Підпалити комиші» (М. Коцюбинський); «Авжеж вийду, ще й шага винесу: нате, діду, помоліться за душі померші... «*Та годі ж бо!*» (М. Коцюбинський); «*Точка!* — крикнув десятник.— *Шабаш,* хлопці». (Я. Баш); «Хтось постукав прикладом у зачинену віконницю і гукнув знадвору:— *Ну-ну-ну!* Ви оточені!» (О. Довженко); «*Геть! Геть!* Не давайте йому слова!» (О. Довженко); «*А гей,* Нуник. Уже запряжено. Доки ж ти спатимеш?» (І. Микитенко); «*Гайда, марш!* Чу-чу на піч, до курчат дрібненьку кашку їсти» (І. Микитенко); «Чому не доповів, що поранений? *Марш!* (О. Гончар); «Братці мої! — кричав він.— *Ура!*» (С. Скляренко); «*Гвалт!* — кричав він у нестямі,— рятуйте!» (М. Коцюбинський); «*Калавур!* Грабують! — зарепетував дід» (М. Коцюбинський); «Матросе, Матросе, дивися! — *Цить,*— відповів безгучним шепотом Матрос» (І. Микитенко); «Викинь це все з голови, чуєш? Рано ще! — *А тс!* — застережливо підняв Віталій палець угору» (О. Гончар); «Альоша брикнув йому під ноги і задрижав із сміху.— *С-с-с,*— зробив Матрос,— тьох-тьох, не дивися під ноги, чудак» (І. Микитенко); «І мати мене народила в насінні — в жнива під копою.— *Доволі*» (О. Довженко).

Своєрідними є спонукання, з якими звертаються до свійських тварин. З відомих причин слова-речення, що їх виражають, узвичаєні в розмовно-побутовому мовленні жителів села. Напр.: «*Вйо!*—спокійно гукнув на коня!» (М. Стельмах); «Нно... *Ну-у-у,* конику. *Нно!*» (С. Скляренко); «*Тпру!* Де ж це ми?» (С. Скляренко); «*Гов, гов,* бики!» (М. Стельмах); «*Гей, соб,* волики, *соб,* сивії!..» (М. Коцюбинський).

5. **Емоційно-оцінні слова-речення** містять у собі безпосередню реакцію мовця на те, що відбувається чи говориться. Будучи позитивною або негативною, така реакція є водночас емоційною і оцінною. Коли у відповідь на запитання *Україна подобається?* (О. Гончар) з уст зривається напівмимовільна репліка *О!,* то в ній якнайвідчутніше проступає вигук захоплення, який свідчить про украй загострену почуттєвість (емоційність) і органічно злиту з нею позитивну оцінку. Що це так, зовсім ясно з контексту, інтонації і обов'язкового відповідного жесту. У вигукові, як відомо, звук і жест невіддільні, злиті. Таким чином, різні інтонації і супровідні їм жести стають неодмінними складниками емоційно-оцінних слів-речень, яким, окрім відмінностей у функції, властива своєрідність у морфологічному виразі, за якою емоційно-оцінні слова-речення умовно можна поділити на вигукові та іменникові.

а) Емоційно-оцінні вигукові слова-речення звичайно вимовляються з окличною інтонацією і виражаються не тільки вигуками, а й, зрідка, їхніми замінниками — службовими словами в єдності з повнозначними займенниковими. Ці слова-речення виражають різне емоційно-оцінне ставлення мовця до певних фактів, до зробленого, сказаного кимсь, а подекуди й самим мовцем. Емоційно-оцінні слова-речення багатші модально-експресивними значеннями, вони різнобічніші від слів-речень інших типів. Причину цього треба, передусім, бачити в тому, що оформлювачами емоційно-оцінних слів-речень здебільшого є вигуки, які, будучи виразниками афектів, емоцій та волевиявлень, не мають предметного значення і тому об'єктивно «приречені» на якнайглибшу залежність від інтонації, міміки та жестів, які у вигуків виявляються багатше, ніж у словах будь-якої іншої частини мови. На експресивно-модальні значення вигуків у писемному вияві мовлення вказують, зокрема, авторські слова, ремарки, розділові знаки, але, зрозуміла річ, не зовсім повно і точно. Напр.: «*А-а!* — каже вона протягом» (І. Микитенко); «*Ага!* — багатозначно протягнув бандит» (М. Стельмах); «Я льотчиком буду... Як Петро ваш... — *Ага!* — хихикає Корній» (О. Гончар); «*О-ох!* — з пільгою зітхнув Макар Іванович» (М. Коцюбинський); «*Хм!* Куди загнув! — сердито і насмішкувато чмихнув Свирид Яковлевич» (М. Стельмах); «*Е-е!* — скептично протягла Аніка» (М. Коцюбинський).

Разом з інтонацією значення слова-речення вагомо може увиразнювати й жест. Напр.: «Гашіца вчепилась за полудрабок, але Йон сильним рухом скинув її з воза і поторохтів далі...— «*Уу!* — посварилась навздогін йому кулаком Гашіца» (М. Коцюбинський).

У живому мовленні емоційно-оцінне значення таких небагатоскладових вигуків може мати різні відтінки — страх, біль, погрозу, сумнів, нерішучість, вагання, недовір'я, двозначний натяк, обурення, досаду, докір, невдоволення, гнів, іронію, насмішку, зловтіху, подив, захват, захоплення і т. ін. Напр.: «*Ех,*— вдарив Боженко по столу,— дуже розумний він чоловік... наш товариш Ленін» (С. Скляренко); «Глянь, де вода! — *Ого-го!* Далеченько» (О. Гончар); «*Овва!* Не вихоплюйся, синку, з нерозумним словом, бо назад ніяково вертатися» (М. Коцюбинський); «Погана справа. Лихий поніс його туди, до тих божевільців. Чи не краще то було піти на «вінт» до сусіда? *Ат!!!* А тут ще сон такий, наче віщує щось» (М. Коцюбинський); «Де ж це Віталик? *Хм!..*» (О. Гончар); «*Гм,*— сказав секретар,— не по плану зробила» (І. Микитенко); «Сафрон Варчук! — здивовано промовив Тимофій.— *Тьху!* Куди його чорти несуть проти ночі?» (М. Стельмах); «Послужив би я громаді, коли ніхто не хоче... Дурний, дурний, що се я вигадав... *Тьфу!..*» (М. Коцюбинський); «Уявивши таку височінь, мати аж ойкає:— *Ой боже!*» (О. Гончар); «*Е-е!* Не будь нас з Григорієм, ніхто б тої науки в Харкові й не нюхав» (О. Дов-

женко); «По району? — здивувався Дмитро.— По області.— *Ого!*» (М. Стельмах); «*Пхе!* Звідкіль ти такий розумний взявся?» (М. Коцюбинський); «Коли б я був одної з вами думки, я б зараз кинув службу,— вмішався Рудик.— *Ф'ю-ф'ю-ф'ю!* — засміявся Савченко» (М. Стельмах).

Нерідко значення таких слів-речень виражають загальне ставлення мовця до зробленого чи сказаного. Напр.: «Що! Батьки? Тато на зборах созу, а мати, напевне, зараз прийдуть,— болісно здригнулись уста...— *Ага,*— сів на лаві, не спускаючи важкого погляду з Бондарівни» (М. Стельмах).

Серед явищ вигукової експресії та емоційності є безліч таких, що перебувають на периферії вигуків і функціонують як безпосередні рефлекторні звукові реакції на біль, переляк, захват і под., які настали несподівано, раптово. Такі мимовільні вигуки не мають деяких комунікативних властивостей інтонації, зокрема окресленої мелодії і тембру, є фактами першої сигнальної системи, передаючи емоції в їх загостреному вияві. Напр.: «Гнат не стямився від того стогону; він підійняв сокиру над Олександриною головою.— *Ой!* — дико скрикнула Олександра і зняла руки, щоб закрити голову» (М. Коцюбинський); «*Ааа!* — сколихнувся майдан і побачив над помістом поблідле обличчя Івана Бондаря» (М. Стельмах); «Ш п а к. ...У свій час за цю картину дали б золотом... О д н о л ю б. *О-о-о!* (Майже в усіх вирвалось: *О-о-о!*)» (О. Корнійчук).

До розглядуваної групи слів-речень належать також фразеологізми, що перейшли у вигуки. Емоційну оцінку і органічно пов'язану з нею модальність (сумнів, невдоволення, здивування, рішучість і под.) такі речення передають чіткіше, ніж звичайні вигуки, бо цьому сприяє деяка поширеність їх лексичного складу: вони складаються з кількох слів. Напр.: «Дозвольте ж чесно від імені всіх попросити вас послужити, на користь, так би мовити, Червоній Армії.— *Он як!* — відповів Щорс.— Добре» (О. Довженко); «*Ах, он як!* Розумію» (О. Довженко); «Що се ви, кумо? *Господь з вами!* Моя дочка удовиця, їй люди трапляються» (М. Коцюбинський); «Йон і Маріца заперечили. Ні, вони не додивлялися, чи є в неї хвіст.— *Ото-ж й ба!* А се перше діло: без хвоста відьма не буває...» (М. Коцюбинський); «Олександра не витримала: — *Отсе, господи!* точать мою душу, як той шашіль!» (М. Коцюбинський); «*Оце тобі маєш!* Тримався, тримався з нею [скринею], а то зразу комусь і продав» (М. Стельмах); «*Хай йому цур!* — сплюнув Семен» (М. Коцюбинський).

б) Е м о ц і й н о-о ц і н н і і м е н н и к о в і с л о в а-р е ч е н н я мають форму іменника в називному відмінку, подекуди іменника з залежним прикметником, займенником; вони сповнені виразної експресії, вимовляються оклично-оцінною інтонацією. Ці слова-речення, на відміну від зовнішньо адекватних односкладних номінативних речень, не позначають буття, існування предмета, явища. Їх функція інша — показати ставлення мовця

до ситуації, що склалась, або до чийого-небудь (отже, й власного) висловлення і дати сприйманому певну емоційну оцінку. Її характер, визначаючись конкретною обстановкою розмови або контекстом сусідніх речень, знаходить точну фіксацію в словах-реченнях, що складаються з іменників, які містять цілком окреслену вказівку на емоційність у самому своєму лексичному значенні. Ця оцінна емоційність однаково часто буває як позитивною, так і негативною. Напр.: *«Молодість!* — Іван Васильович потеплілим поглядом дивиться на Сніженка і Недремного» (М. Стельмах); *«Красота,*— тихо промовив Жердяга.— Чого ж ще кращого треба?» (С. Скляренко); «*Оце життя!* Щодуху мчать — їм весело, буксують — їм весело теж...» (О. Гончар); «*Яка краса!* — тихо вигукнула мати» (О. Гончар); «*Прокляття!* Воєвода острозький, напевно ж, про те й не відає» (І. Ле); «*Злидні прокляті!*» — тихо сичить Карпо і люто запускає грабки в овес» (М. Стельмах).

Іменникові слова-речення цього типу служать засобом, яким виражається узагальнена емоційна оцінка подій і вчинків людей. Пор.: «Боягузи! — рипів зубами генерал.— Батьківщина гине, а вони... *Сволота!*» (С. Скляренко); тут словом-реченням є лише утворення *Сволота!*, тоді як *Боягузи!* становить двоскладне неповне речення: в ньому є присудок, але випущено підмет (це «бунтівні» солдати денікінської армії), бо він ясний з контексту. Таке тлумачення спирається й на граматичні моменти: в неповному реченні присудок стоїть у тому ж числі, що й неназваний підмет (в однині збіг був би і в роді), а в слові-реченні таке узгодження відсутнє, що теж посилює узагальненість емоційної оцінки. З цих же причин емоційно-оцінні неповні речення маємо в таких випадках: «Весела дівчина! — *Вогонь!*» (С. Чорнобривець); «Вона нас, спасибі їй, не забуває,— сміється Федір.— *Погань,*— гаркнула баба» (П. Мирний); «Вершники погналися за петлюрівцями. Щорс під'їхав до Дениса.— *Молодець!* — сказав йому» (С. Скляренко).

6. **Слова-речення, що виконують функцію мовного етикету.** Це однослівні, рідше дво- і кількаслівні синтаксично нечленовані побудови, які становлять традиційні і загальноприйняті формули привітання, прощання, вибачення, подяки, прохання, запрошування, побажання успіхів, щастя і под., якщо вони не належать до розглянутих вище еліптичних речень. До слів-речень їх відносять умовно: вони нічого не стверджують і не заперечують, не містять експресивно-модальної оцінки чийого-небудь висловлення. Вони тільки виражають ставлення мовця до особи, якої стосується мовлення. Часто особа називається, і тоді слово-речення сполучається з звертанням, утворюючи одну звертальну конструкцію. Підставою для зарахування таких утворень до слів-речень служить, з одного боку, здатність їх виражати ставлення до особи і, з другого — нерозкладність синтаксичної будови, відсутність у ній членів речення.

Приклади слів-речень цього типу: «*Здрастуйте*, діду,— почулися дзвінкі дитячі голоси.— *Здрастуйте!*» (О. Довженко); «Дмитре! Агий на тебе! *Здоров!* — тиче короткі пальці приземкуватий червоний Варивон і регоче» (М. Стельмах); «*Добридень*, Замфіре» (М. Коцюбинський); «А! *Моє шанування!*» (А. Головко); «Євгене Павловичу! *Привіт! Привіт!*» (О. Іванченко); «Ну, *то бувай*,— сказав Харитон, простягаючи руку» (І. Микитенко); «*До побачення*, дорогесенька» (О. Довженко); «А р к а д і й. Коли це вам приємно, я з радістю. О л я. *Дякую*» (О. Корнійчук); «*Спасибі*, друже. *Проща-а-ай!* — доноситься з тайги голос Степана Глушака» (О. Довженко); «*Мерсі*,— сухо відповів Щорс» (О. Довженко); «М а р і я... *Вибачте*... Н а д і я. *Прошу*» (О. Корнійчук); «А р к а д і й. Ну? *Даруйте*» (О. Корнійчук); «*Прошу*,— підкреслено невдоволено відповів Вурм» (О. Довженко); «*Будь ласка*...— улесливо обізвався один з полковників» (О. Довженко); «*Щасти тобі!*» (А. Головко).

Таким чином, слова-речення різних типів є особливими, гранично стислими, синтаксично неструктурними мовними одиницями, що виражають найрізніші модально-логічні значення, чим примножують виражальні засоби мовлення, урізноманітнюють його, збагачують функціонально.

Незакінчені речення

Своєрідною і головною ознакою таких побудов є їх незакінченість, незавершеність. Її слід розуміти поширено — як незакінченість змістову, структурну та інтонаційну. Тому поняття «речення» береться тут умовно: конструкції, що їх з певних причин не завершено, не сформовано в усіх тих складниках, які властиві загальній категорії речення, не можуть вважатися справжніми реченнями. Так звані незакінчені речення являють собою початкові частини звичайних речень — простих «самостійних», складносурядних і складнопідрядних. Граматичне оформлення таких «уламків» інших речень якнайрізніше і тому мало підлягає власне синтаксичному описові, який у принципі хоч і можливий, проте навряд чи виправданий, бо серед них дуже складно скільки-небуть чітко розмежувати явища типові і менш типові, рідше простежувані і епізодичні. Незакінчені речення здебільшого фрагментарні, малослівні. Таку їх будову не можна вважати випадковою: вона органічно зв'язана з властивою цим реченням функцією. Її джерелом є певний емоційний стан мовця, його волевиявлення за конкретної ситуації, переживання й оцінка, міркування, наміри тощо.

Найбільш виразними, лексично та інтонаційно самостійними є такі незакінчені речення, до складу яких входять повнозначні слова. Однак ці конструкції можуть не мати будь-яких членів речення і складатися з самих тільки службових слів, як-от сполучників, модальних часток тощо. Напр.: «А Гонта нащо? А Залізняк? До Гонти сама... сама писала:— *Коли, каже*...» (Т. Шев-

ченко); «Так було кілька день. Од середи до суботи. *А в суботу...*» (А. Головко); «Ну, якби не стримався! — пригрозив старшина.— *Я б тобі...*» (О. Гончар); «Ти що,— вона була безпорадна і квола,— що надумав. Один пішов шукати другої голови, *а тепер...*— Піду батька шукати,— вимовив чітко й переконливо» (С. Скляренко); «*Як же оце ви... перше...*— не договорив старшина, здивованим поглядом окидаючи Андрія» (М. Коцюбинський); «Югині накажи, щоб завтра забігла, і не сама, а з Андрієм. Тільки хай добре закутає його. *Бо ті молоді матері...*» (М. Стельмах); «Вона [Батьківщина] послала їх на Дунай не для того, щоб вмирали, а для того, *щоб...*» (О. Гончар).

Незакінчені конструкції є настільки своєрідними утвореннями, що їх не можна розмістити ні в одній із рубрик граматичної класифікації речень, віднести до двоскладних або односкладних речень, повних або неповних. Це встановлюється власне синтаксичним аналізом незакінчених речень, і тому їх треба вивчати як у стилістиці, так і в синтаксисі, а найбільше — в стилістичному синтаксисі.

Незакінчені речення виникають унаслідок викликаного тими або іншими причинами умовчання (апосіопези) і є художнім засобом досить виразної стилістичної ваги. Широко представлені вони у багатьох художньо-літературних і фольклорних творах. Перерваність речення в його писемному вияві позначається трьома крапками, а в усному — своєрідною паузою та іншими елементами інтонації.

Незакінчені речення здебільшого є ознакою схвильованого мовлення. З їх допомогою часто оформляються найдраматичніші місця художніх творів, зображаються найзагостреніші ситуації, щоб показати схвильованість мовців, їх збентеження, тривогу, розгубленість, відчай, вагання, горе, замішання, нерішучість, а також їх захоплення, радість, рішучість, упевненість у чомусь тощо. Напр.: «Отут з муштри виглядала. Отут розмовляла, *А там... а там...* сину, сину! — Та й не доказала» (Т. Шевченко); «Я не Ганна, Не наймичка, *Я...* Та й оніміла» (Т. Шевченко); «Нехай сьогодні командує комендант, *а завтра...*» (С. Скляренко); «Яке там у тебе важливе діло було? — *Та...* — зам'явся Степан» (М. Стельмах); «За ваш став я пробував сперечатися, *але...*» (М. Стельмах).

Недоговореність може викликатись тим, що замовчувані факти, в основному, зрозумілі співрозмовникам. У таких випадках апосіопеза нерідко дозволяє уникнути тих слів, які могли б викликати в учасників розмови певні додаткові небажані асоціації, почуття, враження. Напр.: Адмірал. Тільки повернемось до Севастополя, будете офіцером. Кобза. Я знаю. Це справа мого уряду. Адмірал. Можливо й так, а коли не повернемось, *тоді...*» (О. Корнійчук); «Іди, Варивоне, подалі. Не мозоль очей. *І без тебе...*» (М. Стельмах); «Куди мені приткнутися?.. *Коли б не нога...*— Я подумаю» (М. Стельмах); «Ще де та череда, *а вони...*» (І. Микитенко).

Незакінчені речення часто формуються під впливом моральних і естетичних мотивів, коли, наприклад, треба уникати надто ясного висловлення, грубої лайки, а також слів, пов'язаних з непристойними уявленнями тощо. Напр.: «І вперше в ту ніч думала без жалю за нього — хворого. Навіть хотілось, *щоб швидше...*» (А. Головко); «*Ти того...* Кинь патякать. *Бо я...*» (І. Рябокляч); «Грицькові менше я вірю, та й про нього недобрі чутки пішли, *що з Федорою...*» (М. Стельмах); «Да, ви б лизали у Мазепи не тільки п'яти, *а й...*» (В. Сосюра); «*Ах ти ж...* — вискочив з саней і рвонув гарапника з руки Карпа» (М. Стельмах); «Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, *чи є в неї... теє...* — *Що таке теє?* — визвірилась на нього ображена жінка.— Ну, *що теє...* звісно, без чого відьма не буває... хвіст» (М. Коцюбинський).

У творах художньої літератури незакінчені речення можуть використовуватись з метою характеристики персонажів або дійових осіб (у драматичних творах), наприклад, для того, щоб показати безініціативність персонажів, відсутність у них рис діяльної, енергійної, вольової людини. Так, у новелі М. М. Коцюбинського «Коні не винні» майже всі репліки Ліди — це типові конструкції з умовчанням: «Я думаю, *що...* — прихильно обізвалася Ліда, схиливши набік біляву головку Мадонни»; «Безумовно, мені здається, *що* батько...»; «Я була певна, *що...*»; «Щодо мене, *то я...*»; «Ти не тривожся, тату, *але...*»; «Я думаю, *що...* Але ж, тату, мені здається, *що я...*»

Подекуди незакінчені речення виникають як наслідок психічної перенапруги мовця, його глибокої схвильованості, збентеження, тривоги, гострого дорікання комусь або самому собі за вчинене. Напр.: «Йон заглянув углиб і охолов, побачивши Гашіцу.— *Та це я... вона...* — белькотав парубок, але батько не дав йому скінчити, потяг його в сіни й причинив двері» (М. Коцюбинський); «Отак ви сієте, вражі діти! Отак наше добро переводите? *Отак...* — він захлинався від гніву і тугих клубків слів» (М. Стельмах); «Прощай, сину. Нехай тебе доля боронить від лихого. *Хай...* — раптом Дмитрові перехопило дух, він вже не міг дивитись на бліде обличчя сина» (М. Стельмах); «Ну, пора мені. *Ех, ти...*» (М. Стельмах); «Ну, взяв би і написав «по-російському»... *А то...* — Макар Іванович здвиг плечима й сердито подер відкритку на дрібненькі шматочки» (М. Коцюбинський); «Тепер запитає мене [Щорс] про батька. Що ж сказати йому? Що робити? Дивиться на мене, як... як брат, *а я...* що ж мені сказати?— швидко думав Денис» (С. Скляренко).

Незакінчені речення зрідка виражають намагання мовця ухилитися від прямої відповіді: «Чому б це я не зробив, товаришу хворий? — *То таке діло...* — Дмитре Івановичу, ви хитруєте, з чимсь криєтесь» (М. Стельмах). Інколи замовчуване однією особою розкривається реплікою іншої: «Та не так-то й дорого,—

зам'ялась.— *Але...*— В позичку тра влазити,— докінчив Дмитро» (М. Стельмах).

Кількісно значну групу незакінчених речень становлять такі, що викликаються зовнішніми і не залежними від оповідача причинами. В одних випадках мовець до кінця не висловлює своєї думки, бо його мовлення хтось свідомо перериває, в інших випадках мовлення особи припиняється через якусь фізичну дію (див. два останні приклади): «Луги Соболевського поділити, поле поділити, ліс наш. Лош наша. Ге-ге, не буде діла. *У дев'ятсот п'ятому...*— Знаю!..— перебив Дмитро.— Сам сидів у тюрмі. Тільки тепер не той час» (О. Десняк); «Перекладач знов сказав: «Пан офіцер просить передати: хто скаже, де документи про добровольців Червоної Армії, *того...* Надводнюк перебив: «У нас робили трус і нічого не знайшли!» (О. Десняк); «...І таке моє слово, Югино: коли кріпко любиш нас — вийди за Дмитра.— *Тату...*— Не перебаранчай» (М. Стельмах); «А тобі що? Ти мені з ними гляди, не приставай, бо як побачу, пане добродзею, *то...*— Але він не скінчив: саме в той момент, як Гафійка нагнулася, щоб вийняти горщик з печі, з-за пазухи висунулась в неї книжка і впала додолу. Андрій перевів здивований погляд на Маланку» (М. Коцюбинський); «*Так би й давно...*— не докінчив патруль: розвідницький кинджал з розмаху нахилив його до землі...» (М. Стельмах).

Своєрідним є випадок, коли утворювані в такий спосіб незакінчені речення можна об'єднати в одному повному реченні. Напр.: «Офіцери вмить оточили солдатів:— Говоріть перед смертю, що ви мали сказати.— *Ми...*— Хто ми?! — *...ввірені вам збройні сили Німеччини, дізналися...*— Від кого? — *...від українських більшовиків про революцію в Німеччині*» (О. Довженко).

Є цілком певні змістові і граматичні критерії для розмежування незакінчених речень та зовнішньо схожих з ними деяких різновидів неповних і навіть повних речень. Якщо в неповних реченнях, незважаючи на пропуск у них членів, усе ж зберігається повний зміст і, як правило, завжди можна визначити, який член речення не названо, то в незакінчених реченнях важко або майже неможливо встановити, що конкретно випущено.

Отже, незакінчені структури являють собою такі висловлення-репліки, які з різних причин не стали реченнями. Часто в їх складі немає членів речення. Але і в цьому випадку вони привертають увагу слухача або читача до певних явищ, натякають на що-небудь, наповнюють мовлення різною модальністю та емоцією, отже, функціонують не менш повнокровно, ніж будь-які інші комунікативні одиниці мови.

У розмовній усній та писемній мові зрідка простежуються звертання, які в комунікативному відношенні виявляються на рівні речення, специфічно виконуючи його функцію. Їх називають звертаннями-реченнями, або вокативними реченнями. Цей другий термін менш точний і повний, бо вокатив означає «кличний відмінок», тим часом звертання-речення в українській мові виражаються не тільки кличним відмінком, а й називним у синтаксичній ролі кличного.

Своєю структурою звертання-речення збігається із звичайним непоширеним звертанням. В обох випадках головним і єдиним членом виступає ім'я особи або, зрідка, кличка тварини чи назва неістоти. Проте своїм змістом звертання-речення багатше від звичайного звертання, бо нерозчленовано виражає якусь думку-почуття, що нею супроводиться звертання до особи. Ця думка завжди модально й емоційно забарвлена і виявляється у своєрідній інтонації, яка не цілком збігається з інтонацією звичайного звертання, залишаючись щодо типу звертально-спонукальною. Порівняємо, з одного боку, змістову вагомість та інтонаційне оформлення звертання у вислові «*Сину*, іди сюди!» і, з другого, звертання-речення *Сину!*, яке в залежності від інтонування в кожному конкретному випадку мовної комунікації може означати або «Сину, не роби цього!», або «Сину, як ти можеш таке говорити?», або «Сину, будь уважнішим», або «Сину, подай мені (що-небудь)» і т. ін., отже, може передавати звертання і пересторогу, звертання і докір, звертання і пораду, звертання і прохання, наказ тощо. Звертаючись до учня на уроці, учитель в одних випадках пропонує учневі, прізвище якого називає (не вдаючись при цьому до інших слів), іти відповідати на середину класу, в інших — записати приклад на дошці, ще в інших — наказує учневі уважно слухати відповідь товариша, застерігає його від чого-небудь, попереджає або докоряє. Усі ці і подібні думки, спонукання та емоційні реакції, що долучаються до звертання як такого, зрозумілі всьому класові і, ясна річ, учневі, якому адресується звертання, бо передаються за допомогою відповідної інтонації, яка в звертанні-реченні відіграє вирішальну роль. Підмогою для неї служить конкретна обстановка мовлення, в тому числі спільний досвід мовців та увиразнюючий супровідний жест.

Є кілька основних груп звертань-речень, які розрізняються змістом і функцією:

а) звертання-речення, що ними гукають когось, просять, закликають чи вимагають якось зреагувати на поклик, зробити що-небудь, розповісти, пояснити і под. Напр.: «*Кость!* — гукають з гурту. Кость злякано кидає нашвидку Насті: — Хай розкажу після» (С. Васильченко); «Із-за другого рогу школи вискочив Петро, радісний, схвильований, мов зовсім не той.—

Товариші! — Що таке? — сухо спитали його» (С. Васильченко); «Лушня постояв-постояв та знову підійшов під вікно.— *Чіпко! Чіпко!* — Чіпка лежить на полу, мовчить» (П. Мирний); «Заходить [пан] у чорну пекарню, пхає рукою двері й кричить: — *Марино!* — Нікого.— *Олено!*» (М. Коцюбинський); «Збоку, з гущавини садка, її зупиняє сторожкий, стримано-владний голос:— *Лукіє!*» (О. Гончар);

б) звертання-речення з виразною спонукальною функцією — попереджувальною, заборонною, наказовою тощо; з їх допомогою мовець застерігає особу, до якої звертається, від непродуманих чи небажаних вчинків, висловлювань. Напр.: «*Марто!* — загрозливо озвався з порога Варчук. І дівчина злякано метнулася убік» (М. Стельмах); «Батько піднімає рушницю. Секунда, і станеться злочин. Дівчина кидається до батька і повисає на зброї з криком:— *Батьку...*» (О. Довженко); «Пиши, Прісько, розписку. Вона в мене всю бухгалтерію веде влітку,— хвалиться Дмитрові.— Так пише, так пише, що й волосний писар так не утнув би, і вчиться добре в цьому, як його... технікумі.— *Тату!* — перебиває його Пріська і застережливо, строго впивається в зразу ж присмиріле обличчя Данька» (М. Стельмах);

в) звертання-речення, що виражають різноманітні реакції мовців, їх внутрішні переживання, які сконцентровуються у звертанні і передаються інтонацією, підказуються ситуацією, контекстом. Ці звертальні побудови можуть виражати радість і здивування мовців при зустрічі, часто несподіваній, напр.: «Петро напрямився до куреня. Чорний чоловік якраз виходив із дверей, і очі їх стрілися:— *Жук!*— скрикнув Петро.— *Петро!*— пробасив Жук, і кинулись один одного обіймати, цілувати» (П. Мирний); «*Марко!!* З тюрми!» (С. Васильченко); «Хватить пекти мені очі своїм добром. Була, та загула.— *Сину!* — Дмитро почув таке тоскне зітхання, що мимоволі й сам зітхнув» (М. Стельмах); «Наталка (докірливо). *Миколо, Миколо...*» (І. Котляревський); любов, ніжне ставлення до особи, напр.: «*Марусе кохана!* — каже він, пригортаючи її» (М. Вовчок); «Ось воно, його довгождане щастя, стоїть перед ним. Він тільки бачить гнучкий стан, пишний закучерявлений волос, соромливе лице, тремтливі ямки на щоках, тепло чистого дівочого тіла.— *Югино!* — задихаючись, дивиться на задумане обличчя і нічого від хвилювання не може сказати» (М. Стельмах); переляк, часто доповнений безнадією або глибоким болем від того, що трапилося, напр.: «Але Дмитрик випручується з обіймів і кидається далі. Він усе зрозумів, і страшна безнадійність обняла йому серце.— *Матінко моя!..* — кричить він.— *Матінко!..*» (М. Коцюбинський); «...в кущах зупинився Андрій з пістолем у руці.— *Тату!* — більше нічого не промовляє, біжить і опускається на землю біля батька» (М. Стельмах).

Звернення до особи і пов'язані з ним емоції можуть виражатись різнофункціональними звертаннями-реченнями, як, наприк-

лад, у такому драматичному контексті: «Перед тим як вистрілити в зрадника, Глушак раптом промовляє одне слово таким тоном, наче в останню фатальну мить він скинув з себе півстоліття: — *Вася...* І вистрілив.— *Мамо...*— прошепотіли тихо вуста.— Худяков падає мертвий» (О. Довженко).

Підкресленої експресії звертання-речення набувають тоді, коли повторюються, супроводяться вигуком або часткою. Напр.: «Кинувся Архип у сіни до Хоми.— *Хомо!* — Нема Хоми.— *Хом-о!!!* — Хома тікав, мов загнана звіринка» (О. Довженко); «Здавалось, тільки що заснули, але ось: «*Товариші! Товариші!* — Хлопці порозплющували очі» (С. Васильченко); «*Діду*, аг-о-в! — розриваючи ті чари, гукаємо з саней мужніми голосами» (С. Васильченко); «Потім, непритомніючи, він знов полинув додому, але вже не міг наблизитись.— Гей, гей!.. *Уляно!..*— гукнув він до своїх рідних» (О. Довженко).

Можливе паралельно-однорідне функціонування кількох звертань-речень. Напр.: «*Валя! Кость! Вітя!* — розставляє широченно руки, мов їх усіх хоче обійняти» (С. Васильченко).

Нерідко звертання-речення адресуються до тварин, особливо свійських, і найчастіше служать мовним сигналом впливу на них. Тим самим головна функція таких утворень — спонукальна, і проявляється вона в інтонації. Напр.: «*Лиско!* — гукнув Чіпка.— Лиско підведе, нехотя, голову, подивиться на Чіпку і знову кладе її на ноги...» (П. Мирний); «Грицько таки забіг уперед. Бичок став і, мотаючи головою, грізно подивився на його.— *Бицю, Бицю!* — кликнув той.— Бичок товсто загув, мов сердито гримнув — не лізь! — і наставив молоді ріжки.— *Бицю!* — роздався біля бичка голос Івасів. Бичок повернув голову» (П. Мирний).

Окрему, кількісно обмежену групу становлять риторичні, або художні, звертання-речення — різні найменування-звертання до померлих осіб та явищ неживої природи, що сприймаються метафорично і виражають складну недиференційовану думку.

Є істотні підстави для того, щоб розглядати звертання-речення як такі своєрідні синтаксичні одиниці мови, що перебувають поза межами двоскладних і односкладних речень. Вони скількинебудь відчутно не виявляють ні змістової, ні синтаксичної розчленованості, не мають логічної та граматичної основи двоскладного чи односкладного речення. Наявний у звертаннях-реченнях єдиний член (у кличній формі або у формі називного відмінка) не можна вважати ні підметом чи присудком двоскладного речення, ні головним членом односкладного. Тому звертальні конструкції слід вважати не реченнями — двоскладними чи односкладними, а лише їх своєрідними еквівалентами, функціональними замінниками.

Складні речення

Як уже зазначено, складні речення становлять собою такий структурний тип речень, який характеризується наявністю в складі речення двох чи кількох синтаксичних центрів — предикативних пар підмета і присудка чи односкладних головних членів,— кожний з яких може групувати навколо себе другорядні члени речення, подібно до того, як це має місце в простих реченнях. Кожний синтаксичний центр складного речення разом із залежними від нього другорядними членами умовно прийнято називати простим реченням у складному. Насправді такі частини складних речень виявляють подібність до простих самостійних лише в своїй внутрішньо-синтаксичній структурі, тимчасом як найістотніші ознаки речення — вичленовуваність у контексті на одному рівні з іншими самостійними реченнями і формальна відмежованість від них — цим частинам складних речень взагалі не властиві, а безпосередня віднесеність до дійсності в категоріях модальності і часу, яка є постійною ознакою самостійних речень, проявляється тут лише частково.

Залежно від характеру синтаксичних стосунків між окремими синтаксичними центрами в рамках складного речення загальний структурний тип складного речення поділяється на спеціалізовані типи та різновиди. У першу чергу за цим критерієм виділяються речення складнопідрядні, складносурядні і складні безсполучникові.

Складнопідрядні речення

Складнопідрядними звуться складні речення, синтаксичні центри яких разом із залежними від них другорядними членами пов'язуються між собою підрядним синтаксичним зв'язком. Таким чином, одні прості речення в складнопідрядних виявляються синтаксично ведучими, підпорядковуючими, інші — синтаксично залежними, підпорядкованими. Синтаксично ведуче, підпорядковуюче просте речення в складнопідрядному зветься головним реченням, а синтаксично залежне — підрядним.

Засобами оформлення підрядного зв'язку між частинами складнопідрядного речення є підрядні сполучники і підрядні сполучні вирази, а також відносні і підрядно-питальні слова. Ці засоби завжди вводяться до складу підрядного речення і розташовуються, як правило, на його початку. Через це з формального боку підрядне речення може бути визначене як частина складнопідрядного речення, що містить у своєму складі підрядний сполучник або відносне чи підрядно-питальне слово. У деяких конструкціях складнопідрядних речень головне речення може мати в своєму складі вказівне (співвідносне) слово, яке підкреслює або уточнює зв'язок головного речення з підрядним.

Кожне підрядне речення у відношенні до головного займає місце якогось простого члена головного речення — підмета, присудка, додатка, означення чи будь-якої обставини. При цьому можливості вираження певних значень, зокрема обставинних, за допомогою підрядних речень виявляються набагато більшими, ніж за допомогою простих членів речення. Таким чином, складнопідрядне речення в цілому є фактично лише спеціальним різновидом загальної категорії речення, у якому роль окремого члена виконує підрядне речення.

З огляду на виразну співвідносність різних підрядних речень з відповідними членами речень усі підрядні речення поділяються на типи підрядних підметових, присудкових, додаткових, означальних і різних обставинних. Поза цим співвідношенням залишаються лише підрядні речення супровідні, які можуть бути зіставлені з такими компонентами простих речень, як вставні слова.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПІДМЕТОВИМИ

Складнопідрядне речення з підрядним підметовим виділяється в системі складних гіпотактичних структур сучасної української літературної мови на основі ізофункціональності підрядної частини і підмета як одного з головних членів речення. На відміну від підрядних присудкових речень, які тільки конкретизують або деталізують присудок головного речення, підрядні підметові речення в одних випадках конкретизують підмет головного речення, виражений займенником у називному відмінку, в інших — повністю компенсують відсутність його у головному реченні. Підрядне підметове речення завжди поєднується з присудком, вираженим дієсловом у формі третьої особи, крім, звичайно, тих випадків, коли присудок не дієслівний або ж виражається дієсловом минулого часу. Така специфіка сполучуваності підрядного підметового речення випливає з того, що воно заступає іменник, який повинен був би мати форму називного відмінка, або співвідносний з іменником займенник із значенням третьої особи.

Залежно від функції підрядної частини складнопідрядні речення з підрядними підметовими поділяються на два основних різновиди. До першого різновиду належать речення, в яких підрядна частина конкретизує підмет головного речення, виражений займенником. Це вказівні займенники *той, те, ті,* означальні *все, всякий, кожний.* Підрядні підметові речення в таких випадках поєднуються з головним відносними словами *хто, що, який.* Напр.: «Хто знає термін «згедзкалась корова», Хто чув страшні слова — «зайшла у шкоду». Хто почував неподоланий потяг До сну, коли роса блищить на травах, Переливаючись, і пахне сіном, ...І так би от, уткнувшися в копицю, Поринув у солодку го-

лубінь.—А треба притьмом Лиску чи там Маньку Сьогодні гнать аж на Попів ланок,— Хто розуміє речі ці складні, Той, прочитавши «Дафніса і Хлою», Закриє мовчки книгу, усміхнеться І пригадає свій дитячий вік Не завжди ідилічними словами» (М. Рильський); «А може він, той, що стріляв, зараз ще десь бродить лісами, підкрадається потай до золотих міст, з ненавистю наслухає радісний гомін народів?» (О. Гончар); «Той, про кого так говорили, стояв, обпершись об лутку, і в сардонічній усмішці кривив губи» (Г. Тютюнник); «Хто звірився тобі, ласкавий і прозорий, Хто сподівається на щедрі й теплі дні,— О, той не знає ще, яке облудне море, Яка в твоїх очах погибель спить на дні» (М. Зеров); «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмре, не здобувши нового добра» (Л. Українка); «Те, над чим він зараз ламав голову, командирові полку було зрозумілим з самого початку» (О. Гончар); «Те, що судові пред'являється тепер, це далеко не повний комплект зла, заподіяного гітлерівцями» (Ю. Яновський); «Гвинт і зело, Лезо й дуло, Все, що дме й горить, У полі, в майстерні, в слові, Має служить Робітникові!» (М. Рильський); «Усі, хто вигадує й вірить, мовби боги задля людського племені світ утворили, Надто у мислях своїх правдиві стежки обминають» (М. Зеров); «Всі, хто тільки міг, висипали з вагонів, вітаючи довгождану, рідну землю» (О. Гончар).

Порівняно рідше трапляються випадки поєднання підрядного підметового речення з особовими займенниками. Напр.: «Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там вміститись і спливало крізь темні очі, бачила своїх синів, про них говорила» (М. Коцюбинський); «Ми живі, змужнілі й досвідчені, а чи живий ти, ворожий авіаторе, з залізним хрестом на грудях, ти, який у ту далеку чорну неділю скинув на цю прикордонну будку першу бомбу з свого літака?» (О. Гончар); «Той самий я, що три хвилини тому з таким напруженням повз, тікаючи від небезпеки, я, що кожною точкою свого тіла припадав до землі, щоб зберегти своє життя, тепер стояв просто під кулями, не відчуваючи ніякого страху» (І. Багмут).

Складнопідрядні речення з підрядними підметовими, що належать до першого різновиду, досить однорідні з погляду структури. Обов'язковою умовою формування таких речень є вираження займенника-підмета головного речення формою називного відмінка. Якщо ж займенник виступає у формі непрямого відмінка, то, крім тих випадків, коли він є іменною частиною складеного присудка, підрядне речення кваліфікується як додаткове.

Другий різновид складнопідрядних речень з підрядними підметовими утворюють такі гіпотактичні конструкції, в яких підрядна частина виступає підметом при присудкові головного речення. Залежно від характеру присудка головного речення серед складнопідрядних речень другого різновиду виділяється кілька варіантів вираження предикативного зв'язку підрядного речення (підмет) з головним реченням (присудок).

1. Підрядне речення компенсує підмет при виразно особовому дієслові-присудку головного речення. Напр.: «Хто грає так, ненавидіть не може» (Л. Українка); «Хто не повстав, нехай повстане, несе катам відплати гнів» (В. Сосюра); «Про що віки крізь сльози снили,— У наших розцвіта ділах» (М. Рильський); «Хто хоче буть республіканцем добрим, хай гострить меч на Брута перш за все» (Л. Українка); «Хто меч підійме, від меча загине» (Л. Українка); «Що для безсмертя народилось, Від зброї смертних не умре» (М. Рильський).

2. Підрядне речення виступає підметом при іменному складеному присудку. Напр.: «Не поет, у кого думки Не літають вільно в світі, А заплутались навіки В золотії тонкі сіті» (Л. Українка); «Щасливий, хто сни має милі» (Л. Українка); «Безсмертен, хто прийшов у світ як первоук І міццю генія піднісся на вершини» (М. Рильський); «Блажен, хто оддалік від гомінких турбот, Як людський щонайперший рід, На батьківськім лану лишився ратаєм, Грошовий занедбавши зиск» (М. Зеров).

У складнопідрядних реченнях з підрядними підметовими яскраво проявляється предикативна функція нечленних прикметників, за допомогою яких виражається частина складеного присудка.

3. Підрядне речення сполучається з присудком, вираженим дієсловом із часткою *-ся*. Напр.: «Від погляду Лукії Назарівни не приховалось, що син її, притулившись під деревом, стоїть якось сиротливо, не танцює» (О. Гончар); «Відчувається, що його довгі худі ноги без напруження, без нудної муки носять по світу легке тіло — роблять це залюбки і просто» (Є. Гуцало); «З'ясувалося, що він перевіряє, чи справжній кулемет» (Ю. Яновський); «Іде за плугом тихою ходою, і мариться їй, що йде біля волів її Остап уже вусатий, уже й жонатий, може» (А. Головко); «Хіба забулось, що за грати Нас ворог спільний посилав, Що Чернишевському, як брату, Шевченко руку подавав?» (М. Рильський); «Все видилось і видилось їй, як пливе у танці з Любарським, а гармошки озиваються голосами весняних пташок» (Є. Гуцало); «Мені здається, що пейзажі в нас на Україні якоїсь приголомшливої краси й величі» (Ю. Яновський); «Здавалось, що літаки ідуть зовсім беззвучно, німими силуетами, виключивши всі свої мотори» (О. Гончар).

4. Підрядне підметове речення сполучається з присудком, вираженим дієсловом минулого часу у формі середнього роду. Напр.: «Мар'яна здивувало й насторожило, що пан економ першим без гордування заговорив до нього, навіть підхвалювати почав» (М. Стельмах); «Їй і в голову не приходило, що найбільше Тимко мучиться саме через неї, через їхню баламутну, засуджену всім селом любов» (Г. Тютюнник); «Бувало, що зіпсується на міні ударник або вчиниться хімічна реакція в гримучім живім сріблі капсуля» (Ю. Яновський); «При цьому його не лякало, що він може десь оступитися, помилитися, схибити» (О. Гончар);

«Зараз його приємно вражало, що в підрозділах панує загальне пожвавлення, звідусіль б'ють ті самовпевнені зухвалі вогники, які можна помітити перед наступом лише серед справді бувалих вояків» (О. Гончар).

5. Підрядне підметове речення сполучається з присудком, вираженим словами категорії стану. Напр.: «Ще хоч добре, що дочка недалеко» (А. Головко); «Йому стало раптом зовсім ясно, що звідси можна зніматись лише вперед або героєм загинути тут, відстоюючи прапор» (О. Гончар); «Цілком зрозуміло, що йдемо ховаючись, розкішні соняшники погойдуються по обидва боки дороги...» (Ю. Яновський); «Тож безперечно, що кожному тут своя воля диктує напрямок руху — і потім на тіло той рух переходить» (М. Зеров); «Просто дивно, як йому пасувало власне прізвище!» (Є. Гуцало); «А втім, відомо вже, що зазнають змін і зорі, і сонце, так само, як і люди» (О. Гончар).

Виділення третього, четвертого і п'ятого варіантів складнопідрядних речень з підрядними підметовими другого різновиду грунтується на чітко окресленій специфіці присудків, з якими сполучається підрядне підметове речення. Так, у третьому й четвертому варіантах маємо дієслівні присудки, але коло дієслів, якими вони можуть виражатися, обмежене. Дієслова з часткою *-ся,* вживані як присудки при підрядних підметових реченнях, належать в основному до дієслів на позначення процесів мислення, сприймання і психічного стану. Дієслова минулого часу у формі середнього роду, як відомо, є одним із засобів вираження безособовості. Сполучуваність підрядних підметових речень з присудками, вираженими такими дієсловами, дає підстави для висновку, що семантико-граматична природа цих дієслів у складнопідрядних реченнях зазнає істотних змін порівняно з функціонуванням їх у простих реченнях.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ПРИСУДКОВИМИ

Складнопідрядне речення з підрядним присудковим виділяється в системі гіпотактичних конструкцій сучасної української літературної мови за досить своєрідною ознакою функціонування підрядної частини. Якщо в означальних, додаткових і обставинних складнопідрядних реченнях підрядна частина ізофункціональна з відповідними другорядними членами речення, то підрядне присудкове речення самостійно не може виступати в ролі відповідного члена при головному реченні. Формально зв'язок головної і підрядної частин в складнопідрядному реченні з підрядним присудковим здійснюється за допомогою відносних слів *що, хто, який, котрий* та сполучників *щоб, як, ніби (нібито), наче (неначе), мов (немов).*

З функціонального погляду складнопідрядні речення з підрядними присудковими поділяються на два різновиди.

До першого різновиду належать такі гіпотактичні конструкції, в яких підрядне речення конкретизує зміст іменного присудка головного речення, вираженого вказівними займенниками *такий, той.* Напр.: «Позиції такі, що для успішної атаки відкритою силою, здавалося, не було ніяких шансів» (Ю. Яновський); «Він такий, що в неозорім полі уночі обійде хуртовину» (А. Малишко); «Команду подали пошепки, а враження було таке, що пролунала вона громом» (О. Гончар); «Він зовсім не той, яким уявляла вона його» (О. Бойченко); «Я той, що греблі рвав» (П. Воронько); «Вигляд у нього при цьому був такий, ніби робить він щось таке, без чого не можна уявити собі життя» (Ю. Шовкопляс); «Він був точнісінько такий, як ото бачив колись Василько його рисунок на столі в інженера» (О. Довженко). Підрядні присудкові речення, приєднувані до головного сполучниками *як, неначе, ніби* і под., крім конкретизації іменного присудка головного речення, мають ще додаткове значення порівняння.

Серед складнопідрядних речень з підрядними присудковими виділяється специфічна група конструкцій, у яких іменна частина присудка головного речення виступає в заперечній формі. Напр.: «Він був не з тих, що швидко погоджуються» (М. Руденко); «Та часи тепер були зовсім не ті, щоб однією пихою жити» (П. Мирний); «Звичайно, Данько не з таких, щоб повернути свої гроші тільки на себе, він і сестрі щось купить» (О. Гончар); «Та й люди у них не такі, щоб пустили докторів на свої виноградники» (М. Коцюбинський).

У складнопідрядних реченнях із заперечними присудками, іменна частина яких виступає у множині, присудок підрядного речення також має форму множини. За допомогою сполучника *щоб* підрядні присудкові речення можуть поєднуватись із головним реченням тільки в таких випадках, коли присудок головного речення виступає в заперечній формі.

Другий різновид складнопідрядних речень з підрядними присудковими утворюють такі синтаксичні конструкції, в яких підрядні речення деталізують значення присудка головного, вираженого прикметником або порядковим числівником. Якщо іменною частиною присудка головного речення виступає прикметник, то функція підрядного речення найчастіше полягає у вираженні ступеня вияву предикативної ознаки головного речення. Вказівний займенник *такий* у цих випадках має підсилювально-виділне значення і одночасно показує конструктивну незавершеність головного речення. Напр.: «Чоловік цей був такий високий, що в хаті відразу зробилося тісно й темно» (Г. Тютюнник); «Моє життя стало зараз таке коротке, що я кроками можу змірять його» (М. Коцюбинський); «Сьогодні я такий веселий, що молодіти хочу знов» (В. Сосюра); «Мрійливість і уява були такими сильними, що іноді життя, здавалось, існувало в двох аспектах, які змагалися між собою — реальному і уявному, що,

проте, здавалося нібито здійсненним» (О. Довженко); «Повітря таке запашне од гірських трав, що аж п'янить» (М. Коцюбинський).

Підрядні присудкові речення можуть конкретизувати також значення прикметника, вжитого в головному реченні у функції предикативного означення. Напр.: «Тарас дивиться на Остапа такий здивований, начебто це був і не Остап зовсім, а не знать що...» (О. Довженко); «Круто повернувся і вийшов з-за перегородки такий же поважний і урочистий, яким і зайшов сюди» (Ю. Шовкопляс).

Визначальною особливістю складнопідрядних речень з підрядними присудковими є постійна постпозиція підрядного речення; як правило, воно розташовується безпосередньо після конкретизованого ним присудка головного речення. Тільки в специфічних реченнях на вираження тотожності відповідних ознак підрядне речення виступає в препозиції. Напр.: «Яке життя, таке й товариство» (П. Мирний); «Яка в кого натура, така й совість» (Г. Тютюнник). Зрідка трапляються також випадки інтерпозиції підрядного присудкового речення. Напр.: «Першим, кого він побачив, був Захар Побережний, знатний хлібороб, бригадир четвертої бригади» (М. Стельмах). Пор. однотипне речення з нормальним порядком складових частин: «Ганна була першою, кого Крайнєв зустрів в інституті» (В. Собко).

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ДОДАТКОВИМИ

Складнопідрядним реченням з підрядним додатковим називається така синтаксична конструкція, в якій підрядна частина виступає у функції об'єктного визначника при дієслові, прикметнику, віддієслівному іменнику, прислівнику або ж конкретизує додаток головного речення, виражений займенником. Напр.: «І думав радісно, що, може, цей З брунатними ногами пастушок Водитиме у далеч незабаром Бадьорі гомінливі поїзди, Дороги буде прокладати рівні Крізь наші відволожені поля, Сам вітром, блискавицею, вогнем Зелені розтинатиме простори» (М. Рильський); «Ніхто не пам'ятав, щоб він за будь-яких обставин змінив свою поважну ходу і пробігся бігцем, як інші» (О. Гончар); «Сиві діди пригадували б, у якому році ще отакий був снігопад та який того року врожай був на хліба та на траву» (А. Головко); «Не винна ти, що я не маю долі, не винна ти, що я така нещасна» (Л. Українка); «Пан Стадницький торкнувся родових болячок і зі всією пристрастю своєї мінливої душі накинувся на тих, хто працював на нього» (М. Стельмах); «Я певен, що від них [гір] на тебе також війне чимось теплим, чимось близьким...» (О. Гончар).

Підрядне додаткове речення займає в структурі складного речення місце прямого або непрямого додатка. У зв'язку з цим

постає питання про співвідношення між додатком як другорядним членом у системі простого речення і підрядним додатковим реченням як його функціональним відповідником у системі складнопідрядного. Засобом вираження об'єктних відношень у простому реченні є сильне, або прийменникове, дієслівне керування і рідше — прилягання. Додаток безпосередньо виражається окремим словом або словосполученням. Визначальною ж особливістю складних речень з підрядними додатковими є те, що в них як додаток, залежний від особливого лексико-синтаксичного класу слів (дієслів, прикметників, прислівників, віддієслівних іменників), що можуть виступати в простому реченні у ролі як головних, так і другорядних членів, функціонує ціла предикативна одиниця, якій властиві цілком визначені ознаки внутрішньосинтаксичної будови.

В багатьох випадках наявний паралелізм між синтаксичними зв'язками в простому реченні і складнопідрядному реченні з підрядним додатковим. Звідси випливає можливість функціонування як синонімічних зворотів типу: *сказав про повернення брата — сказав, що брат повернувся; наказав приготувати прилади для проведення досліду — наказав, щоб приготували прилади для проведення досліду; сподівався на перемогу — сподівався, що переможе.*

Проте повної відповідності між синтаксичними зв'язками в простому і складнопідрядному реченнях, звичайно, немає. Причини такої невідповідності полягають у тому, що не всі дієслова, яким властиве відмінкове керування, а отже, можливість мати при собі додаток у системі простого речення, здатні сполучатися з підрядними додатковими реченнями. Пор. з цього погляду, наприклад, дієслова *нести, прибирати, збивати, фарбувати, будувати, брати,* які не сполучаються з підрядними додатковими реченнями, хоч при них і можливі додатки.

Важливою особливістю підрядних додаткових речень є те, що вони зберігають стійкість своєї форми при граматичному перетворенні або ж навіть при переході до іншої частини мови того слова головного речення, від якого вони синтаксично залежать. Дієслова ж сильного керування при перетворенні з активу в пасив або у віддієслівні іменники вимагають відповідних формальних перетворень у залежних від них додатках, виражених іменниками. Напр.: *пояснити правило — пояснення правила; дозволити від'їзд — дозвіл на від'їзд; пояснити, що... — пояснення, що...; дозволити, щоб...— дозвіл, щоб...*

Ті слова, від яких залежать додаткові речення, однозначно впливають на вибір сполучника чи підрядно-питального слова або ж обмежують кількість можливих варіантів зв'язку головного й підрядного речення за допомогою сполучників і підрядно-питальних слів. Для прикладу зіставимо можливі випадки сполучуваності підрядних додаткових речень з дієсловами *знати* і *вимагати:*

Я знаю,
- що він співає класичні романси
- як він співає в новій опері
- де він співає сьогодні
- куди він поїде на гастролі
- звідки він щойно повернувся
- хто йому найкраще акомпанує
- з ким він співає цю пісню
- кому він співає свої улюблені пісні
- який у нього чудовий голос
- чим він найбільше цікавиться
- скільки енергії витрачає він на кожну репетицію

Я не знаю,
- чи він повернувся з гастролей
- щоб він коли-небудь ще так добре співав

Я вимагаю,
- щоб ви негайно приступили до виконання своїх службових обов'язків

З наведених прикладів випливає, що можливості дієслова *знати* щодо сполучуваності з підрядними додатковими реченнями дуже широкі. У підрядних додаткових реченнях, залежних від цього дієслова, представлені майже всі підрядно-питальні слова і частина сполучників, характерних для підрядних додаткових речень взагалі. За допомогою сполучників *щоб* і *чи* підрядні додаткові речення можуть поєднуватись тільки з заперечною формою дієслова *знати.* Можливості ж дієслова *вимагати* щодо сполучуваності з підрядними додатковими реченнями виключно обмежені. При ньому можливі тільки речення з сполучником *щоб,* у яких формальні засоби вираження дієслівного присудка строго регламентовані. Внутрішня значеннєва диференціація підрядних додаткових речень також залежить від морфологічно-семантичної природи присудка або іншого члена головного речення, якому підпорядковується підрядне додаткове речення. Для синтаксичного зв'язку підрядного додаткового речення з головним не має значення, яку синтаксичну функцію виконує підпорядковуюче слово. Отже, характерною ознакою підрядних додаткових речень є те, що вони перебувають у граматичній залежності від слів певних лексико-морфологічних розрядів, які вимагають конкретизації свого значення і здатні до поширення об'єктним визначником у вигляді підрядної предикативної одиниці.

Синтаксична сполучуваність підрядних додаткових речень обмежується певними семантичними групами дієслів, з лексичної природи яких обов'язково випливає потреба пояснення, конкретизації їх значення. До таких семантичних груп дієслів належать:

а) дієслова зі значенням повідомлення, передачі інформації: *говорити, розповідати, повідомляти, заявляти, писати, виголошувати, вугукувати, доповідати, проголошувати, інформувати, зазначати, запевняти, заперечувати, запитувати, відповідати, стверджувати, роз'ясняти, наголошувати, акцентувати, аргументувати, пояснювати, питати, мовити, нагадувати, зауважувати,*

зачитувати, виказувати, вимовляти, оповідати, оголошувати, рапортувати, дзвонити, допитуватися, підтверджувати, повторювати, доводити, пророкувати, підкреслювати, відзначати та ін., напр.: «Командувачеві доповіли, що махновці мають міцно зв'язані снопи соломи й очерету, приторочені до сідел» (Ю. Яновський); «Давид відказав, що фронтів нема тепер» (А. Головко); «Заробітчани відразу, наче бджоли біля льотки, з'юрмились навколо Білоуса, і той докладно, з толком розповів, що сьогодні з Білої Церкви на фаетоні приїхав якийсь пан» (М. Стельмах); «Під час відвідин її на каналі батько був тихий та смирний, на її розпити про гладіолуси признався, що тепер він їх сам доглядає» (О. Гончар);

б) дієслова на позначення психічного стану і процесів розумової діяльності: *розсуджувати, замовчувати, заучувати, задумувати, забувати, встановлювати, підозрювати, вважати, вдумуватися, вигадувати, розгадувати, запідозрювати, визнавати, визначати, вирішувати, виявляти, виясняти, враховувати, гадати, думати, обмірковувати, запам'ятовувати, замишляти, почувати, розуміти, приховувати, допускати, замислюватися, планувати, міркувати, розкривати, довідуватись, боятись, допевнюватись, припускати, вагатись, дізнаватися, досліджувати, прикидати, обгрунтовувати* і ін., напр.: «Звук цей ворухнув щось болісне в душі Дороша, він подумав, що завтра йому треба виїжджати і все це покидати» (Г. Тютюнник); «Він забув, що він член підпільного більшовицького комітету, що він був на нараді, яка призначила на сьогоднішню ніч повстання» (Ю. Яновський); «Аж дотепер не знав, що так важко буде йому розлучатися з тим життям, з вахтами, з запахом канатів, солоністю моря, кигиком чайок» (О. Гончар); «І після напруженої паузи Черниш таки ставить його, це запитання, навіть не підозріваючи, що зараз на душі в телефоніста» (О. Гончар);

в) дієслова на позначення процесів сприймання: *бачити, дивитись, чути, слухати, відчувати, оглядати, придивлятись, вдивлятися, спостерігати, споглядати, слідкувати, розглядати, додивлятися, роздивлятися, вислуховувати, дослухатися* і ін., напр.: «Ми збирали з сином на землі каштани, Ми дивились довго, як хмаринка тане, Як колише вітер струни павутинь» (М. Рильський); «Я звів очі й побачив, як з поля в ліс іде дівчина» (Є. Гуцало); «Я гашу електрику на монтажному столі, і тоді ми помічаємо, що надворі вечір чи ніч» (Ю. Яновський);

г) дієслова із значенням волевиявлення щодо відповідного адресата: *попереджати, зажадати, примушувати, приневолювати, припрошувати, просити, запрошувати, зобов'язувати, радити, наказувати, забороняти, доручати, наполягати, бажати, жадати, забагнути, застерігати, вимагати, умовляти, відраджувати, домагатися, запропонувати, розпорядитися, дозволяти, заохочувати, напоумляти, загадувати,* напр.: «Я бажаю, щоб сеє перше і безмірне горе Було останнім у твоїм житті» (Л. Українка);

«Сторожі слухали його уважно, підтримували його бажання вчитися, всіляко заохочували, щоб він читав усе нові і нові їм книжки, і проявляли при цьому значний до них інтерес» (Г. Тютюнник); «Люди почали умовляти старосту, щоб змилостивився над чоловіком» (М. Стельмах); «Радісні, галасливі, як пташенята, діти юрмилися довкола коня, навперебій хапалися за стремена, просили батьків, щоб посадили в сідло» (О. Гончар); «Щоб себе беріг, Він наказав мені» (М. Рильський).

Крім дієслів і похідних від них форм та інших частин мови, від яких може залежати підрядне додаткове речення, важливу роль у формуванні складнопідрядного речення з підрядним додатковим відіграють сполучники і підрядно-питальні слова займенникового або прислівникового походження.

Слово головного речення і сполучник або підрядно-питальне слово, якими приєднується до нього підрядне додаткове речення, створюють конструктивну основу складнопідрядного речення з підрядним додатковим. У кожному окремому випадку сполучник або підрядно-питальне слово виступає як конструктивно вмотивований елемент складнопідрядного речення з підрядним додатковим.

За характером вираження зв'язку між головним і підрядним реченням складнопідрядні речення з підрядними додатковими поділяються на два різновиди: а) речення з сполучниковим зв'язком між головною і підрядною частинами; б) речення, в яких зв'язок між головною і підрядною частинами виражається за допомогою підрядно-питальних слів. Різниця між цими двома різновидами синтаксичних структур полягає в тому, що в першому з них сполучники, позиційно належачи до підрядного речення, ніякої іншої ролі, крім показників синтаксичного зв'язку, не виконують. У другому різновиді підрядно-питальні слова, виконуючи граматичні функції сполучників, виступають одночасно в ролі відповідних членів підрядних речень, тобто беруть безпосередню участь у вираженні внутрішньо-синтаксичних зв'язків підрядного речення.

У сучасній українській літературній мові у складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими вживаються такі сполучники: *що, щоб, ніби (нібито), як, чи.* Найширшими можливостями щодо вживання характеризується сполучник *що.* Він позбавлений будь-яких семантичних відтінків і виступає в складнопідрядному реченні виключно як показник синтаксичної залежності підрядного додаткового речення. За допомогою сполучника *що* підрядні додаткові речення можуть поєднуватися з дієсловами різноманітних семантичних груп. Поширенню сполучника *що* в підрядних додаткових реченнях сприяє насамперед та обставина, що він практично позбавлений лексичного значення і тому не може вступати у взаємодію з лексичним значенням дієслова або іншої частини мови у складі головного речення.

Пор. приклади складнопідрядних речень з підрядними додатковими, приєднуваними за допомогою сполучника *що:*

а) до дієслів із значенням мовлення, передачі інформації: «[Мою появу на фабриці мало хто помітив]. Хіба що щирі читачі директорських наказів прочитали другого дня, що такого-то зараховується на посаду художнього редактора фабрики» (Ю. Яновський); «Десь вичитав [Уралов] перед тим, що в Японії 36 тисяч дефектних дітей народилося після Хіросіми...» (О. Гончар); «Лукія, нахилившись до капітана, стишено-інтимно пояснює йому, що то дочка Горпищенка-чабана» (О. Гончар); «Я стверджую, що його практика вища за ваші теоретичні знання» (О. Довженко); «Напередодні, зчепившись із Сагайдою, Антонович навіть погрожував, що віддасть його на офіцерський суд честі» (О. Гончар);

б) з дієсловами на позначення психічного стану і процесів розумової діяльності: «Ніколи я не знав, що так люблю — До болю, до смертельного жалю — Понад Дніпром сріблисті верболози, Березу, що прозорі ронить сльози На тиху, присмирнілу мураву, Бур'ян в напівзасипанім рову, Де часом вальдшнеп, поетична птиця, Між листям жовтим від стрільця таїться» (М. Рильський); «Він одразу згадав, що в нього є автомат, що в нього є кінь з кличкою Мудрий, що десь на возі лежать його апарати і клубки червоного кабеля» (О. Гончар); «Чи гадав той козаченько, йдучи на чужину, що вернеться з його серця квітка на Вкраїну?» (Л. Українка); «Був, річ відома, молодим я, Тому до дна тепер збагну, Що навіть звук, чи тон, чи ім'я Були мені за таїну, Бо серце билося інакше, Що іноді мені бринів, Неначе соловейка спів, Охриплий голос сиворакші» (М. Рильський);

в) з дієсловами на позначення процесів сприймання: «Я на них дивився і бачу по їхніх очах, що ми переможемо фашистів неодмінно» (Ю. Яновський); «Балабуха перевів очі від матері на Олесю й тепер тільки придивився, що вона була гарненька, але мала не такі тонкі та гострі брови, як в Онисі Прокопичівни» (І. Нечуй-Левицький); «Своїм безпомилковим нюхом він вловлював, що тут же так просто не обійдеться, що тут неодмінно щось закрутиться, зміниться, зварганиться» (Є. Гуцало).

Підпорядковуючим словом, до якого приєднується підрядне додаткове речення за допомогою сполучника *що,* може бути іменник дієслівного походження, здатний мати при собі об'єктний визначник. Напр.: «Гризе його думка, тривога, що, можливо, є частка і його провини в тому, що сталося» (О. Гончар); «А он і чутки пішли, що синоди в цьому році будуть нам наділяти землю; сім десятинок на кожний двір» (М. Стельмах).

Специфічною особливістю підрядних додаткових речень є те, що за допомогою сполучника *що* вони можуть сполучатися з прикметниками і дієприкметниками, найчастіше вжитими в головному реченні в ролі іменної частини складеного присудка, а також з присудками головного речення, вираженими нерозклад-

ними словосполученнями, предикативами. Напр.: «І хоч від зустрічі з Вовкуном сподівалася іншого, була рада, що все скінчилося саме так, що вони вже ніколи не говоритимуть про той лист, який вона одержала від нього» (Є. Гуцало); «Улас це вважав несправедливим і був переконаний, що з цим миритися не можна, і написав замітку в обласну газету» (Г. Тютюнник); «Майте на увазі, товариші, що на плацдармі нам не минути зустрічі з танками» (О. Гончар); «Рідкобородий Мар'ян стоїть у великих чоботиськах на неприм'ятій латці снігу і робить вигляд, що слухає свою, старшу від нього на кілька років, жінку» (М. Стельмах); «Ліна, погойдуючись в сітці гамака під горіхом, слухає звідти батькові нарікання і їй навіть уже й не смішно, що Мамайчук має намір іти вчитися на попа» (О. Гончар); «Вам, палії війни, не видно ще й сьогодні, Що правди нашої нікому не здолать?» (М. Рильський); «Тиха вона, нехитра ся мелодія, і видко відразу, що написана великим композитором, ім'я котрому — народ» (Г. Хоткевич).

Вживання сполучника *щоб* у підрядних додаткових реченнях обмежується в основному тими випадками, коли підпорядковуючими словами в головному реченні виступають дієслова волевиявлення в широкому розумінні цього поняття. З погляду внутрішньої значеннєвої спеціалізації дієслова волевиявлення можуть означати дозвіл, заборону, наказ, пораду, прохання, бажання, піклування тощо. Напр.: «Став наполягати після цього, щоб перевели його куди-небудь в інше місце» (О. Гончар); «Але Крючковський зажадав, щоб його негайно обвінчали з попівною» (П. Панч); «Мати нічого не сказала доньці, лише мало не щовечора просила, щоб та раніше приходила з гуляння» (М. Стельмах); «А Костева справа коротка — завести Николу на ягідник і примусити, щоб плечима до каменя став близенько» (П. Козланюк); «Хоче Наталка, щоб я хоч раз прийшов до них у школу з тим маузером, а золотого годинника почепив на груди, як медаль» (Ю. Яновський); «А потім батько наказали, щоб я нікому й словом не промовилась, що ви заходили до нас» (М. Стельмах); «Тамара йшла попереду і застерігала хлопців, щоб не посковзнулися на сходах» (А. Хижняк); «Черниш, відбиваючи геть чиюсь перекинуту вибухом душогубку, виправляючи напрям свого човна, люто гукав незнайомим потопаючим, щоб хапались за нього» (О. Гончар); «І терпелива душа старої, пориваючись до бога, не просила чуда, не думала про рай, а тільки ревно благала, щоб діти її не засівали землю слізьми» (М. Стельмах).

Окремої уваги заслуговують складнопідрядні речення з підрядними додатковими, залежними від дієслів *боятися, побоюватися, турбуватися, лякатися, страхатися.* Напр. «Ночувати господар пішов у комору—він боявся, щоб у нього не забрали овець» (О. Гончар); «Гербера не спав удома, побоюючись, щоб хтось, чого доброго, не вдерся вночі до школи, і ночував у сільській уп-

раві» (С. Скляренко); «Почувши у млині, що мають з села забирати добрі вози для потреб фронту, Кухтиха побоювалась, щоб не довелося їй позбутись і свого» (А. Іщук).

У наведених прикладах підрядним додатковим реченням, приєднуваним сполучником *щоб* до дієслів з певним значенням, властива імовірнісно-заперечна модальність. Зміст підрядних додаткових речень з імовірнісно-заперечною модальністю полягає в повідомленні про дії або стани, що не мали місця в реальній дійсності, але в принципі можливі і правдоподібні. З погляду суб'єкта головного речення такі дії і стани не бажані. Присудки у підрядних додаткових реченнях виражаються дієсловами з заперечною часткою *не*. Якщо ж у головному реченні висловлюється побоювання щодо реального здійснення або нездійснення того, про що говориться в підрядному реченні, то в такому випадку вживається сполучник *що*. Напр.: «Коли художня рада приймала сценарій [фільму «Ілля Муромець»], ми побоювались, що не вдасться донести до глядача цей билинний дух твору, що він може згубитися» (О. Довженко); «Він весь час поспішав, немов турбувався, що не встигне іншим разом цього зробити» (О. Гончар); «Але тепер, коли вони в кількох верстах від нього, він ще більше страхається, що не стрінеться з ними, аніж страхався кілька місяців тому» (М. Стельмах).

Сполучник *як* вживається в тих випадках, коли констатація дії або стану в підрядному додатковому реченні супроводжується повідомленням про сприймання перебігу дії або тривання стану, концентрацією уваги на способі виконання дії чи тривання стану. На відміну від сполучника *що*, якому властиві широкі можливості сполучуваності з дієсловами різних семантичних груп, сполучник *як* обмежений щодо своїх конструктивних можливостей як засобу приєднання підрядного додаткового речення. За допомогою сполучника *як* підрядні додаткові речення сполучаються головним чином з дієсловами на означення сприймання. Напр.: «Тільки сьогодні, відганяючи знахабнілу бандитню від міста та від залізничного полотна, бійці з усією гостротою відчули, як близько нависає небезпека — небезпека бути повністю відрізаними від своїх» (О. Гончар); «І слухали постріли верби кругом, як гналася варта за більшовиком, як в спину йому за вогнем бив вогонь, і як наздогнали за садом його і вбили під тином...» (В. Сосюра); «Сейми, сеймики ревіли, Сусіди мовчали, Дивилися, як королі Із Польщі втікають, Та слухали, як шляхетство Навісне гуляє» (Т. Шевченко); «Ви чуєте, товариші живі, Як гомонить весна по всьому світу?» (М. Рильський); «Давид дивився, як молоток та молот місили червоний шмат заліза» (А. Головко); «Очі спостерігали, як подячно зітхає земля, звільнена від бур'янів, глибоко зорана, розпушена, родить на всю свою богатирську силу, звеличує й прославляє колективний труд щирих рук» (Ю. Яновський); «Проте вона вже слідкувала очима, як татко ходив з кутка в куток по кімнаті» (Л. Україн-

ка); «Я бачив, як боєць, натомлений з походу І знов збираючись у невідомий бій, По-господарському у довбану колоду Збирав упійманий пропахлий воском рій» (М. Рильський).

За допомогою сполучника *як* підрядні додаткові речення приєднуються також до дієслів і словосполучень з семантикою процесів мислення, розумової діяльності. У підрядних додаткових реченнях, що сполучаються з дієсловами цієї семантичної групи, зберігається специфічний значеннєвий відтінок — зосередження уваги не на звичайній констатації дії або стану, а на процесі виявлення їх. Напр.: «Христинка бачить в уяві, як ці білі колеса починають ворушитись під сонцем і розсипаються на бризки, на весняні бурчаки й потоки» (М. Стельмах); «Михалко весь час уявляв, як вони з батьком орють колгоспне поле» (Є. Гуцало); «Лукія пригадує, як в один із своїх приїздів капітан привіз Віталикові для забавки мавпеня — було з ним клопоту...» (О. Гончар); «Пам'ятає він, як одного разу зимою приїхав із базару батько» (Г. Тютюнник); «Нам не забуть довіку, Як чобіт їх топтав України лани, — Та пам'ятають же, напевне, і вони, Як гнав їх наш народ, розбійну силу дику» (М. Рильський).

Сполучник *як* близький за своєю синтаксичною функцією до широковживаного в підрядних додаткових реченнях сполучника *що* і в багатьох випадках може бути замінений ним. Напр.: «Тимко мнеться біля дверей, курить в рукав і раптом чує, як (що) хтось хапає його за комір іззаду» (Г. Тютюнник); «Незвично бачити, як (що) біля одного з курганів, де газик припиняє свій біг, з нього виходить людина — одинока людина в льотчицькому кашкеті і шкіряній блискучій тужурці» (О. Гончар). Але при кожній такій заміні у значеннєвому плані підрядного додаткового речення відбувається хоч і незначне, але помітне зрушення: вживання сполучника *що* нейтралізує наголошення на дії або стані підрядного речення і способі їх виявлення. Причина таких змін пояснюється тим, що сполучник *що* повністю втратив лексичне значення і виступає у виключно синтаксичній функції, сигналізуючи граматичну залежність підрядного додаткового речення. Сполучник *як* зберігає досить помітний значеннєвий зв'язок з питально-займенниковим прислівником *як*, що виконує службову функцію сполучника і одночасно виступає в ролі другорядного члена підрядного додаткового речення.

Як засіб приєднання підрядних додаткових речень використовуються також сполучники *немов (немовби), ніби (нібито), наче (начебто, неначе, неначебто), буцім (буцімто)*, дуже близькі між собою за тією роллю, яку вони відіграють, створюючи специфічне модальне значення ірреальності, невпевненості, сумніву, припущення у внутрішньо-синтаксичній сфері підрядного додаткового речення. За допомогою названих сполучників підрядні додаткові речення пов'язуються головним чином з дієсловами мовлення і сприймання, хоч трапляються випадки синтаксичної спо-

лучуваності їх із дієсловами й інших семантичних груп. Напр.: «Тим часом пан поїхав до міста й пожалівся, ніби Джеря бунтує громаду» (І. Нечуй-Левицький); «А казали, нібито панич ваш машин з Америки навиписував, на машини хоче переходити» (О. Гончар); «Коли то правда, що говорять люди, немов і ти зазнала раз кохання, на ймення чистої любові, благаю, зглянься!» (Л. Українка); «Творчого ж чину ті люди шукають у вогнищах неба, Кажуть, немовби вогонь обернувся найперше в повітря, Потім з повітря постали дощі, а дощі обернулись В землю, щоб потім пішло те порядком зворотним» (М. Зеров); «Чіпка давно чув, буцім горілка робить полегкість» (П. Мирний); «Та кажуть, буцімто їздять по селах якісь доктори, що псують виноградники» (М. Коцюбинський). Сполучників *немов (немовби), ніби (нібито), наче (неначе, неначебто), буцім (буцімто)* не треба змішувати з омонімічними з ними частками, за допомогою яких в сучасній українській літературній мові оформляється модальне значення переповідності.

В усіх проаналізованих випадках підрядні додаткові речення поєднувалися за допомогою різнотипних сполучників безпосередньо з тим словом головного речення, якому вони підпорядковуються як об'єктні визначники, виражені предикативними одиницями. Але можливий також і інший спосіб вираження граматичного взаємозв'язку між головним і сполучниковим підрядним додатковим реченням. Специфіка його полягає в тому, що підрядне додаткове речення пов'язується за допомогою сполучника із співвідносним (корелятивним) займенником у непрямому (безприйменниковому або прийменниковому) відмінку. Корелятивний займенник позбавлений власного лексичного значення і виступає в системі складнопідрядного речення в дейктичній функції. Формально ж у складі головного речення він виконує роль другорядного члена, тобто йому належить відповідне місце у внутрішньо-синтаксичній сфері головного речення. Формально виражена в головному реченні синтаксична функція корелятивного займенника повністю визначає синтаксичну функцію сполучникового підрядного речення. Корелятивний займенник і відповідний сполучник становлять у таких випадках структурну основу складнопідрядного речення.

У складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими в ролі займенника-корелята найчастіше виступає займенник *той* у відповідних відмінкових формах. Напр.: «Я голос подаю за те, що недаремно Визвольницею звуть незламну нашу Рать, Що в прірву скинули ми лихоліття темне, Щоб знову щастя дім на згарах будувать» (М. Рильський); «Ніщо не промовляло про те, що в знищеному за непокірність селі живуть люди» (Ю. Яновський); «Твір ще більше виграє від того, що ви зачепили в ньому проблему хліба» (Є. Гуцало); «Спадкоємці йшли навіть на те, щоб замість грошей одержати плату «натурою», «сіллю таврическою» за кожну турбаївську душу» (О. Гончар); «Дивна

річ, одночасно промайнула думка про те, як я буду колись оповідати про цю ніч, про діда, про пахощі нічного поля, про калатання в кожній моїй жилці життя» (Ю. Яновський).

Функціонування корелятивно-сполучникового зв'язку в складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими за різних синтаксичних умов виявляє певні відмінності.

1. Корелятивний займенник може виступати як факультативний елемент в організації структури складнопідрядного речення з підрядним додатковим; вилучення його не позначається істотно на зв'язку головного і підрядного додаткового речення. Так, переважна більшість перехідних дієслів пов'язується з підрядним додатковим реченням безпосередньо за допомогою сполучника, хоч при цьому як факультативний можливий і корелятивний зв'язок, напр.:

Він розуміє, *що* ця байдужість страшніша за стогони й сльози (М. Стельмах).	Він розуміє (*те*), *що* ця байдужість страшніша за стогони й сльози.
Ще в школі дівчата помічали, *що* він гарнішає, коли дивиться на Тоню (О. Гончар).	Ще в школі дівчата помічали (*те*), *що* він гарнішає, коли дивиться на Тоню.
Про вуха скажемо тільки *те, що* вони були звичайнісінькі, буденні вуха, які залишалися майже непоміченими (Є. Гуцало).	Про вуха скажемо тільки, *що* вони були звичайнісінькі, буденні вуха, які залишалися майже непоміченими.

Корелятивний займенник виступає як факультативний елемент також у тих випадках, коли підрядне додаткове речення підпорядковується неперехідному дієслову головного речення. Сполучник самостійно, без участі співвідносного займенника може виступати показником синтаксичної залежності підрядного додаткового речення. Роль корелятивного займенника зводиться до того, що він конкретизує значеннєві відтінки, ширші й багатоманітніші від тих, які виражаються знахідним відмінком — ознакою сильної синтаксичної залежності. Оцінюючи роль корелятивних займенників, вжитих у головному реченні з різними прийменниками, можна зробити висновок, що вони вказують на ті відношення, які виникають між дієсловом і непрямим прийменниковим додатком у системі простого речення. Напр.: «А потроху, звикши до того, що її всі вважають за рівню, вона вже подекуди намагалася верховодити і навіть коверзувати» (М. Стельмах); «Палійчук позирав на всіх сполохано, ніби його в чомусь звинувачували або ж вимагали того, на що він не здатен» (Є. Гуцало); «Лише Кузьма Осадчий ніяк після цього не міг подолати в собі тривоги і, працюючи, весь час дослухався до того, що робилося внизу, і йому часом вчувався в землі під гусеницями загрозливий металевий скрегіт» (О. Гончар).

2. Корелятивний займенник виступає як обов'язковий елемент у структурі складнопідрядного речення з підрядним додат-

ковим в тих випадках, коли без нього абсолютно неможлива сполучуваність дієслова головного речення з підрядним додатковим. До таких дієслів належать: *виходити (з того, що), починатися (з того, що), дійти (до того, що), призводити (до того, що), нагородити, засуджувати (за те, що), задовольнитися, ускладнюватися, відрізнятися, кінчитися (тим, що), примиритися, рахуватися (з тим, що), полягати (в тому, що), помилитися (на тому, що/щоб), ховатися (з тим, що), триматися (на тому/тим, що), закінчитися (тим, що), дякувати (за те, що), звинувачувати (в тому, що), братися (за те, що), ненавидіти (за те, що), вистачити (на те, щоб), вбачати (в тому, щоб), боротися (за те, щоб), образитися (за те, що)* тощо. Пор. такі приклади: «Похмурий член комісії з мішками під очима люто ненавидів благообразного дідка в окулярах за те, що той недавно виступив із статтею в одному науковому журналі і розбив його теорію про походження скіфів» (Г. Тютюнник); «Поєдинок між Уласом і Гнатом на тому не закінчувався, що вони обмінялися дошкульними репліками у Ганни Ляшенко і тим, що Гнат як ошпарений вискочив геть із хати» (Г. Тютюнник); «Дорошенко і сам захопився роботою експедиції, брався часом за те, що зовсім не входило в обов'язки капітана» (О. Гончар); «Звинувачувала його в тому, що віддаляється од неї, що, залишаючи її напризволяще, він уже не може претендувати на всю повноту її почуттів» (Є. Гуцало); «Його вистачило на те, щоб і тепер не забути свою скрипку, не закинути її в темний куток» (Є. Гуцало); «І вже йде до того, щоб усе було краще, аніж до війни, красивіше, продуктивніше» (Ю. Яновський); «Після ретельних підрахунків помирилися всі на тому, щоб іти пішки» (О. Гончар); «Олена, як істинна полтавчанка, образилася з того, що гість не скористався із її гостинності і все печене й варене так і залишилося на столі цілим та непоїденим» (Г. Тютюнник). Введення корелятивного займенника в головне речення фактично знімає обмеження щодо можливостей сполучуваності дієслова з підрядними додатковими реченнями. Отже, опосередковано, через корелятивний займенник будь-яке дієслово може сполучатися з підрядним додатковим реченням. В усіх тих випадках, коли сполучник не здатний виразити синтаксичну функцію підрядного додаткового речення, використання з цією метою корелятивного займенника стає своєрідним правилом і обов'язковою умовою граматичної організації складнопідрядного речення.

Зв'язок між частинами складнопідрядного речення з підрядним додатковим виражається також за допомогою підрядно-питальних слів займенникового, прислівникового і числівникового походження і частки *чи*. Підрядні додаткові речення, приєднувані до головного підрядно-питальними словами і часткою *чи*, являють собою непрямі питання, тобто такі, що не потребують відповіді. Непряма питальність таких підрядних додаткових речень пояснюється тим, що вони мають генетичний зв'язок із

залежними питаннями. З погляду сучасного функціонування їм не властива питальна модальність, хоч за певних умов і зберігається відтінок залежно-питального значення. Це, зокрема, стосується таких випадків, коли підрядні додаткові речення, приєднувані підрядно-питальними словами, залежать від слів, що виражають питання, заклик, прохання дати відповідь, недостатнє знання про що-небудь тощо.

Загальна модальність складнопідрядного речення виражається через головне речення. Якщо головному реченню властива питальна модальність, то непрямо-питальне значення підрядного додаткового речення, приєднуваного підрядно-питальним словом, значною мірою активізується.

Підрядно-питальні слова в системі складнопідрядного речення виконують подвійну функцію і цим відрізняються від звичайних сполучників. Якщо сполучники виступають як чисті показники граматичного підпорядкування підрядного додаткового речення відповідному слову головного речення, то підрядно-питальні слова, виконуючи зазначену функцію сполучників, одночасно беруть участь у формуванні внутрішньо-синтаксичної сфери підрядного додаткового речення, тобто виступають як головні і другорядні члени речення.

В сучасній українській літературній мові в складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими використовуються такі підрядно-питальні слова: *хто, що, який, чий, котрий, як, де, куди, звідки, коли, доки, скільки, наскільки.* Крім того, підрядно-питальні слова займенникового походження можуть виступати в різних відмінкових формах залежно від потреб комунікації. У зв'язку з цим кількість можливих варіантів вираження граматичного зв'язку між головним і підрядним додатковим реченням набагато більша порівняно з кількістю вихідних форм підрядно-питальних слів.

Характер синтаксичної сполучуваності аналізованих підрядних додаткових речень значною мірою залежить від закладеного в них значення непрямої питальності. За допомогою підрядно-питальних слів підрядні додаткові речення поєднуються насамперед з дієсловами, а також з іншими частинами мови, що виражають питання або недостатнє знання того, про що повідомляється в підрядному додатковому реченні. Крім того, можлива сполучуваність непрямо-питальних підрядних додаткових речень з дієсловами мовлення, мислення, сприймання [1].

До слів, що виражають питання або вказують на недостатнє

---

[1] З дієсловами цих семантичних груп, як відомо, широко поєднуються підрядні додаткові речення за допомогою сполучників. Для прикладу візьмемо дієслово *знати* і порівняємо характер підрядних додаткових речень, залежність яких виражається за допомогою сполучників і підрядно-питальних слів: а) «Я знав, що в створенні нової моделі літака брав участь мій брат»; «Я знав, що мій брат повернувся з відпустки на початку вересня»; б) «Я знав, хто брав участь

знання, належать, зокрема, такі: *запитувати, ставити питання, цікавитися, не знати, не пам'ятати, не розуміти, вгадувати* тощо. Пор. приклади складнопідрядних речень з підрядними додатковими, приєднуваними до головного речення підрядно-питальними словами: «Сусіди перегукувались між собою, довідуючись, хто з них живий, а кого вже нема» (О. Гончар); «Весело підскакуючи, я майже вибіг нагору й там раптом зупинився, пригадуючи, до кого йду» (Ю. Яновський); «Спитався ще, з ким він живе на квартирі, з ким у класі товаришує» (А. Головко); «Вдивлявся довго я У ці рядки, аж поки пригадав, Кому належить цей машистий почерк» (М. Рильський); «І не важко збагнути, чому зітхається дівчині місячними вечорами» (М. Стельмах); «Жартома приголубивши хлопця вдень, вона й не догадувалась, який слід залишила цим у його серці, яку молоду, невщухаючу бурю викликала» (О. Гончар); «А хіба не довідалась вона, чиїх то рук діло?» (Є. Гуцало); «Нібито в місто поз'їздились з усього округу дідичі й усе раду радять, як би придушити бунти» (А. Головко); «Підійшов, потиснув руку міцно Прокопові й став розпитувати, де ходив, та що виходив» (А. Головко); «Я випиваю останні роки, як краплі старого незабутнього вина, не знаючи, коли йому вийде край» (Ю. Яновський); «Товариш Шюпа чекав, коли покажеться з лазарету поранений комісар танкової частини» (Ю. Яновський); «А думав-вираховував, скільки ж треба до тих, що Христя з радгоспу принесла, докласти, щоб на коняку» (А. Головко); «Але Тадей Станіславович навіть не збагнув, скільки злоби, презирства, розпачу і образи було вкладено в те «Ет!» (М. Стельмах); «Він хотів дати повністю відчути, наскільки Дорош від нього залежний» (Г. Тютюнник).

Підрядно-питальні слова, виконуючи функцію синтаксичного підпорядкування підрядного додаткового речення і беручи безпосередню участь у формуванні його внутрішньо-синтаксичної сфери, одночасно створюють ряд протиставлюваних один одному значеннєвих відтінків підрядного додаткового речення. Специфіка цих значеннєвих відтінків випливає з займенникового, прислівникового і числівникового походження підрядно-питальних слів і, відповідно, з тієї ролі, яку вони виконують як головні або другорядні члени підрядного додаткового речення. Так, наприклад, специфічний значеннєвий відтінок підрядних додаткових речень, приєднуваних словом *хто* у формі називного відмінка, полягає в тому, що в них ідеться про виконання дії неконкрети-

---

у створенні нової моделі літака»; «Я знав, коли повернувся з відпустки мій брат».

Із зіставлення наведених прикладів випливає, що сполучниковим підрядним додатковим реченням властиве конкретне вираження відомостей про відповідні факти дійсності, тобто вираження конкретного знання. У підрядних додаткових реченнях з підрядно-питальними словами подаються неконкретизовані, загальні відомості, які не розкривають повністю змісту вжитого в головному реченні дієслова *знати*.

зованою особою або ж про перебування особи у відповідному стані. Напр.: «Працюєш і тільки дивуєшся, хто цей курган насипав і чим його насипали такий високий, шапками сюди зносили землю за давнім вояцьким звичаєм, чи шоломами, чи як?» (О. Гончар). Якщо підрядне додаткове речення пов'язується з головним реченням словом *який,* то на перший план у підрядному додатковому реченні виступає або тільки вираження неконкретизованої ознаки, або ж неконкретизований ступінь вираження названих у підрядному додатковому реченні ознак. Пор. такі приклади: «Виявляється, він весь час стежив з бойових порядків, які наслідки дає Чернишів метод швидкісної стрільби, вперше сьогодні застосований масово» (О. Гончар); «Уцілілі документи, листи, свідчення очевидців показують, які це були чудові радянські патріоти, мужні, стійкі, вірні Батьківщині» (Ю. Яновський). Група підрядно-питальних слів прислівникового походження *як, де, куди, звідки, коли, доки* виступає в підрядних додаткових реченнях у значенні неконкретизованих обставин способу дії, місця, часу і цим визначає специфічний значеннєвий відтінок підрядних додаткових речень. Залежно від того, яке з наведених тут підрядно-питальних слів прислівникового походження вживається в складнопідрядному реченні з підрядним додатковим, у підрядному додатковому реченні повідомляється про спосіб, місце, час виконання дії або тривання стану. Непрямо-питальні підрядні додаткові речення, приєднувані до головного речення підрядно-питальними словами, співвідносяться з так званими розгорненими питаннями, тобто такими реченнями, в яких показниками питальності обов'язково виступають займенники *хто, що, який, чий, котрий, скільки,* прислівники *як, де, куди, звідки, коли, доки.*

Непрямо-питальне значення мають також підрядні додаткові речення, синтаксичний зв'язок яких з головним реченням здійснюється за допомогою частки *чи,* яка за своєю конструктивною роллю в складнопідрядному реченні подібна до сполучників. Як і сполучники, вживані в складнопідрядних реченнях з підрядними додатковими, вона виконує чисто синтаксичну функцію, не беручи участі у формуванні внутрішньо-синтаксичної сфери підрядного речення. Із підрядно-питальними словами частку *чи* об'єднує те, що вона надає підрядному додатковому реченню непрямо-питального значення.

Підрядним додатковим реченням з часткою *чи* властиві певні конструктивні ознаки, пов'язані з діапазоном їх синтаксичної сполучуваності. Кількість дієслів і їх форм, а також інших частин мови, з якими можуть сполучатися підрядні додаткові речення за допомогою частки *чи,* менша порівняно з тими, що здатні мати при собі залежні підрядні додаткові речення, приєднувані сполучниками і підрядно-питальними словами.

За допомогою частки *чи* підрядні додаткові речення сполучаються в основному з дієсловами на позначення процесів мов-

лення, сприймання і мислення. Напр.: «А потім по паузі спитав, чи хоч додому ж їм недалеко» (А. Головко); «Насамперед цікавився, чи давно пройшли тут німці» (О. Гончар); «Пораючись по хаті, Олена частенько позирала, чи не прокинулися діти» (Г. Тютюнник); «На зеленому горбочку, у вишневому садочку, Притулилася хатинка, мов маленькая дитинка Стиха вийшла виглядати, Чи не вийде її мати» (Л. Українка); «Голову поклав я на коліна У смертельно ніжнім забутті, І не знаю, чи така хвилина Раз іще присниться у житті!» (М. Рильський).

Для сполучуваності окремих дієслів з підрядними додатковими реченнями, приєднуваними часткою *чи,* необхідне дотримування певних модальних і граматичних умов. Так, наприклад, для поєднання з підрядним додатковим реченням за допомогою частки *чи* дієслово *знати* обов'язково повинне виступати в неозначеній чи заперечній формі або ж вживатися в питальному реченні. Для дієслова *дізнатися* необхідні інші граматичні умови: воно вживається у формі наказового способу, інфінітива або ж у майбутньому часі.

Між кількома підрядними додатковими реченнями, залежними від одного спільного для них дієслова головного речення, може виникати розділове відношення. При цьому існують два способи поєднання головного і підрядного додаткового речення:

а) частка *чи* повторюється перед кожним підрядним реченням, напр.: «Спускаючись з далеких гір синіми оповзами та — ближче—крутими зеленими обвалами, вони згуртовано зупинялись край шляху, мов радячись, чи переступати їм стрічку автостради та спускатись нижче, в польові умови, чи вже стояти на місці» (О. Гончар); «Чоловік, правда, ще й сам не знає, чи тішитися з своєї вигадки, чи її треба соромитись» (М. Стельмах); «Звідаймо також, чи є у тієї порожні границі, Чи неоглядно без меж і кінців вона стелиться в безмір?» (М. Зеров);

б) частка *чи* вживається в інтерпозиції між двома підрядними реченнями або ж між парами підрядних речень, якщо їх є більше двох. Інтерпозиція частки *чи* особливо характерна для тих випадків, коли підрядні додаткові речення непоширені або ж одне з речень стверджувальне, а інше — заперечне, напр.: «Майор, витираючи замазучені пальці, поглядав спідлоба на Єгипту, не знав — вірити чи ні, серйозно той каже чи тільки голову дурить» (О. Гончар); «Він не знав, довго спав, чи, може, тільки одну секунду, як раптом відчув, що його хтось штовхає» (Г. Тютюнник).

Складнопідрядні речення з підрядними додатковими непрямо-питальної модальності співвідносні з синтаксичними конструкціями, за допомогою яких засобами підрядного підпорядкування передається чуже мовлення.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОЗНАЧАЛЬНИМИ

Складнопідрядні речення з підрядними означальними належать до тієї групи складних синтаксичних конструкцій, яким властиве прислівне підпорядкування підрядного речення, тобто граматична залежність його не від усього головного речення, а лише від окремого слова або словосполучення в його складі. Синтаксична функція підрядного означального речення полягає в тому, що воно, маючи загальні внутрішньо-синтаксичні ознаки підрядної синтаксичної конструкції, виступає як один з важливих засобів вираження атрибутивних відношень у сучасній українській літературній мові.

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним називається таке складне речення, в якому підрядна частина виступає як атрибутивний визначник при іменнику, займеннику, прикметнику або словосполученні, що мають загальне субстантивне значення у складі головного речення.

Відомо, що засобом вираження означення в сучасній українській літературній мові виступає в основному прикметник. Крім того, атрибутивні відношення виражаються за допомогою розгалуженої і багатофункціональної системи різнотипних безприйменникових і прийменникових словосполучень у межах простого речення. Проте не всі можливі ознаки можуть виражатися за допомогою прикметників та інших засобів, формальний вияв яких обмежується різнотипними щодо своєї будови словосполученнями.

Неможливість вираження ознак у межах простого речення поширюється насамперед на такі випадки, коли в характері виявлення відповідної ознаки, в її конкретній семантиці важлива роль відводиться дії або станові.

Проміжною ланкою між атрибутивним словосполученням і складнопідрядним реченням є дієприкметниковий зворот, що виступає як синтаксичний синонім підрядного означального речення і, отже, відіграє відповідну роль у вираженні атрибутивних зв'язків. Так, в окремих випадках можливе спрощення структури речення, якщо підрядне означальне речення замінюється дієприкметниковим зворотом, або ускладнення, якщо синтаксичне перетворення відбувається в зворотному напрямі. Напр.:

а) У Миколи був цілий склад зброї, *що зібрав її на полі бою, украв у німців і мадьярів* (Ю. Яновський).	У Миколи був цілий склад зброї, *зібраної на полі бою, украденої у німців і мадьярів.*
Ніхто з учасників експедиції не бачив самого вибуху, не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, *що його засвітила варварська рука* (О. Гончар).	Ніхто з учасників експедиції не бачив самого вибуху, не бачили вони над просторами океану того зловісного апокаліптичного сонця, *засвіченого варварською рукою.*

б) Чорний атаман, *проклятий народом, проклятий сотнями мільйонів пограбованих, знедолених, голодних жителів розтерзаної і замученої Європи,* кинув на нас своїх майстрів смерті і руйнування (О. Довженко).	Чорний атаман, *якого прокляв народ, прокляли сотні мільйонів пограбованих, знедолених, голодних жителів розтерзаної і замученої Європи,* кинув на нас своїх майстрів смерті і руйнування.

Проте специфіка дієприкметників сучасної української літературної мови накладає обмеження на можливості вільного синтаксичного перетворення складнопідрядного речення з підрядним означальним у просте речення, ускладнене дієприкметниковим зворотом.

Так, підрядні означальні речення не можна замінити співвідносними за значенням дієприкметниковими зворотами, якщо від присудка підрядного означального речення в сучасній українській літературній мові не утворюється відповідна видо-часова форма дієприкметника (тут маються на увазі насамперед активні дієприкметники теперішнього й минулого часу, обмежене вживання яких властиве українській мові), напр.: «Григорій і Данило одразу вилетіли з саней, кілька разів перевернулись на снігу, скочили на ноги і разом з найстарішими побігли доганяти коней, *які в усі боки метляли перекинутими санками*» (М. Стельмах); «Він міцніше закутався холодним брезентом, *який тхнув рибою*, звісив голову на груди і поглядом, *який поступово осклівав од задуми,* вбирав миготіння кінських копит, олов'яні калюжки, прим'яті чебреці, обвислі стебла петрового батога» (Є. Гуцало); «І говорив він про роботу на буряках, про життя тамошніх селян, *що живуть поблизу цукроварні*, про заробітки їхні на плантаціях» (А. Головко).

Перетворення підрядного означального речення в дієприкметниковий зворот неможливе і в тих випадках, коли відносний займенник, за допомогою якого підрядне означальне речення пов'язується з означуваним словом головного речення, виступає в будь-якому відмінку, крім називного і знахідного, напр.: «По той бік шосе між австрійськими куркульськими бункерами, *в яких* розташувався штаб зв'язківців, стоїть радіомовна станція, наче мікрофон біля величезної трибуни» (О. Гончар); «Звинувся на скелі, посеред ставу, великий бронзовий змій з роззявленою пащею, *з якої* б'є на двадцять п'ять метрів вгору фонтан» (Ю. Яновський); «При згадці про хліб Чайчиха мимоволі зітхає, дивиться на ту діжу, *в якій* місила тісто для себе й молодого Чайченка, а потім для дітей та внуків» (М. Стельмах).

Коли підрядне означальне речення має умовну модальність або ж ускладнюється дієприкметниковим зворотом, таке перетворення також неможливе, напр.: «Мій Києве! Нема таких туманів, Які б не розійшлися над тобою, Щоб світові щасливому явити Красу твою, твій геній неув'ядний, Твоє життя, безсмертне, як народ!» (М. Рильський); «І сама вона теж була вся чистота, со-

нячність, усмішка природи, і великим став би художник, який зумів би передати все це» (О. Гончар); «Між голими деревами, які, перебуваючи в непорушному, байдужому гурті, здавалися чужими одне одному й далекими, було повно повітря, настояного на міцному морозі» (Є. Гуцало); «З ревнивою пильністю стежив Маковей за Чернишем, який, задумавшись, сидів навпроти нього» (О. Гончар).

Визначаючи місце підрядного означального речення в загальній системі синтаксичних засобів, які виражають атрибутивні відношення в сучасній українській літературній мові, слід зазначити, що в переважній більшості випадків воно вживається для вираження таких ознак, які не можуть бути передані за допомогою синтаксичних ресурсів простого речення; отже, в таких випадках зв'язок між планом змісту і планом вираження виступає як єдино можливий. У тих випадках, коли ознака, що передається за допомогою підрядного означального речення, може мати й інше формальне вираження, використання одного з кількох можливих засобів залежить від стилістичних вимог і конкретної ситуації мовлення і підрядне означальне речення функціонує як один із синтаксичних синонімів.

Між головним і підрядним реченням складнопідрядного речення з підрядним означальним існує відношення подвійного характеру: а) означуване (як правило, іменник, синтаксична функція якого в головному реченні не має значення для формування складного речення, або інше означуване з субстантивним значенням) — підрядне означальне речення; б) головне речення — підрядне речення (відношення властиве будь-якому типові складнопідрядного речення).

Основним у формуванні складнопідрядного речення з підрядним означальним як специфічного утворення в синтаксичній системі сучасної української літературної мови виступає відношення між означуваним і підрядним означальним реченням. Залежно від формального вираження цього відношення аналізовані в цьому розділі складнопідрядні речення поділяються на дві групи: 1) складнопідрядні речення з підрядними означальними відносного підпорядкування; 2) складнопідрядні речення з підрядними означальними сполучникового підпорядкування.

Специфіка речень першої групи полягає в тому, що як формальні показники синтаксичного зв'язку між означуваним і підрядним реченням у них використовуються відносні займенники і займенникові прислівники. Визначальною рисою у функціонуванні відносних займенників і займенникових прислівників є те, що вони, виконуючи граматичну роль сполучників, одночасно беруть участь у вираженні внутрішньо-синтаксичних зв'язків підрядного означального речення, тобто виступають у ролі головних і другорядних членів у ньому. Використання відносних займенників як сполучного засобу у складнопідрядних реченнях з підрядними означальними грунтується на принципі прономіналіза-

ції, суть якого полягає в тому, що головне й підрядне речення обов'язково повинні мати в своєму складі елементи, співвідносні з тими ж фактами дійсності. У головному реченні таким елементом є означуване. У підрядному ж означальному реченні це означуване виступає у формі свого заступника — відносного займенника. Елементи головного речення можуть повторюватись у підрядному означальному реченні також у вигляді інших за своєю природою займенників, наприклад особових, що вживаються в такому разі як анафоричні. Але для утворення гіпотактичної конструкції недостатньо анафоричного займенника,— лише одного із засобів вираження зв'язку між частинами складного речення. Анафоричний займенник можливий у підрядному реченні тільки за умови зв'язку його з головним реченням іншими засобами (сполучниками, відносними займенниками, специфічною модальністю складових частин).

Складнопідрядні речення з підрядними означальними, в яких як показник синтаксичної залежності підрядної частини використовуються відносні слова, поділяються на дві підгрупи:

1) складнопідрядні речення з підрядними означальними, приєднуваними до означуваного прикметниково-іменниковими відносними займенниками;

2) складнопідрядні речення з підрядними означальними, приєднуваними до означуваного за допомогою прислівникових відносних слів.

Такий поділ складнопідрядних речень з підрядними означальними відносного зв'язку на дві підгрупи випливає із специфіки визначального для аналізованих складнопідрядних конструкцій відношення «означуване — підрядне означальне речення». Якщо в підрядному означальному реченні виступає іменник, то замість нього вживаються прикметниково-іменникові займенники, а підрядне речення набуває при цьому загального значення атрибута. Але прономіналізація в підрядному означальному реченні може бути пов'язана з конкретизацією, вужчим окресленням означальної функції підрядного речення. Це стосується, зокрема, тих випадків, коли прономіналізується іменник із загальним значенням обставини часу або місця. Формальним вираженням такого типу прономіналізації виступають відносні прислівники, які одночасно виступають у функції обставин у структурі підрядних означальних речень.

У другій групі складнопідрядних речень з підрядними означальними синтаксичний зв'язок між означуваним і підрядним реченням виражається за допомогою сполучників, які виконують чисто граматичну функцію і не беруть участі у формуванні внутрішньо-синтаксичних зв'язків підрядного речення. Таким чином, явище відносної прономіналізації не поширюється на підрядні означальні речення сполучникового підпорядкування, але натомість у них посилюється функціональне навантаження анафоричних займенників.

У першій підгрупі складнопідрядних речень з підрядними означальними реченнями відносно-займенникового підпорядкування в сучасній українській літературній мові вживаються відносні займенники *який, котрий, чий, хто.* Напр.: «Стоячи в машині, генерал щось енергійно говорив командирам полків, які слухали його, виструнчившись в сідлах» (О. Гончар); «Мені бачиться школа в селі, до якої з цілковитим правом можна було б додати ще одне слово — не просто школа, а школа життя» (Ю. Яновський); «Вона вийшла на висячий ганок, поручні якого зручно лежали на точених балясниках» (М. Стельмах); «До тієї решти попав Палійчук і ще один чоловік, чорноокий мовчун, котрий знав тільки свою роботу, а про все інше ні з ким не ділився» (Є. Гуцало); «Полуду скинувши сліпу, Світи зміряє оком зрячим Дзвінкоголосий тракторист, Дитя веселе колективу, Чий рівний стан і мужній зріст Епоху втілює щасливу» (М. Рильський); «Він жив між нас, найкращий серед нас, Серед людей, у кого зброя — слово» (М. Рильський); «Іди, скажи товаришам скільком, хто мешкає найближче, і вертайся...» (Л. Українка).

В сучасній українській літературній мові відносний займенник *який,* що виражає граматичний зв'язок між означуваним і підрядним означальним реченням, в цій функції найбільш звичайний. Рідше вживаний відносний займенник *котрий* практично втратив своє первинне видільне значення (вказівку на яке-небудь одне з кількох можливих явищ) і вживається в сучасній українській літературній мові в такому ж значенні, як і відносне слово *який.*

За допомогою відносних слів *який, котрий* підрядні означальні речення можуть поєднуватись з означуваним незалежно від його конкретної специфіки. Отже, в підрядному реченні прономіналізується фактично будь-який іменник.

Вживаний у підрядних означальних реченнях для оформлення їх зв'язку з означуваним відносний займенник *хто* також ізофункціональний з вищенаведеними відносними словами, хоч при вживанні його прономіналізація в підрядному означальному реченні має інший характер, ніж у тих випадках, коли використовуються займенники *який, котрий.* Поява відносного займенника *хто* у функції відносного слова можлива лише при умові, що спільним для головного й підрядного речень є іменник з особовим значенням.

Можливості використання відносного слова *чий* у підрядних означальних реченнях також обмежуються специфікою означуваного. Означуваним, як правило, повинен бути іменник з особовим значенням, тому що переважно на такі іменники поширюються ознаки за присвійністю, приналежністю, які якраз і є основою загальної семантики підрядних означальних речень з відносним словом *чий.*

Таким чином, відносні слова *який, котрий* використовуються як синонімічні засоби граматичного підпорядкування означаль-

них речень і репрезентують в цілому групу складнопідрядних речень з підрядними означальними відносно-займенникового підпорядкування щодо формального вираження зв'язку між головною і підрядною частинами, а відносні слова *хто, чий* виступають як комбінаторно-факультативні варіанти основних засобів вираження граматичного підпорядкування підрядних означальних речень. З наведеного розподілу випливає, що відносні слова *хто, чий* можна замінити основними репрезентантами вираження граматичного зв'язку між означуваними і підрядним означальним реченням — відносними словами *який, котрий* — без порушення загальної семантики атрибутивного відношення, властивого складнопідрядному реченню. Заміна ж відносних слів *який, котрий* їх комбінаторними варіантами можлива лише за певних умов, про які йшлося вище.

Відносні слова беруть активну участь у вираженні внутрішньо-синтаксичних зв'язків підрядного означального речення. Їх конкретне формальне вираження залежить від двох чинників. З одного боку, воно зумовлюється означуваним (узгодження в роді й числі), з другого — внутрішньою структурою підрядного означального речення, до складу якого входить відносний займенник (відмінкова форма відносного слова). Отже, в кожному конкретному випадку форма відносного слова є відображенням тих синтаксично-морфологічних показників, які мав би прономіналізований елемент, виступаючи у своєму реальному вигляді. Напр.: «Сонце пригрівало сильніше, земля дихала вільготніше, із голубого неба долітав повний жалю журавлиний трубний *клич, який* то гучнів, то завмирав, танучи в голубій безвісті» (Г. Тютюнник); «І всі *бійці та офіцери, повз яких,* рубаючи крок, проходили прапороносці, теж наче підростали» (О. Гончар); «Ось він зовсім виразно бачить той *зруб, на якому* востаннє перед глухотою косив білу від ромашки і голубу від дзвіночків траву» (М. Стельмах); «Зажурено дивиться він у маленьке *віконце, за яким,* стікаючи із стріхи, снував пряжу післядощовий капіж» (Г. Тютюнник); «В штабі запанувала *пауза, в якій* чути було далеку канонаду, іржання коней, квиління вітру» (Ю. Яновський); «Навіть *до хвіртки* підійшла, *біля якої* підіймалася стара, з потрісканим стовбуром і гіллям слива» (М. Стельмах); «І *до прадіда* прийшовши, *котрий* спав у повітці, Данилко витирав сльози, бо мимоволі набігали на очі» (Ю. Яновський); «А ми кланяємось вам *з полів* жорстоких *битв, на котрих* не шкодуємо життя за свою батьківщину» (Ю. Яновський); «Ніхто з них не відав, що той *синьоокий, З яким* побратались на хвилі затоки, *Хто* вів їх на битву у сяйві ракети, Що він журналіст фронтової газети» (М. Нагнибіда); «І Стах і Золотар уже не раз пробували звернутись до когось із тих *робітників, кого* вони бачили з гвинтівкою в жовтні сімнадцятого і в січні цього року» (Ю. Смолич); «Їх вимовляють мільйони і мільйони *юнаків і дівчат, чиє* життя

не знатиме надалі варварських агресивних воєн» (Ю. Яновський).

У частині складнопідрядних речень з підрядними означальними відносне слово *який* вживається виключно у формі родового відмінка і не стоїть у препозиції щодо підрядного означального речення. Воно розташовується після того іменника підрядного речення, означенням якого у формі родового відмінка іменника виступав би прономіналізований елемент головного речення. Напр.: «Так, певно, мусить почувати себе каменяр, руки *якого* вклали хоч один карниз величезного палацу» (О. Гончар); «Ми пливемо по морю діалектів і мов,— справжній мовний хаос, до створення *якого* приклали свою руку колишні хазяї країни» (Ю. Яновський); «Христина допитливо глянула на нього і втупила погляд в дорогу, нерівні колії *якої* зеленіли грудкуватим, з місячним кипінням льодом» (М. Стельмах); «Вся вулиця перерита свіжими вирвами, на дні *яких* ще сивіє встояний дим» (О. Гончар).

Такі підрядні речення частково збігаються щодо свого функціонального призначення з підрядними означальними, приєднуваними до означуваного за допомогою відносного слова *чий*. Будь-яке підрядне означальне речення може бути видозмінене за рахунок заміни відносного слова *чий* відносним словом *який* у формі родового відмінка; зворотний шлях перетворення можливий лише в тих випадках, коли означуване виражається іменником з особовим значенням.

Другу підгрупу складнопідрядних речень з підрядними означальними становлять такі синтаксичні конструкції, в яких зв'язок між означуваним і підрядним реченням виражається за допомогою відносних слів прислівникового походження *де, куди, звідки, коли*. Появу цих відносних слів у функції показників синтаксичного зв'язку між частинами складного речення треба розглядати також як наслідок прономіналізації, як і в реченнях з відносними словами *який, котрий, чий, що;* в даному випадку в підрядних означальних прономіналізуються відповідні елементи головних речень, але характер цієї прономіналізації інший порівняно з раніше аналізованими випадками. Відносні слова *де, куди, звідки, коли,* виступаючи в ролі відповідних обставин у структурі приєднуваних ними підрядних означальних речень, вказують на те, що прономіналізований елемент також виступав би в них як показник відповідних обставин дії або стану. Ці відносні слова не відтворюють жодних формально-граматичних показників прономіналізованих елементів, крім їх функціонального призначення як другорядних членів у внутрішньо-синтаксичній структурі підрядного речення. Напр.: «Ти борися за луг зелений, Де колись виглядав свою милу, За життя, що дістав од мене, За Шевченкову чисту могилу» (М. Рильський); «Туди мої думки полинуть швидко І привітають ту ясну країну, Де прожила я не одную днину, А не була щаслива й на годину» (Л. Українка);

«Тихо ступила з порога, дійницю поставила на лаву, потім підійшла до полу, де спали хлопці, і пошепки схвильовано позвала» (А. Головко); «Швед обрав собі невеличкий, розвалений хуторець, куди посилав на спочинок резерви» (Ю. Яновський); «Говорила палко Вона про школу, звідкіля у світ Вона полине, зброєна знанням І мужністю,— і присяглася щиро Учитись на «відмінно»...» (М. Рильський); «Давид пильно глянув у сутінь, звідки той голос чути, і одмовив з притиском» (А. Головко); «Чого вартий хоча б один отой рух, коли матрос, відкинувшись у красивій недбалості назад, розтягує гармонь, владно ведучи барвисті міхи через груди і посилаючи їх кудись далі вгору, за плечі» (О. Гончар).

Характер ознаки, що виражається за допомогою підрядних речень з відносними словами-прислівниками, залежить від семантики цих слів. Отже, якщо, наприклад, підрядні речення, приєднувані відносними словами *який, котрий*, нейтральні щодо вужчої спеціалізації відношення «означуване — підрядне означальне речення», то у випадках із відносними словами *де, куди, звідки, коли* чітко виражається ознака за місцем і часом дії. У зв'язку з цим означуване обов'язково повинне бути іменником з просторовим або часовим значенням.

Спеціалізовані відносні слова *де, куди, звідки, коли* можуть бути замінені нейтральним відносним словом *який*. Напр.: «Хіба ж не дивна ця їхня планета Земля, на якій є десь і міста мільйонолюдні з університетами, хмарочосами, з підземними палацами метро і спортивними аренами, *де (на яких)* шаленіють зараз десятки тисяч болільників і водночас є таке тихе узбережжя, *де (на якому)* дрімає собі під козирком черепиці одна рибальська хатина, та первісно простори моря синіють, та чайка сидить, куняє коло води, біла, непорушна, мов з алебастру» (О. Гончар); «В кімнаті, *куди (до якої)* він зайшов, пахло молоком, на вікнах висіли марлеві занавіски; на столі горіла лампа, кидаючи відсвіти на блискучий сепаратор» (І. Тютюнник); «Стали спускатися в темний яр, *звідки (з якого)* повіяло холодом і проваллям» (Г. Тютюнник).

Відмінкова форма відносного слова *який*, а також вибір відповідного прийменника при заміні відносних слів-прислівників залежать у кожному окремому випадку від конкретної семантики іменника-означуваного. Будь-яке з аналізованих відносних слів співвідносне з різною кількістю можливих відмінкових варіантів відносного слова *який* у поєднанні з відповідними прийменниками. Пор. напр.:

Відносне слово	Можливий варіант заміни його відносним словом *який*
куди	*до якого (в який), на який*
звідки	*з якого*
де	*в якому, на якому, по якому (яким), за яким*
коли	(умовно) *в який*

Жодне з підрядних означальних речень, приєднуваних до означуваного за допомогою відносних слів *де, куди, звідки, коли,* не співвідносне з дієприкметниковим зворотом як своїм синонімічним відповідником у вираженні атрибутивних відношень.

Складнопідрядним реченням з підрядним означальним відносного підпорядкування в сучасній українській літературній мові протиставляється група складнопідрядних конструкцій, в яких підрядне речення також виступає в атрибутивній функції, але граматичним показником зв'язку між ним і означуваним виступають сполучники.

Підрядні сполучники, як відомо, виконують виключно граматичну роль, вказуючи на синтаксичне підпорядкування відповідної частини складнопідрядного речення. На відміну від відносних слів, вони не беруть участі у вираженні внутрішньо-синтаксичних відношень у межах підрядних речень.

У сучасній українській літературній мові в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними вживаються сполучники *що, щоб, як, ніби (нібито), мов (немов, немовби, немовбито), наче (неначе, неначебто).* Вживання цих сполучників пов'язане з певною спеціалізацією підрядних означальних речень щодо ознаки, для вираження якої вони використовуються.

Так, специфічним для підрядних речень з сполучником *що,* поряд з чисто атрибутивним зв'язком (як при словах *який, котрий),* є наголошення на мірі, ступені або інтенсивності вираження ознаки. Атрибутивне відношення при цьому доповнюється виразним відтінком причиново-наслідкового зв'язку між головним і підрядним реченням. Як важливий формальний показник складнопідрядних речень з підрядними означальними, приєднуваними сполучником *що,* виступає корелятивна єдність «займенник *такий (така, таке)* в головному реченні — сполучник у підрядному реченні». Складнопідрядні речення з підрядними означальними, приєднуваними сполучником *що,* поділяються на дві підгрупи залежно від характеру вираження відношення «означуване — підрядне означальне речення». Першу підгрупу утворюють такі складнопідрядні речення, в яких означуване не має свого відповідника, вираженого в підрядному реченні анафоричним займенником. Напр.: «Ілько, вже випрягаючи, поставив коні до ясел, що біля повітки на дворі стояли» (А. Головко); «Іноді він поринав у такий глибокий роздум, що його будили, як сонного, і тоді він прокидався» (О. Довженко); «Оксен, що сидів понурий і неговіркий, зробив собі круг і врізав такого гопака, що позатягало пилюкою вікна і лампа жевріла, як би десь на токовищі» (Г. Тютюнник); «Вистреливши з пляшки корком, поналивав усім шумовиння з такою певністю, що навіть льотчики не зважились відмовитись» (О. Гончар); «Почуття волі стало таким гарячим, що серце солодко захлинулося, попливло... зупинилось... попливло... і вже не могло зупинитись» (Є. Гуцало).

Характерною особливістю речень другої підгрупи є те, що означуване повторюється в підрядній частині у вигляді анафоричного займенника (особового або присвійного), який, звичайно, значною мірою посилює зв'язок між змістом складових частин, але не виступає формальним показником граматичного підпорядкування підрядного речення подібно до відносних слів. Напр.: «На троянду, *що її* Чубенко тримав у руці, падали виблиски заграви» (Ю. Яновський); «А гербіцид — це такий препарат, *що ним* колишній військовий льотчик Сіробаба веде хімічне прополювання ланів» (О. Гончар); «Кінець кінцем передала для музею чабанські дерев'яні ваганці, *що з них* чабани тузлук колись їли» (О. Гончар); «Події, *що про них* гомін ходив у народі і *що до них* закликали всі оті промовці на ярмарку, тепер уже здавалися не химерою, як це було ще вчора, а неминучою дійсністю» (А. Головко); «І бачив — пішли дорогою, *що по ній* стовпи телефонні в далину бігли» (А. Головко).

Зазначені підгрупи складнопідрядних речень з сполучником *що* відмінні також щодо характеру співвідношення з тими реченнями, яким властиве відносне підпорядкування підрядних означальних речень, зокрема, за допомогою найбільш нейтрального щодо можливостей сполучуваності відносного займенника *який*. Так, заміна сполучника *що* відносним словом *який* (або ж будь-яким іншим) у реченнях з відтінками значення міри, ступеня або інтенсивності абсолютно неможлива без видозміни первинного характеру ознаки. Таким чином, зв'язок між планом змісту (значеннєвий аспект складнопідрядного речення) і планом вираження (формальний аспект) виступає тут як єдино можливий.

Решта речень першої підгрупи повністю співвідноситься з складнопідрядними реченнями, в яких підрядні означальні пов'язуються з головним за допомогою відносного слова *який*. Напр.:

От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, *що* його неодмінно намалював би маляр, та не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, *що* так щедро наляпав би він їх фарбою (А. Головко).	От тільки не зеленіє за хатою вишневий садок, *який* неодмінно намалював би маляр, та не цвітуть буйним цвітом рожі аж під саму стріху, *які* так щедро наляпав би він фарбою.

Можливість структурних змін такого типу в аналізованих реченнях випливає, звичайно, з наявності анафоричного займенника в підрядному означальному реченні. Анафоричний займенник виступає як основа відносної прономіналізації і, отже, відповідних змін у способі вираження синтаксичного зв'язку між головним і підрядним означальним реченням.

Займенник *такий* має важливе значення для формування значеннєвого плану складнопідрядних речень з підрядними означальними, приєднуваними сполучником *що*. За допомогою цього займенника спеціально виділяється, наголошується сту-

пінь або міра вияву ознаки, яка конкретизується, розкривається підрядним означальним реченням.

Значення ступеня вияву ознаки з цільовим або наслідковим відтінком властиве підрядним означальним реченням, показником синтаксичного зв'язку яких з означуваним виступає сполучник *щоб*. Напр.: «Нема такої сили, Щоб нашу правоту перемогти, Щоб наш огонь згасить мільйонокрилий!» (М. Рильський); «Люблю я таких людей, завзятих і проклятих, щоб душа в них була не з лопуцька, щоб оглядали життя з високої конструкції, до душі мені такі люди, вони мене на світі держать» (Ю. Яновський); «Де це ті планети, щоб з них такі квіти до нас долітали!» (О. Гончар);«Де в світі є мова така чарівлива, Щоб справжнєє щастя могла розказать?» (Л. Українка).

У складнопідрядних реченнях з підрядними означальними, що пов'язуються з головним реченням за допомогою сполучника *щоб,* підрядне речення виступає як предикативна одиниця, оформлена у вигляді односкладного інфінітивного речення, або як двоскладне речення з присудком у формі минулого часу.

Окрему підгрупу становлять складнопідрядні речення з підрядними означальними, що приєднуються синонімічними сполучниками *ніби (нібито), мов (немов, немовби), наче (неначе, неначеб, неначебто)*. Ці речення об'єднуються в окрему підгрупу насамперед тому, що загальне атрибутивне значення їх супроводжується виразним відтінком гіпотетичного порівняння. Специфіка гіпотетичного порівняння полягає в тому, що відповідному елементу головного речення надається ознака, яка насправді не існує, а лише допускається як можлива, уявна. Напр.: «Матрос оглянув нас усіх такими радими очима, ніби ми давали йому гетьманські клейноди при світлі рампи» (Ю. Яновський); «Перед тим, як вистрілити в зрадника, Глущак раптом промовляє одне слово таким тоном, наче в останню фатальну мить він скинув з себе півстоліття» (О. Довженко); «Я робив його [кінофільм] з таким почуттям, начебто моя творчість здійснювалась не в мізерному целулоїді, а в камені чи металі, начебто йому судилося жити в століттях» (О. Довженко); «Запалившись, Гаркуша виголошує останні слова таким тоном, немов стоїть уже десь на майдані серед заробітчанського юрмища» (О. Гончар).

Кваліфікація підрядних речень цієї підгрупи як означальних найвиразніша в тих випадках, коли в головному реченні при означуваному іменнику виступає займенник *такий,* що має, як і в реченнях із сполучником *щоб,* видільно-підсилювальне значення міри або ступеня виявлення ознаки. Відсутність видільно-підсилювального займенника *такий* у головному реченні може призводити до неоднозначної кваліфікації підрядного речення щодо його функції в системі складнопідрядної конструкції. Пор., наприклад, речення: «Сонце вже заходило, і гори востаннє засвітилися легким ажурним золотом, немов були зіткані з бар-

вистих ніжних суцвіть» (О. Гончар), в якому підрядна частина, приєднувана сполучником *немов*, може бути визначена або як підрядне означальне речення (*таким легким ажурним золотом, немов*), або ж як підрядне речення способу дії (*так засвітилися, немов*) залежно від спеціального виділення відповідного повнозначно-лексичного елемента головного речення і визначення його за допомогою підрядного речення.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ ОБСТАВИННИМИ

До обставинних підрядних речень належать такі синтаксичні структури, які в межах складного речення — у внутрішньосинтаксичних стосунках з головною їх частиною — виконують функції обставин. Синтаксичні стосунки, в які вступають обставини з предикативним центром простого речення, набагато простіші від синтаксичних відношень між підрядними обставинними реченнями і головним у межах складного речення. За загальною властивістю будови синтаксичної конструкції обставини вступають в асиметричний, але попарний зв'язок з іншими членами речення. Ця загальна властивість синтаксичної конструкції у складнопідрядному реченні порушується, і підрядна частина речення — як елемент усієї складної конструкції, як поширений член речення — не творить, подібно до обставини, простої синтаксичної пари з будь-яким елементом головної частини, хоч, несучи в собі обставинне значення, стосується присудка головної частини.

Формально виражені корелятивні відношення, наявні в багатьох складнопідрядних реченнях, у тому числі й в обставинних, є явищем іншої природи, ніж парний зв'язок речення.

Переважна більшість складнопідрядних речень має таку властивість, що підрядні частини речень стосуються (пояснюють, з'ясовують) головного речення в цілому. Така нібито формально не виражена пов'язаність складових частин речення у межах складнопідрядних обставинних спричинила те, що ці типи складних речень називаються конструкціями з семантично умотивованим зв'язком на відміну від конструкцій з конструктивно умотивованим зв'язком через корелятивні засоби зв'язку типу *той — хто, те — що, такий — що, так — як* на межі речень головного й підрядного.

Критерієм класифікації складнопідрядних речень з підрядними обставинними є функція підрядної частини як розгорнутого члена речення — обставини. При цьому треба враховувати і спосіб зв'язку підрядних речень з головним, і семантичні відношення, що встановлюються між ними, і структуру всього речення в цілому, і структурні риси складових частин — тобто сукупність явищ, що стосуються їх форми і функції.

Семантика обставин відповідає реальним уявленням про прояв ознаки чи процесу у часі й просторі, про обмеження, що на-

кладаються на цей прояв — причиновим, умовним, допустовим, а також про цілеспрямованість цього прояву (його мету). Усі ці уявлення можуть бути виражені в мові як члени речення — обставини і як підрядні обставинні речення.

Отже, функціональна класифікація складнопідрядних речень з підрядними обставинними встановлюється за обставинною роллю підрядної частини речення як відповідника обставини часу, місця, мети, умови, уступки, причини, наслідку. Щодо підрядних речень способу та міри й ступеня, то їх лише традиційно називають обставинними, тимчасом як спосіб прояву дії (її квалітативна характеристика), а також ступінь прояву дії (її квантитативна характеристика) не є власне обставинними, а більшою мірою належать до якісних відношень.

Складнопідрядні речення з підрядними місця

Складнопідрядні речення з підрядними місця належать до тієї групи складних гіпотактичних конструкцій, яким не властиве прислівне підпорядкування підрядного речення. Визначальним у цьому типі складнопідрядного речення є відношення «головне речення — підрядне речення». Підрядне речення виступає як показник відповідної просторової характеристики дії або стану головного речення. Отже, складнопідрядним реченням з підрядним місця називається таке складне речення, підрядна частина якого вводиться для характеристики дії або стану головного речення з погляду місця або напрямку, в якому вони протікають.

Підрядні речення місця ізофункціональні з різними щодо способів конкретного вираження обставинами місця, які беруть участь у формуванні структури простого речення. Але якщо для просторової характеристики дії або стану простого речення використовуються прислівники і прийменникові конструкції, то в складнопідрядному реченні просторовим показником дії або стану головного речення виступає місце дії або стану підрядного речення. Таким чином, складнопідрядному реченню з підрядним місця властиве таке значеннєве відношення між складовими частинами: дія або стан головного речення локалізується там, де протікала, протікає або буде протікати дія або стан підрядного речення. Виконуючи функцію обставини місця, підрядне речення виступає як предикативна одиниця, якій властива відповідна внутрішньо-синтаксична організація.

Формальними показниками зв'язку головної і підрядної частини у складнопідрядних реченнях з підрядними місця в сучасній українській літературній мові виступають відносні слова прислівникового походження *де, куди, звідки,* вживання яких пояснюється відтінком значення просторової характеристики дії або стану головного речення. Із внутрішньої семантики спо-

лучних слів *де, куди, звідки* випливає, де протікає, куди або звідки спрямовується дія або стан головного речення.

Залежно від характеру формального вираження синтаксичного зв'язку між головним і підрядним реченням і значеннєвих відтінків цього зв'язку складнопідрядні речення з підрядними місця поділяються на два синтаксично-семантичні різновиди.

До першого різновиду належать складнопідрядні речення, в яких підрядна частина виступає як безпосередній показник місця або напряму дії чи стану головного речення, напр.: «І де ми не пройшли, нас радо зустрічали, і навіть вітер нам доріг не замітав» (В. Сосюра); «Де непроглядна блимала покора Іще, здається, позавчора, — Сіяє творчість, гордість, молодінь На світлім перехресті поколінь!» (М. Рильський); «Ти пішов лейтенантом, де тане далечінь у холодних огнях» (В. Сосюра); «Де вони проходили, ніщо не брязнуло, не тріснуло, не хруснуло» (О. Гончар); «Забудь усе й лети, куди життя несе в огні труда, ритмічно й плавко, як у дротах енерготок» (В. Сосюра); «Корнюша поглядав, куди той показував, але захоплення особливого не виявляв» (А. Головко).

У головному реченні відносним словам *де, куди, звідки* можуть відповідати корелятивні прислівники *тут, там, туди, всюди, звідти, скрізь, кудись,* внаслідок чого в складнопідрядному реченні виникають корелятивні єдності *тут — де, куди, звідки; там — де, куди, звідки; туди — де, куди, звідки; звідти — де, куди, звідки; скрізь — де, куди, звідки; всюди — де , куди, звідки.* Корелятивні прислівники, виступаючи в головному реченні у ролі узагальнених обставин місця, конкретизуються, уточнюються підрядними реченнями. Напр.: «Я подумав — він помер тут, де поставив його обов'язок солдата, його останнє зітхання розтануло над цією могилою» (Ю. Яновський); «Минула тривожна беззоряна ніч, і там, де попелясті сніги єдналися з небом, почав відділятися світанок» (М. Стельмах); «І хочу я за небокрай, туди, де од ворожих зграй останній бій громами маю несе визволення в мій край» (В. Сосюра); «Там, де тіняві долини, де снігами вкриті скелі, Скрізь, де квітне сад радянський, взеленяючи пустелі, В кожній хаті робітничій, в хліборобовій оселі, Скрізь, де серце людське б'ється, славте месха Руставелі» (М. Рильський); «Параска похиталася, глянула туди, куди ткнула Зінька рукою, підвела обидві руки, скрутнула одну коло другої і тикнула ними у темну темноту» (П. Мирний); «Я й справді ж бо, на крилах мрії ніжної гойдавшись, злітав аж ген туди, звідкіль мені земля була — як на долоні» (П. Тичина).

Вживання співвідносних прислівників у головному реченні має подвійний характер. В одних випадках ці прислівники виступають як факультативні елементи структури складнопідрядного речення з підрядними місця, в інших — без них неможливе поєднання головного і підрядного речення, тобто їм належить конструктивна роль у формуванні структури складнопідряд-

ного речення. Поява відповідного корелятивного прислівника залежить від можливості сполучуваності його з присудком головного речення. Так, найширші можливості сполучуваності властиві корелятивним прислівникам *тут, там, скрізь, всюди,* які фактично можуть виступати обставинами місця при будь-яких дієсловах незалежно від їх конкретної семантики. Прислівники *туди, звідти* сполучаються з дієсловами руху або такими дієсловами, що означають спрямування дії у відповідному напрямі. При присудках головного речення, виражених дієсловами руху, як правило, спостерігається обов'язкове вживання корелятивних прислівників. Відносні слова *куди, звідки* можуть поєднувати головну і підрядну частину складнопідрядного речення завдяки наявним у головній частині корелятивним прислівникам. Так, наприклад, якщо присудок головного речення виражений дієсловами типу *стояти, співати, будувати, тренуватися, бомбардувати* без корелятивних прислівників, то в підрядному реченні місця може бути вжите тільки сполучне слово *де.* Якщо ж у реченнях з присудками, вираженими зазначеними дієсловами, вжиті корелятивні прислівники (крім *туди, звідти),* то підрядне речення може поєднуватись із головним також сполучними словами *куди, звідки.* Отже, в тих випадках, коли загальна семантика присудка головного речення накладає обмеження щодо вживання відповідного відносного слова, корелятивні прислівники набувають значення конструктивних елементів складнопідрядного речення з підрядними місця.

У межах складнопідрядних речень з підрядними місця першого різновиду виділяється специфічна група синтаксичних конструкцій, яким властивий відтінок довільності просторової характеристики дії або стану головного речення. Присудок головного речення в таких випадках виражається заперечним дієсловом дійсного або умовного способу, а також узагальнено-особовим дієсловом у формі майбутнього часу. Напр.: «Куди б вона не повернулася, скрізь вона чула на собі пильний погляд батькового ока» (М. Коцюбинський); «Де б не був, всюди почуваєш себе запеленгованим» (О. Гончар); «Майоріли вони [прапори], куди глянеш, як вимпели численних кораблів у величезній гавані» (О. Гончар); «І куди було в садку не глянеш — десь поміж яблунь, груш, кущів порічки й агрусу неодмінно біліла і його сива голова» (О. Довженко); «Де не повернеться — всюди за ним золоте гілля росте» (Г. Тютюнник); «І де не ступить кований каблук, там квіти гніву рясно багряніють» (В. Сосюра).

Складнопідрядним реченням із довільною просторовою характеристикою дії або стану головного речення властиве також супровідне умовно-допустове значення, особливо в тих випадках, коли присудок головного речення виражається дієсловом умовного способу.

До другого різновиду складнопідрядних речень з підрядними місця належать такі синтаксичні конструкції, в яких підрядна

частина конкретизує значення обставини місця головного речення, вираженої прислівником. Напр.: «Незабаром тріскотнява і гармидер знялись і ліворуч в лощині, десь зовсім близько, де було досі порівняно спокійно» (О. Гончар); «Я прийшов із мас, із поля, знизу, де од злиднів очі, як огонь» (В. Сосюра); «Давид підвівся з мішків і вийшов надвір, де в сутінях на мішках темні постаті людей і вогники цигарок поблискують» (А. Головко).

Якщо ж підрядні речення приєднуються відносними словами *де, куди, звідки* до іменників, що виступають у головному реченні в ролі обставин місця, то в такому разі вони кваліфікуються як підрядні означальні речення. Напр.: «На березі хвилястої Десни, Де білі піски й дерева зелені, Де слід віків одкопували вчені, Стояло місто, оповите в сни» (М. Рильський); «Весною лелеки знову заклекочуть над прогнутою, замшілою оселею і знову виведуть діток та й полетять до теплого краю, де, певно, теж сутуж на землю, бо не в холодний Сибір їхали б тоді її діти» (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з підрядними часовими

Складнопідрядні речення з підрядними часовими представляють той тип складних гіпотактичних конструкцій, в яких граматичний зв'язок між головним і підрядним реченням не грунтується на принципі прислівного підпорядкування, властивого, зокрема, складнопідрядним реченням з підрядними додатковими і означальними. Таким чином, у складнопідрядних реченнях з підрядними часовими як визначальне з формального і значеннєвого погляду виступає відношення «головне речення — підрядне речення». Природа цього відношення визначається специфікою сполучуваності в одній синтаксичній конструкції дієслів-присудків головного і підрядного речень, які, як відомо, зосереджують у собі вираження основних показників часової віднесеності речення. Крім морфологічної категорії дієслівного часу, що виступає як один з основних чинників формування зовнішньо-синтаксичної сфери структури речення, часові відношення можуть виражатися й іншими важливими засобами. До таких засобів належать, зокрема, різноманітні лексичні показники (наприклад, *щойно, сьогодні, незабаром, колись, коли-небудь* тощо), специфічна структура речення (пор., наприклад, номінативні речення), дієслівні форми наказового способу, форми умовного способу й інфінітива, дієприслівники й дієприкметники як виразники різноманітних супровідних часових значень. Різноманітні засоби вираження часових відношень у мові охоплюються загальною категорією темпоральності, граматичним центром якої виступає, звичайно, дієслівний час.

Складнопідрядним реченням з підрядними часовими належить особливе місце в системі засобів вираження часових відношень.

По-перше, семантичною основою формування їх є зв'язок у часі як мінімум двох дій або станів, причому та дія або стан, про які повідомляється в підрядному реченні, виступає у функції обставинно-темпорального показника дії або стану головного речення. Отже, підрядне часове речення ізофункціональне з тими засобами вираження темпоральності, що виступають як обставини часу в простому реченні.

По-друге, складнопідрядні речення з підрядними часовими, виступаючи одним з часткових засобів вираження загальної категорії темпоральності, мають виразно окреслені показники граматичної структури, які визначають їх місце в системі складного речення сучасної української літературної мови.

До показників граматичної структури складнопідрядних речень з підрядними часовими належать насамперед такі:

а) спеціальні сполучники, відносні і сполучні слова, вживані для оформлення зв'язку між головним і підрядним реченням;

б) закономірності сполучуваності видо-часових форм присудків головного й підрядного речень.

Перший з названих показників граматичної структури поширюється на будь-який тип складнопідрядного речення. Другий показник визначає природу насамперед складнопідрядних речень з підрядними часовими. Видо-часові характеристики присудків головного і підрядного речень, будучи морфологічними в своїй основі, стають одним з основних синтаксичних показників у структурі складнопідрядних речень з підрядними часовими. Роль видо-часових показників присудків головного і підрядного речень у вираженні структурних ознак складнопідрядного речення з підрядним часовим не можна, звичайно, розглядати як наслідок безпосереднього перенесення морфологічних характеристик дієслова на граматичний план складної синтаксичної конструкції. Складнопідрядне речення з підрядним часовим формується не внаслідок прямого поєднання морфологічних категорій виду і часу, а як результат використання повідомлення про певну дію або стан для вираження темпоральних характеристик іншої дії або стану. До темпоральних характеристик, ширших за своїм обсягом від морфологічно-часових, належать, зокрема, такі: одночасність, послідовність, повний або частковий збіг тривання дій або станів, вказівка на початок або кінець тривання однієї дії або стану у зв'язку з повідомленням про іншу тощо.

Отже, складнопідрядне речення з підрядним часовим — це таке складне речення, в якому підрядна частина виступає як обставинно-темпоральний визначник дії або стану головного речення.

Складнопідрядні речення з підрядними часовими неоднорідні щодо вживаних у них основних граматичних засобів і значеннєвих відтінків темпоральності, що виникають як результат поєднання часових планів головного й підрядного речення.

У сучасній українській літературній мові виділяється кілька синтаксично-семантичних різновидів у межах цього типу складнопідрядного речення. До диференційних ознак, на основі яких розмежовуються різновиди складнопідрядного речення з підрядним часовим, належать такі:

1) підрядне речення вказує на час дії або стану, про які повідомляється в головному реченні — *коли?;*

2) підрядне речення вказує на часові межі, період тривання дії або стану головного речення — *як довго? (протягом якого часу?); до яких пір? (до якого часу?);*

3) підрядне речення виступає в складній синтаксичній конструкції як спеціалізована вказівка на швидко змінювану послідовність дій або станів.

Показником зв'язку головного і підрядного речення в складнопідрядних реченнях з підрядними часовими першого різновиду виступають сполучники *коли, як.* Цим сполучникам властива багатофункціональність, тому що вживання їх у складному реченні фактично не пов'язане з вираженням якого-небудь одного спеціалізованого значення і обов'язковим дотриманням відповідних показників сполучуваності присудків головного і підрядного речень.

Сполучники *коли, як* уживаються в складнопідрядних реченнях з підрядними часовими першого різновиду для вираження таких трьох основних значеннєвих відношень, що виникають у складнопідрядному реченні внаслідок вживання відповідних видо-часових форм присудків головного й підрядного речення:

а) дії або стани головного й підрядного речення представлені в складнопідрядному реченні як одночасні;

б) дія або стан підрядного речення хронологічно передує дії або станові головного речення;

в) дія або стан підрядного речення наступає після дії або стану головного речення.

Абсолютний збіг у часі дій або станів головного й підрядного речення властивий тим складнопідрядним реченням, в яких присудки складових частин виражені дієсловами недоконаного виду у формі теперішнього, минулого або майбутнього часу. Напр.: «Хіба не беззахисний він зараз, коли доля його сина залежить десь, може, тільки від випадкового влучання чи промаху ворожого артилериста?» (О. Гончар); «Як іде селом, зустрічні дівчата полум'ям займаються» (Г. Тютюнник); «Одне почуття володіє мною тепер, коли я пишу ці рядки, глибокий захват і благоговіння перед великим трудовим подвигом народу» (Ю. Яновський); «Коли він, Давид, і зараз думає про колектив, так жаль дядя Стаха, що його немає» (А. Головко); «І яке ща-

стя світилося в дитячих ясних оченятах, коли боєць, нахилившись з сідла, брав ту кварту і, посміхаючись, пив добрими солдатськими ковтками» (О. Гончар); «Братів по серцю і по крові Вітали кличі тут гучні, Як уїздив Богдан-Зиновій Сюди на білому коні» (М. Рильський); «І ось вони бачили її сьогодні зблизька, слухали її одверто, коли вона зверталася до всіх і мовби до них зокрема крізь осоружні козацькі шаблі» (О. Гончар); «Коли він повертатиметься додому, йому дорогою трапиться цікава, рухлива тінь од ліхтаря, похитуваного вітром» (Ю. Яновський).

Повідомлення про одночасність дій або станів у складнопідрядному реченні з підрядним часовим може бути пов'язане з вираженням додаткових значеннєвих відтінків, що випливають з темпорального зв'язку головного і підрядного речення. Це стосується, зокрема, таких випадків, коли в складнопідрядному реченні йдеться про часовий зв'язок повторюваних багатократних дій або станів. Напр.: «О краю мій! Вечірньої години, Коли в полях смутна лягає мла, До тебе серце, як дитина, лине, І кволі руки, ніби два крила, У далеч простираються незриму, У молодості землю несходиму» (М. Рильський); «Завжди їй отак не спиться, коли наближається час приїзду сина у відпустку» (О. Гончар); «І часто, коли йому говорили про якусь людину, він спочатку бачив перед собою усі ознаки її достатку чи злиднів, а потім самого чоловіка» (М. Стельмах); «Іноді, коли вогонь розгортався ясніше, навколо багаття вимальовувалися постаті людей, маленькі і ніби круглі, з великими незграбними тінями на землі» (Г. Тютюнник); «Коли ж Чайчиха починала марудитись біля жорен, діти завжди допомагали їй роздерти мисочку жита на опрісники: про хліб стара тепер боялася думати» (М. Стельмах); «Воронцов щоразу був у захваті від свого таджика, коли той керував боєм» (О. Гончар). Як допоміжний засіб вираження повторюваності, багатократності часового зв'язку дій або станів головного і підрядного речень досить часто використовуються допоміжні лексичні засоби, зокрема прислівники типу *щоразу, іноді, кожного разу, завжди, інколи* тощо. Але основну роль у вираженні значеннєвого відтінку — повідомлення про одночасну повторюваність властивого складнопідрядному реченню темпорального зв'язку дій головної і підрядної частини — відіграють показники виду і часу присудків у поєднанні з таким важливим складовим елементом структури речення, як багатофункціональні сполучники *коли, як.*

Темпоральний зв'язок одночасних дій або станів головного і підрядного речень завжди пов'язаний з відповідними фактами дійсності, що лежать в основі повідомлення, і моментом мовлення про них. Саме на основі зв'язку з моментом мовлення виникає відповідна часова віднесеність складнопідрядного речення з підрядним часовим як цілісної синтаксичної конструкції: а) темпоральний зв'язок дій або станів головного й

підрядного речень наявний у момент мовлення; б) темпоральний зв'язок дій або станів головного й підрядного речень мав місце до моменту мовлення; в) темпоральний зв'язок дій або станів головного й підрядного речень матиме місце після моменту мовлення.

У тих випадках, коли в складнопідрядному реченні з підрядним часовим, що повідомляє про повторювані, багатократні дії або стани, наявні присудки, виражені дієсловами теперішнього часу, встановлюється постійний, загально-часовий темпоральний зв'язок між відповідними діями або станами головної і підрядної частин. На цій підставі в сучасній українській літературній мові виділяється четвертий різновид складнопідрядних речень з абсолютною одночасністю дій або станів — складнопідрядні речення з підрядними часовими на означення постійного, темпорально-узуального зв'язку між діями і станами головної і підрядної частин. Напр.: «Коли навколо тебе всі трудяться, щось творять, то відповідні біотоки й на тебе йдуть» (О. Гончар); «Навіть шуліка не б'є чужих пташенят, коли вони ще в гнізді» (О. Гончар); «Ні, що не кажи, а благороднішим стаєш, коли перед душею розкривається, мов оті дальні гайки, нове привілля» (М. Стельмах); «Людині страшно, коли горить її домівка» (Ю. Яновський).

У складнопідрядних реченнях з підрядними часовими на позначення узуально-темпорального зв'язку між діями або станами головної і підрядної частин виразно відчувається супровідне значення умови. Це супровідне значення виникає як наслідок повідомлення про дії або стани, яким властивий обов'язковий темпоральний зв'язок у певних відповідних ситуаціях. Таким чином, узуально-темпоральний зв'язок між частинами складнопідрядного речення, який узагальнено можна кваліфікувати як співвідношення «коли б не відбувалася дія підрядного речення, тоді відбувається і дія головного речення», переходить в умовний зв'язок, що виражається загальним співвідношенням «якщо відбувається дія підрядного речення, то відбувається й дія головного речення».

У вираженні семантико-синтаксичної диференціації складнопідрядних речень з підрядними часовими важлива роль належить сполучуваності різновидових присудків складових частин. Так, внаслідок поєднання підрядного речення з дієсловом-присудком недоконаного виду і головного речення з дієсловом-присудком доконаного виду у складнопідрядному реченні, на відміну від випадків абсолютної одночасності, виникає співвідношення нової якості. Суть цього співвідношення полягає в тому, що в один з моментів тривалої, неокресленої дії (або стану) підрядного речення відбувається як результативна завершена дія головного речення. Фактично в таких випадках складнопідрядному реченню властивий неповний, частковий збіг дій або станів у часі. Визначальним у вираженні співвідношення «трива-

ла дія або стан підрядного речення — настання дії або стану головного речення в один з її моментів» є те, що часова перспектива речення ніколи не збігається з моментом мовлення. Типовим зразком повідомлення про частковий збіг у часі дій або станів є складнопідрядні речення з присудками складових частин, вираженими дієсловами минулого часу. Напр.: «Коли звалювали першого дуба — на хлопців дрібним холодним дощем бризнула роса» (Г. Тютюнник); «А в глупу осінню ніч, коли між хмарами світив і не світив місяць, вовк-сіроманець роздер худобину» (М. Стельмах); «Навесні, коли танули сніги, до школи прибув учитель фізкультури Вовкун» (Є. Гуцало); «Коли знайомився з Інною, то назвався Всеволодом, не сказавши більше ні слова» (Є. Гуцало); «Як ворожа сила налягала На Москву, неначе чорна хмара — Всі народи братського Союзу Одностайно стали їй на захист І грудьми її обороняли» (М. Рильський); «І тоді ще в неділю, як поверталася з сестрою та з Нюркою додому, а Тихін догнав — лише блиснула на нього гнівно очима, а й словом до нього не обізвалася» (А. Головко).

Частковий часовий збіг дій, з яких одна виступає як тривала, неокреслена, а друга завершується в один з моментів її тривання, може мати в складнопідрядному реченні з підрядним часовим і інше формальне вираження у вигляді співвідношення «тривала дія або стан головного речення — настання дії або стану підрядного речення в один з її моментів». У таких випадках присудок головного речення обов'язково виражається дієсловом у формі недоконаного виду, а присудок підрядного речення — дієсловом у формі доконаного виду. Напр.: «Німа Санька пам'ятає батька краще, чим Сергій, бо вона була вже дівчинкою з кісничками, коли в одну зимову ніч привезли його в санях, зіщуленого і мовчазного» (Г. Тютюнник); «На станції усе тріщало й пашіло жаром, коли Хаєцький на чолі валки своїх підвід кинувся через переїзд» (О. Гончар); «Так і з ним було нещодавно на Камчатці, коли він, їдучи на нартах, уночі, в сніговому безмір'ї, під фантастичною чашею північного сяйва, неждано почув: «Козака несуть і коня ведуть» (М. Стельмах); «Як зайшла в хату, Христя вже розпалювала в печі» (А. Головко); «Як вийшов за село Давид, гудів тільки дріт на телефонних стовпах» (А. Головко).

У вираженні абсолютного або часткового часового збігу дій або станів, про які повідомляється в складнопідрядному реченні, крім сполучників *коли, як,* можуть брати участь також сполучники *в міру того як, поки, доки.* Напр.: «Здалеку Рубін здавався йому слабаком, але в міру того, як Індиченко наближався, перше враження його почало мінятися» (І. Сенченко); «В міру того, як він голодніє і слабіє від утоми, його думки робляться сумніші» (І. Франко); «Влітку, поки козакував одинцем, стеріг рибальську хату отам у затоці, цілий університет пройшов» (О. Гончар); «Поки на чужині я довго блукав, Ганявся за мрія-

ми, долі шукав,— Занудилась дома, ждучи мене, мила» (Л. Українка); «Доки хлопці підобідували, сонце підбилося ще вище, Тимко приніс добре відклепані дідом Інокентієм коси, роздав косарям, заходився мантачити свою» (Г. Тютюнник); «Доки вони займалися своїм ділом, тихо перемовляючись поміж собою, Улас став приглядатися до них» (Г. Тютюнник). На відміну від багатофункціональних сполучників *коли, як* складений сполучник *в міру того як* однозначний. Він вживається лише в реченнях з вираженою абсолютною одночасністю дій або станів і виступає в структурі складнопідрядного речення з підрядним часовим у спеціальній функції, вказуючи на взаємопов'язаний розвиток дій або станів, їх паралельну градацію. Темпоральний зв'язок частин складнопідрядного речення з сполучником *в міру того як* доповнюється причиново-наслідковим значенням, що випливає із зв'язку відповідних конкретних дій або станів.

Вживання сполучників *поки, доки* пов'язане з вираженням часткового часового збігу дій або станів, тобто співвідношення «тривала дія або стан підрядного речення — настання завершеної дії або стану головного речення в один з її моментів». Але на відміну від сполучників *коли, як,* що не виражають якогонебудь одного значеннєвого відтінку складнопідрядного речення, сполучники *поки, доки* конкретніші за своїм значенням: вони вказують на те, що результативна дія або стан головного речення настає саме в межах тривання дії або стану підрядного речення. Отже, сполучники *поки, доки* не можна розглядати як функціональні відповідники сполучника *коли.* Наприклад, речення «Поки два шофери давали раду автомобілю, кіннотники спішились» (Н. Рибак) не однозначне з таким реченням: «Коли два шофери давали раду автомобілю, кіннотники спішились».

Співвідношення між діями або станами, що не збігаються в часі свого тривання, а відбуваються послідовно, виражається в складнопідрядному реченні з підрядним часовим насамперед за допомогою видо-часових показників дієслів-присудків складових частин. Якщо дія або стан підрядного речення хронологічно передує дії або станові головного, то в складнопідрядному реченні можливі такі варіанти часової послідовності між діями або станами:

1) після завершення результативної дії або стану підрядного речення настає і завершується результативна дія або стан головного речення;

2) після завершення результативної дії або стану підрядного речення настає тривала, не позначена результативністю дія головного речення.

Визначальним показником структури складнопідрядних речень першого варіанту є обов'язкове вираження присудків складових частин формами дієслів доконаного виду минулого або майбутнього часу. Напр.: «Коли Мічурін увійшов до кімнати,

де відбувалось засідання, всі встали» (О. Довженко); «Коли одержала сповіщення про загибель чоловіка, сама собі поклялася: для сина житиму» (О. Гончар); «Коли три лінії укріплень було перейдено, десятки німецьких точок було знищено,— генерал, який спостерігав бій, прислав зв'язківців за майором, щоб привітати його з нагородою» (Ю. Яновський); «І як заторохкотіли знов обидві терниці, прихилилася Зінька і він до битки і заговорили пошепки, скоса дивлячись на тіпальниць» (А. Головко); «Як молот випав ковалеві з рук, Щоб руки твердо узяли гвинтівку, Як наш косар покинув лоно лук, Щоб рушити на битву, не в мандрівку,— І молота, і косу ти взяла, І серед туги міста і села Коса і молот заспівали дзвінко, Радянська наша, наша рідна жінко» (М. Рильський); «Коли ж картину ухвалить преса й громадськість, — режисер мене почне поважати» (Ю. Яновський); «Коли ти навіть постарієш, то станеш не дідом, а хлопчиком, який носить бороду» (Є. Гуцало); «Ну і як управимось уже з усім — знак подамо з двору» (А. Головко).

У складнопідрядних реченнях другого варіанта спостерігається така закономірність у сполучуваності присудків складових частин: присудок підрядного речення виражається дієсловом доконаного виду минулого часу; присудок головного речення — дієсловом недоконаного виду минулого часу. Напр.: «Коли на розгляд комісії було запропоновано справу Хомутенка, ніхто не наважувався заговорити першим» (Г. Тютюнник); «Чубенко не злазив з коня, він боровся з тифом та боявся втратити на землі рівновагу, підспівував наче крізь сон, наче мимоволі, і, коли пісня скінчилася, комісарів заступник вів далі промову» (Ю. Яновський); «А коли він підріс і почув в собі силу, в ньому щоденно наростало бажання помсти за свої і материні кривди, і ця жадоба зробилася такою сильною, що стала його другим характером» (Г. Тютюнник); «І навіть коли Сагайда приволік його на своїй спині через дамбу, якось нікому не вірилось, що це лежить, підпливаючи кров'ю, не хто інший, а саме Іван Антонович» (О. Гончар); «Потім і як скінчив Цигуля, ще мовчав у задумі» (А. Головко).

У вираженні попередності дії або стану підрядного речення активну роль відіграє спеціалізований складений сполучник *після того як,* за яким в системі складнопідрядного речення з підрядним часовим у сучасній українській літературній мові закріпилося саме таке функціональне призначення. Напр.: «Після того як дядьки розійшлись, ні Федот, ні Йонька спати не лягли, а засвітили каганець і пішли в комору» (Г. Тютюнник); «Але після того, як атомні випробування в океані було припинено і від сина прийшла уже з радянського порту радіограма, що він цілий і неушкоджений, — мати мовби ожила, душа її стала на місце» (О. Гончар); «Після того, як провалився тут Лабунець обома колесами зразу,— не їздять» (Є. Гуцало); «Морозові тепер до всього байдуже, після того як з наказу земського його поз-

бавили старостування» (К. Гордієнко); «Після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні» (М. Коцюбинський).

Реченням із сполучником *після того як* властиві такі особливості видо-часової сполучуваності присудків складових частин: а) присудок підрядного речення, як правило, виражається дієсловом доконаного виду; б) присудок головного речення не має обмежень щодо видового вираження.

У складнопідрядних реченнях з підрядними часовими, в яких попередніми є дії або стани головного речення, можна відзначити два варіанти темпорального зв'язку між діями або станами головного і підрядного речень.

1) Після результативної, завершеної дії або стану головного речення відбувається результативна, завершена дія або стан підрядного речення. Напр.: «Уже зовсім розвиднілось, коли вони прибули в Лиманське» (О. Гончар); «Коли Юхим, змінившися з варти біля машинного сараю, повернувся додому, Катря теж витопила була» (А. Головко); «Сухомлин ще не доварив юшки, як до причалу прибула учбова мотопарусна яхта з кораблебудівного, — вона прибула за капітаном Дорошенком» (О. Гончар).

2) Нерезультативна, незавершена дія або стан головного речення розпочинається раніше і наявна на той час, коли відбувається результативна, завершена дія або стан підрядного речення. Напр.: «У хаті вже було повно людей і тютюновий дим ходив над головою хвилями, коли Юхим переступив через поріг» (А. Головко); «Коли ми зійшли з поїзда, була вже ніч» (Є. Гуцало); «Коли він привіз підводи до козачої переправи, по ній уже потоком рухалися війська» (О. Гончар); «Коли він зайшов у хату, Сергій уже спав» (Г. Тютюнник); «На майдані біля волості вже шуміла громада, коли невеличкий гурт чоловіків підходив до школи» (А. Головко).

Нейтральні сполучники *коли, як,* втративши конкретну семантику, неспроможні самостійно конкретизувати темпоральну попередність дії або стану головного речення. У зв'язку з цим у складнопідрядному реченні з підрядним часовим більшої ваги набувають допоміжні лексичні показники темпоральних відношень. До таких допоміжних лексичних показників у даному конкретному випадку належать прислівники *вже, ще,* функція яких полягає в підсиленні значення попередності дії або стану головного речення.

Вираження часової попередності дії або стану в складнопідрядних реченнях з сполучниками *коли, як* супроводжується такими особливостями видо-часової сполучуваності присудків складових частин: а) у реченнях першого варіанту присудки складових частин виражаються дієсловами доконаного виду у формі минулого часу; б) у реченнях другого варіанту присудок головного речення виражається дієсловом недоконаного виду у формі

минулого часу, присудок підрядного речення — дієсловом доконаного або недоконаного виду у формі минулого часу.

Крім нейтральних сполучників *коли, як,* у складнопідрядних реченнях з підрядними часовими, в яких дії або стани головного речення є попередніми, вживаються спеціальні складені сполучники *перш ніж, перед тим як, до того як.* Напр.: «Генеральша, перш ніж сама приїхала, заздалегідь понасилала з батьківщини прикажчиків» (П. Мирний); «Перед тим, як іти на роботу, Пархоменко завжди зупиняється перед календарем» (Н. Рибак); «До того, як почати велику і цікаву роботу, він завжди почував себе трохи схвильованим, може, навіть непевним у своїх силах» (В. Собко); «Перш ніж рушити, підводимось, озираємось навкруги» (О. Гончар); «Так затихає чорна хмара перед тим, як має грім загуркати» (П. Мирний); «Перед тим, як щось сказати, треба добре подумати» (А. Хорунжий); «Така пауза завжди буває перед тим, як сутичка доходить вищої своєї точки» (О. Донченко).

У реченнях з сполучниками *перш ніж, перед тим як, до того як* значення видо-часової сполучуваності присудків складових частин послаблюється у зв'язку з активною роллю сполучників у вираженні спеціального значення темпорального відношення. Складнопідрядні речення з зазначеними спеціалізованими сполучниками можуть набувати узагальнено-узуального значення. До характерних ознак речень із сполучниками *перш ніж, перед тим як, до того як* належить також можливість вираження головного члена підрядного речення інфінітивом і підсилення узагальнено-узуального значення речення за рахунок присудків складових частин, виражених дієсловами теперішнього часу.

Крім звичайних темпоральних відношень, властивих складнопідрядним реченням з нейтральними сполучниками *коли, як* та кількома іншими однозначними, в сучасній українській літературній мові вживається кілька семантико-синтаксичних різновидів складнопідрядних речень з підрядними часовими, яким властиве вираження спеціальних значень темпорального зв'язку між діями або станами складових частин. Спеціалізовані складнопідрядні речення диференціюються за такими вираженими в них функціями підрядних часових речень:

1) підрядне речення повідомляє про вихідний момент, з якого настає дія або стан головного речення;

2) підрядне речення виступає в складній синтаксичній конструкції як показник часової межі дії або стану головного речення;

3) підрядне речення виступає як показник швидкої зміни послідовності дій або станів.

У складнопідрядних реченнях першого різновиду вживаються синонімічні сполучники *відколи, відтоді як, з того часу як.* Напр.: «Уже місяць минув, відколи той чужинець заходить в наш дім» (О. Кобилянська); «Відколи Настя вступила в його хату,

в хаті стало тихо та весело, мов ангел перелетів її та навіяв спокій» (М. Коцюбинський); «За три роки, відколи Дорошенко познайомився з нею, він постійно малював її портрети» (А. Головко); «Відколи Степан Кушнір отримав поміщицьку тяжкотілу корову, то щоразу приносив на комнезамські збори загорнуту в ганчірку грудочку масла» (М. Стельмах); «Відтоді, як великий Ленін у 1922 році поставив вимоги, щоб була заслухана в Раднаркомі доповідь про діяльність Мічуріна, карта розповсюдження мічурінських рослин зазнала великих змін» (О. Довженко); «День за днем, рік за роком минає четвертий рік відтоді, як він працює у Ширяєва» (О. Іваненко); «З того часу, як він почав ясніше формувати свої думки, свої бажання, потреба розумної, живої, корисної праці стала його безпремінною умовою життя» (М. Коцюбинський).

У складнопідрядних реченнях першого різновиду можливі такі варіанти видо-часової сполучуваності присудків складових частин:

Підрядне речення	Головне речення
1. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово у формі теперішнього часу
2. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу
3. Дієслово доконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово у формі теперішнього часу
4. Дієслово доконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу
5. Дієслово доконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу

Така розгалужена система можливих варіантів видо-часової сполучуваності присудків складових частин пояснюється насамперед виразною семантичною функцією спеціалізованих сполучників *відколи, відтоді як, з того часу як,* що підкреслюють той момент, з якого починається дія або стан головного речення. Визначальною у темпоральному зв'язку складнопідрядного речення є попередність дії або стану підрядного речення щодо дії або стану головного речення.

Але в тих випадках, коли присудки складових частин складнопідрядного речення виражаються дієсловами теперішнього часу, темпоральне значення послідовності фактично втрачається. Функція підрядного речення зводиться до вказівки на момент, з якого починається тривання дії або стану головного речення.

У значенні спеціалізованих сполучників *відколи, відтоді як, з того часу як* у складнопідрядних реченнях першого різновиду може виступати також сполучник *як.* Напр.: «Як запродався куркулям, так бідний люд за собак тепер вважає» (А. Головко); «Але ось уже минуло з чверть години, як полк, зникнувши з їхніх очей за поворотом лісу, досі не з'являвся звідти, не мигтів крізь дерева силуетами своїх перших вершників» (О. Гон-

чар); «Вже люди, певне, від тієї пори тут не живуть, як з раєм попрощались» (Л. Українка); «Як пішла ще зранку до крамниці брати сіль, то й досі, мабуть, там» (Є. Гуцало).

У складнопідрядних реченнях другого різновиду, в яких підрядне речення визначає межу тривання дії або стану головного речення, вживаються синонімічні спеціалізовані сполучники *поки, доки.* За характером темпорального відношення між діями або станами складових частин складнопідрядні речення другого різновиду поділяються на два варіанти.

1) Складнопідрядні речення, в яких дії або стани складових частин тривають одночасно протягом відрізку часу, визначуваного в підрядному реченні. Напр.: «Поки ми переправлялися через Прип'ять, кавалерійський загін Олександра Ленкіна стримував німців» (А. Шиян); «І поки вітер грав золотом її волосся, а я в її очах дивився на небо й на море разом, ся жінка оповідала своє життя» (М. Коцюбинський); «Поки вони стояли вдвох, Василинка побоювалась, що ось-ось Стасюк запитає, хто ж вона така і як сюди потрапила» (Є. Гуцало); «Завжди терновий вінець буде кращим, ніж царська корона, так з передвіка було і так воно буде довіку, поки житимуть люди і поки ростимуть терни» (Л. Українка); «Доки колона полку була в розвідників на виду, вони скакали вперед упевнено й безтурботно» (О. Гончар); «Доки вона [нитка кабеля] діяла, хлопець почував себе твердо і певно» (О. Гончар).

2) Складнопідрядні речення, в яких темпоральний зв'язок грунтується на принципі послідовності, причому дія або стан головного речення триває до відповідної часової межі настання дії або стану підрядного речення. Напр.: «Виспівує та щебече, Поки місяць зійде, Поки тії русалоньки З Дніпра гратись вийдуть» (Т. Шевченко); «Як я заздрила тим людям, що не мали відпочинку, поки їх нелюдська втома не валила на часинку» (Л. Українка); «Потому знову пильно подивився на мене, а що було темно, засвітив сірник і довго шукав по кишенях папіросу, аж поки не погас сірник» (М. Коцюбинський); «Так, тут мала місце жорстока боротьба, поки вдалось знайти правильні співвідношення в подружжі, де кожне виросло далеко від другого, познайомити їх, приборкати характери» (О. Довженко); «Спершу говорили про поважні справи, поки не вглядів хтось Тихона» (А. Головко); «В ліричній своїй задумі хлопець торкає рукою пухнате віття туйки, гладить ніздрюватий гарячий камінь загорож, поки рука черкнула і кам'яну скіфську бабу, що стоїть біля двору старої Дорошенчихи, припасована замість стовпчика для хвіртки» (О. Гончар).

Відмінності у вираженні темпоральних відношень між складнопідрядними реченнями з сполучниками *поки, доки* виражаються також у специфіці видо-часової сполучуваності присудків складових частин. Так, у реченнях першого варіанту, яким властиве значення одночасності між діями або станами складових

частин, видо-часова сполучуваність присудків обмежується такими випадками:

Головне речення	Підрядне речення
1. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово у формі теперішнього часу
2. Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу
3. Дієслово доконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу
4. Дієслово недоконаного виду у формі майбутнього часу	— Дієслово недоконаного виду у формі майбутнього часу

Крім того, у реченнях з вираженою одночасністю між діями або станами можливі випадки модальної різноплановості складових частин складнопідрядного речення. Головне речення, в якому присудок виражений дієсловом умовного або наказового способу, вільно поєднується з підрядним реченням, що має присудок — дієслово у формі теперішнього часу.

Повідомлення про послідовність дій або станів у реченнях другого варіанту пов'язане з ширшими можливостями видо-часової сполучуваності присудків складових частин, а саме:

Головне речення	Підрядне речення
1. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу
2. Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу
3. Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу
4. Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу
5. Дієслово недоконаного виду у формі майбутнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу

У реченнях другого варіанту також можливі випадки модальної різноплановості складових частин. Присудок головного речення, виражений дієсловом наказового або умовного способу, поєднується з присудком підрядного речення в індикативній формі. До специфічних ознак складнопідрядних речень другого варіанту з сполучниками *поки, доки* належить вираження присудків підрядних речень заперечною формою дієслова. Заперечне дієслово-присудок з часткою *не* виступає в підрядному реченні як безпосередній показник того, що дія або стан головного речення триває до того часу, поки не настане дія або стан підрядного речення.

У складнопідрядних реченнях з сполучниками *поки, доки* вказівка на межу тривання дії або стану головного речення досить часто підкреслюється підсилювально-видільною часткою *аж*. В таких випадках фактично виникають факультативні варіанти основних сполучників *аж поки, аж доки*.

Третій різновид спеціалізованих складнопідрядних речень з

підрядними часовими становлять синтаксичні конструкції із значенням спеціально підкреслюваної в них безпосередньої послідовності дій або станів. Дія або стан підрядного речення обов'язково передує дії або станові головного речення. У цьому різновиді складнопідрядних речень вживається широке коло синонімічних сполучних слів прислівникового походження, а саме: *як тільки, тільки (тільки-но), щойно, ледве, лише, доволі.* Напр.: «Як тільки кінчився артналіт, Хому викликали до командира полку» (О. Гончар); «Як тільки Оксен узяв ложку, всі інші також озброїлися ними і поближче підсунулися до страви» (Г. Тютюнник); «Цього весняного ранку Оксен устав, як завжди, рано, тільки проспівали треті півні» (Г. Тютюнник); «Тільки-но він влетів на вогневу, всі зрозуміли, що зараз почують якусь радісну звістку» (О. Гончар); «Тільки-но пристали до берега, вискочила на землю і бігцем кинулась до вогнища» (Н. Рибак); «Ранком, щойно сходило сонце, він був уже в конторі» (В. Козаченко); «Щойно полуниця відходить, буріють вишні-петриківочки, шовковиця сиплеться, а там зажовтіють абрикоси» (О. Гончар); «І ледве-ледве очі Закрию в тихім сні, Прилине люба постать І стане при мені» (Л. Українка); «Ледве ввійшли підприємці, ледве усівся гомін привітання, аж тут отворилися двері і впав блідий заляканий Леон Гамершляг» (І. Франко); «Увечері, скоро увійшли туди солдати, город заторохтів од стрільби» (С. Васильченко); «Було скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь» (М. Коцюбинський); «Лиш гасло здійметься ясне — земля застогне під ходою, і даль грозою світовою непереможно спалахне» (В. Сосюра).

Одна з особливостей сполучних слів цієї групи, крім складеного сполучника *як тільки,* полягає в тому, що підрядні речення, до складу яких вони входять, можуть сполучатися не з головними, а з іншими підрядними реченнями, що вводяться сполучником *як* (іноді *коли*). В таких випадках утворюються складні речення специфічної конструкції, відомі в мовознавчій літературі під назвою взаємопідрядних. Напр.: «Тільки-но голова підвів над столом руку, закликаючи до порядку, як між стільцями прокотився гомін» (Н. Рибак); «Але тільки Остап звернув з дороги, як йому причулось, що щось немов гукає» (М. Коцюбинський); «Щойно ми повернули коней на північний захід, як зразу зрозуміли, куди так поспішав Руднєв» (П. Вершигора); «Але доволі було зворухнуть той чорний сон, як він будився цілим пожаром, снопами іскор і перетворював воду в зоряну ніч» (М. Коцюбинський); «Але ледве встигла Палагна злізти наверх, коли од Чорногори махнув крилом вітер і захитав дерева» (М. Коцюбинський).

У вираженні безпосередньої послідовності дій або станів, крім спеціалізованих синонімічних сполучних слів, активну участь беруть видо-часові показники присудків складових частин, яким властиві такі закономірності сполучуваності:

Головне речення	Підрядне речення
1. Дієслово доконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу
2. Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу
3. Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу
4. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово у формі теперішнього часу
5. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу
6. Дієслово доконаного виду у формі майбутнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу
7. Дієслово у формі теперішнього часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу
8. Дієслово недоконаного виду у формі минулого часу	— Дієслово доконаного виду у формі минулого часу

Основне значення темпорального співвідношення складнопідрядних речень третього різновиду — повідомлення про безпосередню, швидку послідовність дій або станів — найвиразніше передається в тих випадках, коли присудки складових частин виражаються дієсловами доконаного виду у формі минулого або майбутнього часу; у всіх інших випадках видо-часової сполучуваності присудків складових частин основне значення темпорального співвідношення доповнюється супровідними, додатковими значеннєвими відтінками. Так, якщо присудки складових частин виражені дієсловами недоконаного виду у формі минулого часу, то в складнопідрядному реченні повідомляється про повторювану в минулому послідовність дій або станів. Напр.: «Але як тільки в її уяві малювалася картина, що ось вона, Олена, вночі крок за кроком крадеться за своїм чоловіком і ховає своє обличчя від зустрічних людей, то гарячий сором заливав її з ніг до голови» (Г. Тютюнник); «Як тільки з далекого кута села, під хмарним осіннім небом, розлягалось його [бубна] глухе дудніння, вона вискакувала надвір, прислухалась, намагалась вгадати, в чийому дворі справляють весілля...» (М. Коцюбинський).

Якщо в складнопідрядному реченні виступає супровідним значеннєвий відтінок повідомлення про узуальну, постійну повторюваність послідовних дій або станів, то присудки обох складових частин виражаються дієсловами у формі теперішнього часу або ж присудок підрядного речення виражається дієсловом доконаного виду у формі майбутнього часу, вживаним у переносному значенні. Напр.: «Ледве ключар відчиняє двері, в їх вривається юрба відвідувачів» (Л. Українка); «Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий образ враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари наче троянди» (А. Головко); «Ледве де береза лагідно зашумить, Ізольдин голос любий він згадує в ту мить» (Л. Українка).

Сполучуваність присудків складових частин, виражених дієсловами минулого (доконаний вид) і теперішнього часу та мину-

лого (доконаний вид) і майбутнього (доконаний вид) часу, пояснюється переносним вживанням часових форм, значення яких конкретизується контекстом. Напр.: «Ледве зачинилась хвіртка за Кристою і Люцієм, з-за кущів у садку виходять Фортунат і Парвус, а за ними ще кілька інших, що непомітно для Кристи увіходили в садок і, остережені через двох попередніх, перестоювали в садку» (Л. Українка); «Тільки щойно вимовив я, стара як заголосить, як удариться головою об скриню, аж старий вискочив з-за столу» (М. Коцюбинський).

Швидка послідовність дій або станів виражається в сучасній українській літературній мові особливим різновидом складнопідрядного речення з підрядним часовим, якому властива заперечно-стверджувальна модальність. У головному реченні, як правило, наявне дієслово *встигти* з заперечною часткою *не* у формі минулого або, зрідка, майбутнього часу й інфінітив дієслова, що називає основну дію чи стан. Підрядне речення приєднується до головного сполучником *як*. Присудок підрядного речення виражається дієсловом доконаного виду у формі минулого або майбутнього чи теперішнього часу. Напр.: «Не встиг Хома зупинити коня, як його вже оточили засмальцьовані збуджені робітники» (О. Гончар); «Не встиг куркуленко оком моргнути, як Сазон витяг у нього з-за пояса обріз із мережаною ручкою» (Г. Тютюнник); «Ззаду щось зашелестіло, і не встиг Тимко обернутися, як чиїсь теплі ніжні руки закрили йому обличчя» (Г. Тютюнник); «Калюх ще не встиг і задуматися, куди йому йти, де влаштуватись, як зовсім випадково познайомився з Мірошиним Володимиром Івановичем» (Є. Гуцало).

Присудок головного речення може бути виражений також дієсловом доконаного виду у формі минулого часу, що називає дію, раніше від завершення якої настає дія або стан підрядного речення. Напр.: «Бадьорий, потужний грім перекотився від обрію до обрію, і ще він не зник за ясним небосхилом, як уже заговорило все широченне передпілля, майнувши до найдальших флангів червоними язиками спалахів» (О. Гончар); «Одного разу він, прокинувшись від дрімоти, на хвилину зупинив коня, постояв, прислухався і навіщось повернув на глуху дорогу, об'їздом, але не проїхав і десяти метрів, як знову повернув назад» (Г. Тютюнник); «Ще не встали вони з-за столу, як задеренчав у повітрі пропелер над самою хатою, крила гойднулися, вітаючи товариство льотчицьким привітом: Сіробаба прилетів» (О. Гончар).

У складнопідрядних реченнях з підрядними часовими заперечно-стверджувальної модальності завжди сталий порядок складових частин. Підрядне речення обов'язково розташовується після головного. Цією структурною особливістю аналізовані речення відрізняються від інших різновидів складнопідрядних речень з підрядними часовими, яким не властива позиційна пов'язаність складових частин.

Складнопідрядні речення з підрядними умовними

Умовне підрядне речення в складнопідрядному виконує синтаксичну функцію, аналогічну функції обставини умови в простому реченні. У загально-семантичному плані підрядне умовне речення є виразником реальної чи ірреальної умови, за якої відбувається чи могла б відбутися дія, позначувана головним реченням.

Підрядні речення умови вводяться підрядними сполучниками *якщо, якщо б, коли, коли б, як, якже, аби, раз.* Значеннєва взаємозалежність головного й підрядного умовного речення вимагає виразності у граматичному оформленні їх зв'язку. Це знаходить прояв, зокрема, у тому, що між головним і підрядним умовним реченням переважно застосовується парний сполучальний зв'язок: як правило, підрядним сполучникам умовного підрядного речення в головному реченні відповідає частка *то* або обставинне слово *тоді* чи вставні слова *значить, виходить* і под.

Через те, що всі функціональні різновиди підрядних умовних речень чітко граматично не диференційовані — ні за добором сполучних засобів (крім умовно-часових із сполучником *коли),* ні за характером внутрішньо-синтаксичних відношень між головним і підрядним реченням,— розмежувати їх важко. Важливу роль відіграє саме спосіб встановлення цих функцій. Найбільш прийнятним у даному разі є спосіб граматичних порівнянь і перетворень. Якщо підрядне умовне речення може бути зіставлене, наприклад, з причиновим, тобто дане речення, при інваріантності основного значення, може існувати з певним припущенням і в такій формі, де супровідний відтінок відношення семантично прозоріший, тобто і в формі підрядного причинового, можна вважати, що умовні значення супроводжуються причиновими. При цьому, звичайно, обидві зіставлювані конструкції не перебувають у відношеннях синтаксичних синонімічних варіантів однієї моделі. Напр.: «Непоправним злочинством здавалось лежання, якщо стільки роботи ждало його» (М. Стельмах); пор.: «Непоправним злочинством здавалось лежання, бо стільки роботи ждало його» (зіставлення й перетворення можуть бути й складнішими).

Складнопідрядні речення з підрядними умовними без супровідних значень

Складнопідрядні речення з підрядними умовними, віднесеними в план реальної умови, виражають дії або стани різними видо-часовими формами дієслів дійсного та наказового способу; складнопідрядні з так званими реченнями можливих наслідків — переважно формами дієслів умовного способу; зрідка тут трапляються й випадки дієслів-присудків дійсного способу, пор.:

«Якщо на світі *був* бог війни, то він зараз *ступав* по цьому полі бою» (М. Стельмах).

Дії або стани дієслів-присудків головного речення й підрядного умови в цій групі речень зіставлені так, що при наявності або дотриманні (недотриманні, відсутності) певних умов, викладених у підрядному реченні, дія (чи стан), позначувана головним реченням, є (чи буде) необхідною — у реченнях з реально-умовним підрядним або потенційною, сподіваною — в реченнях з підрядними ірреально-умовними. Місце підрядного речення реальної умови переважно препозиційне, особливо у науковому мовленні [1]. Напр.: «Якщо пульсація випрямленої напруги перевищує припустиму величину, то з'являється так званий «фон» змінного струму» (Наук. стаття); «Коли не вмієш дорожити собою, то тут научать» (О. Гончар); «Як не буде птахів, то і людське серце стане черствим» (М. Стельмах). Необхідність наслідку може посилюватися вживанням співвідносних слів типу *значить, тоді:* «Якщо будуть любити, значить будуть страждати» (О. Довженко); «Якщо справді все описане для фільму не підійде, тоді краще зорову частину картини почнемо з пісні» (О. Довженко).

Співвідносний з підрядним сполучником елемент *то* може бути відсутнім. Пор.: «Якщо ж над степом буде знайдено копалини, степ трохи змінить своє обличчя» (Ю. Яновський); «Коли не маєте перин — ще винесу вам якийсь оберемок сіна» (М. Стельмах) і под.

Конструкції з повністю не вираженим парним зв'язком поширені в розмовному мовленні, де вони функціонують поряд із безсполучниковими, і засвідчують етапи витворення підрядних засобів зв'язку. Пор.: «Ти походи коло неї, то вона [земля] й уродить» (Ю. Яновський); «Дай вам землю під селом, так вас од неї й за вуха не відтягнеш» (А. Головко), а також зрідка й у складнопідрядних реченнях з можливим наслідком: «Строку Зінька ще добула б — тоді всі дома б» (А. Головко).

У складнопідрядних реченнях з підрядними, що обумовлюють можливі дії або стани, виражені формами умовного способу дієслова, як правило, вживаються сполучники *якби, коли б* при співвідносних *то, тоді б, аби* (переважно з опущенням співвідносного *то*). Порядок речень вільний: підрядне речення може стояти у препозиції, постпозиції або зрідка й у інтерпозиції у відношенні до головного. Напр.: «Якби я був скульптором, виліпив би чудесний високий отой лоб! Якби був живописцем, намалював би оті калинові щоки» (О. Гончар); «Коли б знав чоловік, що доля готує йому через якийсь проміжок часу, тоді б десятою дорогою обминав непевні стежки» (М. Стельмах);

---

[1] В експериментальному тексті (Б. С. Гержунський, Є. Г. Ранський, Практичні роботи з основ електронної та напівпровідникової техніки, К., 1966) майже усі вжиті тут підрядні умовні речення мають структуру єдиного типу: *Якщо..., то...*

«Шостий раз уже були б без рук, без ніг, коли б не радянська броня» (Ю. Яновський); «Дослужився б до високих посад, аби не мав природної недовіри» (М. Стельмах).

Складнопідрядні речення з підрядними умовними із супровідними часовими значеннями

Функціонально такі складнопідрядні речення зближаються з частиною обставинних власне часових речень, що виражають одночасність подій. Умовне значення в них зберігається, але при цьому більш або менш виразно проявляється й часова співвіднесеність дій головного й підрядного речень.

Формальним показником підрядних умовних речень із супровідними часовими значеннями є видо-часова узгодженість дієслів-присудків головного й підрядного речень [1]. Як правило, такі підрядні речення приєднуються за допомогою сполучника *коли* (в умовно-часовій функції), а також меншою мірою за допомогою сполучників *якщо, як* (при співвідносному *як—тоді*). Напр.: «Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява» (О. Довженко); «Коли орел кидається до бою, він ховає своїх дітей» (Ю. Яновський); «А вже як прочитає, сам чорт його тоді не обдурить» (О. Довженко).

Складнопідрядні речення з підрядними умовними із супровідними причиновими значеннями

Супровідні причинові значення мають лише ті підрядні умовні речення, які виражають реальну умову і пояснюють дію головного речення як прямий наслідок певних причин, констатуючи факт. Формальним показником причинових значень підрядного умовного речення є реальна можливість його перетворення в підрядне причинове. Пор.: «Як віддали ви на лютую смерть бідних християн ворогам революції, позбавляємо вас сану і життя» (О. Довженко) — «Позбавляємо вас сану і життя, бо віддали ви на лютую смерть бідних християн ворогам революції»; «Не злякає страшний божий суд, якщо не злякав людський» (О. Довженко) — «Не злякає страшний божий суд, бо не злякав людський»; «Раз у мене відстрочка, то я потрібніший тут, а не там» (О. Гончар) — «Я потрібніший тут, а не там, через те що в мене відстрочка» і под. Констатація факту (наслідку) може виражатися в головному реченні у формі риторично-питальних конструкцій, які внутрішньо висловлюють заперечні судження. Пор.: «Нащо той сход, як хліб гниє» (А. Головко) — «Непотрібний той сход, бо хліб гниє» та ін.

---

[1] Одночасність дій або станів може виражатись і в складнопідрядних реченнях із підрядними власне умовними, але вона не є для них типовою, тому що умова детермінує наслідок як такий, що настає або настане.

Допустові значення в підрядних умовних реченнях яскраво виражені тоді, коли наявні формальні показники допустових конструкцій — сполучний зв'язок типу *хоч би — (то)*. Напр.: «Хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла» (Ю. Яновський) і под.

Допустові значення в підрядних умовних реченнях можуть бути й формально не вираженими, тоді вони встановлюються за методом зіставлення даних підрядних речень з відповідними допустовими конструкціями. Пор.: «У відкритім бою, якщо й поранено, то тебе врятують товариші» (О. Гончар) — «..., хоч би й поранено; нехай і поранено...»; «Якщо й писав, сину, то не ми твої листи читали» (А. Головко) — «Хоч і писав,...» і под.

Як правило, умовно-допустові підрядні речення стоять у препозиції. Постпозиція підрядного речення перетворює його у конструкцію з таким значенням (хоч і допустовим), що лише супроводжує висловлення; у цих випадках підрядні речення виконують синтаксичні функції приєднувальних конструкцій.

У межах складнопідрядних речень умовні конструкції можуть і не виконувати функцій підрядних речень. Зрідка це бувають сурядні конструкції бажальної модальності, введені в структуру складнопідрядного речення. Напр.: «Вона росте ніжними ранками, п'ючи росу, а ми лягаємо скривавлені їй під ноги, ковалю, ковалю, якби ти вмів кувати троянду, бо вона помалу росте, наша троянда революції» (Ю. Яновський).

Підрядні умовні сполучники можуть бути омонімічними до засобів приєднання вставних речень типу: *якщо вірити, якщо хочете знати* і под. Пор.: «Комуністи організували рух опору, коли хочете знати» (Ю. Яновський). Інколи підрядні умовні сполучники *якщо (то), коли (то)* виявляються омонімічними до єднальних синтаксичних засобів у конструкціях зіставлення типу: «Коли Микита жив сам собою й не дуже зважав на брата,— Грицько жив відбитим світлом» (Ю. Яновський) [1].

Складнопідрядні речення з підрядними мети

Підрядні речення мети, поширюючи головне речення у межах складнопідрядного, вказують на цілеспрямованість, призначення відображеної в ньому дії або стану. Способи поширення головного речення і перетворення його з простого в складнопідрядне можуть бути різними і здійснюються за допомогою різних синтаксичних засобів, але при цьому єдиною залишається

---

[1] Поширеність у мові підрядних умовних речень, як і підрядних мети, така: 456 підрядних умовних речень у тексті, який складається з 40 000 речень (при суцільному розписуванні тексту).

функція підрядної конструкції — як обставини мети,— що є основою виділення підрядних речень цього типу.

Поширення головного речення підрядним мети в єдиній конструкції складнопідрядного речення у переважній більшості випадків оформляється безпосередньо як поширення присудка головного речення чи його односкладного головного члена. У таких випадках підрядне речення мети стосується до предикативного центра головної частини складнопідрядного речення, вступає з ним в асиметричний, тобто однозначно направлений, але не безпосередній зв'язок (як член речення — обставина) і пояснює головне речення в цілому. Напр.: «Пішла й вона на цвинтар, щоб почути й запам'ятати ті веснянки, яких не знала» (М. Стельмах); «Весела процесія раптом зупиняється, щоб подивитись на славетного свого земляка, героя великих воєн» (О. Довженко). Такий самий семантичний зв'язок підрядного речення мети з присудком головного у значній кількості речень проявляється і тоді, коли складові частини складнопідрядного речення (головна й підрядна) — різносуб'єктні (або мають безособову чи неозначено-особову семантику). Напр.: «Повідчиняла усі кватирки і двері, щоб з хати вивітрився дух проклятої чужини» (М. Стельмах); «Докласти треба руки мозолясті, Щоб красувався вбогий переліг Нечувано багатим урожаєм» (М. Рильський); «Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало» (О. Довженко).

Другий, менш уживаний, спосіб поширення головного речення підрядним мети є таким, при якому підрядна конструкція поширює предикативний центр головного речення опосередненo — через якийсь із його членів, тобто за значенням стосується до цього члена речення (переважно обставини, але зрідка й означення). При цьому семантичний зв'язок присудка головного речення з обставинною підрядною частиною без наявності відповідного члена головного речення виявляється нібито неповним. Пор.: «Хліба вкусять обережно, щоб не кришити» (А. Головко); «Піде рано-вранці, щоб налитий росою не оббивався крихкий колос» (М. Стельмах); «Почала навмисне плакати, щоб вони ні про що не здогадалися» (Ю. Яновський); «Цеберко поставили зверху, щоб воно закипіло як слід» (Ю. Яновський). Менш тісний семантичний зв'язок встановлюється у випадках співвіднесеності підрядного речення з означенням. Напр.: «Через хвилину мовчазний вибалок починає співати, і дерева слухають пісню про дівчину, що запрошує хлопця прийти до неї темної ночі, щоб не забряжчали підкови, не загарчали собаки» (М. Стельмах).

Виразними синтаксичними показниками відношень підрядного речення до головного в складнопідрядних обставинних реченнях мети є підрядні сполучники: *щоб, щоби, аби* (а також підсилені частками: *щоб тільки, аби тільки);* підрядні сполучники з відповідними вказівними словами у головному реченні, що тво-

рять певні граматикалізовані вирази і перетворюються у складені форми сполучних синтаксичних засобів: *для (задля) того, щоб; затим (з тим), щоб; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб.* Напр.: «З самого ранку узявся був за лопати, щоб прогорнути хоч стежку» (П. Мирний); «Аби не втрачати зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером» (О. Довженко); «Він викосив би всю земну кулю, щоб тільки була добра трава та хліб» (О. Довженко); «Пили вже ту воду, пили, аж стогнали, аби тільки доказати кухареві, що їх справді тягла сюди не пуста цікавість, а невситима жага» (О. Гончар); «Зібралися тут лише для того, щоб нудитися» (О. Гончар); «Топив наш батько кораблі задля того, щоб бодай хоч іноді у брудному шинку маленька калюжа його життя обернулась хоч на час у море — бездонне й безкрає» (О. Довженко); «Бригада закінчувала трудовий день з тим, щоб завтра новий день продовжити з новим завзяттям» (Ю. Яновський); «Висівали конюшину з тією метою, щоб грунт збагачувався на азот» (Наук. ст.); «Прогресивні народи з'єднують свої сили в ім'я того, щоб був мир на землі» (З газ.).

Сполучні вирази типу *для того, щоб; з тією метою, щоб; в ім'я того, щоб* зустрічаються переважно в науковому й публіцистичному стилях мовлення [1].

Найбільш уживаний в підрядних реченнях мети сполучник *щоб*; менш поширені підрядні сполучники мети: *аби, щоби,* а також вирази *задля того, щоб; затим, щоб* та ін.

У підрядному реченні мети позиція підрядного сполучника завжди початкова, причому в сполучних виразах є тенденція до їх нерозчленованості, тобто постановки співвідносного слова безпосередньо перед власне підрядним сполучником, у кінці головного речення. Проте нерідко трапляється й порушення цього правила. Напр.: «Не для того людство пролило море крові, щоб залишити фашистську заразу на землі» (Ю. Яновський); «Не для того, Тимофію, революція прийшла, щоб наші діти тільки худобу уміли за повід смикати» (М. Стельмах).

Підрядні сполучники та інші сполучні засоби, що з'єднують підрядні речення мети з головними, хоч і є зовнішніми формальними засобами, які переважно відрізняють підрядні речення мети від інших типів підрядних речень, все ж не можуть бути диференційними ознаками для граматичної класифікації цієї групи складнопідрядних конструкцій (пор. омонімію сполучників, що особливо яскраво проявляється на прикладі сполучника *щоб,* у додаткових та означальних підрядних реченнях).

Граматичні типи складнопідрядних речень з підрядними реченнями мети творяться як прояв різних функцій підрядної конструкції у межах складного речення і як вияв різних граматичних засобів вираження цих функцій.

---

[1] В експериментальному тексті наукового мовлення (довжиною у 10 000 речень) з 97 складнопідрядних речень з підрядними мети 81 речення приєднане сполучними виразами *для того, щоб; з тією метою, щоб.*

Відомо, що складнопідрядні речення з підрядними реченнями мети, як і будь-які інші складнопідрядні структури, у комплікованому вигляді повторюють структуру простого речення, при цьому виявляючи окремі елементи еволюції перетворення простого речення в складне, тобто його поширення підрядним реченням. Введення підрядних речень мети в складнопідрядні конструкції мови, тобто спосіб поширення головних речень, виражає функції цих підрядних речень, а синтаксичні засоби, які ці функції оформляють, творять окремі граматичні різновиди складнопідрядних речень даного різновиду.

Розрізняються такі граматичні різновиди складнопідрядних речень з підрядними мети.

1. **Односуб'єктні конструкції**, тобто відображення у реченні дії однієї особи і мети, цілеспрямованості цієї дії в підрядній частині складнопідрядного речення. Такі складнопідрядні речення або мають один підмет для обох частин речення, або проявляють одноактну предикацію у той спосіб, що головне речення може бути неповним (з опущеним підметом) чи становити конструкцію з узагальненим значенням особи — виконавця дії. Підрядні речення в таких конструкціях завжди інфінітивні.

Загальна схема синтаксичної будови односуб'єктних складнопідрядних речень з підрядними мети така:

Головне речення особове або речення з узагальненим значенням особи [1] + Підрядне речення інфінітивне

Конструкції складнопідрядних односуб'єктних речень, у яких присудок головного речення виражений особовою формою дієслова (лише в дійсному чи умовному способі), а присудок підрядного речення інфінітивний (не в заперечній формі), мають синонімічні структурні варіанти серед простих речень або можуть у них перетворюватися. Подібні перетворення вказують на найтісніші зв'язки підрядних речень мети з присудками головних речень, тому що ці підрядні речення стають їх компонентами.

Отже, семантичні зв'язки між підрядним і головним реченням у даному разі оформляються синтаксичними засобами, які ілюструють найбільшу граматичну залежність підрядної частини речення, тобто вказують на такий етап еволюції складнопідрядних речень, коли вони більшою мірою подібні до структури простих. Пор.: «Наші партизани з вами підуть, щоб гуртом битися за революцію» (Ю. Яновський) — «...підуть гуртом битися»; «Пішла б в неволю, щоб там полегшити його страждання» (Г. Тютюнник) — «...пішла б полегшити страждання»; «Подолавши страх, він першим рушив назустріч небезпеці, щоб виручити цим товаришів» (О. Гончар) — «...першим рушив... виручити (виручати)...»; «Вони й на стіл вилізуть, щоб себе показа-

[1] Такі конструкції формально є безособовими, бо в головному реченні вживаються модально-предикативні слова типу *треба, необхідно* тощо.

ти» (М. Стельмах) — «...вилізуть себе показати». Синонімічні варіанти зовсім не можливі в подібних односуб'єктних реченнях при запереченні в підрядній конструкції (пор.: «...пішла ...не полегшити страждання»).

В односуб'єктних складнопідрядних реченнях мети, синонімічних простим, обставинна функція підрядного речення мети є найчіткіше вираженою, бо в двох зіставлюваних синонімічних конструкціях зберігається інваріантне значення: і в складному і у простому реченні інфінітиви виконують функції обставини мети. Проте інваріантність значення складнопідрядного речення і відповідної йому конструкції простого речення зберігається не в усіх випадках. Іноді в конструкції простого речення цільове значення підрядної частини зникає і вона перетворюється в компонент складного дієслівного присудка простого речення. Пор.: *Поспішав, щоб наздогнати* і *поспішав наздогнати* [1].

Підрядні речення мети в односуб'єктних складнопідрядних реченнях, незалежно від граматичної природи присудка головного речення — означено-особового чи узагальнено-особового, можуть функціонувати як значеннєво (а також і граматично) незалежні від головних речень конструкції, тобто вони можуть не виражати яскравих ознак саме цільової підрядності і не мати синонімічних відповідників у конструкціях простих речень. Напр.: «Не раз ми потопали в скаженій купелі і якимось чудом чи лиходійством вилітали на піну розлючених гребенів, щоб знову провалитися в розвержену душу стихії» (М. Стельмах); «Досить згадати напівлегендарну Трою і Карфаген і перетоптані копитами завойовників квітучі міста Сходу, досить глянути під час розкопок на мертві, спалені ордами наші городища, щоб переконатися, чим були війни для народів» (О. Гончар); «Ті слова, повні нового звучання, обережно несе Дмитро всю дорогу, щоб пронести їх через усе життя» (М. Стельмах).

У деяких випадках до обставинних значень мети в підрядному реченні долучаються й інші значення, зокрема причинові або модальні значення бажальності. Пор.: «Молодий їздовий Тягнибіда відводить очі набік, щоб приховати сльози» (О. Довженко) (чому? з якою метою?); «Ось так я живу, ось так я люблю, щоб нічого мені зайвого, щоб тільки автомат через груди» (О. Гончар) (як? з якою метою?).

2. **Двосуб'єктні конструкції** складнопідрядних речень з підрядними мети мають у головному і підрядному реченнях різні

---

[1] Аналогічні випадки спостерігаються також і в тих двосуб'єктних складнопідрядних реченнях з підрядними мети, де тісний граматичний зв'язок присудків головного й підрядного речень теж спричинений можливістю їх поєднання лінійним зв'язком (при перетворенні речення із складного в просте), але при цьому також порушується інваріантність цільового значення. Пор., напр.: «Стали гуртом упрошувати Данька, *щоб не впирався*» (О. Гончар) — «Стали гуртом упрошувати Данька *не впиратися*»; «Дівчата схвильовано підганяли його, заставляли, *щоб ішов*» (О. Гончар) — «Дівчата схвильовано підганяли його, *заставляли йти*».

підмети або безособові чи узагальнено-особові дієслова, які співвідносяться з різними уявленнями про суб'єкт позначуваної ними дії або стану.

Загальна схема синтаксичної будови двосуб'єктних складнопідрядних речень з підрядними мети така:

Головне речення	особове, безособове, узагальнено-особове (присудок у будь-якому способі дієслова)	Підрядне речення	особове, безособове (форма присудка — індикатив)

Граматичне оформлення присудків у підрядному й головному реченнях цього складнопідрядного типу довільне, тобто вони можуть бути виражені в головному будь-якою категорією дієслова, не корелюючись із присудками підрядного речення. Напр.: «Довго, довго, не один десяток років *буде проводжати* мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго *хреститиме* мені слід і *стоятиме* з молитвами на зорях вечірніх, щоб *не взяла* мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий» (О. Довженко); «Хіба не ми *повинні плекати* народні таланти, щоб вони *світили* всьому народові» (Ю. Яновський); «Материну пісню колискову вогняними крилами *озброїв,* Вогняними крилами живими, щоб зорю *летіла зустрічати*» (М. Рильський); «*Довелось* самому *затопити,* щоб *не дістався* ворогові пароплав» (Ю. Яновський). Поширеними є також складнопідрядні речення з підрядним мети, приєднаним до головного, в якому присудок вжитий у наказовому або умовному способі дієслова. Напр.: «*Освітіть* їх, оператори, чистим світлом, щоб усе прекрасне, що пронесли вони по полях України, відобразилось на їх обличчях повністю» (О. Довженко); «*Піднімайтесь, не соромтесь,* щоб і ви бачили далеко та високо, щоб і вас люди бачили на висоті» (М. Стельмах); «*Пішла* б і в неволю, аби доля прийшла» (П. Мирний).

Обставинна функція таких підрядних речень мети проявляється в широкому плані пояснення головного речення в цілому, семантичні зв'язки речень ускладнюються причиновими значеннями.

Порядок речень — головного й підрядного мети — в усіх типах складнопідрядних конструкцій вільний, тобто підрядне речення може стояти і в препозиції, і в постпозиції до головного, а також меншою мірою в інтерпозиції, розриваючи головне речення, пор.: «Збирався подзвонити з заводу, щоб не шукали їх з онуком, і не подзвонив» (Ю. Яновський). Але спостерігається все ж виразна тенденція до постпозиції підрядного речення у тих типах односуб'єктних складнопідрядних конструкцій, які виражають найбільшу значеннєву й граматичну залежність між присудками складових речень.

Складнопідрядні речення з підрядними допустовими

Синтаксична функція підрядного допустового речення у його відношенні до головного речення співвідносна з функцією обставини уступки в структурі простого речення. Синтаксична семантика складнопідрядного речення з підрядним допустовим зводиться до того, що позначувана підрядним реченням дія обмежує прояв дії головного, але всупереч цьому обмеженню дія головного речення стає реальною.

Синтаксичні зв'язки допустової залежності пов'язують головне і підрядне речення, що позначають дві дії або стани; між присудками обох речень немає видо-часової узгодженості. Підрядні допустові речення не пояснюють окремих другорядних членів головного речення. Отже, ці речення виконують обставинну функцію у відношенні до головного речення в цілому.

Обмежувально-протиставне значення підрядних речень допустової залежності має різні відтінки, тому в мові витворились різні формальні засоби приєднання підрядних допустових речень. Ці речення приєднуються до головних власне допустовими підрядними сполучниками: *хоч (хоча), хай (нехай), дарма що,* складеним сполучником *незважаючи на те, що* [1]. У ролі власне допустових сполучників можуть виступати також займенникові й прислівникові елементи з часткою *не (хто не, що не, який не, як не, скільки не)*. Напр.: «Рушив до дверей, намагаючись іти струнко, хоч ноги заплітались» (О. Гончар); «І тоді якась полегкість прийшла в дівоче серце, хоча вона й вирішила більше ніколи не думати про Марка» (М. Стельмах); «Хай слово мовлено інакше, та суть в нім наша зостається» (П. Тичина); «Нехай і холод, і вогонь, та ми йдемо все вгору й вгору» (В. Сосюра); «Іван Петрович ненавидить війни, дарма що не в першій з них бере участь» (О. Полторацький); «Пережив запаморочливо приємні події, незважаючи на те, що всі вони розгорталися вже як по писаному, щоправда, кожного разу з новими деталями» (А. Головко); «Що б там не кричало, не оглянься» (Т. Шевченко).

Витворення сполучних засобів у функції приєднання допустових підрядних речень типу: *хто не, що не, який не, як не, скільки не,* очевидно, пояснюється опущенням власне допустового сполучника *хоч* у відповідних ситуаціях, пор.: *хоч хто* робитиме — *хто не* робитиме, [а...]; *хоч що* робитиметься — *що не робитиметься*, [а...]; *хоч який* дужий — *який не* дужий, [а...]; *хоч як* роби — *як не* роби, [а...]; *хоч скільки* роби — *скільки не* роби, [а...]. Напр.: «Таких яворів Марко, хоч стільки світу пройшов,

---

[1] Варіант допустового сполучника *хоч* — *хоть* вийшов з ужитку в сучасній літературній мові. Пор.: «Хоть мене ніхто не переумить, та слова тії мене ображали» (М. Вовчок).

ніде не бачив» (М. Стельмах)→«Таких яворів Марко, скільки не пройшов світу, ніде не бачив».

Опущення сполучника *хоч,* який є основним показником підрядної форми допустового речення, послаблює допустове значення конструкції і змінює її синтаксичну форму. Так, наприклад, у складносурядних протиставних реченнях допустової семантики завжди відчувається нібито пропуск сполучника *хоч:* «Яка біда мене, яка чума косила! — А сила знову розцвіла» (П. Тичина); «І сам ти впав був од тяжкої рани, та прапор полку у руці тримав» (М. Рильський).

При допустовому сполучнику *хоч (хоча)* часто вживається сполучник *і,* що виступає у функції підсилювальної частки; це і створює можливість опущення підрядного *хоч,* однак не в усіх випадках подвійного вживання цих сполучників. Напр.: «Данилкова мати, хоч і бідна господиня, що й кози в дворі не має, а й вона той двір обмете й обмиє, і хату обмережить цяточками й рожами» (Ю. Яновський).

У складнопідрядних реченнях з підрядними допустовими позиція підрядного речення граматично не обумовлена і визначається загальними закономірностями синтагматичного членування, властивими українській мові.

Якщо підрядне допустове речення стоїть у препозиції до головного, на початку головного речення здебільшого вживаються протиставні сполучники *а, та, але, однак (одначе), зате, проте, все ж.* Напр.: «Хоч було тільки надвечір, а під зеленими верхів'ями присмерки вже згусли зовсім» (П. Панч); «І хоча всіляко заспокоює себе, але неприємне почуття ворушиться всередині» (М. Стельмах); «Хоча обидва зроду не бачили моря, почали однак виколювати вже й собі якорі на руках» (О. Гончар); «Хоч і косував на Марту, одначе вигнати з двору не наважувався: не ті часи» (М. Стельмах); «І хоч нашому брату рядовому перепадає на фронті найбільше, зате після війни будеш собі вільним птахом» (О. Гончар); «Хоч і були обидва колгоспи рівноправні на будові ГЕС, проте ворошиловці почували себе в приймах у «Сьомого Жовтня» (Ю. Яновський); «Нехай відомий я поет, Але собі я невідомий» (В. Сосюра).

Підрядний сполучник у препозитивних допустових реченнях може не зіставлятися з протиставним сполучником у головному, тоді функцію цього протиставного сполучника виконує інтонація: контрастнішим є інтонаційний діапазон між головним і підрядним реченнями, помітнішим підвищення тону в кінці підрядного речення, напруженішою пауза між реченнями (часто на письмі в таких випадках ставиться тире). Напр.: «І хоч життя послало йому калюжу замість океану, душа в нього була океанська» (О. Довженко); «І хоч страшне татарське ярмо навалилося на слов'ян і протягом століть мордували їх султани і хани, рабами слов'яни не стали» (Ю. Яновський); «Хай ли-

не осінь в далях посмутнілих — Весняно нам всміхається блакить» (В. Сосюра); «Хай посивіло волосся,— Серце моє, не сивій» (В. Сосюра); «Як не вмовляли його дочки — нічого не допомогло» (О. Довженко) та ін.

Інтерпозиція підрядного допустового речення у складнопідрядній конструкції не вимагає обов'язкової наявності протиставного сполучника у корельованому зв'язку. У більшості випадків протиставний сполучник у цих реченнях не вживається. Пор.: «Але пісня, хоч і зривалася, мов підбитий птах, уже міцно чіплялася крильми за серце, переносила його у далекі краї, у віки, у печаль» (М. Стельмах); «І грім, хоч мати й лякалась його, любив я з дощем і вітром за його подарунки в саду» (О. Довженко).

Якщо допустове речення постпозитивне, то його функція як підрядного допустового із значенням суперечливого протиставлення щодо дії головного речення здебільшого набуває функціонального відтінку супровідного висловлення. Саме в цій групі допустових речень творяться фразеологізовані вислови з допустовим значенням. Напр.: «Ніхто не нарікав, хоч вони аж падали, вибиваючись із сил» (О. Гончар); «Привітна така, хоч з обличчя смуток і не сходив» (М. Стельмах); «Іванові здається, що всі дивляться на нього з презирством, як на зрадника, хоч у дійсності ніхто на нього і не дивиться» (О. Довженко); «Чоловік аж посміхнувся, виразно побачивши таке видовисько, хоча немало їх проходило перед очима» (М. Стельмах). Пор. також: «Нічим його не поворушили, хоч кіл на голові теши» (М. Стельмах); «Чубенко, поясни йому, що тепер він червона гвардія, хоч хоче, хоч не хоче» (Ю. Яновський) і под.

Окрему групу становлять такі підрядні допустові речення, в яких семантика допустової залежності ускладнюється умовним значенням, якого надає конструкції приєднання до підрядного допустового сполучника (переважно *хоч*) частки *би* і вживання умовного способу дієслів-присудків. Напр.: «Ждатиме його, хоч би й довго довелося ждати» (О. Гончар).

Складнопідрядні речення з підрядними причиновими

Підрядні причинові речення вказують на причину, що викликає дію головного речення. В значеннєвому відношенні вони стосуються до головного речення в цілому.

Основними синтаксичними засобами приєднання підрядних причинових речень у складнопідрядній конструкції є прості сполучники *бо, що,* а також складені сполучники *тому що* і *через те, що* (розчленовуючись, вони утворюють парний сполучний засіб типу *тому—що* або *через те—що*) [1].

---

[1] Сполучники *тим, що; затим, що* у функції приєднання підрядних причинових речень у сучасній мові майже вийшли з ужитку. Пор.: «І тільки *тим* не вартий я докору, *що* сам себе засуджую суворо» (М. Рильський); «Корови

У сучасній мові відбувається процес утворення сполучних виразів, які закріплюються у певних функціях підрядних зв'язків, зокрема й причинових. Цей процес проходить у напрямі залучення до сполучних засобів повнозначних слів, що разом із сполучником творять стандартизовані сполучні вирази типу: *завдяки тому, що; в зв'язку з тим, що; в силу того, що; на тій підставі, що; з тієї причини, що; з того приводу, що* і под.; ці сполучні вирази поширені переважно в науковому й офіційно-діловому мовленні.

Складений сполучниковий вираз *у зв'язку з тим, що* у науковому мовленні, як правило, розчленовує складнопідрядну конструкцію, тобто творить інтерпозицію підрядного речення. Пор.: «У зв'язку з тим, що напівпровідникові прилади дуже чутливі до електричних перевантажень, не можна перевищувати їх експлуатаційні параметри» (Наук. ст.).

Незважаючи на те, що підрядні причинові речення поширюють не члени головного речення, а стосуються головного речення в цілому, все ж можна виділити серед них два типи, які виражають своєю семантикою різні ступені близькості компонентів — речень, що стали основою складнопідрядного речення.

Односуб'єктні складнопідрядні речення з підрядними причиновими

Такі складнопідрядні речення мають один граматичний підмет для головного й підрядного речень. Насамперед це тип підрядних речень, у яких дії одночасні з діями головного речення. Напр.: «До них він ставився з певною упередженістю, бо знав, що вони дозволяють собі надто багато» (О. Гончар); «Богдан, який здавався мені людиною пощербленою, не вагаючись, бере зброю до рук і йде на подвиг, бо має в серці щось більше за біль особистих кривд і образ» (О. Гончар); «Пишаюсь, бо живу нею і в усіх найкращих снах бачу її» (М. Стельмах).

Семантичну близькість між присудками обох складових частин складнопідрядного речення засвідчує те, що присудок підрядного речення супроводжує семантику присудка головного, і все складнопідрядне речення може функціонувати як просте з дієприслівниковим зворотом. Пор.: «До них він ставився з певною упередженістю, знаючи, що вони дозволяють собі надто багато» і под. Але семантичні відношення між присудками таких речень можуть бути й складнішими. Напр.: «Він чаклун, бо бачить крізь землю усі підземні ріки, озера й ставки» (О. Гончар).

Як правило, формам присудків головного й підрядного речень у цій групі складнопідрядних конструкцій властива видочасова узгодженість, але вона може й порушуватись, пор.: «Я таки прийду, бо дуже хвилююсь» (М. Стельмах).

скільки є духу ревуть, *затим що* хазяйки не йдуть їх доїти (Г. Квітка-Основ'яненко).

Обидва речення — головне й підрядне — в таких складнопідрядних конструкціях мають здебільшого двоскладну предикативну будову, хоча бувають випадки і безособових форм головного або підрядного речення.

Один з різновидів речень виявляє виразні стосунки причинової залежності змісту головного речення від змісту підрядного; отже, функція підрядного речення як відповідника обставини причини виступає тут чітко. Напр.: «І час мій не вийшов, бо я ще не наорався, не насіявся, не налюбився, не нажився» (М. Стельмах); «Воєнне щастя не покидало його, бо він боронив зі зброєю в руках ідею сучасності» (О. Довженко); «Чумаки не любили заліза, бо воно, казали, притягає грім» (О. Довженко); «Танк, видно, було підбито, бо він так і зостався стояти на місці» (О. Гончар); «Деякі місця він не переписував, бо вони стосувалися лише його самого» (Ю. Яновський). Як правило, присудкам головного й підрядного речень в таких конструкціях властива видо-часова узгодженість.

У другому різновиді двосуб'єктних речень з підрядними причиновими підрядні речення виконують менш виразну причинову обставинну функцію, яка подекуди є функцією пояснювальних відношень причинового змісту. Напр.: «Ви можете назавжди позбутись його, бо щастя, кажуть люди, перелітна птаха» (М. Стельмах); «Вечорами дівчата співають веснянок, а хлопці не сміють підспівувати, бо це дівоче діло — весну славити» (Ю. Яновський); «Мигтіли всюди ще й лазаретні халати, бо неподалік був лазарет» (О. Гончар). Такі конструкції є синонімічними до безсполучникових пояснювально-причинових речень, пор.: «Мигтіли всюди ще й лазаретні халати: неподалік був лазарет». Місце підрядного причинового речення щодо головного постпозитивне.

У підрядних причинових реченнях, приєднаних за допомогою складених сполучників *тому що* і *через те, що* семантичні відношення причиновості не ускладнюються ніяким іншим супровідним змістом; синтаксичний тип підрядного речення як обставини причини в складнопідрядній конструкції виразний; складнопідрядне речення не вступає в синонімічні стосунки з конструкцією простого або безсполучникового речення; при цьому не має значення, чи складнопідрядне речення односуб'єктне чи двосуб'єктне. Напр.: «Боїться смерті, тому що нема за що вмирати» (О. Довженко); «Вона плаче, тому що їй важко, і вона страждає» (О. Довженко).

Складені сполучники *тому що* і *через те, що,* як правило, розчленовуються, і їх компоненти *тому* і *через те* стають логічно наголошеними центрами в головній частині складнопідрядного речення. Напр.: «Все це тому, що я сам гречкосій, до людей не

гордий» (О. Гончар); «Не писав я до тебе в останні два дні через те, що був у дорозі» (М. Коцюбинський). Логічне наголошення цих компонентів підрядних сполучних виразів в усному мовленні супроводжується інтонаційним виділенням: підвищенням тону або збільшенням сили голосу.

Оскільки логічно наголошені (інтонаційно виділені у мовленні) вказівні співвідносні слова даних розчленованих сполучників *тому* і *через* те приєднують речення лише причинової семантики, тобто семантика відношень між підрядним і головним реченням прозора, місце цих вказівних слів у головній частині складнопідрядного речення не фіксоване: сполучний вираз розривається членами головного речення. Напр: «Напевне, тому й вижив, що бачив не хижі химери і страхіття, а тиху матір з немовлям» (М. Стельмах); «Через те ти, земле, молодіти стала, що рука трудящих тебе уквітчала» (Нар. творч.).

Виразно обставинну причинову функцію виконують препозитивні і постпозитивні підрядні речення, приєднані за допомогою сполучника *оскільки (поскільки);* вони поширені і в художньому, і, переважно, в науковому та діловому мовленні [1]. Напр.: «Оскільки електромотора не було, то динамку крутили руками» (Г. Тютюнник); «Особливе значення має здійснене на фермі безтрубне автопоїння корів, оскільки металеві труби — дефіцитний товар» (ж. «Комуніст України»); пор. інтерпозитивне: «Я сам, поскільки я хазяїн, осьде сяду» (П. Тичина).

У мові поширений тип підрядних причинових речень, приєднуваних за допомогою сполучника *що;* вони виступають у обставинно-з'ясовуючій функції, поширюючи такі речення, в яких присудки обов'язково передають стан діяча. Напр.: «Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах» (О. Довженко).

Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими

Семантика причиново-наслідкової залежності є діалектичною єдністю, хоч наслідок може мати різні ступені причинової детермінації. Складнопідрядні речення причиново-наслідкових відношень між складовими частинами поділяються на дві синтаксичні групи, бо в мові витворились різні синтаксичні засоби для приєднання підрядних причинових і наслідкових речень. При цьому

[1] У 432 підрядних причинових реченнях, виписаних з белетристичного мовлення при суцільному розписуванні тексту, немає жодного речення, приєднаного за допомогою цього сполучника.

в складнопідрядному реченні з підрядним наслідковим важливу роль відіграє позиція підрядного речення: всі наслідкові підрядні речення постпозитивні щодо головного.

Синтаксичним засобом приєднання підрядних наслідкових речень є складений сполучник *так що*. Одноманітність синтаксичного засобу приєднання підрядних наслідкових речень пояснюється, очевидно, їх незначною поширеністю у мовленні, особливо сучасного періоду. Напр.: «Досить холодно, так що ми топимо уже грубки» (Л. Українка); «Розпухло було горло і весь рот, так що не можна було ні їсти нічого твердого, і навіть говорити було погано, та тепер уже нічого» (Л. Українка); «І, правду кажу, не схибнув ні разу, так що через рік сидів на місці помічника столоначальника» (П. Мирний); «Ручки туго позатягувані у блискучі перчатки, так що і пальців зігнути не можна» (П. Мирний); «Ми з бонзою щасливо вискочили, користуючись хвилиною відпливу, так що й ніг не замочили» (М. Коцюбинський).

Причиново-наслідкові значення виражаються також у складнопідрядних реченнях з підрядними способу дії. Розчленовуючись, сполучник *так що* виступає у функції виразника корельованого зв'язку: співвідносне слово *так* належить до головного речення і виконує функцію обставини способу дії, яка поширюється підрядним реченням; позиція співвідносного слова *так* не фіксована. Напр.: «Замислився так глибоко, відчуття, думки, всі пристрасті звернені були всередину з такою силою, що він так і не почув лайки» (О. Довженко). Основними обставинними значеннями таких підрядних речень є значення способу дії, а не наслідку.

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії

Спосіб прояву дії як семантична категорія є виявом якісної характеристики дії або стану. Отже, підрядні речення способу дії поширюють головне речення засобами підрядної залежності на основі квалітативного відношення.

Квалітативне відношення підрядного речення способу дії до головного може проявлятися у вигляді порівняльної або зіставно-порівняльної характеристики, а також і без порівняльної характеристики дії або стану головного речення.

Підрядні речення способу дії обох різновидів поділяються в граматиці на основі двох синтаксичних функцій, тобто внутрішньо-синтаксичних відношень у межах складнопідрядної конструкції, на підрядні речення способу дії у функції поширення обставини способу дії головного речення і на підрядні речення способу дії у функції поширення підрядного речення в цілому.

Синтаксичними засобами зв'язку підрядних речень способу дії є відносне слово *як* і підрядні сполучники: *як, мов, мовби, не-*

мов, немовби, наче, неначе, ніби, нібито, начебто, що, щоб; вони можуть уживатися з типовим для приєднання підрядних речень способу дії корелятивним вказівним прислівником *так (отак),* що творить разом із сполучним словом чи підрядним сполучником відповідний корелятивний зв'язок типу: *так — як* (або *як — так), так — мов, так — що, так — щоб* і под.

Підрядні речення способу дії із значеннями порівняльної та зіставно-порівняльної характеристики дії або стану головного речення

Порівняльні та зіставно-порівняльні підрядні речення способу дії виражають компаративні значення у формі кількох синтаксичних конструкцій, що вказують на різні синтаксичні відношення їх до головного речення, тобто на різні способи поширення головного речення підрядним.

Одним з різновидів підрядних речень способу дії цієї групи є односкладні порівняльні підрядні речення способу дії, в яких наявний лише підметовий центр. Компаративні значення цих підрядних речень виражаються шляхом порівняння дії суб'єкта головного речення із суб'єктом дії підрядного, який може виконувати (або виконує) таку ж дію. Ці односкладні підрядні речення способу дії різного ступеня поширеності. Напр.: «Майже все вже розтануло в далекім мареві часу, *як сон,* і потонуло» (О. Довженко); «Цепи звиваються, *як сліпе чудовисько»* (О. Довженко); «Шабля твоя блищала в боях, *як блискавка»* (М. Стельмах); «Червонобокі яблука, *мов снігурі,* вгніздились в густому листі» (М. Стельмах); «Парк не переставав притягувати, вабити хлоп'ят, *як жива зелена казка»* (О. Гончар); «Бундючились, *мов індики»* (Ю. Яновський); «Все погане не чіплялось до неї, *як болото до білої лебідки»* (М. Стельмах); «Лист у вічність пішов, разом із життям, *як світло від давно згаслої одинокої зорі»* (Ю. Яновський).

Односкладні речення способу дії можуть зрідка приєднуватися до головних речень сполучником *що* (у функції порівняння). Напр.: «Він наді мною, *що грім на зорі»* (А. Малишко). При головних реченнях, що виражають ступінь ознаки дії, вживаються односкладні порівняльні речення способу дії із сполучником *ніж.* Напр.: «Армійські коні тягнули краще, ніж *фермерські круторогі»* (О. Гончар).

Односкладне підрядне речення способу дії, виконуючи обставинно-порівняльну функцію, стосується до присудка головного речення, який є спільним членом обох частин порівняння; тому такі конструкції виступають як неповні речення. Пор.: «Ось вона підіймається, струшує з себе накидані думки, *як трава росу,* і подає свій голос» (М. Стельмах) → «...*струшує* з себе накидані думки, як трава *струшує* росу...»; «Напівскручені в його обвислій руці папери вже знов скручувались самі собою,

мов живе листя, нагло вражене суховієм» (О. Гончар)→«...папери... *скручувались* самі собою, мов *скручується* живе листя, нагло вражене суховієм»; «Їхні душі росли, *як молоді деревця,* занурившн коріння в землю спогадів» (Ю. Яновський)→«...*росли, як ростуть* молоді деревця...» і под.

Односкладні підрядні речення способу дії можуть стояти у будь-якій позиції до головного речення, але, як правило, безпосередньо контактуючись із його присудком. Напр.: *«Як обстріляні хмари,* зникали чорні, прогнилі плями бідняцьких халуп» (М. Стельмах); «Прилетіла, *як щаслива доля,* припливла веселими бурними потоками» (О. Довженко): «Коса затріпотіла в стеблі, *мов блискавиця поміж хмарами»* (М. Стельмах). Порушення контактної позиції односкладного підрядного речення способу дії з присудком головного речення створює невиразні семантичні відтінки порівняння: або означально-порівняльні, або порівняльні способу дії. Пор.: «Чорні, зарослі і навдивовиж похмурі, *мов два розбійники,* вони і в дорозі трималися осторонь від інших заробітчан» (О. Гончар)→«(такі) чорні, зарослі і навдивовиж похмурі, мов два розбійники»; або: «...трималися, мов два розбійники»; «Вродяться такі слова у глибинах людської душі, *мов зорі на віях ночі»* (М. Стельмах); →«такі слова..., мов зорі на віях ночі»; або: «Вродяться, мов зорі на віях ночі».

Для підрядних речень способу дії, що виражені односкладними порівняльними конструкціями, не властивий, як правило, підрядний корелятивний зв'язок типу *так — немов, так — як* і под. Пор.: «Іноді *так* затремчу, *немов росинка* (М. Стельмах); або: «Ось *так* я підписуюсь — риска в риску, *як мій старший брат»* (Ю. Яновський). Ці речення переважно виконують підрядні функції обставини способу дії у складнопідрядному реченні в цілому, а не поширюють член головного речення, виражений співвідносним словом *так* [1].

Частина непоширених односкладних речень способу дії, виконуючи функції обставини в складнопідрядній конструкції, знаходить синонімічні варіанти в простих реченнях, де порівняння виражене засобом орудного відмінка, так званого орудного порівняння; це й стало причиною ототожнення всіх подібних порівняльних конструкцій з обставинами в простих реченнях. Напр.:

Роса посипалась, *як дощ* (О. Гончар);	Роса посипалась *дощем;*
Розпластався солдат на закривавленій землі, *як темний барельєф епохи* (О. Довженко);	Розпластався солдат на закривавленій землі *темним барельєфом епохи;*

---

[1] Підрядне речення може мати тісний семантичний зв'язок з обставиною способу дії головного речення, але синтаксично стосується до присудка цього головного речення, тобто поширює головне речення в цілому. Пор.: *«Тихо, спокійно, як широка ріка, плине* його розповідь» (О. Гончар).

Немов легендарний витязь, стояв він тут до останнього подиху (Ю. Яновський).	*Легендарним витязем* стояв він тут до останнього подиху.
Пор.:	
Морем лазурним цвіте степ (В. Сосюра);	*Як море лазурне,* цвіте степ;
Громом молодим котилося над нами (В. Сосюра);	*Як молодий грім,* котилося над нами;
Маком прапори колони рясно вкрили (В. Сосюра).	Прапори, *як мак,* колони рясно вкрили.

У семантичному плані значення порівняльної конструкції, вираженої підрядним реченням або членом речення — орудним порівняння, інваріантне в складнопідрядному і в простому реченні. Але інваріантність семантики граматичних конструкцій не може бути ознакою їх граматичної тотожності, тому що інваріантні семантичні відношення можуть встановлюватися і між різними граматичними моделями, і між варіантами тих самих моделей. У граматиці в межах одного логічного відношення, наприклад порівняння способу дії, з того самого набору лексем при однаковому напрямі підрядної залежності між ними можна побудувати різні синтаксичні конструкції. Напр.: *полетів птахом; полетів подібно до птаха; полетів по-пташиному; полетів, як птах; полетів так, ніби птах* і под.

Підрядні сполучники способу дії, приєднуючи порівняльну конструкцію, розширюють коло семантичних відношень між членами порівняння, ускладнюють образ різними значеннями метафоричності, модальної гіпотетичності або ірреальності тощо, тобто творяться односкладні підрядні речення способу дії різного ступеня поширеності, у тому числі й такі, що не можуть функціонувати як синонімічні паралелі до простих речень з орудним порівняння [1]. Наприклад, у реченні: «Думка запала в ваші душі й лежала там, як зернина в ласкавій землі» (Ю. Яновський) — заміна порівняльного підрядного речення способу дії орудним порівняння неможлива. Пор. також і в подібних поширених підрядних реченнях способу дії: «Велике життя, мов два рукави однієї річки, єднало минуле з сьогоднішнім і пробивалося вперед» (М. Стельмах); «Здригались плечі, наче крила у птиці» (М. Стельмах); «Він виривався на волю, наче птах з клітки» (Ю. Яновський); «Мовби далека хмара на обрії, синіє серед сліпучого степу Асканія» (О. Гончар); «Стояла у красі своїх кіс і сльозин, мов пшеничний колосок у вечірній росі» (М. Стельмах) і под. Перетворення непоширеної

---

[1] Вираження способу дії орудним порівняння або відповідним прислівником, як правило, послаблює самостійне значення образу, тому що тут наявні відтінки значень прямої схожості або прямого перетворення (*полетів птахом, полетів по-пташиному);* крім того, вираження порівняння способу дії у формі члена речення обмежується семантикою самого іменника, як стрижньового слова порівняння: не всі іменники можуть функціонувати у формі орудного порівняння або якісного прислівника з прийменником *по.*

порівняльної конструкції способу дії у член речення — обставину, виражену орудним порівняння, обмежується також семантикою іменника (пор.: «*Як внучата,* обсіли»; «*Мов бабуся,* дрімає» та ін.).

Деякі односкладні підрядні речення способу дії набувають значення фразеологічних виразів; при цьому їх семантичні відношення як підрядних структур з присудками головних речень нібито втрачаються, тому що відбувається лексикалізація фразеологічного звороту. Напр.: «П'ятдесят літ нашої дружби прошуміли в тайзі, *як один день*» (О. Довженко); «Вся солдатська маса підвелася раптом, *як одна людина*» (О. Довженко); «Всю її серйозність, *як вітром змело*» (О. Гончар); «Підскакує, *як ужалений*» (М. Стельмах) та ін.

Одночленні порівняльні підрядні речення способу дії подібні до порівняльних зворотів у простому реченні, зокрема до тих, що виражають порівняння через образ іншого предмета або явища. Одна група таких порівняльних зворотів (членів простого речення) може розглядатись як синонімічні конструкції до порівняльно-зіставних двочленних підрядних речень способу дії. Напр.: «Як на приреченого, як на смертника, глянув Спартка на Богуна» (О. Гончар); пор.: «Як (дивляться) на приреченого, на смертника, (так) глянув Спартка на Богуна», або: «Мов біля хворого, ходив я коло нього» (М. Стельмах); пор.: «Як (ходять) біля хворого, (так) ходив я коло нього».

В іншій групі подібних зворотів порівняння відбувається не стільки за принципом зіставлення способів дії або стану обох членів порівняння, скільки за ознакою їх подібності. Напр.: «Чорні очі закруглились, наче у птаха» (М. Стельмах); пор.: «Очі наче у птаха»; «Кожне село, як дорогами, стежками, пересноване родинними зв'язками» (М. Стельмах); пор.: «Родинні зв'язки — дороги, стежки»; «Іде з богомілля, перебирає згадки, мов чотки» (О. Гончар); пор.: «Згадки — чотки» і под.

Виразну самостійну чи уточнюючу обставинну функцію членів простого речення виконують інші порівняльні звороти, що не мають жодних ознак подібності до одночленних підрядних речень способу дії. Напр.: «Наче дном моря, посувався загін донбасівських партизанів» (Ю. Яновський); «Раптом проступила, мов на величезному негативі, сіра райдуга мосту» (О. Гончар); «Мов за командою, здалеку затарахкотіли гвинтівки й кулемет» (Ю. Яновський); «Тихо, наче од вітру, скрипнула хвіртка» (М. Стельмах); «Серед безмежного голосу степу раптом, наче з марева, розкішний гай перед вами» (О. Гончар); «Отак живе собі село мало не споконвіку, притулившись десь попід горою край тихої затоки, працює, плодиться. оре-сіє, годує хлібом світ, співає, сміється, плаче, помирає — тихо, немовби в озері» (О. Довженко) та ін.

Іншим різновидом порівняльних підрядних речень є порівняльні підрядні речення, що мають у своєму складі лише прису-

док, тимчасом як підмет у них є спільним з головним реченням. Компаративні значення таких речень виражаються у формі порівняльної характеристики дії самого суб'єкта-діяча. Ця порівняльна характеристика має яскраві модальні відтінки ймовірності, гіпотетичності, що й спричинює переважне вживання в таких реченнях сполучників *ніби, наче*. Напр.: «Журавель сумно поскрипує, *ніби співчуває чоловікові*» (М. Стельмах); «Давид аж зрадів, *наче сестру між них зобачив*» (А. Головко).

Підмет в обох складових частинах складнопідрядного речення може бути опущеним. Пор.: «Працювали охоче, дружно, *наче бавилися*» (О. Гончар); «Ішов, *наче глек з сметаною ніс*» (М. Стельмах).

Подібні підрядні речення приєднуються до головного речення також засобом корелятивного зв'язку, виступаючи у функції поширення обставини способу дії головного речення, вираженої вказівним прислівником *так*. Напр.: «Усміхнулася лагідно і *так, наче трохи глузувала з себе*» (М. Стельмах); «Лише другого дня прокинувся він від тяжкого заціпеніння й поволі підвівся *так, ніби зважився на щось*» (О. Довженко) і под.

Кваліітативно-порівняльне відношення присудка підрядного речення до присудка головного речення виступає у таких конструкціях як явище внутрішньої характеристики дії головного речення, тому, як правило, обидва дієслова-присудки скоординовані в одній часовій площині, хоч трапляються зрідка і форми їх часової неузгодженості. Пор.. «Він *натискає* на пневматичний свердел, мов кулемета *затис* у міцних руках» (Ю. Яновський).

Порівняння за способом прояву дії одного суб'єкта як логічний прийом у конструкціях подібних підрядних речень відрізняється від форми порівняння в односкладних реченнях першої групи, де образно зіставляються дії двох суб'єктів порівняння. Відбувається не стільки порівняння способу дії головного речення, скільки вираження у підрядному реченні супровідних відтінків її якісної характеристики. Як і в першій групі підрядних речень, тут також виступають речення більшого й меншого ступеня граматичної залежності від головного, але при цьому іншою є їх синтаксична функція. Найбільший ступінь граматичної залежності проявляють ті підрядні речення способу дії, які вживаються у функції поширення головного речення в цілому (а не у функції поширення співвідносного слова *так*). Подібні підрядні речення способу дії виконують роль, що є синтаксично синонімічною до функції дієприслівникових зворотів, зокрема тих, які виражають обставинне супровідно-порівняльне значення стосовно до присудка простого речення. Напр.: «Дивився просто перед собою в замулену канавку, *наче ждав звідти появи чогось незвичайного*» (О. Гончар); пор.: «Дивився просто перед собою в замулену канавку, *наче ждучи звідти появи чогось незвичайного*».

Порівняння способу вияву дії через внутрішню її характеристику виражається у мові кількома синтаксичними конструкціями, за кожною з яких закріплюється певний семантичний різновид порівняння. Напр.: а) *Працювали, наче бавились*; б) *Працювали, наче бавлячись*; в) *Працювали, як бавились*; г) *Не працювали — бавились* [1].

Перші два різновиди порівняння мають виразніше значення гіпотетичності, приблизності, третій — значення майже подібності, четвертий — категоричне ствердження подібності зіставлюваних дій. Інваріантність семантичного відношення між складнопідрядними реченнями з підрядними способу дії першого типу і простими реченнями з дієприслівниковими зворотами в обставинно-порівняльній функції другого типу є ознакою того, що ці конструкції вступають у синтаксичні синонімічні відношення.

Двоскладні підрядні речення способу дії виражають компаративні значення у формі зіставлення дій різних діячів-суб'єктів. Такі підрядні речення також виступають у двох можливих синтаксичних функціях — як поширення обставини способу дії, вираженої співвідносним словом *так*, яке творить відповідний корелятивний зв'язок, або як поширення головного речення в цілому. Перша синтаксична функція є типовою для конструкцій зіставно-порівняльних двоскладних речень способу дії. Напр.: «Вишні цвіли *так* рясно, *неначе вкрив їх пухнастий сніг*» (Ю. Яновський); «Намагалися одягтися *так, як одягався він*» (Ю. Яновський); «Дужі крила нового села піднімалися в легке небо, вирізнялися рельєфно і так близько, *як тільки буває в прозору осінню годину*» (М. Стельмах).

Виразне значення зіставлення мають ті підрядні речення, які стоять у препозиції до головного; двоскладні підрядні речення способу дії цього різновиду вживаються для вираження тотожності порівнюваних дій або станів. Наприклад: «*Як соняшник завжди повертається до сонця,* так я повертався до нього» (Ю. Яновський); «*Як буде артіль робити*, так буде і земля родити» (Нар. творч.).

Обставинно-уточнююча функція властива і таким підрядним реченням, в яких наявний анафоричний займенник, що є виразником фактично одного для головного й підрядного речення діяча-суб'єкта чи носія стану, хоч граматично підрядне речення оформляється як двоскладне. Напр.: «*Діти* так дивилися на цей шматок, наче перед *ними* лежало якесь диво» (М. Стельмах); «*Він* так підвівся, наче *з нього* вийняли середину» (М. Стельмах). Або: «Говорить так, наче все це уже *в його* владі» (О. Гончар); «Тієї ж хвилини прокинулась, ніби *її* хто торкнув за плече» (Ю. Яновський) і под.

Підрядні двоскладні речення способу дії вживаються і без корелятивного слова *так*, тобто виконують підрядну обставинну

[1] Підрядні речення третього типу, приєднані за допомогою сполучного слова *як*, є мало продуктивними серед даної групи речень.

функцію стосовно до головного речення в цілому. Напр.: «В материне відтале серце сіялись і сіялись Маркові слова, як під новий рік сіється в хаті жито-пшениця і всяка пашниця» (М. Стельмах); «Вогні пливуть над ріллею, наче хтось уважний і дбайливий обходить із ліхтарем колгоспне поле» (Ю. Яновський); «Далеко зліва гула канонада, десь і праворуч все стугоніло, мов танки своїми панцированими лобами розбивали, таранили десь там залізне небо» (О. Гончар).

Двоскладні підрядні речення способу дії, введені у складнопідрядне за допомогою корелятивного зв'язку, мають яскраво виражене значення власне способу дії. Двоскладні речення способу дії в обставинній функції поширення головного речення в цілому розширюють коло семантичних відношень, причому може частково втрачатися основне значення способу дії. Напр.: «Він одразу ж одвів погляд од її очей, наче вони просвічували його думки» (М. Стельмах) — з виразним відтінком гіпотетично-причинових відношень; пор.: «Він одразу ж відвів погляд від її очей, бо вони наче просвічували його думки».

У багатьох випадках подібні підрядні речення виступають у ролі супровідно-пояснювальних конструкцій, що мають форму підрядних речень способу дії. Пор.: «Вона зразу поринає у сон, і сновидіння продовжується, як це часом буває у молодих здорових натур» (О. Довженко); «Раз у раз озирався він на всі боки, немов навздогін йому бігли всі навколишні села» (О. Довженко); «Обережно потяг рукав чиєїсь закривавленої шинелі, підмостив Славикові під голову, наче це могло допомогти» (О. Гончар).

Двоскладні підрядні речення способу дії не вступають у синтаксичні синонімічні відношення з простими реченнями.

Підрядні речення способу дії без значень порівняльної характеристики дії або стану

Підрядні речення цієї групи виражають значення способу дії на основі логічної констатації факту поза образним зіставленням дій; тому в них не вживаються підрядні порівняльні сполучники типу *мов, немов* та ін.

Засобами підрядної сполучуваності в цих підрядних реченнях є відносне слово *як*, і корелятивні групи *так — як, так — що, так — щоб* (випадки, рідковживані в групі підрядних речень способу дії).

Підрядні речення способу дії, приєднані за допомогою відносного слова *як*, бувають переважно непоширені, з відтінками значень фразеологічних зворотів. Пор.: «Озброєний, *як належить*, він заходить у свою хату з товаришами» (О. Довженко); «Тепер усе лягло, *як має бути*, все повністю гармонує між собою» (О. Гончар); «Треба битися тут і стояти, *як належить чесним людям*» (Ю. Яновський).

Виражений корелятивний член підрядного зв'язку (співвідносне слово *так*) не змінює значення підрядного речення, а лише увиразнює його, бо йдеться про поширення обставини способу дії головного речення. Напр.: «На полудневому небі *так, як і було,*— ні хмаринки» (О. Довженко); «Хай суд іде, *так, як велять йому народи*» (Ю. Яновський); «*Так, як сказав, так* і вийшло» (П. Тичина).

Позиція підрядного речення, приєднаного відносним словом *як*, довільна. Фіксованою є позиція тих підрядних речень (постпозиція щодо головного), які приєднуються сполучною корелятивною групою *так — що*. Підрядні речення, приєднані за допомогою цього засобу, мають два відтінки значень: власне способу дії, напр.: «А прийшлося таки так, що й про неї люди згадали» (П. Мирний) — і способу з відтінками значень наслідкових відношень, напр.: «Сонце пекло так, що й уночі степ пашів» (Ю. Яновський); «Боженко глянув на Савку так грізно, що той зразу ж зблід» (О. Довженко).

Підрядний зв'язок за допомогою групи *так — щоб* нетиповий для приєднання підрядних речень способу дії, тому в багатьох випадках конструкція речення з таким зв'язком виявляється омонімічною для значень способу дії і мети. Пор.: «У дворику хлібозаводу ми іноді ганяли м'яча так, щоб не забути техніку, не втратити спортивної форми» (Ю. Яновський).

Складнопідрядні речення з підрядними способу дії, що передають відтінки значень способу дії головного речення поза образною їх характеристикою, утворюються, як і складнопідрядні, із зіставно-протиставними двочленними реченнями, засобом поєднання двох простих речень.

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ З ПІДРЯДНИМИ СУПРОВІДНИМИ

Кваліфікація підрядної частини у складних конструкціях цього типу як с у п р о в і д н о ї випливає з суперечливого характеру зв'язку між головним і підрядним реченням. Сполучне слово *що,* вживане в усіх відмінкових формах (у поєднанні з прийменником або без нього), виступає як формальний показник синтаксичної незавершеності підрядного речення без наявності головного. Основне ж те, що речення не має у своєму складі ні повнозначно-лексичних елементів, ні співвідносних займенників, які вимагають поширення, конкретизації за рахунок підрядного речення. З семантичного погляду зв'язок між головним і підрядним реченням близький до наслідкового, властивого єднальним складносурядним і безсполучниковим конструкціям. Напр.: «Так питання життя і смерті вражали, очевидно, мою дитячу уяву, *що* й залишилося в мені на все життя, пронизуючи в найрізноманітніших виявах мою творчість» (О. Довженко); «Дівчина цмокнула старого в щоку, після *чого* обернулася до бійців,

енергійно піднявши догори стиснутий кулачок» (О. Гончар); «Тихович, який ніколи не стріляв і не любив крові, одвернувся від закривавленої дичини, *чим* образив трохи свого колегу — мисливця» (М. Коцюбинський); «Потапенко витер руки і засміявся, від *чого* його щоки затрусились, а очі сховались далеко в орбіти» (О. Десняк); «Тому я й переробив його [сценарій] процентів на дев'яносто, внаслідок *чого* автор демонстративно «зняв своє ім'я» (О. Довженко).

Сполучне слово *що* співвідноситься із змістом усього головного речення або ж з окремими його повнозначними компонентами і виступає у підрядному реченні як їх прономіналізований відповідник.

На відміну від інших типів складнопідрядних речень (з підрядними додатковими, означальними, обставинними), у конструкціях з підрядними супровідними реченнями неможливий корелятивний зв'язок між сполучним словом і відповідним займенником у складі головного речення. Такий займенник, як відомо, бере участь у формуванні внутрішньо-синтаксичної структури головного речення у ролі підмета, присудка або підрядного члена і водночас визначає синтаксичну природу підрядного речення.

Складносурядні речення

Складносурядне речення протиставляється за характером граматичного зв'язку його частин складнопідрядному реченню. Характерною ознакою, що лежить в основі кваліфікації складносурядного речення як синтаксичної конструкції, є граматична однорідність складових частин, внаслідок поєднання яких за допомогою спеціальних сполучників утворюється складне речення. На відміну від складнопідрядного, якому властиве граматичне підпорядкування підрядного речення головному, частини складносурядного речення виступають як рівноправні, однорідні складники утворюваної ними синтаксичної конструкції, тобто вони перебувають на однаковому рівні щодо ієрархії граматичних зв'язків у межах складного речення. У внутрішньо-синтаксичній структурі складносурядного речення немає показників, які визначали б граматичне підпорядкування однієї частини іншій. Отже, складові частини складносурядного речення перебувають в однаковому відношенні щодо синтаксичної конструкції, в яку вони об'єднуються, і функціонально ідентичні щодо зовнішньо-синтаксичної структури складносурядного речення.

Граматичний зв'язок, що визначає специфіку складносурядного речення, а також виразна внутрішньо-структурна подібність між складовими частинами і простими незалежними реченнями інколи дають підстави для тверджень про те, що складносурядне речення становить собою механічне поєднання простих речень, незалежних одне від одного. Подібні твердження спростовуються насамперед такими фактами:

1) заперечення окремого типу складного речення, що формується на основі рівноправності його складових частин, порушує діалектичну єдність протилежних за своїм характером способів вираження граматичного зв'язку — сурядності й підрядності;

2) внаслідок поділу складносурядного речення на прості речення виникають синтаксичні конструкції іншої якості, кожна з яких одержує нове значення і самостійне інтонаційне оформлення;

3) у складносурядному реченні поєднуються не довільні прості речення, а лише такі складові частини, що повідомляють про пов'язані відповідним чином явища дійсності і становлять комунікативну єдність;

4) крім визначальної граматичної ознаки — однорідності складових частин — складносурядному реченню властиві цілком виразні внутрішньо-диференційні ознаки, з яких випливає поділ складносурядного речення на різновиди, конкретніші щодо характеру значеннєвого зв'язку, кількості і позиційної стійкості складових частин.

Загальні значеннєві відтінки сурядного зв'язку базуються на смислових функціях сполучників, уживаних для поєднання складових частин.

ЄДНАЛЬНІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Єднальні складносурядні речення не можна вважати одноплановими з погляду формальної та значеннєвої взаємозалежності між складовими частинами. Пор., наприклад, такі речення: «Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі» (М. Коцюбинський); «Сиваш міг виповнитись водою, і потрібна підмога не дійшла б до Литовського півострова» (Ю. Яновський); «Той давній світ зостарівся в гріхах, закостенів у звичках нечестивих, і навіть дух живої віри не може воскресити того трупа» (Л. Українка); «Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють» (О. Гончар).

Єднальні складносурядні речення об'єднують кілька різновидів залежно від граматичного зв'язку складових частин і значеннєвого відношення, що ним супроводжується граматичний зв'язок. В сучасній українській літературній мові можна виділити три різновиди єднальних складносурядних речень.

1) Складносурядні речення з вільним порядком розташування складових частин, кількість яких не обмежується формальними та значеннєвими чинниками. У реченнях цього різновиду повідомляється про одночасність кількох дій або станів. Напр.: «Дніпро спокійно шумить і реве, і хвиля берег миє, і мла стоїть стіною від землі до неба, глухого, беззоряного» (О. Довженко). Перший різновид єднальних складносурядних речень може виступати у зміненому вигляді. Суть такої видозміни полягає в

тому, що в другій складовій частині речення вживається анафоричний займенник, що співвідноситься з іменником або прикметником першої складової частини. При наявності анафоричного займенника стає неможливою зміна позицій складових частин. Напр.: «Між хмарами і в ламкому гіллі самотнього обгорілого дерева блищали вищі *зорі*, і зовсім недалеко *від них* чи поруч *з ними* стелилася дівоча пісня» (М. Стельмах).

2) Складносурядні речення з фіксованим розташуванням складових частин, кількість яких, як і в реченнях першого різновиду, не визначається граматичними і значеннєвими чинниками. У єднальних складносурядних реченнях цього різновиду повідомляється про часову послідовність кількох дій або станів. Напр.: «Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари» (М. Коцюбинський).

3) Єднальні складносурядні речення з обмеженою кількістю складових частин, що утворюють замкнений ряд. У реченнях цього різновиду повідомляється про дві дії або два стани, пов'язані між собою причиново-наслідковою, умовно-наслідковою або результативно-висновковою залежністю. Напр.: «Левко повільно торкнувся рукою уст, зосереджено зібрав товсті брови і зморшки на переніссі, і вираз недовіри зник з його обличчя, тільки в очах пробігла хитрувата іскорка» (М. Стельмах); «Вітер з гулом роздмухує полум'я, і воно бурхає жаркими повісмами з дверей порожніх лунких пакгаузів» (О. Гончар); «Плачинда опустив нижче раму, і на його одежі заворушилися жовті тремтливі плями від шибок і чорний хрест рами» (М. Стельмах).

Щодо характеру значеннєвих відношень між складовими частинами єднальні складносурядні речення поділяються на дві групи: а) власне єднальні, що охоплюють перший та другий різновиди, істотною ознакою яких є відсутність додаткових відтінків у відношеннях між складовими частинами; б) детермінативні, що співвідносяться із третім різновидом, у якому єднальний зв'язок доповнюється семантичними відтінками, властивими складнопідрядним реченням.

Позиційна стійкість складових частин єднальних складносурядних речень може зумовлюватись також тим, що в першій складовій частині подається більш загальний зміст, який уточнюється, деталізується, доповнюється наступними частинами. Перестановка складових частин у таких єднальних складносурядних реченнях неможлива, хоч вони й повідомляють про одночасні дії чи стани. Напр.: «Привид Котовського смертельним жахом трусить рештками петлюрівського війська, і тільки сміливіші ломлять на березі зброю, щоб не дісталась вона полякам, і, плюнувши на майно, перебираються з однією душею до своїх учорашніх спільників» (М. Стельмах); «Вмостившись під брезентом на снарядах, вони їли розкислий, набряклий дощовою

водою хліб, і артилерист тихо, розважливо розповідав Духновичу своє життя» (О. Гончар).

Особливістю внутрішньої структури єднальних складносурядних речень першого різновиду є здатність їх поєднувати більше, ніж по дві складові частини. Кількість складових частин у таких складносурядних реченнях випливає не лише з їх граматичної рівнозначності, але і з їх відносної значеннєвої закінченості, а також семантичної природи єднальних складносурядних речень в цілому. Напр.: «А сонця струмені нестримні Лице світили крізь імлу, І розвівались хвилі димні, І по щасливому чолу В ту мить велику, хоч малу, Ходила думка поранкова, Якій не знайдено ще слова» (М. Рильський).

Окремої уваги заслуговує питання про характер видо-часової сполучуваності присудків складових частин у єднальних складно-сурядних реченнях. Збіг видо-часових характеристик присудків у межах кожного окремо взятого єднального складносурядного речення першого різновиду свідчить про те, що, не порушуючи в принципі системи граматичних зв'язків, до нього можна додавати інші складові частини, але обов'язково з присудками, які мають тотожні видо-часові форми. Отже, такі складносурядні речення з погляду структурно-граматичної завершеності являють собою незамкнені ряди складових частин.

Якщо підходити до оцінки складносурядних речень як синтаксичних конструкцій, утворюваних кількома складовими частинами, що поєднуються між собою на основі відношення сурядності, то варто наголосити на одній дуже важливій особливості їх структури — позиційній стійкості складових частин у більшості різновидів. Отже, властивість складових частин займати якусь одну визначену позицію може вважатися визначальною, такою, що характеризує складносурядне речення як синтаксичну конструкцію. Єднальні складносурядні речення першого різновиду не відповідають цій умові, тобто їм не властива позиційна пов'язаність складових частин. Напр.:

І на обличчях командирів вловлювалось щось нове, таке, що свідчило про незвичайність цих хвилин, і сурмач грав тривогу якось особливо, ніби з трепетом сердечним сурмив її (О. Гончар).	І сурмач грав тривогу якось особливо, ніби з трепетом сердечним сурмив її, і на обличчях командирів вловлювалось щось таке, що свідчило про незвичайність цих хвилин.

Як видно з наведених прикладів, тотожність граматичних форм присудків складових частин складносурядних речень, а також значеннєва характеристика цих речень — повідомлення про одночасність дій або станів — дозволяють внутрішню перестановку складових частин із збереженням визначального принципу граматичної будови речення в цілому. Якщо складносурядне речення, одержане внаслідок перестановки складових частин, зберігає єдність формально-граматичного і значеннєвого планів вихідної конструкції, то в таких випадках можна говорити про

оберненість відношень між складовими частинами єднальних складносурядних речень першого різновиду.

У системі єднальних складносурядних речень першого різновиду важливе місце займають речення, складові частини яких поєднуються сполучником *та*. Напр.: «Лише вози новобранців невпинно клекотіли виметеними трактами на Каховку, та бився десь у хмаровищах проти вітру самотній Мурашко, та дзвеніли в багатотисячнім селянськім натовпі біля степового колодязя юні, чисті альти й дисканти, посилаючи свої бунтівливі псалми високому, безсяйному сонцю» (О. Гончар); «Лише гул од копитів степом котився та хліба шелестіли» (А. Головко); «І тільки вітер похмурніє, рида над трупами забитих, та припада до чорних ран лицем заплаканим туман» (В. Сосюра).

Вживання сполучника *та* в єднальних складносурядних реченнях обмежується лише такими випадками, коли в реченнях повідомляється про одночасність дій або станів, що безпосередньо пов'язані між собою відповідною ситуацією.

Вужча сфера вживання сполучника *та* в єднальних складносурядних реченнях порівняно з сполучником *і*, звичайно, має під собою й інший грунт. Сполучник *та*, омонімічний за своєю природою, широко представлений у зіставно-протиставних складносурядних реченнях як один із засобів поєднання складових частин.

Разом з тим єднальний зв'язок сурядних речень, оформлюваний сполучником *та*, особливо в характерних для такого зв'язку випадках вживання видільної частки *лише* або *тільки* в першому з сурядних речень, виявляє виразний семантичний відтінок додатково-приєднального характеру.

Серед єднальних складносурядних речень першого різновиду вживаються речення із спільним для кількох складових частин членом. Напр.: «*Біля ніг* її плещеться море і, мов питаючи в тривозі одна одну про щось найголовніше в світі, хвиля хвилю доганяє» (О. Довженко). «*На* її зосередженому *обличчі* заколивався світ і виразно пройшли тіні страждання, що їх приніс цей клапоть війни» (М. Стельмах); «*Скоро* уся долина і гори блищать вогнями і разом з димом з землі здіймається вгору і пісня» (М. Коцюбинський); «*Від* гострого *болю* в очах потемніло і на вії виступили сльози» (В. Козаченко).

Спільними для кількох складових частин можна вважати також видільні частки *тільки, лише,* напр.: «*Тільки* коники сюрчать та перепел іноді підпадьомкне» (В. Козаченко).

Перебуваючи у препозиції щодо складових частин, спільний член не перешкоджає зміні їх позицій у межах складносурядних речень.

Спільний другорядний член є одним із засобів створення більш тісної граматичної єдності складових частин єднального складносурядного речення, а також є додатковим засобом вираження одночасності кількох дій або станів.

У тих єднальних складносурядних реченнях першого різновиду, що мають анафоричні займенники в других складових частинах, а також у реченнях із спільним другорядним членом визначальним значеннєвим відношенням складових частин залишається одночасність тривання кількох дій чи станів. Але збереження основного (визначального) значеннєвого відтінку у цих єднальних складносурядних реченнях не виключає, звичайно, виникнення специфічних, тільки їм властивих граматичних і значеннєвих зв'язків між складовими частинами. Пор. приклади речень, що виступають як варіанти до першого різновиду з погляду специфіки поєднання складових частин у межах єднального складносурядного речення: «Співає *молодь* молоді пісні — І, сповнені зичливості й любові, Дуби *над нею* шелестять Маркові» (М. Рильський); «Якісь особливі, безстрашні небуденні *люди* діяли там, в тому незнаному світі, І всі *вони* були схожі на оцю сьогоднішню жінку, відважну й правдиву, і всі носили горде наймення революціонерів і готувалися до революції, в якій Данькові вчувалося щось героїчне, крилате і разом з тим бентежне, грізне, як набат серед ночі в Криничках» (О. Гончар); «На небі з хмар творилися темні *хащі* лісів, і в *їхньому* русі й розвої вчувалась хода весни» (М. Стельмах); «Низом, проймаючи їх, швидко струмувало могутнє *марево*, і дивно було, що *воно* й досі ще не розмило тих глиняних присадкуватих мазанок, схожих на саклі» (О. Гончар).

У кожному з цих складносурядних речень друга складова частина містить у собі займенники в ролі головних або другорядних членів (або тих і інших). Ці займенники співвідносяться з відповідними елементами перших складових частин і залежать від них з формально-граматичного погляду.

Анафоричний займенник, тісно пов'язуючи зміст тієї складової частини, до якої він входить, із змістом попередньої складової частини, зумовлює позиційну стійкість складових частин, а отже, неможливість перестановки їх у межах складносурядного речення. Проте позиційна стійкість не порушує визначальної характеристики таких речень — сурядного поєднання їх складових частин. Повідомляючи про одночасність кількох дій або станів, складові частини виступають як граматично рівноправні одиниці нижчого рівня в складносурядному реченні. При цьому зберігається відносна незалежність їх з погляду модальної і часової віднесеності як ознак зовнішньо-синтаксичної структури.

Єднальним складносурядним реченням першого різновиду властиві також сполучники *ні, ані*, що надають заперечного значення всій синтаксичній конструкції. Дієслова-присудки в таких складносурядних реченнях обов'язково виступають у заперечній формі з часткою *не*. Напр.: «Дідова смерть не викликала ані найменшого зрушення в навколишньому світі — не загримів ні грім у хмарах, ні зловісні блискавки не розкраяли неба врочистим спалахом, ні бурі не повивертали з корінням могутніх сто-

літніх дубів» (О. Довженко); «Слава славна не вмре, не загине, Ржа не вкриє булатної шаблі, Золотої шаблі дорогої, ані порох сивий не засипле, Ані злива не затопить буйна Тої пісні, тої пісні-думи, Що живе у благороднім серці Вільного болгарського народу!» (М. Рильський); «Але ні мармур не пом'якшився од дотику палких ентузіастів, ані вони не збагатили свого досвіду якимись особливими скарбами» (М. Рильський).

З повідомлення про одночасне тривання дій або станів у єднальних складносурядних реченнях першого різновиду випливає симетричне відношення між часовою віднесеністю складових частин. Сполучуваність складових частин з погляду їх часової віднесеності обмежується в єднальних складносурядних реченнях першого різновиду такими зразками:

1) в обох складових частинах присудки виражаються дієсловами теперішнього часу, напр.: «А над берегом моря походжає старий Половець, дивиться в бінокль на море, виглядає вітру чи хвилі, шука на воді буйки над сітками, і йому згадується син Андрій» (Ю. Яновський); «Його [зла] крило над світом атом тягне тінню, і смерть б'є жалом воскресіння, вповзає в перса матерів...» (М. Стельмах);

2) присудки складових частин виражені дієсловами минулого часу, недоконаного виду, напр.: «Виступи гір закривали дорогу, і тільки клаптик безхмарного неба синів у високості над стрімкими жовтими стінами урвища» (М. Коцюбинський); «А в небі було повно тонких струн бабиного літа, і висіли вони непорушно, наче небо збиралося грати мелодію вічної краси і тиші» (газ. «Літ. Україна»);

3) присудки виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду, напр.: «І шаблі скреснули і впали, і порох покрив сіножать» (А. Малишко); «На її зосередженому обличчі заколивався світ і виразно пройшли тіні страждання, що їх приніс цей клапоть війни» (М. Стельмах»);

4) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, недоконаного виду, напр.: «І на оновленій землі Врага не буде, супостата, А буде син, і буде мати, І будуть люде на землі» (Т. Шевченко);

5) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, доконаного виду, напр.: «Катів поведуть на страту, на нашу святу розплату, і в них не вистачить крові за грізне горе твоє» (А. Малишко); «Незабаром встане над його [героя] могилою пам'ятник яснобілий, і бронзовий генерал Ватутін гляне з вершин його у вічі прийдешнім поколінням» (Ю. Яновський).

Єднальні складносурядні речення другого різновиду повідомляють про послідовність протікання кількох дій або станів. У зв'язку з цим зовсім відпадає можливість перестановки складових частин. Напр.: «На поклик Марти Гаврилівни скляні двері веранди широко розчинились, і на порозі з'явилась присадкувата вузькоплеча дівчина в такому ж, як і в хазяйки, білому хала-

ті» (В. Козаченко); «Маріора сіла — і коні, зігнувши від натягнутих віжок шиї, помчались вулицею, збиваючи цілу хмару куряви» (М. Коцюбинський); «І потечуть народи, як ріка, Одна ріка в єдине, горде море,— І стогін ваш, і ваші муки й горе, І сльози, що палають і печуть, Трояндами земними розцвітуть» (М. Рильський); «Торкнусь тебе ніжно, і рук моїх дотик Забурха вогнем, і я вздрю опівночі Дитини забитої змучений ротик, Залізом обпечені очі дівочі, Дідівську сльозу, закривавлену з жалю, Сорочку стару на розстрілянім тілі» (А. Малишко).

Значеннєві зв'язки між складовими частинами єднальних складносурядних речень другого різновиду полягають лише в часовій залежності між діями або станами. Інших зв'язків (причиново-наслідкових, умовно-наслідкових, висновково-результативних) у реченнях другого різновиду немає.

Важливою внутрішньо-структурною характеристикою єднальних складносурядних речень другого різновиду є видо-часова сполучуваність присудків складових частин. Система видочасових відношень між присудками складових частин речень другого різновиду складніша порівняно з реченнями першого різновиду.

Вираження послідовності дій або станів пов'язане у єднальних складносурядних реченнях другого різновиду з більшою кількістю можливих варіантів сполучуваності присудків складових частин. Напр.:

1) присудки виражені дієсловами теперішнього часу: «М'ясистий непересохлий бересток легко розколюється на четвертинки, і Тимофій уміло починає витесувати з них ніжки і поперечку для кроковки, якою буде наміряти землю» (М. Стельмах);

2) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом теперішнього часу, в другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «І встає ігумен перший, і всі встали за чергою, і довкола тихо стало» (І. Франко);

3) присудки виражені дієсловами минулого часу, недоконаного виду: «Час від часу небо розчахувалося вогненними іклами, і по короткій миті з безодні космосу на чорне громаддя хмар падало щось важке й непокірне і гнівним ревом потрясало навколишнім світом» (газ. «Радянська Україна»);

4) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, недоконаного виду, в другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «За рікою, над Івчанкою, рухливими вітами розпліталася хмара, і недалеко від землі усе її димчасто-бузкове галуззя пролилося дощем» (М. Стельмах);

5) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, в другій — дієсловом теперішнього часу: «Човен заскрипів піском, врізався в берег, і Руденко, притримуючи дерев'яну кобуру маузера, першим виходить на берег» (М. Стельмах);

6) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, в другій — дієсловом минулого часу, недоконаного виду: «Потому звеліли їй [Маланці] варити їсти челяді, і вона варила, аж стала старою дівкою» (М. Коцюбинський);

7) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, в другій — дієсловом майбутнього часу, недоконаного виду: «Я здобув науку, і діти в мене будуть її добувати» (М. Стельмах);

8) присудки виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду: «Упав підступно повалений Максим, і над ним, почервоніле від гніву й натуги, нахилилося лице Тугара Вовка» (І. Франко);

9) присудок першої складової частини виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, у другій частині — дієсловом майбутнього часу, доконаного виду: «В хаті Бондариха одягнулася в святешне вбрання, довго видивлялася в дзеркало, аж сама себе докоряти почала, однак дійшла до думки, що вона ще молодиця хоч куди і що зависокий лоб має для розуму, а не для того, щоб розбивати ним горіхи, і про це незабаром з подивом довідається її насмішкуватий чоловік» (М. Стельмах);

10) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом майбутнього часу, доконаного виду, в другій — дієсловом теперішнього часу: «Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, і знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари» (М. Коцюбинський);

11) у першій складовій частині присудок виражений дієсловом майбутнього часу, доконаного виду, в другій — дієсловом майбутнього часу, недоконаного виду: «Висхне Рейн, і ліси на горі не синітимуть, Віще небо окутає дим,— Та безумці, брати мої, вірно любитимуть Лореляй з гребінцем золотим» (М. Рильський);

12) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, доконаного виду: «Тисячі тонн грунту, що стримували напір дніпровської води, злетять у повітря, і багатоголосе «ура» сповістить світові про ще одну трудову перемогу радянських людей» (газ. «Молодь України»).

Таким чином, якщо в реченнях першого різновиду обов'язковим є збіг видо-часових характеристик присудків складових частин, то в реченнях другого різновиду такий збіг властивий лише частині зразків сполучуваності. Якщо брати до уваги значеннєвий план єднальних складносурядних речень другого різновиду — вираження послідовності кількох дій або станів, то збіг видо-часових форм присудків не може вважатися достатнім формально-граматичним засобом. У тих випадках, коли немає інших показників послідовності дій або станів (спеціальних прислівників, часток і т. ін.), як допоміжний прийом, що дозволяє конкретизувати значеннєву спрямованість і часову перспективу

всього речення, можна використати структурно-граматичне перетворення типу «складносурядне речення — складнопідрядне речення з підрядним часовим». Напр.:

Упав підступно повалений Максим, і над ним, почервоніле від гніву і натуги, нахилилося лице Тугара Вовка (І. Франко).	Коли упав підступно повалений Максим, над ним, почервоніле від гніву і натуги, нахилилося лице Тугара Вовка.

Істотною ознакою єднальних складносурядних речень третього різновиду є невідповідність між граматичною рівнозначністю складових частин, з одного боку, і значеннєвими відношеннями між ними, з другого. Ця невідповідність виражається в сурядному за формою зв'язку складових частин (головній ознаці граматичної організації) і підрядному за значенням відношенні між ними (причиново-наслідковому або умовно-наслідковому). Пор. приклади єднальних складносурядних речень третього різновиду: «Радіо на станції уже не працювало, і про все, що діялось навколо, ходили всілякі, часто суперечливі й панічні чутки» (В. Козаченко); «Щойно створений трест «Кримводбуд» ще не має жодного бульдозера чи скрепера, і механізатори нарівні з іншими — мулярами, теслярами, бетонярами — розвантажують вагони, допомагають вкладати перекриття для майбутніх цехів і майстерень» (газ. «Молодь України»); «Добре знали в Криничках опішнянський посуд, і зараз не одна з дівчат потайки зітхнула на ходу, милуючись ним» (О. Гончар); «Але проповідь непротивленства Гітлерові і любові до нього не припала до серця катованим народам, і вони продовжували боротися проти тиранії» (Я. Галан).

На прикладі єднальних складносурядних речень третього різновиду можна пояснити розмежування координації і детермінації, як значеннєвих зв'язків, і паратаксису та гіпотаксису, як граматичних зв'язків.

В основі поділу складносурядних речень на дві групи — речення координативні і речення детермінативні — лежить співвідношення граматичних і значеннєвих характеристик. Визначальним при цьому виявляється той факт, що граматична рівнозначність складових частин може супроводжуватись причиново-наслідковою та умовно-наслідковою залежністю між ними. На відміну від складнопідрядних речень з підрядними причини і умови, в єднальних складносурядних реченнях третього різновиду між відповідними елементами складових частин немає прямого, безпосереднього зв'язку, який вказує на характер значеннєвої залежності.

Двочленність єднальних складносурядних речень третього різновиду обов'язково передбачає наявність двох частин, з яких перша повідомляє про причину або умову, а друга — про наслідок. Кожна з цих частин може бути ускладнена підрядними конструкціями. Трапляються також випадки, коли одна з частин

(перша або друга) являє собою поєднання кількох рівнозначних частин, які в цілому повідомляють про причину або наслідок. Пор., наприклад, таке речення: «Напившись води, умившись нею, відчували люди, що зразу проходила втома, і бадьорість душу веселила, і голос брався добрий, і злітала високо кришталевим тремтінням пісня подорожня» (газ. «Радянська Україна»). В таких випадках можна говорити про ланцюгове поєднання складових частин, на основі співвідношення «причина — наслідок»: кожна складова частина містить у собі повідомлення про наслідок у зв'язку з попередньою і про причину у зв'язку з наступною.

Єднальним складносурядним реченням третього різновиду властиві окремі граматичні характеристики, що споріднюють їх з реченнями другого різновиду. Однією з таких характеристик є неможливість перестановки складових частин, які, як правило, утворюють закритий ряд. Пор., наприклад, речення: «На жовтому побережжі сильніше затокувала кров з руки командира, і хвиляста подовбана стежечка покотилася до самого човна» (М. Стельмах); «Метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі, і в прогалині між зубатих бетонних руїн з дикою силою кипить вода» (О. Гончар); «Прудка течія зносила їх вниз, і видко було, як тікали од них білі береги з чорними вербами» (М. Коцюбинський).

З детермінативною залежністю між змістом складових частин пов'язується можливість структурно-граматичного перетворення типу «єднальне складносурядне речення третього різновиду — складнопідрядне речення з підрядним причини або умови». Напр.: «Хвиляста подовбана стежечка покотилася до самого човна, тому що на жовтому побережжі сильніше затокувала кров з руки командира»; «В прогалині між зубатих бетонних руїн з дикою силою кипить вода, тому що метрів на вісімдесят вирвало живу частину греблі»; «Видно було, як тікали од них білі береги з чорними вербами, тому що прудка течія зносила їх вниз».

Видо-часова сполучуваність присудків складових частин у єднальних складносурядних реченнях третього різновиду характеризується в основному такими ж особливостями, як і в реченнях другого різновиду. Пор. такі варіанти сполучуваності присудків:

1) присудки виражені дієсловами теперішнього часу: «Байрон і Пушкін могутнім помахом крил злітають над своїм класом і своєю добою, стають речниками передових ідей людства,— і тому вони, а не тільки завдяки геніальному дарові слова, справді великі, народні національні поети» (М. Рильський);

2) у першій частині присудок виражений дієсловом теперішнього часу, в другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «Останнім часом, на жаль, у країні стає все менше лебедів, і постала проблема не лише зберегти, а й збільшити їхнє пого-

лів'я, аби згодом переселити птаха далі на північ» (газ. «Молодь України»);

3) присудки виражені дієсловами минулого часу, недоконаного виду: «Люди, з якими я стрічався, відкривали свої серця, і переді мною поставав світ, сповнений пошуків і боротьби» (газ. «Літературна Україна»);

4) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, недоконаного виду, в другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «Три роки з нас намагалися вирвати, витягнути чи вичавити потрібні їм свідчення, і наші тіла навіть до болю отупіли» (М. Стельмах);

5) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, недоконаного виду, в другій — дієсловом теперішнього часу: «Він [начдив 52] ще минулої ночі разом з полками переправився через Сиваш, і з минулої ночі на Литовському півострові безперервно точиться бій» (Ю. Яновський);

6) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, в другій — дієсловом минулого часу недоконаного виду: «При повній тиші в повітрі, густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашіло, як з печі» (М. Коцюбинський);

7) присудки виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду: «Марко в задумі погладив житні колоски, і вони осипали на його руку свій тихий трепет і оту добру наважнілу росу, з якої буде в'язатись зерно» (М. Стельмах);

8) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, в другій — дієсловом майбутнього часу, доконаного виду: «Кілька днів тому відсвяткували весілля, і тепер з Галею Гриньовою прийде в одинадцятий клас сьомої школи робітничої молоді її чоловік Григорій» (газ. «Молодь України»);

9) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, доконаного виду: «Разом із Гренландією розтане Північний льодовитий Океан, і, можливо, тоді в наш старий світ, в нашу Євразію повернеться міоценовий клімат» (О. Довженко).

В єднальних складносурядних реченнях третього різновиду дуже часто зустрічається поєднання присудків, перший з яких виражений дієсловом наказового способу, а другий дієсловом дійсного способу, переважно майбутнього часу, доконаного або недоконаного виду. Пор., наприклад, такі речення: «Тримайтесь організовано, і вони з вами нічого не вдіють» (О. Гончар); «Спробуйте збільшити зображення пружинної, гнучкої, звиклої до непокою сталі в шістсот п'ятдесят разів — і вашим очам відкриється таємнича картина, схожа на астрономічну фотографію шматка зоряного неба теплої літньої ночі» (П. Загребельний). Речення, подібні до щойно наведених, співвідносні із складнопідрядними, що мають у своєму складі підрядні речення умови, а

тому можливе структурно-граматичне перетворення «єднальне складносурядне речення третього різновиду — складнопідрядне речення з підрядним умови».

ЗІСТАВНО-ПРОТИСТАВНІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Граматичний зв'язок між складовими частинами зіставно-протиставних складносурядних речень характеризується суворішими закономірностями порівняно з єднальними реченнями. Це стосується насамперед розподілу сполучникових засобів поєднання складових частин. У зіставних реченнях використовується тільки сполучник *а,* у протиставних — сполучники *а, але, та, зате, проте, однак.*

У сучасній українській літературній мові можна виділити два різновиди зіставно-протиставних складносурядних речень.

До першого різновиду належать складносурядні речення, що мають не більше двох складових частин, між якими встановлюється зв'язок граматичної рівнозначності. Складовим частинам не властива позиційна стійкість, крім тих випадків, коли яка-небудь з них містить у собі анафоричний займенник. Основний значеннєвий зв'язок між складовими частинами речень цього різновиду — зіставлення двох паралельно виділюваних дій, станів, предметів, фактів. Напр.: «На столі з-під рушника виглядає житній хліб, дерев'яна сільничка, а рядом з ним темніє пучок кучерявих польових волошок» (С. Васильченко).

Деякі речення першого різновиду мають варіантні відмінності, що зводяться до більшої кількості складових частин, поєднаних на основі відношення послідовного зіставлення. Напр.: «А темна ніч узори сині пише, а гості веселяться, а чарки круг столу ходять, а Густав меткий нові до жартів прикладає жарти» (М. Рильський).

До другого різновиду належать складносурядні речення, що мають не більше двох граматично рівнозначних і позиційно стійких складових частин. Значеннєвий зв'язок між складовими частинами речень другого різновиду полягає в протиставленні двох дій, станів, фактів. Напр.: «В душі й перед очима почали оживати події, люди, ліси, полум'ям охоплені села, але на папері все це виглядало бідніше» (М. Стельмах).

У зіставно-протиставних складносурядних реченнях, незалежно від вужчих, специфічних значеннєвих відтінків, розширення за рахунок приєднання інших складових частин, тобто створення відкритого ряду, як правило, неможливе. Напр.: «Апаратна востаннє здригнулась і стала, а махове коло напружилось в такому шаленому льоті, що, здавалось, підхопить з собою й машину» (М. Коцюбинський); «Об підмурки все літо хлюпочеться вода, а на стінах будиночків, як ватерлінії на корпусах суден, смугами тягнуться сліди весняної повені» (О. Гончар); «Ганна вихоплює з-під лавчини благеньке полатане взуття, а

до неї підкочується зайченя і починає тертися біля ніг» (М. Стельмах); «І знову синіє небо, а на йому золоте сонце сипле скрізь гарячими блискучими бризками» (С. Васильченко); «Ви багато знаєте, нівроку, а проте вам чесно доведу, що бувають вальдшнепи щороку в Ботанічнім Київськім саду» (М. Рильський).

Усім зіставно-протиставним складнопідрядним реченням, незалежно від конкретного значеннєвого відтінку кожного з них, властиві такі ознаки: а) обмеження щодо кількісного складу — у більшості випадків лише дві складові частини, б) позиційна пов'язаність складових частин, в) зіставлення або протиставлення як загальні, абстраговані від конкретних відтінків, зв'язки між складовими частинами, г) зіставлення або протиставлення тільки таких двох подій, фактів, зв'язок яких у даній конкретній ситуації має певне значення, але не будь-яких двох подій, що перебувають у принагідній часовій залежності.

Найзагальнішим у значеннєвому плані зіставно-протиставних складносурядних речень є виділення й порівняння двох дій, станів, предметів або фактів. Варіантними по відношенню до виділення і порівняння є зіставлення і протиставлення, які в свою чергу підлягають значеннєвій диференціації.

Кількісне обмеження складових частин у зіставно-протиставних складносурядних реченнях випливає з характеру відношень між ними: кожний акт зіставлення-порівняння і протиставлення-контрасту вимагає лише двох порівнювальних або протиставлюваних об'єктів.

Варто наголосити на необхідності чіткішого розмежування двох варіантів зіставлення у найзагальнішому розумінні значення цього слова, а саме: зіставлення-порівняння: «Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, синьоблакитні, здавались зубцями застиглих хмар» (М. Коцюбинський) і протиставлення-контрасту: «Вони, хоч покалічені, носили на собі образ і подобу людську,— а його [Максима] оці пута в одній хвилі зробили скотиною, невольником» (І. Франко). Функціонально-змістові відмінності між зіставленням і протиставленням вимагають пильнішої уваги до граматичного плану речень, до особливостей комбінаторики складових частин, до характеру їх позиційної стійкості і т. ін.

Зіставлення-порівняння має в своїй основі поєднання складових частин складносурядного речення з метою повідомлення про різницю між зіставлюваними предметами і явищами об'єктивної дійсності. При цьому зіставлювані предмети і явища паралельно співіснують як такі, що не протидіють один одному. Напр.: «Гарячі коні помахували обтиканими виноградним листям головами, а дівчинка у вінку з виноградної гіллячки тягла за собою на віз кілька стятих батьком довгих лозин з делікатним лапатим листом та позакручуваними тоненькими вусиками» (М. Коцюбинський).

Протиставлення-контраст, на відміну від зіставлення-порівняння, обов'язково передбачає невідповідність, суперечність між предметами або явищами. Напр.: «Розлютовані козаки, видно, втихомирювали її, з лайкою та погрозами гнули жінку кудись униз, під паруси, а вона щоразу знову випростовувалась на тлі парусів, гнівна, натхненна, кидаючи через голови козаків свої гарячі заклики до берега, запрудженого отаманами, вантажниками, пильщиками та щойно нахлинулими заробітчанами» (О. Гончар); «Марко хотів розплющити повіки, але тепер для нього це було непосильною роботою» (М. Стельмах).

Зіставно-протиставні складносурядні речення першого різновиду поділяються на кілька відмінних щодо характеру значеннєвих зв'язків між складовими частинами груп.

Найпоширеніший у сучасній українській літературній мові нейтрально-зіставний зв'язок між складовими частинами, що повідомляють про паралельне протікання не протилежних одна одній дій, тривання станів. Напр.: «На обочині поміж старими липами попасалися нерозсідлані коні, а біля грубого, в два обхвати, дерева сиділо кілька воїнів і задумано виводили не вояцьку, не похідну, а стару пісню про милого лебедя, що плавав по синьому морю, і про дівчину, яка не дочекалася свого лебедонька і тополею стала, щоб хоч вершечком глянути на синє море, на своє кохання» (М. Стельмах); «Хмари рожевіють на небі, а далечінь тріпа чорними крилами, наче кажан» (М. Коцюбинський); «Тривожне, марсово-червоне сонце лежить над хлібами, а там, де стояла на пагорбі хата біла, побілована чиїмись чудовими руками, вже дотліває чорна купа руїн» (О. Гончар).

Поширені також нейтрально-зіставні складносурядні речення, які повідомляють про постійно існуючі факти, явища. Пор. напр.: «[В Кримських горах та Карпатах грунти відмінні від грунтів на рівнині.] Там верхній шар грунту збагачений перегноєм і вапнистими сполуками, а на більш підвищених частинах гір поширені гірські лучні грунти. В північній частині Республіки витримуються вітри з лютого по травень — південно-східні, а з листопада по січень переважають вітри з півдня і південного заходу» (В. Бондарчук).

Нейтрально-зіставне відношення можливе також у тих небагатьох випадках, коли сполучник *а* повторюється кілька разів, тобто поєднує більше двох складових частин. Напр.: «В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками, а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю» (І. Нечуй-Левицький).

Другим різновидом власне зіставлення є розподільно-зіставне відношення, ознакою якого у складносурядних реченнях є

різноаспектний підхід до відповідних сторін того самого явища, предмета, особи. Частини складносурядних речень, повідомляючи про розподіл дій, ознак, об'єднаних належністю до того самого явища, предмета, особи, одночасно вказують також і на зіставлення їх. У кожному випадку друга частина ніби доповнює зміст першої. Напр.: «Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови» (М. Коцюбинський); «Марко зручніше вперся спиною в задок саней, а думки його кружляли і коло ставу, і коло всього села, і коло єдиної хатини, якої вже не було, і залітали аж у ті краї, де й зараз біснувалась війна» (М. Стельмах).

Тісна змістова залежність між складовими частинами складносурядних речень з розподільно-зіставним різновидом зіставлення часто призводить до формальної залежності окремих членів других частин від відповідних членів перших. Пор., наприклад, останнє з наведених вище речень, у якому встановлюється пряма залежність між членами першої і другої складових частин: *Марко — думки його.*

Рідше трапляються складносурядні речення, складові частини яких поєднуються на основі зіставно-наслідкових відношень. У реченнях з зіставно-наслідковими відношеннями зміст наступних частин випливає безпосередньо із змісту попередніх. При цьому наступні складові частини, приєднувані сполучником *а,* повідомляють про наслідки, до яких спричинилися або за певних умов можуть спричинитися дії, стани попередніх складових частин. Напр.: «В горах, мабуть, дощі впали великі, живо прибуде повінь, а тоді трудне було би наше діло» (І. Франко); «Буває, випустиш оце їх [голубів], а вони на радощах підуть угору такими гвинтами, що вже ледве мріють над тобою в небесах» (О. Гончар).

Складносурядні речення з зіставно-наслідковими відношеннями за значенням дуже близькі до єднальних складносурядних речень, складові частини яких пов'язані причиново-наслідковою або умовно-наслідковою залежністю. Напр.: «І от він [Ліст] сів, патлатий, при роялі, той чарівник закрадливо-хисткий, одкинув гриву, вдарив — і промчався вихор по клавіатурі» (М. Рильський). Але така спорідненість зіставних і єднальних складносурядних речень не означає повної їх тотожності. Крім причиново- або умовно-наслідкової залежності, у складносурядних реченнях з зіставно-наслідковими зв'язками обов'язково відбувається зіставлення, порівняння попередніх і наступних дій, станів. Повідомлення про причину і наслідок лише в плані послідовності в часі часто робить неможливою взаємозаміну засобів зв'язку між складовими частинами типу *і→а.* Напр.: «Лід Північного Льодовитого океану перестане через Берінгову протоку спускатися на південь, і станеться помітне потепління нашого північного сходу» (О. Довженко).

Заміна ж сполучника *а* сполучником *і,* навпаки, в багатьох

випадках можлива, але зіставно-наслідкові відношення між частинами складносурядних речень при цьому зникають. Пор.:

[Хома сміється.] Смішок добувсь йому з горла і покотився по зморшках обличчя, *а* від того Хомі легше на душі (М. Коцюбинський).	[Хома сміється.] Смішок добувсь йому з горла і покотився по зморшках обличчя, (*і*) від того Хомі легше на душі.

Протиставні відношення у складносурядних реченнях охоплюють також кілька відмінних щодо характеру протиставлення різновидів. На відміну від складносурядних речень з зіставними відношеннями, зв'язок між складовими частинами яких забезпечується сполучником *а*, у протиставних реченнях вживаються сполучники *а, але, та, зате, проте, однак.* Вживання кожного з цих сполучників пов'язане з окремими відтінками протиставлення.

За характером протиставних стосунків між змістом складових частин відповідні складносурядні речення поділяються на три великі групи.

1. Складносурядні речення, складові частини яких повідомляють про протиставлення між двома незалежними одна від одної діями або між двома станами. Відношення між частинами в таких реченнях можна назвати власне протиставними. Напр.: «Степова далечінь знемагала в надвечірньому сонці, оповившись бляклою жовтизною спеки, а тут, довкола ставків, все було ще соковитим, рутвяно-зеленим, як ранньою весною» (О. Гончар); «У старих «колись» Пішло опукою перекидатись, А молоді про «завтра» сперечатись, Бороться за «сьогодні» узялись» (М. Рильський).

Власне протиставні відношення у складносурядних реченнях порівняно часто доповнюються відтінком допустовості. У таких випадках виникає додаткова залежність між складовими частинами. Перша з них повідомляє про дію або стан, незважаючи на які відбувається те, про що повідомляється в другій частині. Напр.: «Тебе зачинили за грати, а твоє слово ходить по світу» (М. Коцюбинський); «Мінометний наліт, а вони стоять вишикувані своїм студбатом край садка, де сказано їм ждати огляду, поки з-поміж дерев не вилетів на них дебелий чолов'яга — генеральські зірки в петлицях» (О. Гончар).

Допустово-протиставні відношення можуть доповнюватись часовим значенням. У таких випадках сполучник *а* поєднує складові частини, які містять у собі слова *ще, уже,* і протиставлення стає виразнішим. Напр.: «Ще сонечко не зараз мало сходити, а вже ловецьке товариство вирушило з табору» (І. Франко); «Ще азовське жіноцтво оплакувало своїх загиблих чоловіків — рибалок, ще закіптюжені чабани розшукували в степах свої розметані бурею отари,— а всіма шляхами по слідах урагану, як чорні його яничари, вже неслися в напрямі на Каховку числен-

ні, по-ярмарковому одягнуті наймачі з поміщицьких економій та столипінських хуторів» (О. Гончар).

2. З-поміж речень, що належать до другої групи, можна виділити речення з виключно обмежувально-протиставними відношеннями між складовими частинами. Напр.: «Їй знову хотілося тулити до себе свою дитину, торкатись його рук, болючої ніженьки, виговорити всі слова, що каменем запеклися навколо серця, але мала ту неймовірну делікатність селянської душі, яка завжди у всьому стримувала себе, крім ділечка» (М. Стельмах); «Сміється день, та сміх його зловісний, Співає ніч, але страшний той спів» (М. Рильський); «З борців насміхалася доля, Зростала проте їх громада» (П. Грабовський); «Серце в нього щеміло, немов хто стискав його у жмені, однак він не міг спинити бажання хоч раз у житті зазнати того щастя» (М. Коцюбинський); «Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятись, бо слабий утомлювався й потребував спочинку» (М. Коцюбинський).

Найбільш поширений у реченнях з обмежувально-протиставними відношеннями сполучник *але*. Всі ж інші сполучники однозначні з сполучником *але* і можуть бути замінені ним без порушення значеннєвих зв'язків у складносурядних реченнях.

Обмежувальне протиставлення може ускладнюватись відтінком допустової залежності. Як і в складносурядних реченнях з власне протиставними відношеннями, в цих реченнях попередні частини також повідомляють про дії або стани, всупереч яким відбувається те, про що говориться в наступних структурних частинах. Напр.: «Ясно ще осіннє сонце сяє, та холодом осіннім вже в повітрі потягає» (І. Франко); «Сивоусий грек та молодий наймит-дангалак, стрункий, довгоногий, вибивалися з сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок» (М. Коцюбинський).

Як на окремий різновид речень з обмежувально-протиставними відношеннями можна вказати на такі складносурядні речення, в кожному з яких друга складова частина, обмежуючи стан або дію першої структурної частини, одночасно повідомляє, чим компенсується, урівноважується те, що обмежується. Отже, в таких випадках маємо обмежувально-компенсуюче протиставлення. Складові частини поєднуються за допомогою сполучників *зате, але зате*. Напр.: «Хліба цей рік видалися слабосилими, не було дощів, зате трави, встигнувши вигнатись на зимовій волозі, котилися зі степу на Кураєве важкими, шумуючими валами» (О. Гончар); «Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, на лавах, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гомінкі румуни» (М. Коцюбинський); «Сіл і присілків більше, але зате по хатах убожество більше і нужда більша» (І. Франко).

3. Третю групу становлять складносурядні речення, протиставні відношення в яких виникають на основі модальної різно-

плановості складових частин. У першій складовій частині обов'язково заперечується який-небудь факт об'єктивної дійсності. Зміст другої частини завжди зводиться до повідомлення про те, що заступає місце запереченого у першій складовій частині. Такі речення можна назвати заперечно-протиставними з відтінком градаційного значення. Напр.: «То, коли він умирав, до нього завжди приходили не бруд і кров війни, а напливала в буйній празниковій обнові земля» (М. Стельмах); «Влаштування зрошувальної системи не тільки не йде врозріз з інтересами судноплавства і використання енергії порогів, що вже пропонують інженери, а, навпаки, всі ці три головні проблеми краю гармонійно поєднуються між собою» (О. Гончар); «Не пливе супроти вітру Запах цвітів і кадила, Але йде по всіх усюдах Добра слава, добрі діла» (І. Франко).

Видо-часове оформлення присудків складових частин зіставно-протиставних складносурядних речень виступає як одна з важливих граматичних характеристик цього виду речень. Як і в єднальних складносурядних реченнях, між діями або станами, про які повідомляють складові частини, найчастіше буває зв'язок одночасності або послідовності, хоч цілком можливі також випадки, коли йдеться про зіставлення чи протиставлення дій, станів, часова залежність між якими виступає як несуттєва з погляду загального значеннєвого плану речення. Це, зокрема, стосується тих речень, що повідомляють про постійно наявні дії, стани, ознаки. Напр.: «Слова — полова, Але огонь в одежі слова — Безсмертна, чудотворна фея, Правдива іскра Прометея» (І. Франко).

У зіставно-протиставних реченнях можливі такі випадки сполучуваності присудків складових частин:

1) присудки виражені дієсловами теперішнього часу: «Хо сидить на росяній траві, а стара пам'ять його підсовує йому образи колишнього, образи, де свіжими, ясними фарбами малюються події духа людського» (М. Коцюбинський); «Я знаю, друже, але й те я знаю, що крила знов на волі виростають у соколів приборканих» (Л. Українка);

2) у першій частині присудок виражений дієсловом теперішнього часу, у другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «Темніє схід, А там, на заході, кривавий слід лишило сонце» (М. Рильський); «Тадей Станіславович, одягнувшись, відчиняє широку кватирку і напомацки шукає сірники, щоб засвітити свічі, але в цей час біля веранди притишено обізвались голоси і кроки» (М. Стельмах);

3) у першій частині присудок виражений дієсловом теперішнього часу, у другій — дієсловом майбутнього часу, доконаного виду: «В людини з роками сивіють очі, а холодний сивий камінь через тисячі літ вбере в себе тепле синьоцвіття» (М. Стельмах);

4) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, недоконаного виду, у другій — дієсловом теперішнього

часу: «Колись на цьому місці, може, хліба шуміли, виноград наливався, а зараз і молочай не витримує, все скручується, горить...» (О. Гончар);

5) присудки виражені дієсловами минулого часу, недоконаного виду: «Він ішов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки, одна за одною, як на крилах, летіли у пришлість» (М. Коцюбинський); «Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні од вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те увагу» (М. Коцюбинський);

6) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, недоконаного виду, у другій — дієсловом минулого часу, доконаного виду: «Муляжний ландшафт лежав перед ними на півкімнати, а їм постав живий немуляжний степ, з достигаючими хлібами, і вітер польовий, і небо, повне жайворонків, і райдуги, що над полями світяться соковито» (О. Гончар); «Ми, як могли, боролися з хвилями, але вони нас погнали туди, де вже й море, і небо, і темінь, і грім біснувалися в одному клубку» (М. Стельмах);

7) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, недоконаного виду: «Спочатку села, як великі святкові кораблі, пливтимуть по долинах, а чим далі, чим глибше, то кораблі меншатимуть, будуть не такими святковими, а буденними, діловими — на зелених хвилях, по зворах» (газ. «Літ. Україна»); «Писатимуть [німецькі воєнні історики], що раптові дощі завадили їхнім танкам вчасно взяти Умань, Білу Церкву, але ми знатимем, що не про дощі то йтиметься, то буде сказано про тебе, піхото з горючими пляшками, про тебе, невеличкий курсантський студбат, про вас, кадровики й резервісти, незліченні подвижники сорок першого року, що насмерть стояли на кривавих своїх рубежах» (О. Гончар);

8) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу доконаного виду, у другій — дієсловом теперішнього часу: «Тебе зачинили за грати, а твоє слово ходить по світу» (М. Коцюбинський);

9) у першій частині присудок виражений дієсловом минулого часу, доконаного виду, у другій — дієсловом минулого часу, недоконаного виду: «Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви й незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, ще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом з Остапом зникало її щастя» (М. Коцюбинський);

10) присудки виражені дієсловами минулого часу, доконаного виду: «Хлопчак, похнюпившись, зупинив біля дикої груші коней, а Марко тим часом приладнав під штаниною сувої бинтів, що туго скріплювали його тридцятип'ятисантиметровий рубець» (М. Стельмах); «Олександр здивовано і недовірливо подивився на брата, здвигнув плечима, хотів щось сказати, але Мирон жа-

лісним затуманеним поглядом вимолив мовчання» (М. Стельмах);

11) присудки виражені дієсловами майбутнього часу, доконаного виду: «Зустріне іскру — згорить, не борючись, а потім з нього лишиться чорний згар та сивий попіл» (Л. Українка); «Я ніколи не скажу так на зборах, з трибуни, тому що це було б ганебно, але вам я признаюсь, якщо вже ви цікавитесь» (газ. «Мол. України»).

РОЗДІЛОВІ СКЛАДНОСУРЯДНІ РЕЧЕННЯ

Розділові складносурядні речення становлять у сучасній українській літературній мові цілком виразний, відмінний від інших тип складного речення.

В основі розмежування окремих підтипів розділових речень лежать значеннєві зв'язки між їх складовими частинами.

Сучасній українській літературній мові властиві два різновиди розділових складносурядних речень.

1. Розділові складносурядні речення, до складу яких входить не більше двох граматично рівнозначних складових частин, поєднаних сполучниками *або, чи.* Основний зміст таких речень полягає в повідомленні про несумісні дії, з яких можлива за даних умов лише яка-небудь одна, але не обидві одночасно.

2. Розділові складносурядні речення, на граматично рівнозначні складові частини яких не поширюється принцип кількісного обмеження. Крім сполучника *або,* в розділових складносурядних реченнях цього різновиду вживаються сполучники *чи — чи, не то — не то, чи то — чи то.* З кількох дій, про які повідомляється в реченні, може реалізуватися як одна, так і всі разом узяті.

Пор. приклади розділових складносурядних речень першого і другого різновидів:

1. «Або ми всі погинемо, або ви всі, іншого виходу нема» (І. Франко); «Чи вдаватися в боротьбу зі страшним звірем, чи шукати виходу і спровадити поміч» (І. Франко);

2. «Раптом хурчав автомобільний мотор або сурмив клаксон» (Ю. Смолич); «Кілька разів вона приходила ніччю до самого хутора, обходила кругом нього, проводила безсонні ночі у рові, або в неділю, коли челядь виходила в село, вона потаємно підкрадалася до самих воріт, щоб почути хоч один голос своєї милої дитини» (І. Франко); «То пронесеться над болотом чайка, то промайне бистрий чибіс і грудкою впаде в ситу землю» (А. Шиян); «Не то осінні води шуміли, збігаючи в Дунай, не то вітер бився в заломах провалля» (М. Коцюбинський).

Розділові складносурядні речення другого різновиду об'єднують у своєму складі кілька варіантів, відмінних один від одного щодо відтінків значеннєвого зв'язку між складовими части-

нами. Це, наприклад, розділові складносурядні речення із сполучниками *то — то,* в яких виражаються переліково-розділові відношення, або складносурядні речення із сполучниками *не то — не то,* ознакою яких є вираження припущення, невпевненості. Пор. такі речення: «Ясною вільгою оббризкавши цвітінь, То хмарка набіжить, і бризка дощ краплистий, То сонце вигляне ласкаво-променисте, І знов сховається, і знову дощ і тінь» (М. Рильський); «Проте і сам не то він споважнів, Не то набридла вічна блуканина, Не то — не то приїлася Марина, Хоч сам до того не признався б він» (М. Рильський).

Між різновидами розділових складносурядних речень існує різниця щодо можливої кількості складових частин у них. У розділових реченнях першого різновиду фіксується, як правило, по дві частини, що випливають із взаємовиключення двох дій, двох фактів, які становлять предмет повідомлення складносурядного речення в цілому. Напр.: «Ні, певне то тоді був не Орфей, або тепер я привластив свавільно собі чуже імення» (Л. Українка).

Виходячи з кількості складових частин у розділових складносурядних реченнях першого різновиду, можна порівняти їх із зіставно-протиставними складносурядними реченнями, у яких таке обмеження є визначальною характеристикою.

На складносурядні речення другого різновиду обмеження щодо кількості складових частин не поширюється, і тому можна говорити про їх структурно-граматичну незамкненість, що виражається в потенціальній можливості поєднання в єдиному граматичному цілому довільної кількості складових частин. Напр.: «Починаючи з середини тижня, ходили по вулицях молоді з розпущеними косами і падали в ноги, прохаючи на весілля, або місила болота весільна перезва, сповняючи холодне повітря піснями» (М. Коцюбинський); «То комин упаде в око, то дим, як чорний кудлатий змій, тріпоче в повітрі» (М. Коцюбинський); «Химерними були вони [тенета сну]. То за ними кружляла холодна Камчатська земля, звідки він [Лісовський] нещодавно повернувся, то замість строгої урочистості снігів напливали хмари вишневого цвіту, то на зелені поморщених лугів голубими сотами в'язалися вічка води» (М. Стельмах).

Розділовим складносурядним реченням незалежно від того, яка кількість частин входить до їх складу, обов'язково властива тісна формально-граматична взаємопов'язаність складових частин. Так, якщо, наприклад, складові частини в єднальних та зіставно-протиставних складносурядних реченнях за певних умов можуть ставати граматично незалежними синтаксичними одиницями, то про розділові складносурядні речення цього не можна сказати. Специфіка граматичної пов'язаності складових частин у розділових реченнях не дозволяє порушувати конструктивну завершеність складносурядного речення. Сприймання змісту попередніх складових частин розділових складносурядних

речень залежить від наступних так само, як і сприймання змісту наступних залежить від сприймання змісту попередніх.

З цих умов, що характеризують тільки один аспект граматичної організації розділових складносурядних речень, а також з необхідності обов'язкової завершеності синтаксичної конструкції не випливає, однак, позиційна стійкість складових частин. При двобічній граматичній пов'язаності складових частин у розділових складносурядних реченнях цілком можлива їх транспозиція. Пор., напр.:

Десь заблудилась у плавнях, або вовки роздерли її (М. Коцюбинський).	Вовки роздерли її, або десь заблудилась у плавнях.
Часом у блакитній вишині пропливала біла хмара або пролітала пташина (А. Шиян).	Часом у блакитній вишині пролітала пташина або пропливала біла хмара.

Складні речення безсполучникові

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗСПОЛУЧНИКОВИХ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ

Безсполучникові складні речення — це тип складних речень, у яких значеннєва залежність між складовими частинами виражається сукупністю формальних засобів без застосування сполучників — порядком складових частин речення, інтонацією в її синтаксичній функції, видо-часовою узгодженістю форм присудків.

Інтонація є одним з головних виразників синтаксичної будови безсполучникових речень.

За характером відношення між складовими частинами безсполучникові складні речення поділяються на дві групи. Одну групу утворюють безсполучникові складні речення, у яких складові частини однорідно незалежні, семантично скоординовані, співвідносні з сурядними частинами складносурядних речень. До другої групи належать безсполучникові складні речення, у яких складові частини семантично неоднорідні, залежні, співвідносні з головною й підрядною (чи підрядними) частинами складнопідрядних речень.

Засобом виявлення співвідношень безсполучникових речень із складносурядними й складнопідрядними є можлива підстановка відповідних сполучників між складовими частинами речення при умові незмінності типу семантичного відношення у вихідній і зміненій формах.

У частині безсполучникових речень однорідного складу, в яких складові частини скоординовані у одній значеннєвій площині, підстановка сполучників можлива; це безсполучникові асиндетонні речення. Напр.: «Тарахкотіли терниці, (і) сипалась кострица на землю» (А. Головко); «Розтулило сонце золоті повіки, (і) на сніги зчорнілі впали промені» (В. Сосюра).

В іншій групі безсполучникових речень однорідного складу введення сполучника виявляється дещо утрудненим або й неможливим. Напр.: «Вже попливло перед нею незнайоме засніжене поле, зрите шанцями, потяглося рядами пакілля з колючим дротом. Розсипавшись по полю, швидко-швидко біжать зігнуті сірі солдати з гвинтівками, жахливі вибухи шматують землю» (О. Гончар); «Ящірка перебігла обніжок, дикі бджоли гудуть медом, ховрашок свистить, цвіркунці одно пиляють у свої скрипки» (Ю. Яновський); «Тихесенько вітер віє, степи, лани мріють» (Т. Шевченко).

Підстановка сполучника у першій групі безсполучникових складних речень однорідного складу нібито замикає конструкцію, тимчасом як власне безсполучникові конструкції другого типу становлять незамкнений ряд.

У безсполучникових складних реченнях неоднорідного складу теж наявні два типи конструкцій: з можливими й неможливими перетвореннями у сполучникові форми. Напр.: «Од нього не сховаєш нічого, (бо) він вчитель» (Ю. Яновський); «(Якщо) нема набоїв — відбивайтесь шаблями, списами» (Ю. Мокрієв).

Безсполучникові складні речення цієї групи, у яких сполучниковий варіант неможливий, у переважній більшості є реченнями з пояснювальними або пояснювально-приєднувальними відношеннями між складовими частинами. Напр.: «І мало не всюди сходило на одне: надії відцвітали, мов сади» (М. Стельмах); «Таке життя йому випало: змалку сиротою лишився, змалку по наймах біля череди» (А. Головко); «За роки війни стойбище розруйнувалося, перетворилося в пустирище: кошари порозтягувано, землянки порозвалювались» (О. Гончар).

Отже, в обох групах безсполучникових складних речень об'єднуються і конструкції, зіставлювані через відповідні сполучники з складносурядними й складнопідрядними реченнями, і конструкції, які становлять «чисту» безсполучниковість, поширену в усному мовленні й певною мірою — в художньо-белетристичному.

Безсполучникові речення обох типів відношень між складовими частинами (особливо речення з загальним причиново-наслідковим значенням) є структурами переважно поліфункціональними, тобто такими, в яких значеннєві зв'язки не диференціюються і семантика речень щоразу з'ясовується через створювану контекстом ситуацію або ж залежить від психологічних моментів сприйняття.

Це спричиняє труднощі в підстановці сполучників при співвіднесенні безсполучникових речень з конкретними значеннями сполучникових форм. Указані явища і є сферою прояву індикативної ролі інтонації, яка увиразнює граматико-змістовий тип речень у кожному одноактному їх уживанні. Пор., напр.: а) «Йому від цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я» (М. Стельмах); — «Йому від цього не робилося журно, (і) він

пильно слухав солов'я»; — «Йому від цього не робилося журно, (бо) він пильно слухав солов'я».

Якщо речення вимовляється з інтонацією переліку або зіставлення, властивою для вимови речень з координованими відношеннями між складовими частинами, воно сприймається як складносурядне; якщо речення вимовляється з інтонацією асиметрії між складовими частинами, властивою для речень детермінативних відношень, воно може зіставлятися із складнопідрядним.

Експериментально-фонетичне дослідження інтонації [1] дозволяє простежити індикативну роль інтонації як синтаксичного засобу мови, особливо у порівнянні різних інтерпретацій одного речення у безсполучниковій і сполучниковій формі (наприклад, речення типу «Йому від цього не робилося журно: він пильно слухав солов'я»).

У безсполучниковій формі цього речення (рис. 1) [2] пауза між двома складовими частинами протяжна (866 *мсек*), напружена, що засвідчує частотний інтервал через паузу (100 *гц* — 100 *гц*); «лінійність» частотного інтервалу вказує на те, що висловлення не закінчується у першій його частині; протяжна пауза членує речення і компенсує сполучник.

У можливих сполучникових формах цього речення (сурядній і підрядній) помітний контрастний частотний діапазон через паузу між двома складовими частинами речення — відповідно 80 *гц* — 150 *гц* (рис. 2) і 0—70 *гц* (рис. 3); пауза помітно скорочується (430 *мсек* — у сурядній формі; 506 *мсек* — у підрядній формі).

Контрастність частотного діапазону між складовими частинами цього речення (у його сполучникових варіантах) показує, що пониження тону наприкінці першої складової частини речення, з одного боку, нібито завершує першу половину висловлення, а з другого,—єдність речення в цілому забезпечена наявністю відповідного сполучника, який увиразнює семантичні відношення.

Розглянемо докладніше структурні особливості обох названих вище груп безсполучникових складних речень.

---

[1] Дослідження проводились на інтонографі типу ОФХАМС (основні фізичні характеристики мовного сигналу), що виявляє три параметри інтонації: частоту основного тону, амплітуду інтенсивності і час звучання (певного відрізку мовлення).

[2] На рисунку верхня лінія вказує на рух основного тону (у відношенні до шкали виміру величини тону в герцах): нижня — на відхилення амплітуди інтенсивності (у міліметрах на сітківці); цифри внизу вказують на тривання звука (в мілісекундах); речення транскрибоване.

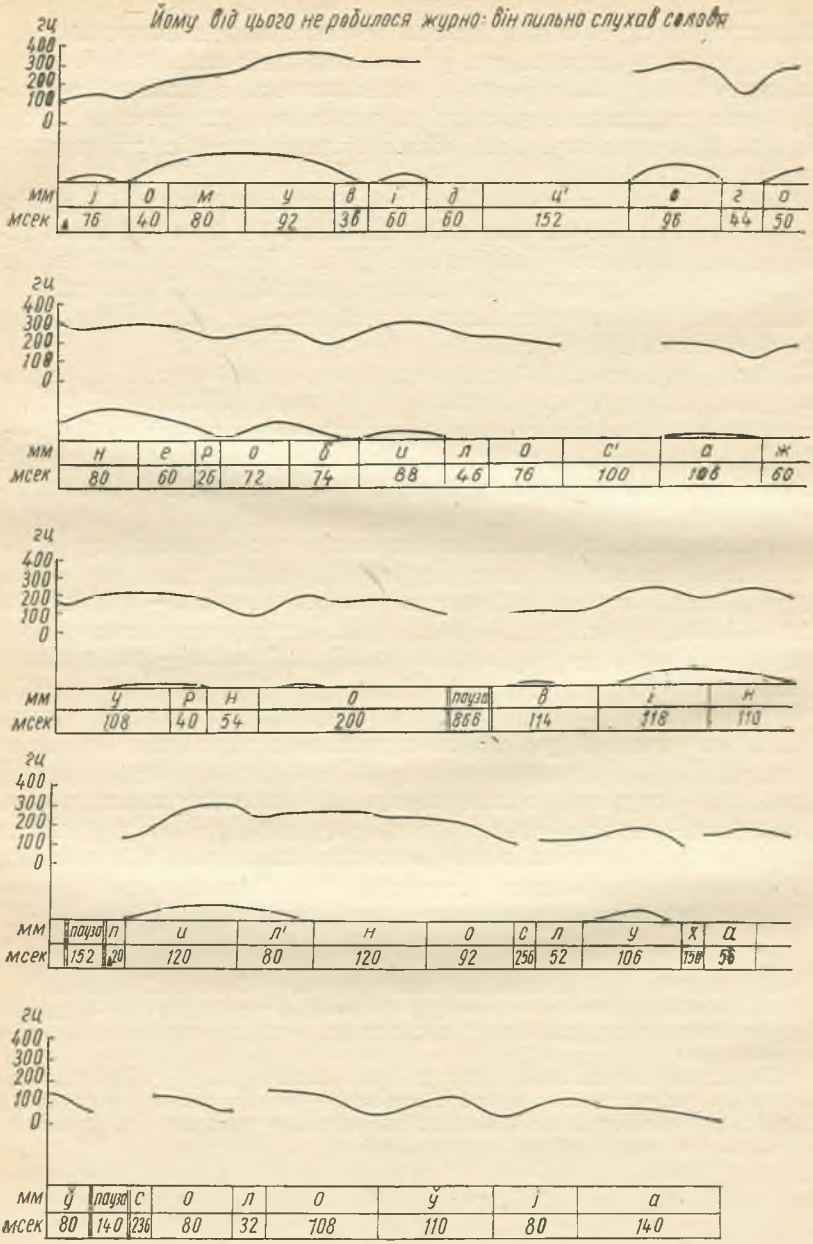
Йому від цього не робилося журно: він пильно слухав соловея
гц
400
300
200
100
0
мм
мсек
j О м у в і д ц' е г о
76 40 80 92 36 60 60 152 96 44 50
н е р о б и л о с' а ж
80 60 26 72 74 88 46 76 100 106 60
у р н о пауза в і н
108 40 54 200 866 114 118 110
пауза п и л' н о с л у х а
152 20 120 80 120 92 256 52 106 156 56
ў пауза с о л о ў j а
80 140 236 80 32 108 110 80 140

Рис. 1.

Йому від цього не робилося журно і він пильно слухав солов'я

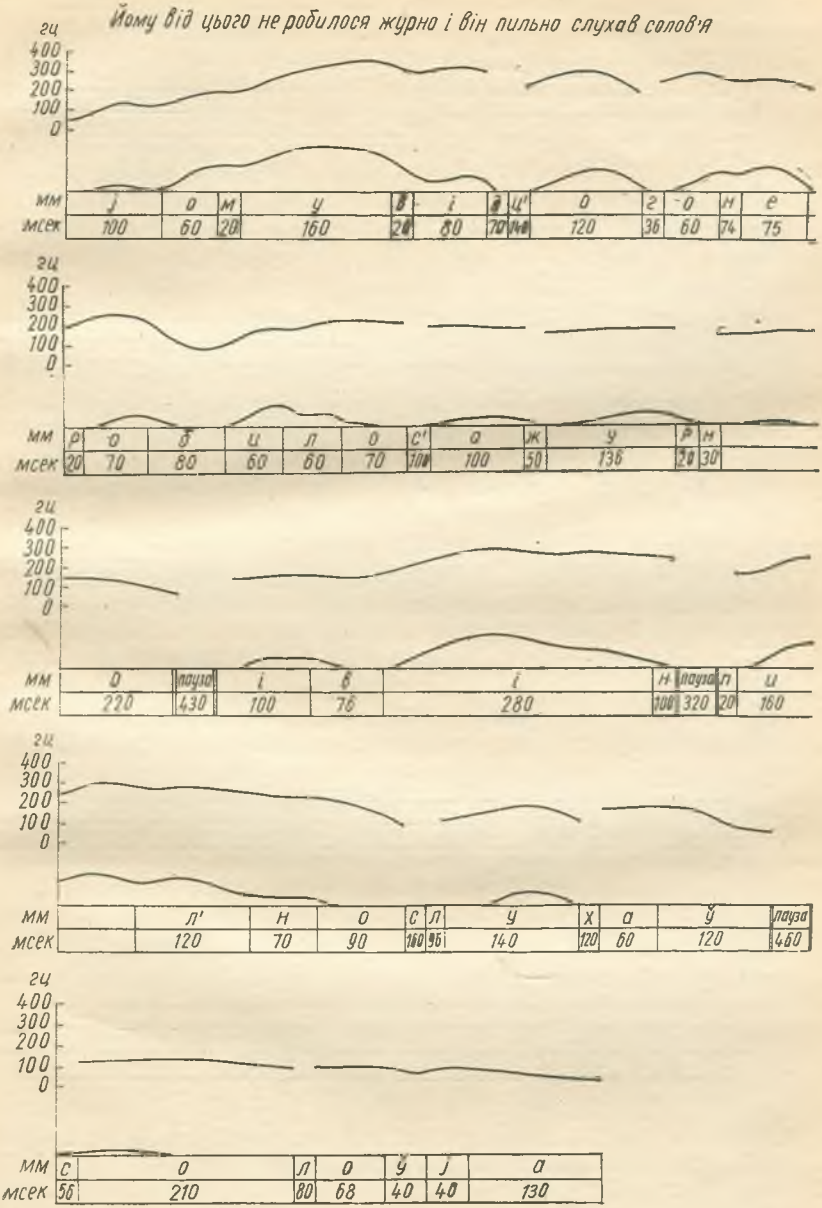

Рис. 2.

Йому від цього не робилося журно, бо він пильно слухав солов'я

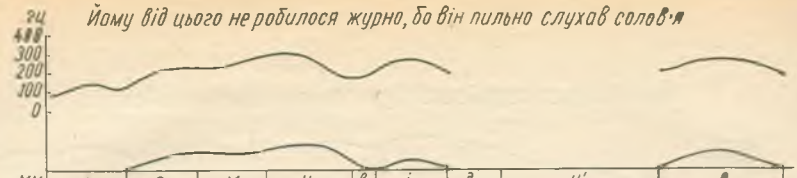

мм	j	о	м	у	в	і	д	и'	в
мсек	86	74	72	90	24	74	56	164	120

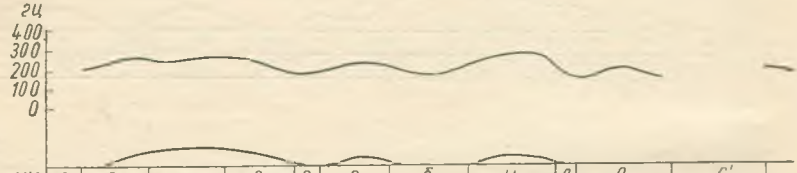

мм	г	о	н	е	р	о	б	и	л	о	с'
мсек	48	68	80	74	24	72	80	94	18	100	98

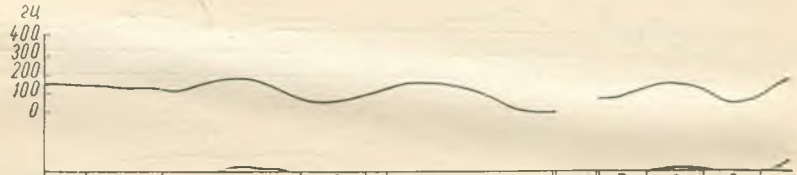

мм	а	ж	у	р	н	о	пауза	б	о	в
мсек	80	80	144	68	20	176	506	50	60	60

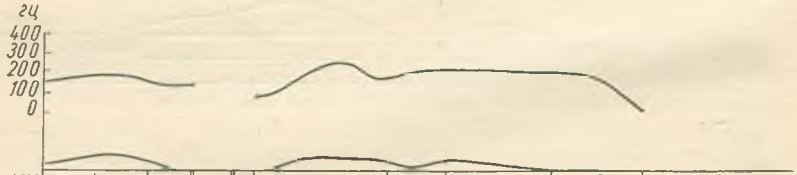

мм	і	н	пауза	п	и	л'	н	о	с
мсек	140	50	126	20	140	60	110	96	192

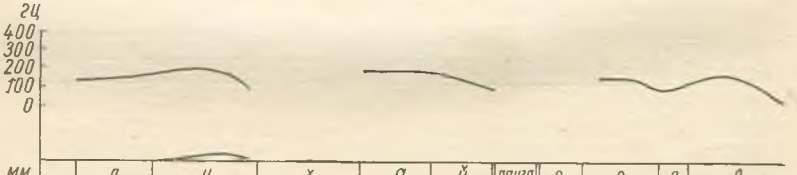

мм		л	у	х	а	ў	пауза	с	о	л	о
мсек		80	110	108	74	68	416	48	80	32	108

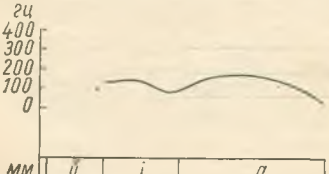

мм	ў	j	а
мсек	60	80	154

Рис. 3.

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З ОДНОТИПНИМИ ЧАСТИНАМИ

Безсполучникові складні речення з однотипними частинами виявляють у своїй структурі координативні зв'язки трьох різновидів: єднальні, зіставні й зіставно-протиставні.

Безсполучникові складні речення єднального різновиду утворюються різними засобами поєднання простих самостійних речень в єдину одиницю висловлення.

Прості речення, що стають складовими частинами безсполучникового речення, можуть зберігати відносну комунікативну самостійність, об'єднуючись в єдиному висловленні не на грунті єдності внутрішньо-синтаксичних і змістових відношень між ними, а на грунті єдності надфразного змісту. Так утворюються єднальні власне безсполучникові складні речення незамкненого ряду (двочленні і багаточленні). Ці речення виражають одночасність подій, переважно із значенням констатації. Одночасність може проявлятися в тій самій (для складових частин речення) часовій площині: або теперішнього часу, або минулого (док. чи недок. виду), або майбутнього (док. чи недок. виду), а також — при вираженні несумісності дій — в різних часових площинах. Напр.: «Сонце, піднімаючись вгору, привітно сяє-гріє, вітерок легенький дише, жайворонки, в'ючись над дорогою, щебечуть, там, у темному лісочку, кують зозулі» (П. Мирний); «Сонце сховалось за зелені хмари, з полудня вітер повіяв, зробилась одлига» (П. Мирний); «Тут переміниться все через три роки, таким невпізнаним ми зробимо весь цей край» (О. Довженко).

Такі конструкції становлять незамкнений ряд і завершуються, за задумом автора, вичерпністю опису. Відносну замкненість мають ті єднальні безсполучникові речення, в яких наявний нібито один об'єкт зображення; зв'язок складових частин речення виражений у них через співвідносні займенники. Напр.: «Веселі діти йдуть до школи, їх голосів дзвенить прибій» (В. Сосюра); «Долиною туман тече, Не чути плеску хвиль його» (Д. Павличко); «Мої пісні народила воля, Я тільки кров'ю їх скропив» (М. Терещенко); «Він до кожного мав свій підхід і слово, ним чоловік нікого не страхав, не погрожував» (М. Стельмах).

Єднальні безсполучникові речення, що виражають у складових частинах одночасність дій або станів, поширені в художньо-белетристичному мовленні; переважно у поетичних описах вони можуть становити ряд номінативних речень. Пор.: «Дивний сон... Якісь палати, Лицар в зброї на коні... Ліс такий страшний, таємний... Поле... Море вдалині» (О. Олесь).

Для єднальних безсполучникових речень із значенням одночасності дій або станів у складових частинах, особливо тих, які становлять відкритий, незамкнений ряд, властива інтонація переліку, що є важливим синтаксичним засобом їх граматичної оформленості. Ці речення становлять тип власне безсполучнико-

вих конструкцій і не зіставляються із сполучниковими складносурядними реченнями.

Інший спосіб сполучення простих речень у єднальне безсполучникове наявний у тих конструкціях, у яких прості речення об'єднуються не на грунті змістових відношень надфразного характеру, а на грунті відтінків значень самих поєднувальних частин. Ці семантичні відношення не мають чіткого синтаксичного вираження, тому важко піддаються граматичній типізації. Формальною ознакою таких єднальних безсполучникових речень є непоширеність, замкненість конструкції і можливість перетворення її в сурядну сполучникову форму. Пор., напр.: «Мозок працює тепер нормально, скепсис мій розтанув у розумінні вселюдського» (Ю. Яновський) — «Мозок працює тепер нормально, (і) скепсис мій разтанув у розумінні вселюдського»; «Левко сідає на санчата, навколо нього теплим вінком збивається молодь» (М. Стельмах) — «Левко сідає на санчата, (і) навколо нього теплим вінком збивається молодь».

Єднальні безсполучникові речення цього різновиду переважно виражають не одночасність подій, а їх послідовність з відтінками значень причиново-наслідкової залежності (пор. власне безсполучникові причиново-наслідкові речення, які не можуть зіставлятися із складносурядними). Від власне безсполучникових причиново-наслідкових речень ці конструкції відрізняє перелічувальна інтонація.

Ще інший різновид єднальних безсполучникових речень виникає при сполученні простих речень з лексично вираженою послідовністю дій у часі, але без будь-яких відтінків причиново-наслідкової залежності. Пор.: «Надворі розкотився перший вал грому, потім ще й ще раз я мимоволі прислухався до могутньої симфонії неба» (Ю. Яновський).

Зіставлення і протиставлення як способи зв'язку однорідних частин висловлення пов'язані завжди з образністю, експресією мовлення, тому безсполучникові складні речення, що їх виражають,— це конструкції художнього народнопоетичного й літературно-белетристичного мовлення.

Значення зіставлення мають різноманітні безсполучникові порівняльні конструкції, протиставні значення — лише конструкції з контрастним порівнянням.

Приклади зіставних конструкцій: «Повився луг отавою, робота чесна — славою» (М. Стельмах); «Гомін радісний, бадьорий на колгоспному дворі — то дівчата наші в поле виряджають трактори» (Нар. творч.). У поетичному мовленні безсполучникові зіставні конструкції поширені як художні форми вислову без яскравих значень порівняння, а лише як форми образного паралелізму. Пор: «Літа орел, літа сизий попід небесами, Гуля Максим, гуля батько степами, лісами. Ой літає орел сизий, а за ним орлята, Гуля Максим, гуля батько, а за ним хлоп'ята» (Т. Шев-

ченко); «Конем так — поїхати куди, прогулятися, волом — робити» (П. Мирний).

Приклади протиставних конструкцій: «То не хмара — біла пташка хмарою спустилась» (Т. Шевченко); «Літо дбає, зима поїдає» (Нар. творч.); «Пан гуляв у себе в замку, У ярмі стогнали люди» (Л. Українка).

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ З РІЗНОТИПНИМИ ЧАСТИНАМИ

До цієї групи безсполучникових складних речень належать конструкції з семантичними стосунками причиново-наслідкового, умовного, умовно-часового і пояснювального характеру.

Діалектичний характер причиново-наслідкової залежності (діалектична єдність причини і наслідку) зумовлює загальну структурну ознаку безсполучникових речень цих відношень: їх переважну здатність до транспозиції складових частин. Пор.: «Машина не заводилась: бачок був порожнім» (Ю. Яновський) — «Бачок був порожнім — машина не заводилась».

Безсполучникові речення причинові (перша складова частина речення —наслідкова) й безсполучникові речення наслідкові (перша складова частина речення причинова) об'єднуються в одному типі: безсполучникових речень причиново-наслідкових відношень.

Безсполучникові причиново-наслідкові речення позначаються трьома типами напрямку залежності між складовими частинами: причина → наслідок: «Батько наш був дуже добрий: жалував він нас обох рівно» (М. Вовчок); «У голосі його звучала якась струна — дівчина хлипнула» (А. Головко); «Грюкнув кулак по столу — підстрибнув ніж на піваршина» (О. Довженко); «Йому досадно й соромно: він не хотів би тепер стріватись з Наталею» (С. Васильченко); наслідок → причина: «Не жди сподіваної волі: вона заснула» (Т. Шевченко); «Не прочитає заголовка: кров залила обличчя» (А. Головко); причина ↔ наслідок: «Стою і з місця не зворухнуся — задивилась» (М. Вовчок); «В такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо» (М. Стельмах).

Безсполучникові речення з яскраво вираженим типом залежності між складовими частинами (причинова → наслідкова або наслідкова → причинова) здебільшого можуть вільно перетворюватися, міняючи позиції складових частин, і при цьому не порушується причиново-наслідкове значення виражених у реченні відношень.

Безсполучникові речення, у яких тип залежності між складовими частинами невиразний (причина ↔ наслідок), не допускають перестановки складових частин; це переважно безсполучникові речення пояснювального причиново-наслідкового значення.

Позиції груп підмета й присудка не виявляють якоїсь своєрідності в аналізованій групі речень. Можна робити будь-які перестановки груп підмета й присудка, і від цього не буде змінюватися характер залежності між складовими частинами речень. Отже, позиції груп підмета й присудка не стосуються безпосередньо до граматичної моделі причиново-наслідкових безсполучникових речень.

Безсполучникові речення цього типу бувають односуб'єктними (при наявності одного підмета для обох складових частин) і двосуб'єктними (при наявності різних підметів у складових частинах речень).

Приклади односуб'єктних конструкцій: «Він мені допоможе: сміливіший від інших» (І. Тобілевич); «Коло самої греблі взяв ліворуч: він хотів на самоті побродити полями» (М. Стельмах); «Скочив на тачанку, помчав у степ: він залишився тут партизанити» (О. Гончар); «Хлопець рушив в далеку путь: він почув про партизанів» (Ю. Яновський). Приклади двосуб'єктних конструкцій: «Балакай та й оглядайся: і слово не полова, і воно велику вагу має» (П. Мирний); «Не бійся — я обороню тебе» (С. Васильченко); «Наздогнати не міг: я летів як на крилах» (Ю. Яновський); «Здригалася глухо земля: у сусідів била важка артилерія» (Ю. Яновський).

Односуб'єктними є переважно такі безсполучникові речення, у яких причиново-наслідкова залежність виражена у формі пояснення. Односуб'єктність у цій групі речень може ускладнюватись формами пасиву або безособовими в одній з частин речення. Пор.: «У такі ночі довго хвилюється серце косаря: йому згадується літо» (М. Стельмах) — «У такі ночі довго хвилюється серце косаря: він згадує літо»; «Його доглядали ретельно: він був першим у родині мужчиною» (Ю. Яновський) — «Він був доглянутий ретельно: (він) був першим у родині мужчиною».

Однією з суттєвих рис структури безсполучникових речень цього різновиду є видо-часова узгодженість форм присудків. Вона проявляється переважно в таких формах:

1) теперішній час — теперішній час: «Цигарку не можу скрутити — руки дрижать» (О. Гончар); «Амур сторона багата: землі тої неомірно» (П. Мирний);

2) майбутній час — теперішній час: «Не зможеш мене прогнати — я тобі не вівця» (І. Тобілевич); «Він зразу виходить на перше місце: без нього ніщо не зробиться» (С. Васильченко);

3) минулий (док. або недок.) час — минулий (док. або недок.) час: «Зубожів мій брат: хліб не вродив» (М. Вовчок); «Шлях у місто мені вже знайомий був: кілька раз з дядьком і дядиною їздила у ярмарок» (П. Мирний).

Безсполучникові речення, у яких нечітко виражена причиново-наслідкова залежність між складовими частинами (вони є переважно односуб'єктними й не допускають вільних позицій складових частин), мають і неузгоджені видо-часові форми присуд-

ків, наприклад теперішній час — минулий час: «Додому солдат їде — відслужився»; «Їй не хочеться жити, зневажено в ній все» (О. Довженко).

Двосуб'єктні безсполучникові причиново-наслідкові речення, які допускають зміну позицій складових частин, легко перетворюються в сполучникові форми: до них можна (у кожному конкретному випадку) застосовувати перетворення: або приєднання причинової частини за допомогою сполучників *бо, тому що,* або наслідкової — за допомогою сполучних слів *так що.*

Односуб'єктні речення з причиново-наслідковою залежністю є власне безсполучниковими, не зіставлюваними із складнопідрядними сполучниковими реченнями.

Умовні безсполучникові речення є більш сталими (у порівнянні з реченнями причиново-наслідкових відношень) структурами, тому що вони відображають більш стійкий і виразний тип залежності: умова детермінує обумовлювану дію. Це пояснює неможливість вільних позицій обумовлюючої й обумовлюваної частин речення.

В умовно-результативних безсполучникових реченнях одна або обидві складові частини можуть бути неповними безсуб'єктними — становити групу присудка. Зважаючи на характер складових частин речень щодо наявності груп підмета й присудка та їх позицій, безсполучникові складні речення умовних відношень поділяються на три групи:

1) речення, в яких обидві складові частини формально безсуб'єктні, напр.: «Працюватимеш вволю — матимеш долю» (Нар. творч.);

2) речення, в яких одна із складових частин безсуб'єктна (з різними їх позиціями у реченні), напр.: «Будеш сіяти з сумом — вродить печаль» (М. Стельмах); «Людство не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра» (О. Гончар).;

3) речення, у яких обидві складові частини є двосуб'єктними (з групами підмета й присудка у складових частинах речення), напр.: «Не заглянув би я в кімнату — курилась би досі школа» (С. Васильченко).

Безсполучникові речення першої групи є типовими структурами розмовного, діалогічного мовлення, а також конструкціями, що виражають узагальнено-особові сентенції. Це продуктивний тип структур у народних прислів'ях і приказках. Напр.: «Здобудеш освіту — побачиш більше світу» (Нар. творч.); «Послухай їх — опинишся в біді» (Ю. Яновський); «Найнявсь робити — значить роби» (О. Копиленко); «Служив би правді — дорожив би честю» (Ю. Мокрієв).

Співвідношення форм способів дієслів-присудків у складових частинах речень вказують на співвідносність цих структур із сполучниковими реченнями. Безсполучникові речення із типом співвідношення «наказовий спосіб — дійсний спосіб» трансформуються у сполучникові складносурядні структури (пор.: «По-

слухай їх — (і) опинишся в біді»). Всі інші різновиди безсполучникових умовно-результативних речень першої групи можуть зіставлятися із складнопідрядними реченнями, що виражають той же тип залежності між складовими частинами.

Безсполучникові умовні речення другої групи, у яких одна із складових частин має лише групу присудка, не виявляють послідовної тенденції до паралелізму членів речення, хоча препозиція груп присудка в обох складових частинах посилює безсполучникову модель речення. Препозиція підметової групи (в одній складовій частині) робить тип безсполучникового речення не яскраво вираженим: речення може сприйматися і як часово-умовне. Пор.: «Побачиш вночі небо в пожежах — все закипає отут» (О. Гончар).

У характері умовної залежності між складовими частинами речень, друга з яких безсуб'єктна, виявляється одноплановість вираження цієї залежності: в обох частинах речення дія приписується одному, спільному для обох складових частин речення суб'єктові; у кожному з безсполучникових речень цієї групи наявні анафоричні займенники в другій частині речення; пор.: «Людство не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра» (О. Гончар).

Безсполучникові речення, у яких обидві складові частини мають групи підмета й присудка, є найменш тривким типом безсполучникових речень, тому що в них можуть об'єднуватися і сурядні конструкції, що, як відомо, також вживаються для вираження детермінованої послідовності подій у часі; пор.: «Підпільники подадуть голос — все стане на своє місце» (Ю. Яновський). Як правило, безсполучникові речення цього різновиду виражають часово-умовну залежність [1], напр.: «Навіки склеплятьcя твої очі — навіки уста мої замкнуться» (С. Васильченко).

Нездатність до перетворення в сполучникові сурядні форми, як наприклад, речень першої й другої груп (зокрема тих, у яких друга складова частина безсуб'єктна) є основною ознакою безсполучникових умовно-результативних речень як підрядних структур; вони можуть розглядатися як граматичні паралелі до складнопідрядних сполучникових форм на вираження умовної залежності. Можливість перетворення тієї самої форми безсполучникового речення у сурядну й підрядну (в залежності від

---

[1] Власне часові безсполучникові речення, як тип складних речень, є типом нетривким і послідовно не вираженим у мові, малопродуктивним і в розмовному мовленні; ці речення зрідка можуть уживатися в художньо-белетристичному стилі, переважно поетичному:

В північний час ударить грім
в небес широку стелю,
тривога ввійде в рідний дім,
шепне: — Вдягай шинелю

(А. Малишко).

конкретної ситуації мовлення) підтверджує поліфункціональність безсполучникових типів складних речень.

Семантичний зв'язок пояснення неоднорідний, тому безсполучникові речення цієї групи є різноманітними і щодо значення, і щодо форми. Їх об'єднує лише синтаксична функція пояснювальної частини речення: або як члена речення головної частини, або як пояснення головної частини в цілому. Розрізняються такі відношення між складовими частинами безсполучникових пояснювальних речень:

1) пояснююча частина є підметом головної частини речення;

2) пояснювально-об'єктні відношення (у тому числі й у конструкціях типу непрямого мовлення);

3) пояснювально-атрибутивні відношення (у тому числі й значення порівняльно-атрибутивні, способу та міри, ступеня дії);

4) пояснювально-причинові відношення;

5) пояснювально-приєднувальні відношення.

Безсполучникові речення, в яких пояснююча частина виступає у функції підмета, є синтаксично синонімічними до складнопідрядних речень з підрядними підметовими. Вони вживаються, як і відповідні складнопідрядні, при неповних реченнях з присудками — відносно безособовими дієсловами. Напр.: «Мені здається: твої очі в мою душу світять з вишини» (В. Сосюра); «Мені снилося: червоні рожі пломеніли в промені злотистім» (Л. Українка); «І справді сталось, як казали: вода зійшла, колеса стали» (Л. Глібов).

Значно поширенішими у мовленні (усному й писемному) є безсполучникові речення з пояснювально-об'єктними відношеннями між складовими частинами. В усному мовленні часто вживаються безсполучникові речення, в яких пояснююча частина є розгорнутим додатком до головної частини речення. Такі конструкції виступають як синтаксичні варіанти до складнопідрядних речень з підрядними додатковими. Напр.: «Бачив — пішли дорогою» (А. Головко); «Марія ворухнула коромислами брів і повернулась — знала: він дивиться» (А. Головко); Стало видно: стоять люди, обірвані, змарнілі» (С. Васильченко); «Гляну: а небо — як ти» (В. Сосюра); «Зазирнув — щось горить» (С. Васильченко).

Конструкції типу непрямого мовлення у складі безсполучникових складних речень з пояснювально-об'єктними відношеннями поширені в художньо-белетристичному мовленні. Напр.: «Пригадуєш у Тургенєва: перше кохання як вранішня роса» (Л. Дмитерко); «Щаслива людина, розряджаючи останню бомбу в сонячний день перемоги, скаже: це був останній кошмар на землі» (О. Гончар); «Було думка проповзла: може, й вона десь боса отак на морозі» (А. Головко).

При вираженні пояснювально-атрибутивних зв'язків друга частина безсполучникового речення уточнює, пояснює означен-

ня у головній частині речення або є розгорнутим означенням. В означально-порівняльних безсполучникових реченнях, як правило, пояснююча частина є виразом порівняння — прямого називання. Напр.: «Летять по полю білі коні — вітрів січневих табуни» (Д. Павличко). Пояснювально-атрибутивні зв'язки у безсполучникових реченнях можуть виражати й спосіб чи міру прояву ознаки (такі конструкції у безсполучниковій формі поширені менше, ніж означально-порівняльні). Пор.: «Сонце заливало кімнату — було повно світу в ній» (Л. Первомайський); «А там, за вікном, надворі світу-світу — аж дивитись боляче» (П. Мирний).

Пояснювальні зв'язки причиново-наслідкових значень у безсполучникових складних реченнях синтаксично виражені нечітко. Це конструкції власне пояснювального значення; відмінність їх від безсполучникових причиново-наслідкових речень полягає в тому, що тут не можлива підстановка підрядних причинових сполучників. Напр.: «Хвилювання на морі зменшилося: зникли білі баранці» (М. Трублаїні). Такі конструкції щільно змикаються з безсполучниковими приєднувальними реченнями, в яких пояснювальна частина доповнює зміст головної без виразних значеннєвих відношень: Пор.: «Свічка зовсім погоріла: довгий гніт, наче палець, виглядає з синьої горошини світу і туманить і без того сумні померки хати» (П. Мирний); «На небі схоплювалися зорі: блискучі і ясні, вони так і вистилали все небо, мов хто висипав їх з коша» (П. Мирний); «Після денної спеки враз війнуло вітром, зашумів ліс, магнієво зблиснуло небо, розламуючись у бомбових ударах грому — розгулялась справжня горобина ніч» (О. Гончар).

Речення з пояснювальними причиново-наслідковими зв'язками між складовими частинами, а також приєднувальні конструкції є власне безсполучниковими.

Інтонаційна будова безсполучникових речень причиново-наслідкових відношень позначається неоднорідним виявом руху основного тону (щодо лінії основного тону відповідно у двох складових частинах речення, а також частотного інтервалу через паузу). Він може бути: 1) низхідно-висхідним, 2) висхідно-низхідним або 3) симетричним, тобто рівним (неперервним). Останнє властиве реченням з яскраво вираженими причиново-наслідковими відношеннями типу «Защебетав соловейко — пішла луна гаєм» (Т. Шевченко). Пор. рис. 4.

Пауза на місці сполучника у безсполучникових причиново-наслідкових реченнях або напружена (з контрастним інтервалом) або ненапружена (при симетричному вияві руху основного тону) (див. рис. 4). Паузи бувають різними щодо часокількості. Виразно довші паузи в реченнях, що мають характер причиново-наслідкового пояснення. Пор. у реченні типу «Микола пізнавав дівчину й не пізнав: вона була не вербівська» (І. Нечуй-Левицький).

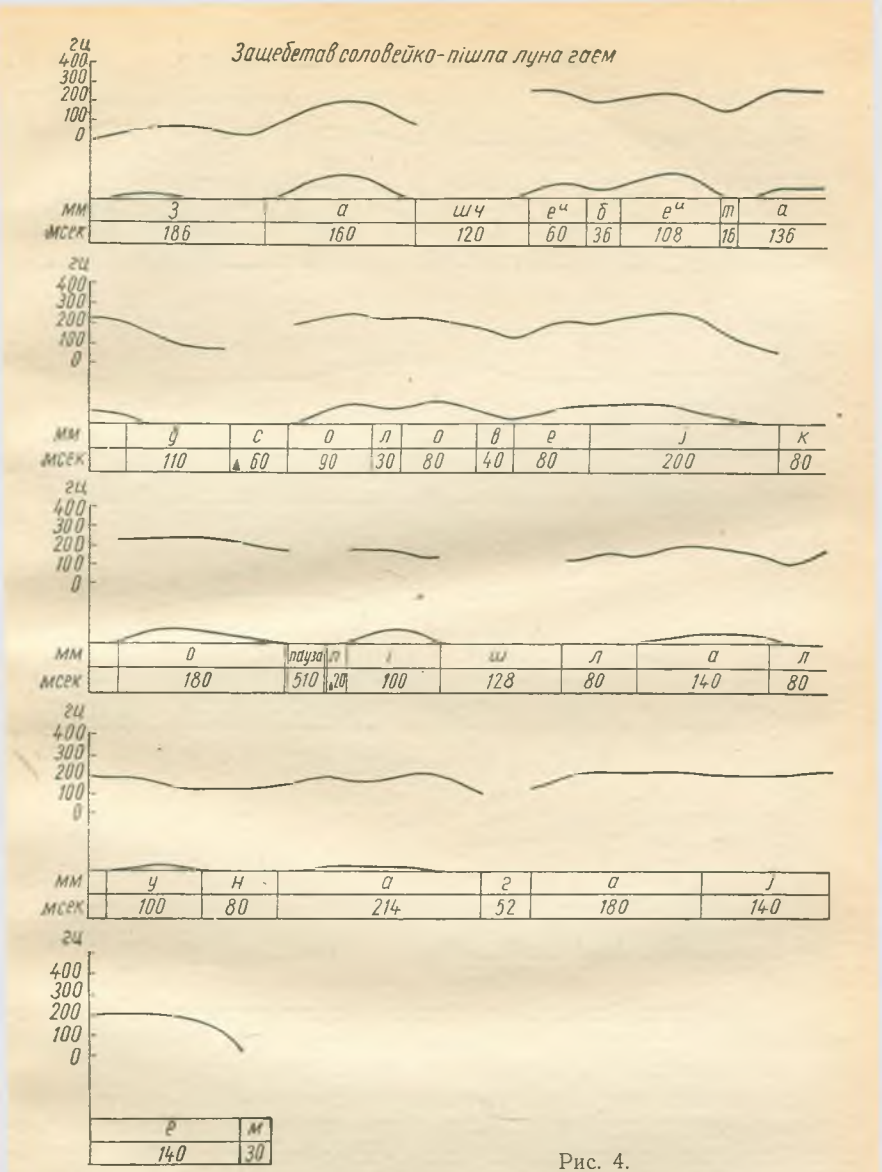

Рис. 4.

Темпові характеристики складових частин безсполучникових причиново-наслідкових речень не виявляють певних закономірностей, як і частотні діапазони (між найвищими точками — вершинами інтонації в обох частинах речення), тобто в одних групах речень темп вимови першої частини більший, в інших — навпаки; так само інтонаційна вершина речення може бути в будь-якій із частин речення.

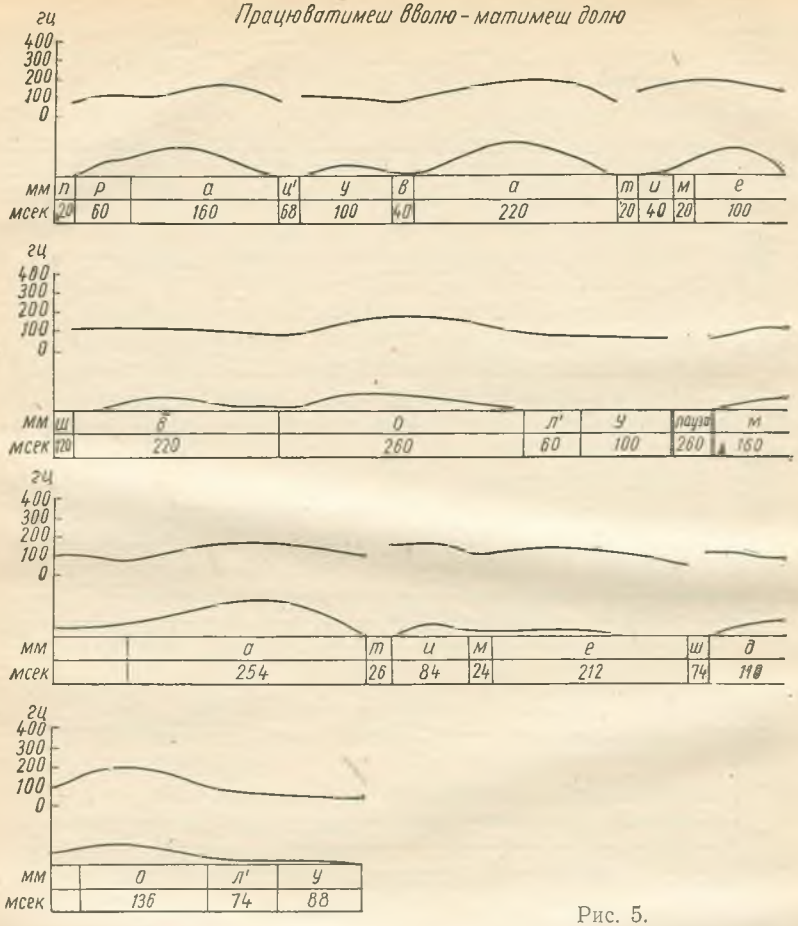

Рис. 5.

Таким чином, інтонаційні ознаки безсполучникових причиново-наслідкових речень вказують на нетривкість їх інтонаційних типів, що виявляє їх потенційну багатофункціональність.

Інтонаційні структури умовних безсполучникових речень (як і часово-умовних) позначаються переважно симетричним частотним інтервалом через паузу на місці з'єднання складових частин речення. Отже, пауза в цих реченнях послідовно напруженіша, ніж у реченнях причиново-наслідкових (пор. у реченні: «Працюватимеш вволю — матимеш долю» — рис. 5). Закономірно повільнішою (за середнім темпом вимови — часокількістю тривання складу) виявляється перша частина речення; частотні діапазони послідовно вищі також у першій частині речення (пор. у часово-умовному безсполучниковому реченні типу «Було поведе очима — боялись усі» — рис. 6). Вершини інтона-

Було поведе очима - боялись усі

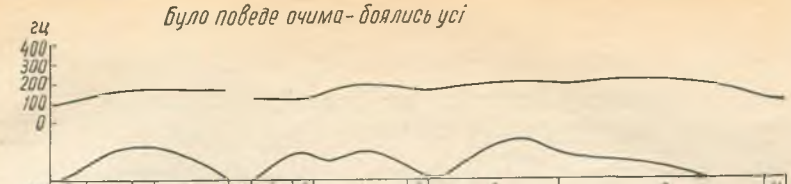

мм	б	у	л	о	п	о	в	е	д	е	о	ч
мсек	40	50	20	80	▲14	46	20	100	20	140	220	20

мм	ц	м	а	пауза	б	о	j	а
мсек	190	80	140	574	▲60	80	28	148

мм	л	и	с'	у	с	і
мсек	40	60	150	80	134	116

Рис. 6.

І він усе розуміє - славний хлопець

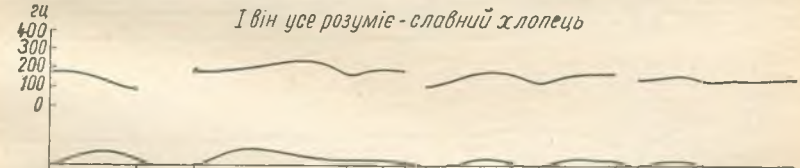

мм	і	в	і	н	у	с	е	р	о	з	у	м
мсек	92	▲60	160	40	20	100	88	30	80	90	70	80

мм	і	j	е	пауза	с	л	а	д	н	и	j	х
мсек	70	60	120	740	▲50	46	68	40	40	38	180	140

мм	л	о	п	е	ц'
мсек	99	120	40	80	40

Рис. 7.

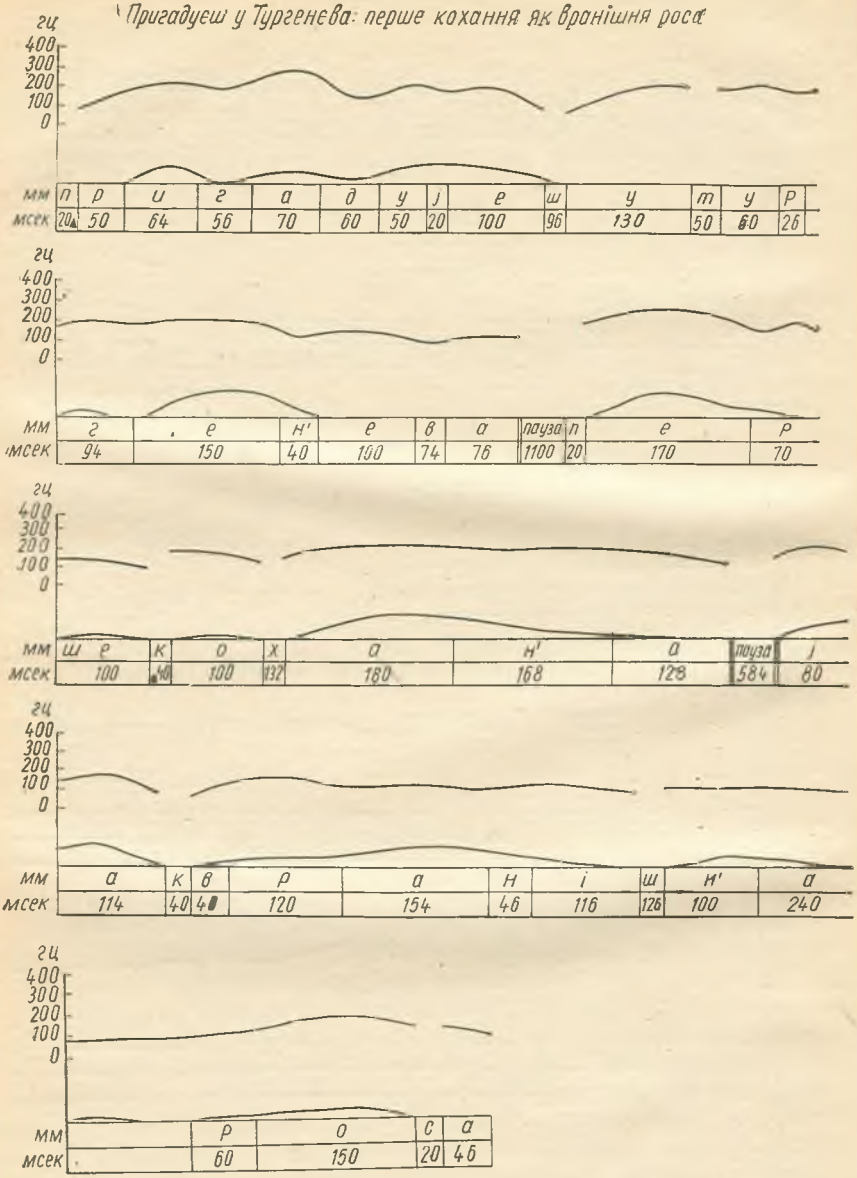
Пригадуєш у Тургенєва: перше кохання як вранішня роса
гц
400
300
200
100
0
мм п р и г а д у ј е ш у т у Р
мсек 20 50 64 56 70 60 50 20 100 96 130 50 60 26
гц
400
300
200
100
0
мм г е н' е в а пауза п е р
мсек 94 150 40 100 74 76 1100 20 170 70
гц
400
300
200
100
0
мм ш е к о х а н' а пауза ј
мсек 100 40 100 132 180 168 128 584 80
гц
400
300
200
100
0
мм а к в р а н і ш н' а
мсек 114 40 40 120 154 46 116 126 100 240
гц
400
300
200
100
0
мм р о с а
мсек 60 150 20 46

Рис. 8.

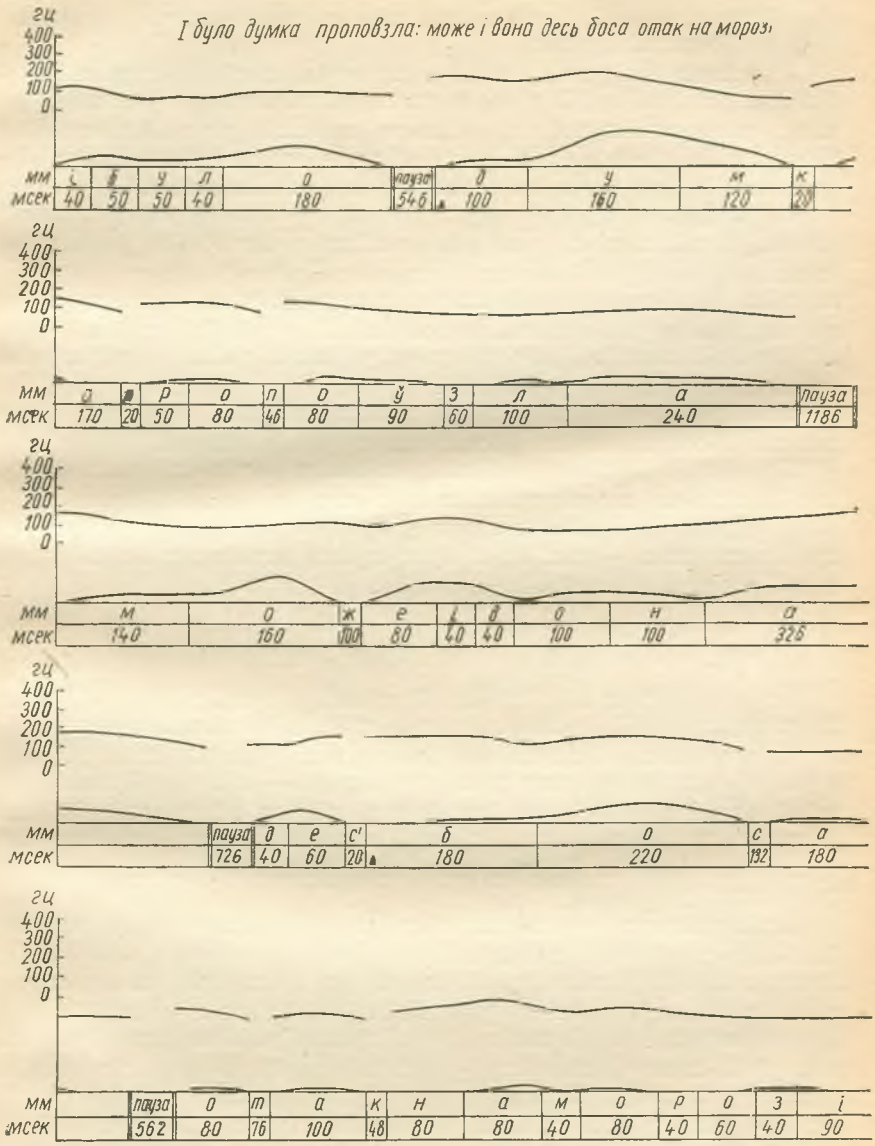
І було думка проповзла: може і вона десь боса отак на морозі
гц
400
300
200
100
0
мм і б у л о пауза о у м к
мсек 40 50 50 40 180 546 100 160 120 20
гц
400
300
200
100
0
мм о р о п о ў з л а пауза
мсек 170 20 50 80 46 80 90 60 100 240 1186
гц
400
300
200
100
0
мм м о ж е і д о н а
мсек 140 160 100 80 40 40 100 100 326
гц
400
300
200
100
0
мм пауза д е с' б о с а
мсек 726 40 60 20 180 220 132 180
гц
400
300
200
100
0
мм пауза о т а к н а м о р о з і
мсек 562 80 76 100 48 80 80 40 80 40 60 40 90

Рис. 9.

ційного виділення припадають на присудки зіставлюваних частин речення (рис. 5, 6). Обумовлююча частина речення вимовляється повільнішим темпом, але голосом вищої тональності й сили; обумовлювана частина має нижчу тональність, хоч темпорально більш напружена.

Акцентування уваги на обумовлюючій частині речення, інтонаційна виділеність її є ознакою безсполучникових умовних речень; отже, в них спостерігаються стійкіші риси інтонаційної будови, що зумовлюється однозначним характером самого відношення: можливістю чи неможливістю здійснення дії.

Інтонаційна будова безсполучникових речень пояснювального типу позначається низхідно-висхідним частотним інтервалом через паузу; пауза помітно протяжна. Протяжність пауз зумовлена настановами на сприймання пояснювальної частини речення, яку треба увиразнити, бо змістові відношення між частинами речення виражені нечітко (пор. у реченні: «І він усе розуміє: славний хлопець» — рис. 6 і 7).

Послідовно протяжні паузи також властиві реченням пояснювально-об'єктним та пояснювально-атрибутивним.

Протяжність пауз у безсполучникових реченнях пояснювальних відношень є найвиразнішою рисою їх інтонаційної будови (пор. у реченнях: «Пригадуєш у Тургенєва: перше кохання як вранішня роса» — рис. 8; «І було думка поповзла: може і вона десь боса отак на морозі» — рис. 9).

Засоби передачі чужого мовлення

До найтиповіших засобів передачі чужого мовлення належать конструкції, що за усталеною традицією називаються прямою мовою. У складі цих конструкцій виділяються дві відмінні з функціонального погляду частини — так звані слова автора, що належать тому, хто цитує або ж відповідним чином коментує чуже мовлення, і власне чуже мовлення, передане без будь-яких змін, із збереженням властивих йому емоційно-модальних характеристик.

Слова автора з синтаксичного погляду можуть оформлятися як простим, так і складним реченням, що стоїть у препозиції, інтерпозиції або постпозиції щодо тих синтаксичних конструкцій, якими передається чуже мовлення. Напр.: «Тоді комісар Лука Гетьман, підбігши саме на промову лейтенанта Орлюка, взяв собі слово й сказав: — Ой, лейтенанте Орлюк, до чого ж невірні твої слова! Освічена, я бачу, ти людина й хоробра, інакше не було б у тебе орденів Червоного Прапора, і Батьківщину ти любиш, і крові за неї пролив немало, та говориш ти невірно» (О. Довженко); «— Чого ти така сьогодні, Лялю? — звернула на неї увагу Ільєвська, яка завжди звикла бачити Лялю з одвертим усміхненим обличчям, привітним до всіх.— Наче привезена... Від людей одвертаєшся» (О. Гончар); « — Давиде, чуєш,

Давиде, вставай! Уже ранок! — гуде її глибоке контральто, і навколо дівчини аж до горища оживає холодне повітря» (М. Стельмах).

Чуже мовлення може відтворюватися одним (простим або складним) реченням, а також не визначеною з кількісного погляду групою найрізноманітніших щодо внутрішньо-синтаксичної структури речень.

Така синтаксична специфіка слів автора і дослівно переданого чужого мовлення не дає ніяких підстав для об'єднання їх у межах безсполучникового складного речення. Зв'язок між конструкціями, вживаними для передачі слів автора і відтворення чужого мовлення, виходить за межі синтаксису речення.

Слова автора і речення, що безпосередньо відтворюють чуже мовлення, перебувають не у граматичному, а у загально-змістовому зв'язку. Змістовий зв'язок випливає насамперед з того факту, що у складі слів автора, як правило, наявні дієслова на позначення процесів мовлення або мислення, які обов'язково потребують конкретизації свого значення, тобто поширення іншими повнозначно-лексичними одиницями з об'єктним значенням (у межах простого речення) або ж підрядними реченнями з об'єктним значенням (у межах складного речення). До групи дієслів, якими вводиться або коментується чуже мовлення, належать зокрема: *говорити, казати, повідомляти, оголошувати, наказувати, покликати, натякати, вітати, оголошувати, признаватися, розуміти, доводити, вирішувати, наголошувати, розуміти, пам'ятати, згадувати, зазначати, підкреслювати* тощо.

У зазначеному змістовому зв'язку між словами автора і реченнями, що відтворюють чуже мовлення, закладена можливість структурно-функціональних перетворень, кінцевим результатом яких є конструкції з репродукованим, непрямо відтвореним чужим мовленням. З синтаксичного погляду вони становлять собою складнопідрядні речення з підрядними додатковими або підметовими, в основі головної і підрядної частини яких лежать відповідно слова автора і чуже мовлення. Напр.: «Костеві доповіли, що під корпусом затонулого судна вже продуто відповідні колодязі для просування стальних рушників, налагоджені для затоплення циліндричні понтони,— вони ляжуть на дно по обидва боки судна, до них причеплять кінці рушників і напомпують повітря в понтони, щоб підіймання було повільне й рівномірне. Кость вислухав і запитав водолаза, чи не пробував той пролазити до середини судна. Водолаз поскаржився, що там усе замулене й заржавіле, сам нечистий дверей не відірве» (Ю. Яновський).

У складнопідрядних реченнях, співвідносних з конструкціями, вживаними для прямого відтворення чужого мовлення, застосовуються підрядні сполучники і підрядно-питальні слова. Вживання відповідного сполучника або підрядно-питального

слова у кожному конкретному випадку залежить від різновиду модальності, властивого синтаксичній конструкції, якою передається чуже мовлення. Так, якщо складнопідрядне речення непрямо відтворює чуже мовлення, якому з зовнішньо-синтаксичного погляду властива розповідна модальність, то засобами граматичного зв'язку між складовими частинами його виступають сполучник *що* або підрядно-питальні слова *хто, що, де, куди, звідки, коли, чому, як, чий, який.* Ці ж підрядно-питальні слова або частка *чи* використовуються як засоби поєднання складових частин, якщо реченням, що передають чуже мовлення, властива питальна модальність. При спонукальній і бажальній модальності підрядних речень вживається, головним чином, сполучник *щоб.* У підрядних реченнях, приєднуваних до головного підрядно-питальними словами і сполучником *щоб,* втрачається зовнішньо-синтаксичний характер модальності. Визначальною для всього речення стає розповідна модальність головної частини складнопідрядної конструкції.

Нейтралізація модальних характеристик речень, якими відтворюється чуже мовлення, тобто зведення усіх можливих різновидів модальності до розповідної модальності, зумовлюється тим фактом, що визначальним з зовнішньо-синтаксичного погляду завжди виступає головне речення складнопідрядної конструкції. Оскільки словам автора як незалежній з синтаксичного погляду структурі обов'язково властива розповідна модальність, то й утворюване на їх основі головне речення зберігає її без будь-яких змін.

За умов непрямого відтворення чужого мовлення відбуваються зміни у формах особи дієслова, яким виражається присудок підрядного додаткового речення. Так, першій і другій особі дієслів-присудків речень, що прямо передають чуже мовлення, у підрядних додаткових реченнях співвідносних з ними складнопідрядних конструкцій відповідають присудки, виражені дієсловами у формі третьої і першої особи. Дієслова-присудки у формі третьої особи залишаються без змін у складнопідрядних реченнях. Видозміна спонукальної модальності супроводжується втратою форми наказового способу дієслова-присудка. У підрядному реченні цій формі відповідає присудок у формі умовного способу, що виступає в поєднанні з сполучником *щоб* виразником непрямо-спонукальної модальності.

Часове оформлення дієслова-присудка речення, яким передається чуже мовлення, залишається без змін у складнопідрядному реченні, хоч можливі випадки, коли, наприклад, дієсловоприсудок підрядного речення, якому у прямо відтвореному чужому мовленні відповідає форма теперішнього часу, передається минулим часом, узгоджуючись з присудком головного речення як основним виразником часової перспективи всієї конструкції.

б) СИНТАГМАТИЧНЕ ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕНЬ

Загальна характеристика синтагматичного членування

Як уже відзначено у вступному розділі, синтагматичне членування, поряд з розглянутим вище зв'язком між компонентами речення, оформлюваним морфематичними (морфологічними і службово-лексичними) засобами, є однією з двох взаємопов'язаних сторін внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення. На відміну від внутрішньо-синтаксичних зв'язків, оформлюваних морфематичними засобами синтаксису, в тому числі формування словосполучень, виділення членів простого і частин складного речення, безпосередня функція синтагматичного членування полягає не в позначенні об'єктивних стосунків між елементами дійсного чи гаданого явища, про яке йдеться в реченні, а в реалізації тих загальних способів смислового членування, яких зазнає зміст кожного розгорнутого (неодночленного) речення в процесі його формування, висловлення чи відтворення за писаним текстом. Ці загальні способи смислового членування змісту речення відображають найістотніші психологічні закономірності форм мислення і разом з тим у певній своїй частині цілком збігаються з найзагальнішими закономірностями формування логічних суджень. Оскільки вирішальний вплив на характер цих закономірностей має не природа відображуваних думкою і позначуваних реченням об'єктів, а специфіка самого мислення, яке здійснюється в кожному конкретному випадку як суб'єктивний процес, синтагматичне членування є виразником суб'єктивно-смислової сторони внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення, тимчасом як організація речення за допомогою морфологічних і службово-лексичних засобів репрезентує об'єктивно-смислову сторону тієї самої сфери, залежну в першу чергу від природи позначуваних реченням об'єктів. Але слід враховувати, що протиставлення двох сторін внутрішньо-синтаксичної структури речення як об'єктивно- і суб'єктивно-смислової є значною мірою відносним. З одного боку, на вибір і застосування того чи іншого типу суб'єктивно-смислового зв'язку впливає ряд факторів об'єктивного характеру, в тому числі ситуація мовлення, виявлене чи передбачуване ставлення до висловлюваного змісту з боку співрозмовника, слухача або читача і навіть сама природа позначуваного реченням явища. З другого боку, як уже відзначалося, наявність у мові синонімічних засобів оформлення внутрішньо-синтаксичних зв'язків об'єктивно-смислового характеру допускає і тут при виборі одного з кількох синонімічних засобів можливість суб'єктивного підходу того, хто формує речення.

Основними засобами оформлення синтагматичного членування в українській мові є фразова інтонація і порядок слів, поряд

з якими в допоміжній ролі можуть виступати службові слова — головним чином частки і, рідше, сполучники. Власне кажучи, сукупність явищ порядку слів в українській мові зводиться до взаємного розташування синтагм у реченні і до взаємного розташування лексичних членів синтагм у простих синтагмах, і тому традиційний підхід до вивчення порядку слів поза зв'язком із синтагматичним членуванням не дав і не може дати ніяких результатів. Безпосередньо не пов'язане з синтагматичним членуванням на сучасному етапі розвитку мови лише розташування службових слів у реченні — прийменників, сполучників і більшості часток, для яких здавна виробились усталені, в основному незмінні, правила розміщення в певних місцях відносно тих повнозначних частин речення, до яких вони стосуються.

За допомогою фразової інтонації і порядку слів мовний потік розчленовується на окремі інтонаційно-смислові комплекси — синтагми різних ступенів членування, між співвідносними синтагмами (тобто суміжними синтагмами, виділюваними на одному ступені членування,— докладніше про це йдеться в наступному розділі) встановлюється один з двох основних типів синтагматичного зв'язку — однорідність чи взаємність, а в межах неодноклівної простої синтагми (не розчленовуваної на дрібніші синтагми) виявляється певне інтонаційно-смислове співвідношення між лексичними членами синтагми. Для прикладу можна розглянути — поки що в дуже загальних рисах — синтагматичне членування такого речення: «Сьогодні ||| діду Євмену || будівельна бригада | закладала хату, |||| і сьогодні ж || на ній | виросли віконні варцаби» (М. Стельмах). У цьому реченні при більш-менш виразній його вимові, навіть у плані внутрішнього мовлення, виділяється сім простих синтагм — у даному записі вони умовно відокремлені різною кількістю вертикальних рисок. Між суміжними простими синтагмами *будівельна бригада* і *закладала хату* виявляється смисловий зв'язок взаємності, який у даному разі збігається з логічним зв'язком предикації. Такий самий зв'язок, незважаючи на відмінність синтаксичних функцій відповідних слів як членів речення, має місце і між суміжними простими синтагмами *на ній* і *виросли віконні варцаби,* а також між простою синтагмою *діду Євмену* і складною синтагмою *будівельна бригада | закладала хату,* між простою синтагмою *сьогодні* і складною синтагмою *діду Євмену || будівельна бригада | закладала хату,* між простою синтагмою *і сьогодні ж* і складною синтагмою *на ній | виросли віконні варцаби.* Дві складні синтагми, які в даному разі збігаються з двома простими сурядними реченнями в розглядуваному складносурядному, пов'язуються між собою смисловим зв'язком однорідності. Обидва типи смислового зв'язку між синтагмами — взаємність і однорідність — проявляються у відповідному інтонаційному оформленні, конкретна характеристика якого подається в наступних розділах. У кожній неодноклівній простій синтагмі цього речен-

ня інтонаційними засобами виділяється одне повнозначне слово — член синтагми, що несе на собі основну смислову вагу цілої простої синтагми; в наведеному прикладі слова, що є носіями основної смислової ваги в синтагмі, в усіх випадках розташовані в кінці простих синтагм.

Докладніший аналіз синтагматичного членування цього, як і будь-якого іншого поширеного чи складного, речення може бути проведений лише після ознайомлення з розглядуваними в наступних розділах особливостями синтагматичного членування і встановленими в цьому зв'язку поняттями. Слід також мати на увазі, що деякі деталі синтагматичного членування навіть після врахування всіх формальних показників — порядку слів, інтонації і синтагматичної ролі службових слів — не можуть бути висвітлені однозначно без огляду на загальний зміст речення і контексту. Тому правильне розуміння змісту аналізованого мовного відрізка є абсолютно необхідною передумовою успішного аналізу синтагматичного членування і визначення його ролі в загальній структурі речення чи ширшого тексту.

Як безпосередній виразник суб'єктивно-смислової сторони структури речення синтагматичне членування є одним з найважливіших критеріїв розрізнення індивідуальних стилів у художній літературі і функціональних стилів у літературній мові взагалі. Оскільки розробка проблем синтагматичного членування лише недавно почалась і досі ведеться з недостатньою інтенсивністю, конкретна роль цієї сторони структури речення в характеристиці індивідуальних стилів письменників залишається ще зовсім не висвітленою. В дальшому викладі послідовно наводяться перші, але цілком переконливі фактичні дані про відмінності в синтагматичному членуванні між мовою художньої прози і прозаїчної драматургії[1], з одного боку, та мовою науки — з другого.

Кожне речення, крім застосованого в ньому варіанту синтагматичного членування, допускає в принципі більшу або меншу кількість інших варіантів при збереженні незмінним оформлення об'єктивно-смислових зв'язків за допомогою морфематичних засобів (морфологічних ознак і службових слів). Так, замість інтонаційного виділення однієї частини речення, в іншій мовній ситуації або при іншому осмисленні речення в тій самій ситуації може бути інтонаційно виділена якась інша частина речення, замість даного порядку співвідносних синтагм може бути застосоване інше їх розташування і т. д. На вибір того чи іншого варіанта, особливо в плані взаємного розташування співвідносних синтагм і членів простих синтагм, впливають різноманітні, іноді невловимі фактори, а функціональні відмінності між деякими варіантами можуть бути ледве помітними. Це дає змогу в мові поезії досить вільно варіювати допустимі різновиди синтагматичного членування

---

[1] Далі в значенні «прозаїчна драматургія» вживається загальний вираз «драматургія».

речення залежно від потреб віршового розміру і римування. Але разом з тим це робить мову поезії непридатною для вивчення основних закономірностей синтагматичного членування, оскільки ці закономірності в поетичній мові значно ускладнюються і здебільшого порушуються впливом специфічних для неї факторів. Синтагматичне членування в поетичній мові може вивчатись лише як явище в основному стилістичного порядку, на основі загальномовних закономірностей, встановлених на матеріалі прози.

Природа синтагми. Види синтагм

Перш ніж приступити до розгляду конкретної природи синтагм і їх окремих видів, необхідно коротко зупинитись на питанні про вживання самого терміна *синтагма*. У сучасній лінгвістичній літературі цей термін вживається неоднозначно. Ф. де Соссюр запропонував його в значенні сполучення двох суміжних мовних одиниць будь-якого рівня в мовному потоці, наприклад, двох суміжних звуків, морфем, слів і под. У цьому значенні термін *синтагма* вживається тепер порівняно рідко, хоча похідний від нього термін *синтагматичний* як співвідносний з терміном *парадигматичний* став загальноприйнятим. Більш звичайним, особливо в зарубіжній мовознавчій літературі, є вживання терміна *синтагма* в вужчому, власне синтаксичному значенні «словосполучення». Оскільки в українському мовознавстві в цьому значенні закріпився термін *словосполучення* (відповідний до рос. *словосочетание*), замінювати його новим терміном *синтагма*, як це часом робиться, немає ніякої потреби. Тим часом у російському, а згодом і в українському мовознавстві поширилось запропоноване Л. В. Щербою вживання терміна *синтагма* в значенні інтонаційно-смислового відрізка неоднослівного речення, який може охоплювати одне або декілька слів у реченні. Зважаючи на підтверджену згодом актуальність поняття, до якого Л. В. Щерба застосував термін *синтагма*, а також на те, що вживання цього терміна з іншими значеннями в вітчизняному мовознавстві не викликається прямою необхідністю, слід визнати можливим і доцільним вживання терміна *синтагма* в наміченому Л. В. Щербою значенні, згодом уточненому і значною мірою деталізованому. Отже, доводиться миритися з наявністю в мовознавчій термінології двох омонімів *синтагматичний* — як похідного від терміна *синтагма* в значенні «інтонаційно-смисловий комплекс» і як співвідносного з терміном *парадигматичний*. Ця омонімія не тільки не створює будь-яких незручностей, але і взагалі практично не помічається, бо обидва омоніми майже ніколи не вживаються в однорідних контекстах. Інакше стоїть справа з самим терміном *синтагма*, який у тому самому контексті може бути осмислений і як позначення інтонаційно-смислового комплекса, і як синонім терміна *словосполучення* чи навіть як позначення пари будь-яких пов'язаних між собою в мовному потоці одиниць мови. Тому, розуміючи під синтагмою інто-

національно-смисловий комплекс у складі речення чи ширшого тексту, завжди необхідно стежити за тим, щоб з цим розумінням не змішувались інші відомі в мовознавстві способи вживання терміна *синтагма*.

Недиференційоване поняття синтагми, вперше намічене Л. В. Щербою, може бути визначене лише в загальних рисах як інтонаційно виділюваний і позиційно цілісний (не розділюваний іншими не належними до нього елементами) однослівний чи багатослівний відрізок мовлення, що виявляє певну смислову єдність і вступає в смисловий зв'язок взаємності чи однорідності з суміжним відрізком мовлення, виділюваним на тому самому рівні. Щоправда, при даному визначенні синтагма розуміється значно ширше, ніж вона розумілася Л. В. Щербою. Під таке визначення підходять і різні розглядувані в плані синтагматичного членування частини простого чи складного речення, і всі розглядувані в цьому ж плані цілі прості чи складні речення. Але це відбиває справжній стан речей і означає, що загальне поняття синтагми потребує дальшої диференціації відповідно до окремих видів синтагм,— насамперед тих, які виділяються на різних рівнях синтагматичного членування і розрізняються за своїм складом (обсягом).

Найпростіші випадки синтагматичного членування спостерігаються в невеликих реченнях будь-якої структури, що розчленовуються на два цілісних інтонаційно-смислових комплекси, які вступають між собою в смисловий зв'язок взаємності чи однорідності і дальшому аналогічному членуванню не піддаються. Приклади з смисловим зв'язком взаємності між виділюваними частинами речень: «Дорош | сів на своє місце» (Г. Тютюнник); «Маленьку хату | обступили кругом високі ясени» (С. Васильченко); «У них | не було внутрішньої боротьби» (О. Корнійчук); «Повз Мотузчин двір як проходив | —і не глянув» (А. Головко). Приклади з смисловим відношенням однорідності між виділюваними частинами: «Голосно слівце не скаже, ⊤ весело не засміється, ⊤ не гляне» (М. Вовчок); «На канал пішла, ⊤ в трудовий колектив, ⊤ що ж тут страшного?» (О. Гончар); «Проходять люди, ⊤ туди і сюди» (М. Коцюбинський); «Товаришу, ⊤ дай закурити» (А. Головко).

Як видно з прикладів, виділювані в такий спосіб частини речення можуть належати до будь-якої категорії членів речення чи частин складного речення і мати будь-яке морфологічне оформлення. Єдино істотними їх ознаками є лише характерний для них рух тону, позиційна нерозривність їх членів (коли вони не однослівні), принципова можливість семантично вмотивованої, хоч і не завжди наявної паузи між ними, відносна єдність їх змісту і чітко сприйманий зв'язок взаємності чи однорідності, який їх об'єднує. Специфічною саме для цих найпростіших випадків є ознака неподільності розглядуваних частин речень, незалежно від їх обсягу, на дрібніші частини, які характеризувалися б такими самими ознаками. Цілком очевидно, що своїми основними ознаками такі ча-

стини речення повністю відповідають поданому вище загальному визначенню синтагми. Разом з тим, у цих частин виявлено ще одну додаткову ознаку неможливості дальшого їх членування на подібні частини — ознаку, яка в поданому вище загальному визначенні синтагми не наводиться. Поряд з такими синтагмами, які не членуються на дрібніші синтагми, загальне визначення передбачає й інший вид синтагм, які, в свою чергу, розчленовуються на дрібніші синтагми. Тут маються на увазі цілком звичайні випадки, як, наприклад, у наступному реченні: «Спекулюючи на художніх слабостях, | що мали місце в творах частини молодих письменників, || Хвильовий | огульно звинуватив у культурній відсталості й провінціалізмі всю радянську літературу України» (Л. Новиченко). Це речення безпосередньо розчленовується на дві порівняно великі синтагми, умовно розділені в поданому записі двома вертикальними рисками, а кожна з них, у свою чергу, ділиться ще на дві, далі не розчленовувані синтагми, графічно розділені однією вертикальною рискою. Можливі й інші випадки,— коли велика синтагма послідовно розчленовується декілька разів на все дрібніші синтагми або коли одна синтагма членується на дрібніші синтагми, а друга, виділена на тому самому рівні, що й перша, залишається нерозчленованою і т. д. Напр.: «Марті | здавалось, ||| що вона | все іще бачить, || як він | біга по хаті з помолоділим зразу обличчям» (М. Коцюбинський); «Біля самого двору || Безбородька | осяяла щаслива думка» (М. Стельмах).

Розрізнення синтагм, які не підлягають членуванню на дрібніші синтагми, і синтагм, які, в свою чергу, складаються з більшої чи меншої кількості дрібніших синтагм, є одним з найважливіших розрізнень у теорії синтагматичного членування і тому потребує термінологічного оформлення. Синтагма, яка не розчленовується на дрібніші синтагми, зветься *простою синтагмою*. Синтагма, яка розчленовується на будь-яку кількість дрібніших синтагм, зветься *складною синтагмою*.

У складі різних речень буває різна кількість простих синтагм— від однієї до кількох десятків. Так, серед 1000 речень із суцільних художніх текстів п'яти письменників, відібраних для аналізу (по 200 речень суцільного тексту кожного автора) [1], зафіксовано 1 речення, що має в своєму складі 27 простих синтагм: «І якось так випадає | щоразу, ||||| що батька | застає він не в хаті і не в кошарі, || а в степу, | просто серед пасовища, |||| де старий ||| стоїть коло отари || з гирлигою, | в черевиках солдатських | і в усіх своїх чабанських обладунках: |||||| пояс, ||| а на поясі || джермало, | що дісталось йому у спадок ще від діда-чабана, ||| і ріг баранячий з нафталіном | — рани вівцям присипати, ||| пляшка суміші креоліну з дьогтем | — теж для гоїння ран, ||||| і,

[1] Було взято по 200 речень суцільного тексту з початкових частин творів Марка Вовчка («Інститутка»), М. Коцюбинського («Fata morgana»), А. Головка («Бур'ян»), О. Корнійчука («Крила») і О. Гончара («Тронка»).

звичайно ж, || ножиці, | щоб простригати вівцям очі, |||| бо, буває, |||| так позаростають, ||| що й шпичаків не бачать, || проколюють очі | об них» (О. Гончар). Кожна проста синтагма в цьому прикладі графічно відмежована від інших різною кількістю вертикальних рисок, умовне значення яких розкривається далі. В тих самих текстах зафіксовано 3 речення, кожне з яких має по 23 простих синтагми, 1 речення з 22 простими синтагмами, 1 — з 20, 2 — з 18 і т. д. Серед 600 речень із суцільних наукових текстів трьох авторів [1] зафіксовано 1 речення з 23 простими синтагмами: «Переважна більшість радянських і зарубіжних дослідників | сходиться на думці, |||||| що до сучасної науково-технічної революції | належать ті зрушення в науці й техніці, ||||| з якими ||| зв'язані, || по-перше, | освоєння і використання нових видів енергії та енергетичних ресурсів, |||| по-друге, || перехід до штучного виготовлення і масового використання нових речовин, | речовин з наперед заданими властивостями ||| (пластмаси, | синтетичні волокна || і т. п.), |||| по-третє, | автоматизація виробництва ||| і особливо || її вищі рівні | — автоматизація процесів управління |||| і, нарешті, ||| по-четверте, || створення технічних засобів освоєння космосу | та використання їх в реальній практиці» (В. Шинкарук). Зафіксовано також 2 речення з 22 простими синтагмами кожне, 1 речення з 20 простими синтагмами, 1 — з 19, 1 — з 18, 2 — з 17 і т. д. Найчастіше в художній прозі і драматургії зустрічаються речення, що мають по 2 простих синтагми (у М. Коцюбинського і А. Головка — по 53 випадки з 200, у О. Корнійчука — 47 випадків з 200, у Марка Вовчка—31 з 200, у О. Гончара—28 з 200) і по 3 простих синтагми (у Л. Головка 48 з 200, у М. Коцюбинського — 42, у Марка Вовчка — 41, у О. Корнійчука — 40, у О. Гончара — 34). Напр.: «Скрізь | нові будинки» (М. Коцюбинський); «Давид | аж кинувся» (А. Головко); «З глибини парку | чути пісню» (О. Корнійчук); «Про це | не турбуйся, || дитя моє» (М. Вовчок); «Син | усміхається, || розглядаючи батькові обладунки» (О. Гончар).

Досить частими є тут також речення з 4 простими синтагмами (у Марка Вовчка — 28, у А. Головка — 23, у М. Коцюбинського — 22, у О. Гончара — 21, у О. Корнійчука — 16), а також з 5, 6, 7 і 8 простими синтагмами.

В науковому стилі, на відміну від художньої прози, найвживанішими є речення, що мають по 4 простих синтагми (у В. Шинка-

[1] Проаналізовано по 200 речень суцільних текстів наукового стилю з трьох різних галузей науки: літературознавства (С. Крижанівський, розділ «Соціалістичний реалізм» у колективній праці «Історія української радянської літератури», К., 1964, стор. 18—29), філософії (В. І. Шинкарук, стаття «Сучасна науково-технічна революція і проблеми управління соціальними процесами».— «Вісник АН УРСР», 1969, № 5, і початок статті «Марксистсько-ленінська філософія і світогляд».— «Філософська думка», 1969, № 1) та математики (С. М. Черніков, «Дослідження груп з заданими властивостями підгруп».— «Український математичний журнал», 1969, № 2, стор. 191—200).

рука — 33 випадки з 200, у С. Чернікова — 32, у С. Крижанівського — 21) і по 5 простих синтагм (у В. Шинкарука — 27, у С. Чернікова — 26, у С. Крижанівського — 24). Напр.: «Отже, ||| виникнення соціалістичної ідеології | і нового творчого методу || — явища не однотипні» (С. Крижанівський); «Саме тут | відбувається якісний стрибок || — людина | передає свої безпосередні виробничі функції машинам» (В. Шинкарук); «Скінченні неабелеві групи, || всі дійсні підгрупи яких | абелеві, ||| вивчали Міллер і Морено | на початку нашого століття» (С. Черніков). Щодо речень з 3 простими синтагмами, то вони переважають лише у С. Крижанівського (33 випадки), тимчасом як у інших авторів їх виявлено значно менше (27 у В. Шинкарука — стільки ж, як з 2 і 4 простими синтагмами,— і 21 у С. Чернікова). Часто в науковому стилі, як і в художній прозі, зустрічаються також речення з 2, 6, 7 і 8 простими синтагмами.

Разом з тим, у мові художньої прози і, особливо, драматургії трапляється значна кількість речень, які складаються лише з 1 простої синтагми (у О. Корнійчука — 74 випадки з 200, у М. Коцюбинського — 28, у Марка Вовчка — 23, у О. Гончара — 18, у А. Головка — 17; 1 таке речення зафіксовано також у філософській статті В. Шинкарука). Напр.: «С а м о с а д. Простіть. Згадав наше солдатське життя» (О. Корнійчук); «І швидше віддалася б. Авжеж...» (М. Коцюбинський); «Серденько моє! Втіхо моя!» (М. Вовчок); «Супутники ... Ракети ...» (О. Гончар); «Така русява дівчина? Невисока?» (А. Головко); «Завершується довгий шлях заміщення в процесі виробництва суб'єктивного фактора об'єктивним» (В. Шинкарук).

Наявність речень, які складаються з однієї простої синтагми, інакше кажучи, можливість збігу обсягу синтагми з обсягом цілого речення, означає що в плані синтагматичного членування мовлення ціле речення може розглядатися як синтагма. Це положення стосується не тільки речень, які складаються з однієї простої синтагми, а й усіх тих, які складаються з будь-якої кількості простих синтагм, оскільки всі прості синтагми в реченні завжди об'єднуються в єдину складну синтагму, обсяг якої збігається з обсягом речення.

Прості синтагми і всі дедалі складніші синтагми, до яких вони входять, у тому числі й такі, які за обсягом збігаються з реченнями, є результатами виділення на різних рівнях синтагматичного членування мовного потоку. Різні рівні, на яких вичленовуються синтагми в даному контексті і в даному реченні, звуться с т у п е н я м и ч л е н у в а н н я. Найвищий ступінь членування, на якому вичленовуються синтагми, що збігаються своїм обсягом з цілими самостійними реченнями, зветься першим ступенем членування, а кожне речення є синтагмою першого ступеня членування. Якщо речення складається не з однієї простої синтагми, воно розчленовується на синтагми 2-го ступеня членування, які, в свою чергу, можуть складатися з синтагм 3-го ступеня і т. д.

до найнижчого ступеня, виділюваного в синтагматичному членуванні кожного даного речення. Синтагми, виділювані на найнижчому ступені членування в реченні, є завжди простими синтагмами.

Суміжні синтагми, які виділяються на одному ступені членування, звуться співвідносними. Зокрема, співвідносними синтагмами є всі суміжні речення (синтагми першого ступеня) в контексті, всі синтагми другого ступеня, на які розчленовується дане речення, всі синтагми третього ступеня, на які розчленовується кожна синтагма другого ступеня і т. д., в тому числі і всі суміжні прості синтагми в межах єдиної синтагми безпосередньо вищого від них ступеня [1]. Речення з великою кількістю ступенів синтагматичного членування (з великою глибиною членування) зустрічаються порівняно рідко, особливо в мові художньої прози. Серед 1600 речень обстежених суцільних текстів художньої і наукової прози зафіксовано лише 2 речення, що мають по 11 ступенів синтагматичного членування, а саме: «В цьому зв'язку ||||||||| С. Л. Рубінштейн | рішуче критикував традиційні психоморфологічні теорії зведення здібностей до природних задатків, ||||||| вказуючи, ||||||| що ці теорії |||||| створювали «теоретичні передумови для того, |||||| щоб, відкинувши турботи про формування людей, | про розвиток у них здібностей, ||||| зосередити увагу на доборі людей, ||| які ||| через ті чи інші умови, | що склалися стихійно, || виявились придатними для даної професії» (В. Шинкарук); «І хоч сином його || в радгоспі | пишаються, ||||||| бо знають, |||||| що він | льотчик неабиякий, ||||| сьогодні | реактивний сокіл, ||||| а завтра, [може,] |||| полетить на такі планети, ||| де || ні отар, ні степів | не буде, |||||||| проте батька || це, | мовби, й не торкається, ||||||||| він || стоїть | і з суворістю жде синової шани, ||| а перед ним || його гирлига | з мідною, рясно розгравірованою брейцарою» (О. Гончар). Відзначено також 1 речення з 10 ступенями членування (в статті з математики). Частота речень з меншою від 10 кількістю ступенів членування відразу помітно збільшується: серед обстежених 1600 речень зафіксовано 15 речень з 9 ступенями членування (у тому числі 1 речення з художньої прози), 14 речень з 8 ступенями членування (у тому числі 6 речень з художньої прози), 48 речень з 7 ступенями членування (у тому числі 10 з художньої прози) і т. д. Найбільш звичайними як у мові художньої прози, так і в науковій мові є речення з трьома ступенями синтагматичного членування: в художній прозі їх нараховано 234 (23,4%), в науковому стилі — 109 (18,1%). Майже так само часто (232 випадки, тобто 23,2%) зустрічаються в художній прозі і речення з 2 ступенями членування, тимчасом як у науковому стилі друге місце займають речення з 4 ступенями членування — 101 випадок, тобто 16,8%, разом з тим речень з 2

[1] При графічному позначенні синтагматичного членування записаних речень межі між двома простими синтагмами найзручніше позначати однією вертикальною рискою, а межі між синтагмами кожного вищого ступеня членування — відповідно двома, трьома і т. д. вертикальними рисками.

ступенями членування тут зафіксовано лише 63 (10,5%). У мові художньої літератури речення з 4 ступенями членування займають третє місце — 141 випадок, тобто 14,1%. Художня проза виразно відрізняється від наукового стилю щодо частоти вживання речень, які являють собою прості синтагми 1-го ступеня членування (160 випадків проти 1).

З точки зору смислових функцій синтагматичного членування основну роль відіграє характер смислових відношень між співвідносними синтагмами (тобто суміжними синтагмами одного ступеня членування). Як уже вказувалось, між співвідносними синтагмами може мати місце або відношення взаємності, або відношення смислової однорідності. Під відношенням взаємності тут розуміється психічний процес пов'язування одного поняття чи сполучення понять як чогось нового для даної думки з іншим поняттям чи сполученням понять як уже наявним у думці. У більшості випадків цей смисловий зв'язок збігається з логічним зв'язком предикації. За формальними ознаками, зокрема за способом інтонування, до зв'язку взаємності належить і смисловий зв'язок протиставлення чи зіставлення двох функціонально близьких у даній думці понять або сполучень понять, а також той різновид смислового поєднання двох однорідних понять чи їх сполучень, при якому перше поняття чи сполучення понять мислиться і висловлюється так, що воно передбачає обов'язкове введення в зв'язок з ним другого поняття. Під відношенням смислової однорідності розуміється суміжне розташування в думці окремо взятих понять чи їх сполучень як таких, що виконують однакову з певної точки зору функцію в структурі цілої думки, причому кожне поняття (чи група понять), яке мислиться раніше від наступного, осмислюється або так, ніби воно зовсім не передбачає зв'язку з наступним, або так, що після нього передбачається перелік ще кількох однорідних понять (чи груп понять).

Співвідносні синтагми, які вступають у смисловий зв'язок взаємності, звуться з в'я з а н и м и с и н т а г м а м и. У кожному окремому випадку зв'язаних синтагм буває тільки дві, причому кожна з них може бути як простою, так і складною, незалежно від того, якою є друга зв'язана синтагма. Обидві зв'язані синтагми, разом узяті, утворюють, у свою чергу, складну синтагму, яка в цьому випадку зветься с и н т а г м а т и ч н о ю є д н і с т ю. Та з двох зв'язаних синтагм у складі синтагматичної єдності, яка містить нове для даної думки поняття чи сполучення понять, зветься о с н о в н о ю с и н т а г м о ю, а та, яка є виразником наявного вже в думці поняття чи сполучення понять, зветься в и х і д н о ю с и н т а г м о ю (при інверсії синтагм, про яку йдеться в наступному розділі, вихідна синтагма перетворюється в д о д а т к о в у). Так, наприклад, наведене далі речення являє собою складну синтагматичну єдність, утворену з простої вихідної синтагми і складної основної синтагми, яка, в свою чергу, є синтагматичною єдністю, що складається з простої вихідної і простої

основної синтагми: «У Гордія Байди || *шпакувате від неголеної бороди обличчя | посіріло ще більше*» [1] (П. Панч).

Будь-яке розгорнуте речення з тим самим лексичним складом і морфематичним оформленням синтаксичної структури може бути без будь-якої зміни об'єктивно-смислового змісту по-різному розчленоване на синтагми відповідно до способів і напрямів суб'єктивного осмислення стосунків між окремими компонентами його змісту з боку мовця. Так, наприклад, той самий об'єктивний зміст, висловлюваний реченням «Піонери проходять по вулиці» може бути суб'єктивно оформлений і у вигляді односинтагмного речення, в якому відповідний факт констатується в цілому, без розчленування змісту висловлення на окремі смислові комплекси («Проходять по вулиці піонери»), і у вигляді синтагматичної єдності з двох простих синтагм, побудованої або так, що вихідною синтагмою є комплекс *піонери*, а основною — *проходять по вулиці* («Піонери | *проходять по вулиці*»), або так, що вихідною синтагмою є комплекс *по вулиці*, а основною — *проходять піонери* («По вулиці | *проходять піонери*»), або ж, нарешті, так, що роль вихідної синтагми виконує комплекс *проходять по вулиці*, а основної — *піонери* («Проходять по вулиці | *піонери*»). Той чи інший спосіб синтагматичного членування речення з тотожним об'єктивним змістом визначається, як уже говорилось, конкретною ситуацією мовлення, завданням висловлення, підходом мовця до позначуваного реченням явища, його попереднім досвідом у осмисленні окремих компонентів змісту даного речення, пізнавальними запитами і можливостями співрозмовника тощо.

Так, наприклад, коли відповідне речення потрапляє в ряд простих повідомлень про окремі події, які відбуваються в даній ситуації одночасно чи послідовно одна за одною, цілком природним може виявитись якраз нерозчленоване на простіші синтагми односинтагмне висловлення: «Звучить барабан, | лунає звук горна. Проходять по вулиці піонери». Якщо мовець вважає, що його співрозмовникам чи йому самому відомо, що на певній вулиці щось відбувається, а метою висловлення є уточнення того, що саме там має місце, він зробить вихідною синтагмою обставину *по вулиці* як виразник відомої, наперед даної частини змісту висловлення, а предикативне сполучення *проходять піонери* як виразник нової для співрозмовників чи й для нього самого частини змісту речення, повідомлення якої є основною метою всього висловлення, зробить основною синтагмою: «По вулиці | *проходять піонери*».

Така сама синтагматична структура може бути застосована й тоді, коли мається на увазі повідомлення про подію, на яку співрозмовники досі взагалі не звертали уваги при тій умові, що наявність вулиці допускається ними наперед як сам по собі зрозумілий факт. Якщо мовець виходить з того, що в свідомості співрозмовників (чи його самого) в даний момент існує уявлення про конкретну

---

[1] Тут і далі, в разі потреби, основна синтагма виділяється курсивом.

групу піонерів, а його завдання полягає в тому, щоб визначити місце їх перебування чи їх заняття, він на позицію вихідної синтагми висуне підмет *піонери*, а основною синтагмою зробить присудкову групу *проходять по вулиці*.

Якщо, нарешті, мовець вважає, що відомим є факт чийогось проходження по вулиці, а завдання висловлення полягає в тому, щоб визначити, хто саме проходить по вулиці, у ролі вихідної синтагми буде вжита присудкова група *проходять по вулиці*, а в ролі основної — *піонери*.

Такими самими факторами визначаються й конкретні способи синтагматичного членування авторського мовлення в писаних текстах та мовлення персонажів у художній літературі. Нерідко в художній літературі як спеціальний прийом застосовується висунення на роль вихідної синтагми, особливо на початку твору чи нового розділу, такого слова чи словосполучення, яке означає конкретну особу, предмет чи явище, зовсім не знайомі читачеві. Напр.: «Вона | трапилась мені на шляху, || як ото перелогами, ярами крутими йдеш» (І. Микитенко). Такий художній прийом має на меті створити у читача ілюзію, ніби з самого початку йдеться про особи чи речі, попередньо йому вже знайомі.

Співвідносні синтагми, які вступають у смисловий зв'язок однорідності, звуться однорідними синтагмами. Подібно до зв'язаних синтагм, кожна з однорідних синтагм може бути як простою, так і складною. Але, на відміну від зв'язаних синтагм, однорідних синтагм у одному даному зв'язку може бути не тільки дві, а й значно більше [1]. Напр.: «Мати божа! | увесь будинок зворухнувся: | білити, | мити, | прибирати!.. Панночки сподіваємось! | панночка буде! Стара пані | немов одужала: ||| коливає з кімнати до кімнати, ||| виглядає у кожне віконце на шлях ||| *і нас* | туряє за село || дивитись, | *чи не їде панночка*» (М. Вовчок). Перше з цих трьох речень містить п'ять однорідних синтагм 2-го ступеня членування, друге — дві однорідні синтагми і третє — чотири однорідні синтагми 2-го ступеня, причому у третьому реченні друга і третя однорідні синтагми є простими, а перша і четверта — складними: перша є синтагматичною єдністю, що складається з двох простих зв'язаних синтагм 3-го ступеня членування, а четверта є складною синтагматичною єдністю, що складається з двох простіших синтагматичних єдностей, утворених в обох випадках з двох простих зв'язаних синтагм 4-го ступеня.

Однорідні синтагми об'єднуються в ряд однорідних синтагм. З точки зору синтагматичного членування всі речення даного контексту утворюють ряд однорідних синтагм 1-го ступеня членування.

---

[1] З метою графічного відрізнення від зв'язку взаємності смисловий зв'язок однорідності між синтагмами позначається додатковою горизонтальною рискою над вертикальними.

У межах речення однорідні синтагми трапляються значно рідше, ніж зв'язані. Так, у художній прозі і драматургії з 1000 обстежених речень лише 301 речення (30,1%) розчленовується безпосередньо на однорідні синтагми 2-го ступеня, тобто являє собою ряд однорідних синтагм — простих чи складних, тимчасом як 699 речень (69,9%) виявились синтагматичними єдностями, які безпосередньо розчленовуються на зв'язані синтагми — прості чи складні. Крім цього, зафіксовано ще 102 речення (10,2%), в яких однорідні синтагми виділяються на різних нижчих ступенях синтагматичного членування, здебільшого поряд з переважаючою кількістю зв'язаних синтагм на різних ступенях членування того самого речення. У наукових текстах з 600 речень розчленовані безпосередньо на однорідні синтагми 130 речень (21,7%). Крім того, виявлено ще 186 речень (31%) з однорідними синтагмами на нижчих ступенях членування поряд з кількісно переважаючими тут зв'язаними синтагмами.

Окремим специфічним різновидом синтагм є вставні синтагми, які в основному збігаються з традиційно виділюваними в синтаксисі вставними словами і реченнями. Вставні синтагми зустрічаються лише в середині речення і виділяються на тому самому рівні членування, що й суміжні прості синтагми, але не вступають з ними в синтагматичні зв'язки, характерні для зв'язаних чи однорідних синтагм. З точки зору синтагматичного членування вставні синтагми являють собою автономні синтагматичні комплекси, що вклинюються, як правило, між зв'язані синтагми або, рідше, в середину простих синтагм, виразно виділяючись своєю, здебільшого пониженою, інтонацією. Вставні синтагми бувають частіше простими, рідше складними [1]. Напр.: «Уродись, [кажуть], | та і вдайся...» (М. Вовчок); «Брав, [пане добродзею], на фабриці сімнадцять карбованців у місяць | і почав бунтувати» (М. Коцюбинський); «Давай, [друг], пивка вип'ємо» (О. Корнійчук); «Подумайте, [брати мої], | про це, |||| і коли з ким || в бою | що трапиться, — [все буває], — ||| вирішуйте тоді на койках перемогу кожен для себе» (О. Довженко); «Нас | не стане, |||| кому оцю, — [батько || аж сердито пристукнув об землю | гирлигою], — ||| кому || її | передати?» (О. Гончар). У кінці речення, а також, як правило, в кінці однорідної синтагми вставні синтагми уподібнюються додатковим зв'язаним синтагмам і при аналізі розглядаються як зв'язані. Напр.: «Пора, | товариші» (І. Микитенко); «*Єрунда*, | — сказав Іванов, || — маленька кровотеча з легенів» (Ю. Смолич). Вставні слова, які потрапляють у середину простої синтагми, здебільшого в окрему вставну синтагму не виділяються.

---

[1] При графічному зображенні синтагматичного членування речення вставні синтагми виділяються квадратними дужками.

Склад і структура простих синтагм. Роль і взаємне розташування окремих членів речення різної форми в їх складі

Проста синтагма може складатися з різної кількості повнозначних і займенникових слів (членів синтагми) — від одного до двадцяти і навіть більше. Напр.: «Добре. Переверну все місто, | але знайду» (О. Корнійчук); «Вона ж бо ||| ще пам'ятає інше небо, || те небо, | що озивалося до людини тільки перекатами грому, |||| протягом літа | тільки орли в ньому та шуліки кружляли тихо, беззвучно» (О. Гончар); «Типовість образу в реалістичному мистецтві || залежить від уміння письменника створювати життєві, яскраві індивідуальні характери | і в конкретному явищі, події, факті розкривати загальні закономірності суспільства та природи» (С. Крижанівський); «Ці підрахунки | відбивають об'єктивну тенденцію переміщення величезних мас людей із сфери безпосереднього виробництва в сферу наукової й науково-технічної творчості» (В. Шинкарук); «Вкажемо тепер на деякі класи неабелевих груп з інваріантністю як визначальним обмеженням з тими чи іншими наборами централізаторів відмінних від одиниці елементів у виділених груп як визначальних системах підгруп ||| і перш за все || клас неабелевих груп з інваріантними централізаторами всіх відмінних від одиниці елементів | (назвемо його класом N_1-груп)» (С. Чернiков). Перша проста синтагма в останньому прикладі нараховує 21 член.

Середній обсяг (середня кількість членів) простої синтагми в різних функціональних стилях літературної мови виявляється неоднаковим. Зокрема, в стилі художньої прози середній обсяг простої синтагми вдвоє менший, ніж у стилі наукової прози. Так, в обстежених суцільних текстах художньої прози середній обсяг простої синтагми становить 1,54 слова, а в текстах наукової прози — 3,26 слова. Серед 1000 речень художньої прози максимальна кількість членів простої синтагми дорівнює 8 (у 2 реченнях з тексту А. Головка). Крім того, виявлено 5 випадків, у яких проста синтагма складається з 7 членів (2 рази у М. Коцюбинського і 3— у О. Гончара) і т. д. З п'ятьох обстежених авторів найменший середній обсяг простих синтагм відзначено у Марка Вовчка (1,45 слова); максимальна кількість слів у складі простої синтагми тут дорівнює 5 (1 випадок на 200 речень). У обстежених текстах наукової прози максимальна кількість членів простих синтагм дорівнює 21 (1 випадок, наведений вище). Крім того, відзначено по 1 випадку з 17, 16 і 15 членами в простих синтагмах (у В. Шинкарука), 4 випадки з 14 членами (3 — у В. Шинкарука і 1 — у С. Чернікова) і т. д. Таким чином, обсяг простих синтагм є однією з найхарактерніших формальних ознак, за якими розрізняються функціональні стилі в сфері синтагматичного членування. Ця відмінність перебуває в прямому зв'язку з відмінністю між обома стилями щодо

обсягу і складу словосполучень, які лягли в основу простих синтагм.

Роль одночленних простих синтагм можуть виконувати представники всіх повнозначних частин мови, а також займенники, частки і вигуки. Напр.: «Люди | дивуються, || що я | весела: ‖ надійсь, | горя-біди не знала» (М. Вовчок); «Га! Вже воно ||| так || довго | не буде» (М. Коцюбинський). Але відносна частота вживання слів окремих частин мови в ролі членів одночленних синтагм у різних стилістичних умовах неоднакова. Для функціонального стилю художньої прози і драматургії в цілому характерне найчастіше вживання в ролі одночленної синтагми різних форм іменників, гимчасом як у мові наукової прози виразно переважає вживання в цій ролі займенникових форм. Це пояснюється, головним чином, більшою частотою в науковій прозі складнопідрядних конструкцій з відносними словами, які в складі підрядного речення виконують, як правило, роль вихідної одночленної синтагми. Напр.: «Проблема ж соціального прогнозу, ||| орієнтованого на історичні наслідки сучасної науково-технічної революції, || яка | фактично тільки почалася, |||| стосується соціальних аспектів якісно нового технічного базису виробництва, ||| того, || який | виникає в результаті цієї революції» (В. Шинкарук). З другого боку, в текстах художньої прози і драматургії, близьких до розмовної мови, частіше, ніж іменники і займенники, в ролі одночленних синтагм зустрічаються дієслова. Це пояснюється звичайним для розмовної мови вживанням дієслівних форм у реченні без залежних від них слів, які могли б утворювати разом з дієсловом єдину багаточленну просту синтагму. Пор.: «А там | спитаєте».— Спитаєте. Ну, | добре, || спитаю. Як уже || ми | там питатимемо, ||| а питати | треба. Їдемо... Їдемо ... Їдемо ...» (О. Вишня); «М а к а р. Сідайте. Г а в р и л о. Постоїмо. М а к а р. Не забув, | Кіндрате? К і н д р а т (награє). Не забув» (О. Корнійчук).

Двочленні і багаточленні прості синтагми найчастіше утворюються з атрибутивних сполучень іменників і залежних від них означень (одного чи кількох), у тому числі й поширених, у свою чергу, обставинами чи додатками. В обстежених суцільних уривках текстів прості синтагми, утворені з атрибутивних словосполучень, становлять понад третину всіх простих синтагм — у мові художньої прози і драматургії 33,6%, у мові наукової прози — 36,5%. Атрибутивні словосполучення — це єдиний вид словосполучень, які в усіх випадках (за винятком розчленування їх вставними синтагмами) утворюють єдині прості синтагми і ніколи не допускають синтагматичного розмежування своїх членів. Це зумовлюється постійною відповідністю атрибутивних словосполучень єдиним простим чи складним поняттям. Приклади з простими синтагмами, що утворюються з атрибутивних словосполучень: «Дві молодиці, | близькі сусіди, || патрали порося» (І. Нечуй-Левицький); «В тій хвилі || якийсь дивний голос | звертає на себе його увагу» (І. Франко); «Але раптовий телефонний наказ командира

|| несподівано охолодив | Кавуна» (О. Довженко); «Радянська література | — література новаторська. Поставлене Комуністичною партією перед нашою літературою завдання | — досягти вершин світової художньої творчості || — не може бути здійснене без сміливих дерзань і винаходів» (С. Крижанівський). За ознакою синтаксичної природи словосполучень, які лежать в основі розглядуваних простих синтагм, такі синтагми можуть бути названі атрибутивними. Атрибутивні синтагми в стилі наукової прози мають середній обсяг, значно більший, ніж у стилі художньої прози.

Досить часто прості неодночленні синтагми утворюються з дієслівно-об'єктних словосполучень, у тому числі сполучень інфінітива, дієприкметника або дієприслівника з додатками; додатки можуть бути простими, поширеними або однорідними. Утворені з дієслівних форм і пов'язаних з ними додатків прості синтагми є виразниками понять про дії, які мисляться разом з об'єктами, що ними охоплюються. Напр.: «Одчинив скриню, | недовго шарив, | тягне мішок з грішми» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Баби | тараню з хлібом їдять» (В. Тесленко); «Допитатися до Смоляка || у селі | було неважко, ||| він | жив тут же за церквою» (П. Козланюк); «Гнаний новим хвилюючим почуттям, || яке | вже розпирало йому груди, ||| Ілько | поспішно пішов на грім канонади» (П. Панч); «Дно океанське вивчали. Відкривали підводні вулкани» (О. Гончар); «Керуючись цією ленінською настановою, || наша партія | й здійснює свою зовнішню і внутрішню політику» (В. Войтко).

Але нерідко поняття, що граматично оформлюється в реченні як додаток, у смисловій структурі думки відокремлюється від поняття дії і виконує роль логічного суб'єкта по відношенню до поняття дії. В таких випадках додаток — простий чи поширений залежними від нього словами — виділяється в окрему синтагму, вихідну чи додаткову, яка разом з дієслівною синтагмою, як основною, об'єднується в синтагматичну єдність. Напр.: «Тимошку | знову за це били, || тяжко били; ||| та бійкою | нічого не взяли» (П. Мирний); «Лісова тиша || *розступилася* | перед Чубенком, ||| і він || *в'їхав* | у тишу» (Ю. Яновський). Таке виділення додатка в окрему синтагму поряд з дієслівною в стилі художньої прози і драматургії трапляється частіше, ніж у науковій прозі, де виділюване в такий спосіб поняття реального об'єкта, набуваючи ролі смислового суб'єкта, частіше оформляється як підмет. Цю особливість слід вважати однією з причин того, що частота функціонування дієслівно-об'єктних словосполучень у ролі простих синтагм у художній прозі і драматургії виявляється значно меншою, ніж у науковій прозі (16,5% проти 29,7%).

Другою причиною відзначеної кількісної відмінності є те, що в стилі наукової прози порівняно рідко трапляються синтагми, утворені з сполучень дієслівних форм і залежних від них обставинних слів (4,5%), тимчасом як у художній прозі і драматургії частота утворених у такий спосіб простих синтагм набагато більша

(17,7%). Найчастіше до складу простих синтагм разом з дієслівними формами входять обставини способу дії, міри і ступеня. Напр.: «Аркадій Петрович | несподівано крикнув» (М. Коцюбинський); «Тепер || юнкери | стріляли вроздріб» (Ю. Смолич). Лише в нечисленних випадках обставини цієї категорії, набуваючи ролі виразника смислового предиката, виділяються в окремі синтагми, що стають основними по відношенню до зв'язаних з ними дієслівних. Пор.: «А почалось | воно || зовсім несподівано й просто» (М. Стельмах). Обставини місця, часу, причини, подібно до додатків, об'єднуються з дієслівними формами в єдині прості синтагми лише в частині випадків. Напр.: «Сонце | почало повертать на вечірній пруг» (І. Нечуй-Левицький); «Проте сучасна науково-технічна революція | йде значно далі» (В. Шинкарук); «Ждала два дні ... | не їла ... | не бачила живої душі» (О. Кобилянська); «Леонід. Війна | давно закінчилась, ||| люди || забувають | про ті роки ...» (О. Корнійчук); «А старий | сміється завжди» (П. Козланюк). Частіше такі обставини виділяються в окремі синтагми — вихідні або додаткові по відношенню до зв'язаних з ними дієслівних синтагм. Напр.: «Почулися голоси помішані || — це з гаю | *поспішалися додому*, || від дощу | *втікали по хатах*» (М. Вовчок); «Гриць || *спинився* | на хвилину» (О. Кобилянська); «Майя. Води ... Швидше! Я || *помру* | від спраги» (О. Корнійчук). Іноді прості синтагми, утворювані обставинами, виступають у ролі основних. Напр.: «Йшов | коваль || *присмерком*» (М. Вовчок). Проте останній приклад можна розглядати і як єдину просту синтагму, в якій підмет речення *коваль*, вставлений між двома членами простої синтагми *йшов присмерком*, набув енклітичного характеру і втратив здатність утворювати окрему просту синтагму.

Можливість входження підмета, додатка або обставини, які звичайно виконують роль окремих синтагм, до складу єдиної простої синтагми, переважно дієслівно-об'єктної, дієслівно-обставинної або присудково-підметової, реалізується досить вільно. Для цього необхідно, щоб підмет, додаток або обставина, здатні при даній загальній структурі речення виконувати роль окремої синтагми, зайняли місце в проміжку між дієсловом і додатком чи дієсловом і обставиною як членами єдиної простої синтагми. У такому положенні підмет, додаток чи обставина частково набуває ознак енклітичності, втрачаючи в зв'язку з цим свою самостійну синтагматичну роль. Напр.: «Серед широких та розлогих степів, | на вільнім просторі, || вирощував Івась свою молоду силу» (П. Мирний); «Вже третю добу | сіє на полонині дрібний мачкатий дощик» (М. Коцюбинський); «З важким серцем ішов Максим Беркут посеред невеличкої ватаги тухольських молодців на сповнення громадської волі» (І. Франко); «Пролетіло в уяві за оцей час життя» (А. Головко); «Після вечері |||| посадила Явдоха Павла на покуті, ||| вимитого, | чистого || і сонливого» (Г. Тютюнник) і т. д.

Ще одним звичайним формально-синтаксичним різновидом прос-

тих неодночленних синтагм є прості синтагми, утворені сполученням присудка з підметом (разом з можливими залежними від них словами) в усіх тих випадках, коли такі сполучення передають єдине поняття чи уявлення про відповідне явище, не розчленовуване в думці на смисловий суб'єкт і предикат. Сюди належать, насамперед, сполучення з дієсловами буття, становлення, появи і взагалі будь-якої неперехідної дії; такі сполучення в художній прозі і драматургії нерідко лежать в основі цілих самостійних речень. Напр.: «Була гаряча днина» (М. Коцюбинський); «Прийшла весна» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Вечір. Зайшло якесь свято» (С. Васильченко); «Настало літо. Почались жнива, | почалася в полі робота» (І. Нечуй-Левицький); «Ведуть! Прокіп іде» (М. Коцюбинський); «Г о р л о в. Треба було літаком. К о л о с. Погода не дозволила» (О. Корнійчук).

Ще частіше прості синтагми, утворені з присудково-підметових словосполучень, виявляються частинами більших речень, що складаються з двох чи кількох простих синтагм, по-різному пов'язаних між собою. Напр.: «В хаті | блищав тихий ранній світ» (І. Нечуй-Левицький); «Під вікнами | сумно ридали трембіти» (М. Коцюбинський); «В центрі села || од майдану, | де церква, || і через вулицю од школи ||| стояла велика обшарпана хата з ганком на вулицю» (А. Головко); «Блакитніє море. Дитячим щебетом | починається ранок ||| на одному з мальовничих півостровів, || що по-тутешньому | зветься просто кут» (О. Гончар); «У шуканні нових методів відображення життя || помітно зростав натуралістичний підхід до змалювання дійсності, | посилювались антиреалістичні течії» (С. Крижанівський); «Вихідним принципом марксистсько-ленінської теорії пізнання | є принцип відображення» (В. Шинкарук). В обстежених текстах художньої прози і драматургії загальна кількість простих синтагм, утворених присудково-підметовими словосполученнями, становить 11,5%, у текстах наукової прози — 7,1%. Але в переважній більшості випадків підмет і присудок виявляються належними до різних, зв'язаних між собою синтагм.

У стилі наукової прози досить часто зустрічаються прості синтагми, що складаються з сполучення іменника і залежного від нього додатка, причому обидва члени синтагми можуть бути поширені залежними від них словами. Напр.: «Отже, ||| виникнення соціалістичної ідеології | і нового творчого методу || — явища не однотипні» (С. Крижанівський); «Необхідною умовою соціального управління | є науково обгрунтований соціальний прогноз» (В. Шинкарук); «В статті || відмічаються деякі класи груп, | що з'являються так, ||| — можливі об'єкти наступних досліджень» (С. Черніков). В досліджених уривках текстів наукової прози кількість таких простих синтагм становить 11,8%, тимчасом як у текстах художньої прози і драматургії—не перевищує 3%.

Певне місце серед неодночленних простих синтагм займають синтагми, утворені складеними присудками або складеними голов-

ними членами односкладних речень — дієслівно-іменними чи дієслівно-інфінітивними, у тому числі й при наявності залежних від них слів. У художній прозі і драматургії кількість таких простих синтагм становить 3%, в науковій прозі — 2,5%. Напр.: «Данило |був на зріст високий» (П. Панч); «Версія з тими купцями | здавалася їй досить підозрілою» (І. Вільде); «Через півгодини || майдан | став наповнятися людьми» (Г. Тютюнник); «А саме ніхто | не може заперечувати, [принаймні,] ||| що проблема співвідношення матерії і свідомості, | духа і тіла || є філософським питанням» (М. Попович); «Можуть запитати: |||| чому ||| ми || говоримо про принцип розумності, | а не про принцип осмисленості?» (В. Войтко).

У невеликій частині випадків прості синтагми формуються з двох чи кількох однорідних членів речення, як правило, не поширених залежними словами і пов'язаних, в основному, єднальним або розділовим зв'язком. Напр.: «Батьки та матері | гострили на його зуби, || як на корисного жениха, ||| особливо убогші» (П. Мирний); «Надворі | смеркало й сутеніло» (І. Нечуй-Левицький); «Чекаєте? Зі страхом і трепетом?» (П. Панч). Частіше однорідні члени речення, особливо поширені залежними від них словами, розпадаються на окремі суміжні синтагми, зв'язані чи однорідні. Пор.: «Уже завелась свиня з поросятком | і овечат десяток» (П. Мирний); «Якось надвечір |||| Маланка ||| вийшла з хати || і *наткнулась на Гафійку*, | що стояла притулена до одвірка» (М. Коцюбинський).

Крім розглянутих способів, прості неодночленні синтагми можуть формуватись також із сполучень означуваного іменника і прикладки, прикметника і залежного від нього прислівника, іменника і прислівника, а також із дієслова, додатка і обставини, з присудка, підмета і додатка, з присудка, підмета і обставини тощо.

З точки зору внутрішньої інтонаційної структури, всі без винятку неодночленні прості синтагми характеризуються спільною ознакою: один з їх членів інтонаційно виділяється як основний у смисловому відношенні компонент синтагми, набуваючи ролі носія синтагматичного наголосу. В усіх вихідних простих синтагмах, що входять до складу синтагматичних єдностей, а також здебільшого в основних синтагмах незайменникових питальних речень та в некінцевих простих однорідних синтагмах — при наявності трьох і більше однорідних синтагм — основний у смисловому відношенні член синтагми (носій синтагматичного наголосу) вимовляється з виразною висхідною інтонацією і більш або менш помітним динамічним наголошенням. Таку частину інтонаційного оформлення синтагми в ученні про інтонацію речення прийнято називати антикаденцією (антикадансом). У основних і в кінцевих однорідних синтагмах, які не належать до незайменникових питальних речень, основний у смисловому відношенні член синтагми вимовляється з спадною інтонацією і, як правило, з відсутністю динамічного наголошення. Така спадна частина інтонаційного оформлення синтагми називається каденцією (кадансом); якщо основна синтагма

передує зв'язаній з нею додатковій синтагмі, то спадну інтонацію на відповідному члені основної синтагми звуть у таких випадках півкаденцією. Іноді основний у смисловому відношенні член синтагми супроводжується підсилювальною чи обмежувальною часткою (*і*, *навіть*, *тільки* і под.).

Існує виразна і досить послідовна співвідносність синтагматичного наголосу з певними морфологічно-синтаксичними категоріями членів синтагм. У простих неодночленних синтагмах різного морфематичного оформлення синтагматичний наголос, як правило, припадає саме на якийсь певний член словосполучення, на основі якого формується синтагма. Так, у синтагмі, утвореній із сполучення іменника з узгоджуваним означенням, синтагматичний наголос майже завжди має означуваний член. Винятки з цього правила зустрічаються лише в поодиноких усталених синтагмах типу «люди *добрі*», «чоловіче *добрий*», «вечір *добрий*»; пор.: М а р и н а (до Наталії): День *добрий*. Н а т а л і я: Добрий *день*» (О. Корнійчук), а також у синтагмах з узгоджуваними означеннями, що мають виразний предикативний відтінок типу «Це | справа *погана*»; «Він | товариш *надійний*»; «Радянська література | — література *новаторська*» (С. Крижанівський), при протиставленні окремих означень з різних синтагм та при означуваних займенниках (*щось незрозуміле*, *хтось незнайомий*). На відміну від синтагм з узгоджуваними означеннями, в синтагмах з неузгоджуваними означеннями синтагматичний наголос припадає здебільшого на означення. Напр.: «В світлі газового ліхтаря || лице Будзякової | було біліше від снігу» (Я. Галан). Але це правило допускає численні винятки. Так, майже ніколи не приймає на себе синтагматичного наголосу неузгоджуване означення в формі особового займенника 3-ї особи в непрямому (головним чином, родовому) відмінку. Нерідко синтагматично наголошується означуване слово і при неузгоджуваних означеннях, виражених іменниками.

Як правило, на керований іменник припадає синтагматичний наголос у тих синтагмах, які утворюються з іменника і залежного від нього додатка, з дієслова і додатка або з дієслова і обставини в формі керованого іменника. Винятки з цього правила трапляються досить рідко. У сполученнях дієслова з обставиною в формі прислівника синтагматичний наголос виявляється здебільшого на обставині, але при обставинах способу дії, міри і ступеня частіше наголошується дієслово. Усі без винятку прості синтагми, утворювані з присудка і підмета, мають синтагматичний наголос на підметі.

Одним з найважливіших показників у характеристиці внутрішньої структури простих неодночленних синтагм є порядок розташування носія синтагматичного наголосу відносно інших членів простої синтагми. Це явище перебуває в залежності від певних моментів емоційного, експресивно-стилістичного та іншого характеру, які в різних функціональних стилях літературної мови діють з неоднаковою активністю.

При спокійному, емоційно нейтральному мовленні, позбавленому якихось спеціальних експресивних завдань, носій синтагматичного наголосу розташовується, як правило, в кінці простої синтагми, де він вимовляється з щойно охарактеризованою інтонацією, залежною від конкретної природи синтагми. В основних, особливо постпозитивно розташовуваних синтагмах, що не належать до незайменникових питальних речень, а також у першій з двох однорідних синтагм роль носія основної смислової ваги в синтагмі (носія синтагматичного наголосу) пізнається лише за місцем розташування відповідного члена в кінці синтагми і за характерним для нього спадним тоном. Напр.: «Маленькі *віконця*[1] | ледве *блищали*» (І. Нечуй-Левицький); «Грицько || — козачий *син*, | сирота» (П. Мирний); «*Дівер* був | у вдови || — брат покійного *чоловіка*, | багатий» (С. Васильченко); «Десяцькі, | а беріть *Терешка*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Панич | тільки здвигнув *плечима*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Давид ||| *кинувся*, | розплющив *очі* || й ворухнув посмаглими *губами*» (А. Головко); «Вгорі | загупали *кроки*, || їхній *відгомін* | обізвався у непросохлій *стелі*» (М. Стельмах); «Делегати | потовпилися до *виходу*» (Ю. Смолич); «Лист у *вічність* | пішов разом із *життям*, || як світло від давно згаслої одинокої *зорі*» (Ю. Яновський); «Цікавим *оком* | зиркнув Максим на *потік*» (І. Франко); «Новаторський характер соціалістичного *реалізму* | особливо виразно виявляється у принципах *типізації*» (С. Крижанівський); «Якщо всі скінченні *Н-групи* | розв'язні, || то серед скінченних *НА-груп* | зустрічаються і групи *нерозв'язні*» (С. Черніков) та ін. Таке кінцеве розташування члена синтагми, що є носієм основної смислової ваги в простій синтагмі, характерне для емоційно нейтрального літературного мовлення, може бути назване стабілізованим порядком членів простої синтагми. Вживаний досі термін «нормальний порядок» був не зовсім точним, оскільки він асоціювався з поняттям літературномовної норми і тому міг бути помилково витлумаченим як єдино можливий з точки зору цієї норми.

Коли проста синтагма з стабілізованим порядком членів має в своєму складі більше ніж два члени, взаємне розташування їх підпорядковується закономірностям, які можуть бути зведені до закономірностей розташування членів у двочленних простих синтагмах. Так, якщо до багаточленної простої синтагми входить атрибутивне сполучення іменника з узгоджуваним чи неузгоджуваним означенням, це атрибутивне сполучення займає те саме місце відносно іншого чи інших членів синтагми, яке зайняв би сам означуваний іменник при відсутності залежного від нього означення, а наявне при ньому означення, згідно з загальним правилом, розташовується перед ним, коли це означення узгоджуване, або після нього, коли воно є неузгоджуваним. Так само розташовується в

[1] Носії синтагматичного наголосу набрано курсивом.

багаточленній простій синтагмі після іменника і залежний від нього додаток. Напр.: «На фермі | заводилися нові *порядки*» (Г. Тютюнник); «В корпусі третього *куреня* || щойно | закінчили вечірню перевірку *зброї*» (Ю. Смолич).

Якщо проста синтагма складається з дієслова і двох пов'язаних з ним членів, один з яких мав би у двочленній синтагмі стояти перед дієсловом, а другий — після дієслова, то обидва пов'язані з дієсловом члени при стабілізованому їх розташуванні займають відповідні місця і в тричленній синтагмі. Напр.: «Тільки чути, | як тихо схлипує *дівчина*» (С. Васильченко).

При наявності в багаточленній синтагмі поряд з дієсловом двох чи кількох залежних від нього членів, кожний з яких у двочленній синтагмі при стабілізованому розташуванні повинен був би стояти після дієслова, або таких, частина яких могла б виконувати роль самостійної простої синтагми (вихідної щодо даної основної синтагми), в багаточленній синтагмі дієслово займає перше місце, той із залежних від дієслова членів синтагми, який виявляється носієм синтагматичного наголосу, розташовується в кінці простої синтагми, а решта залежних від дієслова членів — один чи, рідше, два розміщуються між початковим дієсловом і кінцевим залежним від нього членом — носієм синтагматичного наголосу. Напр.: «Близько вікна || Сава | вказав Катрі *місце*» (А. Головко); «І Петриха | втирає краєчком хустини старі *очі*» (С. Васильченко); «Спогади, | спогади ... Одні || *веселять* | Лукію, ||| інші || присмучують, | наливають груди теплим *хвилюванням*» (О. Гончар); «Одної прекрасної літньої днини | спровадилася Мавра на *Чабаницю*» (О. Кобилянська); «Важкою ходою пішла жінка відчиняти *двері*» (М. Стельмах). Останнє речення складається з однієї багаточленної синтагми, всі члени якої розташовані в стабілізованому порядку. До речі, перші і останні два з п'ятьох наведених прикладів є ілюстраціями до загального положення про те, що, потрапляючи в позицію між дієслівним присудком і синтаксично залежним від нього носієм синтагматичного наголосу (додатком чи обставиною), який разом з дієсловом утворює просту синтагму, підмет або додаток, незалежно від того, чи міг би він при іншому розташуванні в тому самому реченні виділитись в окрему просту синтагму, втрачає свою самостійну синтагматичну роль і стає членом єдиної простої синтагми.

Переважно в емоційно насиченому, підкреслено експресивному літературному мовленні, а також при нарочитій стилізації під усне мовлення, коли носії синтагматичного наголосу в простих синтагмах набувають особливого підкреслення своєї смислової ваги в синтагмі або коли основна увага мовця насамперед спрямована на повідомлення про того члена синтагми, який є носієм її основної смислової ваги, тимчасом як про решту членів синтагми повідомляється лише мимохідь, носій основної смислової ваги в простій неодночленній синтагмі розташовується на початку її перед друго-

рядними в смисловому відношенні членами синтагми. У такому некінцевому положенні носій основної смислової ваги в синтагмі вимовляється не тільки з спадною інтонацією, а й з виразним динамічним наголошенням. Синтагматичний наголос, який у таких випадках набуває динамічного характеру, звичайно називається логічним наголосом. Напр.: «Ходи сюди, | дядюшка! || — кричать.— Візьми в мене, | паниченьку! От | *бублики* гаряченькі, ‖ з мачком... От | *паляниця* легесенька, ‖ тільки що з печі...» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Вулиця | свіжа та м'яка, ‖ мов *оксамит* той зелений» (М. Вовчок); «Отам, | де *колодязь* з червоною торпедою» (О. Гончар); «Я | така рада. *У квітки* вбралась, ‖ у намисто, ‖ *кожушанку* наділа, ‖ *стьожки* почепила ‖ — пішла» (А. Тесленко); «Тоді || я | забулась, ||| що й *на світі* живу» (М. Стельмах); «Нічим дихати. Сильно накрило».— «Га?» — «*Притисло* сильно» (О. Довженко); «Гетьте! Ще *пани* почують» (М. Вовчок); «*Світати* починало» (А. Тесленко). Таке емоційно чи експресивно зумовлене перенесення носія синтагматичного наголосу із звичайного для нього кінцевого місця в синтагмі на початок синтагми зветься інверсією членів простої синтагми, а саме розташування носія синтагматичного наголосу на початку синтагми — інверсивним розташуванням.

Ступінь підкресленості смислової ваги носія синтагматичного наголосу, необхідний для того, щоб він зазнав інверсії, в різних випадках може бути неоднаковим і часто залежить від певних додаткових умов контексту, індивідуальних особливостей стилю тощо. Логічно наголошений член синтагми, який міг би зазнати інверсії, іноді залишається і в стабілізованому кінцевому положенні; з другого боку, інверсія іноді може мати місце і при ледве помітному підкресленні смислової ваги носія синтагматичного наголосу. Це робить можливим застосування інверсії членів простих синтагм у поетичних текстах навіть там, де вона з точки зору смислової структури речення зовсім не є необхідною, лише з метою дотримання відповідного віршового розміру і розташування рими в кінці рядка. Тому застосування інверсії членів простих синтагм стало сприйматись як одна з стилістичних особливостей поетичної мови. На цій основі розвинулось спеціальне застосування не вмотивованої смисловою структурою речення інверсії членів простих синтагм у прозі, зокрема в художній і публіцистичній, як стилістичний засіб надання прозаїчному текстові поетичного звучання. Напр.: «Юні кулеметники | *до бою* готовились. Під свою *зброю* грізну | *вугілля* підклали, ‖ на ленти | *ямку* вигребли, ‖ самі | безпечно влаштувалися» (Я. Галан). Іноді в публіцистичному стилі зустрічаються випадки недоречного застосування цього прийому, яке створює ефект штучної патетики і небажаної комічності. Пор. такі заголовки статей і постійних рубрик у газеті «Вечірній Київ», як «Киянам | — *овочі* добірні», «Хай засяє чистотою | наше *місто* дороге» і под.

Лише при поодиноких формальних різновидах словосполучень,

які лежать в основі простих синтагм, інверсійний порядок членів синтагми не залежить від факторів емоційно-експресивного чи взагалі стилістичного характеру, а виявляється постійною формальною ознакою відповідних різновидів простих синтагм. Це стосується насамперед займенникових членів простих синтагм у ролі приіменних додатків, непрямих відмінкових форм займенника *який* у ролі сполучного слова, яке одночасно виконує роль означення чи додатка при іменному членові підрядного означального речення тощо. Така інверсія є звичайним способом побудови відповідних синтагм в усіх стилях літературної мови, і відхилення від цього узвичаєного порядку мають ненормативний характер. Напр.: «Скільки не молилася, ||| віри до нього || в неї | нема» (О. Кобилянська); «Прикрашування життя |||| — вороже самій суті соціалістичного реалізму, ||| *девізом* якого || завжди | була вірність життєвій правді» (С. Крижанівський); «Одержаний при цьому клас неабелевих груп, || всі неабелеві *підгрупи* яких | інваріантні, ||| є вже об'єктом вивчення» (С. Черніков).

Здебільшого в інверсивному порядку — в постпозиції до означуваного іменника,— незалежно від своїх стилістичних функцій у реченні, розташовуються й позбавлені синтагматичного наголосу неузгоджувані означення в формі іменників, а також синтагматично ненаголошені додатки до іменників чи прикметників. Напр.: «У самому кутку, ⎡ на покуті, || стояв невеличкий *стіл* з двох дощок, ⎤ на палець одна од другої ...» (П. Мирний). Лише зрідка, у зворотах типу *моєї жінки брат*, *на всі руки майстер* та в деяких спеціально стилізованих під поетичний текст реченнях художньої прози позбавлені синтагматичного наголосу неузгоджені іменникові означення або залежні від іменників додатки розташовуються, згідно з стабілізованим порядком членів простих синтагм, у препозиції до керуючого іменника. Пор.: «У мене || *ще й досі* | його роботи *сокира* є» (І. Франко).

Оскільки в основній масі випадків інверсивне розташування членів простих синтагм пов'язане з емоційно-експресивними та іншими стилістичними факторами, частота інверсії в рамках простих синтагм може бути одним з найпоказовіших синтаксичних критеріїв формального розрізнення основних функціональних стилів літературної мови. Підрахунки, проведені на матеріалі спеціально обстежених суцільних текстів художньої прози і драматургії, з одного боку, і наукової прози — з другого, виразно підтверджують це. Серед 3649 простих синтагм, що містяться в 600 обстежених реченнях із суцільних текстів наукової прози, зафіксовано 171 випадок інверсії членів простих синтагм, що становить 4,7% (зокрема, у текстах В. Шинкарука і С. Чернікова — по 4,4%, у тексті С. Крижанівського — 5,2%), тимчасом як серед 4047 простих синтагм, які входять до складу 1000 речень із суцільних текстів художньої прози і драматургії, виявлено 422 випадки інверсії членів простих синтагм, що становить 10,4% (зокрема, в

тексті А. Головка — 15,6%, Марка Вовчка — 14,5%, О. Гончара— 8,2%, О. Корнійчука — 7,1%, М. Коцюбинського — 5,8%).

Наведені цифри показують, що для стилю наукової прози в цілому можна прийняти середню частоту інверсії членів простих синтагм близько 4,5% від загальної кількості простих синтагм у тексті з допущенням незначного відхилення (приблизно на 1 %) у той чи інший бік в окремих текстах, тоді як різні індивідуальні стилі художньої прози і драматургії допускають значне розходження в частоті випадків інверсії членів простих синтагм — щонайменше від 5 до 16%. Це розходження між індивідуальними стилями в художній прозі і драматургії, навіть якщо воно відображає відмінності і не між індивідуальними стилями в цілому, а лише між обстеженими частинами художніх творів відповідних авторів, ще раз підкреслює вирішальну роль емоційно-експресивних факторів у проявах інверсії членів простих синтагм.

Закономірності взаємного розташування синтагм

Найбільш загальна закономірність взаємного розташування синтагм — як зв'язаних, так і однорідних — полягає в тому, що жодна із співвідносних синтагм не може бути позиційно винесена за межі тієї синтагматичної єдності чи того ряду однорідних синтагм, до яких вона належить, і не може бути розташована в межах будь-якої іншої синтагми, крім тієї складної синтагми, до якої вона входить. Розглянемо для прикладу синтагматичне членування такого речення: «Перед очима йому | постали поля і тоскний вечір, ||| коли над обрієм | залягали хмари, || а Прохор | казав про втечу» (І. Микитенко). Перші дві прості синтагми, співвідносні між собою, можна поміняти місцями в межах тієї самої синтагматичної єдності, але жодна з цих двох простих синтагм, як і вся синтагматична єдність, у яку вони об'єднуються, не може бути перенесена в межі двох інших синтагматичних єдностей, наприклад, між прості синтагми *коли над обрієм* і *залягали хмари* або між синтагми *а Прохор* і *казав про втечу*, чи в середину будь-якої з цих простих синтагм. Так само не може бути перенесена за межі синтагматичної єдності будь-яка з інших чотирьох простих синтагм, а жодна з двох однорідних синтагматичних єдностей — *коли над обрієм | залягали хмари* і *а Прохор | казав про втечу* — не може бути вміщена в середину першої синтагматичної єдності.

Відзначена загальна закономірність випливає з розглянутих вище характеристик синтагм і з природи синтагматичного членування. Порушення цієї закономірності може мати своїм наслідком або появу нового, відмінного від заданого, способу конкретного синтагматичного членування речення, або виникнення ненормативної для української мови структури. Обидва випадки виходять за межі припустимого в мові варіювання конкретних способів синтагматичного членування.

Поряд з цим, закономірності синтагматичного членування допускають у ньому і можливість певних варіантів. Ця можливість стосується, зокрема, співвідносних синтагм, причому для зв'язаних і для однорідних синтагм закономірності їх взаємного розташування виявляються абсолютно відмінними.

Взаємне розташування однорідних синтагм ніяким власне синтагматичним закономірностям не підлягає. З точки зору загальних закономірностей синтагматичного членування, порядок взаємного розташування однорідних синтагм є цілком довільним і кожна однорідна синтагма може бути вільно переміщена в будь-яке інше місце в межах того самого ряду однорідних синтагм. Тому конкретний порядок однорідних синтагм або визначається якимись переважно екстралінгвістичними факторами, що не мають ніякого відношення до закономірностей синтагматичного членування (наприклад, часовою послідовністю позначуваних відповідними синтагмами явищ, порядком їх розташування у просторі, пояснювальним стосунком змісту наступної однорідної синтагми до змісту попередньої синтагми, навмисним бажанням підкреслити невпорядкованість переліку повідомлюваних явищ і т. д.), або взагалі ніякими факторами не визначається і в такому випадку може бути зміненим без будь-якого порушення конкретного змісту речення.

Так, наприклад, у першому з трьох речень з оповідання Марка Вовчка, наведених на стор. 442, однорідна синтагма *Мати божа!* займає перше місце тому, що вона виступає в ролі вигука, а вигуки, входячи до складу ширшого речення, з'являються в реченні, як правило, першими завдяки своїй до певної міри рефлекторній природі. Друга однорідна синтагма *увесь будинок зворухнувся* йде після вигука як його мотивація чи як розкриття причини його висловлення. Решта три однорідних синтагми *білити*, | *мити*, | *прибирати* йдуть після синтагми *увесь будинок зворухнувся* як пояснення і уточнення її змісту. Але саме такий порядок у реченні цих трьох останніх однорідних синтагм виявляється взагалі нічим не вмотивованим, так що без будь-якої зміни значення чи навіть стилістичного плану можна було б поставити і *прибирати*, *мити*, *білити* і *мити*, *прибирати*, *білити* і т. д.

У взаємному розташуванні зв'язаних синтагм, належних до певної синтагматичної єдності, виявляється два різновиди, вибір між якими визначається в кожному окремому випадку емоційно-стилістичним характером мовлення. При спокійному, емоційно нейтральному мовленні з наперед продуманими структурами речень основна синтагма в синтагматичній єдності, тобто синтагма, в якій міститься нове для даної думки поняття чи сполучення понять, розташовується, як правило, на другому місці, в кінці синтагматичної єдності після вихідної синтагми. Основним формальним показником нормального розташування зв'язаних синтагм є вимова вихідної синтагми з висхідною інтонацією (антикаденцією), загальний рух якої може ускладнюватись залежно від складності вихідної синтагми та можливих емоційних відтінків, а основної синтагми, за

винятком випадків з питальними реченнями без питальних слів,— з кінцевим пониженням інтонації (каденцією). Між вихідною і основною синтагмами при такому їх розташуванні можлива синтагматична пауза, реалізація якої не обов'язкова. При особливому підкресленні важливості змісту основної синтагми певна її частина може бути вимовлена з виразним акцентуаційним виділенням — так званим логічним наголосом. Таке взаємне розташування зв'язаних синтагм, при якому перше місце в синтагматичній єдності займає вихідна синтагма, а друге — основна, виявляє виразний паралелізм до стабілізованого розташування членів простих синтагм і зветься стабілізованим порядком синтагм.

Розглянемо приклад речення з стабілізованим порядком синтагм: «Ми | знаємо, |||| що в останні десятиліття ||| фізичне «дозрівання» дітей || відбувається значно швидше, | ніж в минулому» (В. Шинкарук). Це речення як синтагма першого ступеня членування являє собою складну синтагматичну єдність, утворену з двох простіших зв'язаних і стабілізовано розташованих синтагматичних єдностей другого ступеня членування, перша з яких — складна синтагма *Ми | знаємо* — є вихідною, а друга — складна синтагма, що охоплює всю решту речення, є основною. Вихідна синтагма *Ми | знаємо* вимовляється з піднесенням тону на кінцевій частині (антикаденцією) і припускає після себе паузу. В свою чергу, ця вихідна синтагматична єдність складається з двох стабілізовано розташованих простих синтагм третього ступеня — вихідної синтагми *Ми*, розташованої на першому місці, і основної синтагми *знаємо*, що займає друге місце. Вичленування цих двох простих синтагм при звичайній вимові залишається майже непомітним, особливо через проклітичний характер займенника *ми*, який при швидкому темпі мовлення значною мірою втрачає свій самостійний наголос. Але досить вимовити цю частину речення повільніше і виразніше, з деяким відривом від решти речення, щоб на слові *ми* проявився характерний для вихідної синтагми висхідний рух тону, а після нього з'явилася навіть пауза. Основна синтагма другого ступеня членування — складна синтагматична єдність, яка починається сполучником *що* і тягнеться до кінця речення,— вимовляється з складною інтонацією, яка на останній частині всієї синтагми — виразі *в минулому* — завершується зниженням (каденцією). Вся ця основна синтагма становить складну синтагматичну єдність другого ступеня членування, що, в свою чергу, розчленовується на дві стабілізовано розташовані зв'язані синтагми третього ступеня — вихідну просту синтагму (*що*) *в останні десятиліття*, яка вимовляється з характерним висхідним рухом тону і можливою за нею паузою, і основну складну синтагму (починається словом *фізичне*). Ця основна синтагма третього ступеня знову є синтагматичною єдністю, яка складається з двох стабілізовано розташованих синтагм четвертого ступеня — вихідної простої синтагми *фізичне «дозрівання» дітей* і основної складної синтагми,

що починається з слова *відбувається*. Нарешті, ця остання складна синтагма є синтагматичною єдністю двох зв'язаних, стабілізовано розташованих простих синтагм п'ятого ступеня: вихідної — *відбувається значно швидше* і основної — *ніж в минулому*. Як і в інших випадках, вихідна синтагма в цій синтагматичній єдності вимовляється з піднесенням тону, а основна проста синтагма — з виразним пониженням тону.

Таким чином, істотність змісту основної синтагми для змісту цілої синтагматичної єдності при стабілізованому порядку синтагм, як правило (за винятком випадків з виразним логічним наголошенням основної синтагми), формально нічим не підкреслюється і проявляється лише в кінцевому розташуванні основної синтагми, яка в основній масі випадків (крім питальних речень без питальних слів) вимовляється з кінцевим пониженням тону.

Поряд із стабілізованим порядком синтагм, досить звичайним, хоч і рідше вживаним, є таке розташування зв'язаних синтагм, при якому основна синтагма — проста чи складна — переміщується з свого стабілізованого кінцевого положення в синтагматичній єдності на початок, а вихідна синтагма займає місце після основної і через це майже повністю втрачає свій вихідний характер, перетворюючись у додаткову синтагму при основній. Таке переміщення синтагм, яке, подібно до аналогічного переміщення членів простих синтагм, зветься інверсією, відбувається здебільшого в тих випадках, коли проявляється свідомий намір особливо підкреслити важливість змісту логічно наголошуваної основної синтагми або викликане хвилюванням чи іншими емоційними факторами прагнення швидше повідомити цей зміст. При цьому висловлення вихідної синтагми як виразника відомої вже, раніше даної частини повідомлюваної думки відсувається на другий план. Інверсія зв'язаних синтагм може відбуватися і в умовах стислого діалога, коли висловлення змісту вихідних синтагм, який вважається наперед відомим для співрозмовника, спочатку здається зайвим і речення починає будуватися у вигляді однієї простої (основної) синтагми без вихідної, але в процесі вимови речення з'являється рішення про доповнення його додатковою синтагмою, яка мала бути вихідною. В окремих випадках, про які докладніше говориться далі, основна синтагма розташовується на першому місці в синтагматичній єдності з суто формальних причин — через неможливість для певних синтаксичних структур виступати на початку синтагматичних єдностей. Таке взаємне розташування зв'язаних синтагм, при якому основна синтагма займає початкове місце в синтагматичній єдності, а синтагма, яка мала б бути вихідною, розташовується після основної і через це стає додатковою, зветься інверсивним порядком синтагм. Основними формальними показниками інверсивного порядку синтагм є завжди виразний логічний наголос на основній синтагмі, що займає початкове місце в синтагматичній єдності, спадний рух тону (півкаденція) на кінцевій частині основної син-

тагми (крім питальних речень без питальних слів) і збереження інтонаційної лінії додаткової синтагми, як правило, на тому (низькому) рівні, яким закінчується основна синтагма. Між основною і додатковою синтагмами при інверсивному порядку синтагм можлива більш або менш виразна пауза.

Розгляньмо приклади речень з інверсивним порядком синтагм [1]: «У Андрія під вусом блукає усмішка. *Він* | *знає*, ||| що в селі || *немає* | кращої дівчини. *Сімнадцятий рік пішов* | із пилипівки» (М. Коцюбинський). Після першого з цих трьох речень, у якому йдеться про усмішку задоволення, друге речення найбільш природно членується так, що складна синтагма другого ступеня членування *Він* | *знає* вимовляється як основна з виразним логічним наголосом і напівкаденцією, після чого решта цього речення набуває характеру додаткової синтагми, зміст якої подається з точки зору Андрія як щось йому вже раніше відоме. Інверсована основна синтагма *Він* | *знає* є синтагматичною єдністю, що складається з двох стабілізовано розташованих простих синтагм — вихідної *Він* і основної *знає*, а додаткова синтагма (*що*) *в селі* || *немає* | *кращої дівчини* є синтагматичною єдністю, що складається з двох стабілізовано розташованих синтагм третього ступеня — вихідної простої *в селі* і основної складної *немає* | *кращої дівчини*, яка, в свою чергу, є синтагматичною єдністю, утвореною з двох простих інверсивно розташованих синтагм четвертого ступеня — основної *немає* і додаткової *кращої дівчини*. Третє речення в наведеному уривку є синтагматичною єдністю, яка складається з двох простих інверсивно розташованих синтагм — основної *сімнадцятий рік пішов* (з інверсивним розташуванням її членів *сімнадцятий рік* перед *пішов*) і додаткової *із пилипівки*. Слід додати, що друге речення допускає й інакше осмислення, при якому *Він знає* стає стабілізовано розташованою складною вихідною синтагмою, решта речення— складною основною синтагмою, а інверсованими залишаються лише синтагми 4-го ступеня *немає* | *кращої дівчини*.

Здебільшого інверсивний порядок синтагм можна замінювати на стабілізований порядок, причому спостерігається більш або менш виразна зміна смислових і емоційних відтінків. Зокрема, обидва останні речення перебудовуються в такий спосіб: *Що в селі кращої дівчини немає, він знає. З пилипівки сімнадцятий рік пішов.* При цьому від перестановки синтагм другого ступеня в першому реченні втрачається смисловий відтінок хитрувато-прихованого задоволення, який проявляється в авторському тексті при інверсивному порядку (*Він знає, що* і т. д.). У двох інших місцях заміна інверсивного порядку синтагм стабілізованим порядком стирає лише ледве помітну емоційну піднесеність внутрішнього мовлення Андрія.

Як уже згадано, інверсивний порядок синтагм зустрічається

---

[1] Основні синтагми різних ступенів членування, особливо інверсовані, тут і далі при графічній передачі синтагматичного членування записаних речень виділяються курсивом.

в літературній мові рідше, ніж стабілізований порядок. Особливо мало вживається інверсивний порядок синтагм у науковому стилі. Так, якщо на 1000 речень з художньої прози виявлено 427 речень (42,7%) з інверсією синтагм різних ступенів членування, то на 600 речень з наукових текстів зафіксовано лише 113 речень (18,8%) з інверсією синтагм 2-го і нижчих ступенів членування. При цьому більшість випадків інверсії синтагм у науковому стилі припадає на речення з синтагматичними конструкціями, які, виконуючи роль додаткових синтагм, не можуть бути через свою формальну специфіку розташовані на початку синтагматичної єдності (наприклад, підрядні означальні речення) або здавна узвичаїлись у своєму постпозитивному розташуванні. Напр.: «Отже, |||| *основне завдання культурної революції*, || яке | відповідає сучасній науково-технічній революції, ||| полягає в розв'язанні проблеми таланту» (В. Шинкарук); «*Нескінченні неабелеві групи*, | що задовольняють цю умову, || вивчались | мало» (С. Черніков); «*В статуті Спілки письменників СРСР*, || затвердженому на III з'їзді письменників | (1959), ||| дано таке визначення методу соціалістичного реалізму» (С. Крижанівський). Що ж до стилю художньої прози, то тут, поряд з відзначеними вище смисловими та емоційними факторами інверсії синтагм, нерідко відіграє роль і прагнення окремих прозаїків до навмисної стилізації прози під ритміку поетичної мови, для якої є звичайним прийом інверсії, викликаний потребами віршового ритму і римування. Пор.: «За кілька перегонів до станції Ганівка ||||||| Давидові Мотузці |||||| вперше після міста та казарми ||||| ***степ** війнув* | просто в лице ||||| міцним духом землі |||| *та рум'яних щік* ||| з морозу, || з ранку сонячного, | осіннього» (А. Головко). Часткова залежність інверсії синтагм у художній прозі від суто формальних ритмічних факторів проявляється і в тому, що вона може зосереджуватись на окремих місцях художнього тексту в певних групах суміжних речень. Напр.: «Ну, ||| а тепер || він | певний, |||| *бо панський пастух Хома Гудзь* | шепнув йому ту новину. Хома |||| хоч ходить біля товару, ||| *а все ж* | ближче до панів, || *бо треться* | коло них. *Буде* | фабрика, || буде» (М. Коцюбинський).

Особливо характерним показником залежності частини випадків інверсії синтагм у художній прозі від певної ритмічної настроєності тексту є порівняно висока частота інверсії таких синтагм нижчих ступенів членування, які належать до інверсованих, у свою чергу, синтагм вищих ступенів. Напр.: «Спасибі хоч за те, ||| ***що не б'ють*** | *десять раз на день*, || як от | по інших чуємо» (М. Вовчок); ***„І не нагадуйте*** | ***мені*** || *його* ||| ніколи» (М. Вовчок); ***„А що ж*** | ***робитиме*** || *один із другим* ||| на своїй латочці?» (М. Коцюбинський); «Той ||| ***нехотя спустив*** | *ноги* || з лави. ***Сіли*** | *дівчата* || там» (А. Головко); ***„Були з нами й на буряках*** | *обухівські*, || ***душ кілька*** *було*, ||| —сказала одна з дівчат, | звела обличчя на червоноармійця» (А. Головко); ***„І коли рушив*** | *поїзд*, ||| Давид || іще стояв

біля вікна | й дивився в степ» (А. Головко); *„А не попереджував* | *він*, |||| щоб ви ||| мені || про це | не доповідали?» (О. Корнійчук); «*Тоді* ||| *я* || *вас* | *обізву*, |||| коли ви | будете мені таке доповідати» (О. Корнійчук); ***„Ніщо*** || ***мені*** | ***так не пахне,*** ||| *як наш степ*, |||| — каже молодий Горпищенко, | льотчик реактивної авіації, || приїжджаючи до батька-чабана у відпустку» (О. Гончар) і т. д.

Всього на 611 випадків інверсій зв'язаних синтагм у 1000 речень з художньої прози зафіксовано 153 таких випадки (25%) інверсій на двох, трьох і навіть чотирьох ступенях членування в межах однієї складної синтагматичної єдності, тимчасом як у науковому стилі серед 138 випадків інверсій синтагм відзначено лише 10 таких випадків (7,2%) — усі тільки на двох ступенях членування. Приклади з наукових текстів: «*Панове декаденти* |||| ***саме тому й борються*** || *проти оживаючого реалізму*, ||| що відчувають у ньому відбиття сили робітничого руху» (С. Крижанівський); «Зрозуміло, ||| серед таких груп || слід виділити групи, | що містять дійсні нециклічні скінченно породжені підгрупи |||| (***назвати*** | *їх* || можна, ||| наприклад, | FC-групами)» (С. Черніков).

У ряді випадків інверсія зв'язаних синтагм буває зумовлена необхідністю особливого підкреслення інверсованого на перше місце члена основної синтагми. Здебільшого інверсія членів основної синтагми не впливає на стабілізоване розташування основної синтагми в постпозиції щодо вихідної. Напр.: «В кабінеті || він | *заспокоївся* трохи» (М. Коцюбинський); «О л ь г а. А хто || тобі | *лоба* розбив?» (О. Корнійчук). Але при особливому виділенні смислової ваги інверсованого члена основної синтагми його інверсія в середину синтагматичної єдності, при збереженні основної синтагми на другому місці, виявляється недостатньою, і тоді він разом з усією основною синтагмою, до якої належить, переміщується на початок синтагматичної єдності. Пор.: «Другого дня || ***ранесенько*** *прокинулась* | наша панночка» (М. Вовчок); ***„Сімнадцятий рік*** *пішов* | із пилипівки» (М. Коцюбинський). ***„Стільки морської трави*** *пропадає* | по узбережжю, || а в них | худоба дохне» (О. Гончар). Така безпосередня взаємопов'язаність інверсії зв'язаних синтагм з інверсією члена основної синтагми спостерігається, головним чином, у стилі художньої прози і драматургії.

Заміна стабілізованого порядку зв'язаних синтагм інверсивним порядком і навпаки, як уже зазначалось, виявляється принципіально можливою в переважній більшості формальних різновидів синтагматичних єдностей, іноді з деякими змінами в складі простих синтагм (взаємним переміщенням окремих слів з однієї простої синтагми до другої, введенням підсильних чи обмежувальних часток і под.). Лише зовсім поодинокі формальні різновиди синтагматичних єдностей не допускають такої заміни або допускають її в виняткових умовах і характеризуються тільки стабілізованим чи тільки інверсивним розташуванням своїх зв'язаних синтагм. Так, у принципі неможливою виявляється інверсія в складі синтагма-

тичних єдностей, у яких роль вихідної і основної синтагм виконують однорідні члени речення (присудки і ін.) або сурядні речення, що сполучаються єднальним, зіставним або розділовим синтаксичним зв'язком. Напр.: «Гриць Духота || загадково посміхнувся | і почав викладати свої міркування» (П. Панч); «Різдво | з хати, || а старости | в хату, ||| та нічого || з того | не вийшло» (М. Коцюбинський); «В а с я. Павле Семеновичу, |||| ви || зараз | поїдете, ||| чи машину | в гараж?» (О. Корнійчук).

Серед зв'язаних синтагм, поєднаних сурядним зв'язком, окреме місце в цьому відношенні займають синтагми, які перебувають у синтаксичному заперечно-протиставному зв'язку, тобто в одній з них — вихідній (чи додатковій) — заперечна частка *не*, а друга — завжди основна — має ствердне значення. Такі зв'язані синтагми можуть розташовуватись як у стабілізованому, так і в інверсивному порядку. Напр.: «Не на день, | не на рік, || а навік...» (С. Васильченко); Я | Галушка, || а не Часник (О. Корнійчук).

Зовсім незвичним є інверсивний порядок синтагм у синтагматичній єдності, в якій роль основної синтагми виконує дієприслівниковий зворот або підрядне речення наслідкове (з сполучником *що*) чи додаткове. Напр.: «Отже, ||| розповім | про це, || *не забігаючи вперед*» (І. Микитенко); «Але економ || так платив | дітям, ||| *що Мокрина* || ***плюнула*** | *на Юрків заробіток*» (П. Козланюк); «Хтось | нагадав, |||що на одинадцяту годину сьогодні || в Олександрівській балці | була призначена масовка» (П. Панч). Проте, якщо дієприслівниковий зворот виконує роль вихідної синтагми в синтагматичній єдності, він порівняно легко може інверсуватися на друге місце, перетворюючись у додаткову синтагму, і навпаки. Пор.:

«За возами, || спираючись на костур,	*тюпає жвавенька бабуся*» (С. Васильченко).	«За возами || *тюпає жвавенька бабуся*,	спираючись на костур».

При намаганні інверсувати речення з підрядним наслідковим виникає безсполучникове складне речення з відповідним об'єктивним значенням. Напр.: «Мокрина || плюнула | на Юрків заробіток, ||| так платив | дітям || економ». Як правило, не підлягають інверсії дві зв'язані синтагми, друга з яких — основна — має в своєму складі підрядне означальне речення. Напр.: «Нова дійсність | — боротьба робітничого класу за перетворення життя ||||| — спричинилася до появи нового естетичного ідеалу, ||| який | визначився як ідеал соціалістичний, | комуністичний, |||| до появи нового мистецтва, | окриленого цим ідеалом, |||| до появи митців, ||| які || бачили перспективу розвитку мистецтва у світлі цього нового ідеалу | і ставили своє слово на службу робітничому класові» (С. Крижанівський); «Соціалістичний реалізм | як метод зображення дійсності |||| продовжує кращі традиції критичного реалізму, ||| який || головним | вважав правдивість у зображенні дійсності» (С. Крижанівський). Якщо підрядне речення входить

до складу синтагми, яка не є основною в синтагматичній єдності, така синтагма може зазнавати інверсії. Пор.: «*Історія* | *ще не знала* ||| такої впливової сили художніх образів, || які | явила світові радянська література» (С. Крижанівський).

З другого боку, завжди лише інверсивно, в кінці синтагматичної єдності, як додаткова, розташовується неосновна синтагма в формі підрядного означального речення: Напр.: «І раптом || Маркові | здалося, ||| що невідомий | застогнав, |||| *застогнала* | *й кобза*, ||| до якої || він | припав головою» (М. Стельмах); «*Два автоматні диски*, | що теліпалися на ремінці, || *били його по стегнах*» (Г. Тютюнник); «Художня література || *відобразила незліченну кількість важливих проблем та життєвих колізій*, | що свідчать про боротьбу старого з новим» (С. Крижанівський).

Принципова можливість заміни стабілізованого порядку синтагм інверсивним і навпаки є однією з найважливіших передумов, які допомагають у складних випадках правильно визначити спосіб синтагматичного членування речення, утвореного з багатьох простих синтагм. Не завжди легко буває визначити з першого погляду, за наявними формальними ознаками, спосіб синтагматичного членування в деяких складнопідрядних реченнях, які починаються з головного, що має присудок у кінцевій своїй частині. Напр.: «Поява соціалістичного реалізму | зумовлена тим, | що на кін історії вийшла нова суспільна сила | — робітничий клас, | з'явилася нова суспільна ідея | — соціалізм» (С. Крижанівський); «Вороги соціалістичного реалізму | намагаються довести, | що цей метод | є лише політичною доктриною | і що він | не вніс нічого нового в естетичне освоєння світу» (С. Крижанівський). У цих реченнях, як і в усіх інших, окремі прості синтагми виділити не важко, але при визначенні межі, по якій проходить перше членування цих речень на синтагми другого ступеня, виникає вагання: чи межі проходять між головним і підрядним реченням — перед першим сполучником *що*, чи між підметовими і присудковими групами головних речень, так що підрядні речення становлять лише частину складних основних синтагм разом з присудковими групами головних речень як початковими частинами основних синтагм. Останній варіант міг би здаватися тим більш обгрунтованим, що підрядні речення додаткові, які в даному разі є основними (в другому прикладі однорідними) синтагмами по відношенню до попередньої синтагми, не підлягають інверсії і тому можуть розглядатися лише як продовження синтагматичної єдності, що починається десь перед ними. Але досить врахувати, що головні речення при певних умовах можуть набути інверсованого вигляду («*Тим* зумовлена | поява соціалістичного реалізму...»; «*Намагаються довести* | вороги соціалістичного реалізму...») із збереженням незмінного порядку в підрядних частинах речень, щоб переконатися, що головні речення в цих прикладах становлять цілісні синтагматичні єдності, утворені з вихідних синтагм (*Поява соціалістичного реалізму*; *Вороги соціалістичного*

реалізму) і основних (*зумовлена тим; намагаються довести*). Ці синтагматичні єдності в обох випадках слід розглядати як вихідні по відношенню до цілих підрядних частин речення як основних складних синтагм, а межа синтагматичного членування другого ступеня в даних реченнях проходить між головним і підрядним реченнями.

Щоправда, зазначений спосіб уточнення загальної синтагматичної структури багатосинтагмних речень може дати належний ефект лише при визначенні меж між синтагмами вищих ступенів членування, — насамперед другого. Щодо синтагм нижчих ступенів членування, в тому числі простих, то іноді при читанні написаного тексту може залишитись неясним характер смислових стосунків між ними: трапляються синтагматичні єдності нижчих ступенів членування, які з однаковими підставами осмислюються і як єдності з стабілізованим порядком синтагм, і як єдності з інверсивним порядком. Такий випадок має місце, зокрема в прикладі: «Далекі дзвони ||| гуділи | в ясному повітрі || тихо й мелодійно, |||| і здавалося, || що то | дзвенить золото сонця» (М. Коцюбинський). Тут у синтагматичній єдності *гуділи | в ясному повітрі* за основну синтагму можна прийняти і *гуділи*, визнавши *в ясному повітрі* додатковою синтагмою, і *в ясному повітрі*, визнавши *гуділи* вихідною синтагмою. Обидва варіанти осмислення стосунків між цими синтагмами однаково допустимі з точки зору загальної смислової структури речення, і саме тому кожний читач щоразу обирає то один, то другий з цих двох варіантів. Але таких випадків у письмових текстах трапляється зовсім небагато, а в чіткому усному мовленні вони взагалі неможливі.

Таким чином, інверсивне розташування зв'язаних синтагм виявляється значно характернішим для мови художньої прози з її відхиленнями від строго впорядкованого ладу мовлення і в меншій мірі властивим мові наукових текстів, що прагне до максимальної емоційної нейтральності і логічної стрункості будови речення. В цьому полягає ще одна з основних відмінностей у галузі синтагматичного членування між мовою художньої прози і мовою науки. В межах цієї основної відмінності можуть бути виявлені значні індивідуальні розходження в способі застосування інверсії синтагм у мові окремих авторів і навіть окремих творів. Так, наприклад, виявлено, що в початковому уривку з п'єси О. Корнійчука «Крила» частота інверсій синтагм є значно меншою, ніж пересічна частота інверсій у мові художньої прози,— всього 34 речення з 200 (17% проти 49,4% в художній прозі без врахування даних з драматичного твору О. Корнійчука)— майже така сама, як у наукових текстах. Причина такого відхилення в мові О. Корнійчука полягає, з одного боку, в значно більшій, ніж у інших авторів, частоті односинтагмних речень, в яких інверсія синтагм через це неможлива, з другого боку, — очевидно, в прагненні драматурга до уникнення таких необов'язкових відхилень від нормального розташування синтагм, які могли б затруднити інтерпретацію речення актором і сприймання його слухачем.

Функціонування окремих членів речення і частин складного речення з різним оформленням у ролі однорідних і зв'язаних синтагм

Між функціями слів і словесних груп як членів простого речення або частин складного речення і як певних типів синтагм існує часткова відповідність. Це означає, що суб'єктивне осмислення стосунків між частинами висловлюваної думки, відтворюване в синтагматичному членуванні, значною мірою залежить від конкретного характеру об'єктивних відношень між елементами повідомлюваного явища, позначуваних морфологічними і службоволексичними засобами синтаксичного зв'язку. Але відповідність між обома рядами функцій слів у реченні проявляється далеко не послідовно — приблизно лише в такій мірі, як між частинами мови і членами речення, так що синтагматичне членування в усьому своєму обсязі залишається сферою, принципіально відмінною від інших сфер синтаксичної структури речення.

Найбільш помітною є відповідність між розподілом на однорідні і зв'язані синтагми, з одного боку, і на певні різновиди членів простого речення чи частин складного речення — з другого. Так, однорідними синтагмами бувають, як правило, сурядні або супідрядні речення і однорідні члени простих речень. Але поряд з цим, однорідні члени речення, а також сурядні і супідрядні речення нерідко виступають як зв'язані синтагми, а роль однорідних синтагм іноді виконують і частини складнопідрядних речень — пов'язані між собою головні і підрядні речення.

Практично абсолютною є лише відповідність між однорідними синтагмами і безсполучниковими сурядними реченнями, хоча слід мати на увазі, що саме поняття безсполучникових сурядних речень не базується ні на чому іншому, крім даної особливості синтагматичного членування безсполучникових складних речень. При цьому безсполучникові сурядні речення виступають, як правило, в ролі однорідних синтагм другого ступеня членування. Напр.: «Той | божиться, |||| другий | суне тобі у руку оброть з шкапою, |||| третій ||| тягне з твоєї кишені хустку, || де | гаманець з грошима зав'язаний, |||| а сей | вже і здачі дає, |||| та усі гуртом | волочуть тебе під ятку могоричі запивати» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Сонце сідає | за вербами, || люди вертаються | з поля, || череда біжить | з гори» (І. Нечуй-Левицький). Зрідка безсполучникові сурядні речення трапляються в ролі однорідних синтагм і на нижчих ступенях членування. Напр.: «Осторонь кошар, | на белебні, || височить кущик тополь, | біліють чабанські будиночки; ||| там | уже біганина, || метушаться жінки-чабанки, || пір'я | летить аж у степ, || і чути дзвінкий, дівочий, безтямно-радісний скрик» (О. Гончар).

Досить часто роль однорідних синтагм виконують і сурядні речення, пов'язані сполучниками, хоча, на відміну від безсполуч-

никових сурядних речень, вони можуть функціонувати і як зв'язані синтагми. Приклади однорідних синтагм — сурядних речень із сполучниками: «Сонце ||| тільки що | сіло || за горою, |||| і його останнє рожеве проміння | гасло на самих вершечках верб» (І. Нечуй-Левицький); «Уже й овець позгонили, | і дід зібрався» (П. Мирний); «Бліде лице дівчинки || спалахнуло, | як рожевий ліхтар, ||| а очі | засяяли радісним промінням» (С. Васильченко); «Життя | йде своїм порядком, |||| але Дарчине кмітливе око | помічає, ||| що не все | гаразд || у цьому порядку» (І. Вільде).

В окремих випадках роль однорідних синтагм виконують структурно близькі до сурядних супідрядні речення. Напр.: «Оксен | так розреготався, |||| що залисини | зробилися червоними, ||| а тверде тіло, | обтягнуте зеленим френчем, || заходило дрижаками» (Г. Тютюнник).

Досить звичайними є випадки формування однорідних синтагм з простих чи поширених однорідних членів простого речення — присудків, підметів, додатків, обставин, відокремлених означень. Напр.: «Вона |||| мене ||| й щипає, || і штирхає, || і гребінцем мене скородить, || і шпильками коле, || і водою зливає, || — чого, чого не доказує | над моєю головонькою бідною» (М. Вовчок); «Я || йшов стривожений, | безтямний, | німий» (І. Франко); «Покотились сакви, ||| посипалось із саков: || хлібець, | полотняна сорочка, | кілька грушок ...» (С. Васильченко); «Ондечки || виїхав і сам пан Бжозовський | на коні, ||| в чоботях з блискучими чорними халявами, | з батогом у руці, | в чорному картузі на голові» (І. Нечуй-Левицький); «Незабаром ||| цілий стіл | був заставлений усякою стравою: || борщем, | кашею, | печеним поросям» (П. Мирний); «Дзвінки не дають спам'ятатися. Дрібно, | пискливо, | як істеричний сміх, || ллються безперестанку | і наповняють тривогою дім» (М. Коцюбинський); «Перепелиха || була вже стара людина, | добра, | жалісна» (П. Мирний).

Із складнопідрядних конструкцій найбільш звичайними в ролі однорідних синтагм є сполучення головних речень з підрядними наслідковими, приєднуваними сполучним виразом *так що*, а також з підрядними обставинними, підрядна функція яких має відтінок приєднальності або, при наявності в головному реченні відповідної обставини, — відтінок уточнення. Напр.: «Підхопили | всі, || всі враз | і з усіх сил, ||| так що й коні шарахнулись набік» (Ю. Смолич); «Обговорювати хотіли, | як звірину од людини захистити, || бо сильно людина на звіра насідати почала» (О. Вишня); «З одного кабінету ||| його || посилали в другий, | в третій, |||| аж доки він | з осиплим від суперечок голосом не дзвонив у Кремль» (П. Панч); «Захарко | був коваль, |||| хоч я | ніколи не бачив, ||| аби він || щось | кував» (О. Довженко); «Хлопцеві || стає жарко, |

якось аж млосно ||| під її поглядом, |||| наче це перед ним ||| не Тоня, || а якась незнайома дівчина, | що розглядає його майже критично» (О. Гончар).

Роль однорідних синтагм можуть виконувати й порівняльні звороти та деякі інші пов'язані підрядним зв'язком члени простого речення. Напр.: «Давид | аж зрадів, || наче сестру рідну між них побачив» (А. Головко); «І стало тихо-тихо, | як у степу перед бурею» (А. Головко).

Виступаючи в ролі однорідних синтагм, частини складнопідрядних і члени простих речень, пов'язані підрядним зв'язком, інтонаційно оформляються так само, як і однорідні синтагми, утворені з частин речення, пов'язаних сурядним зв'язком: співвідносні їм синтагми, розташовані перед ними, вимовляються (крім випадків з питальними реченнями без питальних слів) із спадною інтонацією, подібною до тієї, яка характеризує кінцеву основну синтагму розповідного речення.

Але в переважній більшості випадків, як уже зазначено, частини простих і складних речень, з'єднані підрядним зв'язком, утворюють зв'язані синтагми — вихідну (чи додаткову) і основну, — що об'єднуються в синтагматичну єдність.

Найчастіше в ролі основної (при інверсивному порядку — в ролі додаткової) синтагми як у художній, так і в науковій прозі виступає підмет чи підметова група. Роль основної синтагми в таких випадках виконує група присудка. Напр.: «Бійці | вивантажують якісь ящики» (Г. Тютюнник); «Сучасна молодь || увібрала в себе незрівнянно більшу кількість соціальної інформації, | ніж попередні покоління» (В. Шинкарук); «*Побіліла* | Оленка» (А. Тесленко); «*Гарний*, | *прекрасний край* || — Покуття українське!» (П. Козланюк). Інверсію синтагм такого складу до певної міри нагадує інверсія в реченнях, у яких роль основної синтагми виконує прислівник, що є головним членом односкладного речення, а додаткова синтагма утворюється інфінітивом, що прилягає до цього прислівника. Пор.: «*Було б невірно* || уявляти собі справу | так, ||||| що, перейшовши у нову якість, ||| ставши соціалістичним | у творах кращих революційних письменників || уже на початку пролетарського періоду визвольного руху, |||| реалізм критичний | взагалі перестав існувати» (С. Крижанівський). Хоча інверсоване розташування утворюваної підметом синтагми як додаткової є цілком звичайним, особливо в стилі художньої прози і драматургії, проте частота таких випадків виявляється рідшою, ніж аналогічна інверсія неосновних синтагм, що формуються з додатків, присудків або обставин.

Друге місце щодо частоти функціонування в ролі вихідної (додаткової) синтагми в обох обстежених стилях літературної мови займають обставини різних семантичних категорій. При цьому роль основної синтагми, залежно від ступеня, на якому вичлено-

вується синтагма з обставиною, виконує або вся остання частина складу речення — чи то в формі сполучення групи підмета (яка може бути й опущеною) з групою присудка (без відповідної обставини), чи в формі головного члена односкладного речення з усіма залежними від нього членами, крім виділеної в вихідну (додаткову) синтагму обставини, або група присудка без цієї обставини. Напр.: «Тепер || нашій Ївзі | прийшло хоч крізь землю йти» (Г. Квітка-Основ'яненко); «По хаті | пройшов шелест» (П. Мирний); «На дні моїх споминів, | десь там у найглибшій глибині || горить огонь» (І. Франко); «Вже тепер ||| науковими дослідженнями || в світі | зайнято близько трьох мільйонів чоловік» (В. Шинкарук); «*Затихло* | кругом» (С. Васильченко); «Василина. А я || *цілу ніч не спала* | через цю Агу...» (О. Корнійчук).

Досить часто (особливо в стилі художньої прози і драматургії, дещо рідше в стилі наукової прози) роль вихідної (чи додаткової) синтагми виконують додатки або групи додатків. Склад основних синтагм у таких випадках аналогічний до того, який буває при вихідних синтагмах — обставинах. Пор.: «Свій капелюх і пальто || він | положив на кріслі» (І. Франко); «А до багатих людей || у Йоньки | вроджена пошана і повага, |||| тому ||| він || і почував себе якось ніяково | перед невісткою» (Г. Тютюнник); «Цій виховній меті, [цілком зрозуміло,] | служать як позитивні, так і негативні художні образи» (С. Крижанівський); «Особливо революційного значення || їх розвиток | набув за умов промислового капіталізму» (В. Шинкарук); «Тільки ти || *гляди* | в мене, ||| *не розледащій* | між моїми вовкодухами» (М. Вовчок); «*Скільки клопоту було* | в Івана» (М. Коцюбинський).

Дещо частіше, ніж додатки, в стилі наукової прози роль вихідної синтагми виконують головні речення при основних синтагмах, утворюваних підрядними реченнями. Напр.: «Треба вияснити, || що нового | внесла література соціалістичного реалізму в художню культуру людства» (С. Крижанівський); «Вільний час | для творця ||| — це час, || коли він | може вільно віддаватись творчості» (В. Шинкарук); «Можна вказати на ряд прикладів, || коли обмеження різних типів | визначають один і той же клас груп» (С. Черніков). У стилі художньої прози і драматургії частота головних речень у ролі вихідних синтагм і підрядних речень у ролі основних синтагм виявляється рідшою. Напр.: «Все сталось так несподівано й швидко, || що люди | закаменіли» (М. Коцюбинський); «Артем | сказав, || щоб Луку | не займали» (А. Головко); «Ленін || прийняв Пархоменка | в той же день, ||| коли він | приїхав до Москви» (П. Панч).

У поодиноких випадках зустрічається інверсія синтагм з розташуванням підрядного речення в ролі основної синтагми на початку синтагматичної єдності, а головного речення в ролі додаткової синтагми — після нього. Напр.: «*Лише як фаркнув хор* «*Інтернаціонал*», || *а все навкруг* | *рухнулось і завмерло*, ||| і Тихін | підвівся»

(А. Головко); «*Тільки тоді*, || *як аероплан наш* | *полетить*, ||| ми | можемо сказати, || що діло | довели до кінця» (С. Васильченко). Сюди відноситься й такий менш виразний приклад: «*Тільки як повернули назад* | німці, || *аж тоді* | відлягло від серця» (П. Панч). Незважаючи на те, що підрядне речення тут вимовляється як основна інверсована синтагма, наявність у головному реченні логічно наголошеної простої синтагми *аж тоді*, розташованої інверсивно на початку речення, частково надає й цьому реченню характеру основної синтагми. Так само з певним застереженням сюди ж може бути віднесений і приклад іншого типу, в якому інверсоване підрядне речення в ролі основної синтагми формально набирає ознак сурядного: «*Андрій* | *аж мінився*, || так сердивсь» (М. Коцюбинський).

Значно частіше, ніж головне речення, в ролі вихідної (чи додаткової) синтагми в художній літературі і драматургії трапляються підрядні речення різних типів. Напр.: «Поки дзвонили, ||| наше козацтво || голилося, | обувалося, | одягалося: |||| і як вже була пора, || то, одягнувши нові, кримських смушків кожухи, | стали виходити» (Г. Квітка-Основ'яненко); «А вже де обід, | де хрестини, ||| вона | й там, || хоч і непрохана!» (І. Нечуй-Левицький); «Як глянула Мотря | на його, || то й перелякалася» (П. Мирний); «Як був у кожусі та в шапці, | так його й змалювали» (С. Васильченко); «*Се* | *було чудо*, || що гуральня | досі стояла» (М. Коцюбинський); «*Повінь добрих почуттів* | заповнює душу вчителя, ||| коли він | чує, || як довірливо тулиться до нього дитина» (М. Стельмах). У стилі наукової прози підрядні речення в такій синтагматичній функції зустрічаються значно рідше. Напр.: «Хоч у творах критичного реалізму || певний естетичний ідеал | і існував, ||| але, в силу історичних умов, || соціалістичний ідеал | міг існувати лише в зародковій чи утопічній формі» (С. Крижанівський); «Якщо визначальна система підгруп | збігається при цьому з системою всіх підгруп, ||| то серед неабелевих груп || цим обмеженням | виділяється клас гамільтонових груп» (С. Черніков). Зокрема, в ролі додаткових синтагм підрядні речення, за винятком підрядних означальних, для наукового стилю зовсім не характерні.

Нерідко, як у художньому, так і в науковому стилі, роль вихідної (додаткової) синтагми виконує присудок чи група присудка, зокрема іменна частина складеного присудка, проста чи поширена. Дієслово-зв'язка складеного присудка в таких випадках відходить до складу основної синтагми. Напр.: «Ввійшла | *і я*» (М. Вовчок); «Та вона ж голодна, серце ... Дивись, як змерзла! — *Я* | змерзла, | я, | я! || — та так уже на те *я* накрикує» (М. Вовчок); «Пішов | *і Максим*, || повів свого звода» (П. Мирний); «Вона з диву довго не могла прийти до себе. *Аж плач дитини* || потверезив | її» (І. Франко); «Почали гомоніти, сміятись. Сміявся | *й літун*» (С. Васильченко); «Прорвалися | *наші*, || прорвалися | *й німці*» (М. Стельмах); «Останнім | *відходив Чумаченко*» (Г. Тютюнник); Гей, ||| яким тепер

страшним, | наче закляття, || *стало це слово «нема»* (М. Стельмах); «Художнім методом радянської літератури та мистецтва | *є соціалістичний реалізм*» (С. Крижанівський); «Однією з кардинальних проблем світогляду | *є проблема смислу і цілей людського буття*» (В. Шинкарук).

Наступне місце після присудків за частотою вживання в ролі вихідної чи додаткової синтагми як у стилі художньої прози і драматургії, так і в стилі наукової прози займають вставні слова і речення. Напр.: «Мабуть, || *забули* | мене» (М. Вовчок); «Подивись-бо, Мотре, чи й справді гарно? *Бреше*, | мабуть» (І. Нечуй-Левицький); «*Ходи сюди*, | будь ласка» (І. Нечуй-Левицький); «Може, | *дух його вам об'явився*?» (І. Франко); «На щастя, | *надходив Андрій*» (М. Коцюбинський); «Правда, || *піщани* | *ще були вільні*» (П. Мирний); «Певно, || *вже піп* | *прокинувся*» (П. Козланюк); «Може, || *на тому світі* | *і картопля не родить*» (М. Стельмах); «*Не звір же* | *він*, || справді» (С. Васильченко); «*Починайте з мене*, | кажу» (О. Гончар).

Досить звичайними в ролі вихідних (і додаткових) синтагм виявляються дієприслівникові звороти. Пор.: Упоравшись, || *ще з батьком* | *до церкви сходила*» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Ось так* | *думала Маруся*, || прийшовши додому | і сівши у хаті на лаві» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Я* | *було радію*, || слухаючи її щебетання» (М. Вовчок); «Почувши отакі слова, ||| *я* || *з переляку* | *аж підскочив*» (О. Довженко); «Озирнувшись навколо, || *слюсар* | *зустрівся з розгубленим поглядом сусіда*» (П. Панч); «Малюючи типові картини капіталістичного ладу, || *великі митці минулого* | *звертали особливу увагу на проблему взаємин людини і суспільства*» (С. Крижанівський).

Іноді в ролі вихідної чи додаткової синтагми виступає головний член односкладного речення разом з можливими при ньому залежними членами, а також предикативне сполучення підмета з присудком, яке може становити або просту синтагму, або синтагматичну єдність різного ступеня складності. Напр.: «Побув | він || зо мною ||| *два дні*» (М. Вовчок); «Місяць | світить || *на білу постать і на хату*» (С. Васильченко); «Учив | він || *сумлінно*, ||| бо сам він | був ходяча совість людська» (О. Вишня); «Сталося | це, [кажуть,] || *якраз на зелену неділю*» (О. Довженко); «Говорилося | в хаті || *і про Юркову сповідь*» (П. Козланюк); «Радянські люди | змінилися і виросли ||| *разом з тими велетенськими перетвореннями*, || які | *докорінно змінили обличчя СРСР*» (С. Крижанівський); «*І в районі*, | *і в області* || про це | знають» (М. Стельмах).

Як уже відзначалось, роль вихідної синтагми може виконувати один з двох однорідних членів речення (частіше присудків) або одне з двох сурядних речень, пов'язаних єднальним, зіставним або розділовим зв'язком. Напр.: «Парубки || погомоніли-погомоніли, | *та й розійшлися*» (М. Вовчок); «Другого дня | зійшло сонце, || *а Микола з батьком та матір'ю* | *вже й пообідали*» (І. Нечуй-Левицький); «Мені | треба писати про човен, ||| а *я* || *забув* | *і пишу про*

хмари» (О. Довженко); «Звужуючи систему доповнюваних підгруп, || можна виділити ряд досить вузьких класів груп | *і дати їм повний опис*» (С. Черніков). Однією з найхарактерніших особливостей вихідних синтагм цього формального різновиду, як і зв'язуваних з ними основних, є те, що вони ніколи не можуть бути інверсовані. Отже, зв'язані синтагми в формі однорідних членів речення чи сурядних речень, сполучених між собою єднальним, зіставним чи розділовим сурядним зв'язком, розташовуються лише в стабілізованому порядку.

Зовсім інакше ведуть себе в цьому відношенні зв'язані синтагми в формі однорідних членів речення чи сурядних речень, об'єднаних заперечно-протиставним зв'язком. У зв'язаних синтагмах цього формального різновиду синтагма, що містить у своєму складі заперечну частку *не*, може бути як вихідною, тобто розташованою стабілізовано на початку синтагматичної єдності, так і додатковою, після основної синтагми, якою завжди буває той однорідний член речення чи те сурядне речення, яке протиставиться заперечуваній синтагмі. Пор.: «Буря збиралася | над Бориславом || — не з неба до землі, | *але з землі проти неба*» (І. Франко); «Не проп'ю, | *а оддам у церкву*, || — сказав твердим голосом Микола» (І. Нечуй-Левицький); «Не дядько | ви || мені, ||| *а кат*» (С. Васильченко); «Сприйняття |||| ототожнювало речі і явища || не за їх природою, | *а за їх значенням в життєвих ситуаціях первісного виробничого колективу*, ||| мало ситуативно-оціночний характер» (В. Шинкарук); «*Хай їм* | *господь за те оддячить*, || а не люди» (П. Мирний); «*Кара божа*, | не дівка, || — сердилась вона знову» (М. Коцюбинський); «Типізація у мистецтві || *є передусім творчий акт*, | а не механічне відтворення фактів і подій» (С. Крижанівський). Очевидно, можливість інверсії у таких синтагматичних єдностях забезпечується постійною формальною ознакою основної синтагми — її ствердним характером, яким вона завжди відрізняється від формально позначеної заперечною часткою синтагми, що може бути лише вихідною чи додатковою.

Уже з наведених вище прикладів функціонування різних формальних частин речення в ролі вихідної (чи додаткової) синтагми видно, які з них можуть виконувати роль основних синтагм. Так, в усіх тих випадках, коли роль вихідної чи додаткової синтагми виконує підмет або група підмета, в ролі основної синтагми завжди виступає присудок чи група присудка. При вихідній (чи додатковій) синтагмі, утворюваній обставиною, додатком, дієприслівниковим зворотом або вставними словами, в ролі основної синтагми може бути вся решта речення — предикативне сполучення підмета з присудком у двоскладному реченні чи головний член односкладного речення разом з можливими при них залежними членами, крім тих, які входять до складу вихідної (додаткової) синтагми. При вихідній (додатковій) синтагмі в формі підрядного речення основною синтагмою є головне речення і навпаки. Коли роль вихідної (додаткової)

синтагми виконує предикативне сполучення підмета з присудком чи головний член односкладного речення разом з можливими при них залежними членами, то в ролі основної синтагми можуть виступати додатки, обставини і дієприслівникові звороти. Нарешті, при вихідних синтагмах, роль яких виконують однорідні члени речення або сурядні речення, основними синтагмами бувають співвідносні з ними однорідні ж члени чи сурядні речення.

Таким чином, вихідна (додаткова) і основна синтагми є синтаксичними категоріями більш загального характеру, ніж категорії членів простого речення і частин складного речення, і тому також і з цієї точки зору принципово відмінними від них.

Найпоширеніші типи синтагматичного членування речень

Як уже видно з наведених досі прикладів, способи членування різних речень на синтагми виявляються дуже різноманітними. Характер кожного окремого способу синтагматичного членування, властивого певному конкретному реченню, визначається всього тільки 5 факторами: 1) кількістю простих синтагм, на які розчленовується дане речення, 2) стабілізованим чи інверсивним порядком членів у кожній простій синтагмі, 3) даною ієрархічною схемою об'єднання простих синтагм у синтагматичні єдності чи ряди однорідних синтагм і об'єднання простіших рядів чи синтагматичних єдностей у складніші, 4) характером синтагматичного зв'язку між усіма простими синтагмами, групами однорідних синтагм і синтагматичними єдностями різного обсягу в межах речення і, нарешті, 5) стабілізованим чи інверсивним розташуванням зв'язаних синтагм і синтагматичних єдностей. Спосіб синтагматичного членування речення, який у кожному окремому випадку є проявом тієї чи іншої комбінації п'ятьох названих факторів, називається типом синтагматичного членування.

Близькі за своєю структурою типи синтагматичного членування, які відрізняються один від одного лише наявністю чи відсутністю інверсії членів у окремих простих синтагмах, називаються паралельними типами синтагматичного членування і об'єднуються в групи паралельних типів.

Для зручності оперування в процесі наукового аналізу різними типами синтагматичного членування, можливу кількість яких практично визначити неможливо, доцільно скористатися умовними знаками на позначення кожного з п'яти названих параметрів кожного типу синтагматичного членування. Це дасть змогу набагато спростити формальне визначення кожного розглядуваного типу синтагматичного членування і разом з тим максимально унаочнити синтагматичну структуру кожного конкретного речення. Разом з тим, така формалізація типів синтагматичного членування корисна як засіб, що значно полегшує застосування до цієї сфери синтаксису кількісних методів дослідження.

Формалізація типів синтагматичного членування може бути здійснена за допомогою таких умовних знаків:

С — проста синтагма з стабілізованим порядком членів;

С˙ — проста синтагма з інверсивним порядком членів;

( ), [ ], ⌊ ⌋, [ ], [ ], ⌊ ⌋, [ ], [ ], [ ], [ ], [ ] ...

різні ступені об'єднання простих синтагм, рядів однорідних синтагм і синтагматичних єдностей, починаючи від найпростішого об'єднання — простої синтагматичної єдності з двох простих синтагм чи ряду однорідних простих синтагм;

— (знак тире) — зв'язок взаємності між співвідносними синтагмами, синтагматичними єдностями чи рядами однорідних синтагм;

= — зв'язок однорідності між співвідносними синтагмами, синтагматичними єдностями чи рядами однорідних синтагм;

С, С˙, (С — С), (С — С), (С = С) ... — інверсована основна синтагма з стабілізованим чи інверсивним порядком членів, інверсована основна синтагматична єдність із стабілізованим чи інверсивним порядком її складових синтагм, інверсований основний ряд однорідних синтагм і т. д.;

[С], [С — С], [С = С] ... — вставна синтагма, синтагматична єдність і т. д. різного складу (наявність у реченні вставної синтагми основного типу синтагматичного членування не змінює).

Користуючись цими знаками, можна зафіксувати тип синтагматичного членування будь-якого конкретного речення. Напр.:

С — речення, що складається з однієї простої синтагми — одночленної або з стабілізованим порядком членів;

С˙ — речення, що складається з однієї простої синтагми з інверсивним порядком членів;

С — С˙ — речення, що являє собою синтагматичну єдність, утворену з двох стабілізовано розташованих простих синтагм з інверсією членів у основній синтагмі;

С — С — речення, що становить синтагматичну єдність, утворену з двох інверсивно розташованих простих синтагм;

С˙ = С˙ = С — речення, що становить ряд з трьох однорідних простих синтагм з інверсією членів у першій і другій синтагмах;

⌊С — [С — (С — С)]⌋ = [(С — С) — (С = С)] — речення, що складається з двох однорідних складних синтагматичних єдностей; у першій з них роль основної виконує проста синтагма, інверсована на перше місце, а роль додаткової — синтагматична єдність, утворена з вихідної простої синтагми і основної синтагматичної єдності, що складається з двох простих синтагм; у другій однорід-

ній синтагматичній єдності роль основної частини виконує інверсована на перше місце синтагматична єдність, утворена з двох інверсивно розташованих простих синтагм з інверсією членів у основній синтагмі, а роль додаткової частини — ряд з двох однорідних простих синтагм.

Уже останній з наведених прикладів показує, наскільки спрощується характеристика типу синтагматичного членування при застосуванні формалізації порівняно з характеристикою словесною. У складніших випадках різниця між обома способами характеристики типу синтагматичного членування виявляється ще більшою.

Кожний тип синтагматичного членування речення може виступати в більшій чи меншій кількості різновидів залежно від того, яка кількість членів (лексичних одиниць, крім службових слів) міститься в кожній простій синтагмі. Якщо для певних потреб дослідження різновиди типів синтагматичного членування необхідно відобразити в формалізованих схемах, це можна зробити, замінивши всі літери С у схемі цифрами, які означають кількість членів у кожній відповідній синтагмі. Так, залежно від кількісного обсягу простих синтагм у різних випадках, тип синтагматичного членування, наведений в останньому прикладі, може бути представлений такими, наприклад, різновидами, як

$$\lfloor \underline{3} - \lceil 4 - (3-2) \rceil \rfloor = \lceil (\underline{\dot{2} - 1}) - (3=2) \rceil;$$

$$\lfloor \underline{5} - \lceil 2 - (1-4) \rceil \rfloor = \lceil (\underline{\dot{3} - 3}) - (2=4) \rceil$$

і т. д. Специфічними різновидами типів синтагматичного членування можуть вважатися речення із вставними синтагмами.

Часто вичерпне відображення в формалізованих схемах складної синтагматичної структури речень, які складаються з порівняно великої кількості синтагм кількох ступенів членування, виявляється недоцільним. У таких випадках формалізовані зображення типів синтагматичного членування можуть бути спрощені до будь-якого наперед прийнятого рівня. Це робиться так, що в формалізованих зображеннях безпосередньо позначаються лише прості синтагми кількох найвищих ступенів членування — найчастіше перших трьох, тимчасом як складні синтагми останнього з відображуваних у схемі ступенів членування далі не розчленовуються, а зображуються знаком простої синтагми з якимсь узагальненим додатковим позначенням їх складності (наприклад, у формі штриха вгорі справа) або із спрощеним графічним зображенням кількості і характеру дальших їх членувань (у формі горизонтальних рисок). При такій спрощеній формалізації приклад повного формалізованого зображення типу синтагматичного членування

$$\lceil \underline{C} - \lfloor C - \lceil C - (C-C) \rceil \rfloor \rceil = \lceil \lfloor \lceil (C-C) - C \rceil - (C=C) \rfloor = \lceil C - (\underline{C} - C) \rceil \rceil$$

набуває вигляду

$$[\underline{C} - (C-C')] = [(C'-C') = (C-C')]$$

або

$$[\underline{C}-(C-C|!)] = [(C|L-C\bar{|}) = (C-C\bar{|})].$$

де кожна вертикальна риска означає один з дальших ступенів послідовного членування складної синтагми, позначеної знаком С перед рисками, на зв'язані синтагми простішого складу, знак L — членування вищого ступеня від тих, які зображаються вертикальними рисками перед цим знаком, горизонтальна риска над вертикальними (у тому числі й над L) показує, що на даному ступені членування зв'язані синтагми розташовані в інверсивному порядку, а дві горизонтальні риски над вертикальною означають, що синтагми, вичленовувані на даному ступені, є однорідними. Цей варіант спрощеної формалізації типів синтагматичного членування дає змогу зафіксувати й інверсію членів у безпосередньо не позначуваних простих синтагмах нижчих ступенів за допомогою крапок при вертикальних рисках, що мають значення межі синтагм: при інверсії в попередній щодо риски простій синтагмі крапка ставиться над рискою, при інверсії в наступній простій синтагмі (зокрема, в останній) — під рискою.

Про можливу в принципі кількість типів синтагматичного членування речень можна скласти собі уявлення на підставі таких даних. Можливі два паралельні типи синтагматичного членування у вигляді однієї простої синтагми: С і $C^{\cdot}$; 12 типів синтагматичного членування з участю двох простих синтагм, не рахуючи вставних: $C - C$, $C^{\cdot} - C$, $C - C^{\cdot}$, $C^{\cdot} - C^{\cdot}$, $\underline{C} - C$, $\underline{C}^{\cdot} - C$, $\underline{C} - C^{\cdot}$, $\underline{C}^{\cdot} - C^{\cdot}$, $C = C$, $C^{\cdot} = C$, $C = C^{\cdot}$ і $C = C^{\cdot}$; 152 типи членування з участю трьох простих синтагм: $C - (C - C)$, $C^{\cdot} - (C - C)$, $C - (C^{\cdot} - C)$, $C - (C - C^{\cdot})$, $C^{\cdot} - (C^{\cdot} - C)$, $C^{\cdot} - (C - C^{\cdot})$, $C - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $C^{\cdot} - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $\underline{C} - (C - C)$, $\underline{C}^{\cdot} - (C - C)$, $\underline{C} - (\underline{C}^{\cdot} - C)$..., $C - (\underline{C} - C)$, $C^{\cdot} - (\underline{C} - C)$..., $\underline{C} - (\underline{C} - C)$, $\underline{C}^{\cdot} - (\underline{C} - C)$..., $(C - C) - C$, $(C^{\cdot} - C) - C$..., $(\underline{C} - C) - C$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - C$..., $(\underline{C} - C) - C$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - C$..., $C = (C - C)$, $C^{\cdot} = (C - C)$..., $C = (\underline{C} - C)$, $C^{\cdot} = (\underline{C} - C)$..., $C - (C = C)$, $C^{\cdot} - (C = C)$..., $\underline{C} - (C = C)$, $\underline{C}^{\cdot} - (C = C)$..., $C = (C = C)$, $C^{\cdot} = (C = C)$..., $(C = C) - C$, $(C^{\cdot} = C) - C$..., $(C = C) - C$, $(C^{\cdot} = C) - C$..., $(C - C) = C$..., $(C^{\cdot} - C) = C$..., $(\underline{C} - C) = C$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) = C$..., $(C = C) = C$, $(C^{\cdot} = C) = C$..., $C = C = C$, $C^{\cdot} = C = C$...; 2368 типів з участю чотирьох простих синтагм: $(C - C) - (C - C)$, $(C^{\cdot} - C) - (C - C)$, $(C - C^{\cdot}) - (C - C)$, $(C - C) - (C^{\cdot} - C)$, $(C - C) - (C - C^{\cdot})$, $(C^{\cdot} - C^{\cdot}) - (C - C)$, $(C^{\cdot} - C) - (C^{\cdot} - C)$, $(C^{\cdot} - C) - (C - C^{\cdot})$, $(C - C^{\cdot}) - (C^{\cdot} - C)$, $(C - C^{\cdot}) - (C - C^{\cdot})$, $(C - C) - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $(C^{\cdot} - C^{\cdot}) - (C^{\cdot} - C)$, $(C^{\cdot} - C^{\cdot}) - (C - C^{\cdot})$, $(C^{\cdot} - C) - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $(C - C^{\cdot}) - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $(C^{\cdot} - C^{\cdot}) - (C^{\cdot} - C^{\cdot})$, $(\underline{C} - C) - (C - C)$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - (C - C)$..., $(C - C) - (\underline{C} - C)$, $(C^{\cdot} - C) - (\underline{C} - C)$..., $(\underline{C} - C) - (C - C)$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - (C - C)$..., $(\underline{C} - C) - (\underline{C} - C)$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - (\underline{C} - C)$..., $(\underline{C} - C) - (C - C)$, $(\underline{C}^{\cdot} - C) - (C - C)$...,

(C — C) — (C — C), (C· — C) — (C — C)..., (C — C) — (C — C), (C· — C) — (C — C)..., (C = C) — (C — C), (C· = C) — (C — C)..., (C = C) — (C — C)..., (C = C) — (C — C)..., (C — C) = (C — C)..., (C — C) = (C — C)..., (C — C) = (C — C)..., (C — C)· — (C = C)..., (C — C) — (C = C)..., (C — C) — (C = C)..., (C — C) — (C = C)..., (C = C) = (C — C)..., (C = C) = (C — C)..., (C = C) — (C = C)..., (C = C) = (C = C)..., C = (C = C) = C..., C = C = C = C..., C = (C — C) = C..., C = = (C — C) = C..., (C — C) = C = C..., (C — C) = C = C..., C = = C = (C — C)..., C = C = (C — C)..., C — [C — (C — C)]..., C — [(C — C) — C]..., [C — (C — C)] — C..., [(C — C) — C] — C... і т. д.

Але частота функціонування різних типів синтагматичного членування речень у літературній мові виявляється далеко не однаковою. У текстах виразно переважають деякі окремі типи з невеликою кількістю синтагм — від однієї до чотирьох, тимчасом як численні інші типи зустрічаються значно рідше або й зовсім незвичні. При цьому і в частоті вживання найбільш звичайних типів синтагматичного членування спостерігаються значні відмінності між стилями художньої прози і драматургії, з одного боку, і наукової прози — з другого. Так, у художній прозі і драматургії, згідно з попередніми підрахунками, найчастіше зустрічаються паралельні типи з однієї простої синтагми C і C·, про що вже говорилось вище в іншому зв'язку (всього 15,9% з 1000 речень, узятих із текстів п'яти авторів, причому на тип C припадає 13%), паралельні типи C — C, C· — C, C — C· і C· — C· (12,6%, у тому числі C — C 10,3%), паралельні типи: C — C, C· — C і C — C· (5,9%, з них на C — C припадає 4,9%), паралельні типи C — (C — C), C — (C· — C), C — (C — C·) (5,5%, з них C — (C — C) 5,1%), паралельні типи C — (C — C), C· — (C — — C), C — (C· — C), C — (C — C·) (3,1%, з них C — (C — C) 2,4%), паралельні типи C = C, C· = C, C = C·, C· = C· (2,5%, з них C = C 1,9%). На відміну від цього, в текстах наукової прози (було взято 600 речень із суцільних текстів трьох авторів) найчастіше зустрічаються паралельні типи C — C, C· — C, C — C· і C· — C· (10,17%, з них перший — 8,67%), паралельні типи C — (C — C), C· — (C — — C), C — (C· — C) і C — (C — C·) (8,33%, з них перший — 7,33%) і паралельні типи C — [C — (C — C)], C — [C· — (C — C)] та C — — [C — (C — C·)] (4%, в тому числі перший — 3,17%). Найхарактерніший для художньої прози і драматургії тип C в науковій прозі зафіксовано лише в 0,17% випадків (1 раз), тип C — C — так само лише в 0,17% випадків, типи C — (C — C) і C — (C· — C) — лише в 1% випадків (з них перший — у 0,83%), тип C = C і пара-

лельні йому не траплялись зовсім. З другого боку, такі звичайні для наукової прози паралельні типи С — [С — (С — С)] і ін. в художній прозі і драматургії зафіксовані лише в 1,4% випадків. Характерно й те, що названі тут типи, найбільш властиві як для художньої прози і драматургії, так і для наукової прози, в художній прозі і драматургії в цілому охоплюють 46,9%, тобто близько половини всіх розглянутих речень, тимчасом як у науковій прозі становлять лише 23,84%. Це пояснюється значно більшим поширенням у науковій прозі, порівняно з художньою прозою і драматургією, речень із складною синтагматичною структурою, яка робить можливою більшу різноманітність типів синтагматичного членування.

Далі наводяться конкретні приклади до кожного з названих тут найбільш поширених у літературній мові типів синтагматичного членування з текстів художньої прози, драматургії і наукової прози.

Тип С: «Смерка» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Буть Максимові фельдфебелем. Став він фельдфебелем» (П. Мирний); «І затряслася земля» (І. Франко); «Наступав холодний та сумний осінній вечір» (А. Тесленко); «Прийди до нас сьогодні ввечері на чайок» (І. Вільде); «Призначили мене головою троянівської артілі» (Г. Тютюнник). Інші приклади цього типу наведено вище як ілюстрації речень, що складаються з однієї простої синтагми.

Тип С': «І *сон* її не бере» (Г. Квітка-Основ'яненко); «І *Андрійка* берете?» (С. Васильченко); «Торкає легенько в плече» (С. Васильченко); «Мова йшла про позику державі» (Я. Галан); «Тільки *краплини* з кранів капають одноманітно» (І. Вільде); «Глухо калатає багацька *хвіртка* мальована» (П. Козланюк); «Давайте краще *по-доброму* будемо говорити» (Г. Тютюнник).

Тип С — С: «А Масляк | не пізнав» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Назбирав він і грошей, | й одежі...» (П. Мирний); «Та тепер | раптом потемніло» (І. Франко); «А біля хати | стоять батько і становий» (А. Тесленко); «Маленьку хату | оступили кругом високі ясени» (С. Васильченко); «У вагоні | повно всякого люду» (С. Васильченко); «Мені | захотілось до хати» (О. Довженко); «Між дітворою | зчинився крик і лемент» (Я. Галан); «Побачивши прокламації, | попросив дати йому хоч подивитися» (П. Панч); «Надворі | була осіння ніч... Над освітленою шахтою | збивалась у білі хмарки густа пара» (П. Панч); «На вікнах | квіти» (П. Козланюк); «Роботи й мороки | було багато» (М. Стельмах); «А не відступишся, | роздеру, як кошеня» (Г. Тютюнник); «Новаторський характер соціалістичного реалізму | особливо виразно виявляється у принципах типізації» (С. Крижанівський); «Соціальне прогнозування розвитку продуктивних сил і відповідних змін в суспільних відносинах | здійснюють наші планові органи» (В. Шинкарук); «Так | виникло обмеження доповнюваності підгруп» (С. Черніков).

Тип С' — С: «*Ївга* наша | й не стямилась» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Посидь* трошки | і в бідної циганки» (О. Кобилянська); «Оддали мене в школу | рано» (О. Вишня); «*Не до узвару* вже мені було | і не

до розмов» (О. Довженко); «*Страждання* мої | були безмірні» (О. Довженко); «*Очі* її | з жахом дивились на Данила» (Ю. Смолич); «*Типовість образу* в реалістичному мистецтві | залежить від уміння письменника створювати життєві, яскраві індивідуальні характери і в конкретному явищі, події, факті розкривати загальні закономірності суспільства та природи» (С. Крижанівський).

Тип С — С˙: «Їдзі | неначе *світ* піднявся» (Г. Квітка-Основ'яненко); «У неї в думці | пробігла *смерть* Остапова» (П. Мирний); «Він | і *знамено* одборонив» (П. Мирний); «Максим | у *книжках* кохався» (С. Васильченко); «Їхала до Катеринослава | — завернула *дочку* провідати» (С. Васильченко); «А від мовчання | тільки *на серці* накипає» (І. Микитенко); «Не влучив | і *на цей* раз» (П. Панч); «Позаду них | цокала підковами *розвідка* в чотири ряди» (П. Панч); «Цей перепочинок | і *зовсім* непотрібний» (Ю. Смолич); «А отець Мелетій | стоїть коло блискучого *стола* з книгами» (П. Козланюк); «Позитивний герой радянської літератури | якісно різниться від позитивного героя *класичної* літератури» (С. Крижанівський); «Такої ж думки | дотримуються й *інші* дослідники» (В. Шинкарук); «Після здачі статті до набору | стало відомо про *негативний* розв'язок цього питання» (С. Черніков).

Тип С˙ — С˙: «*Батьки* мої | були як *узагалі* батьки... *Глибшої* генеалогії | *не довелося* мені прослідити... Про *материну* рідню | *так само* знаю небагато» (О. Вишня); «А *моркви* захотілось, | аж *тремчу* весь» (О. Довженко); «Ще *Христя* ота | *про банду* розповідала» (А. Головко); «*Така* твердь, | що могли б звідси й міжпланетні *кораблі* стартувати» (О. Гончар).

Тип С̲ — С: «*Пропав* | сердешний Левко» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Прийшов у город* | Кирило» (А. Тесленко); «*Накрякав* | старий ворон» (С. Васильченко); «*Тисячі тонесеньких дудочок* | раптом загравали у діда всередині» (О. Довженко); «*Здорово* | впав» (О. Вишня); «*Яке знайоме* | це передмістя...» (І. Микитенко); «*Навіть відмінники* | мало сміються» (І. Вільде); «*Довелося Дарці першій* | порушити це питання» (І. Вільде); «*Старечо скрипить журавель* | над криницею» (П. Козланюк); «*Тихо й темно* | в землянці» (М. Стельмах); «*Жодна література світу* | не може похвалитися такими сильними і переконливими образами нових людей» (С. Крижанівський).

Тип С̲˙ — С: «*Отакий-то був* | Тихон Брус» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Не застану вже* | його» (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Докучає було* | та робота» (М. Вовчок); «*Яка ж це сила велика* | — мисливство!» (О. Вишня); «*Не треба було* | чіпати моркви» (О. Довженко); «*Твердий характер* | був у старого майстра» (Я. Галан); «Ромодан. *Багато мороки було* | у вас» (О. Корнійчук); «*Отак і став головою троянівської артілі* | Оксен Гамалія» (Г. Тютюнник).

Тип С̲ — С˙: «*Ген-ген* | *дівчата* ті» (А. Головко); «Ромодан. *З боєм* | *палац* брали?» (О. Корнійчук); «*Бач*, | як *ноженята* йому покрутило» (О. Гончар).

Тип С = С: «Іди до панночки ‖ — розбирати... Та хутче ж бо, ‖ хутче» (М. Вовчок); «Мамо, ‖ давати обідати?» (М. Коцюбинський); «Яка нужда, ‖ які злидні!» (О. Кобилянська); «Взяла з узлика три срібні карбованці, ‖ дає матері» (С. Васильченко); «Що, ‖ встаєте?» (А. Головко); «Товаришу, ‖ дай закурити!.. Поздоровкався, ‖ закурили» (А. Головко); «Витягнув з кишені окарину, ‖ награє цю ж пісню» (О. Корнійчук); «Опецькувата, ‖ блискуча» (О. Гончар).

Тип С' = С: «Р о м о д а н (випив). *Хороше* пиво, ‖ холодне» (О. Корнійчук).

Тип С = С': «Тісненько ‖ — *усі* порозміщалися» (А. Головко); «Ото, ‖ *як* накудляла...» (О. Гончар).

Тип С' = С': «*Панночки* сподіваємось! ‖ *панночка* буде!» (М. Вовчок); «*Боже* мій, ‖ *горе* моє!» (М. Вовчок); «*Славні* топольки, ‖ *гарно* підросли» (О. Гончар).

Тип С — (С — С): «Мотря ‖ утерла рукавом сльози | і простогнала» (П. Мирний); «Так ‖ хіба лев | кидається на охотника» (П. Мирний); «Ми ‖ хоч бідні, | але чесні» (М. Коцюбинський); «Помалу ‖ картина | змінилася» (І. Франко); «За перелазом ‖ біліла сорочка | і блищали сині Тарасові очі» (С. Васильченко); «І натхнення ‖ з переляку | розвіялось» (О. Вишня); «На заводі ‖ Мишко | за меншого помічника електротехніка» (І. Микитенко); «Докладної характеристики майбутнього начальника ‖ я | вже не чув» (О. Довженко); «Біля переїзду ‖ вони | попрощались» (П. Панч); «Інші, ‖ не сподівавшися наглих пострілів зблизька, | сполохано кинулись назад» (Ю. Смолич); «Раптом ‖ час | зупиняється... Коли настає день роздачі свідоцтв, ‖ весь клас | приходить у парадних мундирах» (І. Вільде); «Була хвилина, ‖ коли Славочка | здалась їй дочкою» (І. Вільде); «Збагнувши все, ‖ Марко | мало не розплакався» (М. Стельмах); «В той вечір ‖ Оксен | зустрів і свою рятівницю Олену» (Г. Тютюнник); «Малюючи типові картини капіталістичного ладу, ‖ великі митці минулого | звертали особливу увагу на проблему взаємин людини і суспільства» (С. Крижанівський); «Безпосередньою функцією людини у виробництві ‖ стане не виробництво речей, | а виробництво ідей» (В. Шинкарук); «Це ‖ клас груп, | що задовольняють нормалізаторну умову» (С. Черніков); «У вступі до цієї статті ‖ відмічалась умова NN, | що підсилює умову N» (С. Черніков).

Тип С — (С' — С): «Най серце ‖ *за неправду* болить | змалечку» (А. Головко); «Скажімо, ‖ *романтичне* мистецтво | прагнуло відображати насамперед виняткові характери у незвичайних обставинах» (С. Крижанівський); «Сучасна молодь ‖ увібрала в себе *незрівнянно більшу* кількість соціальної інформації, | ніж попередні покоління» (В. Шинкарук); «В цьому плані ‖ *важливим* є | з'ясування ролі і значення філософії в формуванні наукового світогляду» (В. Шинкарук).

Тип С — (С — С˙): «Вона || його | і *знати* не хоче» (Г. Квітка-Основ'яненко); «А пан справник || затим | *обідав* цупко» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Тижнів через два після цього || я | *у городі* був» (А. Тесленко); «А взагалі || батьки | були *нічого* собі люди» (О. Вишня); «А Семен || про те все | *також* нічого не знав» (Я. Галан); «Він || ледь-ледь розплющив очі | й побачив на порозі *Данила Васильовича* зі свічкою в руці» (М. Стельмах); «Я || тобі | й *мірочку* приготую» (Г. Тютюнник); «Художній метод, || являючи собою певний тип відношення мистецтва до дійсності, | є разом з тим певним способом *пізнання і відображення* дійсності» (С. Крижанівський); «Неважко впевнитись, || що клас IN-груп | *ширший* від класу нескінченних N-груп» (С. Черніков).

Тип С — (С — С): «От з такою думкою || *лягла* | Маруся... Коли б була знала, || *не ходила б* | на те весілля» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Отак-то || *усі матері* | нападають на дочок» (Г. Квітка-Основ'яненко); «Оришка || *пильно дивилася* | на неї» (П. Мирний); «Василь || *виховав* | їх» (О. Кобилянська); «Тепер || *уже нема* | таких шапок» (О. Довженко); «Старий || *трохи не крикнув* | від здивування» (Я. Галан); «На самій маківці || *світилася лампочка*, | схожа на зірку» (П. Панч); «І знову || *мама* | перед очима... Та оце «ось» || *не приходить* | зараз» (І. Вільде); «Комуністична партія || *не раз* | підкреслювала значення художньої літератури як важливого чинника комуністичного виховання мас» (С. Крижанівський); «Наявність певного естетичного ідеалу || *визначає перевагу стверджувального начала* | в соціалістичному реалізмі» (С. Крижанівський).

Тип С˙ — (С — С): «То кінським *хвостом* підніме, || *то розпустить*, | як утопленица...» (О. Гончар); «*Типізація* у мистецтві || *є передусім творчий акт*, | а не механічне відтворення фактів і подій» (С. Крижанівський).

Тип С — (С — С): «Другого дня || *ранесенько прокинулась* | наша панночка» (М. Вовчок); «А н н а. Значить, || *і тебе так само одурили*, | як і мене» (І. Франко); «Вони || *й на степ виїздили орати* | завжди вдвох» (А. Головко); «І в а н е н к о. ... Товариш Дремлюга || *дуже гостинно* | приймає...» (О. Корнійчук); «Неперіодичними || виявились лише *наступні типи* Н-груп, | що мають таку систему» (С. Черніков).

Тип С — (С — С˙): «Дарці || *хочеться якимсь чином розірвати* | цю штучну *заслону* поміж ними» (І. Вільде); «Р о м о д а н. А ви || *давно* | *в обкомі* працюєте?» (О. Корнійчук); «С а м о с а д. А ви || *теж* | *там* були?» (О. Корнійчук); «Йому || *аби верхи на велосипеді* | *отару* завертати» (О. Гончар).

Тип С — [С — (С — С)]: «Та саме в той мент, ||| здіймаючи з мисника миску, || Маланка | скинула на нього оком» (М. Коцюбинський); «Чую, ||| що вся моя вченість || злазить з лиця, | як стара шкаралюща» (С. Васильченко); «За день до мого од'їзду ||| я || в останній раз | похапцем передивлявся свої книжки. Мотря, ||| як бувало й раніш, || сиділа на ліжку | й пильнувала коло виши-

вання» (С. Васильченко); «Почувши отакі слова, ||| я || з переляку | аж підскочив» (О. Довженко); «Проте з командиром ||| йому || довелося познайомитись | і без цього» (П. Панч); «На них ||| позначились ті конкретні обставини, || в яких | жило суспільство» (С. Крижанівський); «Доведено, ||| що витрати на науку || принаймні в 4 рази ефективніші, | ніж звичайні витрати на розширення виробничих фондів» (В. Шинкарук); «При вивченні нескінченних груп з таким визначальним обмеженням ||| природно виділити перш за все випадок, || коли визначальна система підгруп | збігається з сукупністю всіх нескінченних підгруп довільної із розглядуваних груп» (С. Черніков).

Тип С· — [С — (С — С)]: «*Інакше* кажучи, ||| в широкому, соціально-історичному значенні || це | — проблема будівництва комунізму» (В. Шинкарук).

Тип С — [С — (С — С·)] (найпоширеніший серед паралельних типів цієї групи з інверсією членів однієї з чотирьох простих синтагм): «Що ж, ||| як ти || далі | й *усе* позабуваєш?» (М. Вовчок); «Незабаром ||| йому || за знамено | *Георгія* почепили» (П. Мирний); «Он, ||| казав Гудзь, || швидко | *сахарню* будуватимуть» (М. Коцюбинський); «Це ||| Христя || ота, | що *співає* гарно?» (А. Головко); «Я ||| звідти, || де | *пішки* ходили» (О. Гончар); «Де не повернеться ||| — всюди || за ним | золоте *гілля* росте» (Г. Тютюнник); «Це ||| усвідомлюють не тільки марксисти, || а й вчені, | *далекі* від марксизму» (В. Шинкарук); «Вище ||| розглядалися класи груп, || що містять як скінченні, | так і *нескінченні* групи» (С. Черніков).

За своєю поширеністю в літературній мові до наведених вище примикають ще й деякі інші групи паралельних типів, приклади яких зараз подаються.

Тип (С — С) — С (в художній прозі і драматургії — 0,3%, не рахуючи паралельних типів, у науковій прозі — 1,5%); «А ви ж| думали || — де?» (М. Коцюбинський); «Від станції Ганівки | до Обухівки || двадцять п'ять верст» (А. Головко); «Робітник, | що розповідав, || закліпав очима» (П. Панч); «Коли Данилко | вийшов із землянки, || дув пронизливий вітер» (П. Панч); «Вона | й не зогледілась, || коли впала зима» (М. Стельмах); «І ось тоді | почув, || як тихенько скрипнули, прочинилися двері» (М. Стельмах); «Найголовніша зміна, | що поволі відбувалася в художній творчості, || полягає в зміні ставлення мистецтва до дійсності» (С. Крижанівський); «Про це вивільнення | як результат технічного прогресу || писав ще К. Маркс» (В. Шинкарук); «Питання про існування підгруп, що задовольняють задані умови, || має по суті дві сторони» (С. Черніков); «Проте, чи є локально скінченною | кожна періодична FNN-група, || невідомо» (С. Черніков).

Тип (С — С·) — С: «Гостре повітря | й діловитий *рух* на вулиці || втихомирюють розбурхані почуття» (І. Вільде).

Тип (С — С·) — С·: «З гори | аж до греблі || суне поволі хмара

народу» (М. Коцюбинський); «Погулявши коло бджіл | і наївшись огіркових пуп'янків, || натрапив я на моркву» (О. Довженко).

Тип (С˙ — С) — С˙: «*Вістка* ця | застряла, || мов *кістка* в горлі» (І. Вільде).

Тип (С — С) — С (у художній прозі і драматургії — 1,1%, не рахуючи паралельних типів): «*Це* | *ваша панночка*, || — промовляє до нас пані» (М. Вовчок); «*Цапин син* | *привіз свіже пиво*, || коли не бреше» (М. Коцюбинський); «*Навіть такі нещасні*, | *як Дарка*, || прийшли в цей день до школи причепурені» (І. Вільде); «І в а н е н к о. *Оце* | *ваша дача*, || Петре Олександровичу» (О. Корнійчук); «*Того року*, | *як пішов син в авіаційне*, || посаджено ці молоді тополькі» (О. Гончар); «*Попогуляв* | *і Оксен* || за свого парубоцтва» (Г. Тютюнник).

Тип (С — С˙) — С: «*Чи скоро* | *в гості поїдемо*, || бабусечко?» (М. Вовчок).

Тип (С — С˙) — С˙: «*Про це* | *не турбуйся*, || *дитя* моє» (М. Вовчок).

Тип (С˙ — С˙) — С: «*Ані тут клопотів жодних*, | *ані журби ніякої* || до смерті» (П. Козланюк).

Тип (С — С) — С (в художній прозі і драматургії 1%, не рахуючи паралельних типів): «*Що це* | *ви*, || бабуню?» (М. Вовчок); «*Дома* | я! || — каже» (М. Вовчок); «*Найму дівчинку* | матері, || щоб коло печі хоч поралась» (А. Тесленко); «*Журно* | Давидові || тоді» (А. Головко); «*Отак* | хазяйнуємо, || — розпалювався старий» (О. Гончар).

Тип (С˙ — С) — С: «*Не ті вітри дмуть*, | щоб відчисляти, || — заперечив батько» (О. Гончар).

Тип (С — С˙) — С: «*Як заручишся*, | *дитино* моя, || — одказує стара» (М. Вовчок).

Тип (С — С) = С (в художній прозі і драматургії — 1,1%, не рахуючи паралельних): «*Розволочитесь*, | — було каже пані, гніваючись, || — не пущу!» (М. Вовчок); «*Буде* | фабрика, || буде» (М. Коцюбинський); «*Таки починається!*» — | подумав він, || але удав невинного» (М. Коцюбинський); «*А що*, | Давиде, || тьохнуло?» (О. Головко); «*Хоч і мале* | воно, || хоч і замурзане» (О. Головко); «І в а н е н к о. ...*Маленька* | вона, || лише три кімнатки...» (О. Корнійчук); «*Хай ми* | прогрішили, || а ягня?» (О. Гончар); «*Розрослись* | тополі, || роззеленілись» (О. Гончар).

Тип (С˙ — С) = С: «*З яких частин* | складається гирлига, || ану?» (О. Гончар).

Тип (С — С) = С˙: «*Не наймуся* | я || й не буду в землі ритися» (М. Коцюбинський); «*Взяли* | мене, || укинули у яму якусь» (А. Тесленко); «*Три осені* | був у строку || саме під війну германську» (А. Головко).

Тип С = (С — С) (в художній прозі і драматургії 1%, у науковій прозі—0,17%, не рахуючи паралельних типів): «Сказали ротному; || той | полковникові» (П. Мирний); «А що, || думаєте, | не куплю?» (М. Коцюбинський); «Марко .... || недавно | прийшов із Адесу» (М. Коцюбинський); «Дмухнув у комору вітрець, || свіжий, | аж бринить» (С. Васильченко); «Записуйтеся || — це ж | не так тяжко!» (О. Вишня); «Ні, || я | он з отих хуторів» (А. Головко); «Р о м о д а н. Дякую, || але я | жду» (О. Корнійчук); «Ой, || щоб нашим | та не тікати» (Ю. Смолич); «Ні, || ти | — літай» (О. Гончар); «Птах! || — то | було найшвидше» (О. Гончар).

Тип С' = (С — С): «Та *зажди* ж бо трохи: || наїде такого, | що й не потовпляться» (М. Вовчок); «З трьома *секретарями* працював, || ви | четвертий» (О. Корнійчук); «*Які історичні умови* появи соціалістичного реалізму || і в чому його принципова відмінність | від реалізму старого типу?» (С. Крижанівський).

Тип С = (С — С'): «Швидше: || я | спати хочу» (М. Вовчок); «С а м о с а д. Сорок п'ять, || а по суботах | *тридцять* п'ять» (О. Корнійчук).

Тип (С — С) — (С — С) (у художній прозі і драматургії 0,6%, у науковій прозі — 1,17%, не рахуючи паралельних типів): «Хомиха | качала корж, || а очей | не зводила з сина» (І. Нечуй-Левицький); «З миру | по нитці || — голому | сорочка» (П. Мирний); «Небо | засунено густими фіранками, || а під оборогом | засіла майже щільна пітьма» (І. Франко); «Як | загадав, || так | і робить» (О. Кобилянська); «Про що | говорили дід і баба за узваром, || я | не чув» (О. Довженко); «Щойно він | підійшов, || як на нього | почали показувати пальцями» (П. Панч); «І в а н е н к о. Як | вам, || так | і їм...» (О. Корнійчук); «С а м о с а д. ...Хто | не жде, || той | не живе» (О. Корнійчук); «Коли Оксен | прийшов на подвір'я, || все | ще спало» (Г. Тютюнник).

Частота будь-якого з інших типів синтагматичного членування ні в художній прозі і драматургії, ні в науковій прозі не досягає 1% від загальної кількості обстежених речень.

Спеціальний аналіз синтагматичного членування текстів окремих авторів може виявити індивідуальні стилістичні відмінності в частоті і способах вживання різних типів синтагматичного членування.

Відокремлення членів речення як один з проявів синтагматичного членування

Деякі з проявів синтагматичного членування настільки виразно виділяються в загальній структурі речення, що вони, в різний час, уже почали розглядатися в синтаксисі кожний окремо, поза зв'язком із загальною теорією синтагматичного членування, яка сформувалась недавно. Вище згадувалось, що саме так протягом довгого

часу розглядався порядок слів у реченні. Ще одним з таких проявів синтагматичного членування, який уже стало загальноприйнятим розглядати поряд з іншими сторонами синтаксичної структури речення, є відокремлення членів речення, уперше найгрунтовніше розроблене в радянському мовознавстві О. М. Пєшковським.

Питання про відокремлені члени речення повністю належить до розділу про синтагматичне членування. У явищі відокремлення йдеться не про якісь відмінності в морфематичному оформленні відокремлюваних і невідокремлюваних членів речення і не про відмінності в структурі відповідних словосполучень, а лише про те, яку роль виконують дані члени речення в синтагматичному членуванні речення. У реченнях: «Інші || носили залізні палиці, | загострені на кінці» (П. Панч) або «В глибині двору, | на східцях веранди, || сидить і сама чабаниха Дорошенчиха» (О. Гончар),— з одного боку, і в реченнях: «Інші | носили загострені на кінці залізні палиці» або «Біля волосного правління || на східцях | сиділи хуторяни» (П. Панч) — з другого, група означення *загострені на кінці* в обох випадках вступає в те саме атрибутивне сполучення з означуваним (*залізні*) *палиці*, а обставина *на східцях* чи *на східцях веранди* в обох випадках вступає в те саме адвербіальне сполучення з дієсловом *сиділи* чи *сиділа*. Різниця між синтаксичними структурами першого речення першої пари і першого речення другої пари полягає лише в тому, що в першому випадку група означення *загострені на кінці* виконує роль окремої простої синтагми, додаткової щодо співвідносної з нею основної синтагми *носили залізні палиці*, тимчасом як у другому випадку та сама група означення *загострені на кінці* утворює разом з означуваним *залізні палиці* єдину цілісну просту синтагму *загострені на кінці залізні палиці*. Різниця між структурами другого речення першої пари і другого речення другої пари в розглядуваному відношенні полягає в тому, що в першому випадку група обставини *на східцях веранди* утворює просту синтагму, яка входить до ряду однорідних синтагм *В глибині двору*, *на східцях веранди*, вихідного щодо синтагми *сидить і сама чабаниха Дорошенчиха*, причому вона виконує функцію уточнення до першої однорідної синтагми. Тим часом у другому випадку обставина *на східцях* утворює просту синтагму, яка безпосередньо входить як вихідна до складу синтагматичної єдності *на східцях* | *сиділи хуторяни*, що в цілому становить складну синтагму, основну щодо вихідної простої синтагми *Біля волосного правління*. Без будь-яких змін у морфематичному оформленні, цілком однотипному в обох випадках, синтагматичне членування двох останніх речень може бути взаємно змінене. Ідеться тільки про зміну типу синтагматичного членування (С = С) — С на С — (С — С) і навпаки.

Те, що зараз прийнято розуміти під відокремленням членів речення, охоплює досить складний комплекс явищ різного характеру, частина яких може бути віднесена сюди лише зовсім умовно. З другого боку, деякі явища, цілком однотипні з тими, які відносяться до

відокремлення, досі при розгляді відокремлених членів залишалися поза увагою.

Насамперед слід підкреслити, що, незважаючи на встановлене О. М. Пєшковським загальноприйняте вихідне положення про виключну роль ритмомелодики як єдиного критерію виділення відокремлених членів речення, сучасне розуміння відокремлених членів речення не обмежується лише цим критерієм, а нерідко базується ще й на зовсім іншому критерії — традиційно-пунктуаційному. Оскільки пунктуація у відповідних випадках далеко не завжди послідовно відбиває основні протиставлення ритмомелодичного характеру, до категорії відокремлених членів речення потрапляють і такі конструкції, які за чисто ритмомелодичними ознаками до них не належать або можуть бути віднесені сюди лише при врахуванні додаткових смислових (не формальних) моментів. Далі такі випадки будуть відзначатися спеціально при кожному морфематичному різновиді розглядуваних конструкцій.

Явище відокремлення спостерігається головним чином серед другорядних членів речення. Про відокремлення головних членів речення в працях з синтаксису, як правило, не говориться нічого. Але зрідка трапляються синтаксичні явища, які не можуть бути витлумачені інакше, як відокремлення головних членів речення чи їх складових лексичних компонентів.

З огляду на те, що, будучи в своїй основі проявом синтагматичного членування, відокремлення членів речення в його сучасному розумінні характеризується певними особливостями, залежними від того, який саме член речення і в якому морфематичному оформленні мається на увазі, найдоцільніше розглянути особливості відокремлення кожного їх різновиду.

Найбільш звичайним у літературній мові є відокремлення означень, особливо узгоджуваних. За винятком зв'язку означень з означуваними займенниками, відокремлення чи невідокремлення цих другорядних членів речення є звичайним проявом синтагматичного членування і зводиться, як уже сказано, до того, що при відокремленні простого чи поширеного означення воно виділяється в окрему просту (рідше складну) синтагму, співвідносну або й не співвідносну з тією, до якої належить означуване, тимчасом як невідокремлене вживання означення завжди є вживанням його лише як складової частини простої синтагми, до якої входить і означуване. Пор., напр., з одного боку: «Сонна, ˥ напівпритомна, ||| Маланка || розкладає в печі вогонь | і приставляє окріп, |||| щоб зготувати Андрієві вечерю» (М. Коцюбинський); «Мій стан ˥ був подібний до сну ||| — тяжкого, ˥˥ болючого, ˥˥ тим більш болючого, | що без мрій» (І. Франко); «Всі вони || здаються при місяці фігурами, | вимуруваними з білого каменю» (С. Васильченко); «Тільки торба маячить | на спині, ˥˥ набита, | як горб» (І. Микитенко); «Потім ||| на ганок | зійшов дід, || весь білий | як кужіль прядива» (П. Панч); «Обличчя | тонковиде, ˥˥˥˥ очі, || сині, ˥ веселі, ˥ гарячі, ||| так і

зблискують» (О. Гончар); «Друзі, | заклопотані студентськими буднями, ||| згодом || перестали турбувати | його» (Г. Тютюнник); «Злізайте-но з печі чимскоріше, ||| я ось | цукерків вам приніс, || червоненьких» (П. Козланюк); «За порівняно невеликий період ||| радянські письменники і митці || створили багатонаціональне новаторське мистецтво, | різноманітне за змістом і формою» (С. Крижанівський); «Це усвідомлюють ||| не тільки марксисти, || а й вчені, | далекі від марксизму» (В. Шинкарук); «Зрозуміло, ||| що такі зіставлення || приводять до виділення і нових класів груп, | заданих визначальними системами підгруп і визначальними обмеженнями» (С. Черніков) — і, з другого боку: «Збита кіньми курява ||| стояла високим стовпом | на вулиці || й затуляла весь будинок» (П. Панч); «Налякані й побиті заробітчани | розбіглись хто куди» (П. Панч); «По мосту || повільно сунули плетені із лози величезні кучі, | повні горшків» (Г. Тютюнник); «Під цим «царством свободи» ||||| Маркс |||| мав на увазі не безділля звільненої від матеріальних турбот людини, ||| а діяльність, || яка | відповідає її вищим, духовним потребам і запитам» (В. Шинкарук).

У принципі кожне відокремлене узгоджуване означення, пов'язане з означуваним іменником, може бути перетворене в невідокремлене, при відповідній, часом зовсім незначній, зміні смислових стосунків між означенням і означуваним. У цьому легко переконатися на будь-якому з щойно наведених прикладів. Але іноді на перешкоді перетворенню відокремленого означення в невідокремлене можуть стояти особливості формального характеру: великий обсяг групи означення, пов'язуваної з одним означуваним словом, збіг однакових відмінкових форм означуваного іменника і розташованого безпосередньо перед ним іменника з групи означення, безпосередній збіг функціонально відмінних форм узгоджуваних означень тощо. Так, наприклад, через названі причини відокремлені означення не зовсім вільно перетворюються в невідокремлені у таких реченнях: «А вдома чекає спочинок і сон, короткий, як літня ніч, але солодкий, як холодний лист до рани» (М. Коцюбинський); «Із-за дубів став здійматися на небо місяць, червоний, великий, як червоного золота діжа» (С. Васильченко); «Робітники посунули на майдан, завалений брухтом і покреслений рейками заводської залізниці» (П. Панч); «Данилко вранці вибіг надвір у самій сорочці, довгій аж до п'ят» (П. Панч); «Історія багатонаціональної радянської літератури || дає картину грандіозних змін, перетворень і відкриттів, | принесених соціалістичним реалізмом в художнє освоєння світу» (С. Крижанівський). Щодо означень невідокремлених, то можливість вільного перетворення їх у відокремлені виявляється досить обмеженою. Зокрема, у більшості випадків важко відокремлюються однослівні узгоджувані означення.

Як видно з наведених прикладів, синтагматична природа відокремлених означень може бути різною: це може бути і проста і — рідше — складна синтагма, а щодо співвідносних з нею синтагм вона може бути і основною, і вихідною чи додатковою, і однорідною. Син-

тагматична функція відокремлених узгоджуваних означень, пов'язаних з означуваними іменниками, залежить в основному від тих смислових мотивів, якими було зумовлене їх відокремлення.

Відокремлене узгоджуване означення при означуваному іменнику, як правило, набуває функції основної синтагми, співвідносної з синтагмою, в якій міститься означуване, і при цьому розташовується стабілізовано в постпозиції до вихідної синтагми з означуваним у всіх тих випадках, коли означення спеціально підкреслюється як носій предикативної ознаки, коли воно протиставиться означенню з іншого атрибутивного сполучення тощо. Напр.: «Вертала додому задумана, || з очима, | втупленими кудись у простір» (М. Коцюбинський); «Ми || пішли шляхом, | вказаним великим критиком і вченим» (С. Крижанівський); «Зрозуміло, ||| що люди, | зайняті в сучасному виробництві, || в своїй масі не відповідають | цим вимогам» (В. Шинкарук). Сюди ж слід віднести речення: «Обхідник Кундель || має сьогодні день | вільний од служби» (П. Козланюк),— хоча в записі автора кома перед означенням і не поставлена. Див. також наведені на стор. 485 — 486 приклади з творів Васильченка, Тютюнника і Шинкарука.

Для того, щоб функціонувати в ролі основної синтагми, розташовуваної стабілізовано в постпозиції до синтагми з означуваним, узгоджуване означення обов'язково повинно мати при собі поширюючі його залежні члени. Однослівне означення в такій синтагматичній функції, як правило, не виступає: відповідне означення, навіть переймаючи на себе синтагматичний наголос і розташовуючись після означуваного, залишається членом єдиної простої атрибутивної синтагми, як у реченні типу «Наша література — | *література новаторська*». Відокремлені означення, що виконують роль основних синтагм, фактично не піддаються інверсії в препозицію щодо синтагм з означуваним. У науковій прозі відокремлені означення з цією синтагматичною функцією трапляються частіше, ніж у художній прозі або в драматургії.

У ролі вихідної синтагми, стабілізовано розташовуваної перед основною синтагмою, яка включає до свого складу означуване, відокремлене означення виступає, головним чином, у тих випадках, коли до його атрибутивного значення долучається відтінок якогось обставинного значення — причинності, умовності тощо. Роль основної синтагми при такій вихідній синтагмі здебільшого виконує синтагматична єдність, утворена з вихідної простої синтагми, що містить у собі означуване ім'я, і основної простої чи складної синтагми, співвідносної з нею. Напр.: «Ображений, |||| Олександр ||| пішов | од ковбасника || і став допомагати своєму дідові» (П. Панч); «Збитий з пантелику, || Лук'ян | уже роздратовано сказав...» (П. Панч); «Уже як скінчила | жінка ||| і, схвильований розповіддю, | спогадами про образу, || забринів слізьми | її голос, |||| торкнув за руку || й сказав, | заспокоюючи...» (А. Головко); «Заморочений своїми антенами, | сусідськими примусами || та технічними журна-

лами, ||| Віталій || досі | мало такі речі і помічав, |||| а ось тепер | враз помітив» (О. Гончар); «Наляканий громовицею, || кінь | тихенько заіржав...» (М. Стельмах); «Викликана до дошки, ||| Тоня || розважала всіх своєю боротьбою з труднощами, | героїчним викручуванням...» (О. Гончар). Таким чином, у плані синтагматичного членування відокремлене означення, що становить вихідну синтагму, співвідноситься не безпосередньо з простою синтагмою, що містить означуване, а з більшою за обсягом частиною речення, найчастіше з усією рештою речення, яка йде після відокремленого в таки й спосіб означення.

Окремий різновид вихідної синтагми, утворюваної відокремленими означеннями, складають випадки, коли вживається два або кілька однорідних простих чи поширених означень. Напр.: «Закурений життьовими пригодами, | хитрий і практичний, ||| Василь Тимофійович Воблий || завжди | казав про Райка в жартівливому тоні» (С. Васильченко). Ніякого відтінку обставинного значення в таких означеннях не виявляється. Разом з тим, напрошується припущення, що справжнього відокремлення тут і немає, а після останнього з однорідних означень створюється лише ілюзія відокремлення, викликана повторенням після цього означення характерної для переліку паузи, яка виникає після попередніх однорідних означень. Підтвердження цього припущення можна вбачати в тому факті, що такі однорідні означення при певній конструкції речення можуть взагалі не виділятися в окремі синтагми, а бути лише частинами єдиної простої синтагми. Пор.: «Облиш!.. | завищала вона пронизуватим голосом || і засвітила до нього зеленими, повними злорадної втіхи, очима» (М. Коцюбинський).

Частіше, ніж у препозиції щодо основної синтагми, відокремлене означення як неосновна синтагма в складі синтагматичної єдності займає інверсивне положення в постпозиції до основної синтагми, перетворюючись таким чином у додаткову синтагму. У позиції додаткової синтагми відокремлене означення здебільшого виконує чисто атрибутивну функцію, не виявляючи ніяких відтінків обставинних значень. Напр.: «Усі ті зморшки, | накладені материнством, || гріли й світились, | як промені сонця...» (М. Коцюбинський); «В селі |||| гуртками розходилися по домівках люди, || заплакані, | зворушені, ||| і голосно розмовляли» (С. Васильченко); «Ця думка, | несподівана для мене самого, || налила щастям моє серце» (І. Микитенко); «Потім |||| і одну руку, || чорну й здоровенну, | як молот ковальський, ||| важко поклав на столі» (А. Головко); «В мерзлих деревах || шелестів сніг, | схожий на крупу» (П. Панч); «Ілько ||| спритно підсаджує Юрка на острішок || і чухає ноги, | попечені в кропиві» (П. Козланюк). Проте відтінки обставинної семантики у відокремлених означень можливі і в цій синтагматичній позиції. Пор.:«Бояри ж, | не навиклі до таких неприступних і карколомних доріг, |||| пішли здовж валу, ||| надіючись найти далі перерву ||

і обійти | його» (І. Франко); «Денис, | тяжкий на бігу, || приплентався пізніше за всіх | і порадував новиною: ||| загубив картуз» (Г. Тютюнник). Наведений вище приклад з твору А. Головка показує, що відокремлене означення в позиції додаткової синтагми, розташовуючись між іменником і дієсловом, які звичайно об'єднуються в єдину просту синтагму, розриває їх на окремі зв'язані синтагми.

Відокремлені означення, розташовані в постпозиції щодо означуваного іменника, не в усіх випадках бувають зв'язаними додатковими синтагмами. Досить часто в такому ж постпозитивному розташуванні виявляються відокремлені означення, які утворюють однорідні синтагми у відношенні до попередніх синтагм, що містять у своєму складі означуваний іменник. Напр.: «Перед очима в Маланки ||| встала левада || — зелена, | весела, | над річкою» (М. Коцюбинський); «Ну і циганка, | та ще й плащувата! || — сердито промовив Грицько» (С. Васильченко); «На грядках ||| часом іще позалишались баклажани, || великі, | червоні, | аж горять» (І. Микитенко); «Аж спинить прядку, | гляне на піл: |||| ні, |||| таки висить | колиска || під сволоком над полом ||| — Артемкова» (А. Головко). Особливо звичайним є функціонування відокремлених означень у ролі однорідних синтагм, здебільшого складних,— утворених, у свою чергу, з двох чи кількох простих однорідних синтагм, тобто двох чи кількох однорідних означень, — у тих випадках, коли означуваний іменник має при собі ще й препозитивне невідокремлене означення, в тому числі узагальнено-займенникове (*всі*, *всякі* і под.) або кількісне (*багато*, *численні*, *чотири* та ін.). У цих останніх випадках відокремлені означення у вигляді постпозитивної однорідної синтагми, здебільшого складної, виявляють виразний відтінок уточнюючої функції. Пор., з одного боку: «І вона ||| справить собі червоні чоботи, || м'які, | козлові, | з китицями, | як у ковалихи» (М. Коцюбинський); «Отже, |||| благородне завдання радянської літератури, | в тому числі й української, ||| — показати всьому світові цих нових людей || — простих, | звичайних, | скромних, | але разом з тим і мужніх, | героїчних, | справжніх творців історії» (С. Крижанівський) — і, з другого: «Вона |||| перебирала в пам'яті усіх парубків села ||| — і багатих, | і середніх, | і навіть бідних, || хоч довше зупинялась на багатих» (М. Коцюбинський); «У неї в хаті ||||| завелось багато всяких вузликів із насінням | — великих і малих |||| — і раз у раз ||| щось | сушилося || на вікнах» (М. Коцюбинський); «Чотири корови, ||| такі он гладкі, | як писанка, || що муха на них розчімхнеться» (П. Козланюк). Сюди ж належать і конструкції такого типу: «Література соціалістичного реалізму ||| порушила величезну кількість проблем нового життя, | нової дійсності || — соціальних, | моральних, | побутових, | психологічних та ін.» (С. Крижанівський).

Вживані значно рідше від узгоджуваних, неузгоджувані означення, відокремлюючись, виступають, як правило, в постпозиції щодо означуваного іменника. При цьому утворювані відокремленими неузгоджуваними означеннями синтагми можуть бути як зв'язаними додатковими, так і однорідними у відношенні до попередніх синтагм, що містять у собі означуваний іменник. Як зв'язана додаткова синтагма відокремлене неузгоджуване означення може не містити ніяких додаткових семантичних відтінків, крім власне атрибутивної функції. В таких випадках означуваний іменник здебільшого має при собі ще й невідокремлене, переважно узгоджуване означення. Напр.: «Маленькі вікна, | завжди без шибок, || були над самою землею» (П. Панч); «Поставлене Комуністичною партією перед нашою літературою завдання | — досягти вершин світової художньої творчості || — не може бути здійснене без сміливих дерзань і винаходів» (С. Крижанівський).

Але відокремлене неузгоджуване означення може виявляти й додаткові семантичні відтінки, наприклад, пояснювальної чи уточнюючої функції. Пор.: «По манищі | на всі груди, ‖ по наличниках на вікнах, ‖ по ожередах, | що на тлі жевріють, ||| знати | — господар путящий» (А. Головко). В ролі однорідної синтагми — простої чи складної — відокремлене неузгоджуване означення, закономірно розташовуючись у постпозиції щодо означуваного іменника, завжди виявляє виразний відтінок приєднальної функції. Пор.: «Пишається проти сонця гай, ‖ увесь у блискучих краплях, | як у дорогому намисті» (С. Васильченко); «Якесь незвичне, незрозуміле почуття ||| — вдячності, | довір'я || й поваги |||| — пройняло Катрю ||| і виповнило серце їй невиразним бажанням || — розповісти йому, | пожалітися» (А. Головко); «В партійному комітеті ||||| він |||| застав свого брата ||| і ще одного вусатого робітника | — Голого, || з гартманівського заводу» (П. Панч);«— Сьогодні вловив щось? — Одного сомка, | фунтів на п'ять, || — задоволено посміхається Гайшук» (М. Стельмах). Подібною до цього видається і функція другого з неузгоджуваних означень у наступному реченні, хоча в записі це означення залишилося невідокремленим; напр.: «Марко | підходить до столу, |||| за яким ||| німотно і напружено сидить розрум'янений чолов'яга років сорока п'яти || з головою лева, | підстриженою під бобрик» (М. Стельмах).

Іноді окремі синтагми, утворювані відокремленими неузгоджуваними і відокремленими узгоджуваними означеннями, стосуючись того самого означуваного, можуть вступати в один ряд однорідних синтагм, напр.: «Лови на грубого звіра |||| — то | не забавка, ||| то | боротьба тяжка, || не раз кровава, | не раз на життя і смерть» (І. Франко).

Специфічний випадок становить вживання відокремлених означень при займенниках, насамперед особових. Особові займенники завжди застосовуються для позначення якихось конкретних, ціл-

ком певних осіб чи предметів, які при цьому майже ніколи не потребують диференціюючих атрибутивних ознак. Саме тому особові займенники майже ніколи не допускають при собі невідокремлених означень. Але до особових займенників, як і до іменників, можуть стосуватися означення з різними не чисто атрибутивними семантичними відтінками,— саме тими, які містяться в відокремлених означеннях. Таким чином, можливість самих тільки відокремлених означень при особових займенниках і неможливість при них означень невідокремлених визначається тими самими факторами, які діють і при вживанні відокремлених означень при означуваних іменниках, і тому може розглядатися лише як один із специфічних проявів синтагматичного членування. Але оскільки неможливість невідокремлених означень тут пов'язується з такою морфематичною особливістю, як приналежність означуваних до певної формальної групи окремої частини мови — займенника, цей випадок можна розглядати і як прояв обмеження дії закономірностей синтагматичного членування, які спостерігаються при означуваних іменниках, формальними факторами, що належать до сфери морфематичного синтаксису.

Неможливість невідокремлених означень при особових займенниках зумовлює й одну виразну особливість вживання відокремлених означень при них: вона робить неможливим вживання при особових займенниках відокремлених означень у ролі основної синтагми, оскільки, як відзначено вище, відокремлені означення в синтагматичній ролі характеризуються лише підкресленістю їх чисто атрибутивного значення, властивого саме невідокремленим означенням, предикативним його осмисленням, але не містять ніяких додаткових семантичних відтінків (обставинних, пояснювальних, уточнюючих тощо).

Як неосновна зв'язана синтагма відокремлене узгоджуване означення при особовому займеннику може розташовуватись і стабілізовано, в препозиції до складної синтагми, що містить у своєму складі означуваний займенник, як основної, виступаючи при ній у ролі вихідної синтагми, і інверсивно, в постпозиції до такої основної синтагми, перетворюючись таким чином у додаткову синтагму.

У позиції вихідної синтагми відокремлене означення при займеннику, як і при означуваному іменнику, виявляє додаткові відтінки обставинних значень — причини і ін., напр.: «Очі Дорошенка || метали блискавки | на Макара Івановича, |||| а потім, ||| обурений, || він | одійшов до вікна» (А. Головко). Такі ж відтінки обставинної семантики можуть виявлятися і при функціонуванні цих означень у ролі додаткових синтагм. Пор.: «Нарешті |||| він ||| притушив між пальців недокурка || і знову зітхнув, | придушений мороком» (І. Микитенко); «От він ||||| і зробив | мене, || як найстаршого, ||| щоб не їв даремно партизанського хліба, |||| старцем» (М. Стельмах). Ці семантичні відтінки здаються значною мірою стертими у деяких характерних для розмовної мови сталих означеннях

при особових займенниках типу *бідний*, *дурний* і под. Пор.: «А ти, | бідненький, || і досі не догадуєшся?» (М. Стельмах).

Окремо заслуговують на увагу випадки вживання деяких означень, позбавлених відтінків обставинної семантики, але семантично пов'язаних з перехідним дієсловом-присудком, при займенниках, що виконують у реченні роль додатків. Ідеться про випадки, коли в двох різних реченнях те саме означення при тому самому займеннику то виділяється комами, то залишається не виділеним. Пор., напр., у одного автора: «Любив засинати на возі |||| і любив, ||| коли віз | спинявся коло хати в дворі || і мене | переносили, *сонного*, в хату . . . Потім || мене | переносили вже зовсім *сонного* на піч» (О. Довженко). Морфематичний зв'язок такого означення з додатком-займенником змушує розглядати подібні випадки в одному ряду з усіма іншими прикладами вживання означень при особових займенниках і, формально, вимагає виділення їх комами, але смислове тяжіння такого означення до присудка в реченні дозволяє вважати його функцію аналогічною до функції іменної частини складного присудка, узгодженої з підметом і не завжди відокремлюваної. В обох наведених реченнях означення *сонного*, у тому числі й поширене, сприймається як невідокремлене.

Синтаксично пов'язане з особовим займенником відокремлене означення може утворювати й однорідну синтагму у відношенні до тієї синтагми, простої чи складної, яка містить означуваний займенник. У такому разі, як і при означуваних іменниках, зв'язок відокремленого означення з означуваним завжди виявляє відтінок приєднальності. Пор.: «Мабуть, || уже сто літ | цій чабанисі, ||| така вона стара, |||| і про неї, | про живу, || вже склались в радгоспі легенди» (О. Гончар); «Зараз || яружний вітерець | підвівав стіжки знизу, ||| і вони, | окутані пахощами, || здавалося, | хотіли кудись летіти» (М. Стельмах). В останньому прикладі функція відокремленого означення *окутані пахощами* наближається до функції іменної частини складеного присудка. Ще виразнішим цей функціональний відтінок здається в такому реченні: «Це я, | одірваний від землі, || творю в повітрі божевільні цикли» (І. Микитенко). Відокремлені означення в функції іменних частин складного присудка розглядаються далі.

Відокремлення прикладок як різновиду означень має ряд особливостей, спільних з відокремленням означень. Як і означення, прикладки відокремлюються тоді, коли вони з компонента єдиної простої синтагми, до складу якої входить означуваний прикладкою іменник чи займенник, перетворюються в окрему просту чи складну синтагму, співвідносну з тією, до якої входить означуване ім'я. Пор., з одного боку, приклади речень з невідокремленими прикладками: «На порозі, || поблискуючи вогником цигарки, | з'являється худий, журавлистий конюх Петро Гайшук» (М. Стельмах); «Віз | Улаcа || далекий родич Хомутенків дід Терешко» (Г. Тютюнник); «У Семена ж десятника || є лихий псисько, | кудлатий, |||| він, |||

мабуть, ||| тепер || і сидить | десь уже на вулиці» (П. Козланюк); «Соціальна психологія як наука || фактично | ще в зародковому стані» (В. Шинкарук)— і, з другого, приклади речень з відокремленими (і невідокремленими) прикладками: «Цар ломів, | медвідь, || ще не показувався» (І. Франко); «Багато вже я чув | од свого вчителя || про цього старого його товариша, | діда Райка» (С. Васильченко); «Робітник котельного цеху Бондар, | колишній унтер-офіцер, || який | був за начальника загону, ||| показував нові патрони» (П. Панч); «Так було, || аж поки не дізнався про це товариш Яцуба, | відставник» (О. Гончар).

Пов'язувана з означуваним іменником, відокремлена прикладка може виступати в таких самих синтагматичних функціях, як і відокремлене означення взагалі. Але, на відміну від означення, відокремлена прикладка в ролі основної синтагми, співвідносної з синтагмою, що містить означуваний іменник, як вихідною, практично майже не зустрічається. Вона можлива хіба що в специфічних зіставних чи протиставних конструкціях речень типу: «В один бік || пішли кораблі | — морські трудівники, ||| в другий бік || кораблї | — пильні вартові кордонів».

Як неосновна зв'язана синтагма, відокремлена прикладка розташовується здебільшого інверсивно в постпозиції, утворюючи додаткову синтагму щодо тієї основної, яка містить означуваний іменник. Напр.: «Оце ж і був || отой самий Павлуша, | годованець Катрин» (А. Головко); «Ось сафора, || диковинне південне дерево, | що квітує у липні білим запахущим квітом» (О. Гончар). Стабілізовано в препозиції до основної синтагми, що містить означуваний іменник, відокремлена прикладка розташовується як вихідна синтагма лише в тих випадках, коли в ній виявляється додатковий відтінок обставинної семантики. Пор.: «Колишній снайпер, || Микола Іванович | зайняв у змаганнях перше місце».

Досить часто відокремлені прикладки утворюють однорідні синтагми щодо тих синтагм, які містять означуваний іменник. При цьому вони розташовуються в постпозиції до синтагм з означуваним іменником і в їх зв'язку з попередніми синтагмами виявляється виразний відтінок приєднальності. Напр.: «Найкращим місцем для школярських зборищ || була Мар'ївка | — закинутий у гаю, поблизу озера, хуторець» (С. Васильченко); «Старший хлопець, | Васька, || йде спати до коней» (І. Микитенко); «Прабаба лежить | на столі під богами, || дідова мати» (О. Довженко); «Старшокласники, | хлопці й дівчата, || розбрелись, | позникали в зелених виноградних хащах» (О. Гончар); «За перелазом || живуть Ілько й дві Аннички | — ровесниці Юркові» (П. Козланюк); «Поява соціалістичного реалізму | зумовлена тим, |||| що на кін історії || вийшла нова суспільна сила | — робітничий клас, ||| з'явилася нова суспільна ідея | — соціалізм» (С. Крижанівський); «Ми ||| не можемо створити оптимальні умови для розвитку науково-технічної революції || без

все зростаючого розширення підготовки наукових кадрів, | тобто без розгортання відповідними темпами культурної революції» (В. Шинкарук); «Відмітимо тепер обмеження іншого типу ||| — обмеження, || пов'язані з існуванням або неіснуванням в довільній групі системи підгруп, | що задовольняє задані вимоги» (С. Черніков).

Прикладки при особових займенниках, як і означення в вужчому розумінні, можуть бути тільки відокремленими. З тієї ж причини, що й відокремлені означення при особових займенниках, відокремлені прикладки в таких умовах не здатні утворювати основних зв'язаних синтагм. Як неосновні зв'язані синтагми, відокремлені прикладки виявляються переважно додатковими синтагмами, займаючи інверсивне положення після основних синтагм, що містять означуваний займенник. Напр.: «І так їй весело, | старій, || так легко, ||| наче вона | помолодшала» (М. Коцюбинський); «Довго ще говорили | вони || про нього, |||| — ми вже, | малі, || й спати вклалися, ||| а вони | ще говорили» (С. Васильченко); «Хоч би був знав краще | її, || Катрю» (А. Головко); «А вони || тобі | на заваді стали, ||| ті татари?» (П. Панч); «Ану, ||| розбирайте | їх, || оці ваші колеса фортуни» (О. Гончар); «Ну, ||| а коли ж їм, | пережиткам різним, || кінець прийде?» (М. Стельмах); «Але хіба ж то він | вартий штанів, || отакий ірод?» (П. Козланюк). Але зрідка такі синтагми бувають і вихідними, розташовуючись стабілізовано перед основними синтагмами, що містять займенник. У таких випадках відокремлена прикладка виявляє виразний відтінок якогось обставинного значення. Напр.: «В суб'єктивному плані || вона [праця] | є реалізацією здібностей, схильностей та обдарувань індивідів ||| і, як така, | становить їх вищу потребу» (В. Шинкарук). Досить часто синтагми, утворювані постпозитивно розташовуваними відокремленими прикладками при особових займенниках бувають однорідними щодо попередніх синтагм, які містять займенник. У такому разі їх зв'язок з попередніми синтагмами набуває приєднального характеру. Напр.: «Ех ти, | бабій!» (С. Васильченко); «Для неї | не було б, [здається,] несподіванкою, |||| якби це саме він, || син її | —капітан Дорошенко, ||| — прибув із далеких плавань додому» (О. Гончар); «Його, ||| розумного й начитаного правдолюбця, ||| зовсім без тієї хитринки, || яку так часто приписують українцеві, |||| село | мало не носило на руках» (М. Стельмах). До таких конструкцій з особовими займенниками приєднуються і аналогічні випадки вживання відокремлених прикладок при інших займенниках і навіть деяких числівниках. Пор.: «Крізь його ||| видко обом || — і Андрієві, | і Маланці, |||| як брудною, розгрузлою дорогою | йдуть заробітчани» (М. Коцюбинський).

Досить звичайним у літературній мові є відокремлення обставин. На відміну від означень і прикладок, обставини, зазнаючи відокремлення, порівняно рідко утворюють зв'язані синтагми.

При цьому в ролі основної зв'язаної синтагми відокремлені обставини майже ніколи не трапляються. Як неосновні синтагми, відокремлені обставини розташовуються головним чином стабілізовано, в препозиції до основних синтагм, які містять підпорядковуючий щодо обставини член речення. Напр.: «Часом |||| він | схоплювався серед ночі ||| і спросоння, ‾| з якимсь жахом у голосі, || питав | Маланку...» (М. Коцюбинський); «З того часу ||| — поле || як причарувало | його» (П. Мирний); «І враз | не стрималась ||| — від жалю до нього, ‾| з пекучої удовиної самоти || — заплакала» (А. Головко); «Інші, || в надії на заробіток, | прискорили ходу» (П. Панч); «І при цьому || — для випробу сили | — міцний потиск рук» (О. Гончар); «Він би | вийшов аж до високого явора на вулицю || й, навмисне, | з чорним Пилипишиним псом подражнився» (П. Козланюк); «Хоч у творах критичного реалізму || певний естетичний ідеал | і існував, ||| але, в силу історичних умов, || соціалістичний ідеал | міг існувати лише в зародковій чи утопічній формі» (С. Крижанівський); «В історичній перспективі ||||||| вона ||||||| забезпечує такий технологічний спосіб виробництва, |||||| при якому, |||| завдяки комплексній автоматизації виробничих процесів, ||| мільйони і мільярди людей || будуть вивільнені | від безпосередньої участі у виробництві матеріальних благ» (В. Шинкарук). Слід мати на увазі, що в цій синтагматичній позиції відокремлені обставини пунктуаційно виділяються на письмі далеко не послідовно — лише при особливому підкресленні відокремлення або при незвичному для даної конструкції обставини обставинному значенні, при наявності перед даною обставиною іншої обставини тощо. Тим часом у багатьох інших випадках фактично відокремлені препозитивні обставини залишаються пунктуаційно не виділеними. Пор.: «Через рік | вернувся Василь Семенович з молодою жінкою» (П. Мирний); «Полями, ‾| зеленою рівниною || в'ється доріжка» (О. Кобилянська); «За кілька хвилин || вершники | були на галявині» (Г. Тютюнник) та ін.

Інверсивно, в постпозиції до основної синтагми, відокремлена обставина як неосновна розташовується досить рідко, причому майже в усіх таких випадках вона може бути осмислена і не як зв'язана додаткова, а як однорідна у відношенні до попередньої синтагми. Напр.: «А на краю хутора, | од степу, || спочивав у сінях своєї хати старий дід» (С. Васильченко); «Плив | батько сам, |||| а я ||| лежав на курені, | під дубом, || коло діда» (О. Довженко); «Прости, || що зустрічаю отак | — без радості» (А. Головко); «Цілі години ||| сидить так || — плечима до степу, | очима до моря, |||| виглядає сина, | що десь у далекому плаванні» (О. Гончар); «Поки обхідник || відпочиває собі так-о, | любенько, ||| Юрко з Ільком | по-злодійськи скрадаються до Кунделевого покосу» (П. Козланюк). Сюди ж можуть бути віднесені і конструкції такого типу: «Показово, ||||| що рух і напрям розвитку деяких митців |||| ішов від символізму, ‾| імпресіонізму, ‾| футуризму || — через переборення їх естетики ||| — до соціалістичного реалізму, | як до вищого вияву

художньої культури» (С. Крижанівський); «А нас троє хлопців малих | — на печі || — поринули в казки, | аж вуха горять» (С. Васильченко).

Значно частіше, ніж у ролі зв'язаних синтагм, відокремлені обставини виступають як однорідні — прості чи складні — синтагми у відношенні до тих попередніх, що містять підпорядковуюче слово. Найчастіше відокремлені обставини в такій синтагматичній позиції виконують функцію уточнення при іншій обставині тієї самої семантичної категорії. Напр.: «Не знаю, ||||| що ||| мене || гнало вперед, ‖ у місто, |||| звідки | ливсь все сильнішим потоком лемент» (М. Коцюбинський); «Тоді ||| бояри || рушили дальше, ‖ в гущавину» (І. Франко); «І десь далеко, ‖ за темною смугою лісу, || обізвався грім» (С. Васильченко); «В маленькім віконці, ‖ якраз проти печі, || рожевіє на морозі дівоче лице» (О. Довженко); «Обіч, ‖ по цей бік ставу, ‖ од степу, || розляглась на схилі князева економія | цілим містечком цегляних будинків» (А. Головко); «Він ||| зовсім зсунув шапку на потилицю || й повернув до себе, ‖ на Конюшенну вулицю» (П. Панч); «Отут, | у вогкому кутку з стоногами, ||| й виплакався | він || на череватого багача» (П. Козланюк); «А восени та взимку, ‖ в непогоду, ||| цілими тижнями || Павлуша | гостював у тьоті Катрі |||| — днював і ночував» (А. Головко); «Чому ж |||| ти ||| раніше, ‖ влітку, || не радився | зі мною?» (М. Стельмах); «Навколо, ‖ спинами до мене, || дід і батько з косарями» (О. Довженко); «Данилко ||| радо, ‖ з підскоком, || біг до сусідів, ||||| а Лук'ян |||| у чому був ||| падав на піл || і засинав | з сірим, перекривленим лицем» (П. Панч). Уточнювальна функція таких відокремлених обставин може видозмінюватись у бік обмежувальної, виділювальної тощо за допомогою спеціальних лексичних засобів (часток, прислівників). Пор.: «А воно гулі | відомо які || на селі, ‖ та ще в жнива, ||| хіба що в неділю» (А. Головко); «У балці | було вже зовсім темно, |||| і впізнати | кого-небудь || було важко, ||| хіба що по голосу» (П. Панч); «Ні небо, | ні земля ||| ніколи, ‖ навіть у снах || не покидають | людини» (М. Стельмах); «Досі ||||| процес індивідуального виховання, |||| особливо в ранньому віці, ||| коли органи дитини || формуються в органи людських чуттів, ‖ мови, ‖ мислення, ‖ здібностей, ||||| відбувався стихійно, ‖ без визначення і врахування природних задатків, ‖ типу нервової системи, ‖ можливостей розвитку тих чи інших обдарувань» (В. Шинкарук).

Функція уточнення у відокремлених обставин супроводиться приєднальним характером зв'язку даної однорідної синтагми з попередньою, співвідносною з нею. Такий самий приєднальний зв'язок відокремлених обставин у ролі однорідних синтагм може мати місце і при відсутності обставини, яка могла б уточнюватись відокремле-

ною обставиною. Пор.: «Вона || лежала на лаві | і голосно стогнала, |||| а він ||| блукав по оголених сірих ланах, || байдужно, | без цілі, | аби далі від дому» (М. Коцюбинський); «Хмара ||| сіяла й сіяла || — щедро, | не жалуючи» (С. Васильченко); «Далі | співати: || та так жалібно, | аж до серця достає» (С. Васильченко); «Хто, [ніби,] | працює на хліб, || як не батько, | по всіх усюдах, |||| хто || біжить досвітками на заробітки | — зима чи літо ||| — як не батько?» (П. Козланюк); «Ілько з Юрком ||| мовчки забрали все в пазухи || і побігли, | знову ж таки без слова» (П. Козланюк); «Звуження визначальної системи підгруп класу Н-груп, | що здійснюється при переході до класу НА-груп, || здійснюється за рахунок вилучення з неї неабелевих підгруп; ||| зрозуміло, | при умові існування в ній абелевих нециклічних підгруп» (С.Черніков).

Відокремлені обставини такого типу можуть іноді розташовуватись не як однорідні, в постпозиції до синтагм з підпорядковуючим словом, а десь раніше, розриваючи навіть просту синтагму і перетворюючись таким чином у вставну синтагму. Напр.: «Від ластів'ячого гнізда ||| Віталиків погляд || перехоплюється — [в який уже раз!] — на грамоти та дипломи, | порозвішувані на стінах» (О. Гончар).

Як специфічний формальний засіб вираження обставинних значень, дієприслівники і дієприслівникові звороти можуть зазнавати відокремлення приблизно в той самий спосіб, що й звичайні обставини. Слід наперед врахувати, що пунктуація при дієприслівниках і дієприслівникових зворотах не є послідовним відображенням їх відокремлення чи невідокремлення. У ряді випадків комами виділяються дієприслівники, по суті, невідокремлені і навпаки.

В переважній кількості випадків дієприслівники і дієприслівникові звороти відокремлюються, утворюючи прості чи складні синтагми. Відокремленість як звичайний спосіб синтаксичного функціонування дієприслівників є наслідком історичної зміни їх синтаксичних функцій у період формування на основі колишніх дієприкметників — синтаксичного відриву їх від іменників, з якими вони раніше узгоджувались. Лише зрідка, здебільшого в позиції поруч з дієсловами, дієприслівники, як правило, непоширені, можуть залишатися невідокремленими, входячи до складу однієї простої синтагми разом з дієсловом-присудком. У частині таких випадків дієприслівники не виділяються й пунктуаційно, але трапляються невідокремлені дієприслівники, виділені на письмі комами. Пор.: «Тимко | сидів згорбившись, || підшукував ущипливі слова» (Г. Тютюнник); «Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини» (С. Васильченко); «Часом | пропливали мимо, стиха буркочучи і пінячись, маленькі шуми» (С. Васильченко); «Любив, їдучи на возі з лугу, дивитися, лежачи, на зоряне небо» (О. Довженко); «До майстерні | зайшов, з нічної зміни йдучи, вальцювальник» (П. Панч); «То ж | Ілько, галасуючи, скаче з берега

вниз, || а за ним | стрибає Юрко з Анничками» (П. Козланюк). Окремий випадок становлять конструкції, в яких дієприслівник чи дієприслівниковий зворот входить до складу однієї синтагми з іншою обставиною. Напр.: «Олександр | з готовністю й ніби перепрошуючи відказав:— Не пробував» (П. Панч); «Починаючи з досвітку і цілий ранок, || над радгоспом | гуркочуть літаки» (О. Гончар).

Відокремлені дієприслівники і дієприслівникові звороти утворюють здебільшого зв'язані синтагми, прості чи складні. Порівняно рідко такі синтагми бувають основними. У ролі основних синтагм, зв'язаних із синтагмами, що містять дієслово-присудок, як з вихідними, дієприслівники і дієприслівникові звороти розташовуються здебільшого стабілізовано в постпозиції до вихідної синтагми. Напр.: «Йшов ||| не кваплячись | та й не гаючись, || рівним, важким, але певним кроком» (І. Франко); «Гунули, як груші, на припічок, | додолу, || бігли, | самі не знаючи чого» (С. Васильченко); «І ходив | він || трохи ніби присідаючи, | як на сіні чи на ступі» (О. Довженко); «Олександр | ішов, || не помічаючи під ногами калюж» (П. Панч); «Людина | стає людиною, ||| пройшовши процес виховання, || починаючи від немовляти | і кінчаючи оволодінням певною сферою діяльності» (В. Шинкарук). Як видно з прикладів, відокремлені дієприслівникові звороти в ролі основної постпозитивно розташованої синтагми не завжди виділяються на письмі комами. Інверсія основних синтагм, утворюваних дієприслівниками, в препозицію щодо синтагми, яка містить дієслово-присудок, трапляється зовсім рідко і здебільшого супроводиться вживанням підсилювальних чи обмежувальних часток в інверсованій синтагмі. Напр.: «Лише закінчивши роботу, | будемо відпочивати».

У переважній більшості випадків відокремлені дієприслівники і дієприслівникові звороти утворюють зв'язані неосновні синтагми. Як такі, вони частіше бувають вихідними синтагмами, займаючи стабілізоване положення перед основною — простою чи, переважно, складною — синтагмою, що містить дієслово-присудок. Напр.: «Недовго думаючи, || Мирослава | пустилася на ту кладку» (І. Франко); «За возами, || спираючись на костур, | тюпає жвавенька бабуся» (С. Васильченко); «Та, живучи вкупі, | якось прохарчуєтесь» (І. Микитенко); «Катря, || трохи знітившись, | знизала плечима» (А. Головко); «І, передаючи йому бідон, | ненароком чи навмисне торкнулась рукою його руки» (О. Гончар); «Закінчивши роботу, ||| Лукерка, || не говорячи ні слова, | повела Тимка в свою комірчину, |||| де вона ||| іноді, | як було багато роботи, || залишалася спати, ||||| і, завісивши вікна та поставивши на стіл лампу, | ввійшла в сепараторну» (Г. Тютюнник); «Нова епоха, ||| висунувши на авансцену історії робітничий клас і його вчення — марксизм, || сприяла зміні як типових характерів, | так і типових обставин. Малюючи типові картини капіталістичного ладу, || великі митці минулого | звертали особливу увагу на проблему взаємин людини і суспільства» (С. Крижанівський); «Інколи ||| міщанська свідомість ||

уявляє собі комунізм | як суспільний стан, ||||| де |||| люди, ||| попрацювавши на виробництві 2—3 години, || решту часу | будуть насолоджуватися споживанням матеріальних і культурних благ» (В. Шинкарук).

Дещо рідше, переважно в художній прозі, дієприслівники і дієприслівникові звороти як неосновні зв'язані синтагми розташовуються інверсивно в постпозиції до основних синтагм, перетворюючись таким чином у додаткові синтагми. Напр.: «Вона ||| витерла руки, | закрасивши ними білий хвартух, || і злегка штовхала мене у спину» (М. Коцюбинський); «Грицько | став, || не наважуючись підійти ближче» (С. Васильченко); «Зітхне | молодиця || й тепер, ||| пригадавши все те» (А. Головко); «— Козаки! || — вигукнули вони разом, | боязко озираючись у темний степ» (П. Панч); «Юрко ||| стає за рідким березовим тином || і навмисно кашляє, | виставивши вперед одну ногу в штанах» (П. Козланюк).

У ряді випадків до складу одного речення входять два або й більше дієприслівників чи дієприслівникових зворотів, одні з яких є вихідними синтагмами, а інші — додатковими. Пор.: «Отак міркуючи, ||| поплакав я трохи, | згадавши страшний суд, || подививсь на ластовенят || і, згорнувшись у бублик, | жалібно зітхнув» (О. Довженко); «Кум Олександр, || підсміюючись у бороду, | поглянув на Максима, ||| а той | аж витріщився, || подаючи знаки мовчати» (М. Стельмах); «Здавши коня конюхам, ||||||| вийшов за ворота артілі ||||||| і довго стояв під парканом, ||||| думаючи, ||||| що ||| йому || тепер | робити |||| і куди | йти» (Г. Тютюнник).

У деяких випадках відокремлені дієприслівники і дієприслівникові звороти утворюють не зв'язані, а однорідні синтагми, які розташовуються після співвідносних з ними інших однорідних синтагм. У характері зв'язку таких однорідних синтагм з попередніми проявляється відтінок приєднальності. Напр.: «Ловці || йшли тепер геть-геть веселіше, | перехвалюючися своєю відвагою й силою» (І. Франко); «Прибігли за стіл, || посідали, || повитріщали очі | — нічого спершу не розуміючи» (С. Васильченко); «Катря | здвигнула плечима, || на цей раз | уже справді вагаючись» (А. Головко); «За хвилину || всі | полягали, ||| й не світивши | сьогодні» (П. Козланюк); «Цю рису || Горький | вважав найважливішою при визначенні соціалістичного реалізму, |||| кажучи, |||| що даний метод ||| утверджує буття || як діяння, | як творчість» (С. Крижанівський).

Значно рідше, ніж означення і обставини, відокремлюються додатки. Як правило, відокремлення додатків здійснюється за допомогою спеціальних супровідних морфематичних засобів — відокремлюючих прийменників (типу *крім*, *опріч*, *за винятком*, *замість*), обмежувальних, підсилювальних і под. прислівників і часток (*особливо*, *зокрема*, *навіть*, *хоч*, *аж*, *не тільки*..., *а й*), прислівників часу (*завжди*, *часто*, *часом*) тощо. Без супроводу таких засобів відокремлені додатки трапляються дуже рідко. Напр.: «Бігли

дівчата, | молодиці, | діти, || з ціпками, | з хворостинами» (М. Коцюбинський). У таких випадках може йтися й не про справжнє відокремлення, а про синтаксичний зв'язок однорідності, в який додатки вступають відносно попередніх членів речення.

Відокремлюючись за допомогою зазначених морфематичних засобів, додатки можуть утворювати як зв'язані, так і однорідні синтагми. Відокремлені додатки, виступаючи в ролі зв'язаних синтагм, дуже рідко бувають основними синтагмами. Один з таких випадків можна вбачати в прикладі: «Данило Васильович ||||| належав до тих широких натур, |||| які, ||| ставши на громадську роботу, || нікого не забувають, | окрім себе» (М. Стельмах). Звичайно зв'язані синтагми, утворювані відокремленими додатками, бувають неосновними. Переважно вони розташовуються стабілізовано в препозиції до основних синтагм, виконуючи роль вихідних синтагм. Напр.: «Крім свого одного болючого почуття, || я | не чув нічого більше ||| — ані жалю, | ані надії» (І. Франко); «Солоний | важко зітхнув: ||| крім Данилка, || був ще Василько, | було ще двоє дівчаток» (П. Панч); «А тепер, ||| замість крила парусника, || Тоня й Віталій | бачать вдалині [,просто посеред затоки,] темну непорушну гору якусь» (О. Гончар). Але такі неосновні синтагми можуть розташовуватися й інверсивно — в постпозиції до основних синтагм. Пор.: «Якесь отупіннє огорнуло | мене ||| і заморозило все, || що було в мені людського, | крім сього одного напівзвірячого почуття болю і тривоги» (І. Франко); «Все тут || було таким, | як і колись, |||| окрім землянистої німецької каски, ||| з якої || кури | пили воду» (М. Стельмах). В останньому прикладі синтагма з відокремленим додатком може бути вимовлена і як однорідна до попередньої складної синтагми.

Виконуючи роль однорідних синтагм, відокремлені додатки розташовуються завжди в постпозиції щодо попередніх синтагматичних утворень. При цьому в характері їх зв'язку з попередніми синтагмами проявляється відтінок приєднальності. Додатки, що виконують роль однорідних синтагм, можуть відокремлюватись і без допомоги супровідних морфематичних засобів. У їх семантиці іноді простежується відтінок адвербіальності, атрибутивності або предикативності. Напр.: «Селянин [,товариші,] | мусить зрозуміти, || що йому самому, | без допомоги робітників, || ніколи | не випорснути з-під влади поміщиків і жмикрутів» (П. Панч); «Посеред барака || стояв ще довгий стіл, | завжди з рештками їжі» (П. Панч); «Данилко й Василько || знаходили його в рівчаку, | часто і без черевиків, і без піджака» (П. Панч); «Треба і його втішити, | хоч рукою» (М. Стельмах); «Мислити, | думати, || і не тільки про заготівлі та закупки, | а про життя і землі, і хлібороба, ||| — задумливо вів Броварник» (М. Стельмах); «Боїться ще | Юрко || «дикої баби» в кукурудзі |||| і на город ||| сам, | без компанії, || не виходить»

(П. Козланюк); «Вона ||| силоміць, ¯ при вуйкові таки, || стягнула з Юрка штани | й замкнула їх до скрині» (П. Козланюк). У ряді випадків відокремлені додатки, що виконують роль однорідних синтагм, виступають як уточнення чи пояснення при інших додатках, за якими вони розташовуються. Напр.: «Розмова йшла про нас, ¯ якраз про батька» (О. Довженко); «Заради них |||| ти ||| на все йдеш, ¯ нічим не гребуєш, ¯ аж до свідомого, продуманого фальшування дійсності» (А. Головко); «Містом, ¯ навіть районом, || фактично керувала партійна організація» (П. Панч); «Вони || розмовляли на злободенну тему | —про бойкот виборів до I Державної думи» (П. Панч); «Менше буде безбородьків, ||| усім, ¯ і мені, || полегшає» (М. Стельмах); «Це || також важливий соціальний наслідок сучасної науково-технічної революції, ¯ зокрема, революційних зрушень в розвитку засобів масової інформації» (В. Шинкарук). Від відокремлених прикладок такі відокремлені додатки відрізняються тим, що вони не збігаються з пояснюваними іменами або обсягом свого змісту (як правило, вужчого від змісту пояснюваного імені), або морфематичним оформленням, зокрема відмінковими формами чи прийменниками.

Одним із специфічних засобів відокремлення додатків є виділення їх за допомогою підрядних сполучників і відносних слів у конструкціях, побудованих за схемами *що* (*чого* і т. д.)..., *то це*...; *як*..., *то*... і под. Напр.: «Але чого || вона | не могла байдужно чути ||| — так се бубна» (М. Коцюбинський); «А як декому, || то вона | й віжок коштувала» (А. Головко). Пов'язуючись із підрядними сполучниками, такі відокремлені додатки завжди виконують роль вихідних синтагм, а утворюючи еквівалент головного речення, вони завжди бувають стабілізовано розташовуваними основними синтагмами.

Ще рідше, ніж відокремлені додатки, трапляються в літературній мові відокремлені підмети. Їх відокремлення здійснюється за допомогою супровідних морфематичних засобів, значною мірою аналогічних до тих, які застосовуються й при відокремленні додатків: виділювальних прислівників і часток (*особливо*, *навіть* і под.), введення зіставних сполучників або особових займенників між підметом і присудком та ін.

При відокремленні підметів за допомогою сполучників і займенників вони, як правило, утворюють вихідні зв'язані синтагми. Напр.: «Така передмова... ||| вона || може на всякого чоловіка [,хоч той і зовсім вільний від забобонів,] навіяти сумнів» (І. Микитенко); «Простий собака, | а так збентежить чоловіка» (О. Довженко). Щоправда, в обох цих прикладах, особливо в останньому, відокремлений підмет може бути осмислений і як однорідна синтагма щодо наступної частини речення. У супроводі підсилювальної частки (*навіть* та ін.) перед додатковим вказівним займенником з часткою (*і той*) відокремлений підмет виконує роль основної синтагми, розташованої інверсивно перед синтагмою, що містить прису-

док. Напр.: «Навіть Масій, ||| і той || кудись | щез» (О. Довженко); «Навіть батько, || і той якось трохи злякався» (О. Довженко). В інших випадках відокремлені підмети виступають у ролі однорідних синтагм. Напр.: «Але Тугар Вовк, | а особливо Мирослава й Максим, ||| налягали конче, || аби кінчити | розпочате діло» (І. Франко).

Досить звичайним у літературній мові є відокремлення іменної частини складного присудка, найчастіше у формі прикметника або дієприкметника. Нерідко це буває група однорідних іменних частин складного присудка. Іменні частини складних присудків відокремлюються головним чином тоді, коли поряд з власне предикативною функцією в них виявляється додатковий семантико-синтаксичний відтінок обставинної або означальної функції, а також тоді, коли їх зміст долучається до змісту дієслівної частини складного присудка додатково, з відтінком приєднального зв'язку.

Як носій супровідних відтінків семантико-синтаксичних функцій (атрибутивності чи адвербіальності) відокремлена іменна частина складного присудка здебільшого виступає в ролі вихідної зв'язаної синтагми. Напр.: «Юрми розбуджених згуків | тривожно несуться в повітрі, ||| а по чорній землі, || скритий у пітьму, | пливе людський потік» (М. Коцюбинський); «Змучений, | упав я на землю» (І. Франко); «Я, || заспокоєний, | чіпляю торбу через плече» (І. Микитенко); «Осяяний сонцем, || перед нами | розкрився зовсім новий світ» (О. Довженко); «Охайна, | прибрана, | в білій чистій хустинці, || сидить, | жде» (О. Гончар); «Сумні та невеселі, | розходилися хлопці по хатах» (Г. Тютюнник). Рідше такі відокремлені іменні частини складного присудка утворюють додаткові синтагми, розташовуючись інверсивно після основних синтагм. Пор.: «Один тільки малий Мирон, | що ще не знав Валькової вдачі, ||| сидів, | обернений лицем до класу, || і вдивлювався в нового вчителя» (І. Франко); «Вона ||| стоїть, | напнута пишною ковдрою, || і здригається» (І. Микитенко); «Я || гойдаюсь на мокрій лозі, | і кашляю гучно, ||| й регочу, | щасливий: |||| я | чую весну» (О. Довженко); «У вільний час ||| читав книжки || або бродив по лугах, | задуманий і похмурий» (Г. Тютюнник).

Як виразники змісту, що додатково долучається до змісту дієслівної частини, іменні частини складних присудків утворюють однорідні синтагми щодо синтагм, які містять у собі дієслівну частину, і при цьому завжди розташовуються в постпозиції щодо них. Напр.: «Але Оля | вже бігла й сама, || сяюча вся, | заклопотана, | трохи бліда» (М. Коцюбинський); «Батько | сидів з веслом на кормі || — веселий і дужий» (О. Довженко); «Як ступив од порога, ||| вузлика того | поклав на столі, ||| а сам || сів на лаві, | чорний і важкий» (А. Головко); «Висока могила-курган здіймається | неподалік || серед розливу хлібів, ||| оборана, | неторкана, | в сивих полинах» (О. Гончар).

Зовсім рідко зустрічаються відокремлені іменні частини складних присудків, виражені іменниками. Вони так само можуть утворювати і зв'язані (зокрема основні), і однорідні синтагми. Напр.: «Вигнався | він || — парубок на славу» (І. Микитенко); «Століттями | десь на кургані в степу стояла || — ідолом скіфським чи половецьким, |||| а тепер || ледь збереглись сліди якогось мережива | на кам'яному вбранні, ||| звичайним стовпчиком стоїть, | для хвіртки припасована» (О. Гончар).

У ролі основних синтагм відокремлені іменні частини зустрічаються нечасто. Крім наведеної вище ілюстрації з Микитенка, тут можна вказати ще на один приклад з прикметниковою частиною складного присудка, що становить основну стабілізовано розташовану синтагму: «І хоч Кузьма || після того | таки перехворів, ||| температуру йому нагнало, ||| і нога | була як колода, ||||| але, бач, вижив, |||| і видно, ||| що укус той || на здоров'я пішов | йому: |||| вигнався, | плечима ширший за вчителя» (О. Гончар). В обох випадках відокремлені іменні частини присудків не містять ніяких додаткових семантико-синтаксичних відтінків, крім власне предикативного, смислова вага якого тут лише особливо виразно виділяється. Взагалі ж такі іменні частини складних присудків, як носії основної смислової ваги в присудковій групі, утворюють разом з дієслівною частиною складного присудка єдину просту синтагму. Пор., з одного боку, приклади з відтінками обставинного і атрибутивного значень в іменних частинах: «І зігнувшись, | блідий і пригнічений, || сидів Грицько до кінця лекції, | мов підбитий птах» (С. Васильченко); «Юхим || слухав, | похмурий, ||| не перебиваючи || й нічого не розпитуючи | в неї» (А. Головко) — і, з другого, приклади без додаткових семантичних відтінків: «Грицько ||| сидів у класі осоромлений, | вражений, || нічого не чув, | не бачив, |||| холодний піт виступив | у нього на лобі» (С. Васильченко); «Коваль | слухав уважний ||||| і врешті, |||| саме як дійшло до того, ||| що || Дорошенко | про заробітчан казав, ||||| крекнув і перепинив мову» (А. Головко) — або речення, в якому одночасно є і відокремлена і невідокремлена іменна частина складного присудка: «Сидить козак на коні | перед нею, || хороший і вільний, | як вітер степовий, ||||| а вона |||| стоїть перед ним засмучена ||| та стиха докоряє | йому, || що не по правді він з нею живе» (С. Васильченко). Пор. також інші речення, в яких умови відокремлення іменних частин складного присудка відсутні: «Весна | стояла суха і вітряна» (М. Коцюбинський); «Я || йшов стривожений, | безтямний, | німий» (І. Франко); «Ішла всю дорогу й Катря мовчазна» (А. Головко).

До розглянутих випадків відокремлення іменних частин складних присудків близько стоїть відокремлення іменної (власне, прислівникової) частини складеного головного члена односкладного

речення. Напр.: «І, мабуть, |||| ще ніколи || не було їй отак, | як сьогодні, ||| — тривожно і скаржно» (А. Головко). Відокремлена частина виконує тут уточнюючу функцію щодо прислівника *отак*.

У безпосередньому зв'язку з відокремленням членів речення перебуває виділення з складу речення окремих його членів і перетворення їх у самостійні неповні речення — так звані парцельовані, або видільні. Напр.: «Несподівано з вулиць, з безладної груди каміння випливали чорні постаті і нечутно ступали по гарячій землі. Купками | й поодинці» (М. Коцюбинський); «Майте на увазі, що це тільки сьогодні й більше ніколи я цього не розповідатиму. Нізащо в світі» (О. Вишня); «А потім рушила — загуркотіла прядка одна. І згодом | материна» (А. Головко); «Матюха де не взявся в шапці кудлатій на потилиці, з наганом у руці. Червоний і теж захеканий» (А. Головко); «Ще одна тільки ніч. Остання, | така зоряна й лагідна. Немов хоче помиритись» (І. Микитенко). Відірвана від основного складу речення частина, перетворена в самостійне неповне речення, є нічим іншим, як відокремленим членом (чи групою членів), виділеним в окрему синтагму першого ступеня членування.

Взаємодія інтонаційно-позиційної і морфематичної сфер внутрішньо-синтаксичної структури речення

Синтагматичне членування мовлення, оформлюване інтонаційно-позиційними засобами синтаксису, становить одну з істотних сторін синтаксичної структури української мови. У даному разі йдеться саме про ті інтонаційно-позиційні засоби, які стосуються внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення і які через це не повинні змішуватися з інтонаційними засобами зовнішньо-синтаксичної сфери, наприклад, з інтонаційними відмінностями модальних типів речення — розповідного, питального і т. д., а також з інтонаційними засобами позасинтаксичної, зокрема емоційно-експресивної, сфери. Якщо за допомогою морфематичних засобів синтаксису — морфологічних форм і службових слів — з більшою чи меншою точністю позначаються об'єктивні відношення між компонентами позначуваного реченням явища, то в інтонаційно-позиційних засобах внутрішньо-синтаксичної сфери структури речення з максимальною чіткістю і гнучкістю передаються суб'єктивні способи формування смислової структури позначуваної реченням думки, способи осмислення і розумової обробки відношень між лексично розрізнюваними компонентами думки.

Наскільки важливою для мислення і обміну думками є ця сторона синтаксичної структури речення, видно хоча б з того, що саме в ній, поряд з іншими особливостями смислової будови думки, повністю проявляється логічна структура думки, тобто членування думки на логічний суб'єкт і логічний предикат. Логічна структура думки ніколи не може бути однозначно встановлена за морфематич-

ними засобами оформлення речення. Так, у взятому поза контекстом і ситуацією реченні *Вітер зламав дерево* за самими тільки морфематичними показниками неможливо визначити, яка частина висловлюваної в ньому думки повинна розумітись як логічний суб'єкт, а яка — як логічний предикат. Тим часом, інтонаційно-позиційні засоби внутрішньо-синтаксичної сфери, оформлюючи в той чи інший спосіб синтагматичне членування даного речення, роблять можливим однозначне в кожному окремому випадку осмислення цього речення як виразника щонайменше чотирьох різних логічних суджень:

I. *S* — вітер, *P* — зламав дерево (синтагматичне членування: Вітер | *зламав дерево*, Вітер | *дерево зламав*, Вітер || дерево | *зламав*, Вітер || *зламав* | дерево, *Зламав дерево* | вітер, *Дерево зламав* | вітер, *Дерево* | *зламав* || вітер);

II. *S* — дерево, *P* — зламав вітер (синтагматичне членування: Дерево | *зламав вітер*, Дерево | ***вітер*** *зламав*, Дерево || вітер | *зламав*, Дерево || *зламав* | вітер, *Зламав вітер* | дерево, ***Вітер*** *зламав* | дерево, *Вітер* | ***зламав*** || дерево, ***Зламав*** | *вітер* | дерево);

III. *S* — зламав дерево, *P* — вітер (синтагматичне оформлення: Зламав дерево | *вітер*, *Дерево* зламав | вітер, *Вітер* | зламав дерево, *Вітер* | дерево зламав);

IV. *S* — зламав вітер, *P* — дерево (синтагматичне оформлення: Зламав вітер | *дерево*, *Дерево* | зламав вітер).

При намаганні оформлення цих чотирьох суджень без допомоги інтонаційно-позиційних засобів доводиться вдаватись до використання різних синонімічних структур морфематичного синтаксису і додаткових лексичних засобів:

I. Вітер зламав дерево;

II. Дерево (було) зламане вітром;

III. Зламання дерева (було) спричинене вітром;

IV. Спричинена вітром дія зламання поширилась на дерево.

Але введення додаткових лексичних засобів і зміна морфематичних засобів синтаксичного оформлення значною мірою затіняє тотожність об'єктивного значення і денотата цих чотирьох суджень — тотожність, яка залишається цілком виразною при застосуванні різних способів синтагматичного членування до речення з незмінним лексичним складом і морфематичним оформленням синтаксичної структури.

Таким чином, синтагматичне членування речення, оформлюване інтонаційно-позиційними засобами, поєднуючись із морфематичними засобами синтаксичного оформлення, надає реченню тієї смислової конкретності і логічної визначеності, без якої речення залишалось би значною мірою семантично збідненим, позбавленим безпосереднього формального зв'язку з ситуацією мовлення і зумовленим нею ходом думки схематичним знаком певного класу явищ дійсності чи фактів свідомості.

Як прояви певної, чітко визначеної сфери синтаксичної структури, явища синтагматичного членування речення, у тому числі й

явища порядку слів, не можуть розглядатися в плані іншої, якісно відмінної сфери синтаксичної структури, зокрема в плані тієї сторони внутрішньо-синтаксичної структури речення, яка оформляється морфематичними засобами. Зокрема, ні порядок слів, ні інтонаційне оформлення тих чи інших частин речення не можуть трактуватися як безпосередні формальні ознаки певних членів речення або певних типів словосполучень. Так, наприклад, у принципі необгрунтованим і фактично неправильним слід визнати твердження про те, нібито порядок слів може відігравати роль формального показника синтаксичної ролі певних іменних форм у реченні як підмета і присудка чи як підмета і додатка. Твердження, що в сумнівних випадках типу взятих поза контекстом речень «Переможець конкурсу — молодий робітник» або «Ніч проганяє день. Морок перемагає світло» розташування іменної форми на першому місці в реченні чи, принаймні, раніше від іншої іменної форми є безпосередньою ознакою підметової функції відповідної форми, слід визнати щонайменше неточним. Таке твердження викликається лише тією обставиною, що взагалі в літературній мові препозитивне розташування підмета відносно присудка чи прямого додатка, як уже відзначено вище, зустрічається значно частіше, ніж постпозитивне. Під впливом цієї обставини виникає психологічна тенденція до того, щоб у всіх сумнівних випадках препозитивну іменну форму вважати підметом. Але ця психологічна тенденція не відповідає фактичному станові речей. Подібно до того, як у формально чітких випадках підметом може виявитись іменна форма, розташована після присудка чи прямого додатка (пор.: «Винахідником цього пристрою є молодий робітник»; «Темряву ночі проганяє день»), так і в сумнівних випадках відповідний контекст може закріпити роль підмета не за першим, а якраз за другим ім'ям. Напр.: «Членами жюрі конкурсу є відомі діячі мистецтва. Переможець конкурсу — молодий робітник». «Нічні сутінки ховаються в гущавину лісу. Ніч проганяє день. Морок перемагає світло». Але зустрічаються й такі випадки, коли контекст також не допомагає визначити, який з іменників, що мають недиференційовану форму називного-знахідного відмінка, є підметом і який — прямим додатком. Пор.: «Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли осміхнеться. Сірі дні зміняють темні ночі. Де небо? Де сонце?» (М. Коцюбинський).

Так само немає підстав для того, щоб однією з ознак словосполучень «означуване ім'я — узгоджуване означення», «підпорядковуюче дієслово — прилягаюча обставина» і т. д. вважати розташування узгоджуваного означення перед означуваним, обставини перед дієсловом і т. д., оскільки для словосполучення істотним є лише морфематично оформлюваний тип синтаксичного зв'язку, у тому числі й нульове оформлення зв'язку прилягання, тимчасом як певний порядок взаємного розташування членів словосполучення визначається щоразу конкретним типом синтагматичного членування, в рамках якого використовується дане словосполучення. З ме-

тою уніфікації позначень різних схем словосполучень найдоцільніше будувати ці схеми так, щоб у всіх підрядних словосполученнях спочатку наводилось підпорядковуюче слово, а за ним — підпорядковане: означуване — означення, керуюче — залежне і т. д. Але така умовна схема не має нічого спільного з закономірностями порядку слів, пов'язаними з синтагматичним членуванням.

Можливість стабілізованого препозитивного розташування підмета чи прямого додатка у ролі вихідної синтагми перед присудком активної конструкції залежно від різних способів синтагматичного членування («Механізатори | обробляють посів»—«Посів | обробляють механізатори») знаходить собі паралель у можливості застосування пасивної конструкції замість активної («Механізатори обробляють посів»—«Посів обробляється механізаторами»). Але протиставлення активної і пасивної конструкцій на сучасному етапі розвитку мови докорінно відрізняється від протиставлення двох способів синтагматичного членування з стабілізованим розташуванням на першому місці то підмета, то прямого додатка. Різниця тут полягає в тому, що в активній і пасивній конструкціях різні слова виконують роль підмета, тимчасом як при двох відмінних способах синтагматичного членування різні слова виконують роль вихідної синтагми. Що поняття підмета не підлягає змішуванню з поняттям вихідної синтагми, видно з усього попереднього викладу. Відмінність між цими двома поняттями може бути виразно унаочнена і в даному випадку. З одного боку, як у активній, так і в пасивній конструкції можливе застосування двох різних способів стабілізованого порядку слів: «Механізатори | обробляють посів»—«Посів | обробляють механізатори»; «Посів | обробляється механізаторами»—«Механізаторами | обробляється посів». З другого боку, при обох способах стабілізованого розташування підмета і прямого додатка активна конструкція може бути замінена на пасивну, і навпаки, із збереженням відповідних граматично змінених лексем на тих самих місцях.

У деяких випадках може скластися враження, ніби між синтагматичним членуванням і тією сферою синтаксису, яка оформляється морфематичними засобами, існує одно-однозначна відповідність. Так, зокрема, той факт, що підрядні означальні речення в сучасній літературній мові розташовуються тільки в постпозиції до означуваного слова головного речення, міг би викликати запитання, чи не виконують тут прийоми синтагматичного членування функцій оформлення підрядних речень разом із звичайними в цих функціях морфематичними засобами. На це запитання слід відповісти заперечно. Та обставина, що в даному разі, на відміну від основної маси інших конструкцій такого рівня, можливе лише постпозитивне розташування підрядного речення і не можливе ніяке інше, свідчить про те, що тут має місце нехарактерне в цілому для української мови поодиноке обмеження дії загальних закономірностей синтагматичного членування в певних морфематичних умовах. Отже, тут ідеться вже про більш строге усталення порядку елементів речення, яке

наближається до усталення місця службових слів, що взагалі не підлягають дії закономірностей синтагматичного членування.

Вимога послідовного відмежування явищ синтагматичного членування від інших сторін синтаксичної структури речення при її аналізі зовсім не означає, ніби цим заперечується тісний функціональний зв'язок синтагматичного членування з іншими синтаксичними явищами в реченні. Вже той факт, що функції інтонаційно-позиційних засобів вираження внутрішньо-синтаксичних відношень іноді в синтаксичних працях змішуються з функціями засобів морфематичних, свідчить про їх тісну взаємодію в формуванні загальної синтаксичної структури речення. Ще більшою мірою тісний зв'язок обох груп синтаксичних засобів проявляється в тому, що досі цілі категорії явищ, які належать до сфери синтагматичного членування, здебільшого виявлені і досліджені порівняно недавно, розглядаються без будь-якого застереження серед явищ морфематичного синтаксису. Сюди, крім розглянутих вище явищ відокремлення членів речення, у тому числі виділення їх в окремі самостійні неповні речення, не говорячи вже про порядок слів, належать також розділи про вставні слова і речення, приєднальний зв'язок, деякі питання класифікації безсполучникових складних речень та ін.

Щодо вставних слів і речень, які в плані морфематичного синтаксису характеризуються лише негативною ознакою — відсутністю синтаксичного зв'язку з основним складом речення — і через це досі не дістали загальноприйнятого наукового висвітлення як синтаксичний компонент речення, то слід сподіватися, що перенесення їх аналізу в план синтагматичного членування забезпечить успішніше розв'язання цієї проблеми.

Терміном *приєднальний зв'язок* різні дослідники позначають не завжди тотожні явища. Найчастіше під приєднальними конструкціями розуміються такі сурядні і підрядні побудови складних речень чи однорідних членів речення, при яких усередині речення застосовується інтонаційне оформлення, характерне для кінцевої частини розповідного речення (півкаденція), після чого за допомогою сполучника чи без нього додається ще одна частина того ж речення як доповнення до вже висловленої частини. Напр.: «Аж одразу — здригнула, і рука її застряла в рукаві пальта, що почала скидати» (С. Васильченко); «Тепер уже нема таких шапок. Не шиють, та й колодок таких уже нема» (О. Довженко); «Учитель уже щось надумав, бо зупиняється коло столу» (І. Вільде); «Довкола панувала сонлива тиша, тільки із села вітер приносив валування собак» (П. Панч). У такому розумінні приєднальний зв'язок є нічим іншим, як зв'язком однорідності між синтагмами, що перебувають у різних синтаксичних відношеннях, оформлюваних морфематично. Саме через це приєднальність у вказаному розумінні завжди нашаровується на різні типи сурядного і підрядного зв'язку.

Безсполучникові складні речення здебільшого поділяють, за аналогією до сполучникових, на складносурядні і складнопідрядні з різними категоріями підрядності. Але є підстави припускати,

що такий поділ, не базуючись на належних показниках морфематичного характеру, відображає лише два основні різновиди синтагматичного членування безсполучникових складних речень на стиках між їх частинами — простими реченнями: членування на зв'язані чи на однорідні синтагми. Якщо це так, то ці відмінності між різними безсполучниковими складними реченнями лише дуже умовно можуть розглядатися як відмінності між складнопідрядними і складносурядними реченнями, насправді ж вони повинні бути визнані за відмінності інтонаційно-позиційного характеру, які належать до сфери синтагматичного членування.

Одним із специфічних проявів безпосередньої взаємодії інтонаційно-позиційних засобів синтаксису з морфематичними є згадувані вже вище випадки обмеження дії закономірностей синтагматичного членування речень особливостями морфематичної структури відповідних частин речення (неможливість розташування підрядних означальних речень у препозиції щодо означуваних слів, неможливість інверсивного розташування основних синтагм, утворюваних підрядними додатковими реченнями, в препозиції щодо головного речення як неосновної синтагми, неможливість інверсії в більшості зв'язаних синтагм, утворюваних однорідними членами речення чи сурядними реченнями, неможливість зміни розташування деяких займенникових членів у простих синтагмах і т. д.). Ці випадки можуть розглядатися як свідчення меншої стійкості і разом з тим більшої гнучкості інтонаційно-позиційних засобів синтаксису в порівнянні з засобами морфематичними в процесі історичного розвитку синтаксичної будови мови: незважаючи на обмеження істотних лише в стилістичному плані позиційних переміщень відповідних різновидів синтагм, синтагматична природа їх як основних чи вихідних або додаткових оформлюється й далі засобами інтонації.

Таким чином, явища, належні до сфери синтагматичного членування речень, оформлюваного інтонаційно-позиційними засобами, виявляються такими ж важливими для розуміння загальної синтаксичної структури речень, як і явища тієї сфери, що оформляються морфематичними засобами. В останні десятиліття прояви синтагматичного членування речень, здебільшого недостатньо чітко відмежовувані від інших сфер синтаксису, займають дедалі помітніше місце в працях, присвячених вивченню загальної синтаксичної структури речення. Тим настійнішою стає потреба чіткого визначення специфіки цих явищ і висвітлення їх у всій їх сукупності і взаємодії з іншими сторонами структури речення.

ЛІТЕРАТУРА

Зовнішньо-синтаксична структура речення

Адмони В. Г., О модальности предложения.— УЗ ЛГПИ, т. 21. Фак-тет иностр. языков, вып. 1, 1956.

Адмони В. Г., О предикативности.— УЗ ЛГПИ, т. 28. Фак-тет иностр. языков, вып. 2, 1957.

Бондарко А. В., Об относительном и абсолютном употреблении времен в русском языке (в связи с вопросом о «темпоральности»).— ВЯ, 1965, № 6.

Виноградов В. В., О категории модальности и модальных словах в русском языке.—«Труды Института русского языка АН СССР», т. II, М., 1950.

Dúrovič L., Modálnosť, Bratislava, 1956.

Жинкин Н. И., Вопрос и вопросительные предложения.— ВЯ, 1955, № 3.

Колшанский Г. В., К вопросу о содержании языковой категории модальности.— ВЯ, 1961, № 1.

Кржижкова Е. П., Некоторые проблемы изучения категории времени в современном русском языке.— ВЯ, 1962, № 3.

Мельничук О. С., Деякі питання теорії речення в зв'язку з критикою «нового вчення» про мову.—«Мовознавство», т. X, К., 1952.

Милейковская Г. М., О соотношении объективного и грамматического времени.— ВЯ, 1956, № 5.

Поспелов Н. С., Категория времени в грамматическом строе русского языка.— «Вопросы теории и истории языка», М., 1952.

Финкель А. М., О времени грамматическом и времени объективном.— «Филологические науки», 1963, № 1.

Внутрішньо-синтаксична структура речення

Прості речення

Бабайцева В. В., Односоставные предложения в современном русском языке, М., 1968.

Бабайцева В. В., Эмоционально-оценочные предложения в современном русском языке. —«Русский язык в школе», 1958, № 2.

Баранник Д. Х., Узгодження присудка з підметом в українській мові.— УМШ, 1960, № 6.

Біятенко Л. О., Номінативні речення в сучасній українській літературній мові.—«Наукові записки Київського пед. ін-ту», т. 24, 1957.

Булаховський Л. А., Питання синтаксису простого речення в українській мові.—«Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958.

Булаховський Л. А., Підмет і присудок в українській літературній мові, вип. I—II, К., 1958.

Галкина-Федорук Е. М., Безличные предложения в современном русском языке, М., 1958.

Галкина-Федорук Е. М., Односоставные предложения в современном русском языке.—«Русский язык в школе», 1959, № 2.

Hiorth F., Zur formalen Charakterisierung des Satzes, s'Gravenhage, 1962.

Дудик П. С., Неповні речення в сучасній українській мові.— «Дослідження з синтаксису української мови», К., 1958.

Дудик П. С., Характерні синтаксичні структури в усно-розмовному літературному мовленні.—«Закономірності українського усного літературного мовлення», К., 1965.

Єрмакова С. Б., Про однорідність головних членів у односкладних реченнях.— УМШ, 1969, № 10.

Кириллова В. А., К вопросу о логической структуре односоставных предложений.— «Логико-грамматические очерки», М., 1961.

Коструба П. П., До питання про поняття і класифікацію неповних речень.—«Питання українського мовознавства», кн. IV, Львів, 1960.

Коць Л. М., Дієприслівник у сучасній українській літературній мові. (Специфіка зв'язків та їх значень), К., 1964.

Кротевич Е. В., Члены предложения в современном русском языке, Львов, 1954.

Майданський М. Н., Про однорідні і неоднорідні означення.— УМШ, 1956, № 4.

Медушевський А. П., Синтаксис простого речення, К., 1959.

Милых М. К., Сочетаемость элементов, составляющих структурное ядро субъектных безличных предложений.—«Сочетаемость языковых единиц», М., 1968.

Москаленко Н. А., Односкладні речення.— «Лекції з курсу сучасної української літературної мови для студентів-заочників», Одеса, 1965.

Назаров А. Н., Неполные предложения и их границы.—«Ученые записки Пензенского пединститута», вып. 1, Пенза, 1953.

Озерова Н. Г., Структура і семантика заперечних конструкцій у сучасній українській мові.— УМЛШ, 1970, № 2.

Петличний І. З., Приєднувально-видільні речення в українській літературній мові.— «Проблеми синтаксису», Львів, 1963.

Попов А. С., К вопросу о неполных предложениях в современном русском языке.— «Научные доклады высшей школы. Филолог. науки». 1959, № 9.

Попова И. А., Неполные предложения в современном русском языке.— «Труды института языкознания АН СССР», т. II, 1953.

Попова И. А., Проблемы предложения.—«Сборник статей по языкознанию. Профессору Московского ун-та академику В. В. Виноградову», М., 1958.

Sandmann M., Subject and Predicate, Edinburgh, 1954.

Сич В. Ф., Односкладні речення в українській мові.—«Українська мова і література в школі», 1964, № 1.

Смагленко Ф. П., Про безособові речення з словами на *-но, -то* у присудку.— «Труды Одесского университета». т. 151. Серия филологических наук, вип. 11, 1961.

Сухомлин І. Д., Слова-речення та їх функції в українській мові.— УМШ, 1959, № 1.

Сятковский С. И., О принципах классификации простого предложения в современном русском языке.—«Русский язык в школе», 1965, № 3.

Тимофеев К. А., Об основных типах инфинитивных предложений в современном русском литературном языке.—«Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

Тимофеев К. А., О месте инфинитивных предложений среди односоставных предложений (К вопросу о личных и безличных конструкциях).—«Русский язык в школе», 1963, № 5.

Чиркина И. П., О разграничении номинативных и двусоставных предложений.—«Русский язык в школе», 1961, № 5.

Шапиро А. Б., Очерки по синтаксису русских народных говоров, М., 1953.

Шахматов А. А., Синтаксис русского языка, Л., 1941.

Шведова Н. Ю., Очерки по синтаксису русской разговорной речи, М., 1960.

Шмелев Д. И., Экспрессивно-ироническое выражение отрицания и отрицательной оценки в современном русском языке.— ВЯ, 1958, № 6.

Якубинский Л. П., О диалогической речи.—«Русская речь», 1, Пг., 1923.

Складні речення

Бауэр Я., К вопросу о возникновении и развитии типов сложного предложения.—«Вопросы славянского языкознания», вып. 6, М., 1962.

Белошапкова В. А., Сложное предложение в современном русском литературном языке, М., 1967.

Грамматика русского языка, т. II. Синтаксис, ч. II, М., 1960.

Грищенко А. П., Складносурядне речення в сучасній українській літературній мові, К., 1969.

Dic Simon C., Coordination. Its impications for the theory of general linguistics, Amsterdam, 1968.

Кадомцева Л. О., Про принципи і методи класифікації безсполучникових речень у сучасній українській мові.— «Дослідження з української та російської мов», К., 1964.

Кадомцева Л. О., Про формально-граматичні основи структурної класифікації складного речення.—«Структурно-математична лінгвістика», К., 1965.

Каранська М. І., Сполучники *що, щоб* і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові, К., 1962.

Кротевич Є. В., Будова складнопідрядного речення в сучасній українській мові.— УМШ, 1952, № 1.

Кубик М., Изъяснительные конструкции и способы их порождения.— «Проблемы современной лингвистики», Прага, 1967.

Кулик Б. М., Сучасна українська літературна мова. Синтаксис складного речення, К., 1963.

Курс сучасної української літературної мови, т. II. Синтаксис, за ред. Л. А. Булаховського, К., 1951.

Кучеренко І. К., Порівняльні конструкції мови в світлі граматики, К., 1959.

Лобода В. В., Підрядні додаткові речення присубстантивного підпорядкування.— УМШ, 1964, № 12.

Лобода В. В., Співвідношення головних членів у структурі складного речення з підрядним додатковим.—«Дослідження з української та російської мов», К., 1964.

Медведєв Ф. П., Система сполучників в українській мові, Харків, 1962.

Мельничук О. С., Про природу складнопідрядних речень та принципи їх класифікації.— УМШ, 1953, № 2.

Чередниченко І. Г., Складнопідрядні речення в сучасній українській мові, Чернівці, 1959.

Чередниченко І. Г., До питання про будову складнопідрядного речення.— УМШ, 1952, № 4.

Синтагматичне членування речення

Адамец П., Порядок слов в современном русском языке, Прага, 1966.

Багмут А. Й., Інтонаційна будова простого розповідного речення у слов'янських мовах, К., 1970.

Виноградов В. В., Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка.— «Вопросы синтаксиса современного русского языка», М., 1950.

Daneš F., Intonace a věta ve spisovné češtině, Praha, 1957.

Інтонація мовлення. К., 1968.

Коваль А. П., Науковий стиль сучасної української літературної мови. Структура наукового тексту, К., 1970.

Кротевич Е. В., Интонационный рисунок предложения с обособленными синтагмами.—«Вопросы славянского языкознания», кн. 1, Львов, 1954.

Mathesius V., K pořádku slov v hovorové češtině.— «Čeština a obecný jazykozpyt», Praha, 1947.

Mathesius V., O tak zvaném aktuálním členění větném.— «Čeština a obecný jazykozpyt», Praha, 1947.

Мельничук А. С., Порядок слов и синтагматическое членение предложений в славянских языках, К., 1958.

Мельничук О. С., Розвиток структури слов'янського речення, К., 1966.

Распопов И. П., Актуальное членение предложения, Уфа, 1961.

Рогозін Л. Л., Курс сучасної української літературної мови. Відокремлені прикладки, К., 1959.

Сасинович Е. С., Дієприслівники в сучасній українській мові, К., 1963.

ЗМІСТ

Передмова 3

Розділ I. Загальні питання синтаксису української мови 5
1. Предмет синтаксису і природа синтаксичних явищ . . 5
2. Речення як одиниця мовлення і як синтаксична конструкція 10
3. Синтаксичні засоби 14
4. Синтаксична структура речення 17
5. Члени речення і типи підрядних речень 28
6. Словосполучення в загальносемасіологічному і синтаксичному планах 37
7. Методи дослідження і способи висвітлення синтаксичної структури мови 45

Розділ II. Словосполучення 51
1. Підрядні словосполучення 59
а) Різновиди словосполучень за ведучими словами . . 59
б) Способи підрядного зв'язку в словосполученнях . . 66
в) Типи словосполучень за їх загальносинтаксичною семантикою 70
г) Синтаксичні функції відмінків у підрядних словосполученнях 75
д) Синтаксичні функції прийменників у підрядних словосполученнях 87
2. Сурядні словосполучення 104
а) Словосполучення з сурядними сполучниками . . . 104
б) Сурядні словосполучення безсполучникові 108
3. Функціонування словосполучень у реченні 109

Розділ III. Речення 118
1. Зовнішньо-синтаксична структура речення 118
а) Синтаксична модальність речення 119
Розповідні речення 123
Речення бажальної модальності 125
Речення умовної модальності 127
Речення питальної модальності 128
Речення прямої з'ясовуючої питальності 130
Речення прямої уточнюючої питальності . . . 131

Речення непрямої питальності (риторичні питання) . 133
Речення спонукальної модальності 134
Речення гіпотетичної модальності 135
Речення переповідної модальності 136
б) Часова віднесеність речення 137
2. Внутрішньо-синтаксична структура речення 148
а) Структурні типи речень 148
Прості речення 149
Двоскладні речення 149
Головні члени речення 149
Підмет 150
Присудок 154
Другорядні члени речення 179
Додаток 181
Прямий додаток 182
Непрямий додаток 185
Інфінітивний додаток 197
Означення 199
Обставини 207
Обставини способу дії 208
Обставини міри і ступеня 209
Обставини місця 210
Обставини часу 217
Обставини причини 221
Обставини мети 222
Обставини умови й уступки 224
Синтаксично ізольовані частини речення 224
Звертання 225
Вставні слова, словосполучення, речення . . . 227
Вставні речення 231
Односкладні речення 232
Означено-особові речення 234
Неозначено-особові речення 238
Узагальнено-особові речення 241
Безособові речення 244
Інфінітивні речення 254
Номінативні речення 257
Неповні речення 262
Приєднувальні конструкції 283
Еквіваленти речення 289
Слова-речення 289
Незакінчені речення 303
Звертання-речення 307
Складні речення 310
Складнопідрядні речення 310
Складнопідрядні речення з підрядними підметовими . 311
Складнопідрядні речення з підрядними присудковими 314

Складнопідрядні речення з підрядними додатковими . 316
Складнопідрядні речення з підрядними означальними 332
Складнопідрядні речення з підрядними обставинними 343
Складнопідрядні речення з підрядними місця . . 344
Складнопідрядні речення з підрядними часовими . 347
Складнопідрядні речення з підрядними умовними . 363
Складнопідрядні речення з підрядними мети . . 366
Складнопідрядні речення з підрядними допустовими 372
Складнопідрядні речення з підрядними причиновими 374
Складнопідрядні речення з підрядними наслідковими 377
Складнопідрядні речення з підрядними способу дії 378
Складнопідрядні речення з підрядними супровідними 386
Складносурядні речення 387
Єднальні складносурядні речення 388
Зіставно-протиставні складносурядні речення . . 399
Розділові складносурядні речення 407
Складні речення безсполучникові 409
Загальна характеристика безсполучникових складних речень 409
Безсполучникові складні речення з однотипними частинами 415
Безсполучникові складні речення з різнотипними частинами 417
Засоби передачі чужого мовлення 428
б) Синтагматичне членування речень 431
Загальна характеристика синтагматичного членування . . 431
Природа синтагми. Види синтагм 434
Склад і структура простих синтагм. Роль і взаємне розташування окремих членів речення різної форми в їх складі . 444
Закономірності взаємного розташування синтагм . . . 455
Функціонування окремих членів речення і частин складного речення з різним оформленням у ролі однорідних і зв'язаних синтагм 465
Найпоширеніші типи синтагматичного членування речень . 472
Відокремлення членів речення як один з проявів синтагматичного членування 483
Взаємодія інтонаційно-позиційної і морфематичної сфер внутрішньо-синтаксичної структури речення 504

Современный украинский литературный язык

Синтаксис

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР

Редактор *О. А. Дітель*
Художній редактор *В. М. Тепляков*
Оформлення художника *Г. М. Балюна*
Технічний редактор *Д. В. Вірич*
Коректори *З. П. Школьник, І. Б. Баркова*

Здано до набору 9.II 1972 р. Підписано до друку 19.X 1972 р. БФ 08222. Зам. № 113. Вид. № 76. Тираж 19 000. Папір № 1, 60×90¹/₁₆. Друк. фіз. арк. 32,25. Умовн. друк. арк. 32,25. Облік.-вид. арк. 36,95. Ціна 2 крб. 57 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня № 5 Державного комітету Ради Міністрів УРСР у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі. Київ, Репіна, 4.